

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

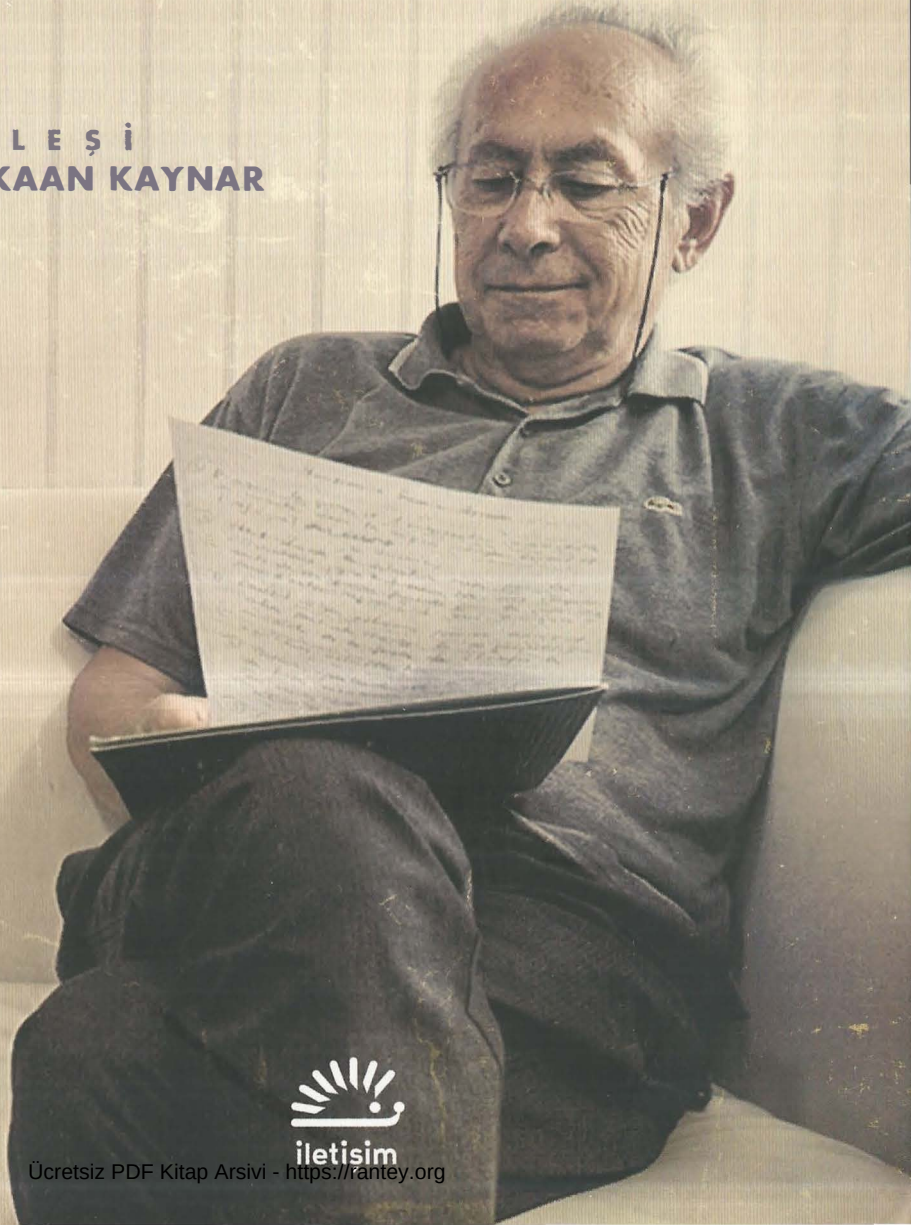
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

SÖYLEŞİ: METE KAAAN KAYNAR Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

Fikret Başkaya ile Sohbetler

S Ö Y L E Ş İ
METE KAAAN KAYNAR

iletisim

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Söyleşi
METE KAAAN KAYNAR
Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

METE KAAAN KAYNAR 1972 yılında Ankara'da doğan Prof. Dr. Mete Kaan Kaynar, Hacettepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını aynı bölümde tamamladı. Çalışmalarına bir süre Westminster Üniversitesi, Centre for Study of Democracy'de misafir araştırmacı olarak devam etti. Halen Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Türkiye siyasi hayatı ve kurumlarının yapısı, tarihsel dönüşümü, işlev ve işleyişlerini konu edinen çeşitli makale ve kitapların yazarlık ve editörlüklerini yapmıştır. Bunun yanında muhtelif gazete, dergi ve haber platformlarındaki güncel yazılarına da devam etmektedir.

Mete Kaan Kaynar, Ankara Dayanışma Akademisi Kooperatifi (ADA), Bilim, Sanat Eğitim, Araştırma ve Dayanışma Derneği (BİRARADA), Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (Eğitim-Sen) 5 Nolu Şube ve Özgür Üniversite gibi kuruluşların gönüllüsü, Devrim Deniz, Umut Nazım ve Ekin Eylem'in babasıdır.

İletişim Yayınları 2961 • Bugünün Kitapları 253

ISBN-13: 978-975-05-3022-7

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Tanıl Bora

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Fikret Başkaya, bir söyleşiden, 2014

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ VE DİZİN Berkay Üzümlü

BASKI Ayhan Matbaası • SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit • SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları • SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

Ucretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Söyleşi
METE KAAAN KAYNAR

Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

Fikret Başkaya ile Sohbetler

...böyle denir ya, başka bir tarih bu. İnsanın tarihi.
Vakit yaklaşıyor, eminim;
bu tarihi yapanların saflarına katılacağız.
- JEAN-PAUL SARTRE, *Les Damnés de la terre*, 1961

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
BAŞLARKEN	
FİKRET BAŞKAYA'YI TANIMLAMAK: MUHALİF VE ENTELEKTÜEL KAVRAMLARI ÜZERİNE	15
Tanıtılmaktan tanımlamaya, Fikret Başkaya nedir?.....	15
Güneş ve ay, entelektüel ve aydın.....	16
"Entelektüel"in genetiği.....	21
Malumatfuruş "uzman".....	26
Entelektüel nefreti.....	27
AYDINLAR KÖYÜ'NDEN DESCARTES SOKAĞI'NA; PARİS'TEN ANKARA'YA SEKSEN YIL	31
1940'lar Denizli Kösten Köyü, CHF'li bir dede, Köy Enstitülü bir baba.....	31
Kızılyer'e göç.....	35
Köy Enstitülü dostlar arasında liseli bir genç.....	40
Türkiye'nin 1960'lı yılları, Mülkiye: Bir müstakbel vali.....	59
Mülkiye: Arkadaşlar, hocalar, kadim dostluklar... ..	63
"Olur mu böyle olur mu?": 29 Nisan'dan 555 K'ye.....	69
27 Mayıs günleri.....	75
Türkiye İşçi Partili yıllar.....	76
Keskin'de bir komünist.....	77
'68 Kuşağı, Paris, Université de Paris, Panh��on-Sorbonne ve Fikret Başkaya.....	89
Ligue Communiste R��volutionnaire ��yesi Parisli bir genç.....	99
Fransa'da başlayan dostluklar.....	104

Ülkeye dönüş: "Sakıncalı Piyade"nin zor yılları	105
TÖB-DER Araştırma Bürosu	113
DİSK Siyasal ve Sosyal İşler Dairesi	115
Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu	120
Paradigmanın iflasi ve cezaevi: "Peki, gerçeği yazdın mı?"	124
Ankara Ulucanlar Cezaevi, 5. Koğuş	129
Haymana Cezaevi'ne nakil	132
Ve Özgür Üniversite...	133

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E PARADİGMANIN İNŞASI VE İFLASI	143
Osmanlı toplum yapısı ve feodalite?	145
Osmanlı <i>sui generis</i> midir?	148
Osmanlı toplum yapısı ve Asya tipi üretim tarzı	149
Osmanlı'nın düzeni: Tribüter devlet	150
Nizâm-ı Âlem'in aşınması, tribüter yapının tasfiyesi ve Osmanlı'da kapitalistleşme	154
Tanzimat'ın nizâmı ve yarı sömürgeleşme	158
Muasırlaşma ve Avrupa-merkezcilik üzerine	170
1908: Darbe mi devrim mi?	176
31 Mart'ı nasıl okumalı?	179
Millî Mücadele niteliği	184
1923: Darbe mi, devrim mi?	196
Mustafa Kemal: Ata-Türk, Tek Adam?	199
Cumhuriyet, aydınlanma ve modernite: Bir oksimor mu?	208
Altı ok: Zaruretin fazilet sayılması	211
Hâkimiyet bilâ kaydu şart kimin?	220
Aşk ve nefret, Türkiye solu ve Kemalizm	222

BÜYÜK BUHRAN'DAN (1929) YAPISAL UYUMA (1980) YAMANMIŞ KAPİTALİST İLİŞKİLERİN İZİNDE	227
1929 Büyük Buhranı ve devletçilik	228
İkinci Dünya Savaşı sonrası: "Şer eksenini" Bretton-Woods ve "küçük Amerika"	241
'60'lar, ithal ikâmecî ekonomi yılları	246
27 Mayıs'ın "Devrim"inden Koç'un "Anadol"una yerli ve millî sermaye!	250
'70'lerde kriz: 24 Ocak'a doğru	253
24 Ocak'ın 12 Eylül'ü	259
Bugün...	261

YERYÜZÜNÜN LANETLİLERİ	269
Şeylerin gerçeğini söylemek: Barbar, geri ve az gelişmişten...	270
Şeylerin gerçeğini söylemek: Üçüncü Dünya, Bağlantısızlar ve Yeryüzünün Lanetlileri'ne	272
Dörtlü çete: Immanuel Wallerstein, Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Fikret Başkaya	276
Kapitalizm, merkez-çevre ve sömürü	279
Bir "uygarlık krizi"ne doğru	289
Kapitalizmin doğası: "Absurde"	296
Kapitalizmin doğası: "Piyasa retoriği"	301
Yeniden kompradorlaşma tezleri	302
Küreselleşme ve yeni sömürgecilik	311
Kalkınma kavramı: Tıkanmış kalkınma ve sürdürülebilirliğin imkânsızlığı	315
Uygarlık krizinden çöküşe, kapitalizmin nihai sınırları	320
YENİ PARADİGMAYI KURARKEN	327
Modern çağın afyonu: (Sürdürülebilir) kalkınma	331
Sosyalizm modernite-kalkınma karşıtı mıdır?	336
Yeni paradigma ve çıkırından çıkan dünyada sosyalist mücadelenin etiği	345
Sosyalizm: İnsanlığın geleceği	354
"Ben Marksist değilim"	357
Marksizmi ilaç, <i>Praxis</i> 'i prospektüs sanmak	361
DEVİRİM NEDİR: MİLAT MI SÜREÇ Mİ?	369
Sosyalist mücadele ve demokrasi	373
Bir etik dönüşüm olarak devrim	380
Sosyalist mücadele ve sendikalar	383
Çöküş'ten Çıkış'a: Yeni paradigma ve ekososyalizm	399
FİKRET BAŞKAYA BİBLİYOGRAFYASI	411
ALBÜM	469
KIŞI ADLARI DİZİNİ	485

Okumakta olduğunuz bu çalışmayı sizlere sunabilmek için birçok kişi ter döktü. İlk iş, sohbetlerin yazıya dökülmesi gerekiyordu. Her biri doksanla yüz yirmi dakika arasında değişen on farklı sohbetin ses kayıtlarının çözüm- lenmesi, yazıya dökülmesi işini Özge İpek Esen, Yelda Yenel, Ayşenur Kurt, Melike Aydemir, Süleyman Göçkün, Ayşe Salcan, Duygu Şenbel Eser, Nisa Yıldırım, Alper Dünder ve Yasemin Kaya üstlendiler. Bu kayıtlardaki hiçbir kelimeyi atlamadan yazıya döken bu arkadaşlarıma, eleştiri ve tashihleri ile işimi kolaylaştıran Nurettin Kalkan'a, Ömer Sağlam'a ve Ozan Çömelek'e sa- bır ve ihtimamları için çok teşekkür ediyorum.

Fikret Hoca'nın, farklı yayınevlerince defalarca yayımlanan onlarca kita- bını, '60'lı yıllardan bugüne muhtelif dergilerde, gazetelerde, sosyal medya ortamlarında yayımlanan yüzlerce makalesini, birçok ülkede verdiği konfe- ranslarını, kendisiyle yapılan ya da kendisinin yaptığı röportajlarını bulmak; Başkaya'dan bahseden ve/ya ona referans veren yazıları toplamak da en az kayıtların çözülmesi kadar meşakkatli ve detaylı bir çalışmayı gerektiri- yordu. Bu amaçla, *BirGün* ve *Evrensel* gazeteleri arşivlerini bize açtılar. Ay- şenur Kurt, Sedef Aksu, Tuğçe Koçoğlu, Özge İpek Esen, Zeynep Kuyar, Pı- nar Şal, Yelda Yenel ve Merve Atik de bu arşivlerde iğneyle kuyu kazdılar. Hem Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü lisans, yüksek lisans ve doktora programlarındaki ekip arkadaşlarıma / öğrencile- rime hem de her iki gazetenin de Ankara yetkililerine çok teşekkür ediy o- rum. *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerini ise Nurettin Kalkan elden geçirdi; ona da müteşekkirim.

Fikret Hoca'nın da yazarları arasında yer aldığı *Yeni Yaşam* gazetesi ya-

yım hayatına yakın zamanda başladığı için bu gazetedeki makalelerini biz-
zat Hoca'dan aldım; yine de Mehmet Kaya, *Yeni Yaşam* arşivini ve arşivi in-
ternet ortamında mevcut olan *Kaldıraç* dergisi sayılarını tekrar gözden geçir-
di. Arşivlerin geri kalanı üzerinde Cansu Parlak çalıştı, Mehmet Kaya da son
kontrollerini yaptı. Ulaşmakta en çok zorlandığımız, Kürt medyasının arşiv-
leriydi. Centre D'études Turques, Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiqu-
es doktora öğrencisi Tuncay Şur, Fransa'dan imdada yetişti ve *Medya Güne-
şi* (1988), *Özgür Gelecek* (1988), *Deng*, *Halk Gerçeği* (1990), *Özgür Gündem*
(1992), *Özgür Ülke* (1994), *Roj* (1995), *Nüroj* (1996), *Roja Teze* (1999), *Na-
hi* (1995), *Jiyana Nû*, *Vatan Güneşi*, *Özgür Gündem* ve *Özgür Ülke* arşivlerini
Fransa'dan halletti; kendisine çok teşekkür ediyorum.

Elbette Özgür Üniversite ekibini de unutmamam gerekiyor. İstanbul'da
yer alan bazı arşivlere ulaşabilmek ve Fikret Hoca'nın, vakfın internet site-
sindeki güncel yazılarını ve günlüklerini toparlamak konusunda yardımla-
rını esirgemediler. Özellikle Genel Sekreterimiz Yıldız Uygun'a da destekle-
rinden ötürü teşekkür ederim. İletişim Yayınları ekibine ve özellikle eleştiri-
leri ve katkıları ile her zaman desteğini esirgemeyen sevgili arkadaşım Tanıl
Bora'ya da ne kadar teşekkür etsem az.

Mehmet Kaya tüm yazıları okudu, düzeltti; bibliyografyaya son hali-
ni verdi, dipnotlar üzerinde çalıştı. Kitabın Türkçesi her zaman olduğu gi-
bi Kemal Hatemcan Kum'un elinden geçti; Kemal, her bir cümleyi dikkat-
le okudu, düzeltti. Ve son olarak, Cansu Parlak. Cansu, her ama her aşama-
sında çalışmanın içinde yer aldı: Arşiv ekibiyle gazete bürolarını o dolaştı,
yazıya geçirilen ses kayıtları ilk onun elinden geçti, bibliyografya kayıtları-
nı o yazdı, o tasnif etti... Üçüne de nasıl teşekkür edeceğim konusunda hiç-
bir fikrim yok.

Fikret Başkaya; bir entelektüel, bir devrimci, bir sosyalist, bir insan, eş,
baba, bir dede... Fikret Başkaya; hocam, ustam, ağabeyim... Ama onu il-
la tek bir kelimeyle tanımlamam gerekseydi *muhalif* derdim. Fikret Başka-
ya her şeyden önce bir *muhaliftir*. O nedenle kitabının ismi de *Muhalif* ol-
sun istedim; tüm kitap boyunca onun fikirlerini ortaya koymaya, bir ente-
lektüel ve bir muhalif olarak onun Türkiye sosyal bilimlerindeki koordinat-
larını nesnel bir şekilde vermeye çalıştım. O koordinatların gösterdiği kesi-
şim noktasına gittiğinizde, hiç şüphesiz, sadece onu değil, daha birçok baş-
ka isimleri de bulacak, daha da önemlisi Türkiye'de muhalif olmanın, en-
telektüel olmanın, kişilere, partilere, hükümetlere vs. değil, kapitalist dü-
zene ve resmî ideolojiye muhalif olmanın, paradigmayı yeniden inşa etme-
nin... sözün kısası *düşünmeye*, *bilmeye* ve *yazmaya* Kantvari bir cesaretle –
sapere, aude– atılmanın ne zor, ne çetrefilli, ne meşakkatli bir *praxis* oldu-
ğunu göreceksiniz.

Fikret Hoca ile yirmi yılı aşan teşriki mesaimde öğrendim ki, insanın yaşadığı topraklara, insanlara ve dünyaya karşı katışıksız ve sınırsız sevgisinden kaynaklanan müşevvikleri yoksa, bu zorluklara katlanması da o derece imkânsızdır.

Keyifli okumalar...

METE KAAAN KAYNAR
Ankara, 2020

FİKRET BAŞKAYA'YI TANIMLAMAK: MUHALİF VE ENTELEKTÜEL KAVRAMLARI ÜZERİNE

Nehir-söyleşi, son dönemlerde gittikçe popülerleşen bir biyografi tarzı. Bu tarzın en belirgin özelliği, *nehir* kelimesiyle de teşbih edildiği gibi, bir ırmak gibi akıp giden, sohbet samimiyetindeki soru-cevaplar üzerine kurgulanmış olması. Kolay okunmaları, akıcılıkları, bu formattaki eserlerin en belirgin avantajlarıyken, konu edindikleri şöhretlerin hayatlarına dair birer methiye, birer *neo-kasideye* dönüşme riskleri de *nehir-söyleşilerin* en bariz dezavantajları. Bir *celebrity* hakkında yazılacak şıpınışi bir bestsellerın da rahatlıkla *nehir-söyleşi* adını alması işten bile değil; günümüz popüler biyografi formatının eski usul *musahabe* formatından ayrıldığı en önemli yönü de belki de bu. Şükür, Fikret Başkaya bir *sosyalist-celebrity*, bu çalışma da onun şöhretini pazarlayan bir *çoksatır* değil. Elinizdeki bu kitap, günümüz *nehir-söyleşisi* ile eskinin *musahabesi* arasında bir yerde durmaya çalışıyor; olsa olsa, bir hoca ile öğrencisinin mükâlemesi denilebilir. Laf lafı açtıkça, okudukça, siz de göreceksiniz ki hemfikir olmadığımız birçok konu var; benim de susup dinlediklerim, sizlerle birlikte öğrendiklerim; kulağıma küpe ettiklerim ise çok ama çok daha fazla.

Tanıtmaktan tanımlamaya, Fikret Başkaya nedir?¹

Bir insanı tanımlamaya kalkışmak, onu tanımak, tanıtmak, anmak ya da anlatmaktan zor. Onu Türkiye düşünce hayatı içinde bir yerlere koyabilmek,

1 Önsöz içinde Mete Kaynar, "Türkiye'de 'Aydın'ı Tanımlama Sorunu: Bazı Kavramları Üzerine Bir Deneme" (*Ulus, Devlet Entelektüel Fikret Başkaya'ya Saygı - I*, der. Hakan Mertçan - Aydın Ördek, Ankara: Nota-Bene Yayınları, 2014) başlıklı makalemden geniş oranda yararlandım.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

resmin bütünü içerisinde tanımlayabilmek için doğru kavramlara ihtiyaç var. Bu nedenledir ki *Muhaliif* (ve elbette *muhalefet*), sadece çalışmamızın adı olarak değil, Fikret Başkaya'yı tanımlayabilmek, onu Türkiye siyasi hayatı ve düşünce dünyası içerisinde bir yere yerleştirmek için kullanılabilecek bir kavram olarak düşünüldü. Yalnızca Fikret Başkaya'yı niteleyen bir kişilik özelliği, bir sıfat hiç değil, Türkiye siyasi hayatında *entelektüel münevver*den, *aydından*, *uzmandan*, *bilirkişiden* de ayıran bir mihenk taşı olarak kurulandı.

Cüneş ve ay, entelektüel ve aydın

Münevver; eğitimli, eli kalem tutan, okumuş-yazmış; amiyane tabiriyle *mürekkep yalamış* ifade eden bir kelime. Günümüzde *aydın* kelimesi de *münevver*in öz Türkçesi olarak düşünülür.² *Batılı, çağdaş, ilerici, modern, üniversiteli...* hatta *muhafazakâr olmayan, laik* imalarını dahi kapsayacak şekilde, entelektüelin Türkçe karşılığı olarak kabul edile gelir. Ve yine aynı nedenle *entel'e* tahvil edilerek küçümseyici bir anlamda kullanıldığına da denk gelebilir. Oysa, yukarıda sıralanan kavramlar arasındaki rabıta hiç de o kadar düz ve net değil; girift, sorunlu ve bir o kadar da *galat-ı meşhurlarla* doludur. Nitekim hem Sevan Nişanyan *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*'nde³ hem de Fethi Naci *Münevverden Entel'e*⁴ de *münevver*in *modern, Batılı, okumuş-yazmış* anlamlarında ilk defa Mehmet Bahaeddin Toven'in, ilk baskısı 1924 yılında yayımlanan *Yeni Türkçe Lügat*'inde geçtiği konusunda hemfikirdirler. Bir kavram olarak *münevver*, yazılı metinlerde görülmeye başladığı⁵ ilk tarihlerden 19. yüzyıl sonlarına kadar da *aydınlatmak, nurlandırmak* gibi anlamlara geliyordu; ancak *aydınlatmanın* günümüzdeki *aydın, entelektüel, Batılı* ile bir ilgisi yoktu; doğrudan doğruya ısıtmak, şavkımak manalarındaki *aydınlatmayı* ifade ediyordu. Siyasal bir kavram olarak *The Age of Reason, The Age of Enlightenment, Akıl Çağı* anlamındaki büyük harfle yazılan *Aydınlanma* ile *Tenevvür* ile alakası ise adım adım, Tanzimat sonrası dönemde kurulmaya, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başında berraklaşmaya başlayacaktır.

2 *Illuminé/illuminated* kavramlarının Türkçesi, geç 19., erken 20. yüzyıldan bu yana kullanılmakta olan *münevver*in de öz Türkçesi olarak *aydın* kelimesi, ilk kez 1935'te, dönemin dilde sadeleşme, öz Türkçecilik akımının etkisiyle yayınlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda kullanılır. *Aydın* kelimesinin kullanımı 1960'larda yaygınlaşmaya başlar. *Aydın*, eski Türkçe'de "Ay'dan aymak, ısımak" anlamlarına gelmektedir.

3 Sevan Nişanyan, *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*, İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2019.

4 Fethi Naci, "Münevverden Entel'e", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

5 Sevan Nişanyan, *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*'nde *münevver* kelimesinin görüldüğü en eski kaynağın Aşık Paşa'nın 1330 tarihli *Garip-name'si* olduğunu belirtir.

Münevver, 19. yüzyıl Osmanlı siyasal ikliminde kavuşacağı *Akıl Çağı'nın Modern İnsan'ı* anlamından çok önce, İslâm ilahiyatının önemli bir kavramıydı. Uzun yüzyıllar boyu, *Tanrı-ilim-akıl-kul* ilişkisi onun üzerinden kurulur, kulun Tanrı'nın ilmini elde etmesi düşüncesi *münevver* kavramı dolayısıyla tesis edilirdi. Bu ilişkiye biraz daha yakından bakalım.

İslâm teolojisinde *münevver*, *tenvir edilmiş*, *nurlandırılmış* anlamlarında. *Nur* ise, *Âlim* ile birlikte Tanrı'nın sahip olduğu doksan dokuz nitelikten, sıfattan ikisi. İslâm'da Tanrı'nın âlemleri *nurlandıran*, istediklerini o *nur*-la nasiplendiren anlamında *Nur*; her şeyi bilen, *ilmin* sahibi olan anlamında *Âlim* olduğu kabul edilir. *Zümer Suresi* 69. Ayette “Yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlan[dığı]”, *Saf Suresi* 8. Ayette ise “kafirler istemeseler de Allah nurunu tamamla[yacağı]” belirtilir. *Nur Suresi* 35. Ayette ise Tanrı'nın *nurun*, *ilmin* tek sahibi olması ve bu *nurdan* istediklerine vermesi şu teşbihle anlatılır:

Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru içinde misbah (lamba) bulunan kandil (ışık saçan kaynak) gibidir. Misbah, sırça (cam) içindedir. Sırça inci gibi [parlayan] yıldız gibidir. Doğuda ve batıda bulunmayan mübarek bir ağacın yağından yakılır. Onun yağı, ona ateş değmese de kendi kendine ışık verir. Nur üzerine nurdur. Allah dilediğini nuruna hidayet eder (ulaştırır). Ve Allah, insanlara örnekler verir. Ve Allah, her şeyi en iyi bilendir.

Bu teşbihte *kandil*, Allah'ın, peygamberlerine indirdiği vahiydir. *Oyuk*⁶ ise insanların kalbidir. *Sırça (cam)* insanların aklıyla (yani yıldız gibi parlayan sırça/fanus) kavrayıp benimsemektedir; çünkü *akıl*, gerçek imanın insan kalbine ulaşmak için kullanmak zorunda olduğu tek yoldur. Bahsedilen *mübarek ağaç* ise Tanrı'ya ulaşılabilecek son noktada yer alan *Sidretül Münteha*'dır.

Allah'ın *Âlim* olduğuna, her şeyi bilen ve her şeye kadir olma özelliğine de Kur'an'ın birçok suresinde değinilir. İlim sahibi kişi/kul anlamındaki *âlim* (kişi, *muallim*, *ulema*) Tanrı'nın sahip olduğu (*Âlim*) ilmi edinen, yani o *ilmin* nuru ile *tenvir olan* kişi anlamında *âlimdir*. Allah, sahibi olduğu *ilmi* sadece bazılarına nasip eder. Meryem'in babasıyla konuşmasının nakledildiği (Meryem, 43) surede Meryem, “Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim,” der. “Kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik (Kehf, 65), “Biz Lut'a da bir ilim ve hikmet ver-

6 Kurtubî, tefsirinde, *El-miskat'ın* (kandil yuvası), duvarda pencerenin dışında bulunan küçük oyuk olduğunu belirtiyor. Ona göre, böyle bir küçük oyuk, ışığı daha iyi toparlar. Onun içinde yer alan kandil *el-misbah* ise bulunduğu başka yere göre daha çok ışık verir. *Miskat* kelimesinin asıl anlamı, içine bir şeyler konulan kaptır. Kova gibi, içinde suyun soğutulduğu deriden yapılmış *kaba*, su kırıbasına da *miskât* denilmektedir. Bilgiler Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı* (çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996) ve İmam Kurtubî, *El Cami' Li-Ahkâm'il Kur'an* (çev. M. Beşir Eryasoy, İstanbul: Buruç Yayınevi, 1996) başlıklı çalışmalardan özetlenmiştir. Kurtubî tefsiri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fıkıh Tefsiri*, yayımlanmamış doktora tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi S.B.E., 2008.

dik.” (Enbiya, 74), “...kendilerine ilim verilmiş olanlar” (Hac, 54) gibi ifadeler kutsal metnin birçok yerinde geçen ifadelerdir.

Toparlayacak olursak, klasik Osmanlı (İslâmî) düşüncesinde medresede ders veren *müderresin*, *hâcenin*, *allamenin*, din adamının... genel anlamda *ulemanın*⁷ *münevver* kabul edilmesi, Allah’ın *İlim*’iyle, *Nur*’u ile *tenvir edilmiş*, *nurlandırılmış* olması *kulun ontolojisi* ile tutarlı ve anlamlıdır. O (kul) bir Ay gibi, *Güneş*’ten (Allah) aldığı ışığı, ilmi, *nuru* yansıtması sebebiyle *âlimdir*, *münevverdir*. Tanrı ise kendisine ait olan ışığı, ilmi yayan *münevvirdir*; *aydınlatır*, *tenvir eder*, *nurlandırır*; bazı kullarını kendi ilminden nasiplendirerek onların da ilmi yansıtmasına (Ay’ın *Güneş*’ten aldığı ışığı yansıtarak şavkması gibi) izin verir. Kul, akılla ürettiğiyle değil, akılla edindiğiyle *münevverdir*. Firdvsi de *Şehname*’sinde⁸ akli bu yönüyle över. *Aklı Övüş* başlıklı bölümde şu noktalara değinir: “Akıl, Tanrı’nın sana verdiği bütün şeylerin en iyisidir. Akli övmek, yürünecek en iyi yoldur. Akıl, padişahların tacı ve ünlü kişilerin süsüdür. Sen akli, hiç ölmeyecek bir canlı olarak tanı. Onu, hayatın özü bil. ‘İnsana doğru yolu gösteren de, gönlü açan da, iki cihanda elimizden tutan da hep Odur... Sen; bu yeryüzünü yaratan Tanrı’nın bir kulusun... Gizli ve açık olan her şeyi bilirsin. ‘ Akli, daima, kendine kılavuz yap! Böylece, yaraşık almayacak şeylerden kendini korumuş olursun.”

Münevvir ve *münevver*; *tenvir eden* ve *edilen*, *aydınlatan* ve *aydınlanan* ayrımı Türkiye siyasetinde *muhalifin* aslı vasfını ve işlevini tartışabilmek açısından da gayet önemlidir. Bununla birlikte bu ayrım, Tanzimat sonrasında adım adım şekillenmeye başlayan ve 1920’lerden sonra sözlüklerde yeni anlamıyla zuhur ediveren *münevverin muasır*, *medenî*, *mektepli Osmanlı efendisinin* (kendisine *münevver* diyecek *zürefânın*) ilimle kurduğu ilişkisini, bu ilişkinin mahiyetini, doğasını anlayabilmemize de imkân sağlar. Yeri gelmişken, *münevver* kelimesinin yaygın bir tabir olarak 1920’li yıllarda sözlüklere girdiğini tekraren hatırlatmak gerekiyor ki, bu da kavramın 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı muasır-mekteplisinin kendisini tanımladığı, bizzat ona münhasır bir kavram olarak yaygınlaştığının da altını çizmektedir. Osmanlı mekteplisi bu süreçte kendisini adım adım Batılı *illuminé* anlamındaki *aydını* ima edecek şekilde bir *münevver* olarak adlandırmaya, tarif etmeye başlar ama bunu yaparken (b)ilimle kurduğu ilişkinin doğasını sorgulamayı ihmal eder. İslâmî düşüncenin Tanrı’nın ilmini edinen, onu alarak, onun ışığını yansıtarak (kendisini bizzat o sıfatla anmasa da) *münevver* olan ulema-

7 Mardin, Osmanlı’da *ulema* kelimesinin *âlimler* anlamından daha dar bir çerçevede kullanıldığını; daha çok devlet bürokrasisi içerisindeki insanları ifade ettiğine değinir. Bu çalışmada ulema, din konusunda bilgili anlamında, âlimler anlamında kullanıldı. Bkz. Şerif Mardin, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Makaleler-1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 118-157.

8 Firdvsi, *Şehname*, çev. Necati İsmail ve Kenan Akyüz, Ankara: MEB Yayınları, 1995.

sı, Batı'nın (b)ilimini alarak-aktararak muasır oluveren *münevver*e, sonra da *aydına* tahvil olacaktır. Ulemanın *Tanrı-ilim-akıl-kul* dolayımıyla tanımladığı *münevverlik*; Batı-(pozitivist)⁹-(b)ilim-akıl-yurttaş arasındaki *münevverliğe* doğru evrilirken, *münevverden* farklı olarak *münevverin* akıl ile kurduğu edilgen ilişki dönüşmez. Geleneksel (İslâm) ulema için akıl, Allah'ın ilmini edinmenin bir aracı; *muasır-münevver* içinse, (Batı'da üretilen *pozitif-evrensel*, *muasır*) bilimi edinmenin bir aracı olarak işlevseldir. Oysa bu, Aydınlanma çağıının *illuminé*'sinin akılla kurduğu ilişkideki akla, Akıl Çağı'nın aklına tamamen zıt bir akıldır. Bu akıl, düşünceyi üreten, ürettiğini aktaran *münevvir-akıl* değildir; üretileni alan, adapte eden, dönüştürüp yansıtan bir *münevver-akıldır*. Cemil Meriç'in sözleriyle¹⁰ tekrar edecek olursak *mütefekkir* değil, *tefekür* eden (*münevvir* olan) değil, *mukallit*, *taklitçi*, *aktarımcı*, *münevver* olan akıldır. Bu aydınların ikisi de *aydındır* ama *mütefekkir*, *münevvir* (Güneş) olan *aydın* (*illuminé*) kendi aklının ürünü (ışığı, nuru olan düşünce, bilgi) ile aydınlık saçarken *mukallit*, *münevver* (Ay) olan *aydın*, başkasından (Tanrı, Batı...) aldığı yansıtarak aydınlatandır, *uzmandır*. *Türkiye aydınının uzmanlığı da* hukuktaki *ehlivukuf*'un (*expertwitness*, bilirkişi) sosyal, ekonomik ve siyasal alanlardaki karşılığından fazla bir anlama asla gelmez.

Münevver, *aydına* tahvil edilince bu aydının hangi aydın olduğu da mualakta kalır. Kastedilen, Batı'nın *illuminé*, *intellectual*'i anlamındaki *mütefekkir-münevvir-aydını*; ancak elde mevcut olan ise kendisi ve (b)ilim arasında edilgen bir ilişki inşa eden *mukallit-münevver-aydındır*. Geç Osmanlı'nın gözünü Batı'ya çeviren okur-yazarı, *Le siècle des Lumières*'i zihninde bir *asr-ı tenevvür* (ışık, aydınlanma asrı) olarak canlandırınca, kendisini de bu asrın ışıyla tenvir edilmiş bir *münevver* olarak kodlaması da zor olmaz. Zaten *münevver* kelimesinin *illuminé* anlamında *aydına/aydınlanmışa* tercüme edilmeye başladığı dönemlerin hemen öncesi –19. yüzyıl– Osmanlı coğrafyasının Batılı felsefe tartışmaları ve elbetteki aydınlanma-tenevvür düşüncesiyle tanışmaya başladığı dönemlerdir. Nitekim Cricor Chumarian'ın (bir Osmanlı Ermenisi olan Krikor Kumaryan) 1854'te *Evvel Zamânda A'zâmü's-şân Olan Feylesofların İmrâr Etmiş Oldukları Ömürlerinin İcmâlidir* başlığıyla çevirdiği, İzmir'de *Imprimerie Daveroni et Sougiolli* matbaasında yayımlanan François Fénelon'un, *Abrégé de La Vie des Plus Illustres Philosophes de L'Antiquité*

9 Pozitivizmi burada bir düşünce akımı olmaktan çok, bir düşünce metodu olarak kullandım. Örneğin, dine bakışlarıyla olsun ya da Batı'yı örnek alışılarıyla olsun materyalist felsefenin takipçisi Abdullah Cevdet ile pozitivist Ahmet Rıza'yı birbirine yakınlaştıranın da bu olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir örnek vermek gerekirse, materyalizm konusundaki en radikal isimlerden biri olarak anılabilecek Beşir Fuad'ın bilimi deneye ve tecrübeye indirgemesi ve bilim ile kalkınma arasında sıkı bir bağ kurması ile bu konudaki pozitivist görüşler de az çok uyum içindedirler. Bu düşüncenin farklı şekillerde bugün de devam ettiğini söylemek mümkün görünüyor.

10 Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, haz. Mahmut Ali Meriç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

(Avec leurs dogmes, leurs systèmes, leur morale, et un recueil de leurs plus belles maximes) (Riom, J.-C. Salles 1808) başlıklı kitabı bu konudaki ilk çeviri olarak kabul edilir.¹¹

Ali Utku ve Cüneyt Kaya da¹² Osmanlı'nın "...19. yüzyılda modern Batılı felsefeyle karşılaşma[sı], felsefeyi ilk defa keşfi... olmamakla birlikte, [felsefenin] yeni sorun alanlarını, yeni metotlarını, yeni söylem tarzlarını ve işlevlerini fark etme[si] bakımından bir 'başlangıç' ve modernlik formasyonu ile doğrudan ilintili yeni düşünce biçimlerine ilişkin naif deneyimlerimiz" olduğunu belirtirler. Yazarlar, modern felsefenin Osmanlıya tenevvür düşüncesi çerçevesinde yansıması ile ilgili olarak da şu noktaların altını çizmektedirler: "Öte yandan Münif Paşa'nın *Târîh-i Hükemâ-yı Yunân*'ı, Tanzimat sonrası dönemde 'kırk ambar' niteliğindeki içerikleriyle tenevvür hareketinin motivasyon kaynağı durumundaki ansiklopedik gazete ve dergilerde yayımlanan, felsefe tarih yazımı geleneğimiz açısından önemli bir dizi felsefe tarihi tefrikası için de bir başlangıçtır." Mehmet Alkan,¹³ bu eserlerin Münif Efendi'nin, diyalog tarzı konuşmalardan oluşan ve Voltaire, Fénelon, Fontenelle gibi isimlerden çevrilerek hazırlanmış bir kitap olan *Muhaverat-ı Hikemiye* olduğunu belirtmektedir. İlk telif felsefe eser ise Ahmet Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Tarihi*'dir. Alkan'ın kelimeleri ile devam edersek; "İlk felsefe dergilerinin çıkması için ise II. Meşrutiyet dönemini beklemek gerekecektir. İçeriği itibarıyla ilk felsefe dergisi 1912-1913 yıllarında Baha Tevfik tarafından ve *Felsefe Mecmuası* adıyla on sayı olarak yayımlanmıştır. Ondan önce, 1911 yılında Selanik'te *Yeni Felsefe Mecmuası* adıyla on yedi sayı yayımlanan eser Türk milliyetçiliğini savunur ve sosyoloji ağırlıklıdır. Üçüncü felsefe dergisi, Bohor İsrail'in 1913'te çıkarmaya başladığı, ancak tek sayı ya-

11 Bu konuda Yakup Yıldız, "Türkçe'de İlk Felsefe Tarihi: Felsefe Tarih yazımı Açısından Bir İnceleme" (*İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 5, sayı 2, Kış [Aralık] 2016, s. 67-88) ve Ali Utku - Cüneyt Kaya, "Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi" (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 9, sayı 17, 2011, s. 11-48) makalelerine bakılabilir. Utku ve Kaya, çalışmalarında Krikor Kumaryan'ın çevirisi ile ilgili olarak şu detayları da dipnotlarında paylaşırlar: "Eser Türkçeye tercümesinden on sekiz yıl önce Seyyit Abdullah bin Hüseyin el-Mısri tarafından *Muhtasarı Tercemeti Meşâhîr-i Kudemâ'il-Felâsife* başlığıyla Arapçaya tercüme edilerek Bulak Matbaası'nda basılmış (1257/1836-1837), ikinci bir baskısı da İstanbul'da Cevâib Matbaası'nda (1302/1884-1885) yapılmıştır (bkz. Seyid Abdullah bin Hüseyin, *Târîhü'l-Felâsife-Muhtasarı Tercemeti Meşâhîr-i Kudemâ'il-Felâsife*, Kostantiniye, et-Tab'atü'ssâniye, el-Matbaatü'l-Cevâib, 1302). Ayrıca Tanzimat sonrası Osmanlı aydınının Batı'ya açılırken Fénelon'a gösterdiği ilgiye de dikkat çekilmesi gerekir. Nitekim Chumarian'ın tercümesi dışında Münif Paşa'nın *Muhaverat-ı Hikemiyye*'sinde yer alan on bir diyalogdan birinci ve dördüncü diyalogların ("*Democrite et Heraclite*" ile "*Le Connétable de Bourbon et Bayard*") ve Şinasi'nin *Tercüme-i Manzûme*'sindeki bir bölümün tercümeleri de Fénelon'dan yapılmıştır.

12 Ali Utku ve Cüneyt Kaya, a.g.m., s. 12.

13 Mehmet Alkan, "İlk Matbu Felsefe Kitabı ve Krikor Kumaryan", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2008, s. 42-48.

yımlanan *Ceride-i Felsefiye* adlı dergidir. İlk *Kapital* çevirisi girişimi bu der-
gide yayımlanmıştır.”

Bunu, Şinasi ile başlayan, Münif Paşa ile devam eden ve Ahmet Midhat Efendi ile zirveye ulaşan Osmanlı tenevvür düşüncesi çerçevesinde Tanzi-
mat aydınının didaktik, eklektik ve ansiklopedist özelliklerini en iyi temsil
eden aydınlardan biri olan Ali Suavî'nin, 1869 Temmuz'unda çıkarmaya baş-
ladığı *Ulûm* gazetesindeki felsefe tarihi yazıları takip edecektir.

Özetle, klasik Osmanlı'dan 19. yüzyıl Tazimat sonrası Osmanlı'sına, ora-
dan da Cumhuriyet Türkiye'si'ne geçiş, aynı zamanda, Allah'ın ilmiyle Nur-
lanan klasik *İslâm münnevverinden*, Aydınlanma Çağı'nın bilimiyle muasır-
laşan *mektepli-münnevver*e de geçiştir. Cumhuriyet döneminde bunu, *münnevve-*
rin aydın olarak öz Türkçeleştirilmesi izleyecektir. Ancak geçen uzun yüz-
yıllar içinde ulemanın da profesörün de akıl ile kurduğu ilişkinin mahiyetin-
de yaygın bir dönüşüm gerçekleşmeyecektir. Öznenin akıl ile kurduğu ilişki
değişmedikçe *münnevverden entelektüel*e geçiş mümkün olmasa da, Cumhu-
riyet'in dil ile kurduğu ilişki değiştikçe *münnevverden aydına* geçiş mümkün
olacaktır. Geriye, *entelektüel* ile *aydın*ın aynı şey olduğunu varsaymak, (ön)
kabul etmek, *aydın* ve *entelektüel*i eşanlamlı(ymış gibi) tahayyül etmek ka-
lacaktır. Oysa Fikret Başkaya örnek olayı üzerinden muhalif kategorisi hak-
kında konuştukça –kitabın ilerleyen bölümlerinde– bunun imkânsız oldu-
ğunu görebilmek de gittikçe kolaylaşacaktır. Fikret Başkaya ile konuştuk-
ça göreceğiz ki, bir *entelektüel*, *muhalif* olmak zorundadır; bir bilirkişi, uz-
man ya da daha kibarcası bir profesör ise tanım itibarıyla *muhalif* olamaz. Bu,
bir *entelektüelin profesör* olamayacağı anlamına gelmez ama bir *profesörün*
–*a priori*– *entelektüel* olmayacağı anlamına gelmektedir. Konuyu netleştire-
bilmek adına, *entelektüelin* akıl ile kurduğu ilişkiye biraz daha yakından
bakmak gerekiyor.

“Entelektüel”in genetiği

Latinler, *intellectus*'u Urlalı filozof Anaksagoras'ın –ki kendisi (değil hey-
keli elbette) hâlâ Urla Cumhuriyet Meydanı'ndaki parkta oturmaktadır–
nous'unun tercümesi olarak kullanmışlardır. Günümüz Batı dillerindeki *in-*
tellekt de, Türkçedeki *entelektüel* de *intellect*'ten tevarüstürler. Anaksagoras,
Doğa Üzerine'de *nous*'u akıl olarak tanımlar. Yoktan yaratılışı (*haplê genesis*)
reddeden Anaksagoras, evrendeki her şeyin sonsuz sayıdaki *spermata*'lar-
dan (minik zerreciklerden) müteşekkil olduğunu iddia eder. Evrende değiş-
me denen şey de bu sonsuz zerreciğin, yani *spermata*'larının birleşmesi ve ay-
rışmasından oluşur. *Nous*, Anaksagoras'a göre, bu parçacıkların hareketinin

itikisini sağlayan *spermata*'ların değişimini, birleşmesini, ayrışmasını, düzenini, devinimini... sağlayandır. Bir başka ifade ile *nous*, oluşu gerçekleştiren doğa ilkesidir; maddi olmayan ancak evreni düzenleyen ilke, akıl anlamına gelmektedir. Zira Anaksagoras'a göre, evrende bir düzen ve uyum vardır. Bu düzen ve uyumdan da *nous* sorumludur. Çünkü *nous*, ilk maddeleri bir amaca göre düzenlemiş, bir amaca göre hareket ettirmiştir. *Felsefe Sözlüğü'nde*¹⁴ ise *nous* şöyle tanımlanmaktadır: "Evrene rasyonel bir düzen getiren, anlaşılmaz ve kaotik bir evrene anlaşılabilir bir düzen kazandıran *zihin*" Epistemolojik açıdan *nous*, *zihnin* en yüksek parçası, *entelektüel kavrayış* ve *sezgisel düşünce* yetisini ifade etmektedir. Buna göre *nous*, "...*diskürsif düşünceden* ayrı olarak, bilimin ilk ilkelerini, *idea* ya da formları, *ezelî-ebedî* ve *akılla anlaşılabilir tözleri* kavrayan *zihinsel yetiyi*" göstermektedir.

Platon'da ise *nous*, idealara ilişkin doğrudan kavrayışı (*nous*) içeren, deneyimden bağımsız, doğru, *ezelî-ebedî* ve zorunlu *a priori* bilgiye karşılık gelmektedir. Kant hariç Alman idealistleri, *nous* kavramını Anaksagoras'a değil Aristoteles'e referansla, onun kullandığı anlamda kullanmayı tercih etmişlerdir. Nitekim Aristoteles de *noesis noeseos* (*thought of thought*) kavramını, *Tanrıyı*, *Hareket Etmeyen Hareket Ettiriciyi* tanımlama tarzı; *Düşüncenin Düşüncesi* anlamında kullanmaktadır. Aristoteles'e göre, *energeia*, saf edim olan, kendisinde maddi ya da potansiyel hiçbir şey bulunmayan *İlk Hareket Ettirici'nin* eyleminin cisimsel bir yönü olamaz; onun faaliyeti tümüyle tinsel ve dolayısıyla entelektüel olmalıdır. Başka bir deyişle, *İlk Hareket Ettirici'nin* faaliyeti bir düşünce faaliyetidir. Bununla birlikte, *Tanrı* ya da *İlk Hareket Ettirici'nin* düşüncesinin nesnesi, mümkün tüm nesnelerin en iyisi olmak durumundadır.

Sözü uzatmayalım; Sokrates öncesi Yunan düşüncesinin bir kavramı olarak *nous'un* bir insan varlığındaki aklın, *zihnin*, entelektüel yetinin eseri olan bilgiye verilen bir kavram (*noesis*) olduğunu ve *nous'un* kromozomlarının günümüz entelektüelinin genetiğine sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Latincedeki *intellectus'u* da *anlama gücü* (*faculty of understanding*), *idrak etmek* (*perception*), *muhakeme etmek* (*discernment*) anlamlarına gelmektedir.¹⁵

Nous'dan intellectus'a, oradan da *intellect/intelligence'a* tüm bu kavramların aynı genom haritası üzerinde konumlandıklarını ve akıl kavramının da bu genomun kromozomlarında yer aldığını bir kez daha hatırlatalım. Çünkü Batı'nın *Aydınlanma*, *Rönesans*, *Akıl Çağı* dediği de böylesi bir aklın altı-

14 *Nomos ve Anaksagoras ile ilgili teknik bilgilerin tamamı için Ahmet Cevizci, Felsefe Sözlüğü* (3. basım, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999) kullanıldı.

15 Latince kelimeler için: Lewis and Short's Latin-English Lexicon (1879) sözlüğünün online versiyonu kullanıldı.

nı çizmeye devam edecektir. Nitekim en basitinden bir sözlük taraması da-
hi, *intellect*'in *muhakeme yeteneği* (*the capacity of reasoning truth*) ve bir biliş-
sel faaliyetler toplamı (*the sum of the cognitive facilities*) olarak tanımlanabile-
ceğini göstermek için yeterli olacaktır. Benzer şekilde *intelligence*'da mantık,
anlayış, kendini tanıma, öğrenme, duygusal bilgi, muhakeme, planlama, yara-
tıcılık, eleştirel düşünme ve *problem çözme kapasitesi*...hatta *zekâ* ve istihbarat
gibi, her biri nihayetinde “akıl” içeren anlamlara sahip kavramlardır. Zekâ
Testi olarak bilinen IQ'nun “*intelligence*” *quotient*, Britanya istihbarat servis-
lerinin de (MI-5 ve MI-6) *Military “Intelligence”* (Askerî İstihbarat) olarak
adlandırıldığını da aklımızda bulunduralım.

Kavramlar ve sözlükler üzerindeki kısa yolculuğumuz, entelektüel kav-
ramının soykütüğünün akıl kavramına değin uzandığı; *akıl*'ın, entelektüel
kavramı da dahil tüm akraba kavramların genetik mirasında yer aldığını gös-
termeye kafidir. Ancak rahatlıkla aynı şeyin klasik İslâmî düşüncenin –Os-
manlı'nın– *münevver*i için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. *Nous*'tan ente-
lektüel'e gelirken de, *nurdan münevvere* gelirken de aklın kurucu bir öneme
sahip olduğu aşikârdır. Nitekim kulu *münevver* yapan da Allah'ın ilmini/*nu-
runu* *akıl* ile bilmesi, tanıması, o *nurdan* nasiplenmesi ve o *nur* ile *tenevvür*
edilmesi idi. Oysa entelektüel ve *münevver* arasındaki bu yüzeysel benzerlik
hayli yanıltıcıdır. Entelektüel kavramının etimolojisinden yola çıkarak siya-
sal alana girer, aydınlanan-aydınlatan (*münevver-münevvir*) ayrımı üzerine
odaklanır ve muhalif kavramını da bu noktaya doğru düzgün yerleştirebilir-
sek, entelektüel ve *münevver* arasındaki yapısal farkı çok daha net görebil-
me imkânımız olacaktır. Nitekim daha önce de vurgulanmaya çalışıldığı gi-
bi, Fikret Başkaya vakası üzerinden Türkiye'de *entelektüeli*, *muhalifi* konum-
landırabileceğimiz nokta da bu nokta olacaktır. Batı'nın *entelektüeli* de Do-
ğu'nun *münevver*i de bir şekilde *akıl* ile izah olunuyorsa ve akıl, büyük harfle
yazılan *İnsan*'ın mütemmim cüzüyse, aslında tüm bu tartışmalar boşuna mı-
dır; hiç değilse mental problemi olmayan bütün insanlara entelektüel diyebi-
limiyiz? Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde diyebileceğimizi söylüyor: “Bü-
tün insanlar entelektüeldir”. Ama devamını da getiriyor: “ama bütün insan-
lar toplumda entelektüel işlevi göremeyeceklerdir.”¹⁶

17. yüzyıl sonları 18. yüzyılda şekillenmeye başlayan Aydınlanma Çağı,
entelektüel kavramının içeriğinde değilse de işlevlerinde bir dönüşüme yol
açmıştır. Kılıçbay'ın¹⁷ tanımıyla “soyut alandaki düşüncelerle hesaplaşma

16 Antonio Gramsci aynı zamanda bütün insanların filozof olduklarını, yani meslekten ya da tek-
nisyen filozoflarla öbür insanlar arasında nitel bir ayrım değil de nicel bir ayrım bulunduğunu
da belirtir. Bkz. Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri*, Tarih, Politika ve Kültür Sorunları Üze-
rine Seçme Metinler, çev. Kenan Somer, 1986, s. 227.

17 Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınının Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, der.
Sabahattin Şen, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 175-179.

içinde olan” insan anlamında entelektüel, kuşkusuz Aydınlanma’dan önce de varolan bir kavram –hatta yine Gramsci’yi hatırlarsak, filozof olmak, entelektüel olmak da zaten herkeste mevcut olan bir meleke– ancak daha iyi bir toplum, daha iyi bir insanlık için düşünmek, bunun için politik bir misyon yüklemek düşüncesi, onu bir *praxis* haline getirme düşüncesi Aydınlanma Çağı’ndan sonra entelektüelin işlevlerine raptedilecektir. Nitekim Foucault’nun¹⁸ da siyasî anlamda entelektüeli “bilgisini, uzmanlığını ve hakikatle ilişkisini siyasî mücadele alanında kullanan kişi” şeklinde tanımlaması da bu anlamda manidardır. Foucault, entelektüelin politikleşmesini iki temel sebebe bağlar: İlki, entelektüelin kapitalist üretim sistemi ve onun ideolojisi içindeki konumundan ve ikincisi, “...belli bir hakikati ortaya çıkardığı, hiç algılanmadıkları yerlerde siyasî ilişkileri göz önüne serdiği ölçüde kendi söyleminden... Entelektüel hâlâ hakikati görmemiş olanlara, hakikati söyleyemeyenler adına, hakikati söylüyordu; entelektüel vicdandı, bilinçti ve belagatti”. *Entelektüelin Siyasî İşlevi*’nde şöyle der Foucault: “...entelektüel için temel siyasî sorun, bilimle ilintili olan ideolojik içerikleri eleştirmek ya da kendi bilim pratiğine doğru bir ideolojinin eşlik etmesini sağlamak değil; yeni bir hakikat siyaseti oluşturma’nın mümkün olup olmadığını bilmektir. Sorun, insanların bilincini ya da kafalarında olanı değil; hakikati üreten siyasî, ekonomik, kurumsal rejimi değiştirmektir.”¹⁹

Entelektüel kavramıyla ilgili olarak Edward Said de benzer noktaları önplana taşır. Said’in *Representations of The Intellectual: The 1993 Reith Lectures* kitabını 1994’te çeviren Tuncay Birkan’ın Türkçe baskıya yerleştirdiği *sürgün*, *marjinal* ve *yabancı* altbaşlığı bile²⁰ entelektüeli tanımlayan en temel yan kavramlar olarak not edilebilirler. Gerçekten de entelektüel –ve entelektüelin Türkiye’deki serencamını hayat hikâyesi üzerinden izleyeceğimiz Fikret Başkaya– (sınır dışı, ülke dışı edilmiş anlamından çok ötede) bir *sürgün*, bir *marjinal* ve bir *yabancı*dır.

Said’in kitabına dönersek, entelektüel “...ne insanları teskin etme ne de konsensüs oluşturma derdindedir; çok ciddi bir anlamda ucuz formülleri, hazır klişeleri ya da muktedirlerin ve uzlaşımçıların söylediklerinde, yapıp ettiklerinde gözlenen sorunsuz, hep ama hep uzlaştırıcı olumlamaları kabul lenmeyi istememe anlamında tüm varlığını ortaya koyan biridir. Salt hükümet politikalarını eleştirme meselesi değildir bu; daha çok entelektüelin ya-

18 Michael Foucault, *Entelektüelin Siyasî İşlevi-I*, çev. Işık Ergüden - Osman Akınhay - Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. baskı, 2011.

19 A.g.e., s. 52-53.

20 Edward Said (1994), *Representations of The Intellectual: The 1993 Reith Lectures*, Vintage Books (UK), Londra, 1994. Türkçe baskı, Edward Said, *Entelektüel “Sürgün, Marjinal, Yabancı”*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004. Kitabın Türkçe ilk baskısı da 1994 yılında Ayrıntı Yayınları’ndan yapıldı.

nım doğrulara ya da basmakalıp fikirlere pabuç bırakmamak için sürekli te-
tikte olmayı görev edinme meselesidir.”²¹

Said, “Entelektüellerin ne söylemeleri ya da ne yapmaları gerektiğini be-
lirleyen hiçbir kural” tanımadıklarını, “...gerçekten laik bir entelektüel için
tapılacak ve yanılmaz kılavuzluğuna güvenilecek herhangi bir tanrı[nın]” da
bulunmadığını belirtmektedir. İşte tam da muhalifi yerleştirmemiz gereken
nokta da burasıdır...

Muhelif olmak Said’in “kural tanımamak”, “kılavuzluğuna güvenilecek
tanrılara” sahip olmamak dediği durumdur. İşte tam da muhalifi bu nokta-
da tanımladığımızda *münevverin* ve aydının entelektüel olamayacağı nokta-
ya ulaşırız. Çünkü *münevverin* “Tanrı”sı vardır. Tekrar pahasına söylemek
gerekirse klasik İslâmî düşüncenin Allah’ın Nurunu alan/edinen *münevveri-*
nin ontolojik konumu tartışmamızın dışındadır. Çünkü onun –kulun– Al-
lah ile kurduğu nuranî ilişkiyle tenvir olunması, *münevver* olması kendi dü-
şünce grameri içinde tutarlı ve mantıklıdır. Tuteursız ve problematik olan ise
Tanzimat sonrasında şekillenen ve artık bir sıfat olarak kendisini *münevver*
kavramıyla adlandıran, tanımlayan mektepli-okumuşun durumudur. Onun
kendi tanrısıyla (Batı, muasır medeniyet, kalkınma, yeni dünya düzeni... ve
hiç tartışmasız bir ideoloji olarak sosyalizm ve hatta Marx’ın da “Ben Mark-
sist değilim!” diyerek tepki gösterdiği türden bir Marksizm/Marksist “ideo-
loji”) kurduğu aydınlatılma, tenvir edilme ilişkisi problemlidir. Onu ente-
lektüel olmaktan alıkoyan ve sıradan bir aydın, uzman, bilirkişi olarak ta-
nımlamaya izin veren de tanrısıyla kurduğu bu ilişkidir. Entelektüelin akıl
ile kurduğu *Cogito ergo sum* ilişkisi *münevverin* kendisini nurlandıran Tanrı-
sıyla kurduğu ilişkide yoktur. Entelektüel, kendi aklının ışıyla düşünme-
ye cesaret ederken, düşünmekle varlığı arasında ontolojik bir rabita kurar;
aklını bizatihi kullanırken, *münevverin* Tanrısı’nın ışıyla tenvir oluşu, ara-
banın farlarından yayılan ışıla donup kalan tavşanın tenevvüründen fazla-
sı değildir. *Münevver*, Tanrısı’nın ışıyla cezb, kör olurken; entelektüel, bu
tanrılara karşı savaşıır...

Sohbetlerimizin sayfalarında ilerledikçe, bu entelektüel tanrıtanımazlığın
tüm suretiyle Fikret Başkaya’da vücut bulduğunu göreceksiniz: Osmanlı-
nın Tanzimat’ından Meşrutiyet “devrim”ine, Cumhuriyet’in ilanından, onun
“inkılap”larına ve Kemalist resmî ideolojiye, Sovyet Devrimi’nden Leninist
demokratik merkezîyetçiliğe, Stalinizm’e, Türkiye soluna, onun Cumhuriyet
ideolojisiyle kurduğu ilişkiye, sürdürülebilir kalkınmacılığa, hukuk devleti-
ne, hatta Türkiye’deki yerleşik tüm muhalif kalıplara, her şeye... sözün özü
Türkiye’deki muhalefete bile muhaliftir Hoca. Onun paradigmasıyla didişme-
diği, savaşımadığı, muhalif olmadığı bir şey bulmak neredeyse imkânsızdır.

21 A.g.e., s. 37-38.

Türk aydınının entelektüel olmaktan alıkoyan da akılla kurduğu ilişkinin sakat doğası; kendisini tenvir eden tanrılarının ışıyla körleşmesi, donup kalmasıdır. Uzman, aydın, aynı zamanda tenvir edildiği, eğitimini aldığı konuya hâkim "bilgili" bir kişidir de. Aydın, uzmanlığının bilgisini, devletin resmî ideolojisinin üretildiği –yani hegemonyanın tesis edildiği– tüm kurumların ve/ya piyasanın hizmetine sunarak, yaşamını sürdürür.

Entelektüel, varlığını, kuralsız ve koşulsuz sorgulamaya; egemenle arasında bir (muhalif) mesafe koymaya borçluyken; aydın, varlığını, uzmanlık bilgisine ve bu bilgiyi dolaşıma sokabilmek için egemenle (piyasa/devlet) arasında kurduğu ünsiyete borçludur. Aydın, piyasa ve devletle ünsiyetiyle aydındır; bu yolla fonksiyoneldir. "Bu" sistemin içerisinde bir uzman olduğunun, müesses nizâmın ve onun resmî ideolojisinin onun doğal habitatı olduğunun ayırdındadır. Tanzimat münevverinin de Cumhuriyet aydınının da temel ikilemi budur: Kendi kaderi ile devletin kaderini (bekasını) ölesiye özdeşleştirir – ki artık rejimin "aşkıdan başka bir aşk istemez, (devletin) aşkıyla çarpar" kalbi. Türkiye'de devlet ve aydın(latılmışlar) arasındaki simbiyotik ilişki o derecedir ki –ister liberal olsun, ister muhafazakâr, İslâmcı hatta isterse Kemalist ya da solcu– kendilerini devletin kurtarıcısı, hâ-misi ve hâ-laskârı olarak kodlamaları zor olmaz. Bu halaskârın, uzmanların, aydınların, velhasıl devletin ideolojik aygıtlarının memurlarının birbirleri arasındaki fark –tıpkı Abdülhamid ve etrafındaki İslâmcılarla İttihatçılar arasındaki fark gibi– bir *tarz-ı siyaset*, bir üslup, yaklaşım farkıdır. Said'in sözleriyle devam edecek olursak²² "...düzenin adamları belli çıkarları[n] gözeti[cisidirler.]" Oysa "...entelektüeller, şovenist milliyetçiliği, şirketleşmiş düşünce müsveddelerini ve sınıf ve toplumsal cinsiyet imtiyazlarını" sorgulayarak yollarına devam etmeyi tercih ederler. Edward Said'in *düşünce müsveddeleri*, Meriç'in *mukallit* dediği bu uzman-bilirkişi güruhuna Hilmi Ziya Ülken²³ de dikkat çeker. Ona göre de *münevver*, felsefi geleneğin oldukça gerisindedir ve daha çok "...matbuat yoluyla yürütülen muhalefet hareketinin bir parçası olmanın ötesine geçememiş, bürokratları değiştirmek, parlamentonun açılmasını sağlamak ve devleti kurtarmakla meşgul" olmuştur. Ülken, bu *münevver*/aydınların Batı'daki entelektüellere benzemediklerinin altını özellikle çizer.

Entelektüellerin muhalefetinden en fazla rahatsız olanlar, Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nde kolektif insan ya da toplumsal uygunluk (*confor-*

22 A.g.e., s. 13.

23 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdas Düşünce Tarihi*, İstanbul: Ülken Yayınları, 2005.

mism) sorunu başlığı altında da tartıştığı “tehlike çılgınlıkları atan” aydınlardır. Aydınlar tehlike çılgınlıkları atarlar çünkü *Tanrı-arabalarla* (ve onların sahte far ışıklarıyla) savaşıarak *münevverin* gözlerini kamaştıran entelektüeller, ilk başta onların sahte aydınlıklarına çomak sokarlar. Gramsci,²⁴ onların tehlike çılgınlıklarının komik olduğundan bahseder: “...toplumun eski entelektüel moral yöneticileri toprağın ayakları altından kaydığını sez[diklerinde] vaazlarının gerçekten “vaaz”, yani gerçekliğe yabancı bir söylem, içeriksiz biçim, ruhsuz hayalet durumuna geldiğini anl[arlar.]”

Entelektüel nefreti

Düzenin memurları, başka bir ifadeyle her gün onlarcasını anaakım televizyon kanallarında görmeye alıştığımız uzman/bilirkişiler işte en çok da bu nedenle entelektüele karşıdır; müesses nizâmın ışığıyla gözleri kamaşan düzenin memurları, entelektüeli entele tahvil etmeye, itibarsızlaştırmaya, ötekileştirmeye gayret ederler. Eleştirilerinde daha da ileri gidenler tutuklanır, hapse atılır, kovulur... sokak ortasında öldürülür. Eleştirel olan, muhalif olan ve en azından bilimsel bir kuşkuculuk taşıyanlar bile bu aşağılama ve ötekileştirmeden nasiplerini alırlar. Nitekim Fikret Başkaya da bu uygulamalardan hakkına düşen suçlama, hapse atılma, ötekileştirme ve yok sayılmaları... fazlasıyla almıştır.

Ne yazık ki Türkiye, “entel(ektüel)” kelimesini her duyduğunda tüyleri diken diken olan insanlardan her devlet dairesinde, her gazete bürosu, her televizyon kanalı, her üniversite koridorunda birer tane bulunduğu bir ülkedir. “...yarım doğrularla ya da basmakalıp fikirlere papuç bırakmamak için sürekli tetikte olmayı görev edin[miş]” kişiler, düşünenler, entelektüeller – farklı bir ifade ile memur-uzmanların “*kökü dışarıda*”, “*satılmış*”, “*hain*”, “*...piçi*”, “*terörist*”, “*vatan haini*” olarak tanımlandığı entelektüeller üniversitelerden atılmaz, işsizliğe mahkum edilmez, sokak ortasında öldürülmezlerse en hafifinden “*ekmeğin fiyatını bilmeyen*”, “*yalılarda viski içen*”, “*halktan kopuk yaşayan*”, *enteller* olarak itibarsızlaştırılmaktan kendilerini kurtaramazlar.

Bu süreci yine Gramsci’den yardım alarak bir *transformizm* olarak da okuyabiliriz. “Entel”leştirilerek ötekileştirme, burjuvazinin hegemonyası altında rızaya zorlanan tâbî sınıfların asimile edilmesi, müesses nizâmın organik aydınları tarafından tâbî sınıfların kendi organik aydınlarını oluşturmasının önüne geçme politikasının (transformizm) bir süreci olarak da okunabilir.²⁵

24 Gramsci, a.g.e., s. 172-173.

25 Gramsci’nin transformizm kavramının sadece böyle bir ötekileştirmeye indirgenmesi elbette doğru değildir. Hakim sınıfın, başmük sınıfların organik aydınlarını asimile süreci, örneğin ha-

Resmî ideolojiye –müesses hegemonyaya– muhalif olan “*hain*”leştirilir. Hainleştirilemiyorsa ya da buna gerek duyulmuyorsa *enteleştirilerek* popüler kültürün komedi malzemelerinden biri haline getirilir. Gerçekten de Türkiye toplumsal yapısında “*entel*” bir küfür, bir aşağılama ifadesi olarak kullanılır. Pejoratif bir kavram olarak *entel*, medyada garip kıyafetleri, piposu, uzun saçları, boynuna bağladığı fuları ve elindeki viski kadehi ile sürekli anlaşılmaz sözler söyleyen bir monşer; yozlaşmış, sığ, lümpen bir komedi unsuru olarak resmedilir.

Entelektüel gerçekten de halka uzaktır; ancak onun halka uzaklığı onu aşağılamak için bu ifadeyi kullananların ima ettikleri türden bir uzaklık değildir. Enteli aşağılamanın bir darbimeseli haline getirilen bu halktan uzaklık bir *bohemlik*, halkın yaşadığı mekânlardan uzaklık, lüks içinde tüm toplumsal ve ekonomik zorluklardan azade bir *beyzadelik*, *züppelik* anlamlarında okunamaz. Entelektüelin halka uzaklığı, rızanın ve konformizmin üretildiği, egemen sınıfın çıkarlarının evrensel çıkarlarmış gibi sunulduğu hegemonyanın tesis edildiği kurumlara uzaklıktır. Entelektüelin uzaklığı, müesses hegemonyanın memurları aracılığıyla çıkarları kollanan tarihsel bloğa olan uzaklıktır. Entelektüelin halka uzaklığı, müesses nizâma, kapitalizme, resmî ideolojiye uzaklıktır.

Entelektüel halka uzaktır. Halka uzaktır çünkü muhaliftir. Muhaliftir çünkü görevi, bu kişiler tarafından üretilen yarım yamalak doğrulara, basmakalıp klişelere (*Tanrı-arabaların yaydığı tavşan-münevverleri* kör edici ama bü-yüleyici *xenon-aydınlığa*), daha doğrusu resmî ideolojiye, müesses nizâma karşı tetikte durmaktır.

Velhasılıkelam, entelektüel halka uzaktır da müesses nizâmın ve onun aydınlarının kutsadığı halk (kavramı) ne anlam(lar)a gelmekte, neye tekabül etmektedir? Hele ki halk; ekran-profesörlerinin, gazete-bilirkişilerinin elinde “entellerin uzak”, kendilerinin ise içinde, *parçası* ve *sözcüsü* olduklarını söyledikleri; hâkim sınıf çıkarlarının gizlenerek hepimizin ortak çıkarıymış (“halkın menfaati”ymiş) gibi sunulabilmesine yarayan, sömürünün gizlenmesine, üzerinin örtülebilmesine yarayan bir kutsal, bir fetiş-kavram haline getirilmişse, bu halk(1) (kavramını) da sorgulamak gerekmez mi? Sınıfsal, etnik, dinsel mezhepsel, cinsel... vs. her türlü farklılıklardan soyutlanarak içi boşaltılan, homojenleştirilen, menfaatleri her zaman ve her durumda birbiriyle ortak ve çelişmeyen, tek parti dönemindeki o meşhur tanımıyla “birbirinin lâzımı ve melzûmu” olan sınıfsız ve kaynaşmış bireylerden mürekkep

kim sınıfın işçi sınıfıyla kısmî işbirliğine girerek ya da parlamenter düzeyde işçi sınıfı temsilcilerine de kendi aralarında yer vererek hatta işçi sınıfının kısmî taleplerini kabul ederek daha devrimci taleplerin önünün kesmesi biçiminde de gerçekleşebilir. Bu yazıda, entelektüelin entel olarak ötekileştirilmesinin entelin popüler kültür yoluyla ötekileştirilmesinin de transformasyonun bir biçimi olarak ele alınabileceği vurgulanmaktadır.

bir halk (düşüncesi) tam anlamıyla bir illüzyondan, kandırmacadan (ideoloji diye de okunabilir) başka nedir ki? Devletin tanımladığı, resmî ideolojinin halkı öyle bir halk (tanımıdır) ki, bu *halka* yakın olmak, aslında içinde yaşadığı topluma değil sadece halk diye kutsanan, fetişleştirilen bir hegemonyaya yakın olmaktadır; resmî ideolojinin çarkları da burada işlemeye başlar. Aslında bu çarklar döndükçe söz konusu bu aydınla(tılmışla)rın, içini boşaltarak fetişleştirdikleri “halka yakın olma”, “halk adına konuşma”, “halkı temsil etme” ya da son dönemlerin popüler tabiriyle “millî iradeyi temsil etme” söylemlerinin sadece ve sadece beslendikleri müesses nizâma hizmet etme anlamına geldiğini görürüz. Bu kişilerin ellerinde “halk”, ister “halkçılık ilkesi” adını verelim, ister “halka hizmet hakka hizmet” şiarı olarak adlandıralım – mevcut tarihsel bloğun çıkarılarının gizlenerek herkesin çıkarları haline getirilmesi oyununun bir aracı olmaktan fazla bir anlam taşımaz. Halk artık, şeriatçı, faşist, vesayetçi, darbe alkışlayıcısı, etnik ayrımcı ve/ya homofobik ve çoğunlukla uzman, hoca, öğretmen, müdür, patron, şef, amir, köşe yazarı vs. sıfatlara sahip bu kişilerin ellerinde, hâkim olanların çıkarılarını herkesin çıkarıymış gibi sunmanın tılsımlı değneğidir; ayrıca unutmamak gerekiyor ki müesses nizâmın “halkın içinde yaşayan”, “halka yakın” *münevverleri* (!) bu tılsımlı değneği kullanmakta oldukça mahirdirler. Ve ne yazık ki “hâkimin çıkarılarını” halkın menfaati diye yutturmaca oyununda genellikle başarılı da olurlar.

* * *

Muhalifler, entelektüeller –ve elbette onlardan biri olarak Fikret Başkaya– “Ol mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler,” diyen Hayalî’den yardım alarak söylersek, denizin içinde olup denizi bilmeyen balıklara denizi anlatabilmek için sürüye dahil olmayanlardır; resmî ideolojiye, müesses nizâma, kapitalizme muhalif olanlardır. Muhalefet (etmek), onların elinde “*karşı olmak*” anlamından çıkar; eleştirel olmak, eleştirmek, eleştirmek, eleştirmek... anlamına gelir. Muhalefet onların ellerinde bilmeye cesaret etmenin (*sapere aude*) kılıcı, düşünmek eylemi ile varlıkları arasında kurdukları “*cogito ergo sum*” ilişkisinin ontolojik izahıdır. Muhalefet, onların ellerinde toplumsal yapıyı dönüştürmeye yönelik çabanın, Henri Lefebvre’in ifadesiyle “devrimci etkinliği”, yani “...olası bireyselliklerin sınırsız çeşitliliği arasında serpilen” bütünlüklü insanlığın özgür toplumunu, komünizmi yaratmak için kullanılacak bir kılavuzu”,²⁶ *praxis*idir.

Onlardan biri, bir muhalif, bir “Türkiye’nin Lanetlisi” olarak Fikret Başkaya da budur ve sadece böyle tanımlanabilir.

26 Henri Lefebvre, *Diyalektik Materyalizm*, çev. Barış Yıldırım, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2018.

AYDINLAR KÖYÜ'NDEN DESCARTES SOKAĞI'NA, PARİS'TEN ANKARA'YA SEKSEN YIL

1940'lar, Denizli Kösten Köyü, CHF'li bir dede, Köy Enstitülü bir baba

Hocam, ailenizden ve 1940'lı yılların Denizli'sinden biraz bahsedebilir misiniz bize?

– Tabii, memnuniyetle. Bizim köy Kösten Köyü,¹ Denizli'ye sanıyorum 35 km. mesafede, Honaz Dağı'nın eteğinde bir dağ köyü. Köyde tarım daha çok kuru ziraat denilen şekilde yürüyor. Buğday, arpa, çavdar ekiliyor; mısır ekilen, nohut ekilen yerler de var. Bunların dışında, benim hatırladığım, o zamanlarda yetişen bir şey yok. Hemen hemen herkesin, bölgede bir parça toprağı var; topraklar az çok eşit bölünmüş durumda.

Köye Kösten adı, oradaki Konstantin Kalesi'nden² dolayı mı verilmiş?

– Bu konuda benim hiçbir fikrim yok. Bilmek iyi olurdu doğrusu. Kesin bir şey söylemek zor ama zaten biliyorsun oralar vaktiyle Bizans'tı. Mesela bizim Honaz'da mübadeleye³ kadar, önemli bir Rum nüfus varmış. Benim

1 Doğusunda Akbaş, batısında Menteşe, kuzeyinde Kızılyer, güneyinde ise Kocapınar bulunan Kösten Köyü'nün ismi önce Kömürcüler sonra da Aydınlar olarak değiştirilecektir. Denizli'ye 34 km. Honaz'a 12 km. uzaklıktaki Aydınlar, bugün Honaz ilçesine bağlı bir mahalledir. Honaz'da 1914 yılında belediye teşkilatı kurulmuştur. 1987 yılına kadar Denizli'ye bağlı bir nahiye olan Honaz, 19.06.1987 tarih ve 3392 sayılı kanunla ilçe statüsüne kavuşmuş, aynı kanunla Merkez ilçeye bağlı olan Aydınlar Köyü de Honaz ilçesine bağlanmıştır.

2 Konstantin Kalesi: Honaz ilçesi, Aydınlar (köyü) Mahallesi'nin 1 km. batısındaki Kale Mevkii'nde bulunmaktadır. Batısında Menteş Köyü Deresi'nin bulunduğu Kale Tepesi'nin doğu tarafında yuvarlak formu kale burcu ile batıya doğru uzanan sur duvarı bulunmaktadır.

3 Lozan Antlaşması çerçevesinde, 30 Ocak 1923 tarihinde kabul edilen, Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol'ün 1. Maddesi hükmüyle "Türk topraklarının

çocukluğumda bile, doğru hatırlıyorsam birkaç Rum aile vardı ama bildiğim kadarıyla Honaz, [Roma İmparatoru] Honorius'tan geliyor.

Köyün ismi bir dönem Kömürcüler oluyor galiba.

– Evet. Bir dönem Kömürcüler oluyor. Anayasa Referandumu'nda⁴ neredeyse tamamen olumlu oy çıktığı için birileri oranın adını Kömürcüler olarak değiştiriyor. Peki, niye başka bir isim değil de Kömürcüler? Köyde aslında yoğun bir yoksulluk var. Nakit para yok insanlarda, ne yapıyor; biraz buğday üretiyor, çavdar üretiyor, mısır üretiyor, ambarına koyuyor. Onu götürüyor dedemin [Osman Başkaya, 1885-1964] değirmeninde öğütüyor. Dolayısıyla insanların nakit ihtiyacı problemlidir. Para kullanımı son derecede sınırlı.

Bahsettiğiniz anayasa referandumu, 1961 Anayasası Referandumu...

– Evet, '61...

... köyde anayasaya evet oyu mu, hayır oyu mu çıkıyor hocam?

– Yoğun bir evet çıkıyor. Fakat sanıyorum işte daha sonra çok parti kurulmasına karar verilip de askerî cunta çekilince, o dönemde adı Kömürcüler olarak değiştiriliyor. Kömürcüler olarak değiştirilmesi niye? Durup dururken o isim nereden çıkıyor? Basit bir nedeni var. Orada insanlar, Honaz Dağı'ndaki ormanda kömür –ona kömür yakma denirdi o zamanlar– kömür yakıyorlar. Yani gidiyor bir karı-koca, bir günde bir eşek yükü –iki çuval, iki kara çuvalara konuyor– kömür üretiyor. Onu getirip evde bir yere koyuyor. Belirli aralıklarla kömür satışına izin veriliyor; hatta işte o zaman tellal denilirdi, “tellal ünleme”, tellal işte diyor ki “Komşular duyduk duymadık demeyin, yarın kömür sarılacak,” diyor, yani onu götürüp Denizli'de satıyor.

“Kömür sarmak” mı deniliyor hocam?

– Kömür sarmak, satmak üzere gitmek...

Sarmalayıp götürüp satmak...

– Kösten bir dağ köyü, ova köylülerinde bu kömürcülük biraz aşağılayıcı bir şey olarak telakki ediliyor. Ova köylerinde, Honaz'da, Kızılyerde, vs.

da yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine (*exchange obligatoire*)” karar verilmiştir.

4 9 Temmuz 1961'deki referandum ile 1961 Anayasası, %38,3 hayır oyuna karşılık, %61,7 evet oyuyla kabul edildi. 1961 yılındaki halk oylamasında, Kösten Köyü'ndeki oyların dağılımına ulaşmak mümkün olmamıştır. Ancak TUIK verilerinden yararlanarak, köyün bağlı olduğu Merkez ilçedeki sonuçlara bakıldığında, Türkiye genelinin tersine, geçerli oy kullanan 35.238 seçmenin 16.536'sının (%46,9) evet, 18.702'sinin (%53,1) ise hayır oyu kullandığı görülmektedir.

pek makbul sayılmıyor. Yani köyün adını Kömürcüler olarak değiştirmek bir tür aşağılama... Şimdi bu [kömürcülük] çok meşakkatli bir iş. İki kişi gidiyor, bütün bir gün iki çuval [bir yük] kömür yapıyor, o kömürü getirip evine bir yerde saklıyor, ne zaman ki satış izni çıkıyor, gidip Denizli'de satıyor. Bu işin bir müteahhidi var. Kömür sarma, müteahhidin iznine bağlı. Sanıyorum, ayda bir veya iki kere kömür sarma izni çıkıyordu. Kömür, eşeğe yükleniyor, kışın soğukunda, karda, yağmurda, yazın sıcaklığında altı, yedi saatlik bir yolculuktan sonra Denizli'ye varılıyor. O zaman kömürün yükü 5 liradan satılıyordu. 1 lirası müteahhit Ömer Ağa'ya, 1 lirası hancıya veriliyor, geriye 3 lira kalıyordu. 1 liranın müteahhide verilmesine çocuk aklım razı olmazdı. Büyük bir nefret duyardım. Çok gücüme giderdi doğrusu. Hacı Muhittin'in hanı hemen demirciler çarşısının yanındaydı. Kömür satıldıktan sonra bir gece handa kalıyor, ertesi gün yine altı, yedi saatlik bir yolculuğun sonunda köye dönülüyordu.

Düşünebiliyor musun, iki kişi bir yük kömürü üretmek için bir gün çalışıyor. Satmak için iki de gün harcıyor ve elde 3 lira kalıyor. Bu, köydeki yoksulluğun ve sefaletin boyutları hakkında bir fikir veriyor. Kömürle uğraşmanın da üstü başı baloya gideninkine pek benzemiyor tabii. Köyün adının Kömürcüler olarak değiştirilmesi açıkça bir aşağılama...

Sözünüzü keseceğim; Kösten Köyü'ne, anayasa referandumunda evet oyu verdiği için, bölgede bir aşağılama ifadesi olan “kömürcüler” sözcüğü, köylüleri tahkir etmek için isim olarak veriliyor; doğru anlamışım, değil mi Hocam?

– Evet evet aynen öyle. Şimdi tabii, o zaman dedem Molla Osman [Başkaya]... Bak önce şunu söyleyeyim, dedem, hakkında uzun uzun konuşulması gereken bir şahsiyet. Kendisi molla, fakat materyalist bir adam, yani bildiğin mollalardan değil. Harb-i Umûmî'de [Birinci Dünya Savaşı] sanıyorum, çok net bilmiyorum ama İngilizlere esir düşüyor, kamptan kaçıyor, bir koldan biraz sakattı ama engel teşkil edecek düzeyde değil. Birçok meziyetin timsali bir şahsiyet. Bilgili, birikimli, kültürlü bir adam, bir dizi becerileri var. Mesela herhangi bir hastalığa müdahale edebiliyor. Diyelim ki, birini bir akrep veya yılan soksa tedavi edebiliyor, kolun kırılrsa, çıkık olsa sorunu çözüyor. Her türlü müdahale ediyor, yani doktor aynı zamanda orada. Bilge bir adam, bizim köyde ve yakın köylerde büyük saygı gören karizmatik bir şahsiyet. O zaman dedem Molla Osman'ın ve babamın [Halil Başkaya 1906-1999] uğraşlarıyla köyün adı *Aydınlar* olarak değiştiriliyor. Gerçi neden Kömürcüler yapıldığı az çok belli ama doğrusu niye *Aydınlar* adının konduğu o kadar net değil. Belki köyde okula giden diplomalıların sayısının çok olması yüzünden o ad konmuş olabilir. Ortaokulda, lisede, öğretmen okulunda, sa-

nat okulunda, üniversitede epey okuyan vardı. Okula, okumaya ilginin çokluğu biraz önce anlattığım yoksullukla ilgili. Çünkü, mesela biz, daha sonra aşağıdaki Kızılyer⁵ Köyü'ne göçtük. Kösten'de kalmış olsaydık ve okula da gitmemiş olsaydık, yani iki şık vardı: Ya İstanbul'un, İzmir'in; büyükşehirlerin varoşlarında, fabrikalarında iş aramak ya da Alamancı olmak. Yani orada kalarak yaşamı sürdürmek pek mümkün değildi.

Aydınlar Köyü, eski Kösten Köyü bir dağ köyü, Kızılyer bir ova köyü değil mi?

– Evet, Menderes Ovası'nın bittiği yerde bir ova köyü. Ne dedeme ne de babama neden köyün adı Aydınlar oldu diye sormak hiç aklıma geldi. Dedem 3 Ekim 1964 tarihinde vefat etti. Ben o zaman Ankara'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğrenciydim. Bir teyp alıp dedemi saatlerce konuşturabilir ve ilginç bir sözlü tarih ortaya çıkarabilirdim. O yaşlarda insan neyin önemli olduğunu pek bilemiyor maalesef. Fakat hiçbir zaman kendimi affetmeyeceğim bir şey daha var: Aynı şeyi babamla da yapmadım. Babam da '99'da [16 Nisan 1999] vefat etti.

Aslında köyde okullaşma oranının, diplomalı sayısının yüksek olmasının asıl nedeni babamdı. Isparta'nın Gönen ilçesinde, Hasan Âli Yücel ve [İsmail Hakkı] Tonguç tarafından 1940'ta öğretmen okulu açılıyor ve babam oradaki kursa katılıyor. Sanıyorum altı veya sekiz aylık bir kursun sonunda öğretmen olarak köye dönüyor.

Hocam zaten, oradaki okul da 1939 yılında Köy Öğretmenleri Kursu olarak açılmış. 1940 yılında enstitü haline getirilmiş. Muhtemelen o zaman babanız ilk öğrencilerinden birisi oluyor.

– Tabii tabii, belki '39'da gitti babam, tam bilmiyorum. 1939'da mı açılmış öğretmen okulu?

Evet bir yıl önce, Köy Öğretmenleri Kursu olarak, bir yıl önce '39'da açılmış.

– Olabilir, belki bir yıl önce gitmiştir, tam bilmiyorum.

Sadece bir bilgi olarak paylaşayım hocam, bu okul hâlâ açık, şu anda fen lisesi statüsünde. 1954 yılında burası öğretmen okulu olmuş. 1976 yılında öğretmen lisesi olmuş. 1989 yılında Anadolu öğretmen lisesi olmuş. 2013'te de Gönen Fen Lisesi adını almış. Elbette, aynı bina mı değil mi bilinmez ama...

– Aynı binadır ne olacak!

5 Kızılyer: Aydınlar köyüne yaklaşık 10 km uzaklıkta, Denizli Honaz ilçesine bağlı bir köy.

Muhtemelen evet. Hocam, Kızılyer'e hangi yıllarda geçmiştiniz?

– 1950 veya '51, çok emin değilim.

O zaman babanız Gönen Köy Enstitüsü'ne gittiğinde siz hâlâ Aydınlar köyündesiniz?

– Babam daha sonra oraya, 1948'de bir daha gidiyor. 1939'da öğretmen unvanını kazanıp döndükten sonra, köy odasında –o zaman köyde okul falan yok– belirli yaştaki öğrencileri alıyor, üç yıl okutuyor. Onları mezun edince yine birikenleri ve o yaşa gelen çocukları alıyor. Üç yıl okuyanlardan gidebilenler Honaz'da –Honaz o zaman nahiye,⁶ şimdi nahiyeler kalktı– ilkokul var ama ortaokul yok. İlkokulun dört ve beşinci sınıflarını Honaz'da okuduktan sonra da Denizli'deki Denizli Lisesi'ne geçiyorlar. Denizli Lisesi'nde zaten ortaokul ve lise aynı binada eğitim veriyordu. Lise, Alman mimarisi olarak sanıyorum 1930'lu yıllarda yapılmış.⁷ Harika bir yapıdır. Oraya intikal ediyorlar veya Denizli'deki başka bir okula, Sanat okuluna veya Gönen'deki eğitim enstitüsüne gidiyorlar veya aystubay okuluna gidiyorlar. Mesela Kamil amcam ortaokulu bitirdikten sonra –doğal olarak o zaman bizim köyde eğitim yok, Kamil amcam (Başkaya, 1925-1943) Honaz'da o ilkokulu, Denizli'de de ortaokulunu bitiriyor– Bursa'daki Işıklar Askerî Lisesi'ne geçiyor. Harika bir öğrenci. Ben 1950'li yılların başında ortaokul öğrencisiyken bile bazı hocaları, mesela matematik hocamız ondan sitayişle söz ediyordu.

Hocam bu Köy Enstitüleri mevzuuna dönmeden önce biraz aileden, anne-babanızdan, dedelerinizden, kardeşlerinizden, aile büyüklerinden bahsetsek hem böylece erken Cumhuriyet dönemini de hatırlamış hem de sizi biraz daha yakından tanımış oluruz.

– Şimdi bir kere dedemin herkes kadar arazisi var, fazla değil. Bir de değirmeni var, su değirmeni. Benim mesela o değirmenle ilgili aklımda kalan, iki kiraz ağacıdır; harika kirazları olurdu. Dedemin bir de bağı vardı. Bizim de bağımız vardı. Eğer doğru hatırlıyorsam, bizden başka bağı olan pek yoktu. Şimdi geri dönüp baktığımda bağı, babamın Gönen'de eğitim almasına yoru-

6 Nahiye: Osmanlı idarî sistemi içinde bir yönetim birimi. Tanzimat'tan sonra kazadan küçük idarî birimler için de kullanılmıştır. 1945'te Anayasa dilinin değiştirilmesi ile birlikte "nahiye" yerine "bucak" kelimesi tercih edilmiştir. 1970'ten sonra görev süreleri dolan, vefat eden veya emekli olan bucak müdürlerinin yerine tayin yapılmayarak tedricen teşkilatı kaldırıldı.

7 Denizli Lisesi, 1874'te, Çatalçeşme Parkı'nın bulunduğu yerde, Rüştüye Mektebi ismiyle eğitim öğretime başlamıştır. Okul binası 1930'da taşınır ve 1931-1932 öğretim yılında, eski binada, "Köy Muallim Mektebi" açılır. Fikret Başkaya'nın 1930'larda yapıldığını hatırladığı bina bu bina olmalı.

yorum. Fakat hepsi o kadar değil. Yörede yetiştirebilen her türlü sebze-yi de yetiştiriyorduk. Rahmetli anam harika bir insandı ve harika şeyler yetiştirirdi. Yazın yazlık sebzelerin tamamı, kışın da kışlık sebzelerin tamamını yetiştiriyordu. Babam eğitmen olup döndükten sonra köye birçok şey taşıyor ama benim çocukluğumda bile bağı-bahçesi olan aile çok azdı.

Dönemin Gönen'i de, yani o dönemin nüfus ve yerleşim şartlarına göre baktığımızda bayağı kalabalık diyebileceğimiz bir yer. Demek ki –belki de– köy enstitüsü de bu sebeple oraya açıldı, tam bilmiyorum ama benim elimdeki notlara göre 1935 yılında 2.100 kişi yaşıyor ki...

– O zamana göre büyük bir nüfus.

...bir ilçeden bahsediyoruz ve 1930'ların Türkiye'si, ilk nüfus sayımında on üç-on dört milyon civarı nüfus olduğunu hatırlarsak bayağı iyi...

– ...Kaza olduğuna emin misin, nahiye olabilir mi?

Bilmiyorum hocam. 1935 yılında Gönen'de 2.100 kişi yaşadığı bilgisi var elimde sadece. Bunu planlama dergisindeki bir makaleden aldım. ODTÜ Şehir Planlama Enstitüsü'nden ve Atatürk Üniversitesi Şehir Planlama Enstitüsü'nden iki araştırmacının yazdığı bir makaleden aldım bu bilgileri de. Yani Gönen'de köy enstitüsü açıldığı yıllarda, ondan birkaç yıl evvel, bu kadar insan yaşadığını nakletmiş yazarlar.⁸

–Şimdi dedemin durumu böyle. Bir değirmeni var, bir de herkes gibi tarlaları var. Buğday, arpa vs. ekiliyor. Köyde topraklar az çok eşit bölüşülmüştü. Birçok yerdeki ağa bizde yoktu ama durumları biraz daha iyi olan bir-iki aile vardı. Keçi ve koyun sürüleri olanlar. Bizim de az sayıda koyunumuz, bir ineğimiz, öküzümüz ve eşğimiz vardı. Tarlalar öküz çiftiyle ekiliyordu. Mahsul kağını ile taşınyordu. Bir de eşek vardı. Öküz, çift sürmek ve kağınıya koşmak için gerekli, bir de yine yük taşımak için eşek var. Tarlalar karasabanla, öküz çifti ile sürülüyor. Ürün de kağını ile taşınyor. Kağını iki tekerlekli. Şunu rahatlıkla söyleyebilirim ki, o dönemde bizim köydeki teknolojik düzey neolitik dönemdekinden pek farklı değildi.

1998'de Samir Amin'in düzenlediği bir uluslararası sempozyum için Sevinç [Başkaya]⁹ Hanım'la birlikte Mısır'a, Kahire'ye gitmiştik. Orada *Dünya Alternatifler Forumu* da kurulmuştu. Ben de kuruculardan biriydim. Fırsat buldukça Kahire'yi tanımaya çalışıyorduk. Bir seferinde de Firavun Kö-

8 Gül Şimşek ve Cansın Mercanoğlu, "Bir 'Planlama Örneği' Olarak Köy Enstitüleri Deneyimi", *Planlama* 28(3):261-281, 2018.

9 Sevinç Dardeniz-Başkaya (1943-): Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi İşletme Bölümü'nden emekli öğretim görevlisi.

yü'ne gitmiştik. Herhalde turistik amaçlar için olacak, Nil Nehri'nin küçük kollarından birinin yanına firavunlar dönemini hatırlatan bir köy kurmuşlar. Orayı gezerken, kendi kendime, "1940'lı yıllarda bizim köy de az-çok böyleydi," dediğimi hatırlıyorum.

Hiçbir suni gübre yok, tarlalara doğal gübre atılıyordu. Doğal gübre de kendi hayvanlarının gübresine. İlaç, zehir diye bir şeyin de esamisi bile okunmuyordu tabii. Bu, şu demek; otarşik, kendi içine kapalı, kendi kendine yeten bir yapı vardı aslında. Mesela para kullanımı, daha önce de söylediğim gibi, son derece sınırlıydı. Köye gelen sebze veya meyve satıcısı veya başka biri, parayla satmıyordu getirdiği ürünü. Onun karşılığında arpa veya buğday alıyor, yani aynî değişim var. O sana domates veriyor diyelim, şeftali veriyor, kiraz veriyor, sen de ona şu kadar kilo buğday veya arpa veriyorsun.

Daha trampa ekonomisi... malın malla takas edildiği...?

– Evet, trampa ekonomisi hâkim. Karasabanla çiftçilik yapılıyor köyde, topraklar öküzle ekiliyor. At çok sınırlı, birkaç kişide vardı sadece. Eşekler muazzam iş görüyordu. Kağnı ile taşınmayan her şey eşeklere yüklenirdi. Elbette, eşek yoksa yükü kendi sırtında taşırsın. Verimlilik son derece düşüktü. Sulanan alanlar da çok sınırlıydı. Sulanan alanlarda mısır ve nohut yetiştiriyordu hatırladığım kadarıyla. İşte herkes kendi yoğurdunu, sütünü, yağın üretiyor, dışarıdan pek bir şey alınmıyordu. Mesela kahve, çay, şeker diye bir şey yoktu. Çay zaten yoktu o zaman, kahve ve şeker bizde vardı ama asıl gelen misafirler içindi. Köye gelen misafirler bizde kalırdı. Tabii ki, başkaları misafirperver olmadıkları için değil, imkânları olmadığı için. Evler son derecede iptidai idi. Evlerin altında hayvanlar, üstte insanlar. Evlerde tuvalet yoktu. Bizde vardı ama. İnsanların misafir ağırlama yeteneği yoktu. Gelecekte ekstra bir şey sunman gerekir, ne bileyim bir tavuk keseceksin, vs. Bütün misafirler bizde kalırdı. Daha çok devlet memurları gelirdi. Bir de köye istikrarlı olarak sürekli gelip gidenler, yamacı [ayakkabı tamircisi], kalaycı ve semerci. Bunlar köyde epey kalırlardı ve köylüler onlara rotasyon esasına göre yemek götürürlerdi. Bakkal falan da yok yani. Bakkal yoktu ama olsaydı bile bir şeyler satın alacak paraları pek yoktu zaten. Bazıları iki hafta, üç hafta, bazıları bir ay kalırdı. Aslında biraz köyün bir parçası gibiydiler. Herkesi tanırlar, herkesin her şeyini bilirlerdi. Hatırladığım kadarıyla Gediz tarafından gelen bir kalaycı vardı. Harika bir sesi vardı. Bir şarkı-türkü söylesin diye ısrar ederdik. İşin özeti, aşağı yukarı kısaca anlatmaya çalıştığım bir hayat vardı köyümüzde. Genel olarak kendi kendine yeten bir kapalı köy ekonomisi. Elbette, para kullanımı da sınırlıydı. Aşağı yukarı böyle bir hayat var, özetlediğim gibi. Kapalı bir köy, para kullanımı sınırlı...

Emek yoğun bir tarım...

– ...kesinlikle, tamamen... Öküz, bir de, sen...

Ama dönemin Türkiye'sinden de çok farklı değil...

– Aynı dönemde, mesela bizim daha sonra göçtüğümüz köyde [Kızılyer] tarlalar çekici at ve pullukla sürülüyordu. Üretim araçlarının gelişme düzeyi görece daha yüksekti Kızılyer'de. Zaten bizim Kızılyer'e göçmemizin sebebi de orada daha uygun yaşam koşullarının varlığı. Göçme fikri babamındı. Anam ve dedem göçmemize karşı çıkıyorlardı. Dedemin eviyle bizim ev yan yanaydı. Dedem, "Halil benim komşuluğumu beğenmedi ki, buradan ayrılıyor," demiş. Anama gelince, Kızılyer onun için gurbet, beş-altı kilometre uzakta olması bile fark etmiyor. Köyünü bırakmak istemiyordu. Onun için Kızılyer'e göçmek, Avustralya'ya gitmek gibi bir şey. Özetle söylersek, göç nedenimiz tamamen ekonomik gerekçelere dayanıyordu.

Ama bu karar, anladığım kadarıyla, sadece sizin gelir düzeyinizle, yani sadece "Oraya gidince daha çok para kazanacağız" gibi bir karardan öte –mutlaka o da vardır da– bir karar gibi. Şimdi Kösten'de saban daha yaygın ve bir dağ köyü, burada ise pulluk... Sabandan pulluğa geçiş –gerçi şimdi çok teorik bir tartışma gibi kalacak ama– ondan sonrası malum, makinalı tarım... Pulluk aslında o dönem için hayli ileri teknoloji. Bu hem tarımsal verimle hem de köydeki yaşam standartlarıyla, koşullarıyla doğrudan alakalı bir şey. Ayrıca Kızılyer bir ova köyü, bu elbette ulaşım da etkili oluyor, Kösten'den Kızılyer'e geçiş, daha kapitalist üretim ilişkilerinin yaygın olduğu yakın bir coğrafyaya geçiş; elbette ki, o sizin de aile gelirinize ve sosyal yaşamınıza dolaylı olarak yansımıştır.

Bak şimdi, bizim köyde karasaban var, öküz var, kağnı var; Kızılyer'de at ve pulluk, at arabası var, sonra da traktör geldi. Eni-sonu beş, altı kilometre mesafedeki Kızılyer Neolitik Çağ'daki gibi değildi. Teknolojik düzey tartışmasız daha yüksek. Yani düşünebiliyor musun karasaban, kağnı yerine traktör, traktörün römorku, fosil yakıt kullanan bir aracı sürüyorsun. Bizim orada, Kösten'de, krom madeni çıkıyordu. Krom madenini çıkaran İzmirli bir müteahhit. O müteahhidin adamı olan Ali Bey madeni çekip çeviriyordu, yöneticisiydi. Madenin müdürü diyelim. Köye karısıyla geldi ama köyde kalabilecekleri, kiralayabilecekleri tek bir ev yoktu! Daha sonra yapılan küçük köy odasına yerleştiler. Aslında bu söylediğim, köydeki yaşam hakkında bir fikir verecektir.

Bu krom madeninin işletilmeye başlaması hangi yıllar hocam?

– Başlangıcı 1947-1948 falan olabilir ama elbette yanılma payı da olabilir.¹⁰ Krom madeni kamyonlarla taşınıyordu. Ve biz kamyonu, bir motorlu aracı ilk o zaman gördük; madene giden yol, köyün biraz dışından geçiyordu.

Bu anlattığınız olay Kösten’de oluyordu değil mi?

– Evet, Kösten’de. Ben çok merak ediyordum o kamyonu. Bana muazzam bir araç gibi görünüyordu. Çok merak ediyordum. Babam bu merak karşısında gitmiş, şoförlerden birine beni madene kadar götürüp getirmesini rica etmiş; tabii ki, o dönem ben şoförü bir astronot gibi görüyordum. Küfürbaz bir adamdı. Durmadan küfür ediyordu. Bir motorlu araca binmem öyle oldu.

Krom madeninde çalışanlar yöre halkı mıydı, dışarıdan mıydı?

– Yöre halkıydı. Bilmiyorum, bir-iki ustabaşı dışardan gelmiş midir? Fakat geriye dönüp bakıldığında ilkel bir üretim olduğunu söylemek abartma olmaz. Belki başta bir mühendis gelmiş olabilir ama öyle bir işaret yoktu. Odukça ilkel bir üretim olduğunu tahmin ediyorum. Daha doğrusu oradaki çok ilkeldi. Mesela mühendis var mıydı bilmiyorum.

Krom madeni işletilmeye başladığında siz Kızıyer’e geçmemiştiniz daha?

– Hayır. Hatta kapandığı zamanda bile geçmemiş olabiliriz çünkü çok emin değilim; ama oradaki madencilik fazla uzun sürmedi.

Krom madeninin işletilmesi mi?

– Evet evet, İzmirli bir adamdı o Ali Bey. Biraz kekeme gibiydi. Çok sıcak, çok konuşkan, sempatik bir adamdı. Fakat teknoloji hayranı olduğunu söyleyebilirim. Sürekli Avrupa teknolojisi güzellemleri yapıyordu. Alman hayranıydı. Bir gün şöyle bir şey söylediğini hatırlıyorum. Almanya’dan bahsederken, teknolojik düzeyi anlatmak için, galiba, yok işte: “Bir ağacın tepesine çıkıyorsun, bakıyorsun, Avrupa gübresi vardır diye okuyorsun.” Babam başlıca dostuydu; eşi modern giyimliydi. Tam bir yalnızlık içinde yaşıyordu. Sadece bizimle görüşüyordu. Köyde ne kadar kaldılar tam bilmiyorum ama herhalde en fazla iki-üç yıl kalmış olabilirler.

Ben İzmir Atatürk Lisesi’nde okurken babam İzmir’e geldiğinde Ali Bey ve eşini ziyarete gittik. Çok memnun olmuşlardı. Kemeraltı’nda bir evde oturu-

¹⁰ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde Meclis-i Vükela Mazbataları (MV) fonunda yer alan H. 26-07-1330 (11 Temmuz 1912) tarihli belgede (227/153) Nikola Leoneridi Efendi, Kösten Köyü’nde çıkarılan krom madenini altmış yıl süreyle işletmek üzere devletten yetki belgesi aldığı görülmektedir. Bu belgeden de anlaşıldığına göre krom madeni işletmeciliği Cumhuriyet öncesine kadar gülmektedir.

yorlardı. Galiba iki de çocukları vardı.

Hocam, Gönen Köy Enstitüsü'ne dönebilir miyiz biraz? Gönen Köy Enstitüsü'yle ilgili hatırladıklarınızdan –hani demin bir örnek de verdiniz ya, “Orada öğrendiği tarımsal usulleri babam köye taşımıştı,” diye– köy enstitülerinin böyle çevre il, ilçelere, elbette sizin köyünüzle ilgili olarak, etkilerine dair örnek olarak verebileceğiniz, aklınıza gelen anekdotlar var mı?

– Şöyle şimdi, bir süre sonra da o bütün köylere köy enstitülü öğretmenler gelmeye başladı. Mesela Kızılyer'de bir eğitmen [babam] vardı, bir de enstitü mezunu öğretmen vardı. Sanıyorum öğretmen sayısı arttıkça, eğitmenlere ihtiyaç kalmıyor. Eğitmenlerin bir kısmına iş bıraktırdılar, performansları yeterli görülmemiş de olabilir. Zaten yeteri kadar öğretmen varsa bu anlaşılır bir şey. Fakat babamın eğitmenliği uzun yıllar devam etti. Köy enstitülü öğretmenler geldikten sonra da devam etti; uzun yıllar eğitmenliği sürdürdü babam.

Köy Enstitülü dostlar arasında liseli bir genç

Gönen Köy Enstitüsü çok bilindik isimlerin de mezun olduğu, bayağı ünlü köy enstitülerinden. Bunlardan akla gelen ilk isim, elbette ki Fakir Baykurt¹¹ [1929-1999]; Türk Öğretmenler Sendikası'nın da başkanlığını yapan, daha çok da romanlarıyla tanıdığımız bir isim. Mehmet Kahvecioğlu var, yine benim aklıma gelenler arasında, kendisi de Gönen Köy Enstitüsü mezunu. Daha sonra Gönen İlk Öğretmen Okulu Müdürlüğü yapmış birisi. Halk müziği sanatçısı Ahmet Yamacı da mezunlardan. Sonra Salih Urhan var, yakın zamanda vefat etti, halk müziği sanatçısı, TRT sanatçısı, kabak kemanî ustası. Yalçın Gökçebağ var, ressamlardan. Hidayet Karakoç, Emanet Çeyiz, Kemal Yalçın ve Mustafa Gazalcı gibi yazarlar ve şairler var mezunlar arasında. Babanız vesilesiyle ismini hatırladığınız, tanıdığınız isimler var mı o dönemde?

11 Tahir (Fakir) Baykurt (1929-1999): 1947 yılında Isparta Gönen Köy Enstitüsü'nden mezun oldu. İlk şiirleri, Eskişehir'de çıkarılan *Türke Doğru* dergisinde yayımlandı. Yeşilova'nın Kavacık Köyü'ne öğretmen olarak atandı. 1955'te Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl ilk kitabı olan *Çilli* yayımlandı. 1965 yılında Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS) genel başkanı seçildi. 1966 yılında ilköğretim müfettişliğinden uzaklaştırılarak yeni kurulan Millî Folklor Enstitüsü'ne uzman olarak atandı. 1971'de Aynı yıl *Tırpan* romanı ile Türk Dil Kurumu Ödülü'nü kazandı. 1979'dan sonra Almanya'nın Duisburg şehrinde yaşamaya başladı. 1984 yılında Berlin Senatosu Çocuk Yazını Ödülü'nü kazandı. 1991 yılında ortaokul öğrencileri için *KALEM - Schreiber* dergisini çıkarmaya başladı. 1999 Nisan Genel Seçimleri'nde Özgürlük ve Dayanışma Partisi İzmir milletvekili adayı oldu.

– Ahmet Yamacı'yı hatırlıyorum o dönemde ama bu isimler arasında benim ve babamın, bizim ailenin en çok bildiği Fakir Baykurt. Fakir Baykurt babamın dostuydu. Mülteci olarak Almanya'ya gittiği [1980] dönemde bile, Türkiye'ye geldiği zaman babamı ziyaret ettiği olurdu.

12 Eylül'den sonra?

– Evet, 12 Eylül'den sonra. Ben de kendisini tanıyordum ama Almanya'da bir dizi konferans vermek için davet edilmişim, sanıyorum Oberhausen'de eşiyile beraber benim konuşmayı dinlemek için gelmişledi, sonra da o vesileyle birkaç sefer orada kendisiyle görüştük. Bir seferinde, “Ölümden sonra en kötü ikinci şey mülteciliktir,” dediğini hatırlıyorum. Ben Haymana Cezaevi'ndeysen hakkımda bir yazı da yazdı ama hangi dergide hatırlamıyorum. Özgür üniversiteye de geldi. En son ben onun cenazesine gittim İstanbul'a. Bu saydığın isimlerden Ahmet Yamacı'yı¹² elbette ailecek tanıyorduk. Fakat isimlerini zikrettiklerinin en genci Kemal Yalçın'dır,¹³ bir sonraki kuşaktan, benden de gençtir. Ben onu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi mezunu sanıyordum. Kemal Yalçın Honazlıdır. Ailecek tanıştık. Pazar günleri Honaz'ın pazarıydı. Tüm civar köylüler Honaz Pazarı'na giderdi. Yalçınlar aynı zamanda aile dostumuzdu. Yakın dostumuz olan bir aile de Gündüzlerdi: Süleyman Gündüz ve Talat Gündüz. Bizim ailenin çocukları onlarda kalarak ilkokulu bitirmiş: Hilmi amcam, Esat amcam, Mehmet Ali ağabeyim. Kamil amcam da ilkokulu Honaz'da mı bitirmişti, şimdi hatırlamıyorum. İlkokulu bitirince Denizli'ye gidiliyordu. Bir aile, hiçbir beklentisi olmadan, okulu bitirinceye kadar size bakıyor. Kendi evin gibi sanki. O dönemin insan ilişkileri işte böyleydi. Bir toplumda kapitalist ilişkiler ne kadar az gelişmişse, metalaşma/paralılaşma düzeyi ne kadar düşükse, insanlık katsayısı da o kadar büyük oluyor. Öyle bir şeyi bugün düşünebiliyor musun? Biri gelecek senin evinde üç yıl, beş yıl kalacak, ilkokuldan diplomayı alıp gidecek.

Şimdi ona, özel öğrenci yurdu diyoruz kapitalist sistemde.

– Çok güzel söyledin. Meta ilişkileri son derece sınırlı olduğu için, o zaman insan ilişkileri daha derin, daha hesapsız-kitapsız, daha insanî. Tabii, Fakir Baykurt harika bir adamdı; yazar olarak, insan olarak çok değerli bir

12 Ahmet Yamacı (1926-1987): Türk Halk Müziği sanatçısı, derleyicisi ve bestecisi. 1926'da Burdur'un Tefenni ilçesinde doğdu. 1940'ta Gönen Köy Enstitüsü'ne girdi. 21 Mart 1987'de İstanbul'da vefat etti.

13 Kemal Yalçın (1952-): Yazar, yayıncı, gazeteci, sendikacı, çevirmen. 1952 yılında Denizli'nin Honaz ilçesinde doğdu. Isparta Gönen İlk Öğretmen Okulu, İstanbul Çapa Yüksek Öğretmen Okulu ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitirdi. 1975-1976 yıllarında TÖB-DER Genel Yönetim Kurulu'nda görev aldı. 1978-1980 yıllarında gazetecilik ve yayıncılık yaptı. 1982 yılında Federal Almanya'ya gitti.

insandı. *Yılanların Öcü*¹⁴ filme çekildiği zamandı galiba, dinciler tarafından aleyhinde linç kampanyası başlatıldığını hatırlıyorum. 1960'ların başı olabilir belki, o zaman ben Mülkiye'de [SBF] öğrenciydim.

Hocam, babanız Halil Bey köy enstitülü, siz bana daha önceki bir sohbetimizde onun babası, dedeniz Osman Bey'in de müntehib-i sâni olduğundan, ikinci seçmen olduğundan bahsetmiştiniz. CHP'li bir aileden geliyorsunuz. Bu minvalde, biraz o dönemin siyasal iklimine de değinebilir miyiz? Mesela evde siyasî sohbetler oluyor muydu, hangi konuda oluyordu? Köy enstitülü olmanın ya da müntehib-i sâni olmanın toplumsal karşılığı neydi, nasıl bir statüydü?

– Birinci söyleyeceğim şu: bizim ailenin orada özel bir yeri vardı, dedem ve babamdan dolayı. Fakat babamın köy enstitülü olmasından sonra o önem daha da artmıştı diyebilirim. Biz ailecek fanatik CHP'liydik. Dedem müntehib-i sâni olduğu için, CHP'nin o bölgede ileri gelenleriyle temas halinde olan biriymiş.

Hocam ben burada sözünüzü okuyucular için kesmek istiyorum. Belki “müntehib-i sâni” ifadesi hem dil olarak hem de siyasî usul olarak biraz eski kaçabilir. Tabii, siz de biliyorsunuz ki, müntehib seçmen demek, müntehib-i sâni de, ikinci seçmen. Bizde Osmanlı dönemi seçimlerinin tamamı ve Cumhuriyet dönemindeki seçimlerin 1946'ya kadar olanları, '46 hariç, en son 1943 seçimleri, iki dereceli olarak yapılıyor. Birinci derece seçmenlerde her beş yüz kişi bir ikinci seçmen, yani bir müntehib-i sâni seçiyordu. Sizin dedeniz de o bölgedeki beş yüz kişinin seçtiği insanlardan biriydi demek ki. Bu müntehib-i sâniler de milletvekili aday adayları içinden milletvekillerini seçiyorlardı.

– ...seçimin ikinci ayağı...

Evet, bir nevi delege gibi; seçmenler –1935'e kadar bu erkekler anlamına geliyor– müntehib-i sânileri seçiyor; müntehib-i sâniler de milletvekili adaylarından milletvekillerini seçiyorlar.

– Tabii ki, o zamanki seçim şimdiki gibi değil. Merkezî olarak belirlenen bir seçim ama, doğrusu o sistemin imparatorluk dönemine kadar gerilere gittiğini bilmiyordum.

14 *Yılanların Öcü*, Fakir Baykurt'un aynı adlı romanından uyarlanan, yönetmenliğini Metin Erksan'ın yaptığı, başrollerinde Fikret Hakan, Nurhan Nur, Aliye Rona, Kadir Savun, Erol Taş gibi oyuncuların yer aldığı 1962 yapımı film.

Ben *Toplumsal Tarih* dergisinin bir sayısında dönemin müntehib-i sâniyle-riyle o zamanlar yapılan bir röportajı okumuştum. Bu makalede, eski gazetelerin birinde ikinci seçmenlerle yapılan bir röportajı alıp latinize etmiş, günümüz alfabesine çevirmişler. Hoş, çevirmek lafı da doğru olmaz da, işte demin dediğim gibi latinize etmişler. Demek ki, müntehib-i sânilik, dönemin gazetelerinin bile “Müntehib-i sâni oldunuz, neler hissediyorsunuz?” ya da “Oyunuzu nasıl kullanacaksınız, nelere dikkat edeceksiniz?” gibi sorular yönelttiği ve cevapları gazetelerinde verdiği adamlar. Demek ki, toplumda böyle –dedeniz de dahil olmak üzere– karşılığı olan bir şey. Haklısınız siz de, çünkü seçimler, bugün düşündüğümüz anlamda seçimler değil. Milletvekili aday adaylarını zaten CHP belirliyor, zaten bir tane parti var, Cumhuriyet Halk Partisi, zaten müntehib-i sâni olmak için de partinin onayını almak gerekiyor. Dolayısıyla seçim yapılmıyor ama bu onların, müntehib-i sânilerin, toplumsal karşılığı olmadığı anlamına gelmiyor. Hocam sizin aile özelinde, dedenizin müntehib-i sâni olmasının karşılığı neydi?

– Müntehib-i sâni olmak devletle de, devleti yönetenlerle de, siyasî iradeyle de bağlantılı olmak demek. Bir prestij unsuru tabii. Dedem Molla Osman, zaten bilgisi, yeteneği itibariyle karizmatik, popüler biri ama yine de müntehib-i sâni oluşu da önemliydi herhalde.

Yine okuyucuların gözünde canlanabilmesi için ben bir-iki rakam vereyim: Beş yüz kişi bir müntehib-i sâni seçiyor. Beş yüz kişiden bir kişi ayırdık, 750-1250 arasında ise ikinci bir müntehib-i sâni seçiliyor. Yani öyle küçük bir ilçedeyseniz o ilçede on-yirmi tane müntehib-i sâni yok; bir, iki, en fazla üç kişiden bahsediyoruz. Üç kişi içinse iki binin üstünde rakam olması gerekiyor. Bunun hesapları farklı tabii, beş yüz kişiye bir kişi, bir beş yüz kişiye bir kişi diye gitmiyor ama öyle herkesin kolayca olabildiği bir şey değil. Herhalde “Bak şu gelen adam müntehib-i sâni!” diye gösterecekleri bir durumdur herhalde...

– Tabii tabii, aynen öyle. Ayrıca dedemin yeri de başkaydı. Diyelim köyde bir şey çıktığı, geçimsizlik gibi bir durum ortaya çıktığı zaman, aileler arasında çatışma olduğu zaman, dedemin müdahale etmesi yeterliydi. Ona kimse hayır diyemiyordu, öyle bir saygınlığı vardı. O civarda son derece karizmatik, son derece prestijli bir adamdı. Bu, elbette, gökten zembille inmiş değil. Saygınlığın, karizmanın da bir karşılığı var. Birçok hastalığı tedavi edebiliyordu. Birini akrep soksa, yılan soksa müdahale edebiliyordu. Bir seferinde rahmetli Huriye halamı akrep sokmuştu; dedem halamı kurtarmıştı. Harika bir kırık-çıkık hekimiydi... Piposu vardı. Cam mercekle pipoyu ateşlerdi. Tütünü doğrayıp nemlendirirdi. Sigara içtiğini hiç görmedim.

Mollalık lakabı nereden geliyor hocam?

– Kızılhisar Acıpayam’a bağlı çok eski bir kasaba. Fakat adı 12 Eylül cuntası günlerinde Serinhisar¹⁵ olarak değiştiriliyor...

Neden?

– Kızılhisar komünizmi çağrıştırıyor diyedir herhalde...

Sizin köye dokunulmadı mı, ora da Kızılyer sonuçta?

– Herhalde unuttular ya da oraya sıra gelmemiş olabilir. Bizim köy hâlâ Kızılyer, Honaz’a bağlı çok eski bir kasaba. Dedem orada eğitim görüyor. Çok zeki, okumayı hemen öğreniyor; okuma ve yazma ayrı ayrı öğretiliyor o zaman. Okumayı hemen öğrenmiş, artık yazmayı da öğrenmek istiyor. Hoca-ya, “Ben okumayı öğrendim, bana artık yazmayı öğret,” diyor. Hoca, “Şimdi değil, acele etme Osman!” diyor ama sonunda ısrarına dayanamıyor, “Yazmayı ben de bilmiyorum,” diyor. Tabii ki, sonunda yazmayı öğreniyor dedem. Yeni yazıyı bilirdi ama hep eski yazıyla yazardı.

Peki, dedeniz müntehib-i sâni; babanız köy eğitimleri kursu mezunu bir öğretmen. Dönem, henüz toplumsal bir bilinç oluşturmaya başladığınız, etrafınızla sosyal-siyasal anlamda ilgilenmeye başladığınız ergenlik dönemleriniz. Çevrede bilinen, saygı gösterilen, bürokrasiyle, siyasî çevrelerle iç içe bir aileden geliyorsunuz, böyle bir aile ortamında yetiştirildiniz. Bunların sizin üzerinizdeki yansıması, etkileri nasıl oldu?

– Dedemin ve babamın başkalarıyla sohbetlerini dinlemeyi çok seviyordum. Bir de, tabii, bize çok misafir geliyordu. Öyle bir ortamdasın. O köyün tecrit edilmişliğine rağmen misafir trafiği sana bir avantaj sağlıyor. Bir misafir geliyor, adam devlet memuru veya değil ama saygın biri ya da yakın köylerin eşrafından biri. Bunlar önemli. Velhasıl, bizim ev misafir trafiğinin yoğun olduğu bir evdi. Şimdi aradan geçen zamanda sevgili anamın onca işin yanında o misafirlere nasıl yettiğini havsalam bir türlü almıyor: Bir sürü çocuğa bakmak, karasabanla çift sürmek, ineği sağlamak, sığırları yemlemek, her gün ekmek pişirmek, yemek yapmak, bahçede envai çeşit sebze yetiştirmek... Bir insan bunca işin altından nasıl kalkar; doğrusu aklım almıyor.

Mesela, ilkokul müfettişi geldiği zaman bizde kalırdı. Zaten köye ulaşım eşekle ya da yürüyerek yapılıyor, başka araç yok. Köyü dışarıya bağlayan doğru dürüst yol bile yok. O köyde farklı bir odak bizim ev. O da sana bir açılım, bir perspektif sağlıyor. Mesela dedem molla ama, asla dindar değildi. Tam tersine materyalist bir adamdı bence. Tabii, kendini öyle tanım-

15 Kızılhisar, 1988’e kadar Denizli ili Acıpayam ilçesine bağlıdır. Bu tarihte ilçe olmuş, adı da Serinhisar olarak değiştirilmiştir.

lamazdı; materyalizmin ne olduğunu nerden bilsin! Bunu şöyle açıklayabilirim: Bir gün bir bahar günü, mayıs olabilir. Her yer yeşil, çiçekler açmış, dedemin evinin tam karşısında bağ var. Bizim de evin sağ tarafında bağımız vardı. Öyle bir günde dedem, “Gel oğlum biraz seninle bağda oturalım,” dedi. Kızılçık dediklerine biz ergen derdik. Ergenin altına dedem küçük bir kilim serdi, oturduk. Bir şeyler anlatıyor. Ben de o sıralar cennet nedir, cehennem nedir gibi soruları kafaya takmışım. “Dede, cennet ne cehennem ne?” diye bir soru sordum. Biraz durdu, “Bak oğlum,” dedi, “şu otu görüyor musun? Bu,” dedi, “baharda topraktan çıkıyor, yeşeriyor, büyüyor, çiçek açıyor, tohum veriyor ve kuruyor. İşte cennet-cehennem de böyle bir şey. Ne varsa bu dünyada var” gibi şeyler söyledi. Tabii ki, normal bir mollanın söyleyeceği şeyler değil bunlar. Dinle, dinî bağnazlıkla ilişkisi pek yoktu diyebilirim. Ailede dinî bağnazlığın zerresi yoktu. Bunun benim ileriki yaşamımda önemli olduğunu söyleyebilirim.

Hocam, “Fikret” ismini size dedeniz mi, babanız mı vermiş?

– Sanırım şöyle; babamın çok sevdiği şairlerden biri Tevfik Fikret. Bazı şiirlerini, mesela Han-ı Yağma’yı¹⁶ falan ezbere biliyor. Tevfik Fikret’in adı geçince yüzündeki ifade daha bir değişirdi, çok severdi. Sanıyorum, babam Tevfik Fikret’ten esinlenerek ismimi koymuş. Zira o zamanlar oralarda Tevfik Fikret’i bilen yok. Ben hiçbir zaman sormadım, “Sen benim adı mı niye Fikret koydun?” diye. Aslında o soruyu sormak insanların aklına pek gelmez. Mesela sen babana sordun mu, “Adımı neden Mete koydun?” diye. Hiç kimse de sormuyor işte babasına böyle bir soru. Tevfik Fikret, harika bir şair, müthiş bir figür, muazzam bir tip. İsmim çok yüksek olasılıkla ondan kaynaklanıyor olabilir. O civarda adı Fikret olan başka biri yoktu o zamanlar.

Dinî bir isim de değil...

– Bizim ailede dinî isme pek rastlanmaz. Okumayı ilk öğrendiğim zaman, elime babam mı tutuşturdu bilmiyorum, *Eğlenceli Hikâyeler*¹⁷ diye broşür tipi küçük boy bir kitabı elimde buldum. Otuz-kırk kadar hikâye var, çok uzun değil. Hayatımda okuduğum ilk kitaptı ve o hikâyelerin çoğunu ezberlemiştim. Ezbere biliyordum.

16 Tevfik Fikret’in devlet görevlilerinin yolsuzluklarını eleştiren, en bilinen şiirlerinden birisi. Özellikle, şiir içinde her dördlükten sonra tekrar edilen “Yiyn efendiler yiyn, bu han-ı iştihâ sizin / Doyunca, tıksırınca, çatlayınca kadar yiyn!” beyiti oldukça meşhurdur.

17 Bahsedilen kitap çok büyük ihtimalle, 1905 Denizli doğumlu, Halk Bilim araştırmacısı Mehmet Tuğrul’un Ankara’da 1946’da yayımlanan ve doksan altı sayfadan oluşan, *Eğlenceli Hikâyeler* isimli kitabı olmalı. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Kitabın adını hatırlıyor musunuz hocam?

– *Eğlenceli Hikâyeler...* İnşallah doğru hatırlıyorumdur. Mesela diyelim eve misafir gelir, yeri geldikçe babam, “Şu şeyin hikâyesini anlat bakalım Fikret,” derdi. Ben de severek anlatırdım tabii. İlk okuduğum kitap oydu. Evde bulup okuduğum ikinci kitap da *Kelile ve Dimne...*¹⁸ Biliyorsun *Kelile ve Dimne* bilge adamın prence-öğütlerinden oluşuyor ama hikâyeler hayvanlar üzerinden anlatılıyor. Onu okumak benim için çok önemliydi. O kitap benim bakış açımı, ufkumu büyük ölçüde etkiledi diyebilirim. Zaten o dönemde fazla kitap da yoktu. *Kelile ve Dimne* Hintli bir yazarın eseridir. Çok hoş bir kitaptır. Keşke bütün çocuklar okuyabilse. Daha sonraki yıllarda da Panait Istrati’nin kitaplarını okudum.

Hocam, 1940 doğumlusunuz; tam İkinci Dünya Savaşı – Türkiye savaşa girmemiş olsa bile...

– ...girmiş gibi oldu diyelim...

...çok daha doğru oldu bu hocam – bu yıllar, yaşadığınız coğrafyayı, ailenizi nasıl etkiledi? Çünkü 1940’lı yıllarda doğanlar –belki artı eksi beş yıl da içine koyarak– tam ‘68 Kuşağı’nı teşkil ediyorlar; siz de o kuşaktan-sınız. ‘68 Kuşağı’nı anlayabilmek için onların çocukluğuna dönmemiz, çocukluğuna döndüğümüz zaman da İkinci Dünya Savaşı sürecini iyi analiz etmemiz gerekiyor. Bizler, sizlerden, ‘68 Kuşağı’ndan çok daha genç insanlar olarak İkinci Dünya Savaşı’nı ancak kitaplardan biliyoruz. İkinci Dünya Savaşı Türkiye’si sizin yaşadığınız coğrafyada, sizin ailenizde ne tür izler bıraktı? Neler değişti hayatınızda?

– Türkiye savaşa girmiyor ama her an girecek gibi hazırlık yapıyor; yapmak zorunda. Gerçi savaşın neden olduğu yıkımı yaşamıyorsunuz ama birçok şeye de katlanmak kaçınılmaz oluyor. Mesela askere alınanlar daha uzun askerlik yapıyorlar. Fakat şöyle bir şey var, bir kere köyün dışarıyla ilişkisi çok sınırlı. Dışarıdan haber alma imkânları çok sınırlı; gazete yok, radyo yok. Sanıyorum radyo bizim köye 1940’lı yılların sonunda ulaşabildi. Evlerde bırak elektrik, gaz lambası bile yoktu, soba da yoktu, kışın ocakta yanan ateşle ısınılıyordu. Bizde beş numara lamba vardı; gaz lambası. Daha sonra da sobamız oldu.

18 *Kelile ve Dimne*, M.Ö. 1 yüzyıl civarında yaşadığı düşünülen Hintli filozof Beydeba tarafından Sanskritçe olarak yazılmış, fabl tarzında bir hikâye kitabıdır. *Hümâyûnname* (*Kelile ve Dimne Tercümesi*) adı ile 1800 sonlarından itibaren yayımlanmaya başlamış ve günümüzde de birçok yayınevi tarafından yayımlanmaya devam etmektedir. 1940’lı yıllarda, Ömer Rıza Doğrul tarafından yapılan çevirisi, önce Ahmet Halit Kitapevi tarafından, daha sonra da 1945’te Maarif ve MEB yayınları tarafından neşredilmiştir. Fikret Başkaya’nın okuduğu nüsha da büyük ihtimalle bu nüsha olmalı. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Gaz lambalarının camına numara verilirdi. Bunlar aynı gazla daha fazla ışık elde etmeye çalışılan lambalardı?

– Evet evet... Evet, öyle radyo yok, gazete zaten yok. Dolayısıyla dışardaki savaşın seyrine dair nerdeyse hiçbir haber ulaşmıyor. Yoksulluk elbette hissediliyordu, fakat daha önce de söylediğim gibi, otarşik bir durumun varlığı, kapalı ekonominin varlığı, kendi kendine yeten bir yaşam tarzı, para kullanımının sınırlı olması gibi nedenlerle savaştan etkilenmenin oldukça düşük düzeyde olduğunu söylemekte bir sakınca olduğunu sanmıyorum. Tabii ki bu, emperyalistler arası savaşın Türkiye'ye faturası çok düşüktü demek değil. Gerçi insan kaybı yok ama, savaş hazırlıklarının yoksulluğu ve sefaleti derinleştirmesi kaçınılmazdır.

Hocam, ilkokulu Aydınlar'da bitirdiniz...

– Evet evet, şöyle şimdi: Babam üçer yıl arayla öğrenci alıyordu. Üç yıl okuttuklarını mezun ediyor, yeni öğrenciler alıyordu. Ben de ilk üç yılı babamdan okudum, mezun olduğum yıl köye köy enstitüsü mezunu genç bir öğretmen geldi. Dördüncü ve beşinci sınıfı da ondan okudum. Daha önce, ilk üç yılı okuyanlar dördüncü ve beşinci sınıfları Honaz'da okuyordu. Köye yeni öğretmen geldikten sonra ona gerek kalmadı.

Babanız köy odasında üç yıl öğrenci okutuyor; bunu normal kadrolu bir öğretmen olarak değil de ücretli öğretmen olarak yapıyor, ben yanlış anlamadım, değil mi?

– Ücretli eğitmen. Cüzî bir maaş alıyor. Elbette, o dönemde o cüzî maaş bile çok önemli. Dedim ya para kullanımı çok sınırlı ve sen nakit ücret alıyorsun. Babamın statüsü biraz değişik, aldığı maaş normal bir öğretmeninki kadar değil, belki normal öğretmenin yarısı, belki % 60'ı kadar, bilemiyorum ama netice itibarıyla babamın statüsü devlet memuruydu. Zaten memurluktan emekli oldu. Daha önce de söylediğim gibi, daha sonra eğitmenlerin işine son veriliyor ama babam yıllarca devam etti. Belki babam gibi başka istisnalar da vardır, bilmiyorum.

Siz o halde ilkokulu, ilkokulun ilk kısmını babanızla birlikte okudunuz?

– Evet, ilkokulun ilk kısmını babamla okudum ama köy odasında değil. Benim başladığım sene artık köy okulu yapılmıştı. Babamdan üç yıl okuduktan sonra enstitülü, İsmail Koruk adında köy enstitüsü mezunu çok genç bir öğretmen geldi. İleriki yıllarda, bizim köyden ayrıldıktan bir süre sonra İslâmcı olduğunu duymuştum. Bir köy enstitülü için biraz aykırı bir durum... Babam bizi üç yıl okuttu, sonra İsmail Koruk'a bıraktı. Son iki yılı da, dört ve beşinci sınıfları da ondan okuduk. Artık o yıllarda dört ve beşi okumak

için Honaz'a gitme dönemi kapanmıştı. O yüzden Honaz'a gitmemize gerek kalmadı. Hatta biz İsmail Koruk'un gelişini karşıladık. Geleceğini biliyor-duk, akşam karanlığında birkaç kilometre köyün dışında bekledik. Galiba altı-yedi kişiydik ve çok sevinçliydik. O geceyi hiç unutmadım. Tabii, öğretmen Mercedes'le gelmiyor. Yürüyerek gelmişti, sırtındaki yükü alıp taşıdık.

İlkokulda İsmail Koruk Bey gelmemiş olsa siz de Honaz'a gidip yatılı okuyacaksınız...

– Yatılı okumayacağız ama biraz önce anlattığım gibi, bizim aile dostlarından birine, Gündüzler ailesine iki yıl misafir olacaktım muhtemelen. Köyde beş yıllık eğitim başlayınca artık Honaz'a gitmeye gerek kalmamıştı.

İlkokulla ilgili aklınızda kalan bir şeyler var mı? Nasıldı ortam, bir köy okulunda ilkokul okumak nasıl bir şeydi?

– Yani ilkokul işte...

Şapka giyiyor muydunuz hocam, şapka zorunluluğu vardı diye hatırlıyorum?

– Köyde şapka yoktu. O ortaokulda, lisede vardı. Askerlerinkine benzer şapka zorunluluğu vardı. Bizim köyde şapka yoktu. Okulda neredeyse kara tahta, tebeşir ve silgiden başka araç yoktu. Donanımı bunlarla sınırlıydı.

Ortaokulu nerede okudunuz hocam?

– Ben ilkokulu bitirdiğim seneydi galiba, köye belirli aralıklarla teftiş için ilköğretim müfettişleri geliyordu. Asaf Bey adında bir müfettiş gelirdi. Asaf Bey ile babamın arası iyiydi. Mesleki sorunlar dışında da ahablıkları vardı. Oldukça samimi bir ilişki vardı aralarında. Ben ilkokul beşinci sınıfındayken, babam Asaf Bey'e, "Fikret'i hangi okula yollayacağız, nereye yollayacağız bilmiyorum," demiş. Elbette, yoksulluk durumu da var. Okula başlasan da maddi zorluklardan sürdürememe durumu da var. Asaf Bey babama, "Sanat okuluna ver, olur da eğitimi aksarsa bile elinde iyi kötü bir mesleği, bir zanaatı olur," diyor. Babam ikna oluyor ve biz eylül sonunda Denizli'ye gittik, babamın alışveriş ettiği Hacı Osman var; bakkal. Bugünün mini marketleri gibi bir dükkânı var. Zeytinyağı, tereyağı, sabun, peynir vs. satıyor. Ev aramaya başladık. Bana bir oda bulacağız. Denizli merkezde ev arıyoruz. Ara ara, bulamadık bir türlü ve yorulduk. Hacı Osman'ın dükkânına döndük. Hacı Osman, "Ne yaptınız, bir yer buldunuz mu?" dedi. Babam, "Vallahi bir yer bulamadık," dedi. "O zaman anamın yanında kalsın," dedi. Allah Allah! Birdenbire işimiz halloldu. Doğrusu çok sevinmiştik. Neyse, köyden getirdiğimiz yorgan, yatak, şu bu, az buçuk şeyi iki tekerli bir at arabasına yükledik, gittik. Yaşlı kadının haberi bile yok; o zamanlar telefon filan da hakeza

yok yani. Hacinın annesi çok yaşlıydı. İstiklal Caddesi üzerinde, yanında lağım suyu akan küçücük bir kulübe, 15-20 m²'lik bir kulübe. Kadının geleceğimize haberi yok; çat kapı vardık. Doğrusu kadıncağız geldiğimize sevin-di mi, üzüldü mü bilmiyorum.

Babam, yaşlı kadına, "Oğlum sana emanet!" dedi ve çıkıp gitti. Derin bir yalnızlık duygusuna kapıldım. Köyden getirdiğim şeyleri, ekmek falan yi-yeyim dedim, baktım hiç iştahım yok. Biraz yürüyeyim dedim. Döndüğüm-de yaşlı kadın yatmış, uyumuştur bile. İkimiz aynı odada, yerde, yer yatağın-da yatıyoruz. Köyden şehirlere okumak için giden yoksul aile çocuklarının neler yaşadığını anlatan bir kitap herhalde öğretici olurdu. Zaten kulübe tek odalıydı. Yatağımı onun yanına serdim ve yattım. Yattıktan bir süre sonra muazzam bir kaşınma, yanma. Bir baktım, her taraf tahtakurusu. Tavandan bile düşüyorlar. Geceyi uyumadan geçirdim ve okul başlayacak, yarın ilk gün-ü. Gittik, İstiklal Marşı falan. Orada bölümler var tesviye, demir, şu bu. Se-ni onlardan birine veriyorlar. İlk olarak birinde başlıyorsun, galiba öbürleri-ne de geçiyorsun falan, bilmiyorum. Ben demircilik dersiyle başladım. Öğ-retmen elime bir demir parçası tutuşturdu, onu eğeliyorum. Bir uğultu var, jeneratör gibi bir şey çalışıyordu herhalde. Neyse, dönerken tahtakuruları-na karşı DDT¹⁹ aldım ama hiçbir işe yaramadı. Berbat bir haftaydı. Tahtaku-rularıyla baş etmek mümkün değil. On iki yaşında bir çocuksun, ortalıkta tek bir tanıdığın yok. Bir gece yaşlı kadına, "Nine bunlar neden bir tek ba-na geliyor?" diye sorduğumda, "Tabii oğlum, senin kanın taze, tutup da ba-na mı gelecekler!" demişti. Neyse hafta cumartesi günü tekrar törenle biti-yor. O zaman okullar pazartesi başlar, cumartesi saat bir civarı biterdi. Tö-renden sonra doğru köy yolunu tuttum. Okulu bıraktım, kaçtım yani. De-mir eğelemek, o uğultuya katlanmak, tahtakuruları; bir haftada pes ettim. Kendi kendime "Çobanlık bundan iyi!" dediğimi hatırlıyorum. Kalsam tah-takuruları beni bitirecekti. Babam, "Oğlum ne oldu?" dedi. "Yok baba, ol-muyor," dedim. Hakikaten çobanlık yapmak bana daha iyi göründü o demir işinden. Bir de bir uğultu var okulda; anlatamam o uğultuyu, bütün gün de-vam ediyordu.

On iki-on üç yaşlarında olmalısınız o zaman...

– Evet, üstelik ufak tefek, çelimsiz... Babam, "Ne oldu, neden döndün?" dedi, durumu anlattım; böyleyken böyle dedim. "Öyleyse sür hayvanları, ço-banlığa devam!" dedi.

19 *Diklorodifeniltri-kloroetan*: 1939'da keşfedilen, böcek öldürücü kimyasal. İkinci Dünya Savaşı sonrası her türlü tarımsal zararlıının yanında bit, pire, vs. haşereden kurtulmak ya da sıtma te-davisi gibi çok geniş bir alanda 1970'li yıllara kadar çok yaygın olarak kullanılan, çok güçlü bir böcek öldürücü kimyasaldır.

O sene gitmediniz okula.

– Gitmedim. Ertesi sene ortaokula kaydoldum, paralı yatılı olarak.

Bu da Denizli’de...

– Denizli Lisesi işte, Denizli Lisesi’nin orta kısmı. Aynı zamanda yatılı da vardı. O zamanlar Kürt illerindeki Demiryolları [TCDDY] memurlarının çocukları Batı’daki ortaokullara, liselere gönderiliyorlar. Epey Kürt arkadaşım vardı, orta birden lise son sınıfa kadarki öğrenciler arasından. Gerçi biraz tuhaflık vardı ama ne biz onlara bir şey soruyorduk ne de onlar bir şey söylüyordu. Biz sormuyoruz, onlar da anlatmıyor. Çok sonra neden öyle olduğunu düşündüğüm oldu. Hiçbir zaman ne olduklarını bilemedik ama onlar da hiç anlatmadılar. Bu çok önemli...

Nereden geliyor, getiriliyor bu çocuklar, biliyor musunuz?

– Valla bilmiyorum. Kürt illerinden ama o zaman Kürt ili diye bir şey bilen yok. Dediğim gibi, demiryollarındaki memurların çocuklarıydılar.

Onların çocukları mı?

– Evet.

O zaman o dönemde Devlet Demiryolları’nda Kürt vatandaşlar çalışıyor demek ki?

– Kürtlerin o bölgelerdeki demiryolu memurlarının çocukları. Benim çok samimi olduğum Kürt arkadaşlarım vardı. Birinin adı İsmail Şenpınardı. Ortaokula yatılı olarak başladım. Bir sene önceki standarda göre, muazzamdı doğrusu; bir değil, birkaç sınıf atlamak gibi bir şeydi yatılı okulda okumak. Yemek çıkıyor, yemek derdin yok. Yatağın var. Her sabah 06:30’da zil çalıyor. Kalkıp giyinip aşağı iniyorsun, saat 08.00’a kadar sabah mütalaası (etüt), 08.00’da kahvaltı ve 08.30’da ders başlıyordu. Üç yıl öyle okudum. Üç yılın sonunda liseye başlayacağım. O yıl benim küçüğüm –Süheyla’nın küçüğü– beş numara Kamil de köyde ilkokulu bitirdi. O da Denizli’ye gelecek, fakat iki çocuğu birden paralı yatılı okutmak zor. Babam, “Size bir ev turalım, Süheyla da gelsin, size yemek yapsın,” dedi . Süheyla benim küçüğüm. Süheyla benden iki yaş küçük ama bize annelik yapacaktı ve yaptı da; hem de çok iyi yaptı. Musa Mahallesi’nde avlu içinde küçük bir evin, küçük bir odasını kiraladık. Yakında bir bakkaldan veresiye alışveriş yapıyorduk. Ay sonunda ödüyorduk.

Denizli, Musa Mahallesi?..

– ...Evet. Bir ders yılı orada kaldık. Lise birde artık yatılı değildim. Yaz tatili olup da köye döndüğümüzde, buğday hasadı yapıyoruz – buğday biçilir,

deste deste toprağa serilir. Desteler çatalla arabaya yüklenir, oradan harman yerine taşınır. Orada dövülür, savrulur, çuvalara doldurulup ambara taşınır. Artık o yıllarda atlarımız, arabamız vardı, bu arabalara nedendir bilmiyorum tatar arabası denirdi. Biz buğday destelerini arabaya yüklerken, babam da armut ağacının altında gölgede oturuyordu. Mektuplar Honaz'a gelir, oradan köylere dağıtıldı. Postacı geçerken tarlaya uğradı ve babamın eline bir mektup tutuşturdu. Mektup İzmir'den, Mehmet Ali ağabeyimden geliyor. Babam beni çağırdı, "Oku bakalım, Mehmet Ali ne yazmış?" dedi.

Hocam ben şeyi kaçırdım, şimdi siz yaz tatilinde Aydınlar'dasınız değil mi?

– Kızılyer'deyiz. Çoktan Kızılyer'e göçmüşüz artık.

Siz liseye başladınız, yatılı okul macerası bitti; kız kardeşiniz ve bir erkek kardeşinizle üçünüz aynı evde yaşıyorsunuz. Ama şimdi köydesiniz; tatil dönemi, harman işiyle uğraşıyorsunuz?

– Evet öyle. Mektup Mehmet Ali ağabeyimden geliyor. Mehmet Ali ağabeyim İzmir'de. İlkokulu bitirdikten sonra Manisa'da üç yıllık Beydere Teknik Ziraat Okulu'nu bitiriyor. O okulu bitirenlere devlet, bir ailenin işleyeceği kadar arazi ve araziye işleyecek araç temin etmeyi vaat ediyordu. Amaç tarımsal gelişmeyi teşvik etmek... Köylere teknik ziraatı taşıma amacı var. Neyse, ağabeyim okulu başarıyla bitiriyor. Ağabeyime taşlık bir toprak parçası veriyorlar ama orada bir şey yetiştirmek mümkün değil. Bu devlet, tuhaf bir devlettir. Hiçbir şeyin sonunu getirmez, hiçbir şeyi gerektiği gibi sonlandırmaz. Ağabeyim astsubay okuluna gidip havacı astsubay oluyor. Okulu birincilikle bitirdiği için kuraya girmiyor. Birincinin istediği yeri seçme hakkı varmış. O da İzmir'i tercih ediyor. Hava astsubayı oluyor ve Gaziemir'de Askerî Havaalanı'nda göreve başlıyor. Aynı zamanda gece eğitimi de veren Ticaret Lisesi'ne de kaydoluyor. Mehmet Ali ağabeyim çok çalışkan, çok gayretli biriydi.

Ailenin en büyüğü müydü ağabeyiniz Mehmet Ali Bey?

– Hayır. Benim büyüğümdü. Birinci, bir numara Ethem ağabeyim.

Ben sormayı unuttum, siz de söylemeyi unuttunuz. Bir sıralayabilir miyiz kardeşleri?

– Ethem ağabeyim 1933-1934 doğumlu. Mehmet Ali ağabeyim '38 doğumlu, ben '40 –doğrusu 1940 değil aslında, '39'un 20 Eylül'ü, o zaman günü gününe kayıt yok– Beni mesela herkes 1940 doğumlu biliyor, ben de bozmuyorum artık. Süheyla 1942 doğumlu, Kamil 1944, Huriye 1947, Cengiz

1950 ve Hatice de 1957.²⁰ Bir de Mehmet amcamın oğlu Hikmet'i de *kardeş edindik*... Al sana dokuz kardeş.

Cengiz Bey doktor bildiğim kadarıyla?

– Evet, Cengiz tıp doktoru. Çok yetkin bir cerrahdır. O, sekiz kardeşin en yeteneklisidir. Entelektüel yeteneği ve bilgi birikimi hayranlık uyandıran biridir.

Nüfusta da 1940 yazıyor ama doğum tarihiniz 20 Eylül 1939.

– Evet, 20 Eylül 1939. Neyse, Mehmet Ali ağabeyim mektupta, “Ben İzmir’de Ballıkuyu semtinde ev tuttum. Siz de Fikret ve Kamil için Denizli’de ev tutuyorsunuz. Burada bir ev varken ikinciye gerek yok. İzmir’e gelsinler, Fikret burada İzmir Atatürk Lisesi’ne gider. Kamil de Namık Kemal Lisesi’nin orta kısmına gider,” diyor. Doğrusu harika bir teklif...

Hem okuyucular için hem de kendim için toparlayacak olursam: Mehmet Ali ağabeyiniz Manisa’daki ziraat okulunu bitirdikten sonra kendisine verilen taşlı tarlada tarıma devam etmek istemediğinden askerî okula geçince, artık İzmir’de yaşamaya başlıyor. Siz de Denizli’de ev tuttunuz üç kardeş. Yaz tatilinde, tarlada çalışırken bir mektup geliyor. Biz tam burada kalmıştık, araya başka bir mevzu girdi.

– Buraya gelin, diyor. Ballıkuyu Mahallesi 1042. Sokak’ta²¹ bir ev. Hiç unutmam 1042’yi. Ballıkuyu, Kadifekale’nin biraz yamacındadır. Bu tabii ki mantıklı, harika bir teklif. Benim lise ikiye, Kamil’in orta ikiye geçtiği yazın sonunda Kocabaş (tren) İstasyonu’ndan trene binip doğru İzmir’in yolunu tuttuk. Kemer İstasyonu’nda trenden indik. Mehmet Ali ağabeyim bizi karşıladı. Doğruca Ballıkuyu’daki eve vardık. Küçük bir alanda iki küçük ev; birinde biz kalıyoruz, diğerinde ev sahibi...

Artık dört kardeşsiniz bir evde?

– Orada dört kardeş.

Ağabeyiniz de bekâr...

– Elbette, bekâr... Şimdi, tabii, abim Akşam Ticaret Lisesi’ni bitirdikten sonra YETO’ya devam ediyor; Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu. Daha sonra İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’ni (İTİA) okuyor. Adı, o zaman Yüksek

20 Ethem (10.07.1933), Mehmet Ali (25.02.1938), Kamil (15.02.1944) ve Osman Cengiz Başkaya (06.02.1951); Süheyla Kavaoğlu (08.12.1941), Huriye Alparslan (24.07.1947) ve Hatice Savran (22.12.1955).

21 Günümüzde 1042. Sokak, Konak ilçesi, Akarcalı Mahallesi’ne bağlanmıştır.

sek Ekonomi Ticaret Okulu...²² Daha sonra da İktisadi Ticari İlimler Akademisi; YÖK'ten sonra üniversite adını alıyor.

Üniversiteyi bitiriyor, muhtemelen subaylık için sınava giriyor?..

– Subaylık sınavı olmadan otomatik olarak geçiliyordu bildiğim kadarıyla. Yani sınav falan yok. Üniversiteyi veya bir yüksekokulu bitirenlere öyle bir hak tanınmış. Fakat ağabeyimin karakteri, ordu mantığına pek uygun değildi. Teğmen rütbesindeyken istifa edip ordudan ayrılıyor. Orada birtakım işlerde çalıştı. Bir ara bir şirketin muhasebe servisinde çalıştığını hatırlıyorum. Daha sonra köye döndü. Önce tavuk yetiştirdi biraz. Daha sonra da krediyle İsviçre'den ithal edilen on inek edindi. Uzun yıllar hayvancılık yaptı. Daha sonra bağcılığa başladı. Çok güzel işler yaptı. Orada bir kalkınma kooperatifi kuruldu, onun yöneticiliğini yaptı. Harika meziyetleri olan bir insandır. Cömertlik timsaliydi. Maalesef şu an alzheimer ve beni tanımıyor, kimseyi tanımıyor. Denizli'de benim üç yıl yatılı, bir yıl da Musa Mahallesi'ndeki evde kalışından sonra İzmir'e gidişimiz; ben hep tesadüflerin insan hayatındaki rolünün önemli olduğunu düşünürüm. İzmir Atatürk Lisesi'nde okumak bir ayrıcalıktı aslında. Tabii, bu Denizli Lisesi kötüydü demek değil. O zaman o da kaliteli bir liseydi, şimdi nasıl bilmiyorum. Ama muazzam bir ayrıcalıktı İzmir'de okumak; Türkiye'nin en iyi lisesi diye ün yapmış İzmir Atatürk Lisesi. Bizim bazı hocalara; fen bölümündeki hocalara, fizik, kimya, matematik hocalarına, İstanbul Teknik Üniversitesi'ne, büyük okullara en çok öğrenci kazandıran hocalar oldukları için, Millî Eğitim Bakanlığı özel bir prim veriyordu doğru hatırlıyorsam.

Şimdi nasıl “İlkokulu bitirince nereye gideceksin?” sorusu var ya, liseyi bitirince de “Nereye gideceksin?” “Nereyi seçeceksin?” sorusu gündeme geliyor. Lise sonda nereye gidilecek sorusu gündeme geliyor. Bizim sınıfta Metin Ercan adında bir arkadaşımız vardı. Bir gün bir ders boş geçiyordu. Fuarla girdik; fuarla bizim lise arasında sadece bir duvar vardır. Yürüyoruz, konuşuyoruz. Ders saatinde izinsiz çıktığımız için yakalanırsak ceza var ama biz kazasız atlattık. Bir ara Metin, “Sen hangi okula gideceksin, hiç düşündün mü? Ben Denizcilik Ticaret Yüksek Okulu'na gitmek istiyorum,” dedi. “Niye öyle bir tercih yaptın?” dedim. “Valla, kaptan olacağım, dünyayı gezeceğim,” dedi. “Dünyayı gezmek fena fikir değil, ben de gidebilirim,” dediği mi hatırlıyorum. Fakat, daha sonra fikrimi değiştirdim. Sonra, Siyasal Bilgiler'e gideceğim, vali olacağım dedim. Niye vali olmak istiyorum, biliyor musun? Bir şehri kurtaracağım. Öyle bir şeyin mümkün olduğunu sanıyordum.

22 Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu, 9 Eylül 1944 tarihinde İzmir'de kurulmuştur. 8 Haziran 1959'da “İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi” haline getirilmiş, 8 Mayıs 1969 yılında Akademi, Ege Üniversitesi'ne bağlanarak “İktisadi ve Ticari Bilimler Fakültesi” adını almıştır. 20 Temmuz 1982'de ise iki fakülte (İktisat ve İşletme) birleştirilerek “İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi” adı altında Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlanmıştır.

Neyse, bir eylül günü on dört arkadaş Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin sınavına girmek üzere Basmane'den trene binip Ankara'nın yolunu tuttuk. Çıkrıkçılar Yokuşu'nda bir otelde kaldık. O otelde, Ulus civarındaki gece kulüplerinde, barlarda çalışan kadınlar da kalıyordu.

Hocam ben de Ankara'ya ilk geldiğimde Ulus'taki Büyük Ankara Oteli'nde kalmıştım. Aynı minvalde bir oteldi. Belki arada otuz sene var ama Ankara hâlâ aynı Ankara'ymış.

– On dört kişi geldik İzmir'den, Mekteb-i Mülkiye'nin sınavına girdik. O yıl Siyasal'a İzmir Atatürk Lisesi'nden on üç öğrenci katılmış oldu. Bu başka üniversiteler için de öyleydi. İşte İTÜ vs. Ben lise sondayken, bizim köyden, babamın okuttuklarından Sami, Ege Tıp Fakültesi'nde tıpta okuyor; dördüncü sınıf galiba. Benim tıp okumamı istiyordu. “Bir gün gel de seni fakültede gezdireyim,” dedi. İyi dedim, gittim; buluştuk.

Hangi fakülte hocam, Ankara'daki mi?

– İzmir'deki, Ege Üniversitesi. Babam okutmuş orada, Denizli'de liseyi bitirdikten sonra İzmir'de tıp fakültesine girmiş.

Hâlâ görüşüyor musunuz hocam Sami Bey'le?

– Yok, kimseyi görmüyorum. Bir ara Almanya'ya gittiğini duydum. Sami beni tıbbı ısındırmak, böylece İzmir'de kalmamı sağlamak istiyordu. Doğruca kadavra havuzlarının olduğu yere götürmez mi? Havuzda cesetler yüzyüyor. Bu kadarı yeter dedim ve oradan ayrıldım. Daha önce de söylediğim gibi, Siyasal Bilgiler'e gitmeye karar verdiğimde aklımda vali olmak vardı. Valiyi her şeyi yapabilen, çok yetkili biri sanıyordum; on dokuz yaşındasın tabii, neyin ne olduğunu bilmen pek mümkün değil.

İzmir'e geldiğinizde yıl kaçtı hocam?

– '57'ydi.

Türkiye'nin '50'li yılları. Demokrat Parti'li yıllar. Siz ilk defa taşradan çıkıyorsunuz. Ortaokul için köyden çıkıp Denizli'ye gittiniz. Bu sizde mutlaka bir değişiklik yaratmıştır. Sonra da liseye, İzmir gibi bir büyükşehirde gittiniz. Yanınızda ağabeyiniz var, dört kardeş kalıyorsunuz; İzmir'desiniz, gençsiniz. Böyle bir ortam, böyle bir hayat hem sosyal hem de düşünce yaşantınızda ne tür değişikliklere yol açtı? İzmir size ne kattı? Nasıl değiştirdi sizi, nelere alıştınız, alışamadınız, nasıl dönüştünüz?

– Köyden Denizli'ye gitmek nasıl önemli bir değişiklikse, Denizli'den de İzmir'e gitmek de öyle bir şey...

Denizli'deki Kürt arkadaşlarınızdan bahsetmiştiniz. Mesela yatılı öğrenci-
siniz orada. Onlarla sohbetler nasıldı, orada onlara bir ayrımcılık yapılar
mıydı? Ya da onların Kürt olması ne önem taşıyordu?

– Onların üslubu, şivesi filan biraz farklı; ben farklıyım diyor ama tuhaf
bir şekilde sanki zımnî bir anlaşma yapılmış gibi ne onlar anlatıyor, ne biz
soruyoruz. Kendileri, aileleri, oradaki yaşantılarıyla ilgili pek bir şey konu-
şulmazdı.

Bu sanki umursamazlık gibi değil de bir “*omerta*” kuralı gibi...

– Tabii tabii, tam da öyle. Bir türlü yok sayma; yani okültasyon [*occultati-
on*, gizlenme, gözden kaybolma], karşılıklı yok sayma var. Biz de yok sayıyo-
ruz, onlar da yok sayıyor. Ne onlar Kürt olduğunu söylüyor, ne biz Kürt di-
ye bir şey biliyoruz...

Sizin onları oyunlarınıza almamanız ya da tam küslük falan?..

– Yok yok, hiç öyle şeyler yok. En ufak bir şey yoktu. Onlarda yine de bir
tedirginlik hissediyordun ama öyle ayrım yoktu. Bir sorun, kritik bir du-
rum yoktu. Gizli bir ırkçılık vardır muhakkak da, hiçbir zaman su yüzüne
çıkmadı. Bizim gibi bir yerde yetişen insanların fıtratı belli işte, benim gibi
bir insanın ırkçı olması zaten imkânsız. Nasıl diyorlar mesela, Elazığ'da in-
san MHP'li doğar, öyle bir şey yok... İsmail Şenpınar vardı mesela. Çok sev-
diğim biriydi.

Ortaokuldaki Kürtlerden birisi miydi?

– Evet evet, benden birkaç sınıf öndeydi, buna rağmen samimi arkadaştık.
Doğru hatırlıyorsam o da babası gibi trenci olmak istiyordu, olmuş ama bir
daha hiç karşılaşmadık. Aslında karşılaşmayı çok isterdim doğrusu. Ekse-
ri mütalaada onunla yan yana otururduk. Akşam ve sabah mütalaasında yan
yana otururduk. İki belletmenden biri müzik öğretmenimiz İsmail Bey, diğere
de edebiyat öğretmenimiz Ekrem Bey'di. Yatılı okulda nöbetçi kalan hoca-
lara belletmen deniyordu. Ekrem Bey belletmenliği zorunluluktan yapıyor-
du sanki, sonradan anladım, çünkü karısı psikolojik problemleri olan biriy-
di, bir de problemlili bir oğlu vardı. Belletmenliği evden uzaklaşmak için bir
imkâna çevirmiş gibiydi. Şimdi, elbette, o dönemin öğretmenleri başkaydı,
yaptıkları işi ve öğrenciyi seviyorlardı. Artık pek öyle değil. Biliyorsun, öğ-
retmenlik herhangi bir meslek değildir; marangozluk gibi, terzilik gibi, dok-
torluk, mühendislik gibi bir meslek değildir. Bir insanın öğretmen olabilme-
si, öğretmen sayılabilmesi için üç özelliğinin olması gerekir: Bir, öğrenmeyi
sevecek; iki, öğretmeyi sevecek ve üç, öğrenciyi sevecek. Bence bunlar ger-
çek öğretmen olmanın koşullarıdır. Aksi halde gerçek bir öğretmenden söz

etmek mümkün değildir. Her şeyin metalaştığı günümüz dünyasında öğretmen artık eskisi gibi değil.

Edebiyat hocamız benimle özel olarak ilgilenirdi, entelektüel bir adamdı. Mesela benim Yunan trajedilerini okumamı sağladı. *Antigone*'u²³ falan ezberlemiştim. İngilizcem sınıfa göre daha iyiydi. Bir seferinde Denizli'ye California Üniversitesi'nden iki arkeoloji profesörü gelmişti. İkisi de yaşlıydı. Onları Honaz'daki ve Pamukkale'deki tarihî yerleri gezdirmiştim. Tarihî yerlerde araştırma yapıyorlardı. Hem Honazlı olduğum ve hem de İngilizcem iyi olduğu için Ekrem Bey mihmandar olarak beni önermiş.

Bu ortaokulda oluyor?..

– Lise birde.

İzmir'de değilsiniz ama...

– Denizli'de. Onları Pamukkale'ye, Hierapolis²⁴'e götürdüm. Şimdi bunlar fotoğraflar çektiler, not aldılar. En sonunda da cırlıçıplak soyunup Pamukkale'nin harika şifalı suyuna girdiler. Orada küçük göletler vardır. Koca koca profesörler cırlıçıplak soyunup daldılar. Hayatımda yaşadığım çok tuhaf bir durumdu. Utandım, sırtımı döndüm ve biraz da uzaklaştım. O zaman oralar da tek bir ev yoktu. Şimdi büyükşehir olmuş sanki.

Ekrem Bey, sınıflar arasında münazaralar düzenliyordu. Bir seferinde yine münazara yapmaya karar verilmiş. Fakat bir sorun var. Münazarada neyi savunacağın kura ile belirleniyor. “İnsanı başarıya götüren çalışma mıdır, zekâ mıdır?” temalı bir münazaraya karar verilmiş. Biz 4-C ile 4-A sınıfları dörder kişilik ekip halinde çıkacağız münazaraya. Yazı tura attık, bize “çalışma” çıktı, 4-A'ya da “zekâ” Tabii kurada “çalışma”yı çekmiş olmamız bize bir sahne avantajı sağlıyordu. Bugünkü tabirle saha avantajı. İki hafta sonra münazara olacak. Münazara günü geldi; lisenin üst katında konferans salonu vardı, orada öğretmenler, öğrenciler toplandılar. Biz de yerimizi aldık. Karadenizli bir müdürümüz vardı; hiç gülmezdi, onu gülerken hiç görmedim. Ben orada bir savunma yaptım, müdürü güldürdüm. “Müdürü güldüren” diye adım çıktı. Biz yendik. Tabii bir de şundan yendik; “çalışma” insanlara sanki daha inandırıcı geliyor. Dedim ya, seyirci avantajımız da vardı aslında. Aradan birkaç hafta geçti. Her cumartesi derslerin sonunda tören yapılıyor, bir de pazartesi sabahı. Denizli Lisesi Alman mimarisine göre inşa edilmiş güzel bir yapıdır. Orta da bir bahçe var, koridorlar var. Koridorlardan orta bahçeye ve sınıflara geçiliyor. Müdür o orta bahçede merdivene çıkar konuşma yapardı, törenden sonra da dağılınırdı. Bir cumartesi yine çıktı konuştu. “Şimdi buraya hitabet sanatın-

23 Sophokles'in Antigone tragedyası.

24 Denizli ilinin 18 km. kuzeyinde yer alan antik kent.

da başarılı bir arkadaşınızı çağıracağım; Fikret Başkaya, buraya!” dedi, lise bir-deyim. Neyse, övücü laflar da söyledi. “Zekâ, hitabetle birleşirse” falan filan. Ödül olarak da tahtadan bir kutu içinde üç kurşun kalem verdi. Hayatımın ilk ödülünü lise birde aldım. Müsaadenle bununla ilgili bir şeyler ekleyeyim.

Lütfen hocam...

– Denizli’den Atatürk Lisesi’ne geçince, son sınıftayken, felsefe öğretmeniyle özel bir ilişkim vardı. Beni çok severdi. Mesela müfettiş falan geldiğinde beni kaldırırdı. Şişman, kısa boylu, çok muhterem bir insandı. Amerikan Kız Koleji ile İzmir Atatürk Lisesi arasında bir münazara düşünülmüş, felsefe hocamız da beni önermiş. Başlangıçta şöyleydi: Dört erkek öğrenci Atatürk Lisesi’nden, dört kız öğrenci de Amerikan Kız Koleji’nden.

Hocam, felsefe hocalarınızın ismini hatırlıyor musunuz?

– Yok, hatırlamıyorum. Fakat sonra değişiklik yapıyor. Her ekipte iki kız, iki erkek olarak yarışa hazırlandık. Seçilen tema da, “İnsanı olgunlaştıran haz mıdır, elem midir?” Yazı tura attık, bize “haz” çıktı. Bu, saha avantajını kaybetmekti, zira insanlar ekseri “elem”cidir. Bizim ekipteki kızlardan biriyle –ki çok güzel bir kızdı, ağabeyi de Siyasal Bilgiler Fakültesi’nde maliye profesörüydü– ikimiz iyi bir savunma yaptık, ama “elem”ciler kazandı. Biz yenildik. O sıralar Aziz Nesin’in, galiba *Akşam* gazetesi olacak, köşe yazıları yayımlanıyordu. Ben de okuyordum. Gazete okumak çok eski bir alışkanlıktır bende. Bir gün bir yazı yazmıştı, başlığı: *Çocukları Küçük Yaşta Avukatlaştırıyorlar*’dı. “Bu tür münazalarda çocukları inanmadıkları şeyleri savunmaya zorluyor,” diyordu. Mesela diyelim, “Türkiye ortak pazara girsin mi, girmesin mi?” temalı bir münazara yapılırsa neyi, hangi tarafı savunacağın kuraya bağlı. Bu tür münazaranın saçmalığını fark ettim ve bir daha da hiçbir münazaraya katılmadım. Bunu şimdi niye anlattık? Laf dönüp dolaşıp bir yerlere gidiyor işte...

Hocam, ‘50’li yılların Denizli’si, ‘50’li yılların İzmir’i, onu konuşuyorduk.

– Elbeşte, bir kere İzmir’de deniz var; Kemeraltı var, Karşıyaka var... İlk defa vapura biniyorsun. İnciraltı cennet gibi, deniz suyu harika, tertemiz. Arkalarda mandalina, portakal bahçeleri, sebze bahçeleri var. Şimdilerde oralarda rezil gökdelenler var artık. Denize giriyorsun, vapura binip Karşıyaka’ya geçiyorsun. Sinema filmi daha çok. Orada, elbette sosyalleşme imkânı Denizli’ye göre daha çoktu. Lise öğrencisi olduğum yıllarda İzmir bir inci-ydi demek abartı değildir.

Peki, politik olarak neler konuşulurdu? Artık lise iki, lise üçtesiniz. Hem Türkiye politize olmaya başlamış hem de siz yaş itibarıyla olgunlaşıyorsunuz.

– Dedim ya biz fanatik CHP'liyiz. Mesela sana o dönemle ilgili bir anekdot daha anlatayım müsaadenle. İzmir Atatürk Lisesi'nde son sınıfa geçtiğim yaz, İzmir'den trenle Denizli'ye gidiyorum. Trende benim kompartımda üç kişiyiz, iki Ticanî bir de ben. Tuhaf giyimliler, tuhaf sakalları var. Halk Partisi'ne atıp tutuyorlar. Adamlara karşı şiddetli bir CHP savunması yaptım. Herifler beni az kaldı pencereden atacaktı. O yıllar, bazı bakımlardan bugünün AKP iktidarına benziyordu. Basın üzerinde yoğun baskı vardı, siyasi muhaliflere de. Keyfilik almış başını gitmişti. Bugün Erdoğan'ın yaptığı gibi, sınırlı demokrasi, haklar ve özgürlükler de sıfırlanmak üzereydi.

Ticanîler²⁵ biliyorsunuz, 1950'li yıllarda Demokrat Parti'nin iktidara geldiği ilk dönemlerde Atatürk büstlerine saldırmalarıyla ünlü bir tarikattı. Put İslâm'da gûnahtır falan diyerek büstleri parçalıyorlar. Atatürk'ü Koruma Kanunu'nun çıkarılması da bunlar yüzünden demeyelim de bunlar vesilesiyle olmuş. Vallahi hocam, ne diyeyim, trenden iyi kurtulmuşsunuz!

– Kıl payı kurtuldum, evet... Adamlar gözü dönmüş halde, melun diye üzerime saldırdılar.

Kemal Pilavoğlu'ydu bunların liderleri de. Mehmet Kemal Pilavoğlu diye bir şeyh vardı başlarında...

– Pilavoğlu Han var, biliyor musun? Ankara Kalesi'nde. O Pilavoğlu mu?

Hiç bilmiyorum hocam ama hiç zannetmiyorum ki bir ilgisi olsun. Pilavoğlu zaten, İslâmcı kesim içinde bile bugün pek savunulan, muteber bir isim değil zaten.

– Artık imam hatip okullarının meyve verdiği yıllardı. Dinci faşist saldırı-ganlık giderek artıyordu. '60'lı yılların başında hayli güçlenmişlerdi. Maalesef Kanlı Pazar'a²⁶ doğru gidiş vardı.

Şimdi '50'li yılların sonundayız. Lisedesiniz, bulduğunuz yer İzmir, Demokrat Parti'nin kalesi diyebileceğimiz bir yer. Siz CHP'li bir aileden geliyorsunuz. Ne olursa olsun İzmir kozmopolit bir kent. Ülkenin de politize olmaya başladığı, Demokrat Parti'ye karşı tepkilerin de yükselmeye başladığı dönem. Lise çağında bir gençsiniz, Demokrat Parti iktidarda ama muhalif tepkiler artmış. Karışık bir dönem?

25 18. yüzyıl sonlarında Cezayir doğumlu Ahmed b. Muhammed Ticânî tarafından kurulan Sün-nî-İslâm tarikatı. Türkiye'de 1930'lardan sonra yaygınlaşmaya başlar. Tarikat, ismini, 1950'li yılların başlarında Mehmet Kemal Pilavoğlu liderliğinde Atatürk büstlerine yönelik olarak ger-çekleştirdikleri saldırılarla duyurur.

26 1977'de, İstanbul Taksim Meydanı'ndaki 1 Mayıs kutlamaları sırasında yaşanan ve otuz dört ki-şinin hayatını kaybetmesi ve 136 kişinin de yaralanması ile sonuçlanan olaydır.

– Oldukça canlı bir dönemdi aslında. Çelişik gibi görünse de baskılar artıkça, muhalefet de büyüyordu. Buna saldırı-karşı saldırı diyalektiği diyebiliriz. Canlı bir politik ortam vardı. Bak bir anekdot daha anlatayım sana. Biz, söylediğim gibi, o iki yılın birincisinde, Ballıkuyu’da bir evde kaldık. Bir anlaşmazlık oldu, oradan çıktık. Varyant’ın başında Fatih Camii’si vardır. Orada bir de saat kulesi vardı. Harika bir konumu vardır. İzmir ayağının altında, bilhassa geceleri manzara çok hoş olurdu. Çok küçük bir ev. Biz alt katta kalıyoruz. Çok küçük iki oda. Aslında toplansan ikisi yarım oda etmez. Üstte ev sahibi kalıyordu. Bergamalı bir göçmen kadının eviydi. Muhterem bir kadındı. Bir de kocası vardı; Mehmet. Çocukları yoktu. Yanımızda da kahve var, bitişikte. Kahvenin yeri çok dar ama caddenin öbür tarafında yazlık masalar var, insanlar tavla oynuyor. Çok insanı ağırlayabilen bir kahve. Sahibi de Recep Ağa. Biraz kilolu, muhterem bir adam. Bir akşam hava kararmak üzere. Recep ağa yalnız, İzmir’i seyrediyor; kim bilir neleri düşünüyor, aklından neler geçiyor. Müşteriler çekilmiş. Gittim yanına oturdum. “Dur oğlum, iki çay getireyim de içelim,” dedi. Gitti iki çay getirdi. “Ya!” dedim, “Recep ağa sana bir soru soracağım. Sen akıllı bir adamsın. Fakat Demokrat Parti’lisin bu nasıl oluyor, bunların nesini beğeniyorsun?” Başka şeyler de söyledim, Cumhuriyet Halk Partisi’ni övücü şeyler. “Bak oğlum!” dedi. “Ben doğma büyüme İzmirliyim. Benim çocukluğumdan, gençliğimden beri İsmet Paşa buraya en az on kere gelmiştir. Uzaktan bile yüzünü görmedim. Fakat Adnan Menderes ilk geldiğinde elini sıktım,” dedi. Aslında bu anekdot benim için düşündürücüydü ve söylediğini hiç unutmadım. Meselenin başka boyutları da olabileceğini düşünmemi sağladı. Temas, dokunmak önemli tabii. Bir biz’lik, bizden’lik, özdeşlik duygusu yaratıyor şüphesiz. Ben ona devamlı propaganda yapıyorum bizim partiye geçmesi için ama Recep Ağa’da bir esneme olmuyordu. Aramız çok iyi ama. Adam, “Menderes gelir gelmez elini sıktım,” diyor. Onore olmuş elini sıkamakla. Şimdilerde adamlar camiye gidiyor, cumhurbaşkanı ile yan yana namaz kılıyor, onlarda da bir biz’lik, bir özdeşlik duygusu oluşuyor elbette. Tabii ki, oportünist politikacılar onu çok iyi kullanıyor. Kusurları görünmez oluyor. Elbette, ilelebet öyle olacak diye bir kural da yok ama bir özdeşlik duygusu yaratıyor ve adamın kusurlarını görünmez kılıyor. Ben daha Ankara’ya varmadan politik atmosfer iyice ısınmıştı.

Türkiye’nin 1960’lı yılları, Mülkiye: Bir müstakbel vali

Kaç yılında liseyi bitirdiniz hocam?

– ’59 yılında ve eylül ayında da sınava girmek üzere Ankara’nın yolunu tuttum.

Kazanamayan bir kişi kim hocam, hatırlıyor musunuz?

– Kazanamayan, sonra pilot oldu. Turgut'tu adı. İyi arkadaşlık lisede. Yaşıyor mu, bilmiyorum. Çünkü benim nesilden yaşıyanlar azalıyor.

Siyasal'a gelmenizde, vali olmak istemenizde ailenizin bir...

–... hiç, hiç, hiç, bizde hiç öyle şeyler yoktur. Şuraya gitme, bu okula git falan. Her şeye kendin karar verirsin. Bizim ailede demokratik ilişkiler geçerlidir, eşitlikçi ilişkiler hâkimdir. Hepimiz için öyledir. Yok öyle bir şey. Bir yere girmek, karne almak, diploma almak sıradan şeyler sayılırdı. Mesela şimdilerde bir çocuk karne aldı da notları iyiye, mutlaka bir hediye, bir şey alınır; biz o tür şeylere tamamıyla yabancıydık. Hem öyle gelenek, anlayış, bir gelenek yoktu ve hem de zaten imkân yoktu.

Hangi şubeye kaydoldunuz hocam, Maliye'ydi değil mi?

– İlk iki yılda eğitim ortaktı. Şubeler üçüncü sınıfta ayrılıyordu ve o zaman üç şube vardı: İdari Şube, Mali Şube, Diploması Şubesi. Şimdilerde galiba uluslararası ilişkiler deniliyor Diploması Şubesi'ne. Fakat Diploması Şubesi için bir dil sınavı yapılıyordu. Normal liselerden gelenlerin oraya girmeleri zaten mümkün değildi. Zaten o bölüme 250 öğrenci arasından on beş kişi alınıyordu. Ekseri Galatasaray Lisesi, Saint-Josef, Saint Benoît, Alman Lisesi, Robert Kolej, TED mezunları, birde yurtdışında eğitim görmüş diplomat çocukları o sınava girebiliyordu. Doğru hatırlıyorsam bir seferinde normal liseden de bir öğrenci girebilmişti. Aslında ilk iki yılda derslerin ortak olması iyi bir şeydir. Genel bilgi edinme imkânı artırıyor ve ufkun daha açık oluyor. Şimdilerde bölümler öyle ortak değil. Bilyorsun uzmanlık denilen şey sınırlayıcı bir şeydir. Uzman, ağacı görür de ormanı görmez. Maddi-sosyal gerçeğin çok küçük bir vechesine dair derinlemesine bilgi sahibidir ama bütünden habersizdir. Oysa gerçek, hakikat bütündedir.

Hocam, Mülkiye'ye kaydolmak üzere, arkadaşlarınızla birlikte Basmane'den trene binip Ankara'nın yolunu tuttuğunuzu ve Çıkırkçılar Yokuşu'ndaki bir otele geldiğinizi anlatıyordunuz. Tekrar o günlere dönersek, Ankara'nın genel durumu, '60'ların Mülkiye'si?..

– Yalnız şöyle bir şeyi nüanse etmek gerekiyor. İlk kez, Mülkiye'nin sınavı için on üç-on dört arkadaş, Basmane'den trene binip Ankara'ya geldik, Çıkırkçılar Yokuşu'nda bir otele yerleştik; sınava girdik ve dağıldık, yani geri döndük.

O dönemde üniversitelerin sınavları ayrı ayrı yapılıyordu değil mi?

– Ayrı ayrı yapılıyor ama her üniversite de sınav yapmıyor zaten. Mülkiye, Teknik Üniversite [İTÜ] vs. sınav yapıyor; galiba [Ankara] Hukuk da yapı-

yordu ama mesela Dil Tarih [Coğrafya Fakültesi-DTCF] veya [Ankara Üniversitesi] Ziraat Fakültesi, hatırladığım kadarıyla onlar yapmıyordu.

Nasıl bir sınav hocam bu?

– Bildiğin sınav, klasik sınav. Nasıl lisede –ki lisenin devamı yani– birtakım sorular soruyorlar, sen cevap veriyorsun, öyle sorular. Sınava girdik ve memlekete döndük. Ben oradan Denizli'ye döndüm. O zaman Mülkiye'yi kazananlar radyoda açıklanıyordu. Ben radyodan duydum kazandığımı. Bu sefer Kocabaş'tan, yani bizim köyün yakınındaki [tren] istasyon[un]dan binerek Ankara'ya geldim ve kaydımı yaptırdım, fakat Mülkiye'de öğrenciliğin lisedeki yatılı okuldan pek bir farkı yok. Binanın sağ tarafı, Hukuk Fakültesi'nin tarafı fakülte, yani ders yapılıyor, kütüphane var, konferans salonu falan; sol tarafında da yurt. Gelip kaydını yaptırdığın zaman yurda da kaydını yaptırmış oluyorsun. Ve şey, bizim yurttan sınıfa gitmemiz işte kırk adım, elli adım mesafe. İlk zamanlar 175 liraydı burs; neyse onu biraz sonra anlatırım. Ve ilk başta yurda geldik. İşte şimdi dört tane yatakhane var. Bir tanesine *ekvator* diyorlar. Ekvator en kalabalık. Ekvator denmesinin sebebi de kalabalıktan dolayı sıcak olması. Diğer *sibirya*; sibirya denilen bir yatakhane var, yukarıda. Benim geldiğim tarihlerde Ankara, aşağı yukarı, şehrin bir ucundan öteki bir ucuna yürüyerek gidilebilecek büyüklükte bir şehirdi. Trolleybüsler çalışıyordu. Zaten –mesela o zaman şimdiki bu Çankaya'nın sol tarafları, Küçükesat falan, oralarda hemen hemen bina yoktu, bahçelik, bağlık veya boş araziydi oralar– böyle, yaşaması kolay, yani yumuşak bir ortam vardı doğrusunu söylemek gerekirse. Tabii ki, okula kaydolduktan, yani dersler başladıktan sonra, siyasî baskı giderek artıyordu, bunu hissediyorduk biz. Bazı gazeteleri –yasaklanmadıkları zaman bile– almak, yanında taşımak vs. problemli. Mesela *Cumhuriyet* gazetesini koynumuzda saklıyorduk. Şey vardı o zaman, *Cumhuriyet* Halk Partisi Genel Sekreter Yardımcısı Suphi Baykam; şeyin babası...

...Bedri Baykam...²⁷

– ...Bedri'nin babası, Suphi.²⁸ Suphi'nin karısı [Mutahhar Baykam] benim bir sınıf arkadaşımın kız kardeşi. Yani şeyin annesi, ressamın. Onun CHP ile bağlantısı daha çok olduğu için gazeteleri onun kanalıyla ediniyorduk, on-

27 Bedri Baykam (1957-): 1975 yılında Sorbonne Üniversitesi'nde işletme ve ekonomi eğitimi aldı. Aynı üniversitede yüksek lisans yaptı. Aynı dönemde Paris'te L'Actorat'da aktörlük eğitimi aldı. Ressam ve yazar. Eski CHP Milletvekili Dr. Suphi Baykam'ın oğlu.

28 Suphi Baykam (1924-1996): İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, Radyoloji Enstitüsü'nden mezun oldu. Türkiye Ortadoğu Âmmе İdaresi Enstitüsü ve Georgetown Lisan Enstitüsü'nde eğitim gördü. 1953 yılında CHP ilk Gençlik Kolları Başkanlığı, 11. Dönem Adana, 12 ve 13. Dönem İstanbul Milletvekilliği görevlerinde bulundu.

dan sonra da koynumuzda taşıyorduk. Yani böyle bir baskının, yoğunluğun artırılarak devam ettiği bir dönem.

Sizin de Mülkiye'ye girdiğiniz sene, 1959 senesi, Mülkiye'nin de 100. kuruluş yıldönümü ve bununla ilgili tören nedense Mülkiye'de değil de DT-CF'de yapılıyor. Şunu sormak istiyorum, siz de o tarihlerde siyasî baskıların arttığından, hatta *Cumhuriyet* gazetesi gibi gazeteleri yanınızda taşımamanın bile sorun olmaya başladığından bahsediyorsunuz. Genel olarak 1959 yılı oldukça gerilimli bir yıl; SBF'de de DP yönetimine ciddi bir muhalefet var. Acaba fakülte için böylesine önemli bir tören o yüzden mi DT-CF'ye taşındı? Siz de katılmış mıydınız o toplantıya? Bir olay yaşandı mı, bir bilginiz var mı hocam?

– Doğrusu o konuyu hiç hatırlamıyorum ama yani Mülkiye'de çok büyük salonlar yoktu, sanıyorum o yüzden toplantıyı oraya aldılar. Aslında, elbette haklısın; sonuçta fakültenin 100. yılını kendi mekânında kutlaması gerekirdi ama bizde büyük konferans salonları yoktu. Dolayısıyla belki, kalabalık bir zevatı daha rahat ağırlamak için, daha geniş bir salon bulabilmek için falan toplantıyı oraya almışlardır diye düşünüyorum ama, tabii ki bu bir var sayım gibi, kesinliği de yok.

O dönemde, bir olayın seneyi devriyesinde buna özel sigara, pul vs. çıkarmak çok popüler; Mülkiye'nin 100. yılı sebebiyle de pul ve sigara bastırılıyor. 27 Mayıs'tan sonra da üzerinde 27 Mayıs Devrimi yazan sigaralar bastırılacak. İlginç bir tesadüf, 100. yıl kutlamalarından aylar sonra darbe olacak, Mülkiye bu sefer de darbeyi –elbette, o zaman darbe değil “27 Mayıs İnkılabı” deniliyor– kutlayacak. Hocam bu dersler, ortam... Kasım ayında başlamışsınız okula. En azından kayıtlar öyle diyor. O dönemde okullar kasımda mı başlıyordu.

– Kasım ayında başlıyordu. Üç ay sürüyor, bir ay sömestr tatili, üç ay daha sürüyor, yani yıl sonu sınavları, ondan sonra dağılıyorsun.

Sınavlar her dönem değil de senede bir kere mi oluyordu?

– Şöyle, şimdi üç aylık eğitimin sonunda bir aylık sömestr tatili dönüşü üssü mizan sınavı yapılıyor. Üssü mizan sınavı şöyle: Mesela o dönem kaç ders okuduysan, kaç ders yani müfredatta ne kadar dağılırsa o sınıf için öğrenci sayısı ders sayısına bölünüyor; mesela diyelim dokuz ders varsa dokuza bölünüyor. Kura çekiliyor. Senin hangi dersten sınava gireceğin, kuranın sonucunda belirleniyor. Bu da, elbette, senin her şeye hazırlıklı olmanı gerektiriyor. Böyle bir sınav sistemi var yani. Kasımın başında başlıyordu, ocağın sonunda bitiyordu dönem. Sömestr tatilinden sonra, dönüşte, üssü mizan sı-

navi yapılip derslere devam ediliyor. Yani ikinci dönem başlıyor. Yıl sonunda, tabii ki, bir sınav daha yapılarak böyle devam ediyor.

Hocam, İktisat ve Maliye Bölümü'ne kaydoluyordunuz değil mi?

– 1959'da değil. Şöyle şimdi, Mülkiye'de şöyle bir sistem vardı. İlk iki yıl ortaklı bütün dersler. Yani şube ayrımı 3. sınıfa geçerken başlıyordu. Ben aslında başlarda İdari Şube'ye giderek vali olmak istiyordum. Daha önce de söyledim, hatırlarsın, vali olursam bir şehri, bir vilayeti kalkındıracağımı sanıyordum. Fakat, yani Mülkiye'ye gelip biraz daha durum hakkında bilgi sahibi olunca, valinin aslında emniyet müdürünün bir benzeri olduğunu fark ettim. Dolayısıyla, Mali Şube'ye gitmeye karar verdim. Yani bu durum, 3. sınıfa geçerken oluyor. Hiçbir zaman çok çalışkan bir öğrenci değildim. Yani sınıfı zar zor geçecek kadar notlar alıyordum. Şubelere, bölümlere ayrılma, ben okulu bitirdikten ve Fransa'ya gittikten sonraki yıllara rastlıyor. Ne kadar sonra, tam olarak bilmiyorum; yani ilk iki yılı ortak, ondan sonra üç şubeden birini seçiyorsun. İşte üç şubeden en çok maliyeye gidiliyor, Mali Şube tercih ediliyordu o zaman. İkincisi İdari Şube; bir de tabii ki, Dış İlişkiler Diploması Şubesi var. Orası on beş öğrenci alıyordu. Sınavla alıyordu, yani İngilizce veya Fransızca dillerinden hangi dili biliyorsan ondan sınava giriyor, oradan başarılı olunuyor. Dolayısıyla Diploması Şubesi'ne girmek için Mülkiye'ye girenlerin ekstra olarak bir dilden başarılı olmaları gerekiyordu. Bunlar ekseri Galatasaray, Saint-Joseph, Saint Benoît, Alman Lisesi veya işte belki daha sonra Ankara TED'den falan mezun olanlar arasından çıkıyordu; onlar kazanabiliyordu sınavı. Bir de, elbette, diplomat ailelerinin çocukları; yani mesela yurtdışında okumuş olanlar falan, onlar giriyordu. Bir tane yalnız istisna vardı. Sivashlı bir kişi girmişti. O zaman en çok Mali Şube'ye tercih yapılıyordu. Maliye kadroları o zaman modaydı işte; maliye müfettişi, hesap uzmanı, mali müşavir gibi mesleklerin prestiji çoktu. Tabii İdare Şube'nin de prestiji yüksekti ama –herhalde sistemin evrimine uygun bir şekilde, işte Türkiye'de kapitalizm geliyor, ticarileşme artıyor vs.– Mali Şube'nin popülerliği daha fazlaydı. Mesela ben mali müşavirin muazzam bir şey olduğunu düşünüyordum o zaman. Halbuki mali müşavir, işte vergiden anlayan biri sonuçta. Vergi kaçırma memuru da diyebiliriz.

Mülkiye: Arkadaşlar, hocalar, kadim dostluklar...

Hocam sınıf arkadaşlarınız arasında hatırladıklarınız var mı?

– Alper Aktan.²⁹ Çok var.

29 Alper Aktan (1941-2013): A.Ü. SBF'den 1966 yılında mezun oldu. SBF Fikir Kulübü üyeliği ve

Emre Kongar³⁰ sizinle aynı sınıfta. Emre Hoca'yla bir ünsiyetiniz var mıydı öğrenciyken?

– Emre çalışkan bir öğrenci. Ondan sonra bizim sınıftan, aynı sınıftan bir kız arkadaşımızla [Bilgi Çıtak] beraberdi, onunla evlendi sonra. İkisi de Mali Şube'delerdi onlar. Aslında, elbette, hatırladığım çok isim var ama sınıftakilerden çok, okulda temayüz etmiş simaları daha çok hatırlıyorum düşündüğümde. Mesela –bizim orada Fikir Kulübü vardı biliyorsun. Fikir Kulübü enteresan bir muhalefet odağı sayılır, o zaman için– Kulüp üyelerinden on beş kadarı –ki bizim İzmir Atatürk'ten de bir iki kişi vardı– üst sınıflardaydı. Elllerinde mutlaka bir dergi, bir kitapla bulursun onları. Elbette, çok arkadaşlarım vardı; bir kısmı kaymakam oldu, bir kısmı maliye müfettişi, bir kısmı diplomat oldular. Fakat ben bu işlerin hiçbirini istemedim; zaten diplomat olmam mümkün değil ama, İdarî Şube'ye gitmediğime göre maiyet memuru, kaymakam olmam da mümkün değil. Ben şeyi tercih ettim, Mali Şube'yi ama son anda onun da muteber olmadığını düşündüm ve doktora yapmak üzere yurtdışına gitmeye karar verdim.

Hocam o dönemki hocalarda derslerinize kimler girerdi? Kimler vardı sizin aklınızda yer eden?

– Ahmet Şükrü Esmer³¹ vardı, siyasî tarih hocası, çok yaşlı bir hocaydı o zaman. Muammer Aksoy³² vardı, Bahri Savcı³³ vardı, anayasa profesörüydü. Seha Meray³⁴ vardı, çok harika bir profesördü, uluslararası ilişkiler profesö-

başkanlığı, FKF kurucu üyeliği, TIP üyeliği ve Ankara İl Sekreterliği, 1986-1990 ve 1996-1998 yılları arasında Mülkiyeliler Birliği Genel Başkanlığı yaptı.

30 Emre Kongar (1941-): A.Ü. SBF'den 1963 yılında mezun oldu. Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim üyesi (1968-1983), KAMAR Kamuoyu Araştırma Şirketi'nde yöneticilik (1987-1991), Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı (1992-1995), *Cumhuriyet* gazetesi yayın danışmanlığı ve *Cumhuriyet* gazetesinde yazarlık yaptı.

31 Ahmet Şükrü Esmer (1891-1982): İstanbul Darülfünun Hukuk Mektebi'nden mezun oldu. Columbia Üniversitesi'nde hukuk doktorası yapmıştır. Galatasaray Lisesi'nde İngilizce öğretmenliği, Mülkiye Mektebi, Siyasal Bilgiler Okulu, Erkan-ı Harbiye ve Polis Enstitüsü siyasî tarih öğretmenliği, Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi öğretmenliği, Amerika'da *Sadâyı Vatan* gazetesini sahipliği, *Vakit*, *Ulus* ve *Barış* gazeteleri yazarlıkları, *Vatan* gazetesi kurucu üyeliği, yazarlık, TBMM 6. Dönem İstanbul milletvekilliği yapmıştır.

32 Muammer Aksoy (1917-1990): Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Zürih Üniversitesi Hukuk ve Devlet Bilimleri Fakültesi'nde doktora yaptı. İstanbul ve Ankara Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda yer aldı ve komisyonun sözcülüğünü yaptı. 31 Ocak 1990 tarihinde Ankara Bahçelievler'deki evinin önünde öldürüldü.

33 Bahri Savcı (1914-1997): A.Ü. SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede doktorasını yaptı. 1945 yılında profesör oldu. Kurucu Meclis'te üniversite temsilciliği (6 Ocak 1961 - 15 Ekim 1961) ve aynı mecliste 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda bulundu. 12 Mart döneminde tutuklandı. 1983 yılında, 13/5/1971 tarih 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla üniversitedeki görevine son verildi.

34 Seha L. Meray (1921-1977): A.Ü. SBF'den mezun oldu. 1954'te devletler hukuku profesörü oldu. 1960'tan sonra ODTÜ mütevelli heyeti üyeliği ve rektörlüğü yaptı.

rüydü. Sadun Aren,³⁵ ki onunla benim özel ilişkim vardı. Sadun Aren sosyalist, dolayısıyla [Türkiye] İşçi Partisi'nin kurulmasından sonra zaten aynı mekânlarda bulunduğum biriydi. İşte şey vardı, Nermin Abadan,³⁶ neydi o ünlü bir, o şeyde atılanlardan işte, 147'lerden,³⁷ Nermin Abadan'ın eşi [Yavuz Abadan]³⁸ vardı, ünlü bir profesördü. Yani çok karizmatik, çok tanınan biri vardı, ismini hatırlamıyorum şimdi. Profesör, kadın profesör vardı bir tane çok ünlü, onun da ismini hatırlamıyorum. Yani bu hocalardan bir kısmı, 27 Mayıs'tan sonra 147'lere dahil edilerek üniversiteden atıldı.

O zamanki rektör de istifa etmişti galiba, 147 çıktığı zaman.

– Evet, onu hatırlamıyorum. Olabilir ama çok, hakikaten çok değerli, karizmatik hocalar bunlar.

Evet hocam; 28 Ekim'de İstanbul Üniversitesi'nin rektörü Sıddık Sami Onar, İTÜ'nün rektörü Fikret Narter, ertesi gün de Ankara Üniversitesi'nin rektörü Suut Kemal Yetkin istifa etmişler; bu sanat tarihçisi, çok meşhur bir hoca. Bizim Hacettepe Güzel Sanatları da bu hoca kurmuş. Tabii bizler yetişemedik ama ismini çok duyduğum hocalardan. Bu isimler hep istifa etmişler, 147 ile diğer hocalar atıldıkları zaman.³⁹

– Dolayısıyla yani sadece atılanlar değil, toplam olarak –ki aynı şey ileri-ki dönemlerde de oluyor– birileri de onları desteklemek ve protesto için istifa ediyor. Yavuz Abadan, bak hatırladım, Nermin Abadan'ın kocası. Nermin Abadan onun öğrencisiydi sanıyorum, sonra onunla evleniyor. Tabii aralarında yaş farkı var ama. İbrahim Yasa⁴⁰ vardı, sosyoloji profesörü, onunla da

35 Sadun Aren (1922-2008): A.Ü. SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1965'te TIP'ten milletvekili oldu, 12 Mart ve 12 Eylül darbelerinin ardından tutuklandı. Sosyalist Birlik Partisi'nin genel başkanlığını üstlendi.

36 Nermin Abadan-Unat (1921-): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1953 yılında A.Ü. SBF'de asistan olarak göreve başladı. 1966 yılında da profesör oldu. Aynı fakültede Siyasal Davranış Enstitüsü'nü kurdu. Uluslararası Siyasal İlimler Derneği (IPSA) başkan yardımcılığı, Türk Sosyal Bilimler Derneği başkanlığı ve 1978'den itibaren Avrupa Konseyi'nin Kadın-Erkek Eşitlik Komisyonu başkan yardımcılığı gibi görevlerde bulundu. 1978-1980 yılları arasında CHP'den kontenjan senatörü olarak meclise girdi. 1989 yılında SBF'den emekli oldu. Eğitim alanına kattığı değer ile 2012 yılında Vehbi Koç Ödülü'ne layık görüldü.

37 147'ler Olayı: Millî Birlik Komitesi tarafından çıkarılan, 27 Ekim 1960 tarih 114 sayılı Üniversiteler Öğretim Üyelerinden Bazılarının Vazifelerinden Affına ve Bazılarının Diğer Fakülte ve Yüksek Okullara Nakline Dair Kanunu ile 147 öğretim elemanının üniversitelerinden uzaklaştırılması olayı.

38 Yavuz Abadan (1905-1967): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Heidelberg Hukuk Fakültesi'nde doktorasını tamamladı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde dekanlık yaptı. 7. Dönem Eskişehir milletvekili olarak TBMM'de görev yaptı.

39 Ege Üniversitesi Rektörü Mustafa Uluöz ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi Rektörü Turhan Feyizoğlu da aynı sebeple istifa etmişlerdi.

40 İbrahim Yasa (1911-1993): ABD Missouri Üniversitesi'nde 1937'de lisans ve yüksek lisans,

benim çok özel ilişkim vardı. Hatta beni bir ara asistan almayı falan düşün-
dü. Yani bu hukukta, iktisatta, bir profesör vardı maliye profesörü, şu an is-
mini hatırlamıyorum ama onun kız kardeşi, İzmir Atatürk Lisesi'ndeyken
ben, Amerikan Kız Koleji ile yaptığımız bir münazarada benim ekipte olanın
abisiydi. Onun ismini hatırlamıyorum ama maliye profesörü. Şeydi yani, çok
kaliteli bir öğretim kadrosu vardı açıkçası. Aziz Köklü⁴¹ vardı, iktisat hocası.

Hocam bir de o dönemde yeni göreve başlayan Mete Tunçay⁴² gibi asistan-
lar var. Hoca tam 1959'da, yani sizin okula başladığınız sene Siyasal'a asis-
tan olarak giriyor. Sizin de dersinize girdi mi gözetmen olarak falan Me-
te Hoca?

– O zaman gözetmen olarak mutlaka giriyorlardı ama o zaman asistanla-
ra ders verdirmiyorlardı. Hatta doktoralıya bile verdirmiyorlardı, doçentlikte
başlıyor. Şimdiki gibi değil. Şimdi doktoralılara, 12 Eylül'den sonra YÖK'te
hemen anında yardımcı doçentlik vererek onları araziye sürüyorlar ama o
zaman uygulama yok. O zaman işte Siyasal Bilgiler'in çok parlak asistanları
var, bizde o zaman Taner Timur⁴³ var.

Evet hocam, o da 1958'de mezun oldu galiba, değil mi?

– Evet evet. Korkut Boratav⁴⁴ var ama Korkut abi öbürlerinden farklı ola-
rak Mülkiyeli değildi, sanıyorum hukuktan oraya geçiyor, nasılsa. Onun ba-
basını da ben Paris'te tanımıştım. Orada öğrenci derneğinde, Paris'te.

Cornell Üniversitesi'nde 1940'ta doktora yaptı. Columbia Üniversitesi Körler Enstitüsü'nde iki
yıl sosyoloji ve iktisat dersleri okuttu. Hasanoglan Köy Enstitüsü'nde görev aldı. Ankara Gazi
Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. TODAİ'de araştırma uzmanı ve öğretim görevlisi olarak çalıştı. 8
Kasım 1957'de sosyoloji doçenti olarak AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne girdi.

41 Aziz Köklü (1913-1983): 1937'de Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezun oldu. Bir süre Maliye Ba-
kanlığı'nda çalıştıktan sonra açılan Avrupa sınavını kazanarak ekonomi alanında doktora yap-
mak üzere Almanya'ya gitti. 1943'te S.B.O. İktisat ve Maliye Kürsüsü asistanlığına atandı. 1946
yılında doçentliğe, 1955 yılında profesörlüğe yükseltildi. Aynı fakültede İktisat Teorisi Kürsü-
sü başkanlığını yaptı. 1962'de OECD nezdinde Türk Heyeti Başkanı olarak Paris'te görevlendi-
rildi. 1966-1968 yılları arasında Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanlığı'nı yürüttü.

42 Mete Tunçay (1936-): A.Ü. ŞBF'den mezun oldu. London School of Economics and Political
Science'ta araştırmalar yaptı. Sovyet Bilimler Akademisi'nin konuğu olarak Moskova, Lening-
rad ve Bakü'de, Fullbright Bursu'yla ABD Stanford Üniversitesi'nde araştırmalarda bulundu.
1983'te 3.5.1971 tarih 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla üniversitedeki görevine son verildi.

43 Taner Timur (1935-): A.Ü. SBF'den mezun oldu. Aynı fakültede öğretim üyesi olarak görev
yaptı. 12 Eylül Darbesi'nden sonra görevinden istifa ederek çalışmalarını Paris'te sürdürdü. Ey-
lül 1992'de eski görevine döndü. Özgür Üniversite'de dersler verdi.

44 Korkut Boratav (1935-): 1959 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun ol-
du. 1960 yılında tamamladığı Maliye Teorisi yüksek lisans eğitimi sonunda aynı fakültede asis-
tanlığa başladı. 1964'te, yine aynı fakültede iktisat doktorasını tamamladı. Cambridge Üniver-
sitesi'nde araştırmalar yaptı. 1980'de Ankara Üniversitesi'nde profesörlüğe yükseldi. 1983'te
3.5.1971 tarih 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla üniversitedeki görevine son verildi.

Pertev Naili Hoca'yı?⁴⁵

– Evet Pertev Naili Hoca'yı, rahmetliyi hatırlattın. Onu bir konferansa davet etmiştim ben, yaşlı o zaman. Şimdi konferansın yapıldığı yer bu Sorbonne'a yakın, Albert Chatelet diye bir yer. Fakat konferans salonu altıncı kat. Şimdi yani Korkut abinin küçüğü olan kardeşi de o zaman Paris'te. Onu o getiriyor; şu anda şey yapamadım ismini. Şimdi, elbette, onu altı kat çıkarmak problem, bilseydim davet etmezdim hakikaten. Neyse, neticede biz zar zor o merdivenleri çıktık ve bize güzel bir konuşma yaptığını hatırlıyorum Pertev Naili Hoca'nın. O zamanın asistanlarından, İbrahim Yasa'nın asistanı olarak Özer Ozankaya⁴⁶ vardı. Tuncer Bulutay⁴⁷ vardı. Aslında Özer, öbürleri kadar –misal Taner Timur, ondan sonra Korkut abi gibi– temayüz etmiş biri değildi. Bir de, tabii şöyle, yani örneğin diyelim, bunlar üniversite tercihi yaparken –benim düşüncem böyle– tercihlerini herhangi bir meslek olarak görmeyerek, yani entelektüel kaygılarla üniversiteye gelen insanlar bunlar. Yani mali müfettiş veya vali olmak veya işte diplomat; öyle bir şeyden ziyade aslında akademisyenin de öyle biri olması gerekiyor. Dedim ya geçen sefer hani öğretmen, öğretmenlik herhangi bir meslek değil. Öğretmenlik hiçbir mesleğe benzemiyor, benzememesi gerekiyor. Öğretmenin öğrenciyi, öğrenmeyi, öğretmeyi sevmesi gerekiyor. Bu üç unsur varsa, yani orada gerçek anlamda bir öğretmenden bahsedilebilir. Şimdi umumiyetle şöyle oluyor, üniversiteye gelenlerin çoğu meslek maksadıyla geliyor; adam mesela Merkez Bankası'nda müdür, yani orada bir uzman olarak da çalışabilir, müfettiş olarak da çalışabilir, başka bir yere de gidebilir. Akademide de öteki işlerin alternatifi olarak buraya geliyor. Bu seçim, o zaman onun entelektüel, bilimsel kaygılarıyla değil, meslekî tercihi ile şekilleniyor. Orada rütbe alıp, önce asistan oluyor; doktora yapıyor, doçent oluyor, profesör oluyor. Zaten doçent olduktan sonra profesörlük eskiden daha zordu, şimdi daha kolay. Yani bunlar öyle değil işte; mesela Taner Timur olsun, Korkut Boratav olsun. Bunlar entelektüel, bilimsel kaygıları olan insanlar. Bu açıdan –yani benim anladığım manada– mesela akademi, özel olarak orayı seçerek gelmiş olan, entelektüel, bilimsel kaygıları olan insanların olduğu

45 Pertev Naili Boratav (1907-1998): Darülfünun Edebiyat Fakültesi ve Yüksek Muallim Mektebi'nden mezun oldu. 1946'da profesörlüğe yükseldi. 1948'de komünizm propagandası yapmaktan hakkında soruşturma açılarak görevinden uzaklaştırıldı. Stanford Üniversitesi Hoover Kütüphanesi'nin Türkiye bölümünün kuruluşunda çalıştı. Vefatına kadar Centre National de la Recherche Scientifique'de görev yaptı.

46 Özer Ozankaya (1937-): 1959 yılında A.Ü. SBF'den mezun oldu. ABD Syracuse Üniversitesi'nde yüksek lisans, 1966 yılında A.Ü. SBF'de doktorasını tamamladı. Atatürkçü Düşünce Derneği genel başkanlığı yaptı. Cumhuriyetçi Demokrasi Partisi'nin kurucu üyesi oldu.

47 Tuncer Bulutay (1934-): 1957 yılında A.Ü. SBF'den mezun oldu. Aynı üniversitede yüksek lisans ve doktora eğitiminin tamamladı ve öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1983 yılında 3.5.1971 tarih 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanunu'yla üniversitedeki görevine son verildi.

yerde akademi olur gerçekten. Dolayısıyla onlar üniversiteye yakışan asistanlardı diyebilirim.

Taner Hoca benim de hocam oldu, doktorada ben de ondan ders almıştım. Benim de hiç unutmadığım bir anım var Taner Hoca'yla. Bize şöyle bir soru sormuştu: "Sizinle benim aramda ne fark var, biliyor musunuz?" Tabii ki, bilmiyoruz. "Siz, size ne puan getirecekse onu yazmaya çalışıyorsunuz; ben ne ilgimi çektiyse, neyi merak ettiysem onu yazdım, yazıyorum. İşte entelektüelle aydın arasındaki fark da budur." Bize hem iyi bir ders vermiş hem de bizim kuşağa iyi de laf dokundurmuş oldu – ki söyledikleri de baştan aşağı doğrudu. Biz ne yazık ki, hep puan, sayı, belli koşulların teknik anlamda doldurulması... peşinde olduk; olmak zorunda bırakıldık. Mecburuz bir de buna, yani yapı bunu gerektiriyor. Ama tabii ki, o kuşak, kendi entelektüel macerasının peşinde koşmaya çok daha hevesliymiş.

– Bu, senin çok iyi bildiğin bir mesele; biliyorsun bir diploması olan herkes "aydın" bu ülkede ama dünyada böyle bir şeyin olduğunu sanmıyorum. Hatta bir ara o hale gelmiş ki, artık Latin harfleriyle okuma yazma bilene aydın denmeye başlanmış. Bir general şöyle diyor mesela: "Bu ülkenin bir aydını olarak..." Bir generalden aydın? O da mümkün demek ki!

Hocam, Yalçın [Küçük] Hoca⁴⁸ da '60'ta herhalde Siyasal'ın mezunu diye hatırlıyorum. Yani o da o dönemin figürlerindendi diye aklımda.

–'60'ta olabilir, evet.

Ama o akademide kalmıyor da, galiba DPT'ye geçiyordu.

– Doğru, DPT'ye geçmişti. Şimdi Yalçın Küçük, Mülkiye'ye birincilikle giren biri. Birincilikle de bitirdi galiba bildiğim kadarıyla. Son derece de zeki biri. Tabii ki, benim onunla Mülkiye'de tanışmamın şöyle bir hikâyesi var. Ben birinci sınıftayken mi, ikinci sınıftayken mi hatırlamıyorum şimdi ama, bir İngilizce Kulübü kurmaya karar verdim. Diyeceksin niye kulüp. Çünkü Fikir Kulübü var ya, bir şey kurunca adı kulüp oluyor o dönemde, aslında neticede bir dernek kuruyorsun. Şimdi dernek, yani bir kulüp kuracağım ama o yaşta bir dernek nasıl kuruluyor hiçbir fikrim yok. Bizim İzmir Atatürk'ten bir ağabeyimize, "Benim böyle, böyle bir fikrim var ama," dedim,

48 Yalçın Küçük (1938-): A.Ü. SBF'den mezun oldu. 27 Mayıs'tan sonra Devlet Planlama Teşkilatı'nda çalıştı. 1966'da ODTÜ'de öğretim üyeliğine başladı, *Yön*, *Emek* ve *Ant* gibi dergilerde yazdığı yazılar nedeniyle işine son verildi. *Cumhuriyet* gazetesinde editörlük yaptı. '70'li yıllarda ikinci Türkiye İşçi Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. 1979'da Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'nde öğretim üyeliğine devam etti. 1983'te tutuklandı. 1987 yılında Gazi Üniversitesi'nde profesör oldu. 1994 yılında emekli oldu.

“nasıl olacak bilmiyorum.” “Sen git, Yalçın Küçük’e sor, o bilir,” dedi. Neyse, aradan bir zaman geçti. İki tane kantin var Mülkiye’de, yurt tarafında. Bir tanesi küçük kantin; orada radyo var, küçük bir salon. Bir de büyük salon var. O radyonun olduğu küçük yere daha çok üst sınıftakiler gidiyor. Muazzam bir hiyerarşi var aslında. Bir de büyük kantin var. Bir gün büyük kantinde bir masada oturuyor Yalçın Küçük. Öğrendim kim olduğunu. Boynunda fular, önünde *Akis* ve *Kim* dergileri vardı sanıyorum. Zaten o ekip, Fikir Kulüpleri ekibi ya bunlar; onların ellerinden dergi, kitap düşmez yani. Neyse gittim dedim, “Yalçın abi,” dedim, “benim,” dedim, “size sormak istediğim bir şey var.” “Otur!” dedi. “Sen benim buraya birincilikle girdiğimi biliyor musun?” dedi, “yok!” dedim. İlk söylediği buydu. Sonra işte anlattı bana, işte dernek şu prosedürlerden geçecek, şunu hazırlayacaksın, kuruluş, müracaat falan. Tabii ki, ondan sonra, o tanışmadan sonra ilişkimiz devam etti epeyce. Hatta okulu bitirdikten sonra bizim İngilizce Kulübü’ne de gelirdi zaman zaman, işten çıktığında falan. Fakülteye uğradığında bize de uğrardı. Sonra sanıyorum, Planlama’ya [Devlet Planlama Teşkilatı] geçti. Planlama Teşkilatı yeni kurulmuştu. Yani böyle birisi işte. Aslında, sonra ben Fransa’ya falan gidince zaten ondan sonra ilişkiler koptu. Öyle bir süreç yaşandı.

“Olur mu böyle olur mu?”: 29 Nisan’dan 555 K’ye

Hocam bu darbe öncesi Siyasal bayağı gergin, o günleri hatırlıyor musunuz? Nisan ayının sonları, önce İstanbul’da başlayıp Ankara’ya sirayet eden olaylar vardı.

– Onu hatırlamamam mümkün değil; çünkü hatırlamamı gerektiren olaylar da yaşadım. Şöyle...

...Hocam biraz daha öncesine gitsek, mesela daha nisana gelmeden, o dönemin hocaları derslerde CHP, Demokrat Parti, Menderes hakkında neler konuşuyorlardı ya da o 29 Nisan’daki olaylardan da önce nasıl bir bakış vardı siyasete, mesela İnönü’ye? Sonuçta toplasanız on sene öncesinin iktidar partisinin Paşa’sı yeniden umut olmaya başlıyor o yıllarda. 1946’dan sonra büyük bir umut yaratarak, “Yeter, Söz Milletindir” diyerek gelen Menderes var, Bayar var. 1950’lerin sonunda iklim neydi, siz nasıl değerlendirdiniz dönemin gençleri olarak?

– Şöyle şimdi, bir kere bizim fakültenin öğretim üyeleri katında CHP’ye büyük bir teveccüh vardı; öğrencilerde de öyleydi. Öğrencilerde de antiMenderes, antiDemokrat Parti, müthiş bir muhalefet vardı. Zaman zaman çingar da çıkıyordu ama hocalar çok netti yani. Derslerde de yeri geldiğinde eleştiri

riden sakinmiyorlardı. Fakat her geçen gün de baskı artıyordu. Bu Tahkikat Komisyonu'nun⁴⁹ kurulmasından sonra iş iyice zıvanadan çıktı...

...Nisan'ın ortaları, 18'i olması lazım, kuruluyor zaten komisyon...

– ...Evet, işte ondan sonra tamamen zıvanadan çıktı iş, çünkü artık keyfi, yani bugünküne çok benzeyen bir durum var. Şimdi de öyle aslında. Aradan bu kadar yıl geçtikten sonra çok benzer bir durum var. Artık hukuk, kanun, yasa falan bağlayıcı değil. Tamamen keyfiliğin dayatıldığı bir şey işte bu. Tahkikat Komisyonu kanalıyla basın üzerinde felaket bir sansür vardı. Bazı gazetelerin birinci sayfaları veya bazı sütunları beyaz çıkıyordu. Şimdi bir gazete düşün, birinci sayfası beyaz. Bu protesto için yapılıyor tabii. Muhalefetin hızla büyüdüğü bir dönem. Ekonomik durum da şöyle: Biliyorsun, 1958'de bir devalüasyon yapıldı. Sanıyorum 2,90 liradan 9 liraya çıktı dolar.⁵⁰ Bu ne demek? Üç kattan fazla bir değer kaybı demek. Ekonomik durum da kötüleşiyor vesaire.

Bir askeri müdahale beklentisi var mıydı o zaman? Elbette “darbe” denmiyor o zamanlar; “darbe” kavramına uzak henüz o zaman ülke çünkü. İşte sanki bir “darbe” değil de “asker gelip bizi kurtaracak bunlardan” düşüncesi daha fazla hâkim. Çünkü ilk defa böyle bir şeyler oluyor ülkede. Tahkikat Komisyonu'ndan sonra İnönü, “Sizi ben bile kurtaramam,”⁵¹ deyince acaba böyle bir müdahale ile asker bizi kurtaracak beklentisi de var mı diye de insan düşünüyor. O dönemin Siyasal'ında iklim neydi?

49 Tahkikat Komisyonu: 18 Nisan 1960'ta kurulan ve yalnızca Demokrat Partili milletvekillerinden oluşan bir komisyondur. Komisyonun görevi siyasî muhalefet ve basının faaliyetlerini tahkik etmektir. Tahkikat Komisyonu'na her türlü yayını yasaklamak, yayın organlarının basım ve dağıtımını engellemek, soruşturma için gerekli olan her türlü evraka el koymak, her türlü siyasal faaliyet hakkında önleyici kararlar almak ve hükümetin bütün araçlarından istediği gibi yararlanmak gibi geniş yetkiler tanınmıştır. Tahkikat komisyonlarının kurulması, 27 Mayıs Darbesi'ne de zemin hazırlayan Demokrat Parti istibdadının vardığı en üst noktadır.

50 4 Ağustos 1958 Kararları: Uygulamaya konan kararların en önemlisi, resmen bir devalüasyon yapılmamakla birlikte, katlı kur uygulaması yoluyla Türk Lirası'nın ABD Doları karşısındaki değerinin fiilen düşürülmesiydi. Önceden 2,8 lira olan ABD Doları'nın döviz kuru, 4 Ağustos Kararları ile tütün, bakır ve krom gibi malların ihracından sağlanan dövizler için 4,9 lira Üzüm, incir ve fındık gibi mallar için 5,6 lira Pamuk ve turuncgiller ile öbür mallar için 9 lira olarak yeniden belirlendi. İthalatçılar ise kullanacakları her ABD Doları için 2,8 liralık resmî fiyat dışında 6,2 lira da prim ödemekle yükümlü tutulduğundan, ithalatta döviz kuru 9 lira olarak saptanmış oldu. İstikrar programının bir parçası olarak ihracatın ve ithalatın serbestleştirilmesi yönünde adımlar atılmakla birlikte dış ticaretteki kota sistemi ile fiyat denetimi büyük ölçüde sürdürülmekteydi. Dış ticarete takas yerine çok yönlü ticari ilişkilere ağırlık verilmesi ve yabancı yatırımlar üzerindeki denetimin artırılmasına yönelik önlemler de alınan kararlar arasındaydı.

51 İsmet İnönü'nün 18 Nisan 1960 tarihinde TBMM'de yaptığı konuşmada sarf ettiği “Bu demokratik rejim istikametinden ayrılmış baskı rejimi haline götürmek tehlikeli bir şeydir... Bu yolda devam ederseniz, ben de sizi kurtaramam” sözü. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, cilt: 13, 1çtima: 3, s. 207.

– Aslında bence de öyle bir beklenti vardı. Biliyorsun orada 555K⁵² diye bir şey vardı. Sonuçta muhalefet sadece Mülkiye’de değil ki, sokakta da devam ediyordu ve Kızılay’da işte o ayın 5’inde saat 5’te; üç tane 5 olacak işte. Üç tane 5 neydi?

5. ayın 5’inde, saat 5’te, Kızılay’da. Ama öncesinde on beş gün önceyi atlamayalım hocam; 29 Nisan’daki olaylar bayağı büyük olaylar. Bir gün önce İstanbul’da Turan Emeksiz öldürülüyor. Ankara’ya yansıması nasıl oldu bu cinayetin?

– Muhalefetin doruk noktasına çıktığı bir dönemdi. 28 Nisan’da İstanbul’da büyük bir miting oldu. Orada Turan Emeksiz diye bir öğrenci arkadaşımız, sanıyorum polisin yakından ateş etmesiyle öldürülmüştü.

Yazık hocam, adamcağız bir kere ölecek, üç farklı kimlikle üç kere defnedilecek. 28 Nisan’da öldürüldükten sonra “öğrenci Turan” olarak, o kimlikle Merkezefendi Mezarlığı’na defnedilecek. 27 Mayıs’tan sonra “devrim şehidi Emeksiz” olarak Anıtkabir’e defnedilecek. ‘80’lerin ortasında da artık rejimin bütün etini kemigini sömürdüğü, kemikleri kalmış eski “bir merhum” olarak Anıtkabir’den alınıp Cebeci Asri Mezarlığı’na defnedilecek. Allah göstermesin diyelim, üç kere defnedilecek adamcağız.

– Bu anekdotu ben ilk defa senden duyuyorum. Ben işin detayını o kadar bilmiyorum. Neticede İstanbul’da büyük bir miting oluyor. Ertesi gün bizle, Siyasal Bilgiler’le Hukuk, bizim fakültenin önünde veya ikisi arasındaki alanda saat ondan itibaren protestoya başladık ama; işte şiirler okunuyor, şarkılar söyleniyor, konuşmalar yapılıyor falan. Gayet iyi gidiyordu bizim işimiz, fakat akşam dört gibi polis ve jandarma ortak saldırıya geçti ve askerler o fakültenin üst, ikinci katına ateş açtılar o protestoda. Biz dışarıda, fakültenin giriş kapısının önünde, oralardayız. Dışarıdan saldırılınca içeriye kaçmaktan başka çare yok. O zaman fakültenin içine kaçıyor bir kısmı, ben de. Benim peşimden bir veya iki polis geliyor ama muazzam bir hızla kaçıyordum. Fakültenin ana girişinden girdim. Sola dönüp yurt tarafına devam ettim, orada büyük kantinden geçip bodrumdaki yemekhaneye indim; can havliyle yemekhaneye kaçtık. Orada bir darbe almışım herhalde, kendime geldiğimde, ertesi sabah Tıp Fakültesi Hastanesi’nde uyandığımda, baktım böyle beyaz çarşaf altında yatıyorum. Neyse bir süre sonra çok güzel yüz-lü, prezantabl bir kadın doktor geldi, çok zarif bir doktor. Muayene etti beni. “Siz çıkabilirsiniz,” dedi. Çıktım; zaten biliyorsun, Dikimevi-Mülkiye çok

52 555K: 5 Mayıs 1960 tarihinde, Ankara, Kızılay’da Demokrat Parti aleyhtarı öğrencilerin yaptığı protesto eylemi. Adını 5. ayın 5. günü saat 5’te Kızılay’da gerçekleşmesinden alan eylem, Cumhuriyet tarihinin ilk “sivil itaatsizlik” eylemi olarak da anılır.

yakın ya, orada Tıp Fakültesi Hastanesi var. Geldim, yurt kapısında asma kilit var. Allah Allah! Döndüm, ön kapıda da kilit var...

...Üniversiteler tatil edilmiş.

– ...bir gecede hem de. Öyle kaldım. Şimdi para yok, bir şey yok. Üstümde bir şey yok. Ne yapacağız? Ne yapacağımı bilmiyorum. Eskiden iletişim de kolay değil, mesela aileme ulaşma şansım çok zor. Benim Denizli'deki ortaokuldan Enver diye bir arkadaşım vardı, babası jandarmaydı –uzatmalı jandarmalar oluyor ya hani, jandarma çavuş işte– Çubukta, Ankara Çubuk Barajı'nda jandarma komutanıydı. Düşündüm, oraya gidersem onlardan yol parası olarak memleket tarafına gidebilirim diye. Gittim fakat, para istemeye bir türlü –istemek çok zor biliyorsun– dilim varmıyor. Yani tam söyleyecek oluyorum, susuyorum tekrar. Bir ayağı aksak bir oğlu vardı Âdem Onbaşı'nın. “Ya,” dedim, “buralarda para kazanmanın bir yolu yok mu?” “Var abi,” dedi! “Ne yapacağız?” Dedi ki, “Buz alacağız!” Bir de ne diyorlar, o top-raktan şey, su konan?

Testi?

– Testinin büyüğü.

Küp...

– ...küp alırsız dedi, buz alırsız atarsız. Barajın önünden bir yol, üstten geçiş yeri var iki tarafa. Bir tarafına kurarsız dedi. Olur mu olur. Gittik aldık, bulduk küpü, su doldurduk. Buzları attık. Beş-altı tane de bardak bulduk, oturduk oraya. Tesadüfe bak, kırk yılda bir ticaret yapayım dediğim sırada bizim sınıftan bir kız arkadaşım oradan geçmez mi? “N’apıyorsun?” dedi. “O su satıyor, ben de ona...” Halbuki ne olacak su satmak, bak işte o zamanki şeye bak. Neyse akşamüstü, işte saat beş-altı civarında otuz yedi buçuk lira kazanmışız.

Hocam sıkıyönetim, örfi idare ilan edilmiş o zaman, nasıl su satıyorsunuz?

– Nasıl?

Yani okulun tatil edildiği zaman işte, 30'unda Ankara ve İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş.

– Hayır hayır, bu benim ertesi gün değil ki, orada sıkıyönetimle bir ilgisi yok. Orada karakol komutanının etki alanında biz bir şey yapıyoruz. Bölüş-tük o parayı ve o parayla beni bir bisiklete bindirip garaja kadar götürdüler. O zaman, bırak şimdiki garajı, şu anda belediyenin olduğu yer istasyonun bulunduğu yerde otobüs terminali bile yoktu. Etlik tarafında böyle küçük

bir alan vardı. Zaten şehirlerarası otogar çok yoktu kentlerde. Oraya vardık, adamın biri tuttu beni, dedi “Nereye gidiyorsun?” Dedim “İzmir’e” “Boş ver, sen Adana’ya git.” Adam beni tutmuş Adana’ya göndermeye çalışıyor. Neyse, bir süre sonra okullar tatil oldu; biz bekliyoruz. Bir gün okulların tekrar açıldığına dair bir sıkıyönetim bildirisi yayınlandı ve tekrar Ankara’ya döndük. Şimdi benim oradaki hikâye böyle.

O dönemde örfi idarenin komutasının Ankara’da Korgeneral Namık Ar-güç’tе olması lazım, aklımda öyle kalmış hocam.

– Meşhur general.

Açıp kapama işleri de ona aitmiş.

– Elbette, onun ismi çok, çok geçiyordu o zamanlar.

Okullar tatil oldu, peşinden askerî darbe. O sene, sınavları nasıl yaptılar?

– Öylesine bir sınav yapıldı diye hatırlıyorum; zaten eğitim aksamış vs. En az bir-bir buçuk aylık dönem var öyle. Fakat darbeyi –ben İzmir’deydim o zaman– radyodan öğrendiğim zaman çok sevinmiştim. O zamanki kültür düzeyim, entelektüel düzeyim itibariyle darbenin ne olduğu hakkında bir fikrim yok ama Menderes’in baskısından kurtulmak hakikaten muazzam bir şey gibi göründü bize. Sadece ben değil, herkeste muazzam bir sevinç vardı. Fakat, tabii ki, abartılı haberler de –maalesef, her zaman oluyor– oldu iş-te. İşte öğrencilerin...

...Et Balık Kurumu’nda kıyma yapıldığı haberi...⁵³

– ...Saçma sapan haberler.

Hocam, darbenin akabinde Ankara Üniversitesi’nde –hangi fakülte hatırlamıyorum ama– öğrenciler, hocalar ve çeşitli yetkililerden bir komisyon bile oluşturulacak; kaybolan öğrencileri, kıyma yapılan öğrencileri arayacaklar.⁵⁴ Komisyonun akıbetini düzenli bir şekilde gazete koleksiyonların-

53 27 Mayıs’tan sonra, Menderes’in muhalif öğrencileri öldürterek Et Balık Kurumu’nda kıyma haline getirdiği haberleri yapılmaya başlanacaktır. Bu asılsız haberlerden bir örnek olarak *Akşam* gazetesinin 18 Haziran 1960 tarihli nüshasına bakılabilir. Gazete o gün “Cesetler Yem Makinalarında Kıyılıp Toz Hâline Getirilmiş” manşetiyle çıkar.

54 27 Mayıs Darbesi’nden sonra muhalif öğrencilerin ortadan kaldırıldığına dair haberlerin yayılmasından sonra İstanbul Üniversitesi’nden Prof. Dr. Sahir Erman ve Prof. Dr. Refii Şükrü Sulva başkanlığındaki öğretim üyeleri, asistan ve öğrencilerinden oluşan bir heyet, Askerî İdare ve Emniyet Müdürü Yarbay Vahit Erdoğan’ı makamında ziyaret ederek öldürülen gençlerin bulunması için yardım isterler. Millî Birlik Komitesi de çocuklarından haber alamayan velilerin Komite’ye müracaat etmelerini ister ama bu konuda hiçbir başvuru yapılmaz. Rektör Prof. Dr. Sıddık Sami Onar, daha fazla “şehit” olduğunu düşünerek Doç. Dr. Kemal Oğuzman’ın başında

dan takip etmediğim için komisyon ne yaptı, ne etti, ne buldu, ne bulamadı, tüm ayrıntılarıyla bilmiyorum ama böyle bir girişim olduğunu biliyorum 27 Mayıs'tan sonra. Bu dedikoduların, komisyon kurulması söylentilerinin vs. siz öğrenciler üzerindeki etkisi nasıl oldu?

– Bu tarz söylentiler, olayları yaşayanlar olarak bizi hiç ilgilendirmiyordu ama gazetelerde falan o tip haberler çıkıyordu. Olayların en yoğun yaşandığı yer Siyasal'la Hukuk, daha çok da Siyasal'dı.

Hocam, mayısın ilk haftası meşhur 555K oluyor. 5. Ayın 5'inde saat 5'te Kızılay'da buluşmak üzere toplumsal muhalefet örgütleniyor. Sizin hatıralarınızda nasıl bir yer ediyor hocam 555K?

– Ben o sırada Ankara dışındayım, İzmir'deyim.

Okullar tatil olduğu için İzmir'e gittiniz?

– Okullara kilit vurulmuş. Yani bizi apar topar o gece gönderdiler, ama çok enteresan bu durum. Yani birkaç saat içinde okul kapanıyor, yurt kapanıyor. Herkes memleketlerine gidiyor; nasıl yapılıyor böyle, akıl alır gibi bir şey değil. Yani düşünün, biz n'oldu demeye kalmadan, işte birkaç saat içinde, belki beş-altı saat içinde muazzam bir hareketlilik yaşanıyor o vakit. Elbette, ben o gösterileri ancak gazetelerden falan okuyordum veya işte duya-bildiğimiz kadarıyla İzmir'deki arkadaşlarımdan öğreniyordum. Ama 555K sembolik ama çok önemli bir eylemdi.

Okullar tatil olunca öğrenciler de bayağı mağdur oluyor herhalde. Siz de ha iyi bilirsiniz, dönemin Hukuk Fakültesi Dekanı Bülent Nuri Esen⁵⁵ gazetelere açıklamada bulunuyor, dersler tatil ama yakında öğrencilerin imtihanları var. Dersleri öğrenciler ders çalışsınlar diye tatil ettik mealinde

bulunduğu bir şehit öğrenci arama komisyonu kurulmasına önayak olur. İstanbul Üniversitesi'nde "şehit" öğrenciler için dikilecek anıt-abide için yardım kampanyası başlatılır ve bu amaçla Beyazıt Emniyet Sandığı'nda 2104 numaralı hesap açılır. *Milliyet* (15.06.1960) gazetesinin haberine göre 29 Nisan'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'ndeki olaylarda kaybolan ve yaralanan öğrencilerin tespiti için girişimlerde bulunulduğu haberi yer almaktadır. Habere göre "İmtihanların başlaması nedeniyle okula gelen öğrencilerin arasında yapılan tespit 65 talebenin cop, dipçik, taş, sopa ve muhtelif vasıtalarla polisler tarafından yaralandıkları tespit edilmiştir. İmtihanların başlamasına rağmen 20 öğrencinin okula müracaat etmemesi de dikkati çekmiştir. Bunların ailelerine Fakülte İdaresince mektup yazılarak durumları sorulmuştur. Gelen cevaplarla bu talebelerin kayıp olup olmadıkları anlaşılabacaktır." Bu konu ile ilgili olarak ayrıca Bkz. Kaynar, Mete Kaan, "Beyaz Zambaklar Memleketi ve İhtilalin Mantığı", *Resmî Tarih Tartışmalar-9 27 Mayıs Bir Darbenin Anatomisi*, ed. Tolga Ersoy - Haydar Çetinbaş, Ankara: Özgür Üniversite Yayınları, 2010.

55 Bülent Nuri Esen (1911-1975): 1935'te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1937'de Paris Üniversitesi'nde hukuk alanında doktorasını tamamladı. 1946 yılında profesör oldu. 1941-1951 tarihleri arasında Siyasal Bilgiler Okulu'nda, 1965'ten itibaren A.Ü. Eğitim Fakültesi'nde öğretim üyeliği görevini yürüttü.

gazetelere beyanat veriyor. Demek ki, gidemeyen öğrenciler de var. Onlar herhalde 555K'ye katılıyorlar.

– Gidemeyenler, gitmeyenlerdi; onlar, Ankara'da aileleri olanlar. Öğrencilerin tamamı yatılı değil zaten, tamamı bizim yurttta kalmıyor. Dolayısıyla onlar için ama yurttta kalanların bir tanesi Ankara'da yok ondan sonra. Onlar memleketlerine postalanıyor işte nasılsa. Fakat nasıl o kadar hızlı, ben ona çok hayret etmişim. O kadar az zamanda o kadar öğrenciyi nasıl birdenbire gönderebildiler, akıl alır gibi değil.

27 Mayıs günleri

Hocam 27 Mayıs sabahı Siyasal, okul, Ankara, hayat, hissettikleriniz...

– 27 Mayıs sabahı ben İzmir'de Varyant'ın başında, Eşref Paşa'da –küçük, küçücük bir ev, abim orada kalıyordu işte, daha önce söyledim– oradaydım ve akıl almaz bir sevinç duyduğumu hatırlıyorum ben. Böyle bir sevinç olamaz.

İzmir de o zaman darbe olduğuna bayağı seviniyor. İzmir nasıldı o günün sabahı?

– Valla çok net olarak hatırlamıyorum, İzmir'de tam olarak nasıl bir hava vardı ama genel olarak Türkiye düzeyinde de büyük bir sevinçle karşılandı diyebilirim darbe.

Okullar açılıyor, sınavlar yapılıyor; sonra da yaz tatili başladı herhalde. Mayıs sonu haziran başı zaten darbe oluyor.

– Yok yok, okullar açıldığında sınavlar yapıldı, dönüşte sınavlar yapıldı ama tabii doğru dürüst de yapılmadı, iğreti bir şeyler yapıldı galiba, o kadar emin değilim.

Hocam 1961'de Anayasa kabul ediliyor, seçim kararı alınıyor. Bu arada idamlar oluyor. Bunlar o döneme nasıl yansıdı? Sonuçta onları; Adnan Menderes'i ve diğerlerini suçlu olarak görmek ayrı, idam edilmeleri ayrı. O dönemde derslerde ve arkadaşlarınızla aranızda neler konuşuluyordu? Nasıl karşıladınız siz idamları; siz, çevreniz, Mülkiye?

– Aslında biz sanıyorum asla bugünkü gibi bir bakışa sahip değildik idamlar karşısında. Yani mahkemelerin düzmece olduğunu biraz hissediyorduk ama, Adnan Menderes'in asılmasıyla ilgili çok büyük bir yanlış yapıldı şeklinde, bir haksızlık yapıldı, yanlış yapıldı, ayıp edildi diye bir düşüncenin bizde pek olduğunu sanmıyorum maalesef.

Yassıada Mahkemeleri –bu herhalde ilk defa, herhalde derken Türkiye’de ilk defa, dünyada o dönemde başka bir örneği var mı bilmiyorum– baştan sona yayınlanmış radyodan.

– Radyodan verildi.

Sizler de takip ediyordunuz herhalde. Bunların da derslerde, öğrenciler arasında sohbetleri oluyor muydu? Neler düşünüyordunuz hocam?

– Valla bununla pek ilgilenilmiyordu. Yani ben, hatırladığım kadarıyla fazla ilgilenildiğini sanmıyorum veya ben ilgilenmiyordum en azından.

Türkiye İşçi Partili yıllar

1961 Şubat’ının ortalarında, sendikacıların öncülüğünde İstanbul’da Türkiye İşçi Partisi kuruluyor. O dönemde Ankara’da da Türk-İş’in öncülüğünde, Türkiye Çalışanlar Partisi adlı bir partinin kuruluş çalışmaları var ama parti kurulmayacak. Türkiye İşçi Partisi’nin kuruluşu o günlerde çok geniş bir yankı uyandırmıyor ama yine de bir ilgi görüyor parti. Ankara’ya, Mülkiye’ye nasıl yansıdı TIP’in kurulması?

– İlk kuruluş pek yansımadı. Benim İşçi Partisi’ne üye olduğum dönem, partinin başına Mehmet Ali Aybar’ın⁵⁶ geldiği döneme rastlıyor.

...1962’den sonra...

– ...Evet. Parti, o başa gelene kadar bir varlık gösteremiyor aslında. Adı bile duyulmuyor diyebilirim yani. Öyle şaşıla bir kuruluş falan değil, sessizce kuruluyor parti. Mehmet Ali Aybar geldikten sonra partinin başına, parti hızlı bir yükselişe geçti.

Dönemin entelektüelleri, hocaları; işte İstanbul Üniversitesi’nden Aybar, sizin fakülteden Sadun Aren Hoca, Behice Hoca epey önce ayrılmış DT-CF’den. Bunların da partiye girmesiyle parti, gençlerin de bayağı ilgisini çekmeye başlıyor.

– O zamanın sol entelektüel kesimi partiye dahil oldu ve parti hızla büyü-

56 Mehmet Ali Aybar (1908-1995): İstanbul Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. Aynı fakültede yüksek lisans ve doktorasını bitirdi ve devletler hukuku doçenti oldu. 1946’da yazıları nedeniyle doçentlik görevine son verildi. Aynı yıl bağımsız milletvekili adayı oldu, ancak seçilemedi. Hür, Zincirli Hürriyet gazetelerini çıkardı ve buralardaki yazıları nedeniyle 1949’da üç yıl sekiz ay hapis cezasına çarptırıldı. 1950’deki genel afila serbest bırakıldı. 1928-1935 arası Türk Millî Atletizm Takımı’nda yer aldı, 100 ve 200 metre bayrak yarışlarında Türkiye rekorları kırdı. 1931’de Balkan şampiyonu olan 4x100 bayrak takımında yer aldı. 1962’de TIP genel başkanlığına seçildi. 1965 ve 1969 milletvekili genel seçimlerinde TIP’ten İstanbul milletvekili seçildi. TIP’ten ayrıldıktan sonra Sosyalist (Devrim) Partisi’ni kurdu.

meşe başladı. 1963'te mahalli seçimlere girildi ama mahalli seçimlerle ilgili şöyle bir anekdot anlatayım sana. Bir gün, bir akşamüstü ben dışarıdaydım. Yurda geldiğimde dediler ki, "Niyazi Ağırnaslı⁵⁷ seni görmek istiyor, acele!" Niyazi Ağırnaslı o zaman senatör ve İşçi Partisi'ne geçmiş.

Onunla birlikte de zaten Türkiye İşçi Partisi'nin Anayasa Mahkemesi'ne başvurma hakkı falan oluyor. Grup kuruyorlar.

– ...Onun girmesi de önemli yani...

...Bayağı önemli bir dönüşüm oluyor Ağırnaslı'nın partiye girmesi.

– Niyazi Ağırnaslı harika bir insandı; insan olarak muazzam, karizmatik birisiydi. Beni çağırtmış; sabah erkenden gelsin partiye demiş. Neyse giyindim, duş yaptım. Dedi ki, "Bak, biz belediye seçimlerine katılacağız ama seçimlere katılabilmemiz için parti teşkilatını şu kadar yerde kurmamız gerekiyor. Eksik yerlerden birisi de Keskin," dedi.

Keskin'de bir komünist

Ankara'nın ilçesi, Keskin?

– Ankara'nın ilçesi o zaman.⁵⁸ "Sen," dedi, "gideceksin, orada teşkilatı kurup geleceksin." Bana birtakım evraklar verdi, birtakım isimler, kurucuların isimleri falan. Bir de bir adres verdi. "Git," dedi, "onu bul, o sana orada yardım etsin." Neyse ben önce bir dolmuşa binip Kırıkkale'ye gittim. Kırıkkale'den bir başkasına binip Keskin'e vardım. Bu rahmetli Niyazi Bey'in bana verdiği adres bir manifaturacı. Adresi var. Orada iner inmez birine sordum, bu yeri biliyor musunuz diye. Orada yabancıya garip diyorlarmış. Yaşlıca birisi genç birine, "Bu gariptir!" dedi, "bunu götür oraya." Genç olan önüme düştü, manifaturacının dükkânına götürdü. Şimdi vardım ben, manifaturacı bir sandalye gibi, sehpa gibi bir şeyin üzerine çıkmış, yukarıdan kumaş toplarını indiriyor. Bir tek müşteri var içeride, ben bekliyorum. Onunla işi bitin-

57 Niyazi Ağırnaslı (1911-1987): Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Türkiye Büyük Millet Meclisi Kanunlar Kalemi Kâtipliği ve Bütçe Encümeni Bürosu memurluğu, şef yardımcılığı, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu raportörlüğü ve başraportörlüğü, Kozan Hazine avukatlığı, serbest avukatlık, Cumhuriyet Senatosu Ankara üyeliği yaptı. 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerinde birçok demokratik kitle örgütünün yanı sıra Deniz Gezmiş ve arkadaşları ile Erdal Eren'in de savunmasını da yaptı. TIP, Devrimci Avukatlar Derneği, Çağdaş Hukukçular Derneği, İnsan Hakları Derneği, Yüksek Yetenekli Çocukları Koruma Derneği gibi kurumlarda yöneticilik yaptı. Ağırnaslı, bunların yanında Sabahattin Ali, Abidin Dino, Pertev Boratav, Behice Boran, Sadun Aren, Muvaffak Şeref, Mihri Belli, Hikmet Kıvılcımlı gibi önemli isimlerin de avukatlığını yaptı.

58 Keskin ilçesi 1989'da Kırıkkale'ye bağlandı.

ce, "Size ne lazımdı?" dedi. "Valla," dedim, "ben Niyazi Ağırnaslı tarafından geliyorum, böyle, böyle, böyle. İşçi Partisi'ni burada kurmak istiyoruz, bir yer tutmak lazım, partinin ilçedeki merkezi olacak." Adamın rengi çok kısa zamanda sarıya döndü. "Bak kardeşim!" dedi, "Niyazi Bey öl dese ölürüm, bu dükkânı alsın, onun olsun, tamam mı!" dedi, "ama beni o işe bulaştırma." Adamın tavrı kategorik. Şimdi, fakat bir şey daha var, bak bu çok önemli. Hayatımda unutmam hiç mümkün olmayan bir gün. O gün parti kurulmazsa seçime girilmiyor. Seçime girilmeme nedeni de Fikret Başkaya olacak. "Fikret beceremedi!" olacak. Gidiyorum bir yer buluyorum, tam kontrat imzalarken ne için diye sorulunca bir dakika diyor, vazgeçiyor. Vakit geçiyor, zaman daralıyor. Neyse yürüyorum, şimdi ne yapacağım karar vermem lazım, çok tuhaf duygular içindeyim. Neyse, baktım şöyle, meydanda Modern Lokanta diye bir yer var. Modern dediğim izbe bir yer de aslında, adı "modern" işte. İçinde iki tane yaşlı adam var, altmış küsur yaşlarında. Girdim. "Babalar, ne var?" dedim. Bir pırasayla iki çeşit daha yemek var. Yiyecek halim yok, sırf biraz oturayım diye orada. Dedim "Kaç yaşındasınız, emekliliğiniz var mı, sigortanız?" falan derken konuşmaya başladık. Dedim "Bu yaştasınız sigortanız yok, emekliliğiniz yok. Bu yaşta hâlâ çalışıyorsunuz. Halbuki işte bu düzen değişse..." "Nasıl olacak oğlum?" dedi. Dedim "Ya bizim partimiz var!" "Biz bunu değiştireceğiz," dedim. "Öyle mi!" "Öyle!" İkna ettim adamları. Şöyle bir kontrat yaptım. Orayı onlar bana kiralayacak ama aynı zamanda lokantası devam edecek, yani onlar için bir sorun yok. İkna oldular. İmzaladım. Doğru kaymakama gittim. Şimdi bir kaymakam var, otuz küsur yaşlarında. Neyse gittim, hayret derecede olumlu karşıladı. Sempatizan lafını duymuş o zaman, o da sempatizan yani. O zaman memurlarda da öyle çok sempati duyan var. Hemen şeyi çağırdı, zabıt kâatibi mi diyorlar oradaki görevliye, "Derhal," dedi, "kardeşimin evraklarına bakın, halledin," dedi. Bir de kahve söyledi. Hayatımda bu kadar rahatladığım, mutlu olduğum bir an yoktu. Bir süre daha konuştuk, sohbet ettik işte. Bir de Mülkiyelilerde Arapkirliklik diye bir şey vardır, bilmem onu bilir misin? [Malatya] Arapkirlikler birbirini çok tutarlar ya, bizde de öyle bir şey var ama tabii ki bunun sebebi var. Yatılılar falan, hep biraradalar. Bürokraside önde gitmişler tutuyor, diğerleri arkadan giriyor. Bir yere adam alınacağı zaman Mülkiyeli alınıyor. Bir de zaten öyle çok iyi eğitim veren başka bir yer de pek yok aslında ama neticede böyle bir şey var. Arapkirli, yani kaymakamla biz Arapkirli olarak da anlaştık; o abi, ben henüz gelen. Zaten bizde Mülkiye'de üstteki sınıflara abi denir. "Tamam bitti, azizim," dedi. Kaymakamlıktan çıktıktan sonra biraz şöyle boş alan var.

Kaymakamın adını hatırlıyor musunuz hocam?

– Yok, imkânı yok hatırlamıyorum. Bir boş alan var. Ben hızlı adımlarla dolmuşlara, Kırıkkale dolmuşlarına doğru yürüyorum. Zaten dolmuşlar da o meydanın öbür ucundan kalkıyor. İki tane adam, genç, peşimden takip ediyorlar. Birinin yüzü sarışın, çilli; diğeri esmer. “Biz,” diyorlar işte, “burada komünistlere at oynattırmayız!” falan. Arkamdan geliyorlar, vaziyet vahim. Bir de o zamanlar şöyle şeyler oluyor, mesela diyelim buradan dolmuşa biniyor-sun, şoför senin partili olduğunu bilince yarı yolda indiriyor, öyle olaylar yaşıyor. Şimdi onlar hızlanıyor, ben de hızlanıyorum. Koşarak dolmuşa atladım. Dolmuş hareket etmek üzereymiş meğer. Kapı kapandı da kurtardım paçayı. Böyle bir anım var. TİP ilk defa o dönemde seçimlere girebildi. Türkiye’nin tarihinde herhalde radyodan İşçi Partisi’nin sözcüleri parti hakkında konuşma yapıyor, ilk defa. Yani çok yeni bir şey. Seçimlere katıldık işte orada, tabii, parti hızla büyüyor. Kürdistan’da da. Kürt illerinde de büyüyor parti. Kürt muhalifler bu tarafa kaymış durumda. 1965’te de genel seçimler var, girdik. O yaz Ankara’nın köylerinde çalışma yaptık. Hayatımdaki ilk dava, oradaki etkinliklerle ilgili olarak, Ankara köylerine komünizm propagandasından açıldı. Netice de seçimlerde on beş milletvekili çıkardık. Fakat, elbette, şimdiki sistem falan olsa çıkarma şansı yoktu. Orada bir, o zamanki sistemin bir adı vardı?..

Millî Bakiye Sistemi.⁵⁹

– Sistem, Millî Bakiye olunca kazanabildik.

2,9 civarı oy alıyor parti.

– Milletvekilleri Anıtkabir’e gidiyorlardı, var ya öyle bir âdet partilerde. On beş milletvekiline refakat eden gençlerden biri de bendim Anıtkabir’de. Mehmet Ali Aybar, tabii ki diğerleri de çok değerli, hepsi değerliydi, Behice Boran, Sadun Aren, hepsi çok değerliydi. Halit Çelenk,⁶⁰ eşi Şekibe Hanım,⁶¹

⁵⁹ Millî Bakiye Sistemi: Küçük partilerin meclise daha etkin girebilmelerine imkân sağlayan bir nispi temsil seçim sistemidir, yalnızca 1965 Seçimleri’nde kullanılmıştır. Her ilde toplam oy sayısı, il temsilcisi sayısına bölünür. Bu sayı o ilin seçim kotası olur. Partilerin aldığı oylar bu kota sayısına bölünür. Açıkta kalan oylar milletvekili sayısına bölünür. Her partinin elindeki toplam artı oy millî seçim kotasına bölünerek, bununla orantılı bir şekilde milletvekilleri dağıtılır.

⁶⁰ Halit Çelenk (1922-2011): 1944’te İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. 1948’de Samsun’da avukatlığa başladı. TİP Genel İdare Kurulu üyeliği yaptı. Deniz Gezmiş, Yusuf Aslan ve Hüseyin İnan’ın yargılanarak idama mahkûm edildiği Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu Davası’nda avukat olarak görev aldı. Çağdaş Hukukçular Derneği genel başkanlığı, Türk Tarih Kurumu ikinci başkanlığı yaptı. İnsan Hakları Vakfı kurucuları arasında yer aldı. Aziz Nesin’in öncülüğünü yaptığı Aydınlar Dilekçesi’ni kaleme alanlar arasındaydı. Sosyalist Birlik Partisi kuruluş çalışmalarında bulundu. Türkiye İnsan Hakları Kurumu Vakfı kurucu üyeliği yaptı.

⁶¹ Şekibe Sayar-Çelenk (1921-2020): 1944 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. 1948’de Samsun’da avukatlığa başladı. TİP Ankara merkez ilçe başkanlığı, Merkez Haysiyet Divanı üyeliği yaptı. 1963 Yerel Seçimleri’nde, partinin radyoda yayınlanan propagan-

Aslan Başer Kafaoglu...⁶² Partide ne zaman gitsem bunlardan birileri olurdu. Partinin yeri de şu anda Dost Kitabevi'nin bulunduğu yer civarında bir binanın birinci veya ikinci katıydı. Doktora yapmaya gitmeden önce Meclis'te Mehmet Ali Aybar'ı ziyaret etmeye gitmiştim. Kayserili bir arkadaşım da vardı. Allahaismarladık demek için gittim o gün. Arkadaşım Mehmet Ali Aybar'a, "Fikret şimdi davayı hafife mi almış oluyor?" mealinde bir soru sordu. "Yo yo, bilakis," dedi Mehmet Ali Bey.

Sizin yurtdışına gitmenizle ilgili olarak değil mi? Ama şaka yapılıyor yani.
– O da biraz şakamsı, yani benim arkadaş da hinlik yapıyor, bak diyor, şimdi burada mücadeleyi bırakıp gidiyor.

Sporcu, [Ali Fuat] Cebesoy'un, Nâzım Hikmet'in akrabası, gazeteci, hoca, hukukçu, siyasetçi, milletvekili... birisi Aybar. Sizin tanıdığınız Aybar nasıl bir insandı?

– Valla bütün göstergelerde harika bir insandı. İnsan ilişkilerinde muazam bir adamdı. O adamın kıymetini bu ülkenin sosyalistleri, solcuları, devrimcileri hiçbir zaman bilemediler. Çünkü o bir nimetti Türkiye için. Han-ya'yı Konya'yı çok iyi biliyordu. Ondan sonra, eşi [Siret Uncu-Aybar] bulunmaz bir entelektüel. O işte, Türkiye'deki o Millî Demokratik Devrim kanadı, Dev-Genç, biliyorsun, çok, yani talihsiz bir şekilde partinin gelişmesi içeriden, kendi içinden hançerlendi. Sonra da zaten bir süre sonra kapatıldı parti, biliyorsun.

Ama yani o dönemde Behice Boran Hoca'yla, Sadun Aren Hoca'yla aralarında teorik, pratik anlaşmazlıklar falan var ama, sonuçta Behice Boran Hoca da hem bu mücadeleye hem üniversiteye hayli emeği geçmiş insanlardan birisi. Onlarla da tanıştınız.

– Tabii ki, hepsini tanıyorum, bilhassa Sadun Aren'i. Çünkü Sadun Aren hem bizim hocamız hem de partide yönetici. Zaten milletvekili oldu o ilk seçimde.

Hocam ilginç değil mi? TİP İstanbul orijinli, Aybar Hukuk Fakültesi'nden, yanılıyorsam lütfen düzeltin, Behice Hoca DTCF'den, Sadun Aren Siyasal'dan. Sadece Çetin Altan İstanbul'dan herhalde. Ağırıklı bakınca Ankara.

da konuşmasında yer alan ilk kadın konuşmacı oldu.

62 Aslan Başer Kafaoglu (1928-): Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Okulu'ndan mezun oldu. Yeminli mali müşavirlik, Maliye Bakanlığı'nda ve Devlet Planlama Teşkilatı'nda hesap uzmanlığı görevlerinde bulundu. Yön, Demokrat, Devrim, Cumhuriyet, Akşam, Aydınlık, Yeni Gündem, Sosyal Adalet, Türk Solu gibi gazetelerde yazılar yazdı. Türkiye Yazarlar Sendikası ve SOS Çevre Örgütü üyesidir.

– O dönemde, hani o seçimlere giden dönemde bir yıl, '64'te hani, mesela ben çok iyi hatırlıyorum, '65'te mesela Çetin Altan şeyde yazılar yazardı haftalık, haftada iki gün mü ne, *Akşam* gazetesinde. Biz sabah kalkınca, kahvaltından önce bak, çok abartısız söylüyorum, önce gider *Akşam* gazetesini alırdık. Yani Çetin Altan'ı okuduktan sonra işe başladık.

Evet, babam da hep öyle derdi. “Şeytan'ın Gör Deddiği” köşesi idi, değil mi hocam?

– Öyle bir şey vardı. Şimdi şöyle, ben 1965'in sonunda, 1966'nın başında Fransa'ya gittikten sonra, Aybar için bu revizyonist vs. dendi. Niye? Çünkü Mehmet Ali Aybar Sovyetler Birliği'ndeki rejimin ne menem bir şey olduğu hakkında oldukça kafası net bir sosyalistti. Bu şey mahkemesine, İsveç'teki neydi o mahkeme? Bu Vietnam Savaşı'yla ilgili Fransız filozofu vardı ya, kimdi o, onun adıyla anılan bir mahkeme kurulmuştu. Hatırladın mı ismini o İngiliz filozofun.

Russell mı, Bertrand Russell?

– Bertrand Russell. Russell Mahkemesi'nin⁶³ üyesiydi Mehmet Ali Aybar. Paris'e geldiğinde orada da görüşmüştük. Şimdi Türkiye'deki o şey, sol; ne diyecektim, bu Millî Demokratik Devrim, aslında onun iki kanadı vardı. Bir tanesi kapitalist olmayan kalkınma yolu. Doğan Avcıoğlu ekibi bunun içinde. İşte Millî Demokratik Devrim; bir tanesi Doğan Avcıoğlu üzerinden, bir tanesi Mihri Belli üzerinden. Önce Fikir Kulüpleri Federasyonu oluyor.

Ben gittikten sonra da bunlar Dev-Genç⁶⁴ oluyor o dönemde. Başlangıçta sadece SBF'de bir fikir klübü vardı. Daha sonra Fikir Kulüpleri Federasyonu oluyor, 1969'da da Dev-Genç... Dev-Genç de Sovyetler'den ithal edilen millî demokratik devrim yanlısı, Mihri Belli liderliğinde... Sovyetler'den ithal bir de “kapitalist olmayan kalkınma yolu” vardı. Onu daha çok Doğan Avcıoğlu kanadı temsil ediyordu. Dev-Gençliler Türkiye İşçi Partisi'ni [TİP] revizyonist sayıyorlar. Partiyi basıyorlar, saldırıyorlar. Velhasıl sosyalist etiğe muga-

63 Russell Mahkemesi (Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi): Mahkeme, Bertrand Russell (onursal başkan), Jean-Paul Sartre (idari başkan), Vladimir Dedijer (mahkeme ve oturum başkanı), Wolfgang Abendroth, Gunther Anders, Mehmet Ali Aybar, James Baldwin, Lelio Basso, Simone de Beauvoir, Lazaro Cardenas, Stokely Carmichael, Lawrence Daly, Dave Dellinger, Isaac Deutscher, Haika Grossman, Gisèle Halimi, Amado V. Hernandez, Melba Hernandez, Mahmud Ali Kasuri, Sara Lidman, Carl Oglesby, Shoichi Sakata, Laurent Schwartz ve Peter Weiss'ten oluşmaktadır.

64 Dev-Genç (Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu): 9-10 Ekim 1969'da toplanan Fikir Kulüpleri Federasyonu Olağanüstü Kurultayı'nda, federasyonun tüzüğüyle birlikte adı da değiştirildi ve Dev-Genç adını aldı. Yasal olarak dernek statüsündedir. Dev-Genç, Dev-Yol'un oluşumunda da önemli rol oynar.

yir şeyler yapıyorlar ondan sonra.⁶⁵ Latin Amerika'da gerilla mücadelesi, Vi-etnam Savaşı, Çin'de Kültür Devrimi yılları... Mao'nun prestiji çok yüksek. Mahir Çayan'la⁶⁶ Yusuf Kúpeli SBF yurdunda benimle aynı odada, değilse aynı katta kalıyorlardı. Ben son sınıftayken sanıyorum birinci sınıftaydılar. 1969'da Mahir bir ara İngilizce öğrenmek üzere İngiltere'ye gitmiş; ama fazla kalmıyor. Dönüşte Paris'e uğradı.

Zaten o dönem kız arkadaşı da Paris'te diye biliyorum.

– Gülten'le⁶⁷ çok yakın dosttuk. Benden iki yıl kadar sonra Fransa'ya gelmişti. Mahir benim adımla vermiş. İlk gelip bulduğu bendim.

Paris'e, Fransa'ya geldiklerinde...

– ...Evet evet, hep beraberdik; İngiltere dönüşünde Mahir birkaç gün Paris'te kaldı. O zaman Descartes Sokağı'nda küçük bir evin birinci katında kalıyordum. Gülten ve Mahir'le Mouffetard Sokağı'nda, ki Descartes Sokağı'nın devamıdır, bir akşam lokantaya gittik. Biraz biftek, şarap, vs... Mahir bana "Başkan" –Mülkiye'de benim lakabım "başkan"dı; İngilizce Kulübü Başkanlığı'ndan kalma bir lakap– "şu sıralar ne üzerine çalışıyorsun?" dedi. Ben de, "Küba'da planlama üzerine çalışıyorum," dedim. "Ya... bırak öyle teknik işleri, onu teknisyenlere yaptırırız," dedi. O, konuyu yeteri kadar teorik bulmuyordu herhalde. Neyse, Türkiye'ye döndükten sonra öğrenci liderlerinden biri oluyor, temayüz ediyor. Gerilla yapma düşünceleri olduğunu bili-

65 Bahsi geçen olay FKF'nin 5-6 Ocak 1969 tarihlerindeki III. Kurultayı'nda yaşanmıştır. O dönem Türkiye İşçi Partisi'nin gençlik örgütü olan Fikir Kulüpleri Federasyonu, Millî Demokratik Devrimciler tarafından ele geçirilerek sosyalist devrimciler yapıdan tasfiye edilmişlerdir.

66 Mahir Çayan (1946-1972): Yükseköğrenimine 1963 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde başladı. 1964'te A.Ü. SBF'ye geçti. 1965'te SBF Fikir Kulübü başkanlığını yaptı. 1967'de Fransa'ya, Gülten Savaşçı'nın yanına gitti. Burada Latin Amerika devrimci hareketlerinden etkilendi. Türkiye Halk Kurtuluş Partisi Cephesi (THKPC) kuruluşunda rol aldı. 22 Mayıs 1971'de İsrail Başkonsolosu Efraim Elrom'un kaçırılıp öldürülmesi olayına karıştı. 1 Haziran 1971 günü kaldıkları eve operasyon düzenlendi. Operasyonda Hüseyin Cevahir öldürüldü. Çayan sağ ele geçirilmemek için intihara teşebbüs etti, ancak yaralı olarak kurtuldu ve tutuklandı. 29 Kasım 1971'de Ulaş Bardakçı, Ziya Yılmaz, Cihan Alptekin ve Ömer Ayna ile birlikte İstanbul Maltepe Cezaevi'nden tünel kazarak firar ederler. 26 Mart 1972'de Ünye'de NATO'ya ait radar istasyonunda çalışan iki Kanadalı ve bir Britanyalı teknisyeni kaçırdı ve karşılığında Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu önderleri Deniz Gezmiş, Hüseyin İnönü ve Yusuf Aslan'ın serbest bırakılmasını isterler. 28 Mart'ta, Niksar'ın Kızıldere Köyü muhtarının evinde kalmakta olan arkadaşlarının yanına giderler. Güvenlik güçleriyle girilen çatışmada Mahir Çayan, Cihan Alptekin, Ömer Ayna, Saffet Alp, Sinan Kazım Özudoğru, Hüdayi Arkan, Ahmet Atasoy, Ertan Saruhan, Sabahattin Kurt ve Nihat Yılmaz öldürülür. Çayan'ın cenazesi kimsesizler mezarlığına gömülür. 1974'te naaşı Karşıyaka Mezarlığı'na nakledilir.

67 Gülten Savaşçı-Çayan (1943-): 1966'da Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümü'nden mezun oldu. Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Öğrenci Birliği başkanlığı yaptı. 1968'de fizik doktorası yapmak üzere Paris'e gitti. 12 Ağustos 1970'te Mahir Çayan'la evlendi. Kardeşi yüzbaşı Orhan Savaşçı ile birlikte THKP-C örgütlenmesi içerisinde yer aldı. Kardeşi yüzbaşı Orhan Savaşçı da, THKP-C'de aktif olarak yer alıyordu. Tutuklandı, yargılandı.

yordum. Bir mektup yazdım. Türkiye'nin koşullarının Latin Amerika'ya benzemediğini, gerillanın iyi bir fikir olmayabileceği, öyle bir maceranın başarısının şüpheli olduğu mealinde şeyler yazmıştım. Mektubu göndermek üzere Gülten'e verdim ama Gülten mektubu göndermemiş. Neden göndermediğini bilmiyorum. Herhalde, kafalarını karıştırmasın diyerdir. TİP, Dev-Genç tarafından pasif, revizyonist sayılıyor ama alternatifi de Millî Demokratik Devrim. Aslında Türkiye İşçi Partisi bir taraftan devletin, öbür taraftan da Dev-Genç cephesinin hedefinde ve büyümesi zaafa uğruyor. Nitekim 1969 Seçimleri'nde sadece bir-iki milletvekili çıkarabiliyor.

Ama seçim sistemi de ona göre –yani sırf TİP, eskisi kadar milletvekili çıkaramasın diye– tadil edildi hocam. Partinin oy oranı 2,9'dan 2,7'ye düşüyordu⁶⁸ yanlış hatırlamıyorsam ama milletvekilliği on beşten üçe iniyordu, seçim sistemi üzerinde oynandığı için.

– Netice itibariyle böyle bir manzara vardı işte...

Bugün Mahir Çayan'ın *Bütün Yazıları*'nı okuduğum zaman aklıma gelen şeyi sizinle paylaşmak istiyorum hocam. Şimdi baktığımızda Mahir Çayan yirmilerinde bir genç, şimdiki lisans öğrencileriyle yaşıtı. Bir Çayan'ın yazılarına bakıyorum, bir kendi yirmili yaşlarımı düşünüyorum, bir de şimdiki lisans öğrencilerine bakıyorum; Çayan'ın bir lisans öğrencisi için muazzam bir entelektüel kapasitesi olduğunu görüyorum. Yirmilerinin ortasında bir genç için muazzam bir birikimi var. Katledilmeseydi, şimdi sizin kuşakla aynı yaşlarda bir büyüğümüz olarak hayatta olsaydı Mahir Çayan hem Türkiye entelektüel iklimine hem Türkiye sosyalizmine çok büyük katkıları olurdu diye düşünüyorum. Bu nedenle hep hayıflanmışımdır o dönemde yitip gidenlere.

– Şöyle şimdi Mete, devrimci hareketin, sosyal hareketin, kitle mücadelesinin yükseldiği dönemlerde, entelektüel yaratıcılıkta da büyük bir sıçrama oluyor. Böyle karşılıklı bir ilişki var. Bu sadece Türkiye'ye mahsus bir şey değil. Dünyanın her yerinde bu böyledir. İnsanlar çok erken yaşta politize oluyor, sorunların gerçeğine nüfuz etme yeteneği onunla paralel olarak büyüyor. Fakat 1960'lı yılların ortalarından itibaren yükselişe geçtiğinde Türkiye sol hareketi, iki temel zaafı maluldü demekte bir sakınca yok. Bir kere işçi sınıfı hareketi, bir bütün olarak demokratik hareket son derecede zayıftı. İlk iş kanunu 1936'da kabul ediliyor ve sendika kurma hakkı da 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle tanınıyor ama, kurulan sendikaların grev ve toplu sözleşme hakları yoktu. Gerçi çok sayıda sendika kuruluyor ama, as-

68 TİP, 10 Ekim 1965'te gerçekleştirilen genel seçimlerde %2,97 (276.101), 12 Ekim 1969 tarihinde gerçekleştirilen genel seçimlerde de %2,68 (243.797) oy almıştır.

linda içi boş midye kabuğu olmanın ötesine geçemiyorlar. İktidar, üye aidatlarını çok düşük tutarak, sendikaları, kiraladıkları merkezin kirasını bile karşılayamaz hale getiriyor. Devlet yardımına muhtaç hale getiriyor. İkincisi, sorun, sosyalist hareketin gerisinde doğru dürüst bir politik-teorik entelektüel miras yoktu. Velhasıl, hareket ikili bir zaafı başlıyordu. Gerçi 1920'lerden beri bir TKP var ama varlığıyla yokluğu bir. Zaten Komintern'e [Üçüncü Enternasyonal] bağlı tüm komünist partileri gibi Moskova'dan yönetilen bir örgüt; ayağı yere basmıyor. Kaldı ki, 1960'lara kadar sol düşünce tamamen yasal. 1960'tan sonra da sol hareket yükselişe geçtiğinde önü, Mussolini faşizminden kopyalanmış TCK'nın ünlü 141 ve 142'inci maddelerine takılıyor. Söylediğinden, yaptığından, eyleminden her an bir dava ile karşılaşma riski çok büyük. Mesela hakkımda ilk dava 1965 Eylül'ünde açılmıştı.

Çok haklısınız hocam. Aklıma gelen örnek, 27 Mayıs'ın hemen sonrasında Aziz Nesin'e açılan dava. Şu anda tam hatırlayamayacağım da, sanırım Tanin gazetesindeki yazılarında komünizm propagandası yapmaktan dava açılıyordu. Bu nedenle, "27 Mayıs'ın önü sosyalizme açıktır" sözü bir galat-ı meşhur olarak sürekli tekrarlanıp durur, ama Aziz Nesin örneği de gösteriyor ki lügat-i fasih bayağı farklı olabiliyor; bu konu biraz tartışmalı.

– Şöyle bir şey söyleyeyim sana, o dönemin entelektüel birikimini anlatmak için: Şimdi biz mesela İşçi Partisi'ne üye olmuşuz ama sosyalizmin ne olduğu hakkında bir fikrimiz yok. Tabii şimdi konuşması kolay. Benim bir arkadaşım vardı, bestekâr Selahattin Pınar'ın⁶⁹ yeğeni Altın Pınar.⁷⁰ Çok samimi arkadaştık o zamanlar –yazık ki, zamanla ilişkiler kopuyor– SBF ikinci sınıfın sonunda İtalya'ya, Padova Üniversite'sine geçti. Üniversiteyi orada bitirdi. Türkiye'ye her geldiğinde bize Nâzım Hikmet'in şiirlerini getiriyordu. Kitabın bir sayfası İtalyanca, bir sayfası Türkçe. Nâzım Hikmet'le ilk tanışmam öyle başladı. İlk şiirlerini okumak o zaman nasip oldu. Ortada sosyalizmle ilgili nerdeyse hiç kitap yoktu. Biz aramızda sabahlara kadar sosyalizmi tartışmaya çalışıyorduk. Mesela bir gün sosyalizmle ilgili bir kitap bulabilir miyim diye çıktım. Ankara'nın tüm kitapçılarını dolaştım. En sonunda *Sosyalizm Nedir*⁷¹ adlı bir kitap buldum. İngiliz İşçi Partili bir dönem⁷² ta-

69 Selahattin Pınar (1902-1960): Musiki güfte ve bestekârı; udî, tanburî.

70 Altın Pınar: Sorbonne Üniversitesi'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını da aynı üniversitede tamamladı. Ticaret ile uğraştı. İtalyan fahri konsolosu, Bodrum'da Selahattin Pınar Çiftliği'nin işletmecisi Selahattin Pınar'ın kardeşinin oğludur.

71 Fikret Başkaya'nın "İngiliz İşçi Partili dönem" olarak tanımladığı John Strachey'in kitabının ilk baskısı. Strachey, John, *Sosyalizm Nedir?*, çev. N. Erken, İstanbul: Sosyal Yayınları, 1961.

72 İşçi Partisi'nde siyasete atılan John Strachey daha sonra British Union of Fascists'in lideri Oswald Mosley ile birlikte çalışmaya başlar. Mosley ve Strachey, birlikte *Birmingham Proposals*'ı yayımlarlar.

rafından yazılmış. Yani herhalde rejim böyle bir kitabı yasaklamadığı gibi, tam tersine onu teşvik etmiş, öyle anlaşıyor. Sosyalizmle ilgili bilgi birikimi neredeyse sığırda yakın. İşte bizde solun yükselişe geçtiği dönem böyleydi.

1969'dan sonra sol hızla bölünüyor, bir sürü fraksiyon türüyor. Maocular, Moskovacılar, Latin Amerika soluna [gerillacılığa] meyledenler, daha sonra Arnavutçular,⁷³ kır gerillası, şehir gerillası yanlıları, Enver Hocacılar... Lakin bir şey var: somut durumun somut tahlili ilkesi de ağızlarından hiç düşmüyor. 12 Mart NATO'cu darbesinden sonra da fraksiyonların sayısı daha da artıyor. Durum tuhaf bir nitelik kazanıyor. Bu bir örgüt fetişizmidir. Dikkat edersen, bu patolojik bölünmelerin hiçbir teorik-entelektüel temeli yoktu. Kırk sekiz tane fraksiyon olur mu? Ya Çincidir⁷⁴ ya Moskovittir;⁷⁵ Moskovacıdır yani, ya da ne bileyim Guevaracıdır,⁷⁶ böyle bir durum var. Bölünmeler, dışarıya endeksli. Ayaklar yere basmıyor yani. Tabii örgüt modelleri de problemliydi bidayetden itibaren. Demokratik merkezîyetçiliğe dayanıyor ama orada demokrasinin kısıntısı bile yoktur. Elbette bu "dışarıyı dikkate almayalım" demek değil, elbette dışarıyla ilgili olmak da gerekli ama ayağın yere basmak kaydıyla.

73 Hocacılık, Arnavutlukçuluk: Arnavutluk Emek Partisi ve lideri Enver Hoca taraftarı. Enver Hoca, Varşova Paketi'nin Çekoslovakya'yı işgalinden sonra SSCB'nin bu icraatına karşı çıkarak Varşova Paketi'nden ayrılmış, Mao Zedong'un ölümünden (1976) sonra Çin Komünist Partisi'nin de Marksizmden saptığı ve ABD ile işbirliği yaptığını iddia etmiştir. Çin ve Arnavutluk arasındaki ilişki de 7 Temmuz 1978'de Çin'in aldığı kararlarla sona ermiştir. Enver Hoca'nın (1908-1985) ölümünden sonra 1991'de Arnavutluk Emek Partisi de dağılmıştır. Farklı ülkelerdeki Hocacı örgütler günümüzde Uluslararası Marksist-Leninist Parti ve Örgütleri Konferansı etrafında örgütlüdürler. 1970'li yıllarda Halkın Kurtuluşu Örgütü, 2 Şubat 1980 sonrasında Türkiye Devrimci Komünist Partisi bu geleneği devam ettirir. Günümüzde Emek Partisi çevresi ise Halkın Kurtuluşu/TDKP çizgisinin Hocacı geleneğinin devamı niteliğindedir.

74 Maoculuk: Çin Komünist Partisi, Maoizm taraftarları. Kapitalizmin Avrupa'dakinden farklı seyretmesi nedeniyle Doğu toplumlarına özgü bir sosyalizmi savunan akım. Kapitalist ülkeler ile sosyalist devletlerin bir arada yaşamasının imkânsız olduğunu ve bu devletlerin antagonist ilişkileri nedeniyle daima savaş içerisinde olduklarını savunan Mao, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Genel Sekreteri Nikita Kruşçev tarafından başlatılan destalinizasyon ve barış içinde bir arada yaşama politikalarına karşı çıkarak bu politikaları revizyonizm olarak adlandırmıştır. Günümüzde farklı ülkelerdeki Maoist örgütler Uluslararası Marksist-Leninist Parti ve Örgütler Konferansı etrafında örgütlüdürler. Türkiye'de Türkiye İhtilalci İşçi Köylü Partisi ve sonrasında 1972'de İbrahim Kaypakkaya tarafından kurulan Türkiye Komünist Partisi, Marksist-Leninist örgütü Maoist örgütler arasında sayılabilirler.

75 Moskovitler: Moskova yanlıları, Sovyetikçiler anlamında. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'yle ideolojik ve politik yakınlık içinde olan, SBKP'yi dünya devrimci hareketinin şemsiye örgütü olarak kabul eden anlayış. 1919-1935 arası Komintern, 1955'ten sonra ise Varşova Paketi, Moskovitlerin uluslararası örgütü oldu. 1980 öncesi Türkiye Komünist Partisi ve çevresini Moskovit örgütler içerisinde anabiliriz.

76 Guevaracılık, Fokoculuk (İspanyolca *Foquismo*): Gerilla savaşı yoluyla devrim yapılmasına dair geliştirilen devrim stratejisi. Régis Debray tarafından ortaya atılan bu strateji, teoride ve pratikte Che Guevara tarafından geliştirilerek Marksist literatüre girmiş ve 1959'da gerçekleşen Küba Devrimi sayesinde bu yöntem, Vietnam Savaşı örneğinde olduğu gibi uluslararası arenaya taşınmıştır. Bazen eleştirel anlamda devrimci maceracılık anlamında da kullanılır.

Bizde sol hareket bidayetden itibaren iki temel zaafı maluldü: İki resmî ideolojinin, *Kemalizmle Stalinizmin* kesişme noktasında bir soldu. Tabii o nitelikten ötürü de, demokrasi hep tu kaka yapıldı, küçümsendi. Oysa bir örgütte demokrasi zaafı varsa, orada ne sosyalist mücadeleden ne de sosyalizmden söz etmek mümkündür. Sen rejimin bağınaz resmî ideolojisini sorun etmeyeceksin, onu atlayarak sosyalizm mücadelesi vereceksin, sosyalizmi kurma iddian olacak! Bu dünyada öyle bir şey mümkün değildir. Genel bir çerçevede söylersek bizdeki sol, dün de kalkınmacıydı, bugün de kalkınmacıdır. Marx'a, Marksizme yapılan referansın reel bir karşılığı yoktu; bugün de yok maalesef.

Bir de profesyonel devrimci saplantısıyla maluldü bizdeki sol hareket. Oysa profesyonel devrimcilik denilen, sosyalizm perspektifine yabancı bir şeydir. Devrimcilik; marangozluk, terzilik, avukatlık, mühendislik gibi bir meslek olabilir mi?! Bu "devrimi örgüt yapar" saplantısıyla da ilgili bir şey. Oysa devrimi örgüt yapmaz, halk yapar; emekçi sınıf çoğunluğu yapar. Örgüt asıl devrim öncesi ve sonrasında gereklidir. Bir zaaf da, ekolojik sorunun neredeyse hiç dikkate alınmamasıdır. Oysa, ekolojiyi yok sayan bir sosyalist mücadele eksiktir, yarım mücadeledir. Tabii haksızlık etmemek de gerekir; zira o zaaf sadece Türkiye soluna mahsus bir şey değildi. Genel olarak tarihsel sol da aynı hastalıkla maluldü. Son olarak, dünya tarihsel solunun eleştirel bir değerlendirmesi de hiçbir zaman söz konusu olmadı, ki o da bir zaaf oluşturunuyordu.

Türkiye'de Bülent Ecevit'in çalışma bakanı olduğu dönemde (1963) sendikalara grev ve toplu sözleşme hakkı tanınmıyor. 1960 sonrası Türkiye'de ithal ikâmecî sanayileşme modeli geçerliydi ki, o model "gelir bölüşümcü" bir modeldir. Zira üretilen ürün içerde satılır; ki belirli bir satın alma gücünü, "iç talebi" varsayar. Esasen 1960 sonrasında bizde çok hızlı bir sendikalaşma var, dünya ortalamasının bile üstüne çıkıyor belirli tarihlerde. 1971 Darbesi'nden önce sendikalar güçlüydü. 1967'de DISK [Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu] kurulmuştu. 12 Mart 1971 Darbesi'ne rağmen, özellikle 1974'ten sonra sol hareket de gücünü artırıyor; ama aynı zamanda akıl almaz bir bölünme, fraksiyonlaşma da ortaya çıkıyor. Sol harekete ilk darbe 12 mart 1971'de, ama sol hareket asıl 12 Eylül 1980'de NATO'cu, Amerikancı darbeye vuruluyor. Solun önü kesiliyor ve dinci gericiliğin önü sonuna kadar açılıyor. Bugünün tohumları o zaman atılıyor. 1971'le TIP, 1980'de de bir bütün olarak sol hareket etkisizleştiriliyor.

Hocam özellikle Türkiye İşçi Partisi'nin başına Aybar'ın geçmesinden ve partinin gittikçe popülerleşmesinden sonra rejimin komünizmle mücadele pratiği de adım adım sokağa inmeye başlıyor; Türkiye İşçi Partisi'nin

bürolarına saldırılar düzenleniyor, Komünizmi tel'in mitingleri yapıyor vs... Gerek TIP'in popülerleşmesi, gerekse komünizmle mücadelenin so-
kağa yönelmesi Ankara'ya, Siyasal'a nasıl yansdı?

– Yok. Dinci gericiлик kendi başına devletin bir unsuru. İstersen bir anek-
dot anlatayım: Sanıyorum 1963'te, yanılıyor da olabilirim yılı ama. Biz, *Dö-
nüşüm*⁷⁷ diye bir dergi çıkarmaya başladık.

Siyasal çevresinde mi?

– Siyasal, Dil Tarih, ODTÜ; Ankara'daki üniversite öğrencileri. Tüm fakül-
te ve yüksekokul öğrencilerinden arkadaşların da katkısıyla tabii...

Genel olarak Ankara'daki üniversitelerden...

– Evet, ODTÜ vs.'den öğrencilerin çıkardığı bir dergi. Alper Aktan⁷⁸ der-
giyi çıkaran kadrodaydı. Şu anda diğerlerini hatırlamıyorum. Onlardan biri
şair Atoal Behramoğlu da olabilir. Derginin ilk sayısı Atatürk Bulvarı'nda sa-
tılıyor –o gün ben yoktum–; dinci-faşistlerin saldırısına uğruyor. TIP'in yö-
neticilerinden Yalçın Cerit ikinci gün benim satmamı istedi. Tabii hazırlık-
lıydık. Beni koruyacak bir ekip arkada bekliyordu. O zaman ünlü Piknik Lo-
kantası⁷⁹ vardı Atatürk Bulvarı'nda. Galiba Sakarya Caddesi köşesinde dergi-
yi satmaya başladım. İlgi büyüktü. “*Dönüşüm, Dönüşüm!*” diye bağıryorum.
İnsanlar gelip alıyor. Dergiyi bir liraya satıyorduk. Amerikan Pazarı'ndan al-
dığım biraz uzun bir ceketim vardı, ceplerim bir liralarla dolmuştu. Ben satı-
şa başladıktan bir süre sonra Bulvar'ın karşı tarafında bir grup belirdi. Doğru
hatırlıyorsam *Toprak* dergisini satıyorlar ve aleyhimizde sloganlar atıyorlar-
dı, “Komünistler Moskova'ya” gibi. Sayıları artınca da bize saldırdılar. Polis
de onlarla birlikte saldırıyor. Bir çatışma, arbeye çıktı. Bizim taraftan epey ar-
kadaşımızı derdest edip polis aracına koyup götürdüler. Beni savunmak üze-
re gelen arkadaşlarımızdan Yusuf Küpeli'nin belden yukarısı çıplaktı; arbe-
dede sırtındakiler parçalanmıştı.⁸⁰

77 *Dönüşüm*: “Yaşasın Emekçiler, Yaşasın Türkiye” sloganıyla çıkan derginin sahibi ve kurucu-
su Ataol Behramoğlu, sorumlu yazı işleri müdürü ise Ümit Hassan'dır. Dergi Ankara'da on beş
günde bir yayımlanmaktaydı.

78 Alper Aktan (1941-2013): 1966'da A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. SBF Fikir
Kulübü üyeliği ve başkanlığı, FKF kurucu üyeliği, TIP üyeliği ve Ankara il sekreterliği, 1986-
1990 ve 1996-1998 yılları arasında Mülkiyeliler Birliği genel başkanlığı görevini yürüttü.

79 Piknik Lokantası. 1960'ların ünlü uğrak yerlerinden.

80 Fikret Başkaya'nın tarihini net olarak hatırlayamadığı bu olayın Turhan Feyizoğlu'nun *Sinan-
Nurhak Dağlarından Sonsuzluğa* kitabında bahsettiği 23 Nisan 1965 Cuma günü gerçekleşen şu
olay olabileceğini düşünmüştüm. Çünkü *Dönüşüm* dergisinin ilk sayısı 22 Nisan 1965 Perşem-
be günü çıkarılmıştı ve Fikret Başkaya'nın anlattıkları ile Feyizoğlu'nun kitabında bahsedilen-
ler neredeyse birebir uyuyordu: “[23.04.1965] Cuma günü, kızıl erkekli üniversite öğrencile-
ri Kızılay Meydanı'nda *Dönüşüm* dergisini bağırarak satarken dergiyi satanlar dövülür, dergiler
parçalanarak yakılır. Dergiyi satanlardan 13 kişi gözaltına alınır. Gözaltına alınanlar arasında

Sol hareket güçlendikçe, bizim taraf büyüdükçe, devletin dinci-faşist unsurlara desteği de artıyordu. Bir sürü komünizmle mücadele derneği kurulmuştu; dergiler çıkarıyorlar, dinci-milliyetçi kitaplar yayımlıyorlar. Dincilere siyasi destek devletten, para da Suudi Arabistan'dan geliyordu. Başa dönersek; sol hareket yükseldikçe dinci hareketi de yükseltiler. Bizde dincilerle milliyetçiler [faşistler] arasındaki ayrım silikleşmiş durumdadır. Dinciler biraz milliyetçi, milliyetçiler de biraz dincidir. Dolayısıyla yatay geçişler son derecede olanaklıdır. Aslında Türkiye'de sol hareketin önünü kesme "tercihi" sadece Türkiye'nin mülk sahibi sınıflarının bir tercihi değildi. Soğuk Savaş koşullarında Sovyetler Birliği'ni kuşatma, komünist kampı çökertme, emperyalist stratejinin de bir gereği idi. Zaten Türkiye o dönemde bir NATO üyesi, dolayısıyla adı konmamış bir ABD uydusuydu. Milliyetçi Hareket Partisi'nin kurulması da aynı bütünlük dahilinde anlaşılabilir. İster faşist, ister İslâmcı hareket olsun; sadece, benim asıl devlet partisi dediğim, iktidar odağının değil, ABD ve NATO'nun da arkasında olduğu hareketlerdi. ABD, Türkiye'de ve başka azgelişmiş ülkelerde ilerici, demokrat, sol, sosyalist hareketlerin önünü kesmek için milliyetçi ve dinci unsurları destekliyordu. Özellikle yeni bağımsızlık kazanmış ülkelerde "farklı ve yeni" oluşumların ortaya çıkmasına karşı gerici unsurları kolluyordu. Zira, yeni bağımsızlık kazanmış ülkelerde ulusal-kalkıncı bir damar vardı ki, emperyalist sömürüyü zora sokardı.

Türkiye'de bidayetden itibaren bir iktidar ikiliği vardır. Görünen iktidar var, bir de benim asıl devlet partisi dediğim iktidar odağı var; ki asıl rotayı belirleyen odur. Sahneye istisnai olarak çıkar, müdahaleleri kulisten yapar. Dolayısıyla hepsi "görünen iktidardan" ibaret değildir. O ikilik, Cumhuriyet öncesine kadar gerilere gidiyor. Ben bunu çok yazdım; *Yedi Yüz - Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*'nde de yazdım. Fakat, 1923 ile 1946-1950 aralığında tek parti diktatörlüğü geçerliken, asıl devlet partisine iş düşmüyor. Zi-

1969'da Sinan Cemgil ile evlenen Şirin Yazıcıoğlu'da vardır. Bu olaydan sonra Kızılay'a çıkan Sakarya Caddesi'nin başında *Dönüşüm*, *Büyük Sinema* ve Piknik Lokantası'nın önünde de *Kuvayı Milliye* dergilerinin satışı başlar. Her dergi satışı sırasında *Dönüşümcüler*le *Kuvayı Milliye*ci-ler arasında kavgı çıkar." Ancak bu detayı Fikret Başkaya ile paylaştığımda başından geçen olayın kitapta bahsedilen olay olmadığını söyledi: "Ben derginin ikinci gün satışını yaptım. O zaman TİP'in önemli yöneticilerinden biri olan Yalçın Cerit, benim satmamı istedi...Piknik'in yanında...Ben satışa başladıktan sonra dinci-faşistler bulvarın karşı tarafında toplanıyorlar, sloganlar atıyorlar. *Toprak* diye bir dergi satıyorlardı... Sayıları artınca polisle bir olup bize saldırdılar...Müthiş bir arbedeydi...Bizden epey insanı polis alıp götürmüştü... Senin sözünü ettiğin, ya ilk güne ait ya daha sonraki bir güne ait olabilir... Haurladığım böyle." Bu takdirde söz konusu olayın 24 Nisan 1965 Cumartesi geçmiş olması kuvvetle muhtemel. Eğer Fikret Başkaya'nın "ikinci gün sattım" dediği *Dönüşüm*, ilk sayının ertesi günkü satışı değil de derginin 2. sayısı ise, *Dönüşüm*'ün 2. sayısı 29 Nisan'da değil 7 Mayıs 1965'te çıkarıldı. 2. sayı yerine 1 Mayıs 1965'te "Yaşasın 1 Mayıs" başlıklı bir broşür çıkarılmıştı. O zaman bu olay 8 Mayıs 1965'ten sonraki günlerde cereyan etmiş olmalı. *Dönüşüm* dergisi sayılarına TÜSTAV arşivinden erişilebilmektedir.

ra tek parti diktatörlüğünde parti, hükümet, devlet arasındaki ayrım silikleşmiş durumdadır. Fakat 1946-1950'den itibaren çok partili sisteme geçilince asıl devlet partisinin etkinliği artıyor. Zaten çok partili sisteme geçilince asıl söz konusu olan, birden çok devlet partisine izin verilmesiydi. Tabir mazur görülürse, seçimle gelip hükümet kuran partiler "asıl devlet partisi"nin taşeronu durumundadırlar. Bir tür müteahhit-taşeron ilişkisi söz konusudur. Mesela seçimle gelmiş hiçbir hükümet Kürt Sorunu konusunda bir adım atamaz, Kıbrıs konusunda bir adım atamaz, demokratik bir açılım yapamaz... Zira o tür işler, asıl devlet partisinin etkinlik alanına dahildir.

'68 Kuşağı, Paris, Université de Paris, Panhéon-Sorbonne ve Fikret Başkaya

Hocam, en son sohbetimizde Mülkiye'ye gitme sebebinizin vali olmak olduğunu ama ilerleyen süreçte, ikinci ve üçüncü sınıfa geldiğinizde, yavaş yavaş görüşlerinizin, kariyer düşüncenizin değişmeye başladığını, bir yurtdışı düşüncesinin kafanızda yerleşmeye başladığını söylemiştiniz. Neden Fransa'yı tercih ettiniz? İngilizcenizin iyi olduğu da malum. Hatta Siyasal'dayken fakültenin İngilizce Kulübü'nde başkanlık yaptığınızı da söylemiştiniz. Halbuki Fransa yerine İngilizce konuşan bir ülkeye gitmek daha kolay olmaz mıydı sizin için?

– Evet, şöyle ki; doktora için herhangi bir ülkeye gitme tercihi bize aitti. Yani istersek Fransa'ya, İngiltere'ye, Almanya'ya, Amerika'ya vs. gidebilirdik, yani önümüz açıktı. Çünkü sana dil öğrenmek için bir hak tanınıyor. Ondan sonra doktora devam ediyorsun. Fakat ben, daha önce de söylediğim gibi, İngilizcem oldukça iyi olduğu halde –ki bu doktora süresini kısaltacak bir şeydi– az bir çabayla hemen doktora yapıp dönebilirdim ki gidenlerin birçoğu böyle yaptılar, süratle doktora yapıp döndüler. Aksi halde siz hiç bilmediğiniz bir dili sıfırdan başlayıp öğrenip, bir de orada doktora yapacaksınız. Benim Fransa'yı tercih etmemin sebebi şu idi: Ben, politik entelektüel kaygıları olan birinin, Fransa'ya, hatta mümkünse, mutlaka Paris'e gitmesinin çok daha amaca uygun olduğunu düşünüyordum. Aslında benim açımdan irrasyonel bir karardı. Tek kelime Fransızca bilmediğim halde Fransa'nın yolunu tuttum ve 16 Mart 1966'da Paris'teki Gare de Lyon⁸¹'da trenden indiğimde tek kelime Fransızca bilmiyordum. Şimdi geriye dönüp baktığımda rahatlıkla isabetli bir tercih yaptığımı söyleyebilirim.

81 Gare de Lyon: Paris'te bulunan bir tren garıdır. Buradan hareket eden trenler genellikle Lyon'a gittiğinden bu adı almıştır.

O dönemde Sorbonne ile yazışmaları falan nasıl hallettiniz Fransızca bilmeden?

– ...Yok yok, öyle bir şey yok. Öyle bir şey yok. Sen ülkeye gidiyorsun, orada kendin hallediyorsun; hiç öyle şimdiki gibi değil. Hiç kimse giderken önceden bir kontak kurarak gitmiş değil. Amerika'ya da İngiltere'ye de Almanya'ya da gidiyorsun, ondan sonra kaydını yaptırıyorsun orada. Önce bir dil okuluna gidiyorsun. Dil okulundan sonra kaydoluyorsun, öyle bir şey.

Fransa'ya gittiniz; o ilk gün, sonraki günler nasıl geçti?

– İstanbul Sirkeci'den, bir grup arkadaşla, –on ya da on iki kadar, tam sayıyı hatırlamıyorum– trene binip Paris'in yolunu tuttuk. Yolculuk iki gece bir gündüz sürüyordu. Tabii ki o zaman uçakla gitmek aklımıza bile gelmiyordu. Gare de Lyon'a saat beş-altı civarında vardık, henüz hava ağarmamıştı. Siyasal'dan arkadaşım olan Urcun Oğuz bir süre önce Paris'e gitmişti. Şimdi kaldığı semti hatırlamıyorum. Yaşlı bir kadının evinde küçük bir odada kalıyordu, çorba pişirme karşılığında.

Nasıl oluyor hocam çorba karşılığında oda?

– Şöyle, yaşlı kadına günde bir kere, akşama doğru çorba pişiriyor; kadın da bunun karşılığında ona kalacağı küçük bir oda veriyor. O sıralar bu tür durumlar oldukça yaygındı. Tabii ki bugün nasıldır, bilmiyorum.

Neyse, trenden indik, hemen altta, yanda metro istasyonu var; tren bekliyoruz. Adamın biri bağırıyor, bir şeyler söylüyor. Urcun'a, "Bu adamın derdi ne, ne söylüyor?" dedim. "De Gaulle'e küfrediyor," dedi. General De Gaulle o zaman Fransa'nın devlet başkanı. "Kimse tepki göstermiyor?" dedim. Urcun, "İstedigi kadar küfretsin, kimse ilgilenmez," dedi. Kendi kendime, "Türkiye'de olsa herhalde farklı olurdu!" demiştim. Neyse oradan Urcun'un kaldığı odaya gittik, valizi bıraktık. Çıktık, yakındaki bir kafede kruvasan yedik, kahve içtik; doğruca Saint-Michel Bulvarı'na gittik. Kafeler, dükkânlar, kitapçılar, ortalık cıvılcıvılcı; güneşli, güzel bir gün. O sabahı unutmam mümkün değil. Saint-Michel Bulvarı Saint-Germain Bulvarı'nı kesen ünlü bir cadde; Saint-Germain'de öyle tabii ki. Sorbonne, Saint-Michel Caddesi yanındadır. Neyse, ertesi gün mü, bir sonraki gün mü, iki arkadaş Öğrenci Müfettişliği'ne gittik. Avrupa'nın tüm başkentlerinde öğrenci müfettişlikleri vardı. Sanıyorum Kültür Ataşeliği'ne bağlı faaliyet gösteriyorlardı. Müfettiş, "Sizi Montpellier'e yollayacağım, orada dil kursuna başlayacaksınız," dedi. Montpellier Akdeniz sahiline yedi-sekiz kilometre mesafede güzel bir kenttir. Köklü bir üniversitenin olduğu bir kent...

Öğrenci müfettişinin görevi nedir?

– Türkiye’den gelen öğrencilerin sorunlarıyla ilgileniyor, burslarla filan... Herhalde biraz istihbaratla da...

Türkiye’nin bir devlet görevlisi mi ilgileniyor istihbaratla?

– Evet devlet görevlisi, Paris’te görev yapan müfettiş. Millî Eğitim Bakanlığı’nın memuru. Yani bildiğin Dışişleri Bakanlığı’nın görevli memuru gibi. Moral bozucu bir durumdu. Sen Paris diye geliyorsun, başka yere gönderiliyorsun. Neyse bir trene binip Montpellier’e vardık, öğrenci yurduna yerleştik. Yemeği üniversite lokantasında yiyoruz, hemen yurdun yakınında. Fransızca hocamız İspanya İç Savaşı’nda Fransa’ya iltica etmiş bir ailenin kızıydı. Çok hoş, çok sıcak bir genç kadındı, sosyalistti. İki ay sonra kurs tatile girdi. Boşta kaldık. Fransa’da, yabancıların Fransızca öğrenmek için geldikleri Tours’a gitmeye karar verdik. Birkaç ay da orada kaldıktan sonra Paris’teki Alliance Françaises’e devam ettim. Daha sonra da Université de Paris - Panthéon-Sorbonne,⁸² İktisat ve Hukuk Fakültesi’ne kaydımı yaptırdım. O zaman henüz hukuk ve iktisat bölümleri tek fakülte çatısı altındaydı. İşte, doktora başlama hikâyem böyle...

Bu Türkiye ile ilgili bir sorun muydu yani?

– Elbette, Türk Hükümeti veya oradaki elçilik, öğrencilerin olabildiğince Paris’te yığılmasını istemiyordu. Politik etkinlikte bulunmalarını istemiyordu.

Bunu Fransızlar mı talep etmişler? Yoksa Türkiye mi?

– Tabii ki kesinlikle Türkiye. Aslında Fransız Hükümeti, Fransız polisi de öğrencilerin politikayla ilgilenmesini arzu etmez. Onlar bizimle ilgili istihbarat işleriyle ilgili değildi. Ama Türk istihbaratıyla teşriki mesai yaptıklarını biliyorum. Yeri geldiğinde anlatırım. Fransa’ya vardığımin sekizinci ayında olacak, Paris’e dönmüştüm. Descartes Sokağı’nda, küçük bir avlu içindeki küçük bir evin birinci katında bir oda... Evin numarası 37 idi. Altta güzel sanatlar öğrencisi, Franca adında güzel bir İtalyan kız kalıyordu. Ev sahibim de Mısır’dan göç etmiş bir Kopt’u [Mısırlı Hristiyan], adı da Naim. Sıcak bir kişiliği vardı.

Tek mi kalıyordunuz?

– Tabii tabii, tek; zaten küçük bir oda, bir de mutfak var. Paris’te geleneksel, standart evler dört-beş katlıdır. En üsteki kat hizmetçiler içindir. Daire

⁸² 1970’lerdeki üniversite reformundan sonra üniversitenin adı Université Paris 1 [Panthéon-Sorbonne] olarak değişti.

sayısı kadar hizmetçi odası vardır. Bir de ortak tuvalet bulunur. Fakat, sanayileşmeyle birlikte kadınlar da işgücüne katılınca o odalar, öğrencilere veya yoksul ülkelerden gelen bekâr işçilere kiralanıyordu artık. Ama benim kaldığım ev o evlerden değildi. Velhasıl, işte böyle bir başlangıç yapmıştım.

Sorbonne nasıl bir üniversiteydi? Dönemin, 1960'ların Sorbonne'u, Sosyal hayat, öğrenim hayatı, siyasi hayat?

– Şöyle söyleyebilirim: Abarttığım sanılmasın, benim Fransa'da öğrencilik yıllarım dünyada öğrenciliğin en harika olduğu dönemdi. Herhalde öğrenciliğin o kadar güzel olduğu başka bir dönem olmamıştır. Politik-sosyal konjonktür de zaten onu mümkün kılıyordu. O dönem özel bir dönemdi doğrusu. Morallerin yüksek, umudun büyük olduğu bir dönem. O kadar ki, bütün gösterge ışıkları yeşile dönmüştü sanki: İşçi sınıfının mücadele yeteneği büyüktü, sosyal devlet geçerliydi, antikolonyalist mücadele meyvelerini vermekteydi, Vietnam Savaşı⁸³ devam ediyordu; Çin'de "Kültür Devrimi"⁸⁴ yapılmış, Cezayir zorlu bir bağımsızlık savaşıyla bağımsızlığını kazanmıştı, Latin Amerika'da gerilla mücadelesi devam ediyordu. Arada bir şöyle haberler duyuyorduk: "Dün Sorbonne'dan seksen öğrenci gerillaya katılmak üzere Paris'ten ayrılmış". Bir de elbette kalkınmacılığın revaçta olduğu bir dönemdi.

Avrupa'da da İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, orta, orta-alt tabaka çocuklarının ve işçi sınıfı çocuklarının üniversitelere daha yaygın olarak girmeye başladıkları bir dönem...

– Evet öyle, epey işçi çocuğu da vardı. Benim gibi altsınıflardan, emekçi sınıflardan gelenlerin sayısı da az değildi. Tabii ki bu, savaş öncesi dönemde öyle değil. O zaman burjuvaların, aristokratların, orta sınıfın üst tabakasının çocukları o kapılardan girebiliyorlardı. Üniversitelerin kapıları emekçi sınıf çocuklarına emperyalist savaş sonrasında açılıyor. Ama maalesef şimdilerde, neoliberalizm çağında o kapılar yeniden bir bir kapanıyor.

Fransa'da, savaştan sonra çok etkili bir sosyal güvenlik sistemi kuruluyor. Mütevazı toplum kesimlerine çok önemli hizmetler sunuluyordu. Her üniversitede bir yurt ve bir de üniversite lokantası vardı. Yediğin yemeğin bedelinin yarısını devlet ödüyordu. Haftalık veya aylık *tike* [ticket] alıyorsun. Ye-

83 Vietnam Savaşı: Doğu Bloku ülkeleri olan Kuzey Vietnam, Çin ve Sovyetler Birliği ile antikomünist Güney Vietnam ve başta ABD olmak üzere Batılı kapitalist ülkeler arasında yaşanan savaştır. 1955 ve 1975 yılları arasında devam eden Vietnam Savaşı, Kore Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş'ın ikinci sıcak çatışması olmuştur. ABD 1963 yılından 1973 yılına kadar savaşa dahil olmuş ve 60.000 kadar asker kaybetmiştir. Sosyalist Vietnam savaştan galip çıkmıştır.

84 "Büyük Proleter Kültür Devrimi" ya da kısaca "Kültür Devrimi": Çin Komünist Partisi Genel Sekreteri Mao Zedong'un iktidardaki son on yılı içinde (1966-1976), Çin Devrimi'nin ruhunu yeniden canlandırmak için başlattığı hareket.

mekhaneye her girişte bir *tike* bırakıyorsun. İstersen içki için de –şarap, bira falan– *tike* alabiliyordun. İnsan ilişkilerinin çok sıcak olduğu bir dönem, ki ondan büyük zenginlik olamaz. Herkes birbirine güveniyor. Otostop yaparak istediğin yere gidebiliyorsun. Faşizmin yenilgiye uğratıldığı bir dönemden söz ediyoruz. Artık “Üçüncü Dünya” denilen ülkelerin esamisi okunur halde, ünlü 1955 Bandung Konferansı, Bağlantısız Ülkeler Örgütü vs. konuşuluyor.

Dersler, entelektüel ortam, onlardan da biraz bahsedebilir misiniz?

– Şimdi, bir kere, entelektüel-estetik ve politik ortam son derece canlı. Mesela benim kaldığım yerin yakınında *Mutualité* diye büyük bir bina vardı. Kongre, konferans, konser vs. için tahsis edilmişti. Orada her akşam bir sürü etkinlik olurdu ve ben oranın müdavimiydim.

Kim kurmuş; işçiler, sendikalar mı?

– Adına bakılırsa herhalde işçiler kurmuştur. Devlete ait olmadığına göre... Bir de, yine benim kaldığım yere çok yakında, Ulm Sokağı’nda –meşhur *Rue d’Ulm*– bir *cinématèque*⁸⁵ vardı. Bir frankla iki film seyrediyorduk. O zaman bir yeni frank bizim parayla yüz seksen kuruştı. *Rue d’Ulm École Normale Supérieure*’ün bulunduğu sokaktır aynı zamanda. *Ecol Normale*, Napolyon’un kurduğu büyük okullardan biridir. Mesela Louis Althusser gibi ünlü Fransız filozoflarının ders verdiği okuldur. Bir *cinématèque* de Eyfel civarındaydı, Trocadero Meydanı tarafında da bir tane vardı ama orası bize epey uzak düşüyordu. *Cinématèque*’de çok güzel filmler oynuyordu. Müsaadenle bir anımı paylaşayım. Bir seferinde Cezayir Kurtuluş Savaşı’nı konu alan bir film, *La Bataille d’Alger*⁸⁶ gösterilecekti. Filmi Fransız hükümeti yasaklamıştı ama el altından duyuru yapılmıştı, korsan gösterim yapılacak diye. Ben, Gülten Savaşçı, Nur Vergin⁸⁷ –Türkiye’nin Paris büyükelçisinin kızı– üçümüz gittik. O kadar kalabalık ki, içeri girmek mesele. Neyse, girmeyi başardık ama ayağım yerden kesilmişti, sürüklendim ve kendimi sahnede buldum; senin anlayacağın, savruldum. Biraz da hırpalanmıştım tabii ki. Galiba Nur ve Gülten de epey hırpalanmıştı. Nur sosyoloji, Gülten fizik okuyordu, ben de iktisat okuyordum.

85 *Cinématèque*: Sinema filmlerinin sanat, eğitim, kültür ve sinemanın tarihsel yönü göz önüne alınarak toplandığı, korunduğu, kimi zaman izleyiciye sunulduğu yer ya da kurum.

86 *La Battaglia di Algeri* (Cezayir Savaşı): Gillo Pontecorvo’nun yönettiği, başrollerini Brahim Hadjadj, Jean Martin, Yacef Saadi’nin oynadığı 1966 yapımı İtalyan filmi.

87 Nur Vergin (1941-): Paris-Sorbonne Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde lisans, yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamlayarak aynı üniversitede sosyoloji doktoru unvanını aldı. 1973’te İstanbul Üniversitesi’nde göreve başladı. Bilkent ve Marmara üniversitelerinde de görev yaptı. Babası, Atatürk’ün yakın arkadaşı Nuri Conker’in oğlu diplomat Mahmut Conker’dir. Mahmut Conker’in vefatının ardından annesinin evlendiği ve yine bir diplomat olan Nurettin Vergin’in soyadını kullanmaktadır.

İyi de film neden yasaklanıyor?

– Cezayir, bağımsızlığını kazanınca, Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Fransız sömürgecilerin yandaşı *pied-noirs*'lar, Fransa'ya getiriliyor. Cezayir'deki Fransızlara *pied-noirs* (kara ayaklılar) deniyor. Cezayir'e gelen ilk işgalci askerlerin siyah botları varmış. Cezayirliler onlara "kara ayaklılar" demişler. Kurtuluş Savaşı'nda Fransa yanlısı olanlara da *pied-noirs* deniyordu. Fransa'daki devrimci Cezayirlilerle *pied-noir*lar arasında sürekli bir hasımlık vardı ve sık sık çatışmalar oluyordu. Hükümet yeni bir dalaşı önlemek amacıyla filmi yasaklıyor.

Bütün Fransız yanlılarına deniyor değil mi, *pied-noir* diye?

– Tabii ki, Fransa'daki tüm kurtuluş savaşı karşıtlarına, bağımsızlığa karşı olanlara *pied-noirs* deniyordu. Benim birkaç Cezayirli arkadaşım vardı ve onların da zaman zaman saldırıya uğradığı oluyordu. Müsaadenle sana bir anekdot nakledeyim:

Elbette hocam, buyrun lütfen.

– Bir öğlen Albert Cathélet Üniversite Lokantası'nda yemeğimi alıp, bir masaya oturdum. İki öğrenci de yemeklerini alıp masaya oturdular, meğer kardeşmişler. Tabii ki bir süre sonra mutlaka muhabbet başlıyor. "Nerelisiniz?" dedim, "Cezayirliyiz" dediler. "O halde akraba sayılırız, ben de Türkiyeliyim," diye espri yaptım. Adı Muhammed olan, "Ama biz size kırgınız," dedi. "Hayırdır, bu da ne demek oluyor!" dediğimde, "Türkiye, Birleşmiş Milletler'de Cezayir'in bağımsızlığının oylandığı oturumda aleyhte oy kullanıldı da ondan," dedi. Öyle bir şey olduğundan haberim bile yoktu. Şaşırdım. Biraz şaşkın, "Ama bu işte şahsen benim bir dahlim yok!" diyebildim. Onlar da, "Elbette seni suçlamak için söylemedik," dediler. Sonra çok samimi arkadaş olduk. Fransa'da sadece *pied-noir*slar'ın yaşadığı köyler, kasabalar var. Şahsen bir tanesinin içinde geçtim.

Sadede gelirsek, o dönemde sadece *Cinématèque*'lerde değil, normal sinemalarda da güzel filmler oynuyordu. Kültürel-estetik ortam son derecede canlıydı. İşte benim doktora başladığım dönem öyle bir dönemdi. İstersen akademik çalışmaya nasıl başladığımı anlatayım.

Tabii ki hocam.

– Şimdi Marczewski diye bir hocamız vardı. Jean Marczewski.⁸⁸ 1939'da, Polonya'dan iktisat okumak üzere Paris'e geliyor.

88 Jean Marczewski (1908-1990): Polonyalı ekonomist. Nancy ve Strazburg'da okuduktan sonra Belçika'da Polonya Konsolos Yardımcısı olarak atandı. İkinci Dünya Savaşı'nda Fransa'daki Polonya ordusuna katıldı. Gestapo tarafından tutuklandı, Mauthausen Kampı'na sürüldü ve bu-

Hocanız Jean Marczewski lisans öğrencisi olarak Paris'e geliyor, değil mi?

– Evet, aynı benim 1966'da geldiğim gibi. Fakat geldikten bir süre sonra Almanlar, işte Hitler, Fransa'yı işgal edince fakülteyi bırakıyor, eğitime ara veriyor ve *Résistance*'a,⁸⁹ komünist direniş hareketine katılıyor. Hatta bir ayağından vurulmuş, topaldı. Savaş bitince tekrar fakülteye dönüyor. Fakülteden mezun oluyor, asistan kalıyor, profesör oluyor, Fikret Başkaya'nın da hocası oluyor. Fransa'da, *memoir* diye bir akademik çalışma türü vardı o zaman. Seminerle tez arasında bir şeydir *memoir*. Sınıfta on iki-on üç kadar öğrenci vardı. Jean Marczewski sınıfa *memoir* dağıtıyor. Önce soruyor, çalışmak istegin bir konu, bir tema, bir başlık var mı diye. Yoksa kendi öneriyor. Sıra bana geldi. “*Monsieur* Başkaya, sizin aklınızda bir şey var mı?” dedi. “Efendim ben Küba'da planlama üzerine çalışmak istirim.” dedim. “İyi de, İspanyolcanız var mı?” diye sordu. Ben de, “Yok!” dedim. “Sorun çıkabilir ama sana bir hafta süre veriyorum, kararını bana bildirirsin,” dedi.

Sizlere araştırma konuları veriyor yani?

– Evet evet, araştırma konuları veriyor.

Siz de onları çalışıyorsunuz.

– Evet öyle. Neyse eve, odama döndüm. Benim oda çok merkezî bir yerdeydi. Ayakaltında bir yer, kapıda kilit de yoktu. Döndüğümde ekseri birileri olurdu odamda. Onları yoğun bir tartışmanın içinde bulurdum. İşte, Vietnam Savaşı'nı, Sovyetler'deki rejimin niteliğini, Latin Amerika'daki gerilla hareketlerini, son seyrettikleri filmi, Sovyet-Çin uyuşmazlığını, vs. tartışıyor veya yiyecek bir şeyler hazırlıyor olurlardı. İspanyol, Latin Amerikalı, Arjantinli, Bolivyalı, Perulu, Nikaragualı epey arkadaşım vardı. Durumu onlara açtım, “Sen Küba üzerine çalış, gerektiğinde biz sana çeviri yaparız,” dediler. Neyse, çalışmaya başladım. Bir süre sonra İngilizce ve Fransızca kaynakların sınırına ulaştım. Zaten devrim olalı da fazla olmamış, fazla kaynak yok. “Marja bana bunu çevirir misin?” diyorum. “Benim yarın sınavım var,” diyor; öteki, “Ben Madrid'e gidiyorum, bir süre yokum,” diyor. “Carlos şunu çevirir misin?” diyorum, “Sınavım var,” diyor. Gerçekten yardım etmek

rada ağır yaralandı. 1945'te serbest bırakıldı, savaştan sonra Paris'e döndü ve “III. Reich'in para ve mali politikası” üzerine doktorasını yaptı. Burada Uygulamalı Ekonomi Enstitüsü'nde araştırma direktörü olarak atandı 1965'te Paris'te Hukuk ve Ekonomi Fakültesi'nde profesör olarak atandı. Siyasal Ekonomi Derneği ve Française de Science Economique başkanlığı yaptı.

89 *Résistance*: İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi işgaline karşı faaliyet göstermiş hareketlerin tümü için kullanılan genel bir ifadedir. Fransa özelinde *Résistance*, işgalci Almanlara ve Vichy Rejimi'ne karşı düzenlenen istihbarat ve sabotaj hareketleri veya askerî operasyonlardan oluşan direniş hareketidir.

istiyorlar belki ama vakitleri yok. Velhasıl durum ciddi; Marchewski sert bir hoca. Not yirmi üzerinden veriliyor; ya sıfır ya da yirmi veriyor. Kabul veya ret gibi bir tarzı var. Baktım olacağı yok, *assimile* diye bir dil öğrenme metodu vardı. Bir kitap ve on tane de 45'lik plak var. Kitabı açıyorsun, plağı gramofona koyuyorsun. Galiba iki ayda ekonomik metinleri anlayacak kadar İspanyolca öğrendim. Bilyorsun, Latin kökenli dillerden birini bilersen diğerlerini öğrenmek kolaydır. Lafı uzattım, netice itibariyle ilk akademik çalışmam böyle başlamıştı.

Çalışma elinizde var mı hocam?

– Zaten kitaplarımın çoğu Fransa'da kaldı. Türkiye'ye döndükten sonra da biraz göçebe gibi yaşadım. Birçok kitap kayboldu maalesef. Küba'da planlama üzerine çalışmak benim için sadece akademik bir etkinlik değildi aslında. Sosyalist/politik biri olarak, benim için başkaca bir önemi de vardı tabii ki. Yaptığım çalışmanın altbölümlerinden biri, *Kapitalizmden Sosyalizme Geçişin Teorik ve Pratik Sorunları*'ydı. O bölüm için okumalar yaparken, dönüp dolaşıp aklıma bir soru takılıyordu: Sovyetler Birliği'ndeki rejim aslında ne? Oradaki rejim ne kadar sosyalist? Netice itibariyle Sovyetik rejime dair soru sorar hale gelmem, o çalışma dönemine rastlıyor.

O dönemde yükselen sol da, Sovyet soluna bayağı eleştirel yaklaşıyor.

– Tabii ki, tabii ki. '68 Baharı'nın sorun ettiği iki şeyden biri kapitalizm, diğeri de Sovyet sisteminin eleştirisiydi. Fakat şöyle bir şey var; insanlar 1968'i bir öğrenci hareketi olarak biliyor. Bu doğru değil. '68 Baharı'nda on milyon işçi bir ay grev yaptı. Kapitalizm tarihinde böyle bir şey yok. Fabrikalar işçiler tarafından işgal edilmişti. O kadar insanın o kadar direndiği başka bir örnek olduğunu sanmıyorum.⁹⁰ Türkiye'de on milyon işçinin-emekçinin-proleterin bir ay grev yaptığını bir tasavvur et! Direnişin kapsamı ve uzunluğu

90 14 Mayıs 1968'de Nantes'daki ilk fabrika işgalinden sonra başlayan grevler birkaç gün içinde on binlerce işçiyi kapsar. 18 Mayıs'ta yaklaşık bir milyon, 22 Mayıs'a gelindiğinde ise dokuz milyona yakın işçi grevlere katılır. Haftalarca devam eden grevler bazı fabrikalarda bir aydan fazla süre devam eder. Cumhurbaşkanı De Gaulle'u ve Fransız burjuvazisini bu grev dalgasından kurtarıp çıkaran Sovyetler Birliği Komünist Partisi güdümündeki Parti Communiste Français (PCF - Fransız Komünist Partisi) ve Confederation Generale du Travail (CGT - Genel İşçi Sendikaları Konfederasyonu) olur. PCF ve CGT öğrenci protestolarına karşı net bir tavırla karşı çıkarlar. SSCB'nin denetimi altındaki Doğu Avrupa devletlerinde, SSCB karşıtı seslerin yükselmeye başladığı bir dönemde SSCB'nin isteyeceği en son şey yeni bir devrim, hele hele kendi denetimi dışındaki bir devrimdir. Çünkü Fransa gibi gelişmiş bir kapitalist ülkede gerçekleşecek bir devrim, Doğu Avrupa başta olmak üzere, kendi denetimi altındaki ülkelerdeki muhalif hareketlerin daha da güçlenmesine neden olabilecektir. Mayıs '68 Olayları'nın ardından Charles de Gaulle erken seçim kararı alır. İlki 23 Haziran, ikinci turu ise 30 Haziran 1968 tarihlerinde yapılan Fransa Ulusal Meclisi seçimleri komünist ve sosyalistler için hezimet olur.

bir istisna aslında. Özel araba dışında hiçbir ulaşım aracı çalışmıyor; otobüs, metro, tren çalışmıyor. Sokaklarda hep yürüyorduk. Bir tek otostop yapma şansın var, o kadar. Lenin'in "Devrim öncesi dönemlerde insanlar tanınmaz hale gelir" diye bir sözü vardır. Ben onu 1968 baharında Paris'te gördüm, yaşadım. Gerçekten de insanlar tamamen değişmişti. Mesela etrafımda nerdeyse evli insan kalmamıştı; bir silkinme anı, sanki bir sokakta yürüyorsun, bir kavşağa varıyorsun. Diyelim iki-üç sokağın kavuştuğu küçük bir meydan; her gelen yere oturuyor, kimse birbirini tanımıyor, ilk defa orada karşılaştığı insanlar... Biri, "Gelin yoldaşlar, şu sorunu tartışalım," diyor. Oylanıyor ve hemen tartışmayı yönetecek biri seçiliyor ve tartışma başlıyor. Şahsen o tür iki tartışma da bana isabet etmişti. Birinin teması, sosyalist bir toplumda eğitim politikası nasıl olmalıydı, diğeri de ulusal ve kentsel ulaşım politikası üzerineydi. Bu iki örnek o günlerin sosyal-politik atmosferi hakkında bir fikir vermiyor mu?

Tartışmayı yönetmek üzere bir moderatör de belirleniyor?

– Biri tartışmayı yönetsin diyorlar, ben talibim diyen biri çıkıyor ve tartışma başlıyordu. Tabii ki gayet canlı bir tartışma oluyordu.

Bu gelenek 1970'lerde galiba, Türkiye'de de forum geleneği olarak yansıyor üniversitelere, o dönemde de sürekli forumlar düzenleniyor.

– Tabii ki, tabii ki.

"Gezi"den⁹¹ sonra da o gelenek biraz revize edilerek bu kuşağa da aktarıldı; parklarda toplanan forumlar filan... Ben de Batıkent'teki birkaç tanesine katılmıştım.

– Evet evet, ama Fransa'dakinin farkı şu:

Daha spontane herhalde...

– Evet, öyle. Bizdekinde en azından bir önhaberleşme var. İşte telefonla, sosyal medyadan vs.; orada kavşakta, meydana oturanlar tamamıyla tesa-düfen oradalar.

91 Gezi Parkı Direnişi: 2013 yılında, 61. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin, İstanbul'un Beyoğlu ilçesinde bulunan ve sadece umumî hizmette kullanılmak koşulu ile tapuda İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne tahsis edilmiş olan Taksim Gezi Parkı'na İstanbul 6. İdare Mahkemesi ve 2 No'lu Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun aksi yönde kararı olduğu halde Topçu Kışlası'nı Taksim Yayalaştırma Projesi çerçevesinde imar izni olmadan yeniden inşa etmesini engelleme eylemi olarak başlamıştır. Gösterilere rağmen dönemin başbakanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Topçu Kışlası'nı inşa etme kararlılığı ve bu yöndeki açıklamaları neticesinde olaylar, hükümet karşıtı protesto gösterilerine dönüşmüş ve diğer illere de yayılmıştır.

'68'deki o toplanma-tartışma kültürünün gerisinde bir Paris Komünü⁹² geleneği, bir kentsel örgütlenme kültürü aramak doğru olur mu – ki zaten *commune* kelimesinde bile şehir, şehir yaşamı vurgusu açık ve net. Özetle, '68'deki toplantı kültürü ve pratiklerini genelde Batı'nın, özelde Fransa'nın kültürel mirasıyla da ilişkilendirebilir miyiz sizce? Daha da önemli si Hocam, Türkiye'den farklı olan da bu mudur? Fransa'da, '68'de, sokakta birbirlerini tanımayan insanlar rastlaşıyorlar, oturuyor, tartışıyor, sonra dönüp gidiyorlar evlerine. Bizim için ilginç, sıra dışı, ama oradaki kültüre içkin bir şey olarak bakabilir miyiz, normal bir şey, sıradan bir şey diye düşünebilir miyiz bu pratikleri?

– Tabii ki, söylediğin gibi, Fransa'da çok köklü bir sınıf mücadelesi geleneği vardır. O meydanda oturanlar sonuç itibarıyla tarihin akışını değiştirmiş nesillerin çocukları. Bir de 1968'in asıl Mayıs ve Haziran aylarından sonraki dönemde kamulaştırma diye bir pratik vardı. Kitapçıya giriyor, bir iki kitabı alıp çıkıyor, bir ödeme yapmadan. Oradaki mantık şöyleydi galiba; her şeyin herkesin ortak kullanımına sunulması gerektiğine göre neden ödeme yapayım, diyor. Mesela bir markete giriliyor, ihtiyaç olan alınıyor, ödeme yapmadan çıkılıyordu. Bizim Türk arkadaşlar ona *tedarik* diyorlardı. Ben hiç öyle bir şey yapmadım ama bir arkadaşımız bana iki kitap tedarik edip vermişti. Saint-Michel Bulvarı'nda Maspero diye bir kitapçı vardı. İlk eşim Annie de orada çalışıyordu. Şimdi şöyle: Bulvar üzerindeki bütün kitapçılar *kamulaştırma* yapanı hırsız sayıyor ve polis çağırıyor, şikâyet ediyorlardı. François Maspero, "Ben kimseyi burjuva polisine teslim etmem," diyordu. Bir süre sonra Maspero'nun şikâyet etmediği etrafta duyulunca kamulaştırıcıların çoğu Maspero'ya yönelmeye başladı. François Maspero⁹³ Marksistti, ünlü bir Fransız tarihçisinin oğluydu.

Babasının adı nedir hocam? Çok merak ettim.

– Hiç hatırlamıyorum. Neyse, devam edelim. Maspero sadece kitapçı değildi, aynı zamanda harika bir yayıneviydi. Tabii ki kamulaştırma arttıkça kitabevi hızla eriyordu. Kamulaştırma polise teslim etmezsen işin sonu malum. O zaman şöyle bir yöntem denendi: Fransa'nın ünlü yazarları, filozofları, bazı üniversite öğretim üyeleri kitabevinde nöbet tutmaya başladılar. Ka-

92 Paris Komünü: 18-28 Mayıs 1871'de Paris'i yöneten sosyalist, devrimci hükümettir. Fransa-Prusya Savaşı, İmparator III. Napolyon'un ele geçirilmesine, II. Fransız İmparatorluğu'nun çöküşüne ve Üçüncü Cumhuriyet'in kurulmasına yol açmıştır. Komün'ün politikaları ve sonuçları hakkındaki tartışmalar, onu proletaryanın diktatörlüğüne bir örnek olarak nitelendiren Karl Marx'ın fikirleri üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

93 François Maspero (1932-2015): Fransız gazeteci, çevirmen, aktivisttir. 1970'ler Fransa'sının sosyalist yayınlar satan en ünlü kitapçısının sahibidir. Maspero bu kitapçıyı 1955'te, henüz 23 yaşındayken açar. Babası Prof. Dr. Henri Paul Gaston Maspero, bir Çinbilimci, sinologdur. Doğu Asya ve Taoizm çalışmaları ile tanınan Henri Maspero, İkinci Dünya Savaşı sırasında Naziler tarafından tutuklanır ve Buchenwald toplama kampında öldürülür.

mulaştırmayı o işten caydırmak, ikna etmek için onunla tartışıyorlardı. Yayınevinin, kitabevinin neden yaşaması gerektiğine onları ikna etmeye çalışıyorlardı. “Bu kitap, And Dağları’ndaki gerillanın çantasında. Bu yaptığınız son derece zararlı, bu yayınevi yaşamalı” türü şeyler söylüyorlardı. O çabalar sonuç vermedi ve Maspero kapandı. Tabii ki eşim de işsiz kaldı. Maspero’nun kapanması gerçekten çok kötü oldu.

Hocam, 1968 Baharı’ndaki kalkışmayı devrim öncesi dönem olarak ifade ediyorsunuz. O halde devrim neden gerçekleşmedi? İşçiler, öğrenciler, çok geniş bir kitle ayağa kalkmışken?

– Bir kere devrim öncesi dönem olduğunda kuşku yok ama başarısız oluşunun nedeni başka. Fransa’da o dönemde *Parti Communiste Français* [Fransız Komünist Partisi] güçlüydü. Aynı zamanda PCF yanlısı işçi sendikası konfederasyonu *Confédération Générale Du Travail* [CGT-Genel Emek Konfederasyonu] pro-sovyetik bir örgüttü ve Sovyetler Birliği’nden habersiz adım atmıyordu. Tabii ki Sovyetler Birliği de kendi istemediği bir devrimci dönüşümü asla desteklemezdi. Kendi modelinin dışında yeni ve farklı bir şeyin denenmesine kesinlikle izin vermezdi. Aslında başka yerde başka bir şey, farklı bir şey yapılırsa kendi durumunun tartışılır olmasından çekindiği için. Aslında bu konuda çok şey söylenebilir ama genel olarak bu başarısızlığın gerisinde PCF ve CGT gibi pro-sovyetik sendika konfederasyonları ve sol partiler vardı demekle yetineceğim. Harika bir fırsat heba edildi. Eğer devrim başarıya ulaşırdı, bugün dünyanın manzarası çok farklı olabilirdi.

Ligue Communiste Révolutionnaire üyesi Parisli bir genç

Ama bunun önündeki en büyük engel de Fransa’da Sovyetik sendikalar, Genel Emek Konfederasyonu ve Sovyetler Birliği diyorsunuz...

– Esas itibarıyla bu ikisiydi demekte bir sakınca olduğunu sanmıyorum. Biliyorsun *III. Enternasyonal* (Komintern), komünist partilerine sosyalizmin anavatanı Sovyetler Birliği’ni koruma görevi vermişti. Tabii ki söz konusu partilerin misyonu ve varlık nedeni sosyalizmin anavatanını korumak olunca, herhalde amaç hasıl olmuş sayılıyordur, kim bilir...

Parti Communiste Français vs. örgütler, bunlar devrimin gerçekleşmesini engellediler. Ama tabii ki, Sovyetler Birliği hiçbir zaman bir yerde devrim olmasını zaten istemezdi, istemedi. Çünkü Sovyet ileri gelenleri, Sovyet modeli dışında bir deneyimin ortaya çıkmasının, bu modelin de tartışma konusu olmasına neden olacağından çekiniyorlardı ki; bu, Sovyet otoritesinin zafaya uğraması demekti. Öyle bir şey, Sovyetlerin tek çekim merkezi olmaktan

çıkması anlamına gelirdi. Biliyorsun, komünist partiler zaten adına layık komünist partiler değillerdi. Sovyetler Birliği tarafından Avrupa'daki komünist partilere –çokuluslu bir şirketin Moskova'dan yönetilen bir şubesi gibi– verilen görev, sosyalizmin anavatanı olan Sovyetler'i korumak olunca, başka türlü olması zaten mümkün değildi.

Peki bu geleneğin dışında, Fransa'da devrimi gerçekten hayata geçirmeye çalışan bir hareket, bir gelenek yok muydu?

– Elbette vardı ama taşı yerinden oynatacak güçleri, etkileri yoktu... Mesela birkaç antiStalinist örgüt vardı ama daha kendileri oluşum halindeydiler. Troçkistler bunların başında geliyordu. Bir de Maoistler vardı. Bu ikisi dışında bir sürü küçük grup da vardı elbette. Mesela ben o dönemde antiStalinist, Troçkist *Ligue Communiste Révolutionnaire*'nin⁹⁴ [Devrimci Komünistler Birliği] üyesiydim. Dediğim gibi bunlar henüz oluşum halindeki yapılarıydı. Kitleyle bağları çok zayıftı. Solun dinamik unsurlarını oluşturuyorlardı ama, taşı yerinden oynatacak güçleri yoktu.

Hâlâ aktifler mi hocam? Bugün var mı bu örgüt?

– Bildiğim kadarıyla hâlâ devam ediyor ama ben oradan ayrıldıktan sonra hem coğrafi olarak ve hem de ideolojik olarak da LCR'den koştum. Tabii her zaman kendimi devrimci Marksist sayıyorum ve geleneksel sol örgütlere eleştirel bakıyorum. Önemli olan Marksist olmaktır. Tabii ki Marx'tan başlayıp, orada durmamak kaydıyla. Tekrar etmek pahasına şunu söyleyeyim ki, eğer devrim fırsatı kaçtıysa –ki kaçtı– bu Fransız Komünist Partisi'nin ve bürokratik yozlaşmaya uğramış işçi örgütlerinin yüzündendir. Şöyle düşün, Türkiye'de yirmi milyon işçi, emekçi, bir ay süreyle ayakta. Bu, iktidarı devirmek için bir adım kaldı demektir ve maalesef o adım atılamıyor.

Peki, Fransa Komünist Partisi'nin –siz basiretsizlik olduğunu söylüyorsunuz da– onların bu sürece bakışı neydi? Onlar kendilerince neyi doğru yaptıklarını düşünüyorlardı o dönemde?

– Ne yapacaklarını bilmiyorlardı ve ne yapmayacaklarına da Moskova'da karar veriliyordu. Sana bir şey söyleyeyim: 1968 Paris Baharı, çoğunlukla bir öğrenci ayaklanması olarak bilinir. Bu doğru; müthiş bir öğrenci isyanıydı ama hepsi o kadar değildi. Aynı zamanda müthiş bir işçi sınıfı hareketiydi.

⁹⁴ *Ligue Communiste Révolutionnaire* (Devrimci Komünistler Birliği): Resmî kuruluşu 1973 yılı olmasına rağmen geçmişi İkinci Dünya Savaşı ve öncesine dayanan antiStalinist, Troçkist bir siyasi partidir. Parti Troçki tarafından örgütlenen Dördüncü Enternasyonal'e üyedir. 5 Şubat 2009'da partinin feshi oylanır. Üyelerin %87'si partinin feshi yönünde oy kullanırlarken, %11,5'i de partinin feshedilmesine karşı çıkarlar, bu grup daha sonra *Nouveau Parti Anticapitaliste* (Yeni Antikapitalist Parti) içerisinde faaliyetlerine devam etmeye karar verirler.

Burjuva iktidarının alaşağı edilmesinin maddi ve ideolojik koşulları olgunlaşmıştı! Olgunlaşmayan, örgütsel yapılarıydı.

Hocam, üniversiteye dönersek, başka kimler vardı; dersler, ders aldığınız, etkilendiğiniz hocalar?

– Ders aldığım hocalar o kadar dikkat çekici değildi. Dışardaki hocalar, filozoflar benim için daha önemliydi. Mesela Sovyetler Birliği ve Çin’e dair çok kitabı olan, başka bir kurumda profesör olan Charles Bettelheim⁹⁵ üniversite dışında dersler, konferanslar veriyordu. Fırsat buldukça izlemeye çalışıyordum. Zaten Küba’da planlama üzerine çalışan birinin Charles Bettelheim’i takip etmemesi mümkün değildi. Sadece konferanslarını izlemiyordum, kitaplarını da okuyordum. Dönemin en gözde Marksist teorisyeni olan Ernest Mandel’i⁹⁶ izliyordum. Onunla tanışmam şöyle olmuştu: O sıralar François Maspero, *les Partisans* (Partizanlar) diye aylık bir dergi çıkarıyordu. O derginin bir sayısında *Büyük Ekonomik Tartışma* adlı bir dosya vardı. Ernest Mandel, Che Guevara, Kübalı Marksist Carlos Rafael Rodriguez⁹⁷ ve şu anda isimlerini hatırlamadığım bir-iki teorisyen arasında kapitalizmden sosyalizme geçiş temalı bir tartışma yapılıyordu. Derginin o sayısını okuyunca Ernest Mandel’e bir mektup yazdım. Kendisiyle yaptığım çalışmayla ilgili görüşme isteğimi bildirdim. Biliyorsun Ernest Mandel Belçikalıydı. Bana verdiği cevapta şöyle yazıyordu: “Elbette sizinle görüşmek isterim ama bir mazeretim var. Şu sıralar benim Fransa’ya girişim Fransız Hükümeti tarafından yasaklandı. Eğer Fransa-Belçika sınırına gelebilerseniz orada görüşebiliriz.” Dünya’nın en önemli Marksist teorisyenlerinden birinden gelen o mektup, beni hem duygulandırmıştı hem de yüreklendirmişti. Daha sonra kendisiyle Brüksel’de, evinde görüştüm. Lüksemburg’daki bir etkinlikte de beş gün beraber olmuşum. O dönemde Roger Garaudy de popülerdi, onun konferans-

95 Charles Bettelheim (1913-2006): Fransız Marksist ekonomist ve tarihçi. *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*’teki, *Centre pour l’Étude des Modes d’Industrialisation* kurucusudur. Dekolonizasyon döneminde birkaç gelişmekte olan ülkenin hükümetlerine ekonomik danışmanlık yapmıştır. Fransız Yeni Solu içerisinde etkili bir isimdir.

96 Ernest Mandel (1923-1995): Belçikalı sendikacı, Marksist iktisat kuramcısı. İkinci Dünya Savaşı sırasında siyasi faaliyetleri nedeniyle tutuklandı ve Dora Toplama Kampı’nda tutuldu. Savaşın sona özgürlüğüne kavuşan Mandel, siyasi mücadelesine devam etti. Kısa sürede Michel Pablo ile birlikte Dördüncü Enternasyonal’in önderlerinden birisi haline geldi. Dördüncü Enternasyonal’in 1946 yılında yapılan dünya kongresinde uluslararası sekreterlik üyesi seçildi. Birçok sendikada görev aldı. Geç kapitalizmi irdeleyen kitaplar yazdı. Ernest Mandel, ölümüne değin Marksizmin esaslı savunucularından ve Troçkist hareketin seçkin önderlerinden birisi olarak yaşadı.

97 Carlos Rafael Rodriguez (1913-1997): Cienfuegos’da doğdu ve yirmi yaşında bu kente belediye başkanı seçildi. Beş yıl sonra Komünist Parti’ye üye oldu ve partinin yayın organı *Hoy*’un editörlüğünü yaptı. 1935’te President Carlos Mendieta’ya karşı düzenlenen genel greve katılmasına ve komünist görüşlerine rağmen Batista hükümetinde bakanlık yaptı. Castro döneminde de bakanlık görevinde bulundu

larını da izliyordum. Roger Garaudy⁹⁸ George Politzer⁹⁹ tarafından kurulan Marksist Araştırmalar ve İncelemeler Enstitüsü direktörüydü. Epey sonra Müslüman olmuştu. İşte Maxim Rodinson¹⁰⁰ vs. başka filozofların bazı konferanslarına da katıldığım oluyordu.

Hocam Sorbonne'dan sonra doktora için başka bir üniversiteye geçtiniz, değil mi?

– İşte sona doğru *Université de Poitiers*'ye geçtim. Orada Samir Amin¹⁰¹ ve bir ekip oluşmuştu.

Bu sizin tercihinizdi, değil mi?

– Tabii ki, tabii ki benim tercihim. İki nedeni vardı: Birincisi o sıra evlenmiştim. Maddi bakımdan *Poitiers* daha elverişliydi. Bir de orada iyi bir hoca kadrosu oluşmuştu. Mesela Samir Amin o ekibe dahildi ama daha sonra Senegal'e gitti. Bir süre sonra da *Üçüncü Dünya Forumu*'nu kurdu ve ölene kadar da başkanlığını yaptı. Kızım Caroline doğmuştu.

Caroline ismi sizin tercihiniz miydi?

– Şimdi şöyle, Caroline doğunca bir isim koymak gerekiyor. Kim koyacak? Yazı tura attık, annesi Annie kazandı ve Caroline koydu. Bir sonraki hak benim. Tabii ki ben de rahmetli anamın adını koydum; Gülsüm. Gülsüm doğduğunda anam sağdı. Anam sağken koydum Gülsüm adını.

98 Roger Garaudy (1913-2012): Marsilya'da dünyaya geldi. 1933'te Komünist Parti'nin gençlik örgütlenmelerine katıldı. Fransız hükümetinin Hitler'le anlaşmasını kışlada protesto eden bildiriler hazırladığı için Fransız sömürgesi Cezayir'e, sürgün kampına gönderildi. Filozof Gaston Bachelard'ın yanında tez hazırlayarak Sorbonne Üniversitesi'yle Moskova Bilimler Akademisi'nden felsefe alanında doktor unvanı aldı. 1956'da Komünist Partisi siyasi büro şefi oldu. Prag'ın Sovyetler Birliği tarafından işgalini eleştirdiği için 1970'te Komünist Partisi'nden ihraç edildi. Marksist Araştırma ve İncelemeler Enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı. Marksist felsefeyi çeşitli yönleriyle araştıran çok sayıda eserler yayımlamıştır.

99 Georges Politzer (1903-1942): "Kızıl Filozof" lakaplı, Macar kökenli Fransız Marksist felsefecidir. 1930 yılının başında Fransız Komünist Partisi'ni, 1939'da Alman işgaline kadar faaliyet gösterecek olan Paris İşçi Üniversitesi'ni kurmuştu. Politzer, bu üniversitedeki faaliyeti sırasında diyalektik-materyalizm derslerini üstlendi. 1942'de Politzer kendisi gibi bir direnişçi ve komünist olan eşi Mai'yle birlikte tutuklandı. 20 Mart 1942'de Nazi işgalcilere teslim edildi ve ağır işkenceden geçti. Yasadışı bir Fransızca akademik dergi yayımlamaya başlamasından kısa süre sonra, 23 Mayıs 1942'de kurşuna dizilerek idam edildi.

100 Maxim Rodinson (1915-2004): Fransız tarihçi, sosyolog ve doğubilimci. 1937'de Fransız Komünist Partisi'ne girdi. 1958'de ayrıldı. Stalinizme karşı çıktı, İslâm araştırmalarının özgünlüğüyle tanındı.

101 Samir Amin (1931-2018): Mısırlı-Fransız Marksist iktisatçı, akademisyen ve yazar. Mısırlı bir baba ve Fransız bir annenin çocuğu olarak Mısır'da dünyaya geldi. 1952'de Paris'te siyaset bilimi eğitimi aldı, ardından yine Fransa'daki çeşitli üniversitelerde istatistik ve ekonomi alanlarında yüksek eğitimini tamamladı. Bağımlılık Okulu'nun yaratıcılarından ve önemli figürlerindendir. Üçüncü Dünya'nın kalkınması üzerine çalışmalarıyla tanınır.

Ben Prof. Jean Gabillard'la çalışmak üzere Poitiers'e gittim. Jean Gabillard iktisat tarihçisiydi, eşi Madeleine de felsefe profesörüydü. Harika insanlardı. Onları her hatırladığımda gözlerim dolar. Ne kadar çok sevdiğimi anla. Beni büyük oğulları veya küçük kardeşleri gibi görüyorlardı. Bir insan için öyle hocası, dostu olmaktan daha büyük zenginlik olur muydu?..

1970 yılında Kanada eski başbakanının başkanlığındaki bir Birleşmiş Milletler Komisyonu'na, 1960-1970 kalkınma onyılına dair bir rapor hazırlama görevi verilmişti. O rapor yeni yayınlanmıştı. Jean Gabillard benden raporla ilgili bir çalışma yapmamı istedi. *Rapport Pearson et Sous-développement* [Pearson Raporu ve Azgelişmişlik] başlıklı bir çalışma yaptım. Bu, yaptığım ikinci akademik çalışmaydı. Sonra da "Azgelişmiş Ülkelerde Sanayileşme" başlıklı bir doktora tezi yazdım.

O döneme ait unutmam mümkün olmayan bir şey de tez savunmamdı. Jüri üç kişiden oluşuyordu. Üç kişiden biri Pierre Salama¹⁰² idi. Salama, azgelişmişlik-sanayileşme üzerine çalışmalar yapan genç bir akademisyendi. Marksistti. Savunma bir öğleden sonra fakültenin büyük amfilerinden birinde yapılıyordu. Amfi Kuzey Afrikalı, Kara Afrikalı, Iraklı, Suriyeli, Mısırlı, Latin Amerikalı ve Fransız öğrencilerle dolmuştu. Bir sunum yaptım. Jüri, kararı açıklamak için çekildi. Fransa'da ona *délibération* deniyor. O arada sırtımı amfiye döndüm, arkadaşlarımla şakalaşıyordum. Döndüler ve Jean Gabillard, *mention très bien*'le [pekiyi derece] tezimin kabul edildiğini söyledi ve tebrik etti diğer iki jüri üyesiyle birlikte. Amfide bir alkış koptu. Hayatımda en mutlu olduğum anlardan biriydi. Sonra Jean Gabillard, "Bu iş burada bitmedi, akşam bizim evde kutlayacağız," dedi. Tabii ki Türkiye'ye dönme zamanı de gelip çatmıştı. Jean Gabillard benim o koşullarda dönmemi istemiyordu. Başıma bir iş gelmesinden kaygılanıyordu. Henüz 12 Mart Darbesi'nin hızı kesilmemişti çünkü. 1978'de Fransa'ya gittiğimde bir hafta kadar onlarda kalmıştım. Bir gün Madeleine bana, Jean'ın benim dönüş günlerimde, "İlk defa otoriter biri olmak isterdim, o zaman Fikret'i caydırabilirdim," dediğini söyledi.

Tabii ki dönmek bir risk içeriyordu ama dönmediğim takdirde iki sorun ortaya çıkacaktı: Birincisi askerliği yapmadığım için vatandaşlıktan çıkarılacaktım; ikincisi, burs bağlandığında birileri kefil oluyor. Ve fakirler kefil oluyor. O zaman aldığım bursu faiziyle birlikte onlardan tahsil etme yoluna gireceklerdi. Bir kere vatandaşlıktan çıkarıldın mı da ne zaman yurttaşlığa döneceğin, dönüp dönmeyeceğin artık belirsizdir. Fakat bir neden daha vardı: Ben mutlaka dönmek üzere yurtdışına gittim. Dönmemek bir ilke zaafı, bir

102 Pierre Salama (1917-2009): Fransız tarihçi ve arkeolog. Afrika'daki Roma yolları ve kilometre taşları, epigraf, nümizmatist ve tarihsel coğrafya uzmanı.

tutarsızlık olurdu o zaman. Ama vatandaşlıktan çıkarılma durumu olmasa belki dönüşü bir süre geciktirebilirdim.

Fransa'da başlayan dostluklar

Fransa'dayken görüştüğünüz, Türkiye'den bir arkadaş grubu da vardı herhalde? Gülten Çayan ve Nur Vergin'den bahsetmiştiniz zaten. Aklınızda kalan başka isimler de var mı?

Evet, çok sayıda öğrenci vardı. Saymakla bitmez. Yazar Pınar Kür,¹⁰³ ressam Neşe Erdok,¹⁰⁴ heykeltıraş Saim Bugay,¹⁰⁵ *Yön* dergisinin imzacıların İstanbul Hukuk'tan Mehmet Can Köksal,¹⁰⁶ Ömür Sezgin,¹⁰⁷ Ahmet Taner Kışlalı,¹⁰⁸ gazeteci Ali Sirmen,¹⁰⁹ Zafer Üskül,¹¹⁰ sinema oyuncusu Can

- 103 Havva Pınar Kür (1943-): Edebiyatçı, yazar. Üniversite eğitimini Queens College ve Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladı. Sorbonne Üniversitesi'nde karşılaştırmalı edebiyat alanında doktora yaptı. İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu'nda, Bilgi Üniversitesi'nde medya ve iletişim sistemleri bölümünde öğretim elemanı olarak çalıştı.
- 104 Neşe Erdok (1940-): Öğretim üyesi ve ressam. İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Resim Bölümü Neşet Günal Atölyesi'nden mezun oldu. 1965-1966 yıllarında Madrid'de Escuela Eutral de Idromas'ta ve Eseuela Diplomática'da İspanyol dili, edebiyatı, uygarlığı ve sanat tarihi üzerine çalışmalar yaptı. Millî Eğitim Bakanlığı için Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne öğretim üyesi yetiştirilmek üzere Fransa'ya gönderildi. Paris'te Ecole Nationale Supérieure des Beaux-Arts'da Prof. Chaplain Midy ve Prof. Pierre Matthey de Etang'ın yanında resim çalışmaları yaptı. 1981 yılında profesör oldu.
- 105 Saim Bugay (1934-2008): Ressam, heykeltıraş. 1967'de İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin Sadi Çalık Atölyesi'nden mezun oldu.
- 106 Mehmet Can Köksal: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. İdare Hukuk Anabilim Dalı'nda öğretim üyeliği yaptı. Şair, yazar, çevirmen.
- 107 Ömür Sezgin (1942-): A.Ü. SBF İktisat ve Maliye Bölümü'nden mezun oldu. 1974 yılında Paris 1 Üniversitesi'nde iktisat dalında doktora yaptı. Devlet Planlama Teşkilatı'nda çalıştı. 1976 yılı sonunda Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak başladı.
- 108 Ahmet Taner Kışlalı (1939-1999): Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. 1967 Paris Hukuk Fakültesi'nde doktorasını bitirdi. Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı. 1977'de CHP'den milletvekili oldu. 42. Hükümet'te kültür bakanı olarak görev yaptı. 12 Eylül sonrasında Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde siyaset bilimi dersleri verdi. *Cumhuriyet* gazetesinde "Haftaya Bakış" başlığıyla köşe yazıları yazdı. 21 Ekim 1999'da, Ankara'daki evinin önünde uğradığı bombalı saldırı sonucu hayatını kaybetti.
- 109 Ali Sirmen (1941-): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1966 yılında *Akşam* gazetesinde köşe yazarlığına başladı. *Yeni Ortam*, *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde çalıştı. 1972 yılında kurulan Barış Derneği'nin kuruluşunda yer aldı. Çeşitli dizilerde oyuncu olarak rol aldı.
- 110 Zafer Üskül (1944-): Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Fransa'da Grenoble Üniversitesi'nde siyaset bilimi doktorası yaptı. 1974'te doçentliğe, 1979'da profesörlüğe yükseldi. Anadolu, Mersin, Marmara, İstanbul ve Yıldız ve Boğaziçi Üniversiteleri'nde Türk Anayasa Hukuku dersleri verdi. İnsan Hakları Yüksek Danışma Kurulu üyeliği ve başkan yardımcılığı yaptı, Kültür Bakanlığı danışmanı olarak görev aldı. Türkiye İnsan Hakları Kurumu Vakfı kurucu üyeliği yaptı. 2007 genel seçimlerinde Adalet ve Kalkınma Partisi'nden Mersin milletvekili seçildi.

Kolukisa,¹¹¹ Artun Ünsal,¹¹² ünlü piyanist Leyla Pınar,¹¹³ Altın Pınar, Nur Ver-
gin, daha önce sözünü ettiğim Gülten Savaşçı... Bunların çoğuyla oldukça sı-
cak ilişkim olduğunu söyleyebilirim. Bir de, öğrenci derneği olarak bir folklor
ekibi de oluşturmuştuk. Ben de o ekibe dahil olmuştum. Çayda çırayı filan oy-
namayı öğrenmiştim. Her yıl mayıs veya haziranda, uluslararası öğrenci şenliği
olurdu; ona katılmıştık. Daha sonra Ayasofya Müzesi'nin müdürü olan bir ho-
ca bize oyunları öğretmişti. Ama hepsi o kadar, bir daha hiç sahneye çıkmadım.

Oyun ekibindeki arkadaşlarınızı hatırlıyor musunuz?

– Piyanist Leyla Pınar ve ressam Neşe Erdok vardı ama diğerlerini hatırla-
mıyorum.

Ülkeye dönüş: "Sakıncalı Piyade"nin zor yılları

Türkiye'ye döndünüz, sonra?

– Türkiye'ye döndüm, döndüğümde iki kızım vardı. Caroline üç yaşın-
da, Gülsüm iki yaşında. Yani karar vermek babayığıtlık istiyor. Hesap şuy-
du, plan şuydu: Ben Türkiye'ye döneceğim, askerliğimi yapacağım, bir üni-
versitede göreve başlayacağım, onları, ailenin Paris'te kalanını Türkiye'ye ge-
tireceğim. Tabii ki hiçbir zaman evdeki hesap çarşıya uymuyor. Ben geldim,
Tuzla Piyade Okulu'nda, yedek subay okuluna aldılar.

Fransa'dan geldiniz, hemen askere mi aldılar hocam?

– Zaten asker kaçağı durumundasın ve vatandaşlıktan atılma süreci başla-
tılmış. Şubatta geldim, nisanda da kendimi Tuzla'da Yedek Subay Okulu'nda
buldum.

111 Can Kolukisa (1934-): Sorbonne Üniversitesi Tiyatro Enstitüsü'nde tiyatro öğrenimi gördü. 1953 yılında İstanbul Üniversitesi Gençlik Tiyatrosu'nda tiyatroya başladı. Cep, Oda, Dormen, Sahne Z ve Halk Oyuncuları tiyatrolarında çalıştı. 1991-1992 yılları arasında Gaziantep Şehir Tiyatrosu'nda sanat yönetmenliği yaptı. Birçok film ve dizide rol aldı.

112 Artun Ünsal (1942-): 1966'da Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi, aynı üniversitede 1970'te doktorasını yaptı. 1970-1973 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi'nde, 1975-1982 arasında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde çalıştı. 1972-1986 yılları arasında *Le Monde* ve *Le Journal de Genève* gazetelerinin Türkiye temsilciliğini, 1986-1992 yılları arasın-
da *Hürriyet* gazetesinin Paris temsilciliğini yaptı. 1994'te Galatasaray Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine atanan Ünsal, aynı dönemde Boğaziçi Üniversitesi'nde de dersler verdi.

113 Leyla Pınar Tansever: İstanbul Konservatuvarı'nda eğitim gördü. Padova'da Cesare Pollini Konservatuvarı, Poitiers Üniversitesi Müzikoloji Bölümü, Paris'te Sorbonne Ecole des Hautes Etudes'de ve Ecole Normale de Musique'de çalıştı. İstanbul Barok adlı topluluğun kurucusu ve müzik direktörlüğünü yaptı. Uluslararası İstanbul Barok Müzik Festivali'nin kuruculuğunu yaptı. Marmara Üniversitesi ve Mimar Sinan Üniversitesi Devlet Konservatuvarı'nda öğretim üyeliği yaptı. Yıldız Teknik Üniversitesi Müzik Tasarım Bölümü başkanlığı görevlerinde bulun-
du. Brüksel Kraliyet Konservatuvarı'nda klavsen üzerine dersler verdi.

Yıl kaç?

– Yıl ‘73. Daha nizamiyeden girdim, içeri adımımı attım, benimle uğraşmaya başladılar. Yedek Subay Okulu altı ay. Altı ayın sonunda *sakıncalı piyade* çıkarıp Erzurum Oltu’ya sürgün ettiler. Neden daha baştan sürgün etmediler sorusunu sordum hep! Bana altı ay psikolojik baskı yaptılar. Bunu başkalarına gözdağı vermek için yaptıklarını düşündüm. Bölükte birazcık sainimi olduklarımı çağırıp, “Ona yaklaşırsan askerliğin bitmez!” gibi tehditlerle beni yalnızlaştırıyorlardı. Zaten entelektüel olarak kendimi yalnız hissediyordum. Beni altı ay orada tutmalarının nedeninin bölüktekileri korkutmak olduğunu sanıyorum.

O zaman üniversite ve yüksekokul mezunları askerliğini yedek subay olarak yapıyordu. Altı aylık okulun sonunda adaylar, asteğmen rütbesiyle görev yerlerine dağıtılıyordu. Nereye gideceğin kura ile oluyor. Bir de özel kura vardı. Herhangi bir uzmanlığı olanlar, sanat eğitimi görmüş olanlar, yabancı dil bilenler özel kura ile görev yerlerine dağıtılıyordu. Ben de Fransızca bildiğim için tercüman kurasına katılmam gerekiyordu ama tam sıra bana gelince salondan çıkardılar. Aslında öyle bir şey yapmalarını bekliyordum. Salonda adı Sami olan biriyle yan yana duruyorduk. Sami Museviydi. Bölük komutanı üsteğmen salona telaşlı bir suratla girdi. Sami’ye, “Bak beni arıyor,” dedim. “Yok canım, olur mu öyle şey!” dedi. “Fikret Başkaya nerede, buraya gelsin!” dedi ve beni salondan çıkardı. “Bunu neden yapıyorsunuz?” dedim. “Genelkurmay’dan telgraf aldık, emir öyle,” dedi. Bir-iki gün sonra da beni Oltu’daki 246’ncı Piyade Alayı’na sürgün ettiler.

Peki bunun somut bir sebebi var mıydı, sonuçta siz genç bir doktora öğrencisisiniz; doktoranızı bitirip gelmiş herhangi bir gençsiniz?

– Somut bir sebebi vardı. Çünkü birincisi, ben Türkiye İşçi Partisi üyesiydim. Daha Fransa’ya gitmeden, hakkımda 1965 Eylül’ünde Ankara köylerinde komünizm propagandası yapmaktan dava açılmıştı. İkincisi, Paris’te öğrenci derneğinde görev almıştım ama asıl bir siyasî örgütün, Ligue Communiste Révolutionnaire’nin üyesiydim.

Bizim MIT Fransa’da da iyi çalışıyormuş o dönemde...

– Şimdi bak şöyle bir şey var, çok önemli bu söyleyeceğim şey: Şimdi ben örgüt üyesi olarak...

Örgüt derken LCR’nin, Devrimci Komünistler Birliği’nin üyesi olarak?

– Evet evet. Örgüt toplantılarında benim için özel güvenlik uyguluyorlardı. Mesela bir hücre toplantısının yapılacağı yere doğrudan gitmemi istemiyorlardı. Önce bir yere götürüyorlardı, oradan toplantının yapılacağı yere gi-

diyordum. Ve buna itiraz ediyordum. “Bana bunu neden yapıyorsunuz, burası dünyanın en büyük devrimini yapmış bir ülke değil mi? Niye zahmete katlanıyor, yolu uzatıyorsunuz?” diyordum. Velhasıl, yapılanı abartılı ve gereksiz görüyordum. “Sen boş ver, burjuva devlet senin gibi düşünmez” gibi bir şeyler söylüyorlardı.

Neyse, Türkiye’ye geldik askere alındık, oradan sakıncalı piyade olarak sürüldük. Rahmetli Orhan Apaydın¹¹⁴ çok değerli bir avukat, çok harika bir insan. Onunla tanışıklığım vardı Türkiye’den gitmeden. Bazen mektuplaşıyorduk ve ona bazen Paris’ten Fransızca kitap yolladığım oluyordu. Tabii ki dönünce ve ben sakıncalı piyade olarak sürgün edilince, yedek subaylık hakkım elimden alınınca, itiraz edeyim dedim. Asteğmenlik hakkımı elimden almışlardı. Rahmetli babam, “O kadar okudun, bir onbaşı bile olamadın,” derdi, elbette espriyle karışık. Uzatmayalım, Oltu’ya gitmeden, Orhan Apaydın’a Askerî Idare Mahkemesi’ne (askerî Danıştay) dava açmak üzere vekâlet verdim. Rahmetli Orhan Apaydın Askerî Danıştay’a dava açtı ve davayı kazandı. Ama benim askerlik bittikten bir, bir buçuk yıl kadar sonra. Benim askerlik biteli çok olmuştu. Sonra bir tazminat davası açtım ama onu Ankara’da bir avukat üstlenmişti. Onu da kazandım. Yediğimizi içtiğimizi, verdikleri elbiseyi, iç çamaşırını falan düştükten sonra tazminat olarak az bir para ödediler.

Tabii ki Orhan Apaydın bana, “Bundan sonrasıyla oradaki bir avukat ilgilen. Ama bir şey söyleyeceğim; Fransız polisi senin Fransa’da yaptığın her şeyi, katıldığın toplantıları, detaylarıyla Türkiye istihbaratına bildirmiş,” dedi. Aslında dünyanın her yerindeki polisler birbirlerine, ait oldukları halklardan daha yakındır. Tabii ki aynı şeyi burjuva devletler için de söylemek mümkündür. Meğer benim örgüt arkadaşlarım haklıymış. Öyle benim sandığım gibi abartmıyorlarmış.

246’ncı Piyade Alayı’nda da benimle on üç ay uğraştılar. Neden on iki ay değil de on üç ay denirse; o dönemde Kıbrıs Harekâtı yapılmıştı ve Türk ordusu Kıbrıs’ın kuzeyini işgal etmişti. Şimdi sana şöyle bir şey anlatayım: Tez hocam ve dostum Prof. Jean Gabillard, benim sürgün edildiğimi öğrenince, *Cumhuriyet* gazetesine bir mektup yazıyor. Mealen söylüyorum: “Eski öğrencilerimden Fikret Başkaya’nın İran sınırında bir yere sürgün edildiğini öğrenmiş bulunuyorum. Durumundan kaygı duyuyoruz, haberdar olmak

¹¹⁴ Orhan Adli Apaydın (1926-1986): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. Öğrencilik yıllarında *Vakit* gazetesinde (1945-1946) çalıştı. Hür Fikirleri Yayma Cemiyeti’nin kurucuları arasında yer aldı. *Yeniden Doğu*, *Dünya*, *Milliyet* gibi dergi ve gazetelerde çalıştı. 27 Mayıs Darbesi’nden sonra, Yassıada Duruşmaları’nda ağabeyi Burhan Apaydın ile birlikte savunma avukatlığı yaptı. 1961’de Adalet Partisi’nden 12. dönem Aydın milletvekili seçildi. 1972 yılında kurulan Barış Derneği’nin kuruluşunda yer aldı. 1976-1983 yılları arasında İstanbul Barosu başkanlığı yaptı.

istiyoruz,” diyor. Benimle ilgili övücü şeyler söylüyor. Mektubu *Cumhuriyet* gazetesi Türkçeye çevirip ve yayımlıyor. Bizim alaya da intikal ediyor...

Şişko bir istihbarat yarbayı vardı. Ben ona lakap da takmıştım. Herhalde kulağına gitmiş.

Erzurum’da değil mi?

– Evet; Erzurum, Oltu’da, 246’ıncı Piyade Alayı’nda. Biraz tuhaf bir adamdı. Bir gün yarım metre karın üzerinde eğitim yapıyoruz. Başımızda bölük komutanı yoktu, asteğmen vardı. Eğitimi benimle aynı dönemde Tuzla Piyade Okulu’ndan bir asteğmen yaptırıyordu. Aynı dönemde alaya gelmiştik. Tabii ki o asteğmen, ben sakıncalı piyade... Bir ara baktım, yarbay bizim eğitim alanına doğru geliyor. Ve doğruca bana yöneldi, iyice yaklaştı. Aramızda bir karış mesafe vardı sanki. Başladı bağırmaya, “Sen Türk müsün, hangi vatanı hizmet ediyorsun? İçimizdeki düşmanlar yeter!” diye bağırıyor, bir sürü hakaretler ediyor. Eğer tokat atarsa ayağından sürüyeceğim ama vurmadı. Benim tavrım, duruşum bölükte büyük sempati topladı. “Şimdi beni dinleyin, neler söylediğini duydunuz, bu yarbayı mahkemeye vereceğim. İçinizden iki şahit istiyorum,” dedim. Ama sağlam iki şahide ihtiyacım vardı; zira iki tokat atıp şahitlikten vazgeçirmeleri mümkün. Siyasal Bilgiler’de öğrendiğim hukuk bilgisine de dayanarak bir şikâyet dilekçesi yazdım. Biri Kırıkhanlı Niyazi Talan, bir de şimdi adını unuttum Ankara, Altındağ’dan bir eri şahit gösterdim. Dilekçe hemen Alay Komutanı’na ulaşmış. Ertesi sabah revire muayene için gitmiştim. Ben revirdeyken bir er hışımla yaklaştı, “Alay Komutanı seni çağırıyor,” dedi. Gittim. Alay komutanı Hakkı Kaya,¹¹⁵ “Dilekçeni geri al, yarbaya esas duruş göstermemişsin, aksi halde cezalandırılacaksın!” dedi. Ben de, “Yarbay beni esas duruş göstermediğim için disipline versin, ben de yaptığı hakaretlerden şikâyetimi geri almam,” dedim. “Dikkat et, burası Sorbonne değil, bizi ta Paris’e şikâyet ettin,” dedi. Meğer *Cumhuriyet* gazetesindeki haberi kastediyormuş ama benim bir şeyden haberim yoktu. Günler geçiyor bir haber yok. Hukuk mezunu bir asteğmen vardı. “Dilekçeyle ilgili bir haber yok, ne yapmalıyım?” dedim. Meğer bir ay içinde benim şikâyetim ne oldu diye sormak yasakmış. Velhasıl, şikâyetim karşılıksız kaldı.

Bu konuda müsaadenle Oltu maceramla ilgili iki şey daha söyleyeyim.

115 Korgeneral Hakkı Kaya (1930-2006) (Matkap Hakkı): Işıklar Askerî Lisesi ve Kara Harp Okulu’ndan mezun oldu. 1950 yılında ulaştırma teğmen olarak Türk Silahlı Kuvvetleri’nde göreve başladı. 1975 tarihinde tuğgeneralliğe terfi etti. Mamak 28. Mekanize Piyade Tugay Komutanlığı görevinde bulundu. 1977-1979 yılları İstanbul merkez komutanı olarak görev yaptı. 1979 tarihinde tümgeneral oldu. Kıbrıs 28. Tümen Komutanlığı görevine atandı. 1980-1983 yılları Tuzla Piyade Okul Komutanlığı görevini yerine getirdi. 1983 yılında Kayseri Batı Bölge komutanı oldu. 1985 yılında atandığı Adana 6. Kolordu komutanı olarak 1987 tarihine kadar görev yaptı.

Tabii ki, buyurun hocam.

– Orada ayaklarımın üşümesine bir türlü çare bulamadım. Yün çorap, plastik torba; neyi denediysem olmadı. En sonunda Fransa’da veterinerlik doktorası yapan bir arkadaşım, Ersen İlçin’e¹¹⁶ –Dicle Üniversitesi’nde halk sağlığı kürsüsünde hoca olmuştu– yazdığım bir mektupta, ayaklarımın üşümesine bir çare bulamadığımı yazmıştım. Bana bir çift bot yolladı da biraz rahatladım. İkinci söyleyeceğim şey de şu: Alay komutanı, tüm subaylara ve astsubaylara benimle uğraşmaları için talimat vermiş. Diyelim Harbiye’den yeni mezun olmuş bir teğmen, yirmi iki-yirmi üç yaşlarında, parmağıyla işaret ediyor, yaklaş diyor. Başlıyor soruları sıralamaya: “Türk müsün, adın ne, tahsilin ne, eğer öyleyse neden ersin...” Aslında hepsi benimle ilgili her şeyi biliyordu. Bir Fransızla evli olduğumu, adları Caroline ve Gülsüm olan iki kızımın olduğunu, velhasıl her şeyi biliyorlardı ama güya psikolojik baskı yapmanın bir aracı saydıkları saçma sorular soruyorlardı. En çok karşılaştığım soru “Türk müsün?” oluyordu. Türk ordusunda Filipinler’den, Yeni Zelanda’dan bir er, bir asker olamayacağına göre... Sonra “Türk” bende bir tik haline dönüştü. Her kelimenin önüne “Türk” demeye başladım. Sabah tatlatlarında alay komutanı nutuk atıyor. Sık sık şöyle dediği olurdu: “İçinizde komünistler var. Onlar tehlikelidir, örgütçüdürler, onlara dikkat edin, sakın onlara aldanmayın!” gibi.

Hocam Paris’e şikâyet konusunu anlayamadım.

– *Cumhuriyet* gazetesinde Jean Gabillard’ın mektubunu okumuş ya, benim şikâyet ettiğimi sanıyordu. Oysa benim hiçbir şeyden haberim yoktu.

Askerliğin en sıkıntılı dönemi Oltu muydu?

– Aslında pek fark yoktu. Bilinç düzeyin ne kadar yüksekse, dayanma gücün de o kadar büyüktür. Herhalde benim yerimde başka biri olsaydı, Bakırköy’ü boylardı. Buna rağmen, biri Tuzla Piyade Okulu’nda, biri de Oltu’da iki kere firarı düşündüm. Daha önce de söyledim, Oltu’dayken Kıbrıs Harekâtı yapılmıştı. Askerlik süresinde iki kere firarı düşündüm. Her ikisinden de son anda vazgeçtim. Tabii ki firar edersem tam firar olacaktı. Sadece ordudan değil, Türkiye’den de kaçmam gerekiyordu. Onun için kolay bir karar değil elbette. Ama bana hayatının en zor, en sıkıntılı dönemi hangisiydi dersen, orduda geçirdiğim on dokuz ay derim. Şu yaşa geldim, başımdan çok şeyler geçti, birkaç defa ölüm tehlikesi atlattım, iki kere hapse girdim, hakkımda açılan davaların sayısını bilmem; ama hiçbirisi bu orduda geçen on dokuz ay kadar berbat değildi. Sen bu devletin niteliğini çok iyi bilen biri-

¹¹⁶ Ersen İlçin (1940-): Prof. Dr. Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi Halk Sağlığı Anabilim Dalı Başkanı.

sin. Oltu'dayken Kıbrıs Çıkarması yapılmıştı. Şöyle şeyler duymuştum: Bil-hassa özel durumlarda muhalifleri temizlemenin özel yöntemlerini geliştirmişler. İşte seni tel örgünün dışına çıkarıp, sırtından vuruyorlar; ailene, kaçarken vuruldu ya da eğitim zayıtı diye bildiriyorlar. O günlerde böyle bir risk olabileceğini düşündüm, firar etmeli miyim, yoksa etmemeli miyim sorusu devamlı kafama takılıyordu. Ve kalmaya karar verdim. Şimdi geriye dönüp baktığımda kararımın kesinlikle isabetli olduğu ortada. Ama başka türlü de olabilirdi ve o zaman seninle bu söyleşiyi yapmamız mümkün olmazdı elbette...

Firar etseydiniz yurtdışına çıkacaktınız?..

– Elbette... Artık burada barınma imkânı yok gibiydi. Kaçsam Fransa'da çok rahat iş bulabilir, bir zorlukla karşılaşmazdım. Akademik, entelektüel ve politik çevrelerle iyi ilişkilerim, çok sayıda tanıdıklarım, dostlarım vardı. Daha önce de söyledim; benim amacım burada kalmak, burada bir şeyler yapmaktı. Zaten Fransa'ya gidişim, daha iyi, daha rahat bir yaşam için değildi. Politik-entelektüel kaygılarım vardı. Burada olmalıyım diyordum ve bu yerinde bir tercihti. Bu dünyada verdiğin her kararın, yaptığın her tercihin sonuçları vardır.

O dönemde birliğinizdeki diğer arkadaşlarınızın sizinle münasebetlerine de yansıyor dur tüm bu gerilimler; üstteki komutanlar sürekli sizinle uğraşınca, siz sakıncalı piyade haline gelince, koğuştakiler de sizden mecburen uzak duruyorlardır, değil mi? Gündelik hayat nasıl geçiyordu askerde hocam?

– Alayda benimle birlikte Tuzla Piyade Okulu'ndan veya başka yedek subay okullarından gelenler vardı. Birkaç tane de benim gibi sakıncalı vardı. Tabii ki sakıncalılarla sorun pek yoktu ama asteğmen olanlar olabildiğince uzak durmaya çalışıyorlardı. Sanıyorum alay komutanı onları uyarmıştı. Onunla görüşmeyeceksiniz diye talimat verdiğini sanıyorum.

Şimdi hocam, piyade okulundaki, Erzurum'daki size yönelik hareketler, kişisel bir mesele değil; ya da oradaki deli bir adamın ya da sorunlu bir komutanın size “takması” gibi bir şey değil anladığım kadarıyla. Bu hareketlerin sistematik bir tutum olduğu oldukça belli. Sizce amaçları neydi, ne yapmaya çalışıyorlardı? Firar etmenizi mi istiyorlardı ya da ne bileyim, dertleri neydi? Sonuçta askere almışlar sizi, daha ne istiyorlar?

– Şimdi şöyle, alayda kırk bir tane sakıncalı vardı. Bir tanesi dinci, milliyetçiydi. Fakat o dinci-milliyetçi çok tutarlı bir direniş gösteriyordu.

İsmi ni hatırlıyor musunuz?

– Ali Uğur diye biriydi yanlış hatırlamıyorsam. Onunla benim aram iyiydi. Bir tür ortak düşmana karşı ittifak diyebilirsiniz. Kırk soldan, bir sağdan... Güya dengeyi sağlıyorlardı. Ali, alay komutanına karşı çok iyi bir tavır sergiliyordu. Tabii ki onun gerekçesi başka....

Bunlar Erzurum'daydı değil mi, bu kırk sakıncalı isim?..

– Tabii tabii, bizim alayda; 246'ncı Piyade Alayı'nda... Kırk bir sakıncalıydık, biri sağcı...

Peki hocam, başka hatırladığınız isimler var mı?

– Uluç Gürkan¹¹⁷ vardı. Bizden bir devre önce gelmişti. Sakıncalı piyade o da. Fakat Uluç Gürkan'ın durumu bizden farklıydı. Babası da albaymış ve bizim Alay Komutanı Hakkı Kaya'nın Harp Akademileri'nde hocasıymış. Ona farklı davranıyordu. Ali Özcan¹¹⁸ vardı mesela, inşaat fakültesinden mezun, bir ara CHP milletvekili de olmuştu. Ben hapse girdiğimde benimle ilgilenmişti. Müteahhitlik yapıyordu. İşte ziraat mühendisi vardı, hukukçular vardı. Ziraat mühendisi bir arkadaşımız vardı. Şu anda ismini unuttum. Şimdi sana bir anekdot anlatayım, müsaade edersen.

Tabii ki hocam, lütfen buyurun.

– Kıbrıs Harekâtı başladıktan sonra belirli aralıklarla alaydan asker yollanıyor Kıbrıs'a. Bir gün eğitim arası, oturuyoruz. Oradakilerden biri, "Abi filanla falan," dedi, iki sakıncalıdan bahsediyor. "Kıbrıs'a gönüllü gitmek için tabur komutanı yarbayla görüşmeye gittiler," dedi. "Yok," dedim, "olamaz, onlar solcu, onlar öyle şey yapmaz, onlar da sakıncalılarından," dedim. Herkesi kendin gibi biliyorsun tabii ki. "Öyle şey olur mu?" dediğimi hatırlıyorum. "Yok abi ben konuşurlarken duydum," dedi. "Git," dedim, "çağır şunları." Geldiler, oturdular. "Doğru mu?" dedim. "Siz gönüllü olarak Kıbrıs'a savaşmaya mı gidiyorsunuz, Rum öldürmeye mi gidiyorsunuz? Nereye gidiyorsunuz?" dedim. "Tabii ki abi," dedi. "Bize vatan haini diyorlar, biz de vatan haini olmadığımızı göstermek istiyoruz." Aslında sakıncalıların nasıl seçildiği sorunlu. Bir işgal hareketine katılmayı son derecede olağan görüyorlar.

¹¹⁷ Halis Uluç Gürkan (1945-): Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. *Cumhuriyet*, *Dünya*, *Sabah* ve *Güneş* gazetelerinde ve Anka Ajansı'nda yazar, genel yayın yönetmeni ve temsilci olarak çalıştı. 19, 20 ve 21. dönem Ankara milletvekili, TBMM başkanvekili, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi Türk Grubu başkanı, Batı Avrupa Birliği Asambleesi Başkanlığı görevlerinde bulundu.

¹¹⁸ Ali Özcan (1945-): İstanbul Üniversitesi İnşaat Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. Aynı bölümde yüksek lisans yaptı. Karayolları Genel Müdürlüğü'nde çalıştıktan sonra iş hayatına atıldı. Turizm, mühendislik, müşavirlik, inşaat ve gıda üretimi alanlarında çalıştı. SODEP'in kuruluş sürecinde yer aldı. SHP-CHP İstanbul İl Başkanlığı, CHP parti meclisi üyeliği yaptı.

Hocam askerlik bitti, sonra?

– Askerlik bitti, bir sürü sorun var. Bir kere akademiye dönme imkânı yok. Memur olma imkânı da yok. Çünkü sakıncalı birinin oralarda görev alması mümkün değil. Memur olman için beyaz kâğıda sahip olman gerekiyor, bizim beyaz kâğıt yok. Şimdi nasıl Fransa'dan gelmekle gelmemek arasında bir tercih yapmak gerekiyor idiyse tekrar dönmek veya kalmak arasında, mutad ikilemele bir daha yüz yüze geliyorsun. Ve yine kalmak yönünde tercih yaptım. Bir iş bulmanın son derece zor olduğu bir dönem. Biliyorsun, bizi yurtdışına yollama gerekçeleri, yeni kurulacak üniversitelere öğretim üyesi yetiştirmekti. Planlama dönemi idi ve ilk beş yıllık plan uygulanmaya başlamıştı. Zaten 27 Mayıs'ın yaptığı en hayırlı iş, plancılığı başlatmasıydı. Biz birinci plana göre gönderilmişti. Aynı anda her daldan üniversite mezunu yurt dışına gönderilmişti. Gel gör ki, doktorayı tamamlayıp gelenlerle pek ilgilenmiyorlardı. Ne bir iş veriyorlar ne bir yol gösteriyorlar. Dönenlerin bir kısmı Millî Eğitim Bakanlığı'nda bir odada ömür tüketiyordu. Aralarında bunalmaya girenler bile vardı. Tabii ki benim durumum tamamen farklıydı. Bana o kapı kapanmıştı.

Ama siz Millî Eğitim'deki o salona, doktora için yurtdışına gönderilenlerin sonradan Millî Eğitim Bakanlığı tarafından toplandıkları salona gidip oturuyor musunuz?

– Asla oraya gitmezdim. Arkadaşlarımı ziyaret için bile olsa...

Maaş da almıyordunuz zaten?

– Öğrencilik bitmiş, burs kesilmiş. Kimseye maaş filan verdikleri yoktu doğru hatırlıyorsam. Oltu'dan kardeşim Kamil'in yanına geldim. Kamil polis bandosunda görevliydi.

Yıl kaç hocam, askerlikten kaçta terhis oldunuz?

– Ekim sonunda, 1974'ün, kasım başı da olabilir. Kamillerde kalıyordum. Kamil'in eşi bizim gelin, bir de Özgür¹¹⁹ – o zaman üç-dört yaşlarındaydı. Özgür tiyatro oyuncusu, Özgür Tiyatro'nun kurucusudur. Şendağ'a minnet borcumu ödeyemem. Bana her zaman çok iyi davranmıştır. [Ankara, Aşağı Eğlence Mah.] Etlik'te bir evde kalıyorlardı. Mendil Sokak olabilir. Bir aşağısındaki sokakta da İsmail Beşikçi kalıyordu. Doğru hatırlıyorsam hapisten

¹¹⁹ Özgür Başkaya (1971-): Ankara Üniversitesi Tiyatro Bölümü'nden mezun oldu. Aynı üniversitenin Eğitim Bilimleri Fakültesi Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansını tamamladı. Pek çok eğitim kurumunda drama ve tiyatro dersleri verdi. Ankara Deneme Sahnesi'nde 1991-1996 yılları arasında yönetim kurulu üyeliği yaptı. Özgür Tiyatro ve Academy İzmir'in kurucusu ve eğitimcisidir.

yeni çıkmıştı. Henüz Özlem [Başkaya]¹²⁰ –ki, o da tiyatro sanatçısıdır– doğmamıştı o zamanlar. Zafer Üskül'den bir telgraf geldi. Adresimi nasıl buldu bilmiyorum. Telgrafta, “Vakitlice Eskişehir’e gel,” diyor. Ondan sonrası şöyle: Dönemin en büyük, en etkili öğretmen örgütü TÖB-DER, son genel kurulunda bir araştırma bürosu kurulmasına karar veriyor ve bir araştırmacı arıyor. Eskişehir’de bir öğretmen, Jean Gabillard’ın *Cumhuriyet*’te yayımlanan mektubunu kesip saklıyor. TÖB-DER, araştırma bürosu kurma kararı verince, mektubu sakladığı yerden çıkarıyor. Zafer Üskül’le tanışıyor, araları iyi. Galiba durumu ona açıyor. Zafer Üskül de, “O benim arkadaşım; kolay, Başkan Fikret’i buluruz,” diyor. Ve ben Eskişehir’in yolunu tutuyorum, tabii ki ne için gittiğimi bilmiyorum.

TÖB-DER Araştırma Bürosu

Sizin doktoradaki hocanızın yazıp gönderdiği yazıyı saklamış o öğretmen...

– Evet, o mektubu saklıyor. TÖB-DER, araştırma bürosu kurma kararı alınca da hatırlıyor.

Arayanın ismi neydi hocam?

– Maalesef hatırlamıyorum. Galiba Eskişehir’de çıkan bir gazetede yazılar da yazıyordu. Sosyal, sempatik biriydi. Bu soruyu soracağımı bilseydim o öğretmen dostumuzum ismini asla unutmazdım. Aradan çok zaman geçti. Akşama doğru Eskişehir’e vardım. Zafer’in evinde birlikte akşam yemeği yedik ve meseleyi konuştuk. Öğretmen dostumuz bana, “Doğruca TÖB-DER başkanı Ali Bey’e¹²¹ gidersin, kendini tanıtırısın, benim tarafımdan geldiğini, araştırma bürosu başkanlığına aday olduğunu söylersin,” dedi. Ali Bey, “Bir dilekçe yazın, ilk yönetim kurulu toplantısında görüşürüz,” dedi. Fakat bir sorun vardı. Yönetim kurulu dokuz kişi; beşe dört bölünmüş. Dördü Milli Demokratik Devrimci, beşi Sosyalist Devrimci. Tesadüfen beni destekleyen taraf sosyalist kanat olunca, yani beni dörde karşı beş oyla alıyorlar ve ben ertesi hafta göreve başladım. Ama elbette hoş bir şey değil; dokuz üyeden dördü seni istemiyor.

120 Özlem Başkaya (1975-): Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Bölümü’nden mezun oldu. Birçok film ve dizide rol aldı. 2012’de Yılın En Başarılı Kadın Oyuncusu Ödülü’nü aldı. Academy İzmir’de öğretmenlik yapmaktadır.

121 Ali Bozkurt (1933-2013): 1951 yılında Sivas Yıldızeli Pamukpınar Köy Enstitüsü’nden mezun oldu. Erzincan’ın çeşitli köylerinde on beş yıl öğretmenlik yaptı. TÖS, TÖB-DER ve Eğitim-Der’in kurucuları arasında bulundu. Sırasıyla TÖS Ankara Şube Başkanlığı, TÖB-DER ve Eğitim-Der Genel Başkanlığı görevlerini yürüttü. 8-9 Aralık 1972’de, Ankara Emniyet Müdürlüğü’nün altıncı katında gördüğü işkence yüzünden yıllarca sağlık sorunları yaşadı. 1981 yılında emekli oldu.

Millî Demokratik Devrimci ekibin sizi istememesinin bir sebebi var mı?

– Hakkımda hiçbir fikir sahibi olmadıklarına göre, aslında sosyalist tarafın istediği birini araştırma bürosunun başında görmek istemiyorlardı herhalde... Onlar için önemli olan, kendi adamlarının o göreve gelmesi. Aksi halde mantikî bir açıklaması olmaz.

1974 sonu 1975 başı herhalde...

– 1974 sonu, aralık falan olabilir. Neyse, bana genel merkezde bir oda tahsis ettiler ve çalışmaya başladım. İki de yardımcı araştırmacı aldım. Biri Siyasal'dan, diğeri ODTÜ'den bir genç kadındı. İkisi de üniversiteden yeni mezun olmuşlardı.

Onları hatırlıyor musunuz hocam?

– Biri SBF'den Fehmi Baykam'dı,¹²² ama diğerrinin ismini şu anda hatırlamıyorum. Galiba o da akademiye geçti daha sonra. Fehmi Baykam'ın sizin üniversitede felsefe profesörü olduğunu biliyorum ama ondan sonra bir temasımız olmadı. Neyse, daha sonra Genel Merkez'in aşağısında, yine Sümer Sokak'ta bir daire tuttuk ve oraya taşındık.

Hocam, TÖBDER Araştırma Bürosu'nda çalıştığınız günlerde bir de rapor yazmıştınız. Bu rapordan biraz bahsedebilir misiniz?

– Şimdi, dediğim gibi, bu Sümer Sokak'taki yere taşındıktan sonra, yönetime bir rapor sundum. Bundan sonra önümüzdeki periyotta neler yapılacağı, neler yapılması gerektiğine dair. Esas itibarı ile iki şey üzerinde durulması gerektiğini yazmıştım o raporda: Birincisi, Türkiye'deki eğitim sisteminin tarihini radikal bir tahlile tabi tutmanın gerekliliği, ikincisi de eğitimin ideolojik işlevi üzerine yoğunlaşmanın gerekliliği. Çünkü nasıl bir eğitim sistemi vardı, bunun özü, esası neydi, o açıdan bir değerlendirme yapmak; bir de egemenlik sisteminin kendini yeniden üretmesinde eğitimin işlevi üzerinde durmak gerekiyordu. Fakat yönetim bu tarz bir çalışmaya pek sıcak bakmadı. Haftalık bir bülten çıkıyordu. Ona isimsiz yazılar yazıyordum. Daha sonra üç aylık bir dergi de çıkardık. Doğrusu şu anda derginin adını hatırlamıyorum. Fakat bir süre sonra yönetimin araştırma bürosunu fazla önemsemediğini fark ettim. Mesela araştırmanın zaman alan bir şey olduğunu pek bilmiyorlar. Gündelik mücadeleyi önemsiyorlar. Sanıyorlar ki bir taraftan pamuk girecek, öbür taraftan iplik çıkacak.

¹²² Fehmi Baykan (1946-): 1969'da Siyasal Bilgiler Fakültesi'nden mezun oldu. Hazine Genel Müdürlüğü'nde çalıştı. 1973'te Hacettepe Üniversitesi Demografi Enstitüsü'nde yüksek lisans yaptı. Miami Üniversitesi'nde felsefe alanında 1983'te doktorasını tamamladı. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalıştı.

Bunu anladığım anda oradan ayrıldım ve İnşaat Mühendisleri Odası'na geçtim. Arif Merdol¹²³ Oltu'dan askerlik arkadaşımdı. Rahatsızlığımı öğrendince, "Seni bizim odaya alalım," dedi. Orada göreve başladım. İnşaat Mühendisleri Odası'nda da hem basından sorumluydum, basın bildirileri vs. hazırlıyordum hem de birtakım yazılar yazıyordum. Bir süre sonra, sanıyorum 1978'di, genel kurulda yönetim değişti. Yeni bir ekip geldi; daha doğrusu iktidara başka bir fraksiyon geldi. Yönetim yenilendiğinde, gelecek dönemde nelerin nasıl yapılacağına dair bir öneriler raporu sunmak âdettendir. Yönetime bir rapor sundum ama hiç ses çıkmıyor. Oysa, seni çağırıp, şunu yapalım, şunu şöyle yapalım, vs. demeleri lazım ki, sen de ona göre hazırlık yapasın. Bir gün odama bir mühendis geldi. Samimi olduğum biriydi. "Yönetime sunduğum raporla ilgili bir reaksiyon yok. Neden, anlayamadım," dedim. "Hocam, senin bilmediğin bir sorun var, yeni yönetim kadrolaşmak istiyor olabilir," dedi. Meğer bunlar –yeni yönetim– kendi kadrosunu oluşturmak istiyormuş. Bana yol vermek istiyorlar fakat bunu da açıkça ifade etmiyorlar; sonuçta, söylemesi zor onlar açısından. Birkaç yabancı dil bilen doktoralı birinin yerine başka birini getireceksin. Neyse, başkanın odasına girdim. "Yazdığım rapora cevap vermediniz," dedim. Belli ki, kendi örgütlerinden birinin benim yerimi almasını istiyorlar, yani kadrolaşmak istiyorlar. Maalesef bu, Türkiye'nin sol siyasi kültürüne mahsus bir saçmalık. İş en iyi yapacak olana değil, kendinden olana verme saçmalığı... Belli ki yapmak istedikleri başkanı da pek inandırmamış; yüzüne bakamıyordu, önüne bakıyordu. Yapılacak şeyin içine sinmediği belli.

DISK Siyasal ve Sosyal İşler Dairesi

Belki o da başka yerlere söz verdi...

– Başka birine söz vermişler. Kimin geleceği bile belliymiş meğer. "Hocam, biz sizden gayet memnunuz ama kendi kadromuzu kurmak istiyoruz. Tabii sizi mağdur etmek de istemeyiz. Siz iş arayın, biz de bakalım," dedi. O sıralarda da DISK, son genel kurulunda bir Siyasal ve Sosyal İşler Dairesi kurmaya karar vermiş. Sanki TÖB-DER'deki durumun benzeri. Amaç faşizme karşı mücadeleyi etkinleştirmek, ulusal bir antifaşist ittifak oluşturmak. Biliyorsun faşizmin tırmanışa geçtiği yıllar o yıllar. Ve o dairenin başına beni düşündükleri kulağıma geldi. Müracaat ettim. Bir öğleden sonra DISK'in

¹²³ Arif Merdol (1943-): ABD Tennessee Üniversitesi'nden mezun oldu, 1968'de yüksek lisansını tamamladı. 1966-1970 yılları arasında ABD'de köprü ve proje mühendisi, 1970-1977 yılları arasında Karayolları Genel Müdürlüğü'nde inşaat yüksek mühendisi, 1977-1978 yılları arasında Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim görevlisi, 1978-1980 yıllarında Karayolları genel müdür yardımcısı olarak görev yaptı. 2005 yılında CHP Parti Meclisi Üyeliği'ne seçilmişti.

Merter'deki genel merkezine gittim. Orada da yönetim yeni değişmişti. Genel Başkan Abdullah Baştürk'tü.¹²⁴ Bir mülakattan sonra, göreve başla dediler. "Ama bir şartım var: Bana bir ay izin vereceksiniz, Fransa'ya kızlarımı görmeye gitmem gerekiyor," dedim. Aslında amacım hem kızları görmek ve hem de birkaç kitap satın almaktı. Olur dediler. Bir ay Fransa'da kaldıktan sonra orada göreve başladım, sanıyorum haziran ayıydı.

Daha adımlımı atar atmaz DİSK'in bürokratik bir işleyişe sahip bir örgüt olduğunu fark ettim. Öyle dışardan görüldüğü gibi değil. Merkez Yönetim Kurulu'nun yedi üyesine de Mercedes araba ve bir makam şoförü tahsis edilmiş; bu da son derecede olağan bir şey olarak görülüyor. Neyse, bir süre sonra bir metin hazırladım. Faşizmle mücadelede neler yapılmalı, öteki örgütlerle ilişki nasıl olmalı, vs. hakkında. Yönetimdekiler yazdığım metni pek sevmедiler, galiba biraz da kuşkuyla yaklaştılar. Normal olarak o metin üzerine benimle bir toplantı yapıp müzakere etmeleri gerekirdi. "Bu adam bizim başımızı derde sokacak!" türü serzenişler de olmuş. Hatta, "Yoksa MİT ajanı mı?" diyen bile olmuş. Bir örgüt, adı devrimci kondu diye devrimci olmuyor. Aslında bürokratik yozlaşmaya uğramış bir yapı.

Hocam, sözünüzü kesiyorum. Şimdi bahsettiğiniz dönem '70'li yılların ortası. TÖB-DER ile başlıyorsunuz, İnşaat Mühendisleri Odası vs. devam ediyorsunuz. Şimdi tarihsel kesit olarak baktığımızda da bu dönem, tam da, '71 Muhtırası'nın etkisinin kısmen dağıldığı, CHP-MSP Hükümeti'nin kurulduğu, sosyalist hareketlerin ve sendikal mücadelenin yeniden güçlendiği bir dönem.

– Ve arkasından da Milliyetçi Cephe'lerin de kurulduğu bir dönem.

Biz o dönemi kitaplardan okuduğumuzda işte TÖB-DER'in, DİSK'in, masaya yumruğunu vurup yeri göğü inlettiği bir dönem sanıyoruz. Siz ise sendikaların iç yapısındaki kofluğu –ki bunlar seksenden sonra net olarak görülecek– o zamandan, '70'lerin ortasından itibaren görüyorsunuz.

– Bak, sana bütün samimiyetimle söylüyorum Mete; oraya girdim, o kapıdan girdim, hiç de düşündüğüm gibi bir şeyle karşılaşmadım. Orta büyüklükte bir oda, iki masa vardı. Birinde Rahmetli Kemal Sülker,¹²⁵ ötekinde

124 Abdullah Baştürk (1929-1991): İstanbul Belediyesi'nde sıhhi tesisatçı olarak çalışma yaşamına girdi. Sendikacılığa 1962 senesinde İstanbul Belediyesi, Fen İşleri Sendikası'nın Genel Sekreterliği'ne seçilerek başladı. Türk-İş'e bağlı Genel-İş Sendikası, DİSK Genel Başkanlığı (1977) görevlerinde bulundu. 12 Eylül Darbesi'nden sonra tutuklanarak dört sene hapis yattı. TIP, CHP, SHP ve HEP'te siyaset yaptı. CHP milletvekili olarak TBMM'de bulundu.

125 Kemal Sülker (1919-1995): İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. *Tan, Yeni Edebiyat, Yürüyüş, Barış, Yurt ve Dünya, Gün, Yeryüzü, Forum, Sosyal Adalet, Eylem, Ant, Emek, Ortam, Vatan ve Cumhuriyet* gibi gazete ve dergilerde çalıştı. Türk-İş'in ve Türkiye Yazarlar Sendikası'nın kurulmasında görev aldı.

ben. Ama ben göreve başladığımda Kemal Bey yoktu. Sovyetler Birliği'nin davetiyle Rusya'ya gitmişti. Sendikacı, yazar, gazetecilerden oluşan on beş-yirmi kişilik bir grup, iki-üç haftalığına Sovyetler Birliği'ne davet edilmiş. Kemal Bey de ekibin başkanıymış. Kemal Bey genel başkan başkanıymıştı. Muhterem bir insandı. İyi rakı içerdi. Çelebi bir adamdı doğrusu. Benden epey yaşlıydı. Aramızda çok samimi bir ilişki vardı. Sovyetler'den ayağının tozuyla geldi. Fırsat buldukça izlenimlerini soruyorum. Oradaki rejimi nasıl gördüğünü de merak ediyorum elbette. Bir gün, "Kemal ağabey, orada işler nasıl, genel durum nasıl?" mealinde bir soru sormuştum. "Fikretciğim, çok inşaat var ama işçi sıkıntıları var, işçi açığı var," dedi. "İyi de Kemal Ağabey, planlı bir ekonomide işçi sıkıntısı diye bir şey olur mu?" dedim. Aslında meramımı pek anlamadı. Bir anısını da anlatmıştı: Elbette başkan olduğu heyet çeşitli kurumları, kişileri ziyaret ediyor. Her gittiği yerde karşılıklı, -ekseri övücü- konuşmalar yapıyor. "Gittiğimiz bir yerde ben," dedi, "iki cümle söylüyorum, çevirmen beş cümle söylüyor. Bir seferinde tercümana, 'ben kısa bir şey söylüyorum, siz uzun uzun anlatıyorsunuz. Bu nasıl oluyor?' dedim. Tercüman, 'Olur mu, şimdi siz sosyalizmin anavatanı Sovyetler Birliği'ne gelmişsiniz, herhalde Sovyetler Birliği genel sekreteri yoldaşa bir teşekkür edeceksiniz. Sovyetler Birliği'nin dünya barışına yaptığı hizmetlere teşekkür edeceksiniz, Sovyetler Birliği'nin başarılarını zikredeceksiniz...'"

Çevirmen Türk mü hocam?

– Çevirmen Rus. Türk olsa o kadar zahmete katlanmazdı herhalde. Şimdi bu önemsiz bir ayrıntı gibi görünebilir ama birçok şeyi de ifade ediyor aslında. Neyse, sonbahara doğru bir sempozyum hazırlamak üzere bana görev verildi ve hatırladığım kadarıyla –Ankara'da yapacaktık o sempozyumu– katılımcıların da çoğunlukla Ankara'dan olması amaca daha uygundu. İş sorunları ve sosyal politika konularında –şu anda başlığı hatırlamıyorum– Siyasal'ın hocalarından birileriyle görüşmem gerekiyordu. Ankara'ya geldim ama doğrusu ayağım geri dönmek istemiyor. Hakikaten bir tane hoca da Ankara dışındaydı, onun gelmesini bekledim, görüşme gecikti. Bir de sadece yönetim değil, oradaki uzman kadro da beni pek sevmedi. Beni yabancı bir unsur gibi görüyorlardı.

DISK'teki ekip?

– DISK'teki ekip. Yani beni böyle yabancı bir unsur gibi gördüler. Doku uyumsuzluğu vardı galiba.

Kimler var hocam o ekipte? Hatırladığınız isimler var mı?

– Valla şu anda hatırlamıyorum ama, işte uzmanlar vardı, bizim arkadaşlardan da vardı. Bizim Orhan Dilber¹²⁶ vardı. Rıza Tura¹²⁷ vardı. Onlar da benim ekipten sayılırdı. Açık söylemek gerekirse, Stalinist/antiStalinist meselesi idi. Bir de ünlü bir uzman vardı, şu an adını hatırlamıyorum ama epey çalışkan vardı. İşte örgütlenmeyle ilgili olanlar var, toplu sözleşmeyle ilgili olanlar var, yayınlarla ilgili olanlar var... Beni yönetime şikâyet ettikleri de oluyormuş.

Anlaşmazlığın sebepleri neydi hocam?

– Hiçbir şey yok ama benden rahatsız oldukları belliydi. Benim Stalinist olmadığımı biliyorlardı. Sovyetler Birliği'ni katıksız sosyalizm sanıyorlardı. Neyse, uzatmayalım; Ankara'dan döndüm. Öyle dokuz-beş arası gelmiyordum işe zaten. Araştırmacının zamanı kullanma tarzı standart dokuz-beşe benzemez. Bir gün geç saatlere kadar çalışırsın, başka bir gün erkenden çıkarsın vs... Rumeli Hisarı'nda bir ev tutmuştum. Düşünebiliyor musun? Rumelihisarı'ndan Topkapı'ya geliyorum, oradan da Merter'e... İşyerine gelinceye kadar dört vasıta değiştiriyorum. Dönüşte köprü altında bira içtiğim olurdu. Bazen bir-iki arkadaş da olurdu köprü altı muhabbetinde. Ankara'dan döndüğüm sabah, rahmetli Abdullah Baştürk, genel başkan, odama girdi. Daha merhaba, günaydın demeden, "Kardeşim sen neredesin, niye geciktin?" dedi.

DISK başkanı?

– Evet, genel başkan. "Hocalardan bir tanesi Ankara dışındaydı, onun dönmesini bekledim," dedim. Başka bir şey söylemeden çıkıp gitti. O gittikten sonra çekmeceyi açtım, bir beyaz kâğıt çıkardım ve bir istifa dilekçesi yazdım. Sana bir şey söyleyeceğim Mete; çalıştığın yerden ayrılman gerektiğinde, önce bir iş bulayım da ayrılayım demek iyi bir şey değildir. Ayrılacaksın ve ondan sonra başının çaresine bakacaksın. DISK'in muhasebecisi Denizliliydi, hemşerimdi. Dilekçeyi ona verdim. Beni caydırmak istedi. "Neden bir iş bulmadan ayrılıyorsun?" dedi ve ben çıkıp gittim. O zaman kardeşim Kamil, eşi Şendağ, yeğenlerim Özgür ve Özlem İncirli'de bir evde kalıyorlardı. Bir süre onlarla kaldım. Galiba Özgür altı-yedi, Özlem de iki-üç yaşlarındaydı. Ben Özgür'le bir odayı paylaşıyordum. O zaman Nâzım'ın bazı şiirlerini ezbere biliyordum. Onunla Nâzım Hikmet'in şiirlerini karşılıklı okurduk. Ben bir mısra söyledim, Özgür devamını getirirdi. Bilhassa "Memleketim-

126 Orhan Dilber (1954-): Siyaset bilimci, çevirmen.

127 Ali Rıza Tura (1957-): Yazar, çevirmen.

den İnsan Manzaları” çok paylaştığımız şiirlerdendi. Özgür’ün Nâzım Hikmet sevdası işte o dönemde başlamıştı.

Vaktim, Millî Kütüphane, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Fransız Kültür’ün kütüphanesinde geçiyordu. Kütüphane açılınca giriyordum, kapanınca da çıkıyordum. Öğleyi de bir sandviçle filan geçiştiriyordum. Mesele bazen Fransız Kültür’ün kütüphanesine vardığımda açılmamış oluyordu. Kapısında bekliyordum, içeriye kütüphaneciyle birlikte giriyordum. Talat Bey adında çok hoş bir çalışan vardı; Fransızca öğretmeniymiş. Emekli olunca oraya girmiş. Elbette Fransız çalışanlar da vardı. Fransız Kültür Merkezi o zaman Kızılay’da, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı üzerindeydi.

İzmir Atatürk Lisesi’nden ve Siyasal Bilgiler’den samimi arkadaşım Levent Gönülşen,¹²⁸ İdari Şube’den mezun olmuştu. Bir ilçede kaymakam iken, solcu diye işine son vermişler. O da ticarete atılıyor. Birtakım işlere giriyor. O zaman Ankara’da Japon Toshiba’nın fotokopi manikalarının distribütörüydü. Zaman zaman ona uğrardım. Bir seferinde ona gittiğimde, “Cevat ağabeye bir uğra, galiba sana bir okulla ilgili söylemek istediği bir şey var,” dedi. Cevat Geray¹²⁹ o zaman Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin dekanıydı. Biz Cevat Hoca’ya ağabey derdik. Harika bir insandı. Bir öğleden sonra, Cevat ağabeyimi ziyaret ettim. “Ağabey mesele ne?” dedim.” “Bak Fikretciğim” dedi, “Sosyal Hizmetler Akademisi’nde ekonomi dersleri boş geçiyormuş, seni önerdim. İstersen müdür Sema Hanım’la bir görüş,” dedi. O zaman Sosyal Hizmetler Akademisi, Sağlık Bakanlığı’na bağlı dört yıllık bir yüksekokuldu. İki ekonomi dersi var: Ekonomiye Giriş ve Yurt Ekonomisi. Tamam dedim ve başladım. Tabii ki ders ücreti karşılığında ama aldığım ders ücreti yol parasını bile karşılamıyordu.

Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu

Bolu’ya?

– Yok yok, önce Ankara Keçiören’de.

¹²⁸ Levent Gönülşen (1942-): 1965’te Siyasal Bilgiler Fakültesi İdari Şube’den mezun oldu. Aynı yıl İstanbul Maiyet Memurluğu’na atandı. Erbaa Kaymakamlığı görevinde bulundu. Bucak Müdürü kadrosunda Çanakkale Valiliği’nde görevli iken istifa etti.

¹²⁹ Cevat Geray (1930-2018): 1953 yılında SBF’den mezun olduktan sonra SBF Şehircilik Kürsüsü’nde asistan oldu. New York Üniversitesi’nde şehircilik, konutlaşma, yerel yönetimler gibi konularda çalışma ve araştırmalar yaptı. 1960 yılında “Şehir Planlamasının Başlıca Uygulama Araçları” başlıklı doktora tezini vererek “siyasal ilimler doktoru” unvanını aldı. “Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar” adlı teziyle de 1973’te profesör oldu. 1963’ten 1967’ye kadar Devlet Planlama Teşkilatı’nda, 1970-1971 yıllarında TRT Genel Müdür Danışmanlığı görevlerinde bulundu. Mersin Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü’nde bölüm başkanlığı görevi yaptı ve 1999’da buradan emekli oldu.

Gerçi aldığım ders ücreti yol parasını bile karşılamıyordu ama amaç derslerin boş geçmemesiydi zaten. Neyse bir süre sonra oradaki hocalarla ahbaplığımız ilerledi, bana karşı bir sempati oluştu. O zaman da Bülent Ecevit iktidara gelmiş, Necdet Uğur¹³⁰ da Millî Eğitim Bakanı'ydı. Sosyal Hizmetler Akademisi YÖK'le Hacettepe Üniversitesi'ne bağlanıyor.

Milliyetçi Cephe'lerin¹³¹ arasındaki kısa dönemde mi?

– ... yok yok, Milliyetçi Cephe'den sonra...

...I. MC, ardından Ecevit, sonra yine MC. O aradaki hükümette bakan...

– ...Değil, orada İçişleri'nde; MC'lerden sonrakinde Millî Eğitim'de....

Zaten MC'lerin arasındaki güvenoyu alamamıştı, pardon.

– Evet, işte neyse; Necdet Uğur Millî Eğitim Bakanı ve çok güzel bir üniversite tasarısı hazırlanmış. Bana, "Seni buraya alalım. Kadrolu ol, yakında üniversite kanunu da çıkacak, burası da akademik statü kazanacak," dedi. Aslında üniversite yasasının çıkması gün meselesiydi. Ve ben gerekli evrakları hazırlayıp yönetime teslim ettim. Süratle kadroya alındım ve Sosyal Hizmetler Akademisi'nin öğretmeni oldum. Fakat bir süre sonra bir ara seçim oldu. CHP kaybetti, Bülent Ecevit istifa etti, hükümet düştü. Adalet Partisi tekrar iktidara geldi. Beklentim boşa çıkmıştı. Bir gün gazetede bir ilan: Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu'na, Sosyal Politika, Türkiye Ekonomisi dallarında öğretim görevlisi alınacak diye...

O, Ankara Üniversitesi'ne bağlı o zaman...

– Yok, Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu, Ankara İktisadî ve Ticari Bilimler Akademisi'ne bağlı. YÖK'le Akademi Gazi Üniversitesi olunca, Bolu'daki yüksekokul da İktisadi ve Ticari Bilimler Yüksek Okulu adını alıyor. Daha sonra, Abant İzzet Baysal Üniversitesi kurulunca da fakülte oluyor.

¹³⁰ Mustafa Necdet Uğur (1923-2004): 1977'deki I. Ecevit Hükümeti'nde (40. Hükümet) İçişleri Bakanlığı, 1978-1979 arasındaki hükümette (42. Hükümet) ise Millî Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Güvenoyu alamayan 40. Hükümet, çok kısa bir süre (21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977) görev yaparak yerini II. Milliyetçi Cephe Hükümeti olarak da anılan 41. Hükümet'e bırakmıştır.

¹³¹ Milliyetçi Cephe Hükümetleri: Süleyman Demirel başkanlığında AP, MSP, MHP, Cumhuriyetçi Güven Partisi (CGP), Demokratik Parti ve bağımsızlardan oluşan ve 31 Mart 1975-21 Haziran 1977 tarihleri arasında görev yapan sağ koalisyon hükümeti (39. Hükümet) ve Bülent Ecevit'in güvenoyu alamadığı için göreve başlayamayan, 21 Haziran 1977-21 Temmuz 1977 arasındaki 40. Hükümeti'nden sonra yine Süleyman Demirel başkanlığında kurularak 21 Temmuz 1977-5 Ocak 1978 tarihleri arasında görev yapan AP, MSP, MHP koalisyonu hükümetidir (41. Hükümet). 39. ve 41. Hükümetler, "komünizmle mücadele şiarı" etrafında bir araya gelen birer sağ koalisyon olmaları nedeniyle kamuoyunda Milliyetçi Cephe Hükümetleri olarak anılırlar.

Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu Ankara İktisadî ve Ticari Bilimler Akademisi'ne bağlıydı. Onun bir uzantısı olarak Bolu'da kurulmuş. Müracaat ettim, CV'mi yolladım. Bir süre sonra bir telefon geldi. Bolu SIYO'nun müdürü Fatih Gümüş arıyor. "Fikret Bey, talebinizi değerlendirdik, sizinle çalışmayı çok isteriz. Yine de yüz yüze görüşelim, buraya buyurun," dedi. O zaman Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu'nun hocalarının çoğu Ankara'dan geliyordu ve ders verip dönüyorlardı. Buna müdür Fatih Gümüş Hoca da dahildi. Haftanın tamamında Bolu'da olmuyordu. Gittim; Beştepe'de, Akademi'deki odasında görüştük. Çok sıcak karşıladı. Bir süre sonra tayinim çıktı ve göreve başladım. Sosyal Politika ve Türkiye Ekonomisi dersi veriyordum.

Kadroya alınır alınmaz bir otobüse binip Bolu'nun yolunu tuttum. Merkeze çok yakın bir otelde kaldım. Ertesi sabah okula gideceğim ama hiçbir yer bilmiyorum. Bir orman memuruna –elbisesinden orman memuru olduğu anladım– "Ben, Sevk ve İdarecilik Yüksel Okulu'na gitmek istiyorum," dedim. "Gel, ben de o tarafa gidiyorum," dedi. Neyse, zaten uzak değilmiş. "Bak, işte orası!" dedi. Üç katlı bir bina, daha önce emniyet müdürlüğüymüş. Emniyet müdürlüğü başka yere taşınınca bina okula tahsis edilmiş. Sonuç olarak, beklediğim, kafamdaki gibi bir yer değil. Ve göreve başladım.

Hocam, okul hangi yıl açılmış?

– Sanıyorum okul 1977'de açılmıştı. Öyle olması lazım. Üçüncü sınıfa Sosyal Politika, dördüncü sınıfa da Türkiye Ekonomisi dersi verdiğime, benim gidişim de 1980 Kasım'ı olduğuna göre, okul 1977'de açılmış. O ders yılı ilk mezunlarımızı vermiştik çünkü.

Üçüncü katta küçük bir misafirhane vardı. İki odada birkaç yatak. Son derecede mütevazı; bir masa, birkaç sandalye... hocaların ve asistanların çoğu Ankara'dan geldiği için misafirhanede pek kalan olmazdı. Her gece iki-üç kişi ya olurdu ya olmazdı. Sonuçta, ben de Ankara'ya dönüyordum ama misafirhanede diğerlerinden daha çok kalıyordum.

Bir süre sonra bir ev tuttum, iki katlı bir evdi. Ev sahibim yaşlı ve yalnız bir adamdı. Ev sahibi altta oturuyordu, ben üstte oturuyordum; ama giriş ayrıydı. Galiba ev, vaktiyle bir Ermeni aileye aitmiş. Eski bir ev, bakımsız; iyi bir bakımdan geçmesi gerekiyordu. O zaman yeğenim Gökhan [Başkaya]¹³² Ankara'da Gazi Eğitim Resim Bölümü'nde öğrenciydi; onu çağırdım. Bir arkadaşıyla geldi. Boyadık, vernikledik. Sümerbank'tan taksitle bir şeyler aldım. Eskiciden birkaç mobilya, işte koltuk, sandalye... Ev yeşile boyalıydı. Öğrenciler ve

¹³² Gökhan Başkaya (1963-): Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Resim Bölümü'nden mezun oldu. Emekli öğretmen.

hocalar evin adını yeşil türbe koymuştu. Daha sonra okul E-5 Karayolu üzerinde bir yere taşındı. Merkeze yedi-sekiz kilometre uzakta... 12 Eylül darbe günleri; arkadaşlarımla çoğunu içeri almışlar, işkenceden geçirmişlerdi. Bazı günler okula vardığımda jandarma, okulu sarmış oluyordu. Son derece zor bir belirsizlik dönemiymiş doğrusu. İçeri alınan bir arkadaşımın eşi beni arayıp, "Dikkat et, her an sıra sana da gelebilir," demişti. Yazları kızlarım Caroline ve Gülsüm Türkiye'ye geliyordu. Bir gün okulun memurlarından biri bizi yemeğe davet etmişti. Gece saat on bir-on iki sıralarında eve döndük. Tam evin önünde Ankara plakalı beyaz bir araba duruyor. İçinde iki adam... Yukarı çıktık, perdenin arkasından aşağı baktım, bir hareket yok. Çocuklar bir şeyler olduğunu seziyorlar ama ne olduğunu anlamıyorlar. On beş-yirmi dakika sonra gittiler. Şimdilik tehlike atlatılmıştı. Korkumun bir nedeni de beni alıp götürürlerse, çocuklar ortada kalacak; yaşları dokuz-on. Kızları saat dörtte uyandırdım. "Hadi gidiyoruz!" dedim. Çocuklar şaşkın... Hemen toparlandık, önce Denizlili bir arkadaşın evine gittik. O da şaşırıyor bu işe. E-5 Karayolu'na çıktık ve ilk geçen otobüsle Ankara'nın yolunu tuttuk.

Doğrusu Bolu'da hocalık yapmayı çok sevmiştim. Öğretim kadrosu, öğrencisi, okul personeli arasında harika bir uyum vardı. Gerçi mekânımız elverişli değildi ama; bir kurumun kalitesini belirleyen binaları, şaşıla salonları değildir. Öğrenciler sadece öğrencim değildi, sevgili dostlarımdı. Onlarla çok hoş zamanlar geçiriyordum. Daha sonra okula bir-iki kilometre mesafedeki Elmalı Köyü'nde bir ev kiraladım. Elmalı, İsviçre köylerini andıran bir Çerkes köyüdür. İlk defa Çerkeslerle orada yakın ilişkim oldu. Düzgün insanlardı. Her evin küçük bir bahçesi vardı. Köyün ortasındaki geniş alanda sığırlar, mandalar, atlar otliyordu. Evin bahçesinde biber, salatalık, fasulye, patates, bezelye yetiştiriyordum. Domates olmuyordu; büyüyordu ama kızarmıyordu. Rutubetten olduğunu söylediler.

Sevinç, Bolu'ya 1987'de gelmişti. Ben iktisat dersleri veriyordum, o işletme dersleri veriyordu. Evin hemen yakınında bir dere akıyordu. Oraya giden yolun üstü ağaçlarla kaplıydı; ağaçlardan tünel gibiydi. Bir gün Sevinç'le dereye doğru yürürken bir adam öküz arabasına kereste yüklemiş geliyor. "Dikkat edin, burada domuz çoktur," dedi. Ben de oranın adını "Domuzlar Bulvarı" koymuştum. Okuldan ziyaretime gelen öğrenciler beni evde bulamazlarsa, "Hoca herhalde Domuzlar Bulvarı'ndadır," derlermiş.

Hocam, öğretim kadrosunda kimler vardı?

– Tabii başlarda Fatih Gümüş, Hukuk Doçenti Nisim Franko,¹³³ Betül

¹³³ Nisim Franko (1922-?): Avukat, akademisyen. Dokuz Eylül Üniversitesi İİBF öğretim üyesi. *Hatır Nakliyatı ve Hukukî Mahiyeti* adlı bir kitabı ve haysiyete karşı işlenen suçlar ve tazminat konulu çok sayıda makalesi mevcuttur.

Tosun,¹³⁴ İbrahim Kaboğlu,¹³⁵ Arslan Sonat,¹³⁶ Masum Türker,¹³⁷ Halil Ülker¹³⁸ ve eşi... Ama kadrolu olmayan çok sayıda hoca da Ankara'dan geliyordu. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nden ve Mülkiye'den çok sayıda asistan vardı. Bildiğim kadarıyla İstanbul Hukuk'tan hukuk asistanı Arif Kocaman¹³⁹ vardı. Sonuçta YÖK'ten sonra onlara araştırma görevlisi dendi. Hoca ve asistanlardan, daha sonra siyasete atılanlar da oldu. İşte Masum Türker, Ecevit'in partisinden (Demokratik Sol Parti) milletvekiliydi, bakan da oldu. Asistan Abdülatif Şener,¹⁴⁰ Erbakan'ın partisinden (Refah Partisi) milletvekili ve maliye bakanı oldu.

Siyasal'ı bitirdikten sonra Gazi'ye geçiyor sanırım Abdülatif Bey, sonra da Hacettepe'ye geliyor. Bizim fakülte'deki hocalar, benden önceki kuşak özellikle, gayet iyi tanır ve severler hocayı.

– Abdülatif'le benim aram çok iyiydi; hoş, benim bütün asistanlarla aram çok iyiydi. Abdülatif tipik bir İslâmcı değildi. Tartışmaya gayet açıktı. Solla

134 Betül Tosun (1940-): S.B.F. İktisat-Maliye Bölümü'nden 1962 yılında mezun oldu. 1973 yılında İstanbul Üniversitesi'nde iktisat teorisi alanında doktorasını tamamladı. 1993 yılında profesör oldu.

135 İbrahim Kaboğlu (1950-): Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını aynı üniversitede tamamladı. İçişleri Bakanlığı (1974-1978), Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, Gazi Üniversitesi, Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu (1978-1983), Diyarbakır Dicle Üniversitesi (1983-1990) ve İstanbul Marmara Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalıştı.

136 Arslan Sonat (1956-): SBF İktisat Bölümü'nden mezun oldu. 1995 yılında Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi'nde çalışmaya başladı. Aynı fakülte'de Gazetecilik Bölümü, Basın Ekonomisi ve İşletmeciliği Anabilim Dalı Başkanlığı yaptı. 2013 yılında aynı bölümden emekli oldu.

137 Masum Türker (1951-): İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nden mezun oldu. Yeminli mali müşavirlik, Türkiye Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği genel başkan yardımcılığı, Uluslararası Muhasebeciler Federasyonu (IFAC) Eğitim Komitesi üyeliği, Türkiye Muhasebe Uzmanları Derneği Başkanlığı, Gazete Sahipleri Derneği Başkanlığı, Gazi Üniversitesi Bolu İdari Bilimler Fakültesi öğretim görevliliği, *Güneş* gazetesi muharrir üyeliği, *Nokta* dergisi genel yayın yönetmenliği, Demokrat Merkez Parti Genel Başkan Yardımcılığı, 21. Dönem İstanbul Milletvekilliği ile Devlet Bakanlığı görevlerinde bulundu.

138 Halil Ülker (1947-): 1969'da Hacettepe Üniversitesi Eğitim Planlaması ve Yönetimi Bölümü ve Psikolojik Rehberlik ve Danışmanlık bölümlerinden mezun oldu. 1979'da Hacettepe Üniversitesi Eğitim Planlaması ve Yönetimi'nde doktora yaptı. 1984 yılında Abant İzzet Baysal Üniversitesi'nde akademik yaşama başladı. 2004 yılından bu yana Atılım Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

139 Arif Burhanettin Kocaman (1954-): 1976 yılında İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1987 yılında aynı fakülte'de doktorasını tamamladı. Ankara ve Yakın Doğu Üniversiteleri'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı.

140 Abdülatif Şener (1954-): 1977 yılında Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. Gazi Üniversitesi'nde Maliye Bölümü'nde doktora yaptı. Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü'nde öğretim üyeliği yaptı. Maliye Bakanlığı'nda gelirler kontrolörü olarak çalıştı. TBMM 19. dönem ve 20. dönem Refah Partisi, 21. dönem Fazilet Partisi, 23. dönem Adalet ve Kalkınma Partisi Sivas milletvekili olarak seçildi. 54. Hükümet'te maliye bakanı olarak görev yaptı.

sağ arasında tercih yapması gerektiğinde sağa meyletmiş ama hiç sorun yaratmıyordu. Doktorasını Gazi’de tamamladıktan sonra Hacettepe’ye, sizin oraya geliyor. Oradan da TBMM’ye... Öbür dincilerden farklı biridir. Şöyle, yani sanki düşünmüş taşınmış acaba sola mı, sağ tarafa mı baksam demiş; netice itibariyle sağa meyletmiş ama gerçek bir sağcı olduğunu sanmam. Yani öyle öbürleri gibi değildi. Yani ilişkimiz gayet dostaneydi. Sonra o şey yaptırı, doktorayı bitirdikten sonra Hacettepe’ye...

Maliye Bölümü’ne...

– Maliye Bölümü’ne geçiyor. O zaman işte Erbakan’ın partisi de yükseliş sürecinde. Bir gün Abdülatife bir – ki, sanıyorum Sivas’ın Yıldızeli ilçesinden...

...ilçesini bilmiyorum ama Sivaslı olduğunu biliyorum ben de...

– İşte o taraflardan bir hoca geliyor, “Seni milletvekili yapalım,” diyor. “Ben nasıl milletvekili olacağım?” diyor. “O işi bize bırak,” diyor hoca, “yalnız, sen benim peşimden geleceksin,” diyor. Sivas’ın köylerine, kasabalarının da seçim hazırlığı yapıyor ve doğruca Meclis’in yolunu tutuyor. Ben Haymana Cezaevi’nde ziyaretime gelmişti. Galiba 1995’te maliye bakanı oldu. AKP’nin de birkaç kurucusundan biriydi ve ilk AKP kabinesinde başbakan yardımcısıydı. Şimdilerde de CHP’nin Konya milletvekili. 22 Kasım’daki duruşmama da destek için gelmişti.

Paradigmanın İflası ve cezaevi: “Peki, gerçeği yazdın mı?”

Hocam, hapis cezası almanıza da neden olan *Paradigmanın İflası* kitabına gelirsek?

– Elbette, gelelim. 1991’de *Paradigmanın İflası* Doz Yayınevi tarafından yayımlandı. Onun da hikâyesi şöyle: Ben kitabı yazdım, Imge Yayınevi’ne götürdüm. Imge’nin sahibi Refik, zaten tanıdığım biri; o da Mülkiye’den. Bekliyorum. Bir gün bir telefon geldi. Benimle görüşmek istiyorlar. O zaman Doz Yayınları yeni kurulmuştu. İlk yayınladığı kitap da Musa Anter’in¹⁴¹ anılarıydı. Yüksel Caddesi’nde, Mithat Paşa tarafına yakın Burma diye bir pastane vardı. Burmalı kadayıfı çok seven biri olarak, randevularımı ekseri oraya verirdim. İki genç... Musa Anter’in kitabını dağıtmak için İstan-

¹⁴¹ Musa Anter (1920-1992): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. *İleri, Yurt, Deng, Barış Dünyası* ve *Yön* dergilerinde yazdı. Devrimci Doğu Kültür Ocakları, Halkın Emek Partisi, Mezopotamya Kültür Merkezi ve İstanbul Kültür Enstitüsü’nün kurucularındandır. 20 Eylül 1992’de Diyarbakır’ın Seyrantepe Mahallesi’nde uğradığı silahlı saldırıda öldürüldü. Fikret Başkaya’nın bahsettiği, *Hatırlarım* adlı eseri 1990’da Doz Yayınevi tarafından yayımlandı.

bul'dan gelmişler. İmge'nin sahibi Refik'le (Tabakçı) konuşurken, Refik onlara, "Bir kitap var, isterseniz bir bakın, belki yayımlamak istersiniz" gibi bir şeyler söylemiş ve benim kitabın daktilo edilmiş kopyasını onlara vermiş. Sabaha kadar okumuşlar, işte tam aradığımız kitap demişler ve yayımlamaya karar vermişler. İki kişiden biri Prof. Dr. Mesut Yeğen.¹⁴² Sanıyorum o sıralar master veya doktora yapıyor. Mesut Yeğen yetkin bir akademisyendir. Diğerinin adını unuttum ama galiba 1998'de olacak, Hamburg'da bir Kürt konferansında karşılaştık. Bildiğim kadarıyla o da oralarda akademisyen. Anlaştık. Kitabın adıyla ilgili bir tartışma oldu ama sonunda kabul ettiler ve yayımlamak üzere döndüler.

Kitabı Refik Bey, neden İmge'den yayımlamıyor da başkasına teklif ediyor?
– Başının belaya gireceğini düşünmüştür herhalde ve gerçekten de girerdi.

Mesut Yeğen ve arkadaşı Doz Yayınları'nın elemanları?

– Elemanı değil, gönüllüleri desek... O işi para karşılığı yapmıyorlardı. Neyse, teorik olarak benim kitabım yayınevinin ikinci kitabı olacaktı. Ben aralığın sonunda teslim ettim. En geç şubat sonu çıkar diye düşünüyordum. Fakat araya Mehdi Zana'nın¹⁴³ *Bekle Diyarbakır* kitabını sokuyorlar ve benim hesap tutmuyor. *Paradigmanın İflası* Nisan 1992'de yayımlandı. İnsan yaşamında tesadüflerin rolü yabana atılamaz. O arada, yani kitabın yayımlanmasından bir-iki hafta önce Turgut Özal Terörle Mücadele Kanunu'nu çıkardı. TCK'nın ünlü 141-142. maddeleri yürürlükten kaldırıldı. Eğer kitabın baskısı gecikmeseydi, en azından başta başım belaya girmeyecekti. Kitap yasadan önce yayımlandığı için...

'92 mi hocam?

– '91 sonu, fakat araya bir kitap sokuyorlar. Mehdi Zana'nın *Bekle Diyarbakır* kitabı ikinci sırayı alınca *Paradigmanın İflası*'nın baskısı gecikiyor; ni-san başına kalıyor. Ve o arada Terörle Mücadele Kanunu¹⁴⁴ çıkıyor. Neticede, TCK'nın 141-142. maddeleri de iptal oluyor. Eğer kitap TMK'dan önce yayımlanmış olsaydı, dava konusu olmayacaktı.

¹⁴² Mesut Yeğen (1964-): ODTÜ Sosyoloji Bölümü'nden mezun oldu. Essex Üniversitesi'nde sosyoloji doktorası yaptı. Anadolu Üniversitesi ve İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyoloji bölümlerinde öğretim üyeliği yaptı.

¹⁴³ Mehdi Zana (1940-): Ortaokul öğrenimini yarım bırakarak terzi Mustafa Aydınak'ın yanında çıрак olarak çalışmaya başladı. TIP üyeliği ve Silvan İlçe Başkanlığı görevlerinde bulundu. Devrimci Doğu Kültür Ocakları'nın (DDKO) yöneticileri arasında yer aldı. 1978'de bağımsız aday olarak Diyarbakır Belediye Başkanlığı'na seçildi.

¹⁴⁴ 12/4/1991 tarih, 3713 sayılı Terörle Mücadele Kanunu (TMK).

Hocam bir yolunu bulup dava açmazlar mıydı?

– Aslında haklısın, Türkiye’nin hukuk sisteminde hakkında dava açılmayacak bir şey yoktur. Mesela, terör örgütü propagandasından değil de devleti küçük düşürmekten vs. dava açabilirlerdi elbette. Belki ona da gerek kalmazdı, ikinci baskıya dava açarlardı. Dava sadece birkaç ay gecikirdi. Sana enteresan bir şey söyleyeyim. *Yeni Ülke* diye bir gazete çıkıyordu o sıralar; Kürt yayınlarının çoğaldığı dönemdi. Terörle Mücadele Kanunu çıkınca, *Yeni Ülke*’den genç bir gazeteci benimle o kanunla ilgili bir röportaj yapmıştı. Ben de o kanunun nasıl kullanılabileceğine dair bir şeyler söylemiştim. Kanunun Kürt Sorunu’nun tartışılmasını engelleme amacı taşıdığını söylemiştim. Ve o kanundan ilk hapse giren değilse de ilk girenlerden biri bendim. *Paradigma’nın İflası*, Nisan ’91’nin başında yayımlandı. Siyah bir kapağı vardı, belki hatırlarsın bilmiyorum, o zaman sen daha gençtin herhalde.

’93 mezunuyum hocam ben.

– Neyse, o kitap yayımlandıktan on beş gün sonra soruşturma ve dava açıldı. Sanıyorum Eren Keskin¹⁴⁵ olacak yayınevinin avukatı. Gitmiş, savcıya demiş ki, “Savcı Bey, bu kitap Türkiye’nin 1920’lerden 1990’lara varan döneminin bilimsel tahlilidir. Bunun yazarı da bir akademisyendir, üniversite üyesidir. Dolayısıyla Terörle Mücadele Kanunu kapsamına sokarak cezalandırmaya kalkmak uygun değil.” Savcı gayet net, kendinden gayet emin, “Öyle yağma yok! Hem devletin ekmeğini yiyeceksin hem onu yıkmaya çalışacaksın; bu asla kabul edilemez,” diyor. Neyse oldukça uzun bir yargılama sürecinden sonra karar çıktı, cezaı yedik.

Hangi mahkemede yargıldınız o davada hocam?

– İstanbul’da, Devlet Güvenlik Mahkemesi o zaman Beşiktaş’taydı. Boğaz’a nazırdı ama bizim denizi filan görecektik halimiz yoktu. Mahkeme numarası kaçtı, hatırlamıyorum ama 2 No’lu mahkeme olabilir. Oraya sadece kendi duruşmam için değil, benzer davalara açılmış dostlarımızın duruşmalarına da gidiyordum destek için.

Neyse, uzun bir yargılamanın sonunda yirmi ay hapis, o zamanın parasıyla bir milyar küsur da para cezasına çarptırıldım. Fakat hepsi o kadar değil, bazı sivil haklardan da mahrum edilmiştim. İstersen sana dava süreciyle ilgili bir anekdotu anlatayım.

¹⁴⁵ Eren Keskin (1959-): İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. Türkiye’de faaliyet gösteren, Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze Karşı Hukukî Yardım Bürosu’nun kurucusu, İnsan Hakları Derneği’nin (İHD) eski başkan yardımcısı ve İstanbul Şubesi başkanı, avukat.

Elbette hocam, buyrun.

– Normal mahkemelerdekine savunma denir ama Yargıtay’dakilere murafaa deniyor. Avukatım beni aradı. “Murafaa istiyor musun?” dedi. Yargıtay’da duruşmalar ekseri sanık olmadan, sanığın gıyabında yapılır. Sadece avukat bulunur. “Evet, murafaa yapacağım,” dedim. Duruşma günü 1993, 15 Aralık... Abartma sayılmasın, nerdeyse master tezi hazırlar gibi bir savunma yazdım. Çok emek verdim.

Savunma elinizde var mı?

– Varsa bile nerde bilmiyorum. Belki arasam bulurum ama biraz zor. Neyse, ben savunmaya başladım. Bir sürü yüksek yargıç öyle sıralanmış. Ben savunmaya başladıktan beş-on dakika sonra bir hizmetli salona girdi. Ayın on beşi maaş günü. Hizmetli, tüm yargıçların önüne bir zarf bıraktı. Yüksek yargıçlar beni dinlemeyi bıraktılar, gelen zarfla ilgileniyorlar, bir şeyler yazıyorlar. Kim bilir, yazlığın taksitini hesaplıyorlar, vs... Netice itibarıyla beni dinlemiyorlardı. Savunmayı yarıda kesip çıksam mı, diye düşündüm ve devam etmeye karar verdim. Sen o kadar hazırlık yapmışsın, adamlar seni dinlemiyor bile. Savunma bitti, mahkeme salonunun kapısı açık; kapıda Ankara’nın ünlü avukatlarından Şenal Sarıhan¹⁴⁶ bekliyordu.

Size destek için mi?

– Yok yok, savunma metnini almak için. Savunmayı, Baro’nun dergisinde yayımlamak istediklerini söyledi. Şenal Hanım’a, “Bu savunmadan sonra bana hâlâ ceza veriler mi?” dedim. “Senin cezan, dava açıldığı gün kesilmişti hocam,” dedi. “İyi de o zaman bize neden söylemiyorsunuz, o zaman böyle bir savunma hazırlamak için o kadar zaman harcamazdım!” dediğimi hatırlıyorum.

Şimdi, ondan sonraki süreç şöyle ilerliyor. Dava İstanbul’da görüldüğü için, dosyanın Ankara’ya ulaşması uzun zaman alıyor. Hüküm bir sürü bürokratik aşamadan geçtiği için hemen sana tebliğ edilmiyor. 16 Mart, sabaha karşı zil çalıyor, kapı yımruklanıyor. Sanki yangın çıkmış sanırsın. Kalktım. “Kim var orada? Ne var, ne istiyorsunuz?” dedim. “Aç kapıyı, seni götürmeye geldik,” dediler. “Allah’ın sabahı mı yok da, bu saatte geliyorsunuz?” dedim. “Emir böyle,” dediler. Neyse, hızla giyindim. Aşağı indik. Bir minibüs, içinde de adamlar var. Bir yere uğruyoruz, birini alıp minibüse tıkıyorlar. Öyle dolaşa dolaşa Emniyet Müdürlüğü’ne vardık. Önce bir odaya koy-

¹⁴⁶ Şenal Sarıhan (1948-): İzmir Eğitim Enstitüsü Edebiyat Bölümü ve İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu TÖS, TÖB-DER içinde yönetim kademelerinde yer aldı. Çağdaş Hukukçular Derneği’nde genel başkanlık, Cumhuriyet Kadınları Derneği kuruculuğu ve genel başkanlığı, CHP Yüksek Disiplin Kurulu ve Parti Meclisi Üyeliği görevlerinde bulundu. 26. Dönem Ankara milletvekilidir.

dular. Bir süre sonra bir polis geldi. "Sıraya girin!" dedi. Bizi koridor gibi bir yere götürdü. Üstümüzdeki her şeyi çıkardılar. Saat, kemer, cüzdan vs... Bir sivil polis oturmuş, kaydımızı yapıyor. Her gelene, "Neye geldin?" diye soruyor. İşte, çek-senet, gasp, vs... Sıra bana geldi. "Sen niye geldin?" dedi. "Kitap!" dedim. "Ne yani, sen bir kitap mı yazdın?" dedi. "Evet, kitap yazdım," dedim. "Peki gerçeği yazdın mı?" dedi. "Yazdım!" dedim. "O zaman elbette buraya geleceksin!" dedi.

Bunu diyen kim hocam?

– Orada bir polis memuru ama sivil giyimliydi. Tekrar bir odaya götürdüler. Bizden önce getirilenler var; belki yirmi-otuz kişi...

Ankara Emniyet'te değil mi?

– Evet evet, İl Emniyet Müdürlüğü. Çeşit çeşit adamlar var. Aralarında beni tanıyan bile vardı. Galiba kitabımı okumuştur. Sonra gelip beni tuhaf bir araca koydular. Ne bileyim, herhalde yüksek güvenlikli bir araç. Önce adliyeye uğradık, memurlardan biri elinde bir dosyayla gitti. Araçta resmimi çekmek isteyen bir gazeteciyi uzaklaştırdılar. Memur döndü ve ünlü Uluçanlar Cezaevi'nin yolunu tuttuk. Orada cezaevine giderken bir ilke kararı aldım: Eğer ileriki dönemde biri gelip, "Fikret Başkaya, seni istediğin üniversitenin istediğin kürsüsünde göreve davet ediyoruz," derse bile, bir daha o akademiye adımımı atmayacağım dedim. Öyle bir karar verdim ve o tarihten sonra da yönümü hiç o tarafa dönmedim. Zaten bir takım sivil haklardan bile mahrum edilmiş birinin o aşamada göreve dönmesi mümkün değil; ama vev ki konjonktür değişti ve bana öyle bir teklif geldi; asla dönmeyecektim.

Bu ilke kararını aldığınız tarihe kadar kaç sene çalışmış oldunuz üniversitede?

– On beş sene kadar. Ama bir şey var; Bolu'dayken zaten benimle hep uğraştılar. İstersen biraz geri dönelim ve Bolu günlerinden söz edelim.

Elbette.

– Bolu'da MIT, Emniyet ve bir kısım MHP'li faşist, benimle uğraşmak için bir ekip oluşturmuşlar. Belirli aralıklarla benimle ilgili bir bildiri yayımlıyorlar; Bolu esnafına, bizim öğretim kadrosuna, personele ve öğrencilere gönderiyorlar. O bildirilerden birini sakladım, sana sonra vereceğim.¹⁴⁷ Kim bilir herhalde ucuz olsun diye pelür kağıda basıyorlardı. İşte mesela bildiri şöyle başlıyor: "Bu Adam Kim? Keskin'de komünist partisini kurmuştur, Moskova'ya ve Küba'ya gitmiştir, örgütçüdür, solcu öğrencilere bol not verir, sağ-

¹⁴⁷ Bu belgeye kitabın eklerinde yer verildi.

cılara düşük not verir... İçimizdeki bu adam, Doçent Doktor Fikret Başkaya'dır; tehlikeye dikkat!" Bu bildiriye savcılık ihbar kabul ediyor ve hakkımda soruşturma açıyor. Ve ben sık sık Bolu Adliyesi'nde ağır ceza savcısının huzuruna çıkıyorum.

Ama bu mektup olayı bir kere olmadı değil mi?

– Yok yok, sürekli devam ediyor. Her bildiri sonrasında savcı beni davet ediyordu, ben de ifade veriyordum. Şimdi bunu neden anlattım? Adamlar bir kere isminin üstüne kırmızı bir çarpı işareti koydu mu, artık peşini bir daha hiç bırakmıyorlar. Sık sık Ağır Ceza'da ifade veriyordum. Bir süre sonra savcılarla yüz göz olmuştum. Özetle, 1965 yılında hakkımda komünizm propagandası ile ilgili ilk dava açıldıktan sonra peşimi hiç bırakmadılar diyebilirim. Biliyorsun, 22 Kasım'da (2019) da tekrar duruşmam vardı. Sen birinci duruşmaya gelmiştin.

Gelmiştin tabii ki hocam. Peki, bu yazıların gönderildiği esnaf, öğrenci, diğer hocalar... Onların tavrı ne oldu bu süreçte?

– Doğal olarak onlardan hiçbir negatif tavır görmedim ben. Zaten bizim okulun hocası, öğrencisi, memuru ilerici insanlardı.

Ankara Ulucanlar Cezaevi, 5. Koğuş

Hocam Ankara'daydık, tam cezaevi sürecindeydik.

– Şimdi o araçla Ulucanlar'a vardık. Beni kapıda indirdiler. Polis, elindeki dosyayı cezaevi memuruna verdi ve döndü. Memur bana, "İki koğuş var, dördüncü ve beşinci koğuş. Hangisini istersin?" diye sordu. Doğrusu bana seçme hakkı vermesi hoşuma gitmişti. "İsmail Beşikçi¹⁴⁸ hangi koğuşta?" dedim. "Beşte," dedi. "O halde beşinci koğuşu istiyorum," dedim.

Daha öncesinden tanıştıyorsunuz sonuçta...

– Tanışmaz olur muyum? Hem de çok yakın ilişkim olan biridir İsmail Hoca. Bir kere, o da Mülkiyeli'dir. Benden birkaç sınıf öndeydi. Ama yoğun

¹⁴⁸ İsmail Beşikçi (1939-): A.Ü. SBF'den 1962 yılında mezun oldu. 1964 yılı sonlarında Erzurum Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladı. 1965'te "Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar/ Göçebe Alikan Aşireti" üzerine doktora tezi ni sundu. Sosyoloji Bölümü'nde asistan olduğu dönemde aynı bölümde sosyoloji doçenti olan Orhan Türkoğlu tarafından, Marksist propaganda ve bölgecilik yaptığı gerekçesiyle ihbar edilen İsmail Beşikçi, 12 Mart 1971 döneminde Sıkıyönetim Mahkemeleri'nde yargılandı ve üniversite ile ilişkisi kesildi. 1974 affıyla cezaevinden çıktı, daha sonra Kürt Sorunu'nu işleyen düşüncelerinden ötürü yargılandı. Kürt Sorunu üzerine araştırmaları ve yazılarıyla tanınan Beşikçi, sekiz kez cezaevine girip çıktı ve yaşamının on yedi yılını cezaevinde geçirdi.

ilişki, sonraki döneme rastlıyor. Şimdi ben beşinci koğuşun kapısından girdim. Sanki bir üniversite amfisine ya da bir konferans salonuna girmişim gibi hissettim kendimi. Hepsi beni tanıyordu. Beşinci koğuş oldukça büyük bir koğuştu. Kapı girişinden yarıya kadar Kürtler vardı ve diğer sol örgütler büyüklük sırasına göre yer alıyordu. En sonda herhangi bir örgüte mensup olmayan sosyalistler vardı. Doğrusu hiç hapishaneye girmiş gibi hissetmedim kendimi. Herkes bana, “Hoş geldin hocam,” diyordu. Neticede, devrimci militanlar arasında olmak, hapishane koğuşu bile olsa, insanda bir yabancılik duygusu yaratmıyor.

Hocam, öteki koğuşta kimler kalıyordu?

– Bildiğim kadarıyla dördüncü koğuş silme Türkiye Halk Kurtuluş Partili’lerdi (THKP).

Ve koğuşa yerleştiniz?..

– Kapı girişindeki birinci ranzanın üstünü bana verdiler. İsmail Hoca yanımdaki ranzanın altında yatıyordu. Hapishaneye girdim ama üstümdeki elbise dışında hiçbir şeyim yok. Akşama doğru eşim Sevinç pijama, iç çamaşır, dış fırçası, dış macunu, tıraş takımı... gibi şeyleri ulaştırdı.

Cezaevinde hayat nasıldı, kimler vardı İsmail Hoca’dan başka?

– Umumîyetle okuyordum. Havalandırma denir; orada bir pingpong masası vardı, bazen pingpong oynuyordum ama çok değil. Sadece Ulucanlar’da değil, Haymana ve Kalecik cezaevlerinde de bir şeyi fark ettim: Sol militanlar sadece devlet baskısıyla yüz yüze değillerdi. Bizzat ait oldukları örgütlerin de baskısı var. Bu çok rahatsız edici bir şey. Koğuşta her grubun bir şefi var ve arkadaşlarına baskı uyguluyor. Tabii, o yaptığının gerekliliğinden asla şüphe etmiyor, yaptığının mutlaka gerekli olduğuna inanıyor. Mesela arkadaşlarından birinin avukatı veya ailesinden biri; işte annesi, babası, kardeşi, nişanlısı, kız arkadaşı ziyarete geldiğinde yanına mutlaka birini takıyorlardı, yalnız bırakmıyorlardı. Birine bir mektup gelse, önce şef okuyor, ondan sonra veriyor. Yazdığı mektup okunmadan gönderilmiyor. Başka baskılar da var tabii. Bir gün şeflerden birine, “Neden böyle yapıyorsunuz, yoldaşına güvenmiyor musunuz?” dediğimde, “Sızmalar oluyor hocam, dikkatli olmak zorundayız!” demişti.

Bu sizin konuşmalarınız, görüşmeleriniz için de geçerli miydi? Yani İsmail Hoca, siz ya da diğer entelektüeller için?

– Görüşmecim veya avukatım geldiğinde bana da mutlaka eşlik eden biri oluyordu ama tamamıyla beni koruma, yardımcı olma amaçlıydı. Mesela Se-

vinç (Başkaya) geldiğinde, avukat geldiğinde, ziyaretçim geldiğinde yanımda birileri oluyordu ama diğerleri gibi değildi. O konudaki samimiyetten bir kuşku yok. Sonuçta, aynı şey İsmail Hoca için de geçerliydi. İsmail Hoca çok saygı gören biriydi zaten. Bir de hangi kitapları okumamaları gerektiğine de örgüt, dolayısıyla şef karar veriyordu. Bu tam bir zihin polisliği demektir. Birlikte devrim yapacağın yoldaşının fikrini çeler korkusu... Velhasıl, örgütler birer özgürleşme, birer emansipasyon (*émancipation*) odağı olmaktan çok baskı odakları... Böyle bir durum iki kere hapse düşmek demektir ki, son derecede rahatsız edici. Devletin baskısı yetmiyor, örgüt de gereğini yapıyor. Oradan devrime gidilebilir mi hiç?

Koşuş çok kalabalıktı. Geceleri havası iyice bozuluyordu. Bazı geceler kalıp mutfak, tuvalet tarafına gidiyordum, biraz hava almak için. Aslında cezaevinde yemek devlet tarafından veriliyordu ama ekseri verilen yemek geldiği gibi yenmiyordu. Bir işleme tabi tutuluyor, bir şeyler ekleniyor, ondan sonra dağıtılıyordu. Başka ufak tefek ihtiyaçlar da galiba cezaevinin kantininden alınıyordu.

Isıtıyorlardı herhalde?

– Yok yok. Yemeği baya bir şeyler ekleyip-çıkararak yemeğe daha çok benzetiyorlardı.

Kim yapıyordu hocam bunu?

– Oradaki koğuştakiler yapıyor. Öyle durumlarda daima becerikli gönüllüler çıkar ortaya ve o işi üstlenir. Koca koğuştaki bir tek soba vardı ama o kalabalık, işi epey kolaylaştırıyordu. Benim durumumdakiler az ceza almış sayılıyordu ve ekseri merkezde tutulmuyordu; ilçelerdeki küçük cezaevlerine gönderiliyordu. Ulucanlar'dayken, bir keresinde bir mide sorunum olmuştu. Bir komutan, iki er eşliğinde Numune Hastanesi'ne sevk ettiler. Ellerim kelepçeli, hekimin huzuruna çıkardılar. Muayene olacağım ama kelepçeyi çıkarmıyorlar. Doktor sinirlendi. "Bu kelepçe de ne oluyor!" mealinde bir şeyler söyleyince asker hemen açtı. Doktor baktıktan sonra tekrar kelepçelediler, sevk aracına döndük. Ben Haymana'ya sevkimi istemiştim.

Müze olduktan sonra gittiniz mi Ulucanlar'a?

– Çıktıktan sonra mı?

Evet hocam, yakın zamanlarda...

– Nazım Alpman'ı¹⁴⁹ tanır mısın?

¹⁴⁹ Nazım Alpman (1952): DISK'e bağlı Maden-İş Sendikası'nda çeşitli düzeylerde görev yaptı. 1970'li yıllarda sendika yayın organlarında, *Vatan* ve *Politika* gazetelerinde karikatür çizdi.

BirGün'den biliyorum.

– Nazım Alpman, ben hapse girmeden önce benimle *Paradigmanın İflası*'yla ilgili bir röportaj yapmıştı. *Milliyet*'te olabilir, iyi hatırlamıyorum. Çok hoş bir röportajdı. Nazım Alpman çok sevdiğim bir gazetecidir. Ne zaman başım derde girse benimle bir şekilde ilgilenir. Meğer aradan yıllar geçtikten sonra Ulucanlar'ı müze yapmışlar. Nazım da Ulucanlar'la ilgili bir belgesel yapıyor. Bir gün bana telefon etti. “Gelir misin hocam?” dedi. “Tabii ki gelirim,” dedim ve beşinci koğuşa gittim. Kaldığım beşinci koğuşa çekim yapıldı. O zaman gördüm. Herhalde yedi-sekiz yıl oldu. Doğrusu, yapılan pek hoşuma gitmedi, daha özenli olunabilirdi.

Haymana Cezaevi'ne nakil

Ulucanlar'da kaç ay kaldıktan sonra Haymana Cezaevi'ne geçtiniz?

– Sanıyorum üç ay kadar, orada fazla kalmadım. Haymana Cezaevi'ne gitliğimde orada iki ranzası olan bir oda vardı. Ranzalardan birinin üstü boştu, oraya yerleştim. Fakat şöyle bir şey oldu; bak bu çok enteresan! Benim ceza almam çok yankılandı medyada. Gerçi *Paradigmanın İflası* çok tartışma konusu yapılmadı, yok sayılmak istendi ama bu tavır işe yaramadı. Kitap tahmin edilemeyecek bir hızla yayıldı. Haymana'ya vardıktan sonra muazzam bir ziyaretçi akını başladı. Resmen orada turizm gelişti, bunu abartısız söylüyorum. Ankara'dan, Türkiye'nin birçok yerinden, Avrupa'dan bile gelenler oldu. Bir de farklı meslek gruplarından insanlar; işçiler, gazeteciler, sendikacılar –o zamanlar memur sendikaları yoğun bir eylemlilik içindeydiler– politikacılar, milletvekilleri, yazarlar... Bazen gruplar halinde de ziyaretler oluyordu. Doğrusu ilgi büyüktü. Bir süre sonra Haluk Gerger¹⁵⁰ de oraya geldi. Ziyaretçi akını daha da büyüdü.

1987 yılında “Eylülkatür-12 Eylül Karikatürleri” adıyla bir karikatürsergisi açtı. Aynı yıl *Milliyet* gazetesinde çalışmaya başladı. Gazeteciliğin yanı sıra televizyon belgesellerine metin yazarlığı da yapan Alpman, halen *BirGün* gazetesi ve *National Geographic* dergisinde yazılar yazmakta, İz TV'de “Hayatın Notları” ve “Yakın Tarih” adlı programları hazırlayıp sunmaktadır.

150 Haluk Gerger (1948-): 1971 yılında Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden mezun oldu. Daha sonra ABD John Hopkins Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler Dalı'nda yüksek lisans yaptı, Stockholm Üniversitesi ve Oxford Üniversitesi'nde lisansüstü eğitim gördü. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktora yaptı. Aynı fakültenin Uluslararası İlişkiler Kürsüsü'nde öğretim üyesiyken, 1982 Anayasası'nın kabul edildiği, YÖK'ün yürürlüğe girdiği 6 Kasım 1982'de görevine son verildi. İnsan Hakları Derneği kurucularındandır. Çeşitli gazetelerde köşe yazarlığı yaptı, dergilerde yazdı. *Özgür Gündem* gazetesinde yayın kurulu başkanlığında bulundu. 1986-1994 yılları arasında, merkezi Cenevre'de bulunan BM Dernekleri Dünya Federasyonu Yönetim Kurulu ve 1993 New York Körfez Savaşı Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi Üyeliği'nde bulundu. 1996 yılında Darmstadt Teknik Üniversitesi'nde, 2002 yaz sömestrinde de Darmstadt Uygulamalı Bilimler Üniversitesi'nde misafir profesör olarak ders verdi. Deniz Gezmiş anısına düzenlenen bir toplantıya yolladığı yazılı mesaj nedeniyle 26 Ekim 1994'te tutuklandı, on altı ay hapis yattı.

Orası koğuş değıl de, oda gibi sanırım?

– Evet, küçücük bir oda. Sadece iki ranza sığacak kadar. Tabii politik olmayan mahkûmların kaldığı büyük koğuşlar da vardı. Sanıyorum öyle iki veya üç koğuş vardı. Bir boş oda vardı. Kaldığım odadan da küçüktü. Sadece bir ranza sığıyor, bir de soba. Daha sonra oraya geçtim. 15 Haziran 1995'te de tahliye oldum.

Ve Özgür Üniversite...

Hocam, tahliyeden sonra da Özgür Üniversite dönemi başlıyor değıl mi?

– Özgür Üniversite'nin evveliyatı var. Özgür Üniversite Ekim 1992'de faaliyete geçti. İlk kurucular arasında ben, Yalçın Küçük, İsmail Beşikçi, Ali Yıldırım, Ahmet Kerem Çebi,¹⁵¹ Hasan Gül¹⁵² ve daha birkaç kişi vardı.. Onların isimlerini unuttum. Konur 2 Sokak'ta, Akay Caddesi'ne yakın bir binanın ikinci katıydı. Ekin diye bir derneğin çatısı altında faaliyet gösteriyordu. Kuruluş kararı o binanın bahçe gibi bir yerinde yapılmıştı. Aslında benim o sürece katılmam şöyle olmuştu: Eylül sonuydu galiba; bir telefon geldi. "Hocam, emperyalizm üzerine bir konferans verir misiniz?" diyor. Yani dernek adına arıyor. "Olur," dedim, işte şu tarihte bir konferans vereceğim. Fakat daha sonra bir telefon daha geldi. Bu sefer, "Konferans verecek olanlarla bir toplantı yapmak istiyoruz," diyor. Pek bir şey anlamadım ama, "Evet tamam, geleceğim," dedim. Toplantı, binanın önündeki avlu gibi bir yerde. Vardığımda Yalçın Küçük, İsmail Beşikçi, Ali Yıldırım, Ahmet Kerem Çebi, Hasan Gül, İzmir'den gelen biri ve birkaç da öğrenci vardı. Herhalde on-on iki kişi kadarız. Yalçın Küçük'ün, "Özgür Üniversite'yi kuruyoruz, bundan sonra Özgür Üniversite'den çıkmayan, gazetecilik yapamayacak!" gibi bir şeyler söylediğini hatırlıyorum. Neler yapılacağına dair herkes söz alıyordu. İşte Özgür Üniversite böyle başladı.

Neyse, derslere başladık. Orada benim verdiğim ilk ders emperyalizm teorileriydi. Derslere müthiş ilgi vardı. Sınıflar küçüktü, öğrenciler koridorda, merdivenlerde bile ayakta dersleri izliyordu. Özgür Üniversite'nin adı hızla duyuldu. Gazeteciler gelip röportaj yapıyordu. Bir gün Yalçın bana telefon etti: "Ya, üzerimize çok geliyorlar, kurumlaşalım. Ben kurucu rektör olayım, sen de kurucu dekan ol," dedi. Ben, "Bir konuşalım," dedim. Aslında benim

¹⁵¹ Ahmet Kerim Çebi: 1981 yılında Trabzon, Fatih Eğitim Enstitüsü Türkçe Bölümü ve Ankara Üniversitesi Eğitim (Bilimleri) Fakültesi'nden mezun oldu 1996 yılında Ankara Üniversitesi Eğitim Programları ve Öğretim Anabilim Dalı'nda doktorasını yaptı. Ondokuz Mayıs Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yaptı.

¹⁵² Hasan Gül: ODTÜ Matematik Bölümü'nden mezun oldu, aynı bölümde doktorasını tamamladı. ODTÜ ve TED üniversitelerinde öğretim üyesi olarak çalıştı.

rektörmüş, dekanmış; öyle şeylerle ilgim olmaz. Biz tamamen farklı bir şey yapmak istiyoruz. En azından ben öyle düşünüyorum. Hasan Gül, ODTÜ’de matematik asistanıydı. Ona, “Gel bir konuşalım,” dedim ve Bursa’da buluştuk. “Bizim, dekanmış, rektörmüş; öyle şeylerle ilgimiz olmamalı!” dedim. Fakat o arada Yalçın Küçük basına bildirmiş. Tam bir oldu bitti yani. Bak-tım, gazetede “Özgür Üniversite kuruldu” diyor. Rektör Yalçın Küçük, de-kan da ben...

Yalçın Hoca size hiç sormadan mı bildirdi?

– Evet, Yalçın Hoca... Bizde şu unvan saplantısı rahatsız edici düzeylerde aslında. Adam kitap yazıyor, isminin önünde profesör, doçent... Kardeşim senin profesörlüğün, doçentliğin kimi ilgilendirir! Bir yere konferansa davet ediyorlar. Bakıyorum, ismimin önüne “Doç. Dr. Araştırmacı, yazar” yazmış-lar. “Bunu neden yapıyorsunuz?” diyorum. “Olsun hocam,” diyorlar. Aslın-da o unvanların iki yerde kullanılması gerekir: Resmî yazışmalarda, bir de maaş hesabı yapılırken, maaş alırken...

Neyse, aradan birkaç ay geçti. İşte, kışın ortası... Bir gün Yalçın Küçük, “Gel, konuşmak istediğim bir şey var,” dedi. Ne söyleyecek, merak ediyorum.

Yer neredeydi hocam?

– Konur’da, Özgür Üniversite’de yani. Hoca, “Ben Paris’e gidiyorum,” de-mez mi! Hayda! “Daha başlayalı dört ay olmadı, sen bırakıp gidiyorsun!” de-dim. “Öylesi gerekiyor, sen bu işi götürürsün,” dediğini hatırlıyorum. Ya-za doğru nasılsa dernek kapandı. Özgür Üniversite boşlukta kaldı. Yasal-ku-rumsal dayanağımız kalmadı. Hemen bir dernek tüzüğü yazıp valiliğe ile-ttim. Valilik, müracaatımı almak istemedi, geri çevirdi. Neden, dediğimde, “Bir üniversiteyi ancak YÖK kurabilir” cevabını aldım.

Ama Yalçın Hoca’nın daha önceki derneğini nasıl kabul etmişlerdi?

– Biz Özgür Üniversite adı altında faaliyet yapıyoruz ama Ekin Derne-ği’nin çatısı altında... Oysa benim yazdığım dernek tüzüğünde Özgür Üni-versite’nin adı geçiyordu.

Anladım.

– Müracaatı geri çevirdikleri belgeye dayanarak faaliyetlerimizi sürdürü-yorduk. Zira mevzuat öyle bir şeye izin veriyordu ya da ben öyle biliyorum. Zira faaliyete başlamak için senin bildirimin yetiyor. Konur 2’den Sakar-ya’daki İnkılâp 1 Sokağı’na taşındık. Faaliyete geçişimizin ikinci yılı... O ara-da Yargıtay hapis cezasını onadı ve hapsi boyladım. Ben hapisteyken Kadir Cangızbay ve başka arkadaşlar ilgileniyordu Özgür Üniversite’yle.

Hocam bu ikinci cezaevi süreci, değil mi?

– Yok, birinci. Ben cezaevine girince Özgür Üniversite sarsıntı geçirdi. İki şık vardı: Yola devam etmek veya faaliyete son vermek, yani kapatmak. Ben devam kararı verdim. Cezaevinden Samir Amin’e bir mektup yazdım. Bana “Üçüncü Dünya Forumu”nun (Forum de Tiers-Monde) tüzüğünü yollamasını istedim. Bir fikir edinmek istiyordum. Aslında statü için üç seçenek vardı: Dernek, kooperatif ve vakıf. Esasen kooperatif o iş için pek uygun değildir. O zaman seçenek sayısı ikiye iniyordu. Dernekle vakıf arasında tercih yapılacak. Dernek statüsü olursa, polis Özgür Üniversite’den çıkmaz, sürekli musallat olur ama vakıf olursa daha az sıkıntı yaşanır diye düşünmüştüm ve vakıf statüsünü tercih ettim. Biliyorsun, bizde köklü bir vakıf geleneği vardır. Aslında hesabım tam tutmadı. 28 Şubat Darbesi sonrasında vakıflara da yöneldiler. Üye kaydı ve şube açma hakkımızı elimizden aldılar. Ama her hâlükârda derneğe göre daha avantajlıydık diyebilirim.

Cezaevinden tahliye olduktan sonra vakıf için çalışmaya başladım. Bir taraftan kaynak bulmaya, para bulmaya çalışıyorum –biliyorsun vakıf kurmak için önemli miktarda para gerekiyor– bir yandan da kurucu kadroyu oluşturmak için yoğun temaslar yapıyorum. Yani insanlara dil döküyorum. Sonuç itibarıyla kırk üç kurucuyla süreci başlattık. Henüz yasal kuruluş olmadan kurucuları Özgür Üniversite’ye davet ettim. O zaman da İnkılâp Sokak’taki yeri boşaltmıştık. Ben, Mustafa Çaban¹⁵³ ve Hasan Gül yeni bir yer arıyoruz. Sonuçta, Bayındır-1 Sokak’ta bir daire kiraladık. O sıralar Mustafa Çaban, Özgür Üniversite’nin sekreteriydi. Kurucular toplantısının ardından bir tüzük hazırladık. O aşamada Hüsnü Öndül¹⁵⁴ bize çok yardımcı oldu. Bir de “Kuruluş Bildirgesi”¹⁵⁵ yazdım. İlk genel kurulumuzu yaptık. Genel ku-

153 Mustafa Çaban (1968-): A.Ü. SBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi’nden mezun oldu. Ütopya Yayınevi yöneticisi.

154 Hüsnü Öndül (1953-): Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden 1977 yılında mezun oldu. İnsan Hakları Vakfı İnsan Hakları ve Çağdaş Hukukçular Dernekleri Kuruculuğu ve Yöneticiliği yaptı. İHD Genel Başkanlığı ve İnsan Hakları Akademisi Başkanlığı görevlerinde bulundu. Evrensel gazetesinde köşe yazarı yazmakta.

155 Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakfı Özgür Üniversite Kuruluş Bildirgesi:

1. İnsanlık üçüncü bin yıla giriyor ve içine girilen yeni bin yılın insanlığa refah, barış, demokrasi getireceği, insanlığın nihayet kurtuluş yoluna girdiği ve geçmiş dönemin engellerinin ve kötü kalıntılarının artık aşıldığı görüşü, başta medya olmak üzere her türlü araçla dünyanın dört bir yanına yayılıyor. Küreselleşme, piyasa ekonomisi, liberal demokrasi, enformasyon toplumu, bilgi çağı, insan hakları retoriği vs. aslında sermayenin küresel saldırısını gizleme; olmazsa, meşrulaştırıp kabullendirme amacı taşıyor. Söz konusu olan, Avrupa-merkezli ideolojik salıdır.

Bu amaçla kafaları bulandırmaya yönelik kavramlar piyasaya sürülüyor. (Postmodern, postendüstriyel, postfordist, postKeynesyen, posthegemonik, postWestfalya, postsovyetik, postuluslararası vs.) Küreselleşme çağının tüm bu ideolojik saldırılarının bir tek amacı var: İnsanı tarihin öznisi olmaktan çıkarmak. Bu saldırı, insan iradesinin hiçbir güce ve değere sahip olmadığı, insanların tarihin öznisi değil, edilgen, pasif bir yığın olduğu, tarih yapmak gibi bir ye-

rula ilk toplantıdan daha az kişi katıldı. Sonra da kurucuların büyük çoğunluğunun ayağı kesildi. Daha sonra keşke onca kişiye kurucu olsunlar diye dil dökmeseydim dediğim olmuştur. Türkiye’de işler böyle yürüyor maalesef. Daha vakıf kurulmadan, ‘95’in sonbaharında eğitimi başlattık.

teneginin de mevcut olmadığı ve son tahlilde insanın iradi müdahalesinin hiçbir kıymet-i harbiyesinin bulunmadığı görüşünü yayma amacı taşıyor. Saldırının içerdiği mesaj da şudur: İnsan dönüştüremez, değiştiremez. O halde olup biteni kabullenmekten, piyasanın kurallarına boyun eğmekten, uyum sağlamaktan başka bir seçeneği yoktur.

Oysa asgari muhakeme yeteneğine sahip herkes, bu dünyada hiçbir şeyin insan iradesi dışında ve ondan bağımsız olarak ortaya çıkmadığını gayet iyi bilir. Eğer bugün insanlığın ezici çoğunluğunu dışlayıp aşağılayan bir “tabl” ortaya çıkmışsa bu, mutlaka birilerinin bilinçli eyleminin sonucudur. Bugün bir kaostan söz ediliyorsa; bu bir tesadüf sonucu ortaya çıkmamıştır. Onun da mutlaka bir yaratıcısı vardır ve bu, tamı tamına örgütlü bir kaostur. Küresel ideolojik saldırının iddia ettiğinin aksine, kapitalizmin tarihinin hiçbir döneminde “kendi kendini düzenleyen bir piyasa” mevcut olmamıştır. Zaten olması da mümkün değildir. Amaç, insanın iradi müdahalesinin gereksiz, anlamsız, boşuna bir çaba olduğu bilincini genel bilinç kategorisi haline getirmektir. Bunun gerçekleşmesi, sermayenin önündeki asıl engeli bertaraf etme anlamına gelmektedir. İnsan iradesini yok sayma ve insanı aşağılama anlamına gelen bu saldırının etkinlik sağlamasının başlıca nedeni de, başta işçi sınıfı olmak üzere emekçi çoğunluğun ve “yeryüzünün lanetlileri”nin organik aydınları olması gerekenlerin müdahale yeteneğini ortaya koyamamaları, kendilerinden beklenen yükseklığe çıkamamış olmalarıdır. Ideolojik alanın sermayenin adamlarının bir çeşit tekeline geçmesi ve gerçeğin safında yer alması gerekenlerin bulundukları mevzilerin de gerisine düşmesi, burjuva ideologlarının meydanı boş bulması “köpeksiz köyde değneksiz dolaşmaları”nı kolaylaştırmıştır.

II. Yaşanan ideolojik yenilginin gerisinde de, Avrupa-merkezli dünya görüşü bulunuyor. Tüm dünyayı kısılcacına alan, bilimsel-entelektüel yaratıcılığı dumura uğratan Avrupa-merkezli yabancılaşma; önümüzü görmemizi, yolumuzu bulmamızı zorlaştırıyor. Bugün geçerli genel ideolojik çerçevenin gerisinde Avrupa merkezli bir dünya görüşü, tarih ve toplum anlayışı bulunuyor. Böyle bir ideolojik hegemonyaya sahip olanlar, aynı zamanda hem dünyanın haritasını yapanlar hem de isimlendirenlerdir. İnsanlar kendilerini Avrupa-merkezli ideolojiye göre tanımlıyorlar ve ona göre de tavır alıyorlar. Ve tabii başkalarının yaptığı haritada kendilerine bir yer aramaktan ve başkalarının kendilerine uygun gördüğü kimlikten bir türlü yakayı kurtaramıyorlar. Dolayısıyla, söz konusu ideolojik hegemonyanın oluşumu, işlevi, ortaya çıkardığı olumsuzluklarla ilgili ideolojik bir netleşmeye ihtiyaç var. Başka türlü söylenirse, mevcut ideolojik hegemonya ancak bir karşı ideolojik-hegemonyayla aşılabılır. Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşma bizi kendimize, toplumumuza ve üzerinde yaşadığımız dünyaya yabancılaştırmaktadır. Kaçınılmaz olarak da kendimizi, toplumumuzu ve dünyayı algılayışımız daha baştan çarpıtılmaktadır. Uzağa gitmeye ve uzun boylu tahlillere gerek yok: Kurduğumuz vakfın adı “Türkiye ve Ortadoğu Forumu”dur. Bu bölge neden Ortadoğu’dur? Buna kim ve neye göre karar veriyor? “Nereye bakıldığında çok nereden bakıldığı önemlidir,” denmiştir ve bu boşuna söylenmemiştir. Başka yerlerden bakıldığında bölgenin pekala “Orta-Batı,” “Orta-Güney,” ya da “Orta-Kuzey” olduğu söylenecektir. Dolayısıyla, haritayı kimin yaptığına, adını kimin koyduğuna göre bölgenin görüntüsü farklı olacaktır. Benzer bir durum genel ideolojik çerçeve için de geçerlidir. Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmaya karşı çıkmak mutlaka gereklidir ama bir tersinden-merkezciliğe ve inkarcılığa düşmemek kaydıyla. Bu çerçevede zaman zaman, bu tür yabancılaşmayı besleyen “kendine özgünlük” söylemine de karşı olmak gerekir. Kapitalizmin global saldırısına karşı baskıcı biçimleri de geliştirebilen kendine özgü, millici egemenlik biçimleri asla alternatif değildir. Aksi halde böyle bir çaba, bir tür merkezcilikten diğereye düşmek, bir tür yabancılaşmayı başka bir tür yabancılaşmayla ikâme etmek anlamına gelecektir. Sömürüden ve ideolojik kuşatmadan kopup, dünya ölçeğinde bir eylemdir.

III. Eğer uygarlık, son analizde tarih yapabilen insanlığın ortak ürünüyse, kaçınılmaz olarak anonimdir ve öyle olmak durumundadır. Dolayısıyla uygarlık, burjuvaziyle yaşıt değildir. Ser-

Vakıflar mal birlikleri sonuçta...

– Evet ama bizim beş kuruluşumuz yoktu. Para yok, mal yok, hiçbir şey yok. Fakat bir şeyler de göstermek zorundasın. Rica minnet biraz para buldum;

mayenin egemen olmasıyla uygarlık tanımı çarpıtılıp dejenere edilmiştir. O halde insanlık tarihinin yeniden yazılmaya ihtiyacı var. Tarihin yeniden yazılması da ancak ona ihtiyacı olanların ortak çabasının ürünü olabilir. İşte biz kendi coğrafyamızda ve buradan hareketle bir girişim başlatmak ve başka yerlerdeki benzer çabalara katılmak istiyoruz. Bir Afrika atasözü, “Aslanlar kendi tarihçilerine sahip olana kadar, avcılık öyküleri her zaman avcıyı yüceltecektir,” der. Bugüne kadar tarih hep avcılar tarafından yazılageldi. Vakit geç olmadan aslanların da kendi tarihlerini yazmaları gerekiyor. Türkiye ve Ortadoğu Forumu bu alanda derin bir duyarlılığın sonucu olarak sahneye çıkıyor. İçine itildiğimiz sayısız yabancılaştırmanın gerisinde, kapitalizmin ihtiyacına göre üretilmiş ısmarlama bir tarih, toplum, insan ve uygarlık anlayışı versiyonunun egemen kılınması yatıyor.

IV. Türkiye’de bilimsel-entelektüel alan, Avrupa-merkezli ideolojinin ve onun öz-çocuğu olan resmî ideolojinin hegemonyası altındadır. Böyle bir ideolojik hegemonya ve onun ortaya çıkardığı yabancılaştırma bizi kendi insanımıza, toplumumuza, coğrafyamıza yabancılaştırmıştır. Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaştırma, soldan sağa tüm düşünsel akımları az ya da çok ama mutlaka etkilemekte ve realitenin anlaşılmasının önünde ciddi bir engel olarak durmaktadır. Öte yandan resmî ideoloji, bilimsel entelektüel faaliyetin içini boşaltıp soysuzlaştıran bir virüs işlevi görmektedir. Daha önceleri resmî ideolojinin yeniden üretim merkezleri işlevi gören okullar ve üniversiteler, artık küreselleşme çağında geleneksel işlevlerine ilave olarak, bilgi ticareti yapılan birer ticari merkeze dönüştürülmektedir. Böyle bir sürecin geçerli olduğu koşullarda, kendilerinin ve başkalarının da bilim adamı dedikleri taife, tam bir profesyonele dönüşmekte, bilgi ticaretinin ücretli memurları durumuna düşürülmektedirler. Dolayısıyla, gerçek anlamda bilimin, bilimselliğin, bilim etiğinin, entelektüel dürüstlük ve bilim haysiyetinin bulunması gereken zeminin tam karşısı bir zemine savrulmaktadırlar. Nasıl etik kaygıları dışlayan bir bilim olmazsa, entelektüel dürüstlüğe ve bilim haysiyetine sahip olmayanların da “bilim adamı” sıfatını hak etmeleri mümkün değildir.

Bilimi yüceltmek kaydıyla (zira bu dünyada hiçbir şey yüceltilmeyi hak etmez) bilimsel çabayı asıl bulunması gereken, kendi etiğinin ve özgür yaratıcılığının zeminine çekmek; Türkiye ve Ortadoğu Forumu’nun (Özgür Üniversite’nin) duyarlı olduğu son derecede önemli bir sorundur. Zira bilim, bilimsellik, bilim adamıyla ilgili çok yaygın bir kafa karışıklığı söz konusudur. Bir akademik unvana sahip olanın, bilim insanı sayıldığı bir anlayış egemendir. Bu alanda ideolojik bir netleşmeye ihtiyaç var. Alınan ve verilen unvanlar; o unvanlara sahip olanların zorunlu olarak bilim adamı-kadını, bilimle ilgili insanlar oldukları anlamına gelmiyor. Zira burjuva toplumunda unvan ve diplomanın asıl işlevi ideolojiktir. Diploma ve unvan, eşitsizliğin, sömürünün, baskının ve hiyerarşinin yeniden üretilmesine hizmet etmektedir. Eğitilenlerin de eğitilmeye ihtiyacı vardır.

Bugün ideolojik üretim araçları yeniden çoğalmış ve çeşitlenmiştir. Televizyon ve yazılı basın neredeyse okul sistetini kadar, belki ondan daha yaygın bir etkinliğe ulaşmış durumdadır. Bu yüzden bir karşı-hegemonya oluşturma çabası, bu araçları da dikkate almak durumundadır. Zaten karşı hegemonya oluşturmaya yönelik çabalar, ancak ideolojinin üretildiği tüm alanları kapsadığında anlamlı olabilir.

V. Bilimden, enformasyon toplumundan, bilgi çağından, teknolojik harikalardan çokça söz ediliyor da, bilim denilenin ve teknolojinin hangi amaçla kimler tarafından üretildiği, nasıl kullanıldığı, sonuçlarının kimin için ne ifade ettiğinden pek söz edilmiyor. Ortalama insanı büyüleyen bilimsel, teknolojik ilerlemenin; dünyanın yoksullarını nasıl bir cendereye sokup ezdiği, yoksul çoğunluğu nasıl birer “insan artıkları” durumuna getirdiği nedense pek gündeme getirilmiyor. Onca övünülen teknolojik harikalar, “büyük insanlığı” asgari yaşam araçlarından yoksun bırakan bir sermaye sınıfının tekelinde ve hizmetinde kaldıkça, sosyal ve ekolojik yıkım derinleşiyor. İnsanı yok sayan sermaye uygarlığı, üretici güçlerin gelişmesinden de sadece maddi üretim araçlarının etkinliğinin artmasını anlıyor. Her şey hızla metalaşırken, beyinsel faaliyetin de metalaşması, “şeyleşmesi” kaçınılmaz hale geliyor. Dolayısıyla, aklın ve irade-

İşte benim bilgisayar, *Paradigmanın İflası*'nın telif hakkı, derken derme çatma da olsa kuruluş için gerekli kaynağı toplamayı, denkleştirmeyi başardık. Aslında bizimkinin adı vakıf! Vakıf demek vakfeden demek. Bizim kurucu-

nin kurtarılmaya ihtiyacı var. Her türlü insanî-toplumsal kaygının dışlandığı bugünün dünya-sında "bilgi"de tekellerin ve liberal demokrasi cılası altındaki polis devletlerinin hizmetindedir. Üçüncü Dünya'nın siyasal rejimleri tamamıyla kompradorlaşmıştır ve emperyalist sermayenin taşeronu konumuna indirgenmişlerdir.

İnsanlık ve uygarlık böyle bir döneme girmişken, eleştirel bilgi ve düşünce her zamankinden daha büyük gereksinim haline geliyor. Bilimin ve entelektüel yaratıcılığın artık emperyalist sermayenin, komprador burjuvazinin bilgi tacirlerinin ve "neo-liberal aydın" bozuntularının sultasından kurtarılmaya ihtiyacı var. Tüm kamusal alanları ve eğitimi metalaştıran, özel yaşama alanlarını da atomize eden kapitalist ideolojik hegemonyaya karşı bayrak açılmadan; ne bilimsel bilgi üretilebilir ne de emekçi sınıfların ideolojik köleliği aşmasının önündeki engeller ortadan kaldırılabilir. Tüm ezilenlerin ve sömürülenlerin toplumsal kurtuluş ve özgürleşme projelerinin de yaratıcı bir tarzda yeniden üretilmeye ihtiyacı vardır.

İşte Türkiye ve Ortadoğu Forumu böyle bir tespitten yola çıkıyor ve eleştirel bilgiyi emekçi kitlelerin hizmetine sunmanın gerekli ve mümkün olduğunu ilan ediyor. Emekçilerin devletten ve sermayeden bağımsız eğitim kurumları ve ideolojik müdahale araçları oluşturmaları, gerçek bilimin ve eleştirel düşüncenin de bir gereğidir. Zira, gerçeğe ihtiyacı olanlar da bilime ihtiyacı olanlar da onlardır ve devrimci olan da sadece gerçeğin kendisidir. Sermayenin küresel saldırısından zarar görenler aynı zamanda bilimsel bilgiye ihtiyacı olanlardır. Ve bu coğrafyada ezilen halkların özgürleşme çabası ve onların antiemperyalist mücadelesi, dayatılan karanlığı ve gericiliği püskürtebilecek potansiyele sahiptir. Geriye potansiyeli bilince çıkarmak, olanaklarını araştırmak kalıyor. Zaten Türkiye ve Ortadoğu Forumu ve Özgür Üniversite'nin varlık nedeni de budur.

Forum ve Özgür Üniversite, eleştirel bilimsel bilginin (zira eleştirel değilse bilim de değildir) yönetilenler, sömürülenler ve ezilen halklar yararına yeniden üretebileceğini kanıtlama iddiasıyla ortaya çıkıyor. Ve işçilerin, işsizlerin, yoksulların, sermaye düzeni tarafından dışlanmışların, kimlikleri bastırılmış halkların, onurlu aydınların ortak çabalarıyla, kendi bilim kurumlarını, kendi "organik aydınları"nı eğitim süreçlerini, kendi dillerini, bilimsel yöntem ve araçlarını, üniversitelerini, tartışma kültürlerini, enstitülerini, yazar ve araştırmacılarını, düşünürlerini yaratabilecek potansiyele fazlasıyla sahip oldukları inancıyla yola çıkıyor.

Bu yola çıkarken, Anadolu'nun bağrında boy vermiş bilgelerin, halk filozoflarının, Spartacus'ların, bilim için ateşte yakılmayı göze alan Bruno'nun, Leonardo da Vinci'nin, Paris Komünü aydınlarının, Petersburg'un işçi okuma gruplarının, Babeurier'in, Gramsci'lerin, Politzer'lerin, Kıvılcımlı'ların, Beşikçi'lerin, başta Diyarbakır olmak üzere tüm zindanları okula çeviren ve aynı cüretle ateşe yürüyen devrimcilerin, Latin Amerika'nın yoksul mahallelerinde halk seminerleri düzenleyen Freire'lerin, işçi eğitimcisi Rosa Luxemburg'un, 1917 sonrası Emekçi Üniversitelerinin, emperyalizme karşı mücadele eden Halk Okullarının, okulların birer ticarethane haline getirilmesine karşı direnen öğrencilerin, yazdıkları ve söyledikleri her sözün bedelini ödeyen aydınların, nihayet, Prometheus'un meşalesini taşıyanların yarattığı engin birikimin tüketilemeyeceğini ilan ediyor. Türkiye ve Ortadoğu Forumu'nu kurup, Özgür Üniversite'yi gerçek bir üniversiteye dönüştürmek için yola çıkarken, sorgulayan ve üreten aklın ve iradenin gücüne güvencimiz tamdır.

VI. Türkiye'de yönetici sınıfın egemenlik zihniyeti açısından, iddia edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan radikal bir kopuşun yaşanmamış olması, tam tersine bu alanda en karanlık mirasın devralınmış olması ve bagna bir resmî ideolojinin kesin hakimiyeti, özerk kafaların ve kurumların oluşmasını engellemiştir. Bu yüzden "sivil toplum" örgütü sayılması gereken kurumlar da "sivil" değildir. Sivil toplum örgütleri ya "yarı-resmî" yapılardır ya da resmî ideoloji tarafından esir alınmış olmalarından ötürü içleri boşalmış durumdadır. Böylesi bir ortamda üniversitelerin gelişmesi daha baştan engellenmiştir. Üniversite ancak özerk üniversite adını hak eder. Üniversite ve özerklik özdeş kavramlardır. Özerk değilse üniversite de değildir. Zira,

lar bırakın bir şey vakfetmeyi, aidatlarını bile ödemiyorlardı. Vakıf resmen kurulunca da Özgür Üniversite'yi onun çatısı altına aldık. Çeyrek yüzyıldır o vakıf çatısı altında faaliyetlerimiz devam ediyor. Başlarda Özgür Üniver-

kendi kendini yönetemeyen ve kendini savunamayan bir kurum üniversite olma iddiasında bulunamaz. Elbette bununla özerkliği yüceltiyor değiliz. Eğer özerklik, toplumun özgürleşme çabasıyla örtüşüyorsa anlamlıdır. Bugün özerk denilen üniversiteler kâr etmenin araçları olmanın ötesine geçememektedirler ve sömürüyü meşrulaştıran kurumlar durumuna düşürülmüşlerdir. Bu bakımdan üniversite denilen kurumların adlarından başka üniversiteyle ortak bir yanları yoktur; orta dereceli okulların devamı niteliğinde birer meslek yüksekokulu özelliğindedirler. Eğitimin amacı insan potansiyelini harekete geçirmek olmalıdır. Oysa yapılan bunun tam tersidir. Eğitimin amacı eleştirmeyen, sorgulamayan, düşünmeyen tek tip insan yetiştirme ve insan potansiyelini bastırmak olarak anlaşılmaktadır. Özgür Üniversite bu durumu teşhir ederek, bu alandaki ideolojik yanlısamanın aşılmasına katkıda bulunmayı amaçlıyor. Bu amaçla genel olarak eğitimin, özel olarak da kapitalist toplumdaki eğitimin eleştirel bir değerlendirmesini yapmayı amaçlıyor. Eğitim, bilim, teknoloji vs. ile ilgili yaygın yanlısamanın, ideolojik bulanıklığın aşılması, ancak eleştirel bir yaklaşımla mümkündür.

Bir başka önemli nokta da, bilimin parçalanmışlığı ve dar "uzmanlık" alanları haline getirilmesiyle ilgilidir. Önce doğa ve insan bilimleri birbirinden koparılmış, sonra da bilim, "sosyal bilim" denilen küçük küçük kompartımanlara bölünmüş durumdadır. Oysa, toplumsal realitenin kendisi bir bütündür ve bir bütün olarak var olabilir ve kendini yeniden üretebilir. Elbette herkesin her konuda aynı yetkinlik düzeyine çıkması mümkün değildir ama, burada bilinçli bir sapıtırma söz konusudur. Herkesin dar bir alanın uzmanı haline gelmesi, sonuçta bütünün gözden kaçırılması sonucunu doğurmaktadır. Ortalık ağacı gören ama ormanı göremeyen "uzmanlarla" dolup taşmaktadır ve "uzmanlık" hiçbir şeyden anlamamanın mazereti haline getirilmektedir. Özgür Üniversite eğitim programlarını oluştururken, bu olumsuzluğu da aşmayı amaçlamaktadır.

VII. Özgür Üniversite insanlığın bilimsel entelektüel mirasını savunmak ve korumakla yetinmeyip, onun zenginleştirilmesi gerektiği bilinci ile hareket edecektir. Dünyanın başka yerlerindeki benzer çabalara katılarak, katkıda bulunarak, sömürünün, baskının, her türlü toplumsal eşitsizliklerin ve ayrımcılığın olmadığı bir uygarlık yaratmanın mümkün ve gerekli olduğu bilincini ve iradesini oluşturmayı, yaygınlaştırmayı ve bilime gerçekten ihtiyacı olanların bir araya gelip, ortak düşünüp ortak ürettiği bilimsel-entelektüel bir odak olmayı amaçlamaktadır. Ve Özgür Üniversite bu çarpıklığı aşan eğitim programları oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda düzenin savunucularının gözettiği çıkarları reddederek milliyetçiliğin, şirketleşmiş düşünce müsveddelerinin, sınıfsal, irksal ve cinsel imtiyazların sorgulandığı bir platform yaratmayı hedeflemektedir.

Pedagojik sistemden başlayarak mevcut eğitimin ve bilgi üretme yöntem ve araçlarının radikal bir eleştirisi, yeni ve özgürleştirici bilgi üretmenin biricik yoludur. Özgür Üniversite'ye girişte bilinen anlamda sınav olmadığı gibi eğitim sürecinin hiçbir aşamasında da sınava yer yoktur. Zira, Özgür Üniversite'nin eğitim anlayışı sınavı dışlayan bir anlayıştır. Öğretenin de, öğrenenin de gönüllülüğü esasına dayanan bir eğitim sürecinde, sınavın varlık nedeni ortadan kalkar. Biz yaptığımız eğitimden şüphe duymadığımız için, yaptığımızdan emin olduğumuz için sınavı gerekli görmüyoruz. Kaldı ki, mevcut eğitim kurumlarında sınav, bilgi ölçme yöntemi olmaktan çok, doğrudan bir disiplin ve baskı aracı olarak kullanılıyor. Aynı şekilde Özgür Üniversite'de diploma da verilmiyor. İki nedenle böyle bir yaklaşım benimseniyor: birincisi burjuva toplumunda genellikle insanlara bir şeyler bildikleri için diploma verilmiyor. Tam tersine diplomaları olduğu için bir şeyler bildikleri var sayılıyor. Dolayısıyla, ilişki terstir. Daha da önemlisi diploma, bir baskı ve egemenlik aracı olarak kullanılıyor. Diploma, hiyerarşinin yeniden üretilmesine hizmet ediyor. Zaten Özgür Üniversite'ye gelenler, kendilerine "hayatımı nasıl kazanabilirim" sorusundan önce, "hayatımın anlamı ne olacak?" sorusunu soranlardır.

Öte yandan Özgür Üniversite hiçbir ideoloji karşısında komplekse kapılmaz. Her şeyin sınırsız bir biçimde tartışılmasından yanadır, yasak düşünce kavramını reddeder. Zaten düşüncüyü yasaklarla engellemek mümkün de değildir.

site'ye müthiş ilgi vardı ve bizim iki dersliğimiz çok yetersiz kalıyordu. Bazı dersleri başka salonlarda yapıyorduk. Bazen Çankaya Belediyesi'nin, bazen de Harp-İş Sendikası'nın konferans salonlarını kullandığımız oluyordu.

Kimler var hocam ilk yönetim kurulunda?

– İlk yönetim kurulunda ben vardım, Mithat Sancar,¹⁵⁶ Tuncar Tuğcu ve

VIII. Buraya kadar yapılan tespitler ile Türkiye ve Ortadoğu Forumu Vakıf Senedi'nde ifade edilen amaçlar doğrultusunda:

- a) Eğitimi çeşitlendirerek sürdürmek,
- b) Ülke, bölge ve dünyayı ilgilendiren sorunlarla ilgili araştırmalar yapmak,
- c) Yapılan araştırmaların sonuçlarını yayınlamak da dahil olmak üzere, periyodik yayınlar, kitap, kitapçık ve broşürler çıkarmak,
- d) Özellikle bölgeyi ilgilendiren sorunlarla ilgili kongre, konferans, seminer, sempozyum ve çalışan grupları oluşturmak,
- e) Vakfın ve Özgür Üniversite'nin amaçları ile örtüşen dünyanın her yerindeki kurum, kuruluş ve kişilerle yakın temasa geçerek çalışmalarını zenginleştirmek,
- f) Medya saldırısına bir karşı-izleme ve karşı-bilinç odağı oluşturmak,
- g) Ülkeden ve bölgeden gelecek konferans taleplerini karşılayacak bir işleyiş sağlamak,
- h) İşçi sınıfının gereksinim duyduğu eğitilmiş kadro ihtiyacının karşılanmasına katkıda bulunmak vs.;

Vakfın ve Özgür Üniversite'nin önüne koyduğu başlıca etkinlik alanlarıdır.

IX. Vakfın ve Özgür Üniversite'nin bilimsel üretimle ilgili temel yaklaşımı “parayla bilim olmaz” şeklinde özetlenebilir. Gerçek anlamda bilimsel üretim ancak gönüllülük ve kişisel motivasyonla mümkündür. Bu bakımdan bütün öteki yaratıcılık alanlarında olduğu gibi bilim alanında da “memurların” bir işe yaramadığını açıklıkla söylemek mümkündür. Tam tersine memur statüsü, bilimin ve bilimselliğin inkârıdır. Zaten tarihte de ilerici ve aydınlık fikirler hep var olan eğitim kurumları dışında, onlara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır ve bunda şaşılacak bir yan yoktur. Egemenlik ilişkisi üreten, o amaçla oluşturulmuş kurumlardan egemenlik ilişkilerini eleştirmelerini beklemek iyimserlik olurdu. Aslında eleştiri vardır ama; orada söz konusu olan “düzen içi” eleştiridir. Zaten o kadarına bizzat düzenin de ihtiyacı vardır. Eleştiri yapılıyor, yapılabiliyor görüntüsü hem söz konusu kurumları hem de o kurumlarda çalışan “bilim cemaatinin” konumunun meşrulaştırılmasını sağlar. Elbette her zaman istisnalar bulunabilir ama istisnalar her zaman kuralın geçerliliğini kanıtlamak içindir. Kaide hiçbir zaman bozulmaz.

Gönüllülük esasına dayanan bir anlayış geçerli olsa da, son tahlilde bir meta toplumunda yaşıyoruz. Etkinliklerimiz için mutlaka paraya ihtiyacımız var. Bu kaynak için şimdilik ve en azından geçici bir süre bağışlara dayanmak durumundayız. Yayınlar ve araştırma projelerinden sağlayacağımız gelir, zamanla harcamalarımızı önemli ölçüde karşılayacak düzeye çıkabilir.

X. Bilime ihtiyacı olanlar, özgürleşmenin ideolojik köleliği aşmaktan geçtiğine inananlar, kapitalist “küresel püskürtme stratejisi”nin aynı şekilde geri püskürtülebileceğini, bunun insan iradesi dahilinde bir şey olduğunu düşünenler, pasif bir yığıni değil, tarihin öznesi olma iddiasını paylaşanlar, sömür, baskı ve şiddete karşı olanlar, dışlanmışlığın, marjinalleşmenin bir kader olmadığını bilincinde olanlar, aşağılanmış, düşürülmüş insan haysiyetini restore etmekten yana olanlar, Dünyanın zenginliğinin küçük bir şımarık azınlık tarafından yağmalanmasını içine sindiremeyenler, kapitalist yağmanın geri dönülmez toplumsal ve ekolojik felaketler ve yıkımlar yaratması karşısında tepkisiz kalmak istemeyenler, hızla çürürken her şeyi çürüten komprador rejim altında kişisel çıkar hesapları yapmanın anlamsız ve saçma olduğunu görenler, aralamakta olduğumuz yolda bize katılınız. Çoğalarak yürüdüğümüz yolu şenlendiriniz. Davetimiz sizedir...

156 Mithat Sancar (1963-): 1984 yılında Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1995 yılında doktor ve 1999'da doçent unvanını kazandı. 2007 yılında profesör oldu. Ankara Üniversitesi ve KKTC Yakın Doğu Üniversitesi Hukuk fakültelerinde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 15, 16 ve 17. Dönem Mardin milletvekili. HDP Eşgenel Başkanı.

İlhan Akalın¹⁵⁷ vardı. Suat Parlar, Temel Demirel,¹⁵⁸ Sibel Özbudun,¹⁵⁹ Hakan Aslan ve Yavuz Gökalep Yıldız¹⁶⁰ da yönetim kuruluna dahil oldular. Dersler, biri biraz daha büyük olan iki salonda yapıyordu. Cumartesi günleri herkese açık “Cumartesi Konferansları” yapıyorduk. Bugün de devam ediyor. Daha sonra kitap ve dergi yayınına giriştik. Sen o kitap yayınına başlardan beri katıldın, değil mi?

Evet.

– Özgür Üniversite’nin kitaplarından birini sen yazdın, değil mi? Tam hatırlamıyorum ama şimdi tarihini.

İlki Kadir Cangızbay¹⁶¹ Hoca’nın kitabı diye aklımda kalmış hocam, Kadir Hoca’nın *Komprador Rejimin Anatomisi* diye hatırlıyorum.

– Yok. Ondan önce “Kara Kaplı Kitap” dizisini çıkarıyorduk. Öteki Yayınevi’yle bir anlaşma yapmıştık. Kitaplar, “Özgür Üniversite Kitaplığı” dizisi olarak yayımlanıyordu Öteki Yayınevi tarafından. Diziye adını koyan da Sibel Özbudun’dur. Biz kitabı hazırlayıp Öteki Yayınevi’ne veriyorduk. O da bize yayımladığı her kitaptan iki yüz adet veriyordu. Ama pek verimli olmuyordu, vakfın finansmanına önemli bir katkısı olmuyordu o yöntemin.

Daha sonra üç aylık *Özgür Üniversite Forumu* dergisini çıkardık. Dergi tematikti. Her sayı bir tema üzerineydi. İlk sayının teması *Küreselleşme*, ikincinin *Avrupa Merkezilik*, üçüncünün de *Sosyalizm, Nerede Hata Yapıldı?* idi. Sanıyorum 2003’ten itibaren kitapları kendimiz yayımlamaya başladık.

157 İlhan Akalın: Gazeteci, yazar. *Sosyalist İktidar*, *Sol* gibi gazetelerde yazarlık, Sosyalist İktidar Partisi ve Türkiye Komünist Partisi’nde siyaset yapmıştır.

158 Temel Demirel (1954-): Yazar, sosyalist aktivist. Eserlerinin çoğu, diğer yazarlarla birlikte kaleme aldığı kolektif yayınlardır.

159 Sibel Özbudun (1956-): Üsküdar Amerikan Kız Lisesi’ni bitirdikten (1973) sonra üç yıl Fransa’da dil ve Paris VII ve Paris X üniversitelerinde sosyoloji öğrenimi gördü. Türkiye’ye döndüğünde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü’nü bitirdi. Uzun süre yayıncılık (Havass ve Süreç yayınları) ve çevirmenlik yaptı. 1993’te Hacettepe Üniversitesi Antropoloji Bölümü’nde yüksek lisans eğitimine başladı. 1995’te ise aynı bölümde araştırma görevlisi oldu ve doktora başladı. 2000’de doktorasını tamamladı.

160 Yavuz Gökalep Yıldız (1963-): 2004 yılına kadar İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Fakültesi’nde öğretim üyesi. Devletler Hukuku Anabilim Başkanlığı ile Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Araştırma Merkezi Müdürlüğü görevlerini sürdürdü. Halen Beykent Üniversitesi’nde öğretim üyesi olan Yıldız, aynı zamanda Beykent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi (BÜSAM) başkanıdır.

161 Kadir Cangızbay (1947-): Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü’nden mezun oldu. 1974’te Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi’ne asistan olarak girdi ve aynı akademide “Kavramsal Bir Yapı Olarak Özyönetim” adlı teziyle doktorasını verdi. 12 Eylül 1980 Darbesi’ni ve YÖK’ü protesto için uzun yıllar doçentlik ve profesörlük sanı almayı reddetti. 1989’da doçent, 1996’da profesör oldu. Cangızbay, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi’nde Kamu Yönetimi Bölümü’nde öğretim üyesi iken 2014 yılında emekli oldu.

İlk kitap *Paradigmanın İflası*'ydı. Ardından benim *Toplu Eserler* yayımlandı. Bence yayın alanında yaptığımız en önemli işlerden biri “Resmî Tarih Tartışmaları” kitap dizisi, öteki de sözlüklerdi: İki cilt *Kavram Sözlüğü*, *Resmî İdeoloji Sözlüğü* ve *Ekonomik Kavramlar ve Kurumlar Sözlüğü*. Doğru hatırlıyorsam, sözlüklerde de, “Resmî Tarih Tartışmaları”nda da senin katkın vardı. O dizinin son kitabının editörü de sen değil miydin?

Vardı hocam, *Kavram Sözlüğü*'nde ve *Resmî İdeoloji Sözlüğü*'nde yazmıştım. *Ekonomi* hariç diğerlerinde yazmıştım Hocam.

– Hem sözlükler ve hem de “Resmî Tarih Tartışmaları” büyük ilgi görmüştü. Resmî tarih ve resmî ideolojideki aşınmada önemli payı vardı o yayınların ve cumartesi konferanslarının. Konferans vermek üzere Anadolu'da bir yerlere gittiğimde Özgür Üniversite'nin o etkisini fark ediyordum. 28 Şubat sürecinde resmî ideoloji yeniden atağa geçmişti. *Şu Çılgın Türkler* gibi kitaplar yayımlanıyordu. Sanıyorum o konuda senin bir yazın da vardı.

Evet hocam, “Bir Resmî Tarih Mevlüdü” diye yazmıştım *Çılgın Türkler*'in hakkında...

– Başlarda Özgür Üniversite'nin epey şubesi vardı; İstanbul'da, İzmir'de, resmî olmasa da İzmit'te. Hatta Köln ve Zürih'te de derslerimiz oluyordu. Zamanla şubeler kapandı. En sonunda da merkezi İstanbul'a taşındık. Şu anda sadece İstanbul'da faaliyetlerimiz devam ediyor. İki gün önce güz dönemi açılış dersini yapmak üzere İstanbul'daydım.

Ama hâlâ Ankara'nın kapanışından şikâyet edenler var.

– Şikâyet haklı tabii ki. Kitap yayını başlarda iyi iş gördü ama ilerleyen dönemde yük olmaya başladı ve o yükü taşımamız mümkün değildi. Ankara'yı kapatıp merkezi de İstanbul'a taşındık. Aslında ben merkezi İstanbul'a taşımak ama Ankara'yı da korumak istemiştım, ama olmadı. Özgür Üniversite'nin “ozguruniversite.org” diye bir web sitesi de var. Orada yazılarım yayınlanıyor. Bugüne kadar Özgür Üniversite'nin kapısından binlerce değil, on binlerce öğrenci girdi; bir etkinliğine şu veya bu ölçüde katıldı.

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E PARADİGMANIN İNŞASI VE İFLASI

Hocam, *Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi: Yediyüz* başlıklı kitabınızda Osmanlı İmparatorluğu'nu tartışıyorsunuz. Osmanlı'yı, onun toplumsal formasyonunu nasıl ele almak, hangi bağlamda değerlendirmek gerekiyor sizce?

– Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizm öncesi (pre-kapitalist) dönemin Doğu uygarlıklarının prototipi ve sonuncusu bir imparatorluk olarak tanımlanabilir. Esasen bu tür imparatorluklar, bu tip siyasî yapılar kuruluyorlar; genişliyorlar, büyüyorlar ve kendi iç çelişkilerinin sonucu olarak da yıkılıyorlar. Tabii ki yıkılmaları, sonuç itibarıyla yine bir dış saldırıyla oluyor ama zaten kırılma noktaları arttığı için dış saldırıya, dış müdahaleye açık hale geliyorlar. İçten içe çürüyorlar ve bir dış müdahale ile tarih sahnesini terk ediyorlar. İşte Osmanlı İmparatorluğu bu tür imparatorlukların tipik bir örneğiydi. Bir bakıma Roma'nın devamıydı; üçüncü Roma İmparatorluğu'du. Elbette Selçuklular'ın izlerini de taşıyordu.

Zaten Roma'nın, Bizans'ın periferisinde hayat buluyor. Tarihsel olarak daha geri bir sosyal formasyon, bir devlet, kendinden daha ileri olanı fethettiğinde, ekseri fethettiği tarafından fethediliyor. Osmanlı kendisinden daha ileri bir toplumsal yapı olan Bizans'ı –Doğu Roma'yı– fethediyor ama Bizans da Osmanlı'yı fethediyor bir anlamda. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, İstanbul'un fethiyle tamamlanıyor ve Osmanlı İmparatorluğu birçok Bizans kurumunu iktibas ediyor. Tabii ki bu hususları şimdi burada detaylandırmam mümkün değil. En temel fark da birinin referansının Hristiyanlık, diğersinin İslâm olması. Fakat gözden kaçırılmaması gereken bir şey daha var: Ne Bizans bir Hristiyan imparatorluğuydu ne de Osmanlı bir İslâm

imparatorluğu. İdeolojik meşrulaştırma referansının din –metafizik– olması onları bir İslâm veya Hristiyan devleti yapmazdı. Aksi halde öyle bir şey, ideolojik kertenin, ideolojik belirleyiciliğin önemini abartmak olur.

Bu vesileyle bir yanlış anlamayı da bertaraf etmek gerekir. Osmanlı İmparatorluğu resmî tarihin iddia ettiği gibi bir Türk imparatorluğu da değildi. Öyle bir şey, imparatorluk mantığından haberdar olmamakla ilgidir. Zira, hiçbir imparatorluk etnik kökene gönderme yapmaz. İmparatorluklar çok sayıda etnik, dinî, mezhepsel, kültürel unsurdan oluşurlar. Aksi halde imparatorluk diye bir şey olmazdı. Osmanlı yönetici eliti kendini Türk olarak tanımlamıyordu; onlar Osmanlı'ydı. Zaten Türk adı onlara İtalyanlar tarafından veriliyor. Adı Batı'dan konuluyor. İlk kurucular elbette Türk'tü ama bu, kurdukları imparatorluğun bir Türk imparatorluğu olduğu anlamına gelmezdi. İmparatorluk mantığı söz konusu olduğunda her şey saraydan ibarettir ve saray, imparatorluğa dahil unsurlara, halklara yabancılaşmış durumdadır. Aradaki ayrım/kopukluk/yabancılaşma kesindir, derindir ve ilişkinin yönü yukardan aşağıya doğrudur. Saraydan halk yığınlarına doğrudur. Esasen imparatorluk dahilindeki Türk etnisitesi onlarca etnisiteden sadece biriydi. Dolayısıyla geride kalan dönemleri bugünün kavramlarıyla ifade etmek, tanımlamak uygun değildir...

Hocam, zaten pre-kapitalist imparatorluklarda bir milliyetçilik bilinci aramak...

– Tabii ki öyle bir şey yok... Milliyetçilik yakın zamanlarda ortaya çıkmış bir şey.

Filmlerde, dizilerde vs. Kanunî'nin, Fatih'in ya da Osmanlı devlet adamlarının Türk milliyetçisi gibi gösterilmeleri tamamen –Benedict Anderson'un kullandığı anlamda– bizim tahayyülümüzde olan, daha doğrusu bize hayal ettirilen bir şey.

– Öyle tabii ki. Dolayısıyla, Türkiye'deki resmî tarih ve resmî ideoloji bir zorlamaya, nafile bir manipölasyona girişiyor; olmayan bir şeyi var saymak! Ortada basbayağı çelişik bir durum var. Tarih bilimi, hiçbir zaman olup bitenler, yaşananlar hakkında kesin bir imaj sunmaz. Şeylerin, yaşanan olayların, sürekli yenilenen yorumu gerekir. Nitekim Machiavelli, tarihi yorumlama eyleminin politik bir mücadele olduğunu söylemişti. Bir taraftan Osmanlı'yı Türk, kendilerini de onun mirasçısı sayıyorlar; öte yandan da Osmanlı'yı yıkıp cumhuriyeti kurduklarını vs. iddia ediyorlar. Şanlı geçmişe dayanma saplantısı çok yaygın bir saplantıdır. Biliyorsun, resmî tarih geriye dönük bir ideolojik manipölasyondan başka bir şey değildir. Konuya dönersem, devletin kurulma süreci İstanbul'un fethiyle tamamlanıyor, yani o ta-

rihten sonra devlet, imparatorluk vasfını kazanıyor. Ondan sonra da genişlemesini sürdürüyor. Biliyorsun zaten Avrupa'nın güneydoğusunda bidadayetten itibaren bir varlıkları, mevcudiyetleri vardı. Başlangıçta yayılma batıya doğru oluyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu eğer 1453'te tamamlanmışsa, Kristof Kolomb'un Amerika macerası da ondan yaklaşık kırk bir yıl sonra, 1492'de başlıyor. Gerçi imparatorluk doğuya doğru da genişlemesini sürdürüyor ama, belirli bir dönemden sonra ikili bir yıpranmaya maruz kalıyor. Birincisi, imparatorluk mantığını, sistemin iç çelişkilerini angaje eden nedenler; ikincisi de yeni ve orijinal bir üretim tarzı olan yükselen kapitalizmin etkisi altına girmekten kaynaklanan nedenler. Velhasıl, ikili bir yıpranma söz konusuydu.

Osmanlı yönetici eliti –saray– başlarda gerilemenin sebebinin bidadayetteki ilkelere, akidelere uymamaktan kaynaklandığını düşünüyor. Fakat daha sonra bakıyorlar ki, mesele öyle değil. Batı üstünlüğünü kabullenip oradan kurumlar, kurallar ithal ederek gerilemeyi durdurmaya ve başlangıçtaki ihtişamı, gücü ihya etmeye çalışıyorlar; ama aşınma devam ediyor. İmparatorluk, kapitalist Batı Avrupa'nın yarı sömürgesi haline geliyor. İlaç diye Batı'dan ithal ettikleri şeyler, yarı sömürgeleşmeyi derinleştiriyor. Tuhaf ama, emperyalist ülkeler arasındaki çelişki, imparatorluğun çöküşünü biraz geciktiriyor. Paylaşımdan kim daha çok pay kapacak sorunu öyle bir durum ortaya çıkarıyor. Ve Birinci Emperyalist Savaş'la da çöküyor, tarih sahnesinden çekiliyor.

Hocam, söylediklerinizden şu sonucu çıkarabilir miyiz: Kapitalist üretim ilişkilerinin etki alanına giren imparatorluk, çeşitli içsel sorunlar yaşamaya başlıyor; önce eskiye dönmeye çalışarak, sonra da Batı'dan kurum ithal ederek içsel sorunlarını aşmaya çalışıyor. Ama bu sürecin sonuna doğru iyice belirginleşen dışsal emperyal müdahale hem Osmanlı'nın çöküşünü geciktiren ama hem de son analizde bu çöküşe damgasını vuran önemli bir faktör oluyor.

– Evet evet, kesinlikle.

Osmanlı toplum yapısı ve feodalite

Biraz daha sistematik devam edebilmek adına, en başa dönmek istiyorum, izninizle. Siz, Osmanlı'nın ekonomi-politiği konusundaki görüşleri temelde üç ana başlıkta toparlıyorsunuz, her birini tek tek ele alıp eleştiriyorsunuz ve son olarak da kendi bakış açınızı ortaya koyuyorsunuz ki, bu, Bağımlılık Okulu'nun temel argümanlarından yola çıkan bir bakış açısı.

sl. Osmanlı'yı *sui generis* –nev'i şahsına münhasır– bir toplumsal formasyon olarak görenleri de, feodal bir yapı olarak görenleri de –ki siz bunun Stalinist solun argümanı olduğunu söylüyorsunuz– ve Osmanlı'yı Asya tipi üretim tarzı kavramı etrafında ele alanları da eleştiriyorsunuz ve aslında, “Osmanlı bu üçü de değil, tribüter devlet¹ formundadır,” diyorsunuz. Önce Osmanlı'ya nasıl bakmak gerektiği konusundaki eleştirilerinizden başlamak istiyorum. Şöyle sorayım: Osmanlı neden *sui generis* bir toplumsal formasyon değildir, neden feodal bir toplum ya da Asya tipi bir toplum olarak tanımlanamaz?

– Türkiye'deki bilimsel, entelektüel bakış açısı daha çok Avrupa-merkezli bir bakış açısıdır. Dolayısıyla, toplumlar beş aşamadan geçmiş, Türkiye'de bundan önceki aşama ne olabilir, o zaman feodalizm olur, gibi kaba bir yaklaşım var.

Bahsettiğiniz bu beş aşama ilkel komünal toplum, feodal toplum...

– İlkel toplum, ilkel komün, köleci toplum, feodal toplum, kapitalizm ve bir ilerisi de sosyalizm. Şimdi Batı'dan kopya çekerek tarih yazmaya kalkanlar diyorlar ki; eğer kapitalist aşamadaysak, demek ki bundan öncesi de feodaldır. Bu, Osmanlı sosyal formasyonu da feodaldi demek. Batı'da, Avrupa'da feodalizm denilen sistem, Roma İmparatorluğu'nun batısının çöküşüyle ortaya çıkıyor. Aslında biraz istisnâ bir durum. Ve egemen tarih anlayışı o istisnayı kural mertebesine çıkarıyor. Oysa, Batı Avrupa'ya özgü feodalizm ve uzun imparatorluklar, uygarlıklar tarihinde sadece küçük bir parantezdi. Ve Osmanlı İmparatorluğu genel bir çerçevede Bizans'ın, Doğu Roma'nın devamıydı. Ben, o konuda Samir Amin'in yaklaşımını isabetli buluyorum. Osmanlı İmparatorluğu haraca dayalı (tribüter) sosyal formasyonlar ailesine mensup bir imparatorluktu. Elbette imparatorluk, feodal dinamikleri de bünyesinde barındırıyordu ama varlığını da o tür eğilimlerin bertaraf edebilmesine borçluydu. Osmanlı yöneticileri, sürekli olarak feodal (derebeylik) oluşumlarla mücadele etmiştir. Osmanlı'da kural, sosyal artığı merkezileştirmeye dayanıyordu. Feodalizm, benzeri unsurların türemesi demek, merkeze akan sosyal artığın azalması demektir ki, öyle bir şey tolere edilebilir değildir. Elbette her sosyal formasyon, her imparatorluk kendine özgü özellikler de taşır ama bu onları farklı yapmaz. Feodalizmde, sosyal artığın merkezileştirilmesi diye bir şey yok. Orada tam tersi geçerli. Kral, dük, baron, şövalye...

1 Samir Amin, Avrupa-merkezci bulduğu beş aşamalı sistemi reddetmiş ve iki ardışık aşama saptamıştır: Komünal ve tribüter (haraca dayalı). Farklı üretim tarzları, bu iki kategorinin bir türevidir. Komünal üretim tarzının içsel çelişkileri tribüter tarza geçişle çözülmüştür. Güç örgütlenmesinin farklı derecelerde olduğu (artıdeğere el koymanın böylece sömürücü egemen sınıf tarafından merkezileştirildiği) tribüter toplumlarda aynı temel çelişkiler yürürlüktedir ve bu, kapitalizme geçiş hazırlamıştır.

hiyerarşisi var. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu feodaldi demek, Avrupa-merkezli ideolojinin ve Stalinist resmî tarih anlayışının bir yuvarlamasıdır.

Bu görüşü Stalinist solun argümanı diye eleştirmenizin altında, Stalinist solun, yani dönemin Sovyet resmî solunun ve onun Türkiye'deki takipçilerinin Marx'ı şablon gibi alıp, içini boşaltıp, Türkiye'ye uyarlamaya çalışmalarının yarattığı bir basitleştirme olduğu düşüncesi mi yatıyor?

– Evet evet, bir uydurma bu. Eğer sen kendi realitene, kendi gerçekliğine kendi gözünle bakamazsan, ödünç aldıklarıyla yetinmek zorunda kalırsın. O zaman beş aşama (ilkel komün, köleci dönem, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm) tekerlemesini bir gerçeklik kabul edersin. Avrupa-merkezli tarih anlayışı, Avrupa'nın kendi geçmişini tüm dünyaya teşmil etmekten ibaret bir sapmadır. Özetlersek; birincisi, Osmanlı feodal değildi ve ikincisi, Batı Avrupa feodalizmi de kural değil bir istisna idi.

Ama hocam, yanlış anlamadıysam, Osmanlı feodal değil diyorsunuz. Bence de öyle ama hem Osmanlı'daki biraz sonra konuşacağımız yapının hem de sizin bir istisna olarak altını çizdiğiniz Batı'daki feodal yapının her ikisi de artık ürüne el koyma mantığına dayanmıyor mu? Sonuç olarak Batı da Osmanlı da pre-kapitalist yapılar, tarım toplumuna dayalı yapılar. Öz itibariyle üretim tarzlarının birbirinden farklı olmasını beklemiyoruz zaten. O zaman bunları, aynı tribüter yapının farklı veçheleri olarak mı almamız gerekiyor?

– Tabii, doğrusu öyle. İkisi de doğal olarak kapitalizm öncesi yapılar ama şöyle bir farkları da var: Osmanlı İmparatorluğu ve benzerlerinde, sosyal artığın merkezîleştirilmesi esastır. Feodalizm söz konusu olduğunda öyle bir durum yoktur. Ama iki durumda da ister serf de, ister reaya; bu ikisinin sömürüsü üzerinden yükselen iktidar biçimleri söz konusuydu. Batı feodalitesi, merkezî tribüter bir imparatorluk olan Roma'nın çöküşünden sonra Avrupa'da ortaya çıkmıştı.

Ama bu Roma tahayyülü bugün hâlâ Avrupa Birliği düşüncesinin ruhunda, bir yerlerde durmuyor mu? Napolyon'da da görebiliyoruz o Roma tahayyülünü, ararsak Hitler'de de buluruz, hatta bizzat Katolik Kilisesi'nin mantığında da. Roma bilinci pek de ortadan kalkmış gibi değil herhalde Hocam?

– Tüm iktidarlar, tüm egemenlik sistemleri her zaman bir şanlı geçmişe ihtiyaç duyarlar. Çoğunlukla şanlı geçmiş dedikleri de bir efsanedir; geriye doğru peydahlanmış ideolojik bir kurgudur. Öyle bir geçmişin mutlaka yaşanmış olması gerekmez. Malum, efsanelerin bir iç tutarlılığa sahip olmaları gerek-

mez; öyle bir şeyin var olduğuna, yaşandığına inanılması yeterli koşuldur. Aslında şanlı geçmiş, bugünü, mevcut egemenlik sistemini meşrulaştırmak, kabullendirmek için gereklidir. Üstelik geçmişi yüceltme, abartma, bireyler için de az-çok geçerlidir. Biliyorsun, bizde Osmanlı geçmişimizle öğünmek çok yaygındır. Tüm iktidarlar büyük, şanlı, ihtişamlı bir imparatorluğun, bir devletin mirasçıları olmakla öğünürler. Aynı şey İtalyanlar, Fransızlar ve başkaları için de öyledir. Daha önce söyledim mi hatırlamıyorum ama bizde 12 Eylül Darbesi'nden sonra, özellikle de Turgut Özal iktidarında yeni zenginler türemiştir. Öyle ki, kısa süre önce mütevazı bir yaşamı olanlar birden süper zenginlere dönüşmüşlerdi. Osmanlı paşalarının müzayededen aldıkları yağlı boya resimlerini, salonlarının duvarına asıyorlardı. Bununla, "Ben sadece zengin değilim, aynı zamanda soyluyum" demek istiyorlardı.

Osmanlı *sui generis* midir?

Hazır bu konuya değinmişken izin verirseniz şunu da sorayım o zaman: Peki, Osmanlı niye *sui generis*, biricik, *unique* bir imparatorluk değil; neden Osmanlı'yı nev'i şahsına münhasır, "ancak ve sadece kendine benzer" bir toplum olarak ele alamıyoruz? Ordu Marşı'nda dedikleri gibi, "gazanfer, umman-ı safter" bir ordusu olan, "bir elde kalkan, bir elde hançer, serhadde doğru koşan", dünyada eşi menendi olmayan, fütuhattan fütuhata giden... bir Osmanlı düşüncesi neden yanlış?

– Belirli bir bölgede, belirli bir tarihsel dönemde birbirlerinden çok farklı sosyal formasyonların var olması mümkün değildir. Emek üretkenliği, üretici güçlerin gelişmişlik düzeyi verili iken aynı tarihsel dönemin sosyal formasyonlarının ortak yanları, farklılıklarından daha önemlidir. Elbette her sosyal formasyonun kendine özgü yanları bulunur. Mesela Orta Asya imparatorluklarında (Timur, Cengiz Han gibi) yağma ve talan çok daha önemli bir yer tutarken, Roma İmparatorluğu daha çok üretici köylünün veya köle emeğinin sömürüsüne dayanıyordu. Yani üretici sınıftan alınan haraca dayanıyordu. Bizans'ın devam olan Osmanlı İmparatorluğu, esas itibarıyla reaya-
dan alınan haraca ve fetihlerle el koyduğu hazinelere dayanıyordu. Selçuklular'la Osmanlılar arasındaki benzerlik, farklarından daha büyüktü diyebiliriz aslında. Şimdilerde politik İslamcı iktidar, kafayı boşuna "ecdadımız" dediklerine takmıyor. Osmanlı'yı yücelterek, 21. yüzyılda Osmanlı'yı ihya etme kuruntularına kapılması, yapıp-ettiklerini meşrulaştırma, kabullendirme zorlamasından öte bir şey değil. Fakat Abdülhamid güzellemesi yaparak inandırıcılığını, yalan üretme şansını kaybediyor. Tabii vurguyu Fatih Sultan, Yavuz Selim, Kanunî'ye yapıyorlar ama nafile...

Fakat sorduğun bu soruyla ilgili bir husus daha var. AKP, rejimin resmî ideolojisine karşı kendi resmî ideolojisini dayatmak istiyor. Fakat o iş, istemekle olacak bir şey değil. Her şeye rağmen resmî ideoloji, ne kadar uydu-ruk olursa olsun, mutlaka bir maddi geri planı varsayar. Dolayısıyla AKP'nin teşebbüsünün bir karşılığı yok. Öyle bir şeyi başarmaları mümkün değil. Ne-tice itibariyle geçerli resmî ideolojiyi, İslâm soslu bir resmî ideolojiyle ikâ-me etmek biraz zor.

Siz yazılarınızda sık sık Bizans vergilendirme sistemi *pronoia* ile Osmanlı tımar sistemi arasındaki benzerliği de vurguluyorsunuz. Yani Osmanlı'nın toplumsal, iktisadî, hatta mali sisteminin bile nev'i şahsına münhasır bir yapı arz etmediğini, içinde yer aldığı coğrafyadaki –İran, Bizans, kendi se-lefi sayılabilecek Selçuklu gibi (ki orada da tımara ve *pronia*'ya oldukça benzer ikta sistemi var)– yapılarla oldukça fazla ortak özelliğe sahip oldu-ğunu belirtiyorsunuz. Bu durum da oldukça normal bir şey zaten.

– Evet, haklısın. Aynı tarihsel dönemin sosyal formasyonları olmaktan ötü-rü benzerlikler, farklılıklardan daha çoktur. Bir de biliyorsun, zaten “iktibas müessesesi” diye bir şey var. Biri diğerinden, birbirlerinden iktibas yaparak yol alıyorlar. Uygarlıkların gelişmesi öyle oluyor. Fakat kapitalizm o iktibas yolunu kapatmıştı ki; bu, kapitalizmin önemli özgünlüğü sayılmalıdır.

Şimdi Osmanlı *sui generis* değil, Bizans'a benziyor, Pers geleneğine ben-ziyor.

– Elbette Selçuklu izleri taşıs-a da Osmanlı İmparatorluğu esas itibariyle Bi-zans'ın devamıydı.

Osmanlı toplum yapısı ve Asya tipi üretim tarzı

Selçuklular'a da benziyor, feodal da değil. Siz Osmanlı'nın Asya tipi üre-tim tarzına da benzemediğini söylüyorsunuz. Osmanlı'yı feodalite kavra-mı etrafında ele almaya çalışan bir Stalinist sol varken, bir de onu ATÜT çerçevesine hapsedmeye çalışan antiStalinist solun olduğunu söylüyorsu-nuz ve Asya tipi üretim tarzının da Osmanlı realitesini açıklayamayaca-ğı fikrindesiniz. Neden Asya tipi üretim tarzı çerçevesinde Osmanlı'yı ele alamıyoruz?

– Bu, Asya tipi üretim tarzından ne anlaşıldığına bağlı. Esasen Asya tipi üre-tim tarzı tartışması, Karl Wittfogel'in “Hidrolik İmparatorluk” teorisiyle tar-tışma gündemine taşınmıştı. Marx'la Engels arasındaki tartışmalarda, yazış-malarda ve her iki düşünürün bazı yazılarında Asya tipi üretim tarzı yer yer

gündeme geliyordu ama öyle sistematik bir tahlil konusu yapılmış değildi. Marx, *Asya tipi üretim tarzından* özel mülkiyetin olmayışını anlıyordu. Onu ilkel komünün bir devamı, uzantısı olarak görüyordu. Sıralamayı da şöyle yapıyordu: Asyatik, antik, feodal, burjuva dörtlüsü... Galiba o da Aristo'dan esinleniyordu. Özetle: 1) Bir mülkiyet biçimine dayansa da bu, özel mülkiyet değil. Tabii bu artık ürüne el koymanın, sahiplenmenin mevcut olmamış olması demek değil, 2) Ticaretin çok düşük düzeyde oluşu, söz konusu sosyal formasyonda ticaretin belirleyici olmayışı, 3) Özel mülkiyetten çok komün tarzında bir kullanımın geçerli olması –sömürüye dayalı toplumun da tohumlarını taşımak koşuluyla–, 4) Sömürünün angarya veya haraç biçiminde gerçekleşmesi. İşte Marx'ın Asya tipi denilene dair kavrayışı kabaca böyleydi. Aslında bir tarafta bürokrasi-despotik devlet, bir tarafta köylülük var. Bir başka özellik de devlet iktidarıyla –politik iktidarla– dinî iktidarın tek kişide toplanmış olması. Mesela işte firavun öyledir. Orada Tanrı-kral dayatması vardır.

O zaman kısaca belirtilen bu özellikler karşısında Osmanlı sosyal formasyonu nerede duruyordu? Bunların ne kadarı yukardakilerle örtüşüyor? Aslında Osmanlı İmparatorluğu feodaldi demek, onu Stalinist resmî tarihin-resmî ideolojinin tekerlemesi olan ilkel komün, kölecilik, feodalizm, kapitalizm ve sosyalizm beşli aşamasına uydurma zorlamasından öte bir değer taşımıyor. Biliyorsunuz, Stalin 1930'lu yıllarda Asya tipi üretim tarzı tartışmalarını yasaklamıştı.

Osmanlı'nın düzeni: Tribüter devlet

Hocam, siz Osmanlı'yı tartışırken, eleştirirken –tabii ki başka bir toplumun tarihini ele alırken de– üretim tarzı üzerinde durmamız gerektiğini, ama bu üretim tarzı denilen şeyin bir reçete gibi, bir şablon gibi telakki edilemeyeceğini ifade ediyorsunuz. Üretim tarzı, sizin kelimelerinizle, “...üretim araçlarının mülkiyetinin belli bir türü, ekonomik artığın tasarrufunun belli bir biçimi, işbölümünde belli bir gelişme derecesi ve en son olarak da üretici güçlerin belli bir gelişme düzeyinin mantıksal, karşılıklı, eşgüdümlemiş bir hali” olarak ele alınmak zorundadır. Siz, dört madde topladığınız tüm bu hususları Osmanlı'ya tatbik ediyorsunuz. Bu noktada hem hâkim üretim ilişkileri ve ona eklemlenen ikincil üretim ilişkilerine hem de bunların mantıksal karşılıklı ilişki ve eşgüdümünün önemine vurgu yapıyorsunuz ve Osmanlı üzerinden Ernesto Laclau'ya kadar götürüyorsunuz tartışmalarınızı. Ben özetlemeye gayret ettim ama Hocam, Osmanlı'ya nasıl bakmak, onu nasıl ele almak gerektiğini, bu bakışın teorik arka planını sizden dinleyebilir miyiz?

– Şimdi bir kere, her tarihsel dönemde bir hâkim üretim biçimi geçerli oluyor ve belirli bir mantığa göre işliyor; ama bütünüyle o teorik şemaya, modele tıpatıp uyması da gerekmiyor. Gerçek yaşamda saf bir üretim tarzı zaten mümkün değildir. Bu yüzden, üretim tarzı denilenin bu zaafını ödünlemek için sosyal formasyon kavramı üretilmiştir. Üretim tarzı kavramı, belirli bir tarihsel dönemdeki hâkim ilişkileri ifade eder. Mesela burjuva toplumu söz konusuysa, mülk sahibi olan kapitalist sınıfla işçi sınıfından –proletaryadan– oluşan bir toplumsal işleyiş, karşıtlık kastedilir. İşte haraca dayalı, *tribüter* bir sosyal formasyonsa eğer söz konusu olan, devlette merkezî bürokrasiyle –sarayla– ona haraç ödemek zorunda olan geniş köylü kitlesi söz konusudur. Kölecî bir formasyonsa, köle sahibi soylularla –efendilerle– onların malları mertebesindeki köleler kastedilir. Dolayısıyla şeylerin seyrini kavramak, şeyleri bilince çıkarmak için üretim tarzı kavramı önemli ve gereklidir ama yeterli değildir. Toplum öyle sadece iki sınıftan oluşmaz. İkincil, üçüncül sınıflar, unsurlar da daima vardır. O zaman bir sosyal sistemi, bir üretim tarzını tahlil ederken sosyal formasyon kavramı gerekli hale geliyor. Mesela öyle bir ayrımı bilmeyen biri 1950’li yılların başında Suriye-Irak sınırından Türkiye’ye girse, Türkiye’nin pre-kapitalist, dahası feodal bir toplum olduğuna hükmedebilirdi. Oysa o tarihte de Türkiye’deki hâkim üretim ilişkileri kapitalistti. Elbette sendeki de kapitalist, o tarihte ABD’deki de kapitalist; ama toplumsal formasyonun yapısı, içeriği aynı değildi. Her zaman üretim tarzları saf halleriyle var olmuyor. Tabii her ilerleyen aşamada da hâkim ilişkilerin hâkimiyeti büyüyor. Zira, artık Türkiye’nin güneyi yetmiş yıl öncesindeki gibi değil. Kapitalist ilişkilerin sirayet etmediği bir yer, bir şey kalmadı. Kapitalizmin her ileri aşaması demek, meta ilişkilerinin bir tsunami gibi her şeyi kapsamaması demektir.

Hocam, siz “Osmanlı nedir?” sorusunu cevaplarırken haraççı devlet, tribüter devlet ya da artık ürüne el koyına yapısı üzerine yükselen bir çerçevden bakıyorsunuz. Peki, tribüter devlet kavramı, Osmanlı’ya yönelik ATÜT, feodalite vs. tartışmalardan farklı olarak hangi kavramsal/teorik boşluğu kapatabiliyor?

– Şöyle şimdi Mete; bir devlet kuruluyor, genişliyor, bir dizi etnik-dini-kültürel unsur egemenliği altına alıp haraca bağlıyor. Ve onlardan iki şey istiyor: Haracı aksatmayacaksın, huzuru bozmayacaksın. Onun dışında ekseri inançlarına, kültürüne, diline vs. pek müdahale etmiyor. Elbette Hristiyan unsurlar ve Müslüman tebaa aynı muameleye tabi değil ama özde bir yaklaşım farkı yok. Mesela Hristiyanlar ekstra vergi ödüyor ama onun karşılığında seferberliklere çağrılmıyor; biraz, bugünün “bedelli askerliği” gibi. Sorduğun soruya gelirse, ATÜT ve/veya feodal olmaması elbette önemsiz

değil. Aşmak istediğin bir egemenlik sisteminin geçmişini iyi bilmek zorundasın. Zira geçmişin bugüne taşınan unsurlarını bilmek gerekir. Ne ile cebelleştğini bilmek için onun dününü de sorun etmek gerekir. Aksi halde, olmayan şeyleri varmış gibi ya da varolanı yokmuş gibi görmek gibi bir tutarsızlık söz konusu olurdu.

O zaman resmî tarihin çok sevdiği “Osmanlı hoşgörüsü” vs. yok mu?

– Öyle bir şey asla söz konusu bile değildi. O tür yakıştırmalar, tevatürler imparatorluk mantığını bilmemekle, bir de ideolojik zorlamayla ilgili olabilir ancak. Esasen öyle şeylere asla yer yoktu. Ceberrut bir imparatorluk yapısı ve işleyişi söz konusuysen, bir de Osmanlı hoşgörüsünden söz etmek, nafile, gülünç bir zorlamadır. Gerçek dünyada yaşananlarla bir alakası olması mümkün değil. Zorlama bir yakıştırma, daha fazlası değil.

O zaman Osmanlı’nın toprak sitemini –tımar sistemini– bir “iç haraç” –ki siz bu şekilde tanımlıyorsunuz– “fetihi” de bir “dış haraç” mekanizması olarak mı tanımlamamız gerekiyor?

– Osmanlı türü imparatorluklar varlığını iki şeye borçlular; birincisi, kendi etkinlik alanında, daha doğrusu hâkimiyeti altında tuttuğu halklardan aldığı “haraç”, bir de “fetih”lerden, işte yeni fethedilen bölgelerde yapılan “yağma” ve “talan” Bunu, birikmiş hazinelerin, varlıkların talanı-yağması sonucu el konan zenginlik olarak da tanımlayabiliriz. İmparatorluk bu iki kaynağa dayanıyordu. Fakat şöyle bir şey de var; imparatorluk büyüdükçe, yayıldıkça, etkinlik alanı genişledikçe, finansman ihtiyacı da artıyor. Büyümek iyi de harcamalar bahsinde durum öyle değil. Ben buna büyüme paradoksu diyorum. Çelişik olarak büyüdükçe zafiyet unsuları da çoğalıyor ve belirli bir eşik aşılinca da bir sürdürülemezlik durumu ortaya çıkıyor.

16. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlayan kapitalist üretim ilişkilerinin Osmanlı’ya tesiri de bu finansman sorununu farklı bir boyuta taşıyor, daha da kronik hale getiriyor diyebilir miyiz?

– Kristof Kolomb’un macerası sonrasında, Yeni Dünya ticaret yollarının açılması, Osmanlı Hanedanı’nın ticaretten aldığı payın küçülmesine neden oluyor. O zaman, ortaya çıkan açığı ödünlemek için iki şey yapılıyor: Birincisi, içerden daha çok haraç alma yoluna gidiyorlar. O kadar ki, bezdirici bir haraç dayatılıyor ve ikincisi, fetih yaparak sosyal artık miktarını büyütme yoluna gidiyorlar. Ama artık dışarıya da eskisi gibi değil. Silah üstünlüğü Batı’ya geçmeye başlıyor çünkü. İşte sık sık gündeme gelen yeniçeri isyanlarının asıl nedeni buydu. Yeniçeri maaşları ödenemeyince, yeniçerilerin fetih baskısı artıyordu.

O zaman iç haraçla dış haracın birbiriyle alakalı dinamik süreçler olduklarını da söyleyebilir miyiz? Şöyle ki –yine sizin yazdıklarınızdan hareketle söyleyeyim– tımar sistemi sonuçta ordu örgütünün de belkemiği, eli, ayağı. Ordu, toprak sisteminin üzerinde yükseliyor. Devlet, ordusunu tımar sistemiyle oradaki artık ürüne el koyarak –sizin iç haraç dediğiniz mekanizma ile– besliyor, finanse ediyor yüzyıllardır. Ama bu orduyu yine yeni yeni iç bölgeler yaratmak için; yani dış haracı, fethi finanse etmek için de kullanıyor. Fethedilen yer, artık ilerleyen senelerin tımar sistemi içindeki –iç haraç toplayabileceği– yeni bölgeler olacak; süreç böyle devam ediyor.

– Tüm imparatorlukların eninde sonunda yüzleşmek zorunda oldukları şöyle bir sorun var: Bir bakıma imparatorluk, varlığını yeni fetihlere, yeni alanların hakimiyet altına alınmasına borçlu, ama genişlemenin kendisi de sorunlar yaratıyor. Mesela Mısır'ı fethediyor, hâkimiyet alanına dahil ediyor ve orada toplanan –el konan– haraç İstanbul'a, payitahta taşınıyor. Oraya tayin edilen vali bir süre sonra el koyduğu haracın tamamını merkeze yollamıyor, kendisi için harcamayı tercih ediyor. Bu durum bir süre sonra merkezle çevre arasındaki gerilimi büyütüyor. Merkezle merkezkaç güçler arasında bir çatışma ortaya çıkıyor. Öyle ki, daha önce fethedilmiş bir ülkeye yeni bir fetih hareketi yapmak bile gündeme gelebiliyor. Mehmet Ali Paşa'yla payitahtın savaşa girmelerinin nedeni bu idi. İmparatorluk, varlığını biraz da çevreden gelen haraca, kaynağa borçlu ama âdemimerkeziyetçi eğilimler güçlendiğinde sorunlar da büyüyor. Osmanlı İmparatorluğu'nu feodal bir sosyal formasyon sayanlar bu durumdan habersiz. Uyduruk tezleri esas alıyorlar. Lafa gelince, somut durumun somut tahlili ama realiteyle yüz yüze gelince durum hiç de öyle değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda siyaseten katli fermanları boşuna gündeme gelmiyordu; işte tam da bu merkezkaç eğilimleri etkisizleştirmek için sıkça başvurulmuş bir cezalandırma yöntemiymiş. Katledilen valinin kellesi payitahta gelmeden operasyon tamamlanmış sayılmazdı. Siyaseten katli, çok yaygın bir imparatorluk pratiği idi.

Bal dolu bir torbanın içerisine koyuyorlarmış hocam kestikleri kelle. Balın içindeki kesik baş, bozulmadan başkente kadar getirilip padişaha sunuluyormuş. Asıl konumuza dönersem, siz fetih mevzuunda Hikmet Kıvılcımlı'yı da anıyor, ona da referans veriyorsunuz kitabınızda. Kıvılcımlı, “Fetih varsa Osmanlı'da yapı devam ediyor, fetih durunca yapı da dağılıyor, hatta padişahın kadir-i mutlaklığı da sorgulanmaya başlanıyor,” diyor. Tabii padişahın kadir-i mutlaklığının tartışılmaya başlanması, aslında Nizâm-ı Âlem'in² de tartışmaya başlanması demek. Siz çalışmanızda,

2 Nizâm-ı Âlem: “Nizâm” “düzen”, “âlem” ise “cosmos”, “kâinat” anlamındadır. İslâm düşüncesinde “düzen”, (nizâm) tesadüfî değil, Tanrı tarafından konulmuş bilinçli bir yapı olarak ta-

Osmanlı ile ilgili analizlerinizi Nizâm-ı Âlem'den alıp Nizâm-ı Cedîd³ kavramına kadar getiriyorsunuz. Nizâm-ı Âlem'i, o dönemin "küresel dünya düzeni" diye tanımlarsak; Osmanlı için Nizâm-ı Âlem –Osmanlı küresel düzeni– ne ifade ediyordu politik yapısında? Siz neden Nizâm-ı Âlem ile Nizâm-ı Cedîd'i aynı düzlemde –tabii bir alegori de var sizin bu benzetmenizde– tanımlamamız gerektiğini düşünüyorsunuz?

– Sonuçta Nizâm-ı Âlem, Osmanlı klasik döneminin düzeninin adı. Kâinatta Allah'ın koyduğu umumî nizam (düzen) demek. Bir Tanrısallığa gönderme yapıyor. Hiç değişmeyen bir düzen, bir sistem ima ediliyor. Tabii gerçek dünyada işler pek öyle yürümüyor. Yürümediği anlaşılınca da gereğini yapmak zorunlu hale geliyor. İşte, Nizâm-ı Cedîd'in gündeme gelmesi bu yüzdendi. Eski düzen-yeni düzen karşıtlığı söz konusu.

Nizâm-ı Âlem'in aşınması, tribüter yapının tasfiyesi ve Osmanlı'da kapitalistleşme

Nizâm-ı Âlem'in aşınması bir yerde sizin iç haraç-dış haraç düzeni dediğiniz yapının, yani bir anlamda daire-i adalet⁴ yapısının –Kınalızâde Ali Efendi, Koçibey gibi Osmanlı münevverlerinin tanımladıkları yapı; hoş, bu adalet dairesinin de Sümerlere kadar vs. gittiğini söyleyenler de var–bozulmasına tekabül etmiyor mu?

– Tabii tabii, etmez olur mu? Nizâm-ı Âlem aşınmaya başladıktan itibaren yapı zayıfladıkça, eridikçe, söndükçe yeni arayışlar kaçınılmaz olarak gündeme geliyor. Aslında yeni dünyaya uyum sağlamak, onunla uyumlanma gereği kendini dayatıyor. Ve Batı'dan kurum, kural, vs. ithal etme dönemi başlıyor. Belki daha sonraki bir sohbetimizde bu tekrar gündeme gelebilir ama

savvur edilir. Bu düşünceye göre, Tanrı mevcut düzeni "yaratmak" "var etmek" ile yetinmemiş, bu yaratılışı belli bir tasarım uyarınca düzenlemiş ve yarattıklarına varoluş gayesini yerine getirebilmek için hangi yolu izleyeceklerini de göstermiştir. "Âlem" kavramı ise duyu ya da akıl yoluyla kavranabilen varlık ve olayların tamamını ifade eder. Siyasî manada Nizâm-ı Âlern, "paxottomana"ya tekabül eder.

3 Nizâm-Cedîd: "Yeni Düzen" anlamında kullanılır. Kavram Köprülüzâde Fâzıl Mustafa Paşa'nın sadâreti esnasındaki kimi reformları ifade etmek için de kullanılmışsa da, yaygın olarak III. Selim devrinde "reform" kelimesine çok yakın anlamda, sivil ve askerî bütün devlet kurumlarının geniş kapsamlı olarak yeniden düzenlenmesi anlamında kullanılmaktadır.

4 Daire-i Adalet, Adalet Dairesi: Din-devlet-toplum ilişkilerini, toplumun çeşitli sınıf ve kesimleri arasındaki çevrimsel ilişkiler çerçevesinde işlevsel bir bakış açısıyla formüle eder. Klasik ifadesi şu şekildedir: "Adldir mucib-i salâh-ı cihan; cihan bir bağdır dîvarı devlet; devletin nâzımı şeriattır; şeriate olamaz hiç hâris illa mülk; mülk zabt eylemez illa leşker; leşkери cem' idemez illa mal; malı cem' eyleyen raiyyettir; raiyyeti kul ider padişah-ı âleme adl." Dünya bir bahçedir, duvarı devlet; devletin nizamı şeriattır; şeriat ancak saltanat ile korunur; saltanat –devlet– ancak ordu ile zaptedilir. Ordu, ancak mal ile ayakta kalır; malı toplayan halktır; halkı idare altına ancak cihan padişahının adaleti alır; adalettir dünya düzenini sağlayan.

netice itibariyle kapitalist-kolonyalist-emperyalist Batı'dan kurum-kural ithalatı, esas itibariyle Nizâm-Cedîd'le başlıyor ve Cumhuriyet dönemiyle devam ediyor; ama tüm bu zaman zarfında ve hiçbir şekilde bir modernite devrimi yaşanmıyor. Gerçek bir aydınlanma yok. Eski rejim ve onun egemen ideolojisiyle bir hesaplaşma yaşanmıyor. Gerçek bir laiklik söz konusu olmuyor. Aslında Batı'dan yapılan kurum-kural ithalatı çöküşü durdurmakta yeterli olmuyor. Bizde resmî tarih sorunun bu önemli veçhesini yok saymayı yeğliyor. Yenilikler, imparatorluğu yarı sömürgeleştirmeye yarıyor. Batı'da modernleşme, yenilikler *Ancien Régime* ve onun geleneksel egemen ideolojisiyle hesaplaşmanın sonucuyken, bizdeki modernleşme eski rejime yapılan yamadan başka bir şey değildi. Özetle, Türkiye'de resmî tarih bu hususu hiçbir zaman sorun etmedi. Solun da sorun ettiğini söylemek zor. Öyle bir şey de ancak resmî tarihle, resmî ideolojiyle cepheden bir hesaplaşmayla mümkün olabilirdi.

Siz zaten modernitenin herhangi bir kurumsal dönüşümden, bir reform programından, Batı'daki modern kurumların, uygulamaların, hukukun vs. ithalinden daha derin, daha radikal bir dönüşüm olduğunun altını çiziyorsunuz. Modernitenin pre-modern'den bir zihinsel kopuş olduğunun altını çiziyorsunuz ve modern öncesinden moderne geçişi “aydınlanma”, “akıl çağı” vs. kavramlarla ilişkilendirerek ele alıyorsunuz. Yeni kurumlar bu zihinsel kopuşun semeresi oluyorlar. Osmanlı'da böyle bir dönüşüm olmadığından dolayı mı geleneksel ve modern unsurlar bir kopuşu temsil etmiyor ve birbirlerinin “türevi” olarak zuhur ediyorlar?

– “Yenilik” denilenler, temeldeki soruna dokunmuyorlar. Batı'daki durumsa farklı; orada eski rejimden radikal bir kopuş var. Kapitalizm öncesinin (modernite öncesinin) uygarlıklarında, (sosyal formasyonlarında) “sistemin”, yani “verili düzenin” değişmezliği, sürekliliği düşüncesi geçerliydi. Bu bakımdan, sanılmasın ki, *Nizâm-Âlem* düşüncesi sadece Osmanlılara mahsus bir şey... Bu, modernite öncesinin bir genel kabulü. Nitekim, Antik Yunan'da Prometheus efsanesi,⁵ Ikarus efsanesi⁶ “düzenin değişmezliği”

5 Prometheus, “önce, ön” anlamındaki “pro” öneki ve “öğrenmek” anlamındaki matematik ile aynı etimolojik kaynaktan gelen “metheus” kelimelerinden oluşan “önceden düşünen, bilen” anlamına gelir. Mitolojide yerleşik düzene başkaldıran bir mitolojik kahramandır Prometheus. Tanrısal düzene kafa tutmuş, karşı çıkmış, sonunda kendi gözyaşlarıyla yoğurduğu balçıktan yarattığı insanoglu için Tanrı Zeus'tan çaldığı ateşi, yani aydınlığı, bilimi, uygarlığı insanlara vererek düzeni değiştirmiştir.

6 Ikarus ve Daedalus: Kral Minos, kendi yaptığı labirentin sırrını Theseus ile paylaştığını ve onun labirentteki canavarı öldürerek kahraman olmasına yol açtığını anlar ve Daedalus'u oğlu Ikarus'la birlikte labirentin ortasındaki bir kulede yaşamakla cezalandırılır. Labirenti yapan Daedalus bile buradan nasıl çıkılacağını bilmemektedir. Kuleden tek çıkış yolunun uçarak kaçmak olduğuna karar verirler. Kuşların bıraktığı tüyleri toplayarak, o tüyleri balmumuyla birleş-

düşüncesini, anlayışını pekiştirmek amacıyla peydahlanmıştı. Bildiğin gibi, Prometheus Tanrılar'dan güneşi çalıp halka vermeye yeltendiğinde şiddetle cezalandırılıyor, Ikarus da tüylerden ve balmumundan kanat yapıp uçtugunda, güneşin ateşiyle yanıyor ve üzerinde uçtuğu denize çakılıp ölüyor. Bu ikisiyle verilmek istenen mesaj şu: Sakın ola ki, bu değişmez düzeni kurcalamaya kalkmayın, aksi halde başınıza nelerin geleceğini bilin... Orada "ilerleme" düşüncesine yer yoktu. İster Antik Yunan olsun, isterse Roma İmparatorluğu olsun, geride kalan dönemde bir altın çağ yaşandığına inanılırdı... Tabii bir altın çağ yaşandığı inancının bir karşılığı olması gerekmiyordu. Orada "inanmak" yeterli koşuldur. Kaldı ki, efsanelerin bir "iç tutarlılığa" sahip olması da gerekmez. Biliyorsun Osmanlılarda da "selâtin-i mâziye"⁷ diye bir altın çağın yaşandığına inanılırdı. İşte, İslâm dünyasında bir *asr-ı saadet* dönemi yaşandığına dair inanç çok derindir. Aynı şekilde işte Hulafâ-i Râşidîn⁸ de öyle... Bizde Kemalistler 1930'lu yılları Cumhuriyet'in altın çağı sayarlar. Özetle, Nizâm-ı Âlem'in değişmezliği düşüncesi esastı ki, bu da daima ileriye değil, geriye bakmak demektir.

Velhasıl, üretilen tüm efsanelerle iki şey söylenmek isteniyordu: En güzel günler geride kaldı ve bu verili düzeni sorgulamanın, yeni bir şey tahayyül etmenin, tasarlamamanın bir âlemi yok. İşte "modernite devrimi" denilen bu anlayıştan kopmak, yüzünü geriye, geçmişe değil, ileriye, geleceğe çevirmek demek... Bu niteliğinden ötürü de insanlık ve uygarlık tarihinde çok önemli bir kırılma noktası, geleneksel dünya görüşünden radikal bir kopuş oldu.

Klasik Osmanlı'nın daha iyi bir toplum tahayyülü gibi bir düşünme biçimi yok, çünkü elindeki düzenin Nizâm-ı Âlem olduğunu, en iyi sistem olduğunu, daha iyisi olamayacak bir kâinat düzeni olduğunu düşünüyor; daha iyisi tahayyül edilebilse, elindeki Nizâm-ı Âlem olamazdı zaten.

– Evet tabii, çok haklısın. İşte tam da öyle.

tiren Daedalus kendisi ve oğlu Ikarus için balmumundan kanatlar yapar. Kaçmadan önce Daedalus, oğlunu ikaz eder. Kanatlar balmumundan yapıldığından ne alçaktan ne de çok yüksekten uçmak gerekmektedir. Ikarus çok alçaktan uçarlarsa yerin nemi kanatlarını ağırlaştıracağından uçamayacaktır. Çok yüksekten uçarlarsa güneş balmumunu eritecek, yine uçamayacaktır. Gökyüzüne yükselen Ikarus, babasının öğüdünü unutup da güneşe doğru uçunca ölür.

7 Selâtin-i Mâziye: Sultanlar anlamındaki selâtin ile geçmiş, eski anlamındaki mâzi kelimelerinden oluşan "geçmiş sultanlar" anlamındaki ifade. Daha çok Osmanlı klasik dönemi padişahlarını ifade etmek için kullanılır. 17. yüzyıl nasihat kitaplarında sık sık devlet işlerinde aksamların meydana geldiğini, "kanûn-ı kadîm" in bozulduğunu, "selâtin-i mâziye"nin sona erdiğini söyleyen ifadelere rastlanması da buna örnek olarak verilebilir.

8 Hulafâ-i Râşidîn: İslâm tarihinde Peygamber'den sonra hüküm süren dört halife (Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali) dönemini ifade eder. Hulafâ halife kelimesinin, râşidîn ise "doğru yolda olan" anlamındaki râşid kelimesinin çoğuludur.

Siz çeşitli yazılarınızda Osmanlı'nın Nizâm-ı Âlem'iyle Platon'un ideal düzeni arasında bir bağ kuruyorsunuz ve Osmanlı'nın –yine Platon'unkini andırır şekilde– toplumsal tabakalar arasındaki geçiş ve dönüşümü stabil hale getirmeye çalıştığını belirtiyorsunuz. Size göre Osmanlı, dörtlü yapı dediğiniz ulema, tüccar, bürokrasi, asker ve köylüden oluşan yapıyı stabil hale getirerek Nizâm-ı Âlem'i korumaya çalışıyor. Hem Osmanlı Nizâm-ı Âlem'i ve Platon'un ideal devleti arasında ne tür bir bağ olduğunu hem de bu dörtlü yapı arasındaki geçişkenliğin en aza indirilmesiyle Nizâm-ı Âlem'in nasıl korunmaya gayret edildiğini biraz daha detaylı konuşabilir miyiz?

– Sorun, bir toplumsal yapıyı, bir toplumsal düzeni olduğu gibi korumak ve sürdürmek olunca, tabii onun bileşenlerinin her birinin de “yerli yerinde kalmaları” gerekir. İşte Osmanlı yönetici eliti o yapının korunmasıyla kendi varlığı ve egemenliği arasındaki ilişkinin önemini çok iyi biliyordu ve bunu çok önemse miyordu. Öyle olduğunu da geçmiş tecrübelerden biliyorlardı. Ehil olmayanların devlet yönetiminde görev almaları haklı olarak bir bozulma nedeni sayılıyordu. Nitekim dönemin düşünce adamları, gerilemenin, bozulmanın en önemli nedeni olarak ehil olmayanların devlete musallat olmasını görüyorlardı. Ashında klasik dönemin devletleri, esas itibariyle bürokratik yapılardır. Nitekim Kâtip Çelebi, imparatorluğun içine sürüklendiği durumdan çıkmak için ne yapılması gerektiğine dair ünlü raporunda, bürokrasinin önemine dair şöyle diyordu: “Dört sınıf dediğimiz, ulema, asker, tüccar ve reayadır. Yüksek ulema zümresi vücuttaki kana benzer. Hayvanî ruhun kaynağı kalptir. Hayvanî ruh ise hafif bir cevherdir ki, çok hafif oluşu yüzünden vücutta kendiliğinden dolaşamaz. İşte bu kan bunu taşır, damarlar yolu ile en derin yanlara kadar götürür, vücudun bütün uzuvlarına ve kenarlarına kadar ulaştırır. Beden bu sayede yaşar ve faydalanır. İşte bunun gibi, şeriatın ve gerçeğin bilginleri olan ulema da hayvanî ruh karşılığı olan kutsal bilgiyi ya kaynağından doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak taşıyarak vücudun kenar yanları yerinde olan okumainişlara ve avam halka ulaştırırlar. Vücutun hayvanî ruhtan faydalanması gibi, bunlar da ulemadan faydalanırlar. Hayvanî ruh, vücudun sağlığını nasıl sağlıyorsa, bilim de toplumun sağlığını ve devamını sağlar.

Asker ise, vücuttaki lenf sıvısı [balgam] karşılığıdır. Tüccar, vücuttaki safra, reaya ise seveda karşılığıdır; çünkü onun niteliği toprakta ve aşağıda olmaktır. Bu dört unsur birbirlerini etkileme yolu ile birbirlerinden faydalanırlar; vücudun mizacı sıhhatte olur. Bunun gibi, bu dört sınıf da tabiatça uygar olmak itibariyle birbirlerinden faydalanırlar. Toplum düzeni ve devletin devamı böyle sağlanır.”

Ama hocam, Tanzimat'a geçiş sürecindeki kritik eşik; kapitalist üretim ilişkilerinin dünya genelinde yaygınlaşması, Amerika'nın keşfi ama Amerika'nın coğrafi olarak keşfinden ziyade altın ve gümüşün Avrupa'ya getirilmesi, ticaret kapitalizminin güçlenmesi ve tüm bu süreçlerin Osmanlı'yı da etkisi altına almaya başlaması değil mi?

– Ticaret yollarının kayması çok önemli. Biliyorsun Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesini çökerten şeylerden biri de Kristof Kolomb macerasından sonra dünya ticaret yollarının değişmeye başlaması ve para ekonomisinin, meta ilişkilerinin gelişmesiydi. Tüm bunlar, Osmanlı'nın maliyesini olumsuz etkiliyordu. İkinci olarak, kapitalizmin gelişmesi her aşamada imparatorluğun yapısını aşındırıyor, zaafa uğratiyordu. Fakat Osmanlı yönetici sınıfı kapitalist gelişmenin önemini kavramada yetersiz kalıyordu. Beyinleri Nizâm-ı Âlem düşüncesine, sistemin değişmezliği düşüncesine kilitlendiği için, yaşamakta olduklarının mahiyetini kavramaktan acizdiler. Asıl sorunu sorun etmiyorlardı. Eskiye, geriye dönebilecekleri kuruntusuna kapılmışlardı. Tabii realite ayaklarının altından kayıyordu. Eğer, kapitalizmin ne olduğunun, kapitalist yayılmanın kendileri için ne anlama geldiğinin bilincine varabilselerdi elbette şeylerin seyri de farklı olurdu ama Nizâm-Âlem saplantıları ona engeldi. Malum, kapitalizm biri yatay, diğeri dikey ikili bir genişleme ve yayılma dinamiğine ve eğilimine sahiptir. Her ileri aşamada imparatorluk, kapitalizmin etkisi altına daha çok giriyordu. İşte, zamanla da kapitalist-emperyalist-kolonyalist Batı'nın yarı sömürgesi haline gelmesi kaçınılmaz oluyor.

Dikey gelişmeden metalaşmanın, şeyleşmenin, paralılaşmanın derinleşmesini, yoğunlaşmasını anlamak gerekiyor. Giderek, akla gelen ne varsa meta kategorisine indirgeniyor. Her şey parayla alınır-satılır hale geliyor. İnsan ve toplum yaşamının tüm veçhelerine, tüm gözeneklerine kapitalist meta ilişkileri sirayet ediyor. Mesela bir zamanlar aile içinde, evde üretilen onca şey bugün şu rezil süpermarket denilen, AVM denilen yerlerden temin ediliyor. Mesela eskiden salça, pazardan alınmazdı. Bulgur, tarhana evde yapılırdı. Bu gi-dişle yakında evde yemek bile yapılmayacak gibi. Asıl utanç verici olan, suyun dahi özelleştirilmiş ve parayla satılıyor oluşu. Doğrusu bu duruma itiraz etmeyen bir insanı anlamak mümkün değil. Biri Allah'ın suyunu özelleştirmiş, sana parayla satıyor. Bu lanet olası kapitalizm tam bir tsunami gibi her şeyi kapsıyor, kendi mantığıyla uyumlandırıyor, her ne varsa dejenere ediyor, çürütüyor ve varlık nedenine yabancılaştırıyor. Ve bu kepezelik de işte ilerleme, modernleşme, büyüme, kalkınma; bize de muasır medeniyet seviyesini yakalayıp üstüne çıkmak diye yutturulmaya çalışılıyor. Ve o saçmalığa inanlar da az değil maalesef. Suyun parayla satılması etik olarak savunulabilir mi?

Hocam yanlış anlamışsam lütfen düzeltin. Siz, Batı'nın feodal yapısının da Osmanlı'nın kendi düzeninin de son analizde birer tribüter yapı olduğunu belirtiyorsunuz. Ancak dünyadaki gelişmeler bir tribüter yapı olan feodaliteden bir kapitalist üretim ilişkileri çıkarırken, yine bir tribüter yapı olan Osmanlı'nın toplumsal formasyonundan bunu çıkaramıyor. Daha doğrusu buradaki tribüter yapıdan da eni sonu kapitalist üretim ilişkilerine dayalı bir ulus-devlet ortaya çıkıyor ama bu, yarı sömürgeleştirilmiş–dünyanın geneli için konuşursak kimisi için sömürgeleştirilmiş, kimisi için yarı sömürge haline getirilmiş, sonuçta genel olarak periferi haline getirilmiş– bir yapı ortaya çıkarıyor. Bu farkın ortaya çıkmasında Batı'da özel mülkiyetin, Osmanlı'da ise toprağa fiilen el koymanın, toprağın fiilen temellükünün temel sahiplenme biçimi olarak ortaya çıkmasının etkili olduğunu söyleyebilir miyiz?

– Kapitalizm gelişmesi demek, aslında, özel mülkiyetin hâkim mülkiyet, hâkim sahiplenme biçimini alması demek. Osmanlı İmparatorluğu'nda olsun, benzer başka sosyal formasyonlarda olsun özel mülkiyet bir istisna. Fakat feodal bir yapı, kapitalist gelişmenin önünü açmak bakımından iki avantaj içeriyor: Birincisi, iktidar bölünmüşlüğü, yeni bir sosyal aktörün sahneye çıkması için bir engel oluşturmuyor. Orada her şeyi sıkı denetim altında tutan ceberrut bir merkezî yönetim yok ve ikincisi, özel mülkiyetin zaten bir varlığı söz konusu ve gelişmesinin ve yayılmasının önü açık. Osmanlı'da sözünü ettiğim bu iki unsur mevcut değildi ve zamanla kapitalist ilişkilerinin etkisi altına girmesi, sömürgeleşmesi bu yüzden kaçınılmazdı.

İslâm hukukunda vakıf malı müsadere edilemiyor. Klasik Osmanlı'da devlet adamı için mal müsaderesi ve siyaseten katl kuralı geçerli olduğundan bürokratlar, mallarını müsadereden kurtarabilmek için –tabii ki vakıfların hepsi öyle değil ama önemli bir kısmı bu yolla– İslâm hukukuna uygun bir şekilde temellük ettikleri malları vakıf malına çeviriyorlar. Bu yolla, güya, malı vakfederek sevap kazanmış oluyorlar –çünkü vakfedilen maldan hâsıl olan sevabın, ölmüş olsa bile o kişinin sevap hanesine yazıldığı düşünülüyor– ama gerçekte ise devlet işleri vesilesiyle temellük edilen mal, vakıf kurumu aracılığıyla temellük edilmiş oluyor. Artık zavallı bürokratin (!) beş kuruş malı mülkü yok ama eşi-dostu, akrabasının müteveli olduğu mamur vakıfları var. Böyle bir hile yaygın olarak kullanılıyor ama bu da kapitalistleşmeye yol açmıyor.

– Tabii, kabul etmek gerekir ki, bidayette vakıf kurma işi bir kişisel çıkar, kazanç amacı taşıyor. Bilmem söylemek uygun olur mu ama nihayetinde vakıf, yani vakfedilen şey, sonuçta herkesin kullanımına, yararlanmasına sunulduğuna göre, onu bir müşterek olarak görmek gerekir. Sonuçta onu su-

landırma girişimleri artsa da, bir tür özel mülkiyet kategorisine dahil olsa da bir bütün olarak bakıldığında şeylerin seyrini pek etkilemiyor. Şimdilerde vakıf pratiği tam bir yağma ve talan aracına dönüşmüş olsa bile sistemin bütünü bakımından bu o kadar da önemli değil. Dinci vakıfların durumu tam bir hile-i şeriye vakası. Senin de dediğin gibi, Osmanlı dönemi vakıfları kapitalistleşme yolunu açacak şeyler değildi. Önemli olan, hâkim üretim ilişkilerinin belirleyiciliğidir. Sistemin bütünü bakımından marjinal olanın durumda bir değişiklik yapması mümkün değildir. Osmanlı sosyal formasyonu Batı'daki gibi bir kapitalizm peydahlamayınca; gelişen, yayılan kapitalizmin etkisi altına girebilirdi ve girdi de.

Amerika'nın keşfiyle birlikte vuku bulan fiyat devrimi sürecinde gelen altın ve gümüşün İspanya'dan başlayarak Avrupa iktisadî yapısına, Avrupa piyasasına girmesiyle birlikte, bir yandan ticaret kapitalizminin, para ekonomisinin hâkim hale geldiğini, diğer yandan da ticaret yollarının değiştiğini, peşinden Rönesans'ın, Reform'un, Aydınlanma Çağı'nın, modernitenin yaşandığını; tüm bunların Osmanlı'da –ki Tanzimat Dönemi oluyor bu– şizofrenik, iki kimlikli bir Osmanlı toplumu ortaya çıkardığını söylüyorsunuz. Şizofrenik, iki kimlikli toplum derken neyi kastediyorsunuz?

– Aslında orada, kendisi gibi kalamamak ama başkası gibi de olamamak gibi çelişik bir durum var. Osmanlı'da bir taraftan geleneksel yapı büyük ölçüde varlığını devam ettirirken, Tanzimat sonrasında o yapıya yamalar yapılıyor. Böylece Osmanlı'da yepyeni bir yapı değil ama ikili bir yapı, melez bir yapı çıkıyor ortaya. Yenilikler, eski yapıya yapılmış yama olmanın ötesine geçemiyor; şeylerin seyrini değiştirmekte yetersiz kalıyor. Zaten öyle bir kaygı da yoktu. Amaç, imparatorluğu yaşatmaktır; yeni, farklı, orijinal bir şey yapmak söz konusu değildi. Tabii beklenenin tersi oluyor ve verilen ilaç hastayı iyileştirmeye değil, hastalığı azdırmaya yarıyor. Zira her ileri aşamada, imparatorluğun yarı sömürgeleşmesi derinleşiyor. Reformlar, yenilikler sonuçta melez bir yapı oluşturuyor ve fakat süreci lehe çevirmekte yetersiz kalıyor. Ve yapı çöküyor...

Ama hocam bu durum, dünyanın geneline, hatta bizzat Avrupa'ya baktığımızda da yok mu? Avrupa'da da böylesi bir ikili yapının, sizin ifadenizle şizofrenik bir yapının izlerini göremez miyiz? Mesela Fransız Devrimi olduğunda da krallık devam ediyor ve meclis açıldığı zaman –siz daha iyi biliyorsunuzdur hocam– krala sadakat tavanda; anayasa da kralın anayasası olarak yürürlüğe giriyor. Ya da İngiltere'de de kapitalizm oturmaya başladığında –ki Eric Hobsbawm da bu noktaya dikkat çekiyor– belli bir tarihten sonra artık İngiliz soyluları ortadan kalkmıyorlar ama birer kapitalist işletmeciye, patrona dönüşüyorlar. Baktığınızda bugün bile, işte hâlâ dü-

kü, lordu vs. mevcut ama bu soylular kapitalizme bayağı entegre olmuşlar. Yani İngiltere’de de şizofrenik bir yapı var diyemez miyiz? Bugün bir İngiliz Cumhuriyeti’nden bahsetsek çok büyük bir yanlış yapmış olmayız. Yani hem yanlış olur hem de olmaz demek istiyorum. Benzer şekilde, bugünün İngiltere’sinde hâlâ feodalitenin devam ettiğini söylersek de yine hem doğru hem yanlış olmaz mı? Yani yapı nerdeyse üç yüzyıl dört-yüzyıl öncesinin aynısı; ama aynı değil de. Aslında dönüp baktığımızda İngiltere’de de düal bir yapı var. Peki size göre, Batı’da kapitalistleşmeye, bizde ise şizofreniye yol açan neydi? Orada bir şizofreni durumu yok mu?

– Aslında meseleyi doğru tahlil etmenin yolu, o anda hâkim üretim ilişkilerinin durumuna bakmayı ve bunu iyi anlamayı gerektirir. İster İngiltere ister Fransa olsun, hâkim üretim ilişkileri çoktan kapitalistti. İngiliz ve Fransız devrimlerinin misyonu, politik üstyapıyı ekonomik altyapıya uydurmak-tan başka bir şey değildi. Elbette her iki durumda da süreç tıpatıp aynı şekilde tezahür etmedi. Bu süreç Fransa’da daha radikal bir devrimle, İngiltere’de daha yumuşak bir dönüşümle gerçekleşti ama ikisinin de misyonu, uyumsuzluğa son vermektir ve verildi de. İngiltere’de bugün hâlâ bir kraliçenin varlığı sadece sembolik bir şey. Söz sahibi olan parlamento, başbakan. İngiltere, kapitalizmin beşiği. Dolayısıyla aradaki fark önemsiz değildir. Orada söz konusu olan, bir uygarlık modelinden diğerine geçiş. Bizde ve bizimkine benzeyen sosyal formasyonlarda o geçiş, kendi iç çelişkilerinin sonucu gerçekleşmeyince, bağımlılık ilişkisi doğuran bir yapı oluşuyor. Kapitalist dünya sisteminin dinamik merkezlerine bağımlı ve bunlara karşılıksız değer transfer eder duruma geliyorlar. Sistemin periferisini oluşturuyorlar. Aradaki ilişki de zaten bağımlılık ve sömürü ilişkisi olmanın ötesine geçemiyor. Sonuç olarak kraliçenin elbette İngiltere’de sembolik ama önemli bir değeri olduğunu söyleyebiliriz. Netice itibarıyla köklü bir parlamento geleneği var ve asıl yöneten de başbakan olduğuna göre...

Hakeza görünüşte, Kanada’yı da sömürge valisi kraliçe adına yönetiyor ama orada da belirleyici olan başbakan.

– Bir konferans için Avustralya’ya gittiğimde, orada da Kanada’dakine benzer bir durum olduğunu, kraliçenin baş sembol olduğunu gördüm. Keza Yeni Zelanda’da da benzer bir durum var bildiğim kadarıyla.

Siz, şizofrenik bir toplum yaratmakla eleştirdiğiniz bu dönüşümün Lale Devri’nde,⁹ 1720’lerde, başladığını söylüyorsunuz. Osmanlı’nın dönüşü-

9 Lale Devri: III. Ahmed döneminde, 1718 yılında Avusturya ile imzalanan Pasarofça Antlaşması ile başlayıp, 1730 yılındaki Patrona Halil İsyanı’na kadar süren on iki yıllık dönemi ifade etmektedir.

mü bu tarihten başlıyor. Dönüşüm sürecinde size göre önemli bir kerte de yeniçeriliğin kaldırılışı ve tabii ki Tanzimat. Siz Tanzimat'ın yarı sömürgeleşme sürecini başlattığını iddia ediyorsunuz, Tanzimat'la birlikte de –sizin şizofrenik olarak adlandırdığınız– ikili bir toplum tesis oluyor, ete kemiğe bürünüyor. Başa dönersek, neden Osmanlı'da dönüşüm için Lale Devri'ni başlangıç olarak alıyorsunuz?

– Osmanlı egemen sınıfının Batı'ya ilgisi, oraya meyletmesi esas itibariyle 18. yüzyılın ilk yarısında, Lale Devri denilen dönemle başlıyor. Dönemin ünlü divan şairlerinden Nedim, bir şiirinde, “Gülelim oynayalım kâm alalım dünyadan” diyor. Aslında Lale Devri; ideolojik, siyasal ve kültürel plandaki sömürgeleşmenin, kompradorlaşmanın başlangıcıydı bana göre. Zira Lale Devri, sadece Osmanlı egemen sınıfının Batı'nın lüks yaşamına özenmesi, ona hayranlık duyması, Batı'yı tüketim ve yaşam tarzı olarak taklit etmesinden ibaret de değildi. O dönem aynı zamanda Batılıların da sömürgeci-emperyalist emellerle Osmanlı ülkesine akbabalar gibi üşüşükleri bir dönemdi. Karşılıklı ilgi, halk karşıtı (antisosyal) garip bir ittifakın (veya koalisyonun) da başlangıcıydı. Bir tarafta uygarlaşmak isteyenler, diğer tarafta uygarlaştırılanlar ve bu ikisinin karşısında gerici olduğu söylenen bir halk!.. Lale Devri'nden beri bu ikilik ve karşıtlık sık sık kılık değiştirse de özü değişmeden ama farklı biçimlerde devam etti.

Batı'da yükselen kapitalizmin, imparatorluğun üretici temelini aşındırması ve insanları mülksüzlüğe, açlığa ve sefaletle mahkûm etmesi yetmiyormuş gibi, bir de egemen sınıfın alafranga yaşama özenen, lüks ve sefahat içindeki yaşamı, geniş halk kitleleri tarafından haklı olarak kendileriyle alay edildiği şeklinde algılandı. Tabii tepki gecikmeyecekti. Gülüp oynayan, hayatın kâm alanlara ilk tepki, Patrona Halil İsyanı¹⁰ ile geldi. Aslında isyanı başlatanlar yeniçeriler olsa da o isyanın sadece bir yeniçeri isyanı olduğunu söylemek bir resmî tarih yuvarlamasıdır. Tabii o isyan tarihsel olarak ilerici bir liderliğe sahip olmadığı için elbette başarı şansı yoktu; ama geniş halk kitlelerinin isyana destek vermesi, sıradan bir *coup d'état*, bir saray darbesi olmadığını da gösterir. Bu vesileyle bir hatırlatma yapmak gerekiyor. Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu ve benzerleri, merkez-çevre, yöneten-yönetilen, ezen-ezilen sınıflar arasında köklü, keskin bir yabancılışmaya dayanırlar. Bu ikisi, iki ayrı dünyadır. Lale Devri denilen dönemle o yabancılışma-

10 Patrona Halil İsyanı (28 Eylül-25 Kasım 1730): Osmanlı donanmasındaki ikinci komuta gemisi olan *patronada* levantlık yaptığı için kendisine *patrona* lakabı verilen Arnavut kökenli Halil'in 28 Eylül 1730'da İstanbul'da başlattığı, Lale Devri'nin sonunu getiren isyandır. İsyanı askerler, İstanbul'da yaşayan halkın bir kısmı ve esnaf da destek olmuştur. Sebepleri arasında, devlet adamlarının lüks ve eğlenceye düşkünlükleri, aşırı harcamalarda bulunmalarının halk arasında hoşnutsuzluk yaratması, ıslahatların halkın düzeyinde olmaması, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın yakınlarını yüksek memurluklara getirmesi gibi nedenler bulunmaktadır.

ya bir de Batı düşmanlığı, Batı aleyhtarlığı da eklendi. İlginç olan şu ki, ile-riki dönemde, egemen sınıfın bileşenleri tarafından bu düşmanlık, duruma göre manipüle edildi.

Zaten Lale Devri de Patrona Halil Ayaklanması ile sona erecek. On iki yıl ancak devam ediyor zaten Lale Devri.

– Bence oradaki kritik husus, Osmanlı yönetici sınıfının artık işlerin eski- si gibi yürümeyeceğine ikna olmaya başlamasıdır. Tabii ikna olduktan sonra da Batı'dan daha fazla kurum ithaline yönelmek kural haline geldi. Ve süreç Nizâm-ı Cedid'le, Tanzimat'la ve Cumhuriyet'le devam etti. Tabii geride ka- lan dönem boyunca yapılan bu tür ithalat, şeylerin seyri üzerinde beklendi- ği, umulduğu gibi bir etki yapmadı; başka türlü söylersek, Türkiye'nin kapi- talist dünya sistemi hiyerarşisindeki konumunu pek değiştirmede.

Lale Devri aynı zamanda matbaanın da Osmanlı coğrafyasına –aslında Os- manlı coğrafyasına geldiği tarih çok daha eski de– Müslüman kesime, dev- lete de sirayet etmeye başladığı tarih.

– Matbaanın imparatorlukta evveliyatı var ama dediğin gibi merkezî dev- letin de bu işe dahil olduğu dönem bu dönem.

Osmanlı'daki bu reform fikirlerini biraz da matbaayla ilişkilendirebilir mi- yiz sizce?

– Hayır, o dönemde hiçbir şekilde Batı tipi bir aydınlanma, geleneksel ide- olojiden gerçek bir kopuş gerçekleşmiyor. Yine de az çok rasyonel düşünce- nin filizlenmeye başladığını söyleyebiliriz.

Zaten matbaayı Müslüman Osmanlı'ya devlet ricali getiriyor desek, ne ka- dar yanlış bir şey söylemiş oluruz, orası da tartışılır. Çünkü dönemin pa- dişahı III. Ahmed, damadı İbrahim de sadrazam. Yirmisekiz Mehmet Çe- lebi Efendi de Damat Bey'in has adamıymış, Paris'e galiba büyükelçi ata- mış onu. Hocam üç yüz sene de geçse Türkiye hiç değişmiyor, değişmeye- cek... Neyse sözü dağıtmayayım, Çelebi de yanına oğlu Mehmet Sait Efen- di'yi alıp gitmiş Paris'e. Mehmet Sait Efendi ile İbrahim Müteferrika ku- racaklar İstanbul'da matbaayı. Müteferrika da mühtedi zaten. Aynı şey ol- ması mümkün değil tabii ama sadece bir nükte olarak söyleyeyim. Türki- ye'de ilk özel televizyon Özal'ın oğluyla onun arkadaşları tarafından ku- rulmuştu hatırlarsanız. Matbaanın geliş hikâyesi bana nedense hep bunu hatırlatır hocam.

– Bence bu iyi bir benzetme. Ne demeli; bu işler burada öyle yürüyor. Kim bilir!..

Türkiye’de özel televizyonların kuruluşu da devlet ricali ve onların akrabaları ile olmuştur hocam, siz daha yakından izlemiştinizdir o dönemleri. Özal görmezden geldi, yasa delindi. Hoş, daha bir kuralı, yasası, hiçbir şeyi yokken, “Haydi yayın yapsınlar bari!” dendi, ülke dışından yaptılar yayınları. Matbaanın da bu süreçte en azından Batılı fikirlerin yayılmasında bir etkisi olduğunu siz de belirtiyorsunuz; televizyon da yasadışı başladı ama eni sonu Türkiye medyasını dönüştürdü.

– Evet evet, sizinle aynı fikirdeyim bu konuda.

Hocam Vak’a-i Hayriye’ye¹¹ dönecek olursak; “Hayırlı Olay” diyor dönemin vakanüvisleri, tarihçileri, yeniçeriliğin kaldırılışına. Benim bildiğim bir de Murat Belge var sizin gibi Osmanlı dönüşüm sürecinde yeniçeriliğin kaldırılmasının kilit bir öneme sahip olduğunu söyleyen. Siz de Ömer Lütfi Barkan’dan bir alıntı yaparak sözü aynı noktaya getiriyorsunuz. Yeniçeriliğin kaldırılması neden bu kadar önemli?

– Şöyle şimdi Mete, dostum; fetih yapamadığın zaman yeniçeri senin sırında bir yük olur. Fetihler iyiden iyiye durunca, hatta toprak kayıpları belirleyici olunca, artık bir yük de değil, kambur haline gelir. Bir zaman geliyor diyorlar ki, bu kamburdan kurtulmak gerekiyor. Çünkü sık sık isyan etmeye başlıyorlar. Neticede işte bu yeniçerilerin tasfiyesi hayırlı bir olay olarak sunuluyor. Halbuki, o kadar da hayırlı bir olay değil; yeniçerilerin tasfiyesi bir boşluk yaratıyor. Yeniçerileri ikâme edecek bir silahlı gücün yoksa, onun sorun yaratması kaçınılmazdır. Nitekim vakitlice boşluğu dolduramıyorlar. Tabii varolanı tasfiye edip de yerini dolduramazsan, attığın taş ürküt-tüğün kurbağaya değmeyecektir.

Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, Bektaşiliğin devletle bağı koparılacak, Bektaşilik tasfiye edilecek, onun yerine adım adım Nakşilik geçecek. Oraya cetveli koyup Fethullah Gülen’ e kadar bir çizgi çekebiliriz belki de. Evet tamam; “Yeniçerilikle birlikte Bektaşilik kaldırıldı, o yüzden Fethullah darbe yapmaya çalıştı” türünden bir neden-sonuç ilişkisi şeklinde değil ama, Nakşiliğin o günlerden bu günlere yükselişi ile Güleciler arasında bir rabıta da kurulamaz mı?

– Tabii tabii, bence bu söylediğin çok önemli. Ne oluyor, yeniçeriler tasfiye ediliyor. O zaman ortaya çıkan boşluğun bir şekilde doldurulması gerekecektir ve Nakşilik iktidarın yardımına çağırılıyor. Başka türlü söylersek o dönemden, o tarihten sonra devletin (merkezî iktidarın) dinle ilişkisi ye-

11 Vak’a-i Hayriye: 17 Haziran 1826 tarihinde yeniçeriliğin kaldırılması, ayaklanan yeniçerilerin çoğunun öldürülmesi ya da idam edilmesi ile sonuçlanan olaylar zinciridir. Bu, tarihe “hayırlı vaka” olarak geçmiştir.

ni bir nitelik kazanıyor. O kadar ki, o tarihi, politik İslâm'ın doğum tarihi saymak bile mümkün. Bugün ne yapıyorlar? Dört yaşındaki kız çocuklarının başını örttürüyor, Kur'an kursuna yolluyorlar. Dinci bağnazlığın kökleri derinlerde.

Bir anlamda Bektaşilik ile hesaplaşıyor ama geleneksel düşünce ile hesaplaşmadığı için, Bektaşilikten boşalan yeri Nakşilik doldurmuş oluyor. Bu bugün de böyle gibi. Gülen ile hesaplaşıyor darbeye girişti diye; farklı farklı cemaatlere, tarikatlara gün doğuyor. Hocam, Osmanlı dönüşüm süreci ile ilgili olarak siz uzun uzadıya reayanın, ordunun ve hazinenin durumlarını analiz ediyorsunuz ve Osmanlı'nın dönüşümünü, bu üçünün üstünden okumaya çalışıyorsunuz. Artık Osmanlı, dönüşümün bir şekilde gerekliliğine kani oluyor evet ama bu bir modernleşmeye, aydınlanmaya tekabül edemiyor. Bürokrasi artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak demeye başlıyor.

– Elbette eskisi gibi olmayacağını yaşayarak öğreniyor ama ne yapmak gerektiğini de pek bilmiyor. Bir perspektif zaafıyla malul sanki.

Ama sizin de söylediğiniz gibi orada da belirsizlikler var. Peki bu dönüşümü, reaya-ordu ve hazine üçlüsü etrafından okuduğunuzda nasıl bir manzara ortaya çıkıyor?

– Aslında o üçlünün ilişkisini Kâtip Çelebi'nin raporundan yaptığım bir alıntıyla anlatmaya çalışmıştım. Osmanlı'da şöyle bir ilke veya nedensellik hiyerarşisi geçerliydi: “Devlet için asker gerek, asker için silah, silah için hazine gerek; hazine için reaya ve reaya için adalet gerek.” Önem sırasına dikkat edilirse, reaya-beraya (halk) sıralamanın sonunda. Bu müthiş bir yabancılaştırma demektir. Öyle olunca sistemi ayakta tutan birinci unsur ordu ve orduyla ilgili sorun da devletin geleceğini doğrudan belirleyen şey oluyor. Sorun yaratıyor diye ordudan, en önemli dayanağından olursan, dengenin bozulması kaçınılmazdır. Tabii bir şey daha vardı. Fetih yolu kapanıp dış haraç azalınca, kapitalizmin sömürüsü (dış sömürü) de artınca üretici sınıfa, reayaya daha çok yüklenmek zorunlu hale geldi. Tabii o da yeterli olmayınca biliyor-sun dışardan borçlanma yolu açıldı. Aslında dış borç demek, dışarıya zenginlik transferi yapmak demektir. Aslında dimyata pirince gitmek gibi bir şey.

Hocam, Baltalimanı Antlaşması'nın¹² da çok önemli olduğunu söylüyorsunuz siz. İdris Küçükömer'i de anarak, ona da referansla, Baltalimanı'nı Osmanlı'nın kapitalist pazara şartsız koşulsuz açılması, yarı sömürgeleştiril-

12 Baltalimanı Antlaşması: 16 Ağustos 1838'de Osmanlı İmparatorluğu ile Birleşik Krallık arasında İstanbul Baltalimanı'nda imzalanan ticaret antlaşmasıdır. Osmanlı coğrafyasında kapitalist

mesi sürecinin mihenk taşı olarak adlandırıyorsunuz. “1838’den önce yarı sömürgeleşme yoktu” ya da “Bu anlaşma imzalanmasaydı yarı sömürgeleşme olmayacaktı” anlamında bir dönüm noktası olarak düşünemeyiz değil mi?

– Bir anlaşma yapıldı ve yarı sömürgeleşme süreci başladı diye bir şey yok tabii. Aslında Baltalimanı Antlaşması, olaya bir ad vermekten öte bir şey değil. Süregelen bir sürecin bir aşaması sadece. Biliyorsunuz, eşitsiz taraflar arasında eşit anlaşma mümkün değildir ve o ticaret anlaşması münhasıran İngiliz emperyalizminin tek yanlı çıkarını güvence altına alan bir antlaşmaydı. Hemen ardından Tanzimat Fermanı denilen Gülhane Hatt-ı Hümayûnu¹³ ve Islahat Fermanı¹⁴ geliyor. Ve o yolun sonu da Düyûn-i Umûmiye’ye¹⁵ çıkıyordu. Bu tarihler dış sömürünün derinleşmesinin tarihleri olarak anlaşılmalıdır. Tabii gerçek öyledir ama resmî söylem başka dili konuşmaya devam eder. 1880’lere gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu artık emperyalist Batı’nın tipik bir yarı sömürgesi durumuna gelmiş bulunuyordu.

Baltalimanı Antlaşması’nı siz, Tanzimat tartışması içerisinde değerlendiriyorsunuz, ondan ayrı ele almıyorsunuz. *Bir Devlet Gelineğinin Anatomisi: Yediyüz’de* “Tanzimat neyi tanzim etti?” sorusunu soruyorsunuz. Buna cevap ararken Baltalimanı Antlaşması’na gidiyorsunuz. Aynı, kitabınızdaki sorunuzu ben size sorsam; Tanzimat neyi tanzim etti?

– Tanzimat, bir reform paketi idi. İyi de o paketin içinde ne vardı, kimin için ne anlama geliyordu? Bir de reform dendiğinde, mutlaka ona iyi bir içe-

üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ve yarı sömürgeleşme süreçlerinin başlamasında mihenk taşı kabul edilen bu antlaşma ile yed-i vahid (tekeli) sisteminin kaldırılması ve İngilizlere diledikleri miktarda hammaddeyi satın alma imkânı verilmesi, Osmanlı vatandaşlarının yanı sıra İngilizlerin de iç ticarete ortak olmaları, İngilizlerin Osmanlı tacirlerle aynı vergiye tabi olmaları ve transit ticaretten alınan vergilerin kaldırılması gibi kurallar kabul edildi.

- 13 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (Tanzimat Fermanı): 3 Kasım 1839’da I. Abdülmecid döneminde ilan edilen ve Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan fermanıdır. Gülhane Parkı’nda okunması nedeniyle Gülhane Hatt-ı Hümayûnu veya Tanzimât-ı Hayriye (Hayırlı Düzenlemeler) olarak da anılır. Bir ferman, bir padişah buyruğu formatında olsa da Tanzimat Fermanı’nın, bir ay önce (3 Temmuz 1839) tahta çıkan I. Abdülmecid tarafından değil de Mustafa Reşid Paşa liderliğindeki bürokrasi tarafından kaleme alınan bir reform (yeniden nizam, tanzim) belgesi olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.
- 14 Islahat Fermanı: 18 Şubat 1856 yılında, Sultan I. Abdülmecid döneminde ilan edilmiştir. Özellikle gayrimüslimlerin imparatorlukta eşit haklara sahip olmaları konusunda Batılı ülkelerin talepleri Ferman’da önemli bir role sahiptir. Tanzimat Fermanı’nı tamamlayıcı niteliktedir.
- 15 Düyûn-i Umûmiye-i Osmaniye Varidat-ı Muhassasa İdaresi ya da kısa adıyla Düyûn-i Umûmiye İdaresi (Genel Borç İdaresi): II. Abdülhamid döneminde, 1881-1889 yılları arasında görev yapan kurum. Dış borçlarını ödeyemez duruma gelen Osmanlı, alacaklı devletlerle anlaşma yoluna giderek damga, alkollü içki, balık avı, tuz, tütün ve ipekten alacağı vergileri iç ve dış borçlarına tahsis etmeyi, bu vergi gelirlerinin denetlenmesi ve alacaklılar arasında paylaştırılmasını Düyûn-i Umûmiye İdaresi’ne devretti.

rik yakıştırmak kuraldır. Oysa adı üstünde reform, yeniden biçimlendirmek-
tir. Kelime anlamı öyledir. O zaman soru şu olabilir: Kim, neyi, ne amaç-
la yeniden biçimlendiriyor? Bunun yanında yapılan şey kimin için ne anla-
ma geliyor sorusu da önemlidir. Adamlar hukuk reformu diyor, sınırlı hak-
ların da köküne kibrit suyu döküyor. İşte, sosyal güvenlik reformu diyorlar,
bakıyorsun sınırlı sosyal haklar da elden gitmiş. Tanzimat, dönemin yöne-
tici sınıfının iktidarını pekiştirmek, kalıcılaştırmak için yapıldı. Aslında ka-
pitalizmin mantığı ve ihtiyaçlarıyla uyumlanmayı amaçlıyordu. Dolayısıyla,
yeniliklerin gerisindeki emperyalist odaklar ve yenilikçi-Batıcı Osmanlı eliti
için yeniliklerin değeriyle, yoksullaşıp kimliksizleşen geniş emekçi halk yı-
ğınları için ifade ettiği değer farklı olmak durumundaydı. Tabii, yapıp eden-
ler, hikâye edenler hep aynı kesimler olduğu için, o retoriği teşhir etmek pek
kolay olmuyor. Oysa yenilik, reform, modernleşme vs. denilenler, sömürge-
leşme dememek için ya da sömürgeleşme kavramını ikâme etmek amacı-
yla kullanılan, dolayısıyla içleri boşaltılmış kavramlardı. Aslında ticaret anla-
şması olsun, Tanzimat reformları olsun, İngiltere'yle eşitsiz ticarete yasal-ku-
rumsal zemin hazırlamaktan öte bir değer taşımıyordu. Söz konusu düzen-
lemeler sonrasında Osmanlı ekonomisinin temeli daha hızlı aşındı ve impa-
ratorluk tipik bir yarı sömürge statüsüne indirgendii.

O halde bizim Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nu, hemen öncesindeki Balta-
limanı Antlaşması'nı, 1839'dan 1856'ya, kabaca yirmi yıl sonraki Islahat
Fermanı'nı bir bütün içerisinde, bu yarı sömürgeleştirme sürecinin mi-
henk taşı olarak mı düşünmemiz gerekiyor?

– Tabii tabii, bir süreklilik olarak görmek gerekiyor. Bir tamamlayıcılık,
devamlılık söz konusu.

Neden bir yarı sömürgeleştirme süreci olarak tanımlıyorsunuz tüm bu uy-
gulamaları? Neden eleştiriyorsunuz diye sorsam?

– Herhalde yapılanlara bir ad koymak gerekirdi. Yapılanlar, yapılmak is-
tenenler, kimin için ne anlama geliyordu sorusuna da bir cevap vermen ge-
rekir. Ne olduğunu anlamanın, bilince çıkarmanın yolu da resmî tarih, res-
mî ideoloji dışında bir kavrayışı, bir tahlili öngerektirir. Ya eleştirel olursun
ve gereğini yaparsın ya da resmî söyleme itibar edersin; dahası onu yeniden
üretirsin.

Hastalığı azdıran ilaçlar diyorsunuz...

– Evet, maalesef öyleydi. Şöyle düşün: O düzenlemelerle, reformlarla, Is-
lahatla, Tanzimat'la, vs. ne murat ediliyordu ve sonuç ne oldu? Afişe edi-
len amaçlar gerçekleşti mi? Aslında tam tersi oldu. Yangına körükle gidildi.

Hocam, tüm bu antlaşmaların, politikaların vs. bağımlılık ilişkilerini pekiştirdiği vaka olmakla birlikte, Osmanlı bunun dışında kalabilir miydi? Osmanlı devlet adamları ne yapsalardı yarı sömürgeleştirme olmazdı?

– “Yarı sömürgeleşme süreci kaçınılmazdı, bir tür zorunluluktu,” demek doğru bir yaklaşım olmaz. Emperyalist-kapitalist sisteme teslim olmaktan başka çare yoktu denirse, bu daha baştan bir iddia sahibi olmamak demektir. Aynı dönemde Japonlar başka türlü yapmayı başarmış. Senin ellerin armut toplamak zorunda mı? Pekâlâ Osmanlı yönetici sınıfı da kapitalist saldırıyı püskürtebilir, yeni bir rotaya girebilirdi. Aksi halde bu, insan iradesini hafife almak olur. Eğer sende Batı’daki gibi bir burjuva sınıfı yoksa, onu devlet eliyle ikâme etmek teorik olarak imkânsız değil. Yakın tarihten bir örnek mesela Güney Kore olabilir. Bugün dünyanın dört bir yanına ihracat yapan ve ekonominin temelini oluşturan işletmeler, planlı bir devlet desteğinin sonucu değil mi? Fakat Osmanlı yönetici sınıfının kafası geride kalmıştı. O halde iki şey: Birincisi, daha önce defaatle söylediğim gibi, eski zihin dünyasından bir kopuş yoktu ve ikincisi, Osmanlı yönetici elitinin bilinci de sömürgeleşmişti. Batı’nın ne olduğunu anlamadan, onun gibi olabileceklerini sanıyorlardı. O zaman yaptıkları reformlar, yenilikler, eskiyi farklı bir retorikle sürdürmekten başka bir işe yaramazdı. Aslında kendi iktidarlarını korudukları sürece, sorunun çözüldüğünü sanıyorlardı. Tabii o zaman da çöküş kaçınılmazdı. O zaman da teorik olarak, potansiyel olarak mümkün görünen şey imkânsız hale geliyor.

Hocam, benzer tarihlerde baktığınızda Amerika’nın, tabiri caizse, önde ticaret gemileri arkada savaş gemileriyle, bayağı silahla, topla, tüfekte birlikte çıkartma yaptığı; Osmanlı’ya benzer bir “tanzimat” dönemi, Meiji Restorasyonu¹⁶ yaşayacak bir Japonya var. Hakeza, İngiltere Çin’de topla, Osmanlı’daki Baltalimanı Antlaşması’ndan çok daha sert giriyor; Afyon Savaşları, Boxer Ayaklanması¹⁷ vs. vs. Ya da Rusya’ya dönüp baktığımızda –orada belki Çin’deki ya da Japonya’daki gibi olmuyor ama– daha çar ol-

16 Meiji Restorasyonu (Meiji Ishin, Meiji Islahatı): 23 Ekim 1868-30 Temmuz 1912 yılları arasında, İmparator Meiji Mutsuhito idaresi altındaki Japonya’nın imparatorluk yönetimini yenileyen bir olaylar zinciridir. “Meiji” “aydın devlet” anlamına gelmektedir ve “çağdaş ilerlemeler” Japon geleneksel yapısını birleştirmeyi hedeflemektedir. Restorasyon’un önde gelen liderleri Ito Hirobumi, Matsukata Masayoshi, Kido Takayoshi, Itigaki Taisuke, Yamagata Aritomo, Mori Arinori, Okubo Toshimichi ve Yamaguchi Natoyoshi’dir. 1873 yılında Mori Arinori liderliğinde bir grup önde gelen Japon entelektüeli, çağdaş etik ve fikirler ile “medeniyet ve aydınlanmayı ilerletmek” için Meiji Six Society’i (Meiji Altı Cemiyeti) oluşturmuştur.

17 Boxer Ayaklanması (Boksör Hareketi): Ayaklanmanın ön saflarında 1870 yılında gizli olarak kurulan dinsel nitelikteki Boxer Cemiyeti yer aldığı için bu isimle anılır. 19. yüzyılda İngiltere, Fransa ve Rusya’nın Çin üzerindeki ekonomik ve siyasi etkisine karşı 1899 Kasım’ında başlayan ve tüm yabancıların ülkeden çıkarılmasını amaçlayan bir ayaklanmadır. Ayaklanma 7 Eylül 1901’de sona erer ve ayaklanmanın bastırılması sırasında binlerce insan yaşamını yitirir.

madan önce, hayli gençken Petro'nun, bütün unvanlarını bırakıp Avrupa'ya –herhangi bir genç insan olarak– gittiğini, orada yaşadığını falan biliyoruz. Almanya için de üç aşağı beş yukarı buna benzer örnekler bulunabilir; tabii her biri için kayda değer farklılıklardan da bahsedebiliriz ki onlar da ayrıca doğru olur. Yani demek istediğim, aslında bütün dünyaya dönüp baktığımızda Tanzimat'la, Baltalimanı'yla, Islahat'la vs. elbette aynı değil ama onlarla kuzen sayılacak reformlar yaşanmıyor mu? Yani biz burada bu yarı sömürgeleştirmeyi sadece Osmanlı yaşamış gibi düşününce de bir sıkıntı olmuyor mu?

– Elbette sadece Osmanlı yaşadı diye bir şey yok. Sömürgeleşme ve yarı sömürgeleşme Batı Avrupa ve ABD dışında hemen her yeri kapsıyor. Ama bu bizim, “Ne yapılabilirdi, neden yapılamadı?” sorularını sormamıza engel olmamalı. Bu soruları sormaz isek, o zaman bize bugün dayatılanın da kaçınılmaz olduğu, başka bir şey yapmaya çalışmanın beyhude bir çaba olduğu gibi bir anlam çıkar. Herkes küreselleşmeye uyum sağlıyor, öyleyse yapacak bir şey yok demek, uygun bir yaklaşım olmaz.

Bu durum biraz da kapitalizmin doğası ile alakalı değil mi? Kapitalist üretim ilişkileri, öncesindeki pre-kapitalist yapılardan farklı olarak, bisiklette benziyor diyebiliriz. Şunu ifade etmeye çalışıyorum bisiklet metaforuyla; kapitalizm, istikrarını koruyabilmek için, bisiklet sürücüsünün denge-sini korumak için yapması gerektiği gibi pedal çevirmek zorunda. Kapitalizmin de doğası gereği varlığını muhafaza edebilmek için pre-kapitalist yapıları dönüştürmesi, oralara kapitalizmi götürmesi gerekiyor. Yani coğrafı olarak yayılması, işlevsel olarak derinleşmesi zaruri kapitalizmin; siz de bu hususa çokça değiniyorsunuz. Bu, kapitalizm için de bir tercih değil, bir zaruret. Ancak bu aynı zamanda emperyal ilişkiler demek; yani emperyalizm, kapitalizmin doğasında olan bir şey. Emperyal ilişki, merkezin çevre ile kurduğu ilişkinin doğası, muhtevası sonuçta. Ben bunu olumlu anlamda söylemiyorum; yani “emperyalizm iyi ki var” gibi söylemiyorum ama emperyalizmi bir sosyal bilim kavramı olarak ele almak gerektiğini düşünüyorum. Kapitalist Batı için pre-kapitalist Osmanlı coğrafyası nasıl ki görmezden gelemeyeceği, “Oraya yayılmasak da olur,” diyebileceği bir yer değilse; Batılılaşmak, kapitalistleşmek, muasırlaşmak isteyen Osmanlı münevverinin de bu emperyal ilişkinin eşitsiz doğasını sineye çekmek gibi bir mecburiyeti yok muydu? “Başka bir şey yapabilirlerdi, önlerinde farklı bir alternatif vardı ama onlar bu yolu bilinçli olarak tercih ettiler” gibi bir düşünce biraz havada kalmıyor mu?

– Tabii ki, ortaya çıkan sonuç bir tercih meselesi değil; reel bir durum var ortada. Elbette kapitalizm, yayılma eğilimine ve dinamiğine sahip bir sistem.

Önüne kattığı her şeyi bir tsunami gibi kaplıyor, biçimlendiriyor, biçimsizleştiriyor ve kendi mantığıyla uyumlandırıyor. Ve başka türlü yapması da mümkün değil. Kapitalizm öyle bir sistem, öyle işliyor ve böyle sonuçlar yaratıyor ama, sonuçta o kararları alanlar da insanlar. Bir kapitalist ve bir bütün olarak kapitalist sınıf başka türlü yapamaz ama bu başka insanların, başka sınıfların başka şeyler yapmasına engel değil ki! Eğer birileri dünyayı yaşanmaz bir yere, bir cehenneme çevirmişlerse, pekâlâ başkaları da başka şey yapmak için sahaya inebilirler. Bidayetten itibaren işçiler kapitalizme karşı mücadele etmediler mi? Kapitalist barbarlığın aşılması, aciliyeti kesbetmiş durumda. Eğer geç kalınırsa, geriye kurtaracak pek bir şey kalmayabilir. Vakitlice yeni bir paradigma oluşturmak gerekiyor. Bütün mesele onu kimin, hangi sosyal-politik aktörlerin, öznelerin nasıl yapacağı.

Muasırlaşma ve Avrupa-merkezcilik üzerine

Aslında çok önemli bir noktaya temas ettiniz; bu dönüşümü kim yapacak, hangi toplumsal sınıf bu dönüşümü omuzlayacak vs. bunlar elbette çok önemli. Sizin bu konudaki temel eleştirilerinizden biri de komprador bir bürokratin, komprador bir münevverin –başka deyişle, içinde yaşadığı dünyaya yabancılaşmış bir Osmanlı bürokratinin ve münevverinin– bu dönüşümü, Tanzimat'ı ve devam eden muasırlaşma sürecini üstlenmiş olması. Siz bunu hemen hemen konuyla ilgili her yazınızda ya da konferansınızda eleştiriyorsunuz. Bu yabancılaşmış Osmanlı bürokrat ve münevverinin –tam sizin kullandığınız tabirinizle– hali pür melali nedir? Bunların o süreçten beklentileri nedir?

– Şimdi tabii kolonyalizm, sömürgecilik denilen olgu, sadece maddi sonuçları olan bir şey değil. Senin sadece emeğini sömürmüyor, emeğinin ürününe el koymuyor, ülkenin zenginliğini yağmalamıyor... Maalesef ideolojiler alanını da angaje eden, benim “bilincin sömürgeleşmesi” dediğim bir şey daha var ve bu hayatı öneme sahip. Bana sorsan asıl sömürgecilik nedir diye, “bilincin sömürgeleşmesi” derim. Bilinci sömürgeleşmiş bir insan, bir topluluk, bir halk artık kendine, kendi gerçekliğine kendi gözüyle bakamaz hale gelmiştir. Kendi gerçekliğine Londra'dan, Paris'ten, Berlin'den, Washington'dan, Tokyo'dan bakan biri neyi, ne kadar görebilir? Bir zaman geliyor insanlar sömürge bilincini içselleştiriyor. Buna “Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşma” diyoruz. O zaman da tabii ki bağımsızlık savaşını önce ideolojik planda vermen gerekecek!

Bu bizi Edward Said'in oryantalizmine kadar götürür, değil mi?

– Özgür Üniversite'de benim yapmak istediğim şeylerden biri de bu meseleyi sorun etmek, bilince çıkarmaktır; bilincin sömürgeleştirilmesi meselesine dikkat çekmekti aslında. Aslında “ideolojik yabancılaşma” bilincin körleşmesi demek. Realiteden kopmak, ayağın yere basmıyor oluşu demek. Bu daha baştan tahlil yapma, anlama, bilince çıkarma yeteneğinin zaafa uğraması demek. Kendi gerçekliğine başkalarının gözüyle bakmak demek. Periferi denilen dünyanın emperyalist merkezleri dışında kalan ülkelerdeki eğitimli kesimler (bizde onlara aydın deniyor), köklü bir Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşma ile maluldürler. Başını kaldırdı mı Batı'ya bakar. Tabii ki, asıl bakılacak yere, tarafa bakmaz. Kendine, kendi ülkesini sömürgeleştirenlerin gözüyle bakar. Tabii o zaman, daha baştan görebileceği şeyler de sınırlanmış oluyor. Her kim ki, Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşmayı sorun etmez, iddiayı daha baştan kaybetmiştir.

Bu sorunu epey erken fark ettim. *Çığırından Çıkış Bir Dünya* adlı kitabımın birinci bölümünün başlığı “Dünya'ya Sömürgecinin Gözüyle Bakmak” Bir kitabımın adı da *Avrupa Merkezcilik, Resmi İdeoloji, Bilim ve Sosyalizm*. *Özgür Üniversite Forumu* dergimizin ikinci sayısının teması da “Avrupa Merkezcilik”ti biliyorsun ve ben “Avcılar ve Aslanlar” başlıklı bir yazı yazmıştım. Aslında Avrupa-merkezcilikle malul olmak demek, kendi realitene yabancılaşmak demektir. Bir virüs tarafından enfekte olmak gibi bir şey bu. Her duyduğumuza inanmak zorunda mıyız? Eğer şeylerin gerçeğine nüfuz etmek gibi bir niyet varsa, o zaman işe bilincimizi özgürleştirerek başlamak gerekir. Oysa okullarda, üniversitelerde bırakın ideolojik yabancılaşmayı sorun etmeyi, yangına körükle gidiliyor. Ve tabii tahribat da çok büyük oluyor.

1970'li yılların ikinci yarısında Samanpazarı tarafında halı-kilim satan bir ahababım vardı. Sempatik bir adamdı, bazen uğrardım. Bir seferinde, “Satışlar nasıl?” dediğimde, “Bu sıralar işler açıldı, kilim satışları arttı,” dedi. “Neden?” dedim. “Turist mevsimi, yabancı turistler kilim alınca bizimkiler de şark köşesi yapmak için satın alıyorlar,” demişti. “Batı'dan gelen turistleri anladım da bizimkiler neden öyle yapıyor, burası zaten Şark değil mi?” dediğimi hatırlıyorum.

Yurtdışında bizden bir kadına, “Siz daha çok Kuzey Avrupalıya benziyorsunuz” denmesi pek hoşuna gidiyor. Geçenlerde metroya kucağında çocukla bir kadın bindi. Çocuk çatlayacak şekilde ağlıyor ve bir türlü susmuyor. Bir adam, kadına kızgın bir tavırla, “Çocuğu sustur!” diye bağırdı. Zavallı kadın zaten utancından pusmuş. Bir süre sonra kadına tekrar, “Sustur o çocuğu,” deyince; başka biri adama, “Kes sesini, kadın ne yapsın?” dedi ve kavgaya büyüdü. Yumruklaşmaya ramak kaldı. İlk müdahaleyi yapan adam, “Al-

manya'da ağlayan çocukla metroya binilmez!" dedi. Bu söylediklerim yaşam tarzıyla ilgili, bunun ideolojik plandaki karşılığını düşün. Köklü bir evrensel-nesnel bilim kabulü var. O zaman Batı'dan gelen her şey eleştiriden muaf oluyor. Radikal eleştiri yoksa neyi nasıl yapabilirsin?

Hocam sizin, Avrupa-merkezci ideolojik yabancılaşma kavramınızla Edward Said'in oryantalizm kavramı birçok noktada paralel, aynı soruna odaklanan ve birbirlerine yakın kavramlar. İster Avrupa-merkezci diyelim, ister oryantalist; kendini, Batı'nın kendisine tuttuğu aynadaki yansımadan tanımlayan bu zihniyetin Osmanlı coğrafyasına tesirini Lale Devri'nde –ama asıl Tanzimat'la başlayan süreçte– aramak gerektiğini söyleyebilir miyiz?

– Kesinlikle söyleyebiliriz. İmparatorluğun sömürgeleşme –kolonizasyon– süreci derinleştikçe, bilincin sömürgeleşmesi, Avrupa-merkezli ideolojinin içselleştirilmesi de büyüyor. Cumhuriyet döneminde daha da derinleşiyor. Üniversitelerde ders kitaplarının çoğu, Batı'dan ithaldir. Zahmet edip yazmaya gerek bile duymuyorlar. Bu söylediğim mesela iktisat el kitapları için böyledir. Tabii bir yanlış anlamaya da yer olmamalıdır. İlerici düşünce insanlığın ortak ürünüdür ve asla ona yabancılaşmak söz konusu olamaz. Söylemek istediğim, ideolojik mücadelenin önemini hatırlatmaktır. Söylediklerimden asla "içe kapanalım" anlamı çıkarılmamalıdır. Sadece, kendi gerçekliğimize kendi gözümüzle bakmamızı engelleyeni sorun etme gereğini hatırlatıyorum.

Kanun-i Esasi'yi de bunun içine koyabilir miyiz hocam? Kanun-i Esasi'nin ilan sürecinde de aslında oldukça dramatik olaylar yaşanıyor, nitekim siz de bahsediyorsunuz. Tam da Tersane Konferansı Bahriye Nezareti'nde, Haliç'teki tersanede toplandığı günde...

– Evet, söylediğin gibi oluyor. Anayasa, *düvel-i muazzama*'nın müdahalesi'nin arttığı bir ortamda ilan edildi. Şark Meselesi'ni halletmek, Osmanlı ülkesindeki Hristiyan halklar için yapılması gereken reformaları görüşmek üzere, Aralık 1876'da İstanbul'da bir uluslararası konferans toplantısı kararlaştırılmıştı. Zaten Kanun-i Esasi'nin yangından mal kaçıran gibi alelacele hazırlanıp yürürlüğe konması, o konferansı gereksiz kılmak, ön almak içindi. Gerçi Kanun-i Esasi ünlü Tersane Konferansı'nın başladığı güne yetişmişti ama konferans engellenememişti. Aslında bizde iç politikayı dış politika, dış politikayı da iç politika amaçlarıyla kullanmak kadim bir siyaset geleneğidir. Şimdilerde Suriye politikası tam da öyle bir şey. Tabii söylediğin gibi, bugünle çok benzerlikler var. Mesela Türkiye ekonomisi zora girince IMF heyetinin arz-ı endam etmesi gibi...

Aynı gün hocam, 23 Aralık 1876, aslında Tersane Konferansı'nın toplandığı gün. Konferans'ta da Balkanlar'la ilgili Osmanlı için kötü olacağı düşünülen kararların alınacağı ayan beyan ortada. Çünkü zaten bütün Avrupa Balkanlar sorunu, Bulgar soykırımı vs. lafları ile ayakta. Bizimkiler de, "Biz anayasayı ilan ettik, anayasa zaten sorunları çözecek, onun için artık Tersane Konferansı'na gerek yok," deyip masadan kalkıyorlar.

– Aslında nafi bir zorlama. Tabii bir işe yaramıyor.

Ama tüm bunlara rağmen bir anayasa düşüncesi, parlamento düşüncesi...

– Gayet olumlu tabii. Netice itibariyle demokratikleşmenin bir aracı olduğuna göre... Tabii anayasayı kimin yaptığı, kimin uyguladığı da önemsiz değildir. Netice itibariyle anayasa bir kağıt parçasıdır.

Anayasacılık 1870'lerin başından itibaren iyiden iyiye belirginleşmeye başlıyor; tüm dünyada böyle bir trend var.

– Yok yok! Şimdi kimse anayasa fikrine karşı çıkabilir mi? Niye çıkacak-sın? Kimsenin aklına öyle bir şey gelmez; ama anayasanın hangi konjonktürde ve ne amaçla yapıldığı, onu yazan güçlerin kafasında ne olduğu ve arka-larında kimin, kimlerin durduğu da önemli. İşte sen bu ikincileri de dikka-te almazsan, darbeciler çıkıp da, "Ben bu anayasayı rafa kaldırıyorum!" diye-bilir miydi? O anayasanın arkasında bir toplumsal güç olsaydı, şeylerin sey-ri farklı olamaz mıydı?

Çok haklısınız. Bu bana biraz da Türkiye'deki idam cezası tartışmalarını hatırlattı hocam. İdam cezası da –tıpkı 1876 Anayasası gibi– Batı'ya hoş görünmek vs. sebeplerle, bir de Öcalan'ı idam etmek stratejik olarak işle-rine gelmediği için kaldırıldı; idam cezasının kaldırılması da bir toplum-sal ve entelektüel taleple cereyan etmedi. Şimdi onu kaldıranlar –Bahçe-li ve partisi– idamı geri getireceğiz dediğinde de kimsenin sesi çıkmıyor. Darbeciler anayasayı rafa kaldırdıklarında da kimsenin sesi çıkmamıştı.

– Bütün mesele, demokratik kazanımların arkasında kimin olduğu. Kaza-nılmış olanı korumak, işin doğası gereğidir. Bir çocuğa para ver; geri ver di-ye çıkıştığında elindekini hemen verir. O çocuk o parayı ayakkabı boyaya-rak, simit satarak kazanmış olsaydı, öyle kolay elinden alabilir misin? O za-man şeyler kitlelerin dahli olmadan kotarılnca, veren, rahatlıkla geri alabi-liyor. Kazanılmamış haklar korunamıyor. Her iki örnek için de işin mantı-ğı ile ilgileri yoktu ki onların. Kim yaptı, kim bozdu meselesi. "Neye verdin, neye geri alıyorsun?" diyen olmayınca... "Aldım, geri vermem!" diyen biri-leri yoksa... Dinciler ve faşistler, ölüm cezasını geri getireceğiz dediklerinde, "Sıkıysa al!" diyecek bir güç olsa, ona tevessül edebilirler miydi?

Evet, o dönemde de yokmuş, şimdi de yok.

– Evet, bu verdiği örnek çok önemli; gerçek durumu yeterince anlatıyor.

Hocam, siz II. Meşrutiyet'in de bir darbe olduğunu söylüyorsunuz. Bilgi Üniversitesi'nde bu konuda bir konferans düzenlenmişti; beni de dahil etmiştiniz konuşmacılara. Hatırladığım kadarıyla Murat Belge, Mete Tunçay, Ahmet Kuyaş vardı, Chris Stephenson vardı, siz vardınız, ben vardım. "1908: Darbe mi Devrim mi?" Daha sonra biz bu konuyu aynı başlıkla *Resmî Tarih Tartışmaları* serisinde bir kitap (4. Kitap) olarak da ele almıştık, tartışmıştık. Ben burada tekrar sormak istiyorum: II. Meşrutiyet bir darbe midir, yoksa Aykut Kansu'nun da vurguladığı gibi bir devrim midir?

– "Darbe" nedir, "devrim" nedir? Bir kere bu sorulara doyurucu bir cevap vermek gerekir. Daha önce de söyledim; adam, "reform" yaptım diyor. Ne amaçla, kimin için yaptın sorusu sorulsa, yapılanın aslında ne olduğu netleşirdi. Tamam, olaya-sürece bir müdahale yapılmış, bir şeyler değişmiş ama; o değişikliği kim yapmış, yapılan değişiklik kimin için ne anlama geliyor? "Devrim" deyince ne akla gelir? İşte Büyük Fransız Devrimi, 1917 Rus Devrimi... Peki ne olmuş? Her ikisi de eski rejimi yıkmış, aracın rotasını değiştirmiş. Dahası, tarihin seyrini değiştirmiş. "Devrim" demek halkın; ezilen, sömürülen, aşağılanan halk sınıflarının ayaklanarak rejimi değiştirmesidir. Devlet dışından bir müdahaleyle devletin niteliğini değiştirmektir devrim. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'de, devlet içinden bir kesimin yaptığı bir "darbe" söz konusu. Geniş halk kitlelerinin gıyabında yapılan bir şey 1908. İttihatçılar, II. Abdülhamid'e karşı bir darbe yapıyorlar ve yegâne talepleri de 1876 Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe konması. İttihatçılar, biz daha iyi yönetiriz diye darbe yapıyorlar. Tabii o zaman şöyle bir soru akla gelir: İttihatçı darbeyle ne değişti? Kavramların bir içeriğinin, bir karşılığının olması gerekir. Geniş emekçi halk kitlelerinin dahli olmadan yapılabilecek devrim denmez. Devrimi halk yapar, devrimin ne zaman olacağı bilinemez, devrimler öngörülemez, ayağa kalkanlar dahil herkesi şaşırtır devrim... Aksi halde devrimlerin gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Rusya'da 1917 Şubat'ında olan bir devrimdi; işçiler, köylüler, askerler, ezilen halklar ayağa kalmıştı. Müthiş bir emansipasyon [*émancipation*, özgürleşim] eylemiydi. Osmanlıda 1908'de yapılan asla devrim sayılamaz. Bu basbayağı bir darbeydi.

Şubat'ta Bolşevikler doğru düzgün ortada yoktular?

– Yoktular. Şubatla ekim arasında güçleri arttı. Esasen şubattaki devrimdi, ekimdeki de Bolşevik Parti tarafından hükümetin ele geçirilmesiydi. Fakat Sovyetik resmî tarih şubatı unutturmak için büyük çaba gösterdi. Her şey bizimle başladı demek istiyorlardı. Tabii bu, bizde halk padişah II. Abdül-

hamid'den memnundu, ona bir itirazı yoktu demek değil. Birkaç yerde aşırı vergilere karşı tepki vardı ama onları da örgütleyenler İttihatçılardı. Halkın kendiliğinden bir eylemliliği söz konusu değildi. Tabii başta bazı düzenlemeler yaptılar ama aracın rotasını değiştirmek söz konusu değildi.

Ama hocam ben Rusya'daki 1905 örneğini vermek istiyorum.

– O da devrim.

Ama orada da büyük halk katılımından bahsedebilir miyiz? Hakeza hatırladığım kadarıyla –yanlış hatırlıyorsam düzeltin lütfen– Lenin de daha sonra 1905 Devrimi için “17'nin provasıydı” diyecek. Nitekim dönüp baktığımızda, 1905'te büyük bir halk katılımı, halkın kendiliğinden sokağa dökülerek, sizin tabirinizle arabanın istikametini değiştirmesi türünden bir devrim var mı?

– 1917 Şubat'ındaki kadar olmasa da 1905 de bir devrimdi. Kapsayıcılığı biraz daha azdı. Biliyorsun, Şubat '17'de ayağa kalkmayan kimse kalmamıştı. İşçiler, köylüler, askerler, kimlikleri bastırılmış etnik unsurlar... hepsi sahaya çıkıyor. Ben 1917 Devrimi'ne, 1905'in görkemli bir tekrarı diyorum. Toplumsal olayların önemi, muhtevası, onu kimin tahlil ettiğine göre değişiyor. Mesela Büyük Fransız Devrimi'ni birilerinin komplosu sayanlar, öyle görmek isteyenler var. Bizde 1908, 1923, 1960, 1971, 1980, dahası 28 Şubat 1997... Bunların tamamı darbe. Tabii ki darbeleri mutlaka askerler, ordu yapacak diye bir kural da yoktur. Mesela FETÖ'cü darbe girişiminin ardından 20 Temmuz'da AKP bir darbe yaptı. Şu anda biz o darbe ortamında yaşıyoruz. Tabii bazı darbeler bazı iyi şeyler de yapabilir. Ama kazanımın kalıcılığı kesin değildir. 1960 Darbesi iyi bir anayasa yaptı. Ama 1980'de o anayasa tarihe karıştı. İkisini de aynı ordu yaptı; NATO'cu ordu yani. 1960 Darbesi'nde de 1980 Darbesi'nde de NATO'nun, CIA'nın dahli söz konusuydu. İşkenceciler aynı zamanda CIA'nın, NATO'nun rahle-i tedrisinden geçmiş unsurlardı. Netice itibarıyla “darbe” ile “devrim” arasında önemli bir nitelik farkı vardır: “Darbe”ler verili durumu, verili egemenlik ilişkilerini sürdürmek için yapılan müdahalelerdir. Oysa devrimler, şeylerin seyrini kalıcı olarak değiştiren sosyal-siyasal-ideolojik-kültürel-etik müdahalelerdir. Devrimler, devrim öncesinde yönetenleri oyunun dışına atar. Radikal dönüşümlerin önünü açar.

Tabii ki.

– Mesela 1960, '80 Darbesi'nden biraz farklı; çünkü emir-komuta zinciri dışında, genç subaylar tarafından yapılıyor. 12 Eylül 1980, emir-komuta dahilinde, bir bütün olarak ordunun tamamının eseri. 1961 Anayasası'nın ya-

pılması sürecine ilerici unsurlar katılabildi ve anayasa gerçekten ilerici bir içerik kazandı. Eğer o anayasanın arkasında halk olsaydı, 12 Eylül'de çöpe atılması mümkün olur muydu?

1908: Darbe mi devrim mi?

Hocam, sosyal bilim kavramları çerçevesinde baktığımızda elbette 1908'in bir "devrim" olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu minvalde iki sorum olacak size; bir, 1908'in devrim olmaması onu *a priori* "darbe" olarak tanımlamaya kâfi midir? Buna bağlı olarak ikinci sorum da şu şekilde: 1908'in niteliği tartışması daha çok "darbe" ve "devrim" kavramlarının sosyal bilimsel açımları üzerinden değil, "Cennet Mekân, Abdülhamid-i Sâni Han Hazretleri'ni tahttan indiren Mason İttihatçı komplosu" ile "Müstebid, Kızıl Sultan'ı indirip Meşrutiyet'i ilan eden özgürlük kahramanlarının devrimi" dikotomisi üzerinden yürütülüyor. Siz bu noktada nerede duruyorsunuz?

– Şu Mason komplosu söylemi tam bir saçmalık. Bir kere II. Meşrutiyet'e Kemalistlerin bakışıyla, dincilerin bakışı arasında önemli bir fark var. Dinciler Abdülhamid güzellemesi yapıyorlar, söyledikleri bir safsata. Zaten onların tarihsel-toplumsal olguları, süreçleri tahlil etme yetenekleri yoktur. Ortada bir müdahale var, onu nasıl tanımlamak gerekir? Bir kere müdahaleyi yapan kim? Gerçek amacı ne? İttihatçıların kafasında öyle sosyal bir dönüşüm yapma fikri yoktu. Onlar iktidarı ele geçirip, devleti kurtarmayı amaçlıyorlardı. "Biz bu devleti daha iyi koruruz," diyorlardı. Aslında onların varlık nedeni de zaten devlet, devletin bekası. Sürece tamamiyle hâkim olduktan sonra yaptıkları da zaten durumu yeteri kadar açıklıyor. Şöyle düşünelim: Eğer 1908 devrim olsaydı, Ermeni Katliamı akıllarına gelir miydi? Öyle bir insanlık suçuna tevessül edilir miydi? Türkiye'nin tarihinde, şeylerin seyrini gerçekten değiştirmeyi amaçlayan bir devrim hiçbir zaman söz konusu olmadı. Zaman zaman yöneten değişir gibi görünse de yönetimde bir değişiklik olmadı.

1908'in aylar sonrası 31 Mart¹⁸ hocam. Özgür Üniversite'de *Resmî Tarih Tartışmaları* serisini çıkardığımız dönemlerde 31 Mart'a da ayrı bir kitapta (7. Kitap) yer vermiştik. Sizin editörlüğünüzde, *31 Mart'tan Günümüze Gericilik Söylemi* başlığıyla yayımlanmıştı kitap. Bir de yine sizin editör-

18 31 Mart Vak'ası: Rumî takvime göre 31 Mart 1325'te (13 Nisan 1909) başladığı için bu adla anılan ayaklanma ve ayaklanmanın bastırılması sürecidir. Ayaklanma ilk başta askerî bir isyan olarak başladı. 4. Avcı Taburu'na bağlı askerler 31 Mart'ta isyan ederek subaylarını hapsedtiler ve

lüğünüzde çıkan *Resmî Tarih Sözlüğü*'nde de 31 Mart'ı ayrı bir madde olarak tartıştığımızı hatırlıyorum. II. Meşrutiyet'in aylar sonrasında cereyan eden 31 Mart'ı –biri 1908 Temmuz'u, diğeri 1909'un Rumi 31 Mart'ı, günümüz takvimiyle 13 Nisan'ı– nasıl değerlendiriyorsunuz? II. Meşrutiyet ile bir bütün içerisinde ele aldığımızda 31 Mart'ı Osmanlı-Türkiye siyasal hayatı içinde nereye yerleştirebiliriz?

– Egemen sınıfın iki kesimi arasında bir mücadele olarak değerlendiriyorum. İttihatçılarla dinciler arasındaki bir mücadele. Dinciler, Abdülhamid taraftarları, Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrasında iktidarı kaybedeceklerini anladıkları zaman, İttihatçıları tamamen tasfiye etmeye yöneliyorlar ama sonuç tam tersi oluyor. Fakat bu dinciler bundan hiç vazgeçemediler. Mesele Abdülhamid'in şu anda yüceltilmesi vs. hep o rövanşist mantığın varlığını sürdürdüğünü gösteriyor. Geriye kalan yüzyılda, yani yüzyılı aşkın bir zamanda hâlâ Afrika'da vs. biliyorsun,¹⁹ Abdülhamid Han'ın camilerini açıyorlar. Özetle 31 Mart Vak'ası'nın, dinci gericilerle ittihatçıların mücadelesi olarak okunabileceğini düşünüyorum. Tam olarak, egemen sınıf içindeki bir iç mücadele niteliği taşıyordu.

1908'de tekrar ilan edilen bir Meşrutiyet'ten değil de seçimlerin yapılmasına karar verilmesinden bahsetmek daha doğru. Abdülhamid, teknik anlamda ne Meşrutiyet'i ne de anayasayı lağvetmişti. Hepsini yerli yerinde duruyordu ama işte kelimenin tam anlamıyla her ikisi de rafta, buzdolabında bekletiliyordu. Sina Akşin Hoca, 31 Mart'ı çok detaylı bir şekilde anlatır.

– İttihatçılar dinci gericiliği etkisizleştirince, bir dikta rejimini dayatıyorlar. Aslında devleti kurtarma amacı ve iddiasıyla iktidar oldular ama bir dizi yanlış imza atarak imparatorluğun çöküşünü hızlandırdılar. Irkçı hezeyanlara kapıldılar, Anadolu'nun kadim halklarını etnik temizliğe tabi tuttular. Aslında etnik temizlik aynı zamanda üretici güçlerin de tahribi anlamına geliyordu. Bir tür iç kolonizasyon demek bir abartma olmaz herhalde.

Cumhuriyet'in kuruluşu da tipik bir darbeydi; üstelik kolay kotarılmış bir

İstanbul'da bulunan 5, 6 ve 7. Nizâmiye ve Beyoğlu Topçu alayını da yanlarına alarak Meclis-i Mebusan önünde toplandılar. Olaylar bir askerî isyan olmaktan çıkarak İstanbul'daki din adamı, öğrenci ve çeşitli halk kesimlerinden mürekkep yaklaşık dört bin kişinin iştirak ettiği bir ayaklanma halini aldı. Çıkan olaylarda, Adliye Nazırı Nâzım Paşa, Lâzkiye Milletvekili Aslan Bey öldürülürken, Bahriye Nazırı Rıza Paşa da ağır yaralandı. Ayaklanma, Selanik'te bulunan Üçüncü ve Edirne'de bulunan II. Ordu ve Rumeli'deki gönüllülerden tertip edilen "Hareket Ordusu" tarafından bastırıldı. Üç gün süren çarpışmaların ardından sıkıyönetim ilan edildi. Padişah II. Abdülhamid hal edilip V. Mehmed Reşad tahta çıktı. İsyanı katılanlar ve destekleyenler yargılanarak yetmiş kişi idam edildi, 420 kişi ise çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

19 Bahsedilen camii, Türkiye Diyanet Vakfı tarafından Doğu Afrika ülkesi Cibuti'nin başkenti Cibuti'de Salines Ouest semtinde inşa ettirilen ve 2019 yılında açılan II. Abdülhamid Han Camii ve Külliyesi'dir.

darbe. O süreci, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak* kitabının birinci bölümünde anlatmaya çalıştım. Tabii o konuda başka katkılar da var. 29 Ekim 1923, Mustafa Kemal'in kendi şahsî iktidarını dayatmasının başlangıcı. İzleyen dönemde asgarî demokrasinin, sınırlı hakların da köküne kibrit suyu dökülüyor ve bir dikta rejimi tesis ediliyor. O dönemin pratiklerini eleştirmeye kalktığınızda, başka yerlerde de benzer iktidarlar vardı, diyorlar. Başka yerlerde de olması hafifletici bir sebep mi sayılacak? "Su-i misal emsal olmaz" denmiyor mu? 1923'ün özelliği şu ki; 1908 padişaha karşı yapılmış bir darbe-yken, 1923 İttihatçılar içinde bir darbe, İttihatçıların öteki kanadının tasfiyesini kolaylaştıran bir darbe. Aslında, resmî tarih ve resmî ideoloji dışı bir yaklaşım sahibiyisen, şeyler farklı görünecektir. Entelektüel, hiçbir resmî tarih, resmî ideoloji, egemen ideoloji kategorisine itibar etmez.

Neden '22'de saltanat ilga edilince rejime bir ad konmuyor? Çocuğa ad doğduğunda konduğuna göre? Bence Mustafa Kemal'in kendi konumunu güçlendirmek için zamana ihtiyacı vardı. Bir yıl sonra durumun olgunlaştığını düşündüğünde, rejime cumhuriyet adını verdi.

Ama hocam, arada Lozan'ı atlamış oluyoruz. Şöyle ki, saltanatın biraz da apar topar kaldırılmasında Lozan'a her iki hükümetin de, İstanbul ve Ankara hükümetlerinin aynı anda çağrılmasının önemli rolü var diye düşünüyorum. Saltanatı kaldırıyorlar ki, böylece Lozan'a Ankara Hükümeti olarak sadece kendileri gidebilsinler. 1922 Ekim'inin son günlerinde Lozan'a çağırıyorlar, onlar da iki-üç gün sonra, kasımın başında saltanatı kaldırıyorlar. Evet, o arada Lozan'ın sonucu bekleniyor, suların durulması bekleniyor. Zaten temmuzda Lozan imzalanacak, peşine eylülde Halk Fırkası kurulacak, bir ay sonra da Cumhuriyet ilan edilecek. Özetle hocam, bence o süreçte, aradaki Lozan'ı da unutmamak gerekir diye düşünüyorum. Haklısınız, Mustafa Kemal'in bu arada kendi iktidarını pekiştirmeye gayret ettiği de ayan beyan, ki ilk meclis seçim kararı alacak, Lozan imzalandığında yeni meclis henüz açılmamış, temmuz sonunda Lozan imzalanıyor, ağustos gibi de yeni meclisin önüne geliyor. Başkan seçimi, encümenler derken ağustos sonlarında da TBMM'de kabul ediliyor, diye aklımda kalmış. Yani ilk meclisteki muhalifler olabildiğince temizlenmeye çalışılmış; ama yine de Cumhuriyet'in ilan tarihinden hareketle onun bir darbe olduğuna ulaşmanın zor olduğunu düşünüyorum.

– Aslında Lozan faktörü ifadeyi nüanse etmeyi gerektirse de, söylediklerim konusunda bir tereddüt içinde değilim...

Hocam, 31 Mart 1909'u, 31 Mart'ı nasıl okumamız gerektiği hakkında konuşuyorduk. *Resmî Tarih Tartışmaları* serisinin 7. cildini de 31 Mart'a ayırmıştık.²⁰ Siz o ciltte darbe ve komplo kavramları üzerinden 31 Mart'ı ele almıştınız. Bu konuyu tartışabilir miyiz? 31 Mart'ı neden darbe, komplo ve gericiilik söylemi etrafında açıklıyorsunuz?

– Şimdi şöyle; bu İttihat ve Terakki, başlangıçta 1889'un Mayıs ayında birkaç Tıbbiye-i Şahane (Askerî Tıbbiye) öğrencisi genç tarafından “İttihad-ı Osmanî” adıyla Paris'te kuruluyor. Ve daha sonra da İttihat ve Terakkiye dönüşüyor. Tabii 1889 yılı, bir tesadüf değil. Büyük Fransız Devrimi'nin yüzüncü yılı... İlk kurucular da İshak Sükûtî, Mehmet Reşid, Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Hüseyinzâde Ali. Örgüt ilk yıllarda dışa dönük eylemlere girişmiyor. O dönem, kendi kendilerini eğittikleri hazırlık dönemi. Tabii aynı zamanda örgüte adam kazandırdıkları da bir dönem. 1895 yılına gelindiğinde örgüt, “Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti” adını alıyor ve o tarihten itibaren de dışa dönük eylemlere girişiyor. Örgüt üyeleri esas itibariyle öğrencilerden, memurlardan ve bürokratlardan oluşuyordu. Çıkardıkları periyodik yayınlarla Abdülhamid'e karşı mücadelenin ve muhalefetin dozunu artırıyorlar.

Aslında teorik-ideolojik dayanakları/kaynakları itibariyle İttihatçılar'ın kendilerinden öncekilerden; işte, Genç Osmanlılar'dan pek farkları yoktu. Önemli bir ayrıntı da muhalif oldukları rejimle aralarındaki sınırın belirsiz oluşuydu. Bir netlik yoktu. Tabii sahneye çıktıkları dönem, Abdülhamid'in Batıcı-yenilikçi unsurlar üzerindeki baskıyı artırdığı bir dönemdi. Daha sonra örgütte bir ayrışma ortaya çıkıyor. Prens Sabahattin, 1906'da Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni kurup, İttihat ve Terakkî'den ayrılıyor. Fakat Teşebbüs-i Şahsî'nin olayların seyri üzerinde pek bir etkisi olmuyor.

Soruya gelirsek; İttihatçılar'ın kafasındaki asıl soru, “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusuydu. Geleneksel ideolojiden tam bir kopuş söz konusu değildi. Melez bir bilinç söz konusuydu. Batı üstünlüğünü bazı kanunlar, parlamento ve kimi haklardan vs. ibaret sayıyorlardı. Dolayısıyla, orada olanları kendi ülkelerine ithal ederlerse, sorunun çözüleceğine inanıyorlardı. Mesele Kanun-i Esasî geri gelir, mutlakiyet rejimi yıkılır, yeni yasalar yapılırsa sorunun çözüleceğini sanıyorlardı. Kafalarındaki temel soru, “Bu devlet nasıl kurtulur?” sorusuydu. Oysa sorulması gereken soru başkaydı: Sorunun, “Bu devlet nasıl kurtulur?” değil, “Bu sistem, bu rejim nasıl dönüştürülebilir?”

20 Fikret Başkaya (ed.), *Resmî Tarih Tartışmaları*, cilt 7: 31 Mart ve Gericilik Söylemi, Ankara: Türkiye Ortadoğu Forumu Yayınları, 2006.

Yeni bir şey nasıl yapılabilir?" olması gerekiyordu. Onun için de kapitalizm, kolonyalizm, emperyalizm, sömürü, vs. gibi kavramlarla düşünmeleri gerekiyordu ama maalesef zihinlerinde onlara yer yoktu. İstersen şu kitabımdan bir alıntı yapalım... Ünlü Osmanlı tarihçisi Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* [8. cilt, s. 55] isimli kitabında bu konuda şunları yazıyor. "Genç Türkler meşrutiyete müstenit Osmanlılığı, II. Abdülhamid ise istibdada dayanan İslâmcılığı savunurken aynı maksadı; imparatorluğun bütünlüğünü kollamakta idiler." Dolayısıyla özgürlük, eşitlik, adalet gibi kavramlarla ilgisi olmayan bir zihin dünyaları var. Bu onların, yaşadıkları dönemin asıl sorunlarına yabancılaşmış oldukları anlamına gelir. Ezilen, sömürülen geniş halk kitleleri onları ilgilendirmiyordu; öyle bir kaygıları yoktu. Tabii kayda değer bir toplumsal talepleri de...

Zaten II. Abdülhamid 1908'de Kanun-i Esasiyi yeniden yürürlüğe koyunca, İttihatçıların tüm kozlarını ellerinden almış oluyordu. Ordu içinde rekabet de vardı, mektepli-mektepli olmayanlar arasında. Sanıyorum onu sen yazmıştın. *Resmî Tarih Tartışmaları-7*'de²¹ miydi? Aslında Jön Türkler, ne olduğu pek açık olmayan müphem bir Osmanlıcılık ideolojisinden hareketle, bu devlet nasıl kurtulur sorusuna cevap arıyorlardı. Dolayısıyla, işte özgürlük, eşitlik, adalet vs. gibi kavramları kullanıyorlar diye, onları birer özgürlük savaşçısı saymak, olaylara egemen sınıf, dolayısıyla devlet tarafından bakmaktır. Nitekim ellerine ilk fırsat geçtiğinde müthiş birer özgürlük düşmanı kesilmişlerdi. Maalesef, Türkiye'de söylemle gerçek (retorikle realite) arasında ayırım yapma hususunda temelli bir basiretsizlik olduğu için, Jön Türkler ve onların doğrudan devamı olan Cumhuriyet bürokrasinin (yönetici sınıf densin) adamları sanki birer özgürlük misyoneriymiş gibi bir izlenim yaratılmıştır. Eğer gerçek durum tevatür edildiği gibi olsaydı, Ermeni Katliamı gibi utanç verici bir günah işlenir miydi? Onların yegâne derdi, varlıklarını borçlu oldukları kutsal devletlerini korumak ve yaşatmaktı.

Yenilikçi-Batıcı İttihatçılar halktan bahsettikleri zaman bile asıl kastettikleri, bir fetiş haline getirdikleri kutsal devletleriydi. Halkın demokratik yöntemlere henüz hazır olmadığını düşünüyorlardı. Öyleyse bu işi halk adına bir siyasal önderlik üstlenmeliydi. Bu iş için en uygun durumda olanın da kendileri olduğuna inançları tamdı. Halk henüz demokrasiye hazır değil, eğitilmesi gerekiyor. Eğitecek olan da kendileri olduğuna göre, buradan halkın hiçbir zaman demokrasiye hazır olamayacağı anlamı çıkar. Oysa Marx, boşuna, "Eğitenlerin de eğitilmeye ihtiyacı vardır," dememiştir. Bu o kadar köklü bir saplantıdır ki, 1961 Anayasası için yapılan referandum öncesin-

21 Sohbetinde bahsedilen yazı: Mete Kaan Kaynar, "Hareket Ordusu ile Avcu Taburu Arasına Sıkışmak", *Resmî Tarih Tartışmaları - 7: 31 Mart'tan Günümüze Gericilik Söylemi*, ed. Fikret Başkaya, Türkiye Ortadoğu Forumu Yayınları, 2009, s. 11-49.

de asgari lise mezunu olmayanların oy kullanmaması gerektiği bile akla geliyordu. Yüzyıldır Kürt Sorunu'nun çözilememesinin gerisinde yatan da aynı bağnaz zihniyettir. Yüzyıllık bir sorun olur mu?

Sadede gelirsek, 1908 basbayağı bir darbeydi. Kaldı ki, yeniden yürürlüğe konan 1876 Anayasası da zaten son derece geri bir metindi. Devrimden söz etmek demek, kitlelerin toplumsal sürece etkin katılımının söz konusu olduğu bir durumdan söz etmektir.

Hocam, benim burada sormak istediğim şu. Tamam, hiçbir şekilde II. Meşrutiyet'ten bir devrim çıkarmamız mümkün değil. Bir sosyal bilim kavramı olarak devrim kavramı etrafında II. Meşrutiyet'i tartışmamız elbette mümkün değil ama bu onu neden darbe olarak tanımlamamıza imkân versin ki?

– İyi de Abdülhamid de durup dururken Kanun-i Esasi'yi raftan indirmiyor. Padişaha müdahale yapılıyor. Sarayın, gericiliğin timsali olduğu tartışılmaz bir gerçek ama bu karşı tarafın önemini abartmanın gerekçesi olamaz.

... seçimlerin yeniden yapılmasına karar veriyor sonuçta...

– Karar veriyor ama, İttihatçılar'ın zorlamasının sonunda anayasayı yürürlüğe koymaya, seçimlerin yapılmasına karar veriyor.

1908'den sonra da aslında II. Meşrutiyet ilan ediliyor, bir bayram havası var ama işler de hiç iyi gitmiyor, biliyorsunuz. Ferit Paşa hemen istifa ediyor Meşrutiyet ilan edildiğinde. Sait Paşa Hükümeti kuruluyor ama o da İttihatçılarla anlaşamıyor. İttihatçıların desteklediği bir isim ama hem meclis İttihatçı dolu hem de bir kurum olarak İttihat Terakki, mecliste değil. Daha sonra Sait Paşa da istifa edecek. Onun yerine de Kâmil Paşa gelecek. O gidecek şubatin sonunda, Hüseyin Emin Paşa gelecek. Ardından Ahmet Tevfik Paşa gelecek; son başbakandı bu adam hocam hatırlayacağınız gibi. Özetle 1908'in Temmuz'undan 1909'un Nisan'ına kadar da bayağı bir gel git var hükümetler düzeyinde. Bizim '70'lerin ikinci yarısına benziyor bu açıdan. Ayrıca Bulgaristan sorunu, Avusturya-Macaristan, Mora Yarımadası'nın ayrılması vs. bakılınca, imparatorluğun dağılması da önlenmiyor 1908'den sonra, akabinde 31 Mart'a gelirken İttihat Terakki'de de ciddi bir aksama görülüyor. Ben bir sosyal bilim kavramı olarak *coup d'etat* (darbe) olduğunu düşünmüyorum 1908'in; ama 1908'e bir darbe desek bile kendi mantığı içinde bu darbe de bir başarıya ulaşmış sayılamazdı her halükârda.

– Esasen şöyle: Artık imparatorluğun geldiği aşamada bir kurtuluş imkânı kalmamıştı. Ne yaparsan yap, işlerin daha da sarpa sarması kaçınılmazdı. Artık geri dönüşü olmayan eşik aşılmış; durum, tersine çevirebilir olmaktan

çıkmişti. Onlar, “Biz iktidara gelirse süreci tersine çevirebiliriz,” diye düşünüyorlardı. Padişahla aralarındaki fark da bir üslup farkı olmanın ötesine pek geçemiyordu. Tabii, ulaşılan tarihsel kavşakta topun ağzında olan sadece Osmanlı İmparatorluğu değildi ki! Aynı dönemde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Çarlık Hanedanı da çöküyor. İttihatçı rejimi ve onun doğrudan devamı olan Cumhuriyet, sosyal sınıflar düzeyinde bir yenilik yapmadı; verili temele dokunmadı ve bir takım üstyapı rötuşlarıyla yetindi. Elbette bu yapılanlar önemsizdi demek değil ama, öyle taşı yerinden oynatacak şeyler de değildi. Osmanlı İmparatorluğu kolonyalist-emperyalist Batı’nın yarı sömürgesi. Bugününün Türkiye’si de yeni sömürgesi. Aradaki fark nitelik farkı değil nicelik farkı.

Cumhuriyet’e geçmeden bir soru sormak istiyorum: 31 Mart Vakası’nda, özellikle Hareket Ordusu, İstanbul’a döndükten sonra ki bildiğiniz gibi hocam, Cumhuriyet’in kurucu kadrosundan birçok isim de çok farklı rütbelerde, çok farklı görevlerde bu Hareket Ordusu’nun içinde yer alacak – ciddi bir “terör” estiriyor. Bunun savunulacak hiçbir tarafı yok, evet ama 31 Mart başladığında da ayaklanmacılar Adliye Nazırı Nâzım Paşa’yı öldürüyorlar. Hem de aslında niyetleri Nâzım Paşa’yı öldürmek de değil, onu İttihatçı Ahmet Rıza zannediyorlar. Sonra Hüseyin Cahit zannedip Lazkiye Mebusu Arslan Bey’i öldürüyorlar; simaen benziyorlarmış birbirlerine. Hareket Ordusu’nda olduğu kadar Avcı Taburu’nda da kör bir şiddet var. Bu, Enver Paşa onları bastırırken de var. Peki, biz neden –Enver Paşayı savunduğum düşünülmesin– sadece İttihatçı Hareket Ordusu’na komplocu, darbeci diyoruz?

– Bir tarafın komplocu olduğunu söylemek neden karşı tarafın matah olduğu anlamına gelsin? Bağnaz, karanlıkçı, gerici bir grup karşı taraftakiler. O çatışmada İttihatçıları suçluyor değilim. Öyle bir şey abes olur ama genel bir değerlendirme yaptığın zaman, İttihatçıların aslında ne olmadığını da bilmek gerekiyor.

İttihat Terakki’yi nasıl tanımlıyorsunuz, Osmanlı-Türkiye siyasal yapısının İttihat Terakki’yi nereye yerleştiriyorsunuz?

– İttihat Terakki, bu devlet nasıl kurtulur, bu imparatorluk nasıl kurtulur sorusuna odaklanan bir siyasî hareket. Yaşadıkları çağı anlamaktan aciz bir kadro. Kullandıkları dil, retorikleri her ne kadar ilerici görünse de modernite devriminden habersizdiler. Eğer gerçekten modernite devriminin mirasçısı olsalardı, o yolu izleselerdi, temel kaygıları imparatorluğu yaşatmak değil, onu dönüştürmek, farklı bir şey yapmak olurdu. O zaman da her şey farklı olurdu. Devleti, eski rejimi kutsayan bir hareket neyi, ne kadar başarabilirdi?

Şunu sormak istiyorum; malum, İttihat Terakki'nin –zaten isminden de belli– dönemin pozitivist akımlarından “*ordre et progrès*”ten hayli etkilendiği ayan beyan ortada. Yalnız burada bir Fransızca sorunu var gibi. Aslında yok da var gibi... İttihatçılar “*ordre*” kelimesini “birlik” olarak çeviriyorlar, “ittihat” olarak çeviriyorlar. Görünüşte bu yanlış bir tercüme. Doğrudan doğruya Comte'un “*ordre et progrès*”ini alıp çevirecek olsalardı, partinin adının “Düzen ve İlerleme Partisi” olması gerekirdi. Burada İttihat ve Terakki; düzenle, sizin de altını çizdiğiniz gibi, aslında imparatorluğun bir aradalığını, birliğini, bekasını vurgulamıyor mu? Onların kafasında bir çeviri yanlış yok; “düzen”, yani “*ordre*”, “birlik”tir diyorlar. Düzen, dağılmanın önlenmesi anlamında “birlik” (ittihat) ve “devletin bekası” onların zihninde neredeyse eşanlamlı kavramlar. Şimdi bu tutum –tamam, halk katılımı yok ama– bir niyet, bir kuruluş amacı olarak ilerici bir düşüncedir, diyemez miyiz?

– Daha önce de söyledim. Tabii ki öyle bir niyet var. Kendi ülkelerinin de kalkınmasını, ilerlemesini, Batı'nın emperyalist-kolonyalist devletleri gibi olmasını istiyorlar da bunun için ne yapıyorlar? Dağarcıklarında ne var? Oysa, yapılması gereken Batı'ya özenmek değil, başka şey yapmak, mümkünse Batı'yı başka şey yapmaya, başka şey olmaya zorlamak olabilirdi. Bir kere eğer bir iddian varsa, önce nasıl bir dünyada yaşadığın, o dünyada senin yerin hakkında bir zihin açıklığına sahip olmak gerekir. “Çıkış ne olabilirdi?” denirse; çıkış, emperyalist-kolonyalist sistemin dışında aranabilirdi ama İttihatçı ekip o yüksekliğe erişebilmiş değildi. Velhasıl, kapitalist dünya sisteminin içinde asla bir çıkışın mümkün olmadığını bilinmesi gerekiyordu. Aradan yüzyıl geçmişken durum ortada olduğuna göre...

İttihat ve Terakki'yi hem bir kurum hem de bir zihniyet olarak, Osmanlı'daki Jön Türk Hareketi'nden Millî Mücadele'ye, oradan da erken Cumhuriyet'e geçiş sürecinde, Türk milliyetçiliğinin de temellerine yerleştirebilir miyiz?

– Aslında İttihat ve Terakki; Tanzimat ve Islahat fermanları, meşrutiyetler gibi yenilik hareketlerinin devamı, imparatorluğu kurtarma perspektifinde odaklanmış bir hareket olarak görülebilir, öyle tanımlanabilir. Biliyor-sun, Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığı, bekası bir sorun haline geldiği tarihten itibaren, birkaç aşamadan geçiliyor. Daha ayrıntılı olarak bunu Yediyüz'de yazmıştım. Başta bir ittihat-ı anasır perspektifi dönemi var. Bütün (entik, dinî, mezhepsel, kültürel, vs.) unsurları bir arada tutabilir miyiz düşüncesi... Onun gerçekleşmeyeceği anlaşıldıktan sonra, Abdülhamid'le birlikte İttihad-ı İslâm, yani İslâm birliği düşüncesi gündeme geliyor. Onun da hiçbir gerçekleşme şansı yoktu zaten. Yürümediği anlaşılınca, ki tamamen

hayali bir projeydi – sıra, İttihatçıların Türk ırkına, Türk milliyetçiliğine dayalı bir imparatorluk projesine, Turan'a geliyor. Bu sonuncu kurtuluş projesi ve perspektif, Balkan Savaşları döneminde olgunlaşıyor. Artık zaman "ittihad-ı anasır" zamanı değil, "anasırı ayıklama" zamanı! Türk milliyetçiliğinin köklerini orada, o süreçte aramak gerekiyor. Ermeniler –ki 1915'te bir katliama uğratılacaklar– Anadolu ve Pontus Rumları, Asuriler (Süryaniler), Keldaniler ve Müslüman olsalar da Kürtler, o projenin dışında. Fakat Kürtlere bir "kıyak!" yapmak istiyorlar. Müslüman olduklarına göre asimile edilebilir oldukları düşünülüyor; ama başaramıyorlar. Kürtler, asimilasyon dayatmasına kararlı bir şekilde karşı çıkıyorlar.

Millî Mücadele niteliği

Hocam, hem *Paradigmanın İflası*'nda hem de *Reel Atatürkçülük* kitabınızda, Millî Mücadele'yi de İttihat Terakki'yle ilişkilendiriyorsunuz; Millî Mücadele'yi İttihat Terakki'nin gerçekleştirdiğini söylüyorsunuz. Bu konudaki fikirlerinizi de öğrenebilir miyiz, Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak cemiyetleri İttihat Terakki'nin bir yan kuruluşları olarak görülebilir mi ya da genel olarak Millî Mücadele, İttihatçıların bir mücadelesi olarak tanımlanabilir mi sizce?

– Mete, dostum, şimdi şöyle: Büyük Savaş kaybedilirse savaşın kaybedilme ihtimaline göre İttihatçılar hazırlık yapıyorlar. Öyle bir öngörülerini var. 1918'in sonunda önemli liderleri kaçsa da²² Anadolu'da varlıklarını koruyorlar ve ondan sonraki süreçte, yani 1918'den 1923'e kadarki dönemde İttihatçılar, ön saflarda görünmeseler de Cumhuriyet'e giden süreçte etkili olmaya devam ediyorlar. Netice itibarıyla Cumhuriyet, İttihatçı bir ekibin eseri olarak ortaya çıkıyor. Tabii resmî tarih, durumu epey farklı anlatıyor. İttihatçılara haksızlık yapılıyor. Cumhuriyet kurulduğunda öne çıkan yüzlere bak, anlarsın. Cumhuriyet'i kuranlar, Anadolu'da "temizlik" yapanlar, "Teşkilat-ı Mahsusa" kadrolarıdır.

Hocam, Millî Mücadele döneminde kurulan cemiyetlerin isimleri bile birbirine benziyor, ya "... Redd-i İlhak Cemiyeti" ya da "...Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" şeklinde kurulusuyorlar. Ancak isimlerinin bile birbirlerine benzemesi onların bir merkezin, bir kurumsal yapının, doğrudan doğruya İtti-

²² *İttihatçı Trumvira, Üç Paşalar* (Enver, Talat ve Cemal paşalar): 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından üç gün sonra, 1 Kasım'da başlayan İttihat ve Terakki (son) Kongresi'nin de bitmesini beklemeden, Sadrazam İzzet Paşa'ya gidiş nedenlerini özetleyen birer mektup yazarak (Enver Paşa'nın mektubu *Hadisat* gazetesinde 14 Kasım 1918'de yayımlanacaktır) 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece yarıyı ülkeyi terk ederler.

hat Terakki'nin emriyle kurulmasıyla alakalı değil de, daha çok bu derneklerin tamamının Wilson Prensipleri'nden²³ etkilenererek kurulmasıyla alakalı değil midir? Tabii Wilson'un prensipleri de aslında Lenin'in "ulusların kendi kaderini tayin hakkı" düşüncesinden mülhem olduğunu da aklıma gelmişken zikredeyim ki, bu konudaki ilk açıklama da Lenin'indir. Konuya dönecek olursam, kurulan bu ulusal cemiyetler Wilson'a gönderme yapan yapılar. Bir de bunlar elbette halkın %50'sinin, 60'ının katıldığı örgütler değilse de kendi içlerinde meclisler oluşturup kararlar alan, vergi toplamaya vs. başlayan türde cemiyetler. Bir anlamda üç-beş kişinin kendi kafasına göre kurduğu, bir masa iki sandalye cemiyetleri olmaktan da fazlalar. Bu cemiyetleri İttihat Terakki'nin yan oluşumu olarak ele almak yerine –tabii hiç kuşkusuz bu cemiyetler içinde İttihatçı bir nüve var; bu tartışılmaz bir realite– Millî Mücadele'nin milliliği, toplumsallığı ile ya da bu cemiyetlerin az da olsa toplumdaki farklı kesimlerle iç içe olmalarıyla ilişkilendirilebilir miyiz?

– Mümkün tabii ki. Ortada var olma-yok olma ikilemiyle karşı karşıya olan bir halk var; insanlar var. Wilson Prensipleri'ne göre oluşan dernekler var muhakkak. Artık yönetime, merkeze sırtını çevirmiş kentler bile var. Mesela Balıkesir, özerkliğini ilan etmiş, merkezden yollanan kaymakamı geri çeviriyor, kente sokmuyor. Fakat dernekleşme sanıldığı kadar masum, temiz değil. Ateşkes sonrasında el koydukları Ermeni mallarının elden gitme ihtimali ortaya çıkıyor. Bu sonuncular için özerklik, özgürlük, bağımsızlık gibi kaygıların pek önemi yok. Geleceği belirsiz, önünü göremeyen, çaresiz bir halk var orada. Fakat o cemiyetlerin içinde biraz da mesela kendi mal varlıklarını –bir de tabii Ermeni Katliamı'nda el koydukları malları– korumak gibi amaçları olan “bir başka halk” daha var. Toplumun ayrıcalıklı kesimini oluşturanlar var. Demokrasi, katılım vs. o kadar önemli değil onlar için. Senin dediğine katılıyorum ama kendi varlıklarını korumak gayesi-

23 Barış Kararnamesi ve Wilson İlkeleri: Ekim Devrimi'nin ertesi günü (8 Kasım 1917) Lenin'in İşçi, Asker ve Köylü Vekilleri Sovyeti'nin II. Kongresi için kaleme aldığı Barış Kararnamesi, İşçi ve Köylü Hükümeti'nin "...savaş durumundaki tüm halklara ve hükümetlerine, adil, demokratik bir barış konusunda derhal görüşmelere başlamayı teklif" ettiği düşüncesi ile başlamaktadır. Kararname ile tüm ulusların kesin, açık ve gönüllü rızası veya kararının esas alınmasını öngörülür. Bu kararnameden iki ay sonra, 8 Ocak 1918'de Kongre'deki konuşmasında ABD Başkanı Woodrow Wilson'un da savaş sonrası dünyaya dair Wilson Prensipleri olarak anılan çeşitli hususlar (Fotuteen Points/Ondört Husus) dile getirdiği görölür. Wilson'un dile getirdiği bu hususlar Lenin'in Barış Kararnamesi'ne cevap niteliği taşımaktadır. Wilson'un savaş sonrasına dair açıkladığı bu prensiplerin 12. maddesi Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilidir "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır" şeklindeki bu madde Millî Mücadele sürecinde kurulan "reddi ilhak" ve "müdafaa-i hukuk" cemiyetlerine de ilham vermiştir.

ni de unutmamak lazım. Netice itibariyle müdafaa-i hukuklarda bir demokrasi perspektifi, düşüncesi bulmak zor. Aslında bu konuda çok söz söyleyebiliriz ama müsaadenle iki hatırlatma yapayım: 7 Kasım 1918'de, Trakya ve Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniye'si, bizzat Talat Paşa tarafından kurdurulmuştur. Dönemin sadrazamı olan Ferit Paşa, söz konusu derneğe para yardımı bile yapmıştır. Aynı şekilde kasım ayı sonunda kurulan Vilayet-i Şarkîye Müdafaa-i Hukuk'u Millîye Cemiyeti de merkezi İstanbul'da olmak üzere, hükümet destekli olarak kurulmuştur. Bu derneğin kurulmasının asıl nedeni, bazı Doğu illerinin Ermenilere verileceği şeklindeki duyumlardır. Söz konusu cemiyet, 6 Mart 1919'da Erzurum'da şube açmıştır. O süreçte çok sayıda dernek kuruluyor. Bunların gerisinde İttihatçı kadrolar vardı. İkincisi de, bu derneklerin örgütleyicileriyle İttihat ve Terakki'nin yerel örgütleri arasında bir özdeşlik vardı... Bu İttihatçı cemiyetler, daha sonra kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ilk nüvesini de oluşturmuşlardır. Fakat gözden kaçan, resmî tarihçiler tarafından görmezlikten gelinen önemli bir şey daha var: Ferit Paşa Kabinesi dönemi hariç, İstanbul hükümetleri, Anadolu Hareketi'ni desteklemişti.

Reel Atatürkçülük kitabınızda, Karakol Cemiyeti ile Mustafa Kemal arasındaki ilişkiden bahsediyorsunuz ve Mustafa Kemal'in, "Bu hareketin liderliğini alırım ama Karakol Cemiyeti²⁴ bana bağlı olacak!" dediğini söylüyorsunuz. Bu hususu daha detaylandırabilir misiniz?

24 Karakol Cemiyeti: 20 Ekim 1918 tarihinde kurulmuştur. Cemiyet, liderleri yurtdışına kaçmak zorunda kalsalar da *Teceddüd Fırkası* adıyla yoluna devam etme kararı alan İttihat ve Terakki'nin, ülke içinde kalan unsurları arasındaki birlik ve dayanışmayı tesis için Enver ve Talat paşaların emri doğrultusunda Kara Kemal ve Kara Vasıf beylerce kurulmuştur. Cemiyet, Millî Mücadele'nin örgütlenmesi aşamasında özellikle İstanbul'da görevler üstlenmiş, İstanbul'un çeşitli semtlerindeki direniş örgütlerinin kurulması, Anadolu'ya subay ve silah kaçışının organize edilmesi gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Daha sonra yayımlanan nizamnamesinde cemiyetin amacı "...milletin vahdet, hürriyet ve hakimiyet-i mutlakasını ve vatanın, siyasî ve coğrafi ve iktisadî tamamını temin ve mülkiyeyi muhil her nev'i ukud, kuyut ve şurutu suret-i katiyete red ve keenlemeyekun ad ve ilan eder" şeklinde dile getirilmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kapanmasından sonra ittihatchıların resmî olarak Teceddüd Fırkası, gayriresmî olarak da Karakol Cemiyeti etrafında örgütlenmeye gittikleri söylenebilir. Cemiyet, Millî İstihbarat Teşkilatı'nın da nüvesi kabul edilir. Karakol Cemiyeti ile Mustafa Kemal arasında yakın bir ilişki olduğu, hiç değilse Karakol Cemiyeti tarafından böyle bir algı yaratılmaya çalışıldığı doğrudur. Ankara ve Karakol arası ilişki ağırlıklı olarak Vasıf Bey tarafından sağlanır. Erzurum Kongresi toplanmadan hemen önce Mustafa Kemal Karakol'un kendi örgütlenmesini sahiplenmek ve onu kendi içine almak istediğinin farkındadır. Cemiyet tarafından da Mustafa Kemal'in Karakol ile işbirliği içinde olduğu algısı uyandırılır ve bu kanaat askeri ve bürokratik çevrelerde de yaygınlık kazanmaya başlar. Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta bu kanaatten rahatsız olduğunu belirtmesine rağmen, Karakol ile o dönemde pragmatik bir ilişki yürüttüğü belirtilmelidir. Örgütün kurucularından Baha Sait Bey'in Uşak Kongresi adına Bolşeviklerle antlaşma imzalaması Mustafa Kemal ile Cemiyet arasındaki bağların iyice gerilmesine de yol açar. Karakol Cemiyeti kurucularından Kara Vasıf ve Kara Kemal'in 1926 yılında İzmir Suikastı ile bağlantılı oldukları iddiasıyla idam edilmeleri de bu pragmatik ilişkinin bir vechesi olarak düşünülebilir.

– Savaş yenilgiyle sonuçlanınca, İttihatçılar muazzam itibar kaybına uğruyorlar; doğrusu, el içine çıkacak yüzleri yok. İçlerinden birini öne sürmeye cesaret edemiyorlar. Bir lidere, bir sembole ihtiyaç var. Mustafa Kemal'i ikna ediyorlar. Mustafa Kemal de durumu fark ediyor, pazarlığı yüksekte başlatıyor. Aslında o da bir İttihatçı ama örgütün takip ettiği siyaseti onaylamıyor, arada soğukluk var. Sonuçta tabii hareketin stratejisti ve lideri durumuna geliyor.

Ekim 1918'de Talat Paşa'nın talimatıyla Kara Kemal ve Kara Vasıf tarafından gizlice Karakol Örgütü kuruluyor. Örgütün amacı, Anadolu'da bir direniş örgütlemek ve o amaçla da İstanbul'dan Anadolu'ya silah, mühimmat ve adam sevkiyatı yapmak. Fakat, ilerleyen dönemde Mustafa Kemal duruma hâkim oldukça, örgütün etkinliği azalıyor. Bir rivayete göre örgüt, Enver Paşa'nın nüfuzu altına giriyor ki, Mustafa Kemal'in asla izin vermek istemediği bir şey. Biliyorsun araları baştan itibaren açıktı. Bir rivayet de örgütün Bolşeviklerle yakınlaşması. Resmî tarih Karakol'dan pek söz etmez. Nedeni de malum...

Ama bir liderliği kabul etmek için bir pazarlığa girmekten çok, Talat Paşa'nın Mustafa Kemal'in önünün açılmasında etkili olduğu da söylenir. Enver Paşa ile araları zaten çok soğuk.

– Evet, 1908'den beri Enver Paşa ile araları açık ama netice itibariyle Mustafa Kemal, hareketin başına geçiyor.

Hocam, Millî Mücadele'nin niteliği hakkında ne düşünüyorsunuz? Siz bu konuda da "Millî Mücadele hem 'millî' değildi hem 'mücadele' değildi," diyorsunuz. Sizin tabirinizle yedi düvelle yapılan bir savaş da yoktu ortada. Ayrıca antiemperyalist de değildi. Şimdi en baştan soracak olursam, Millî Mücadele neden "millî" değil?

– Millî dediğiniz zaman bir millete gönderme yapmıyor musun? O halde millet kim? Millet sadece Türk-Müslüman-Sünnî unsur. Oysa Anadolu sadece saf Türklerden mi ibaretti? Millî Mücadele sürecinde de etnik temizlik devam etti. Pontus Rumlarının katledilmeyenleri sürgün edildi. Harbi Umumî dönemi olsun, Millî Mücadele dönemi olsun, yapılan etnik temizlikten kimse söz etmeye yanaşmıyor. O zaman bu mücadele kime gönderme yapıyor? Kritik soru bu! Millî Mücadele; bağımsızlığını kaybetmiş, başka bir devletin sömürgesi statüsüne indirgenmiş halkların kurtuluş mücadelesi için kullanılan bir kavram; işte, "ulusal kurtuluş savaşı" da bunlara deniyor. Oysa, Osmanlı İmparatorluğu emperyalist savaşa bir "taraf" olarak katılıyor, ama yenilen tarafta... Savaş sona erince de bir barış süreci, bir anlaşma süreci başlıyor. Osmanlı yönetimi İngilizlere, Fransızlara karşı savaşırken, bir yandan

da Ermenilere yöneliyor. Onun için, resmî tarihin dışında bir kavrayışa gerek olduğunu düşünüyorum.

Siz zaten Müdafaa-i Hukuk ve Reddi Ilhak derneklerinin asıl amacının da bu olduğunu söylüyorsunuz: Sermayenin Müslümanlaştırılması...

– Tabii, şöyle ki; zaten Ermenileri tasfiye etmişler, Pontus Rumlarını tasfiye etmişler, çoğunu katletmişler, bir kısmını da mübadele ile Yunanistan’a göndermişler. Neticede bunların derdi –en başta da eşrafın derdi– tasfiye ettikleri kesimlerden aldıkları, el koydukları malları korumak. Zira, savaş sonrasında Ermenilerin sürgün edilenlerinin veya kalabilenlerinin dönüşü potansiyel bir olasılık haline gelmişti. Anadolu eşrafını, ağalarını korkutan bu olasılıktı. O kesimleri asıl harekete geçiren, el koydukları Ermeni ve Rum mallarının elden gitme kaygısıydı. Söz konusu derneklerin neyi müdafaa ettikleri açık değil mi?

Kurtuluş Savaşı’nın aslında çok da büyük bir savaş olmadığını, “yedi düvele”²⁵ karşı yapılan bir savaş vs. olmadığını da vurguluyorsunuz yazılarınızda.

– Yedi düvel diye bir şey yoktu. Sen yanında koskoca Almanya varken savaş kaybetmişsin, şimdi de yedi düvelle savaşıp zafer kazanacaksın. O dönemde emperyalist kampa dahil hiçbir ülkeyle bir çatışma yaşanmadı. Netice itibariyle bir barış süreci söz konusuydu. Fakat bir şey daha vardı: Emperyalistlerin, işte İngilizlerin ve Fransızların savaşacak mecali de pek kalmamıştı. Kâzım Karabekir Paşa, “Ermenilik ve Rumluk dışında bir sorunla karşılaşmayacağız,” demişti. Bunu *Paradigmanın İflası*’nda yazmıştım.

Tabii ki çok sınırlı bir savaş. Yunanlar İngilizlerin teşvikiyle Anadolu’ya çıktılar. İngilizler pazarlık güçlerini artırmak için öyle bir şeye tevessül etmişlerdi. Yunan ordusu içinde işgale karşı unsurlar vardı. Yunanlıların Anadolu’da kalma ihtimali yoktu. Ordu, Anadolu’ya hevesle çıkmamıştı; o da bir zorlamaydı aslında.

...Aleksandros’un ölmesinden, bir de Venizelos’un seçimleri ve iktidarı kaybetmesinden sonra Anadolu Harekâtı’ndan beklentiler değişiyor Yunanistan’da. Tabii bir de Yunan komünistlerinin muhalefeti²⁶ de var elbette...

25 Yedi Düvel (yedi devlet) ya da Düvel-i Muazzama (büyük devletler): Bir siyasal söylem, bir jargon olarak Osmanlı’nın parçalanmasında rol oynamış İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya-Macaristan, ABD, Japonya gibi büyük devletleri kasteden bir ifadedir. Ortaylı, *Üç Kıta’da Osmanlı* kitabında Osmanlı’nın kendisinin de Düvel-i Muazzama içinde sayılması gerektiğini belirtir.

26 Anadolu’yu işgal eden Yunan askerî kuvvetleri içerisinde yer alan, Anadolu’ya karşı savaşmayacaklarını söyleyen iki yüz komünist asker 4 Ocak 1921’de Ayesefit (Balçova) Karargâhı’nın

– Yunan solu da var, evet. Şöyle bir durum var; bir kere, Yunanların İngiliz desteği olmadan Anadolu’da kalmaları mümkün değildi. İngiliz desteği de bir süre sonra çekiliyor, biliyorsun. Bu konuda da tabii çok detaylar var, ben şimdi hatırlayamıyorum ama, mesela I. İnönü Savaşı oldukça muğlak. Resmî tarihin, resmî ideolojinin tevatür ettiği gibi değil. Millî Mücadele sınırlı bir savaştı; asıl savaş Harb-i Umûmî idi.

Şimdi Hocam, işgal güçlerinin; Fransa’nın, İngiltere’nin, İtalya’nın Anadolu’nun nasıl paylaşılacağı konusunda anlaşılmadıkları ve İngilizler ellerine aldıktan sonra İtalya’nın ve Fransa’nın bundan bir küskünlük duydukları da ayan beyan ortada. Biz, Ekim ’21’de Fransa’yla Ankara Antlaşması imzalayacağız, Fransızlar çekip gidecek. İtalyanlar, Yunan işgaline karşı direnmeye hazırlanan milis kuvvetlerinin kendi bölgesini üs olarak kullanmalarına bile ses çıkarmayacak. Çünkü onlar da neredeyse bütün Batı Anadolu’nun Yunanistan’a verilmesinden pek de mutlu değiller. İşte demin de dediğim gibi, Yunanistan’da Kral Aleksandros 1920’de ölüp de –maymun ısırılmış adamı– Konstantin kral olduktan sonra –o da Alman yanlısı birisiymiş– İngiltere ile araları limonî olacak. İngiltere’nin iç politikası da işgal konusunda karman çorman. Ama Hocam, sonuçta bunlar işgal güçlerinin kendi sorunları değil mi?

– İyi de iç sorunlar dış sorunlardan bağımsız değil ki! Esasen Anadolu Hareketi’nin başarısı açısından iki unsur var: Bir, o aşamada, senin de dediğin gibi, emperyalistler arasında uyuşmazlık derinleşiyor, çıkar çatışmaları ön plana çıkıyor; iki, Sovyet Devrimi faktörü var. İngilizlerin başat sorunu, Bolşevikliğin yayılmasının önünü kesmektir. Zaten Yunanların Anadolu’ya sokulması geleneksel İngiliz siyasetine de aykırıydı. İngiliz çıkarları Anadolu’nun Yunanların eline geçmesi değil, Sovyetik yayılmayı etkisizleştirecek Türkiye gibi uzun ve köklü devlet geleneği olan bir ülkenin tampon bölge işlevi görmesiydi. Sovyet Devrimi Türkiye’nin elini güçlendirmişti aslında.

Evet evet, bu denize dökme vs. hiç kuşkusuz hamasî söylemler. Benim söylemek istediğim şu Hocam: Şimdi, savaşın bir tarafındakilerin, yani İngiltere’nin, Fransa’nın, İtalya’nın, taşeron olarak Yunanistan’ın kendi aralarındaki sorunlar, çatışmalar kendilerini ilgilendiriyor. Bu konjonktürden Ankara’nın yararlanması da Ankara’nın bizzat bu çelişkileri nasıl isabetli okuduğunu da gösterir, diye düşünüyorum. Tabii ki buradan bir hamaset söylemi çıkarmanın bir lüzumu yok, haklısınız o konuda.

önünde (İnciraltı Sahili) idam edileceklerdir. İdamlar Yunanistan’da protesto eylemlerine sebep olur. İdam edilen devrimciler halen her 4 Ocak’ta Yunan ve Türk devrimcileri tarafından anılmaktadırlar.

Hocam, Millî Mücadele'nin millî bir mücadele olup olmadığını konuştuk; gerçek anlamda bir savaş, yedi düvele karşı bir savaş olup olmadığını konuştuk. Peki, sizce Millî Mücadele antiemperyalist bir savaş mıdır? Hâkim söylemde Millî Mücadele'nin antiemperyalist bir mücadele olduğu halen karine olarak kabul edilir. 1970'lere kadar bu konu, neredeyse hiç gündeme bile gelmez. İdris Küçükömer bu noktada önemli bir isim, onunla birlikte yavaş yavaş daha popüler bir biçimde tartışılmaya başlanacak bu antiemperyalizm diskuru. Siz de aynı entelektüel damarı takip ederek, Millî Mücadele'nin antiemperyalist olmadığını vurguluyorsunuz. Şunu sormak istiyorum: Antiemperyalizm nedir, millî mücadele neden antiemperyalist bir mücadele olarak tanımlanamaz?

– Bir hareketin antiemperyalist sayılabilmesi için kararlı bir şekilde kategori olarak emperyalizme cephe alması gerekir. Millî Mücadele, tam olarak bir “devleti ayağa kaldırma mücadelesi”ydi. Elbette devleti, bağımsızlığı korumak önemsiz değildir; ama bu işi yapanlar yine “kutsal devlet”in sahipleriydi. Ortada antiemperyalist bir bilinç ve mücadele yoktu. O tür niyetleri olanlar da etkisizleştirildi. Eğer gerçekten öyle bir hareket olsaydı, Mustafa Suphi ve on dört yoldaşı²⁷ hunharca, utanmazca katledilir miydi? Daha da önemlisi, kitlelerin Millî Mücadele'ye gönüllü katılımı yoktu. Biliyorsun bunu *Paradigmanın İflası*'nda yazdım. İnsanlar mücadeleye zorla katılıyor. Asker kaçaklarının sayısı o konuda bir fikir vermiyor mu? İyi de antiemperyalist mücadele nasıl olur? Japon işgaline ve köleleştirmesine karşı kurtuluş bayrağını dalgalandıran, Mao Zedong liderliğindeki halk isyanı gibi olur. Fransız sömürgeciliğine karşı kahramanca savaşan Cezayir halkının kurtuluş mücadelesi gibi olur. Hâlbuki Millî Mücadele'de asla öyle bir vasıf yok. “Biz Yunan'a, Ermenilere, Rumlara karşı savaşıyoruz” demiyorlar mıydı? Kendi insanıyla savaşan, kendi insanını katli vacip düşman sayan bir hareketin antiemperyalistlikle ne ilgisi olabilir? Eğer, Büyük Savaş'ın sonundan Cumhuriyet'in ilanına kadarki

27 10 Eylül 1920'de Bakü'de Türkiye Komünist Fırkası'nın kurulmasından sonra Merkez Komite Başkanlığı'na seçilen Mustafa Suphi ve on beş partili, Mustafa Kemal'in de bilgisi ve onayı dahilinde Anadolu'ya geçerler. Ancak 1921 yılının 28 Ocak'ını 29'a bağlayan gecesi on altı TKF'li Trabzon'dan Sovyetler'e geri gönderilmek üzereyken Trabzon İskeleler Kahyası Yahya Reis ve arkadaşları tarafından saldırıya uğrarlar. Mustafa Suphi ile birlikte Ethem Nejat (İzmir Maarif Sadr-ı Sabıkı), Erzincanlı Aşçıoğlu Bahaeddin (Muallim), Uşak'ın Hacı Hüseyin Mahallesinden Kasım Hulusi, Sürmene'nin Asu Kariyesinden Kıraloğlu Maksut, Cihangirli Hilmioglu İsmail Hakkı (Doktor), Van Erciştan Ahmetoğlu Hayrettin (Nefer), Bandırma Manyas Nahiyesinden Hakkı Bin Ahmet Ali (Topçu Yüzbaşı), İstanbullu Emin Şefik (Mühendis), Kadıköylü Tevfik Bin Ahmet (Tayyare Yüzbaşı), Manisalı Kazım Bin Ali (İhtiyat Zabiti), Erzincan'ın Akdağ Kariyesinden Hatipoğlu Mehmet, İzmir Tilkilikten Hacı Nustafaoglu Mehmet, Kandıralı Cemil Nazmi Bin İbrahim katledilirler. Mustafa Suphi'nin karısı Maria ise yaralı olarak kurtulur. Yahya Kaptan, Maria'yı alıkoyar. Bir süre sonra Maria'yı, Nemlizade Ragıp Bey'e verir. Daha sonra Yahya Kaptan, Maria'yı Rizeli kabadayılara verir, yıllarca seks işçisi olarak Rizeli kabadayılara pazarlanan Maria'nın bir alem gecesinde öldürüldüğü, kimsesizler mezarlığına gömüldüğü rivayet edilir.

dönemin olaylarına, yaşananlara resmî tarihin, resmî ideolojinin dışından bakılırsa, çok farklı bir resimle karşılaşılır. Esasen sorun, radikal eleştiriye angaje eden bir şey. Bütün bunları *Paradigmanın İflası*'nda yazdım.

Evet hocam, *Paradigmanın İflası*'nda da var.

– Hem İngilizleri, Fransızları, Amerikalıları gücendirmemek için yedi dereden su getir, sonra da kendini antiemperyalizm şampiyonu ilen et. Şöyle söyleyelim; o süreç boyunca kapitalizm, emperyalizm, kolonyalizm kavramları kaç defa kullanılmıştır? Bu vesileyle sana bir önerim; öğrencilerinden bir-ikisine bu konuda bir master tezi yapmayı öner.

Hamburg Üniversitesi'nde 18 Kasım 2000'de verdiğiniz “Çözülmemiş Çatışma: Kürt Hareketinin Güncel Durumu Hakkında” başlıklı konferansta da benzer şeyleri söylüyorsunuz. Aslında bir rejim içi değişiklikti diyorsunuz Milli Mücadele için.

– Asla antiemperyalist diyemeyiz Millî Mücadele'ye. Yegâne amaç, varlığı riske giren devleti kurtarmak. Devleti kurtarmak demek de tabii kendi çıkarlarını güvence altına almak demek. Hareketin tüm unsurları Osmanlı'nın memurları. *Yediyüz - Bir Devlet Geleneginin Anatomisi* kitabımda bu konuya gönderme yapmıştım. Antiemperyalizm lafla olacak bir şey değil ama lafı bile edilmiyor. Peki sonra ne oldu? İşçi sınıfının, yoksul ve az topraklı köylülerin vs. durumunda Büyük Savaş öncesine göre ne gibi değişiklikler oldu? Geleneksel mülk sahibi sınıflara hiç dokunuldu mu? Geniş emekçi sınıfların kaderi nasıl ve ne kadar değişti? Gerçek durum, tevatür edildiği gibi miydi? Cumhuriyet'in ilanının yedinci yılında kurulan –daha doğrusu kurdurulan– Serbest Cumhuriyet Fırkası Reisi Fethi Bey'in İzmir gezisinde yaşananlar, aslında neyin, ne kadar değiştiğini çok iyi anlatıyor,²⁸ uzağa gitmeye ge-

28 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası, TBMM'de 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen 1580 Sayılı Belediye Kanunu çerçevesinde yapılacak olan yerel seçimlere katılma kararı alır. Seçimler ülkenin değişik yerlerinde değişik tarihlerde başlayacak, eylül başlangıcından Ekim ayının 20'sine kadar devam edecektir. SCF Genel Başkanı sıfatıyla Ege'de seçim çalışmalarına devam eden Ali Fethi Okyar, İzmir'de miting yapma kararı alır. Fethi Okyar ve arkadaşları İzmir'e hareket etmeden, Mustafa Kemal, İzmir Valisi Kazım Dirik'e telgraf çekerek Okyar ve heyetinin ziyareti ve mitingi hakkında bilgi vererek gerekli önlemleri alması konusunda ikaz eder. Miting gerçekleşmeden önce Adliye Vekili Mahmut Esat Bozkurt, Mustafa Kemal'e telgrafla İzmir'de Fethi Bey'e karşı bir tepki olduğunu ve mitingin ertelenmesini salık vermesine rağmen 3 Eylül tarihinde Okyar ve heyetinin ziyareti başlar. 4 Eylül'de İzmir Limanı'na ulaşırlar ve heyette yer alan Ahmet Agaoglu'nun da anılarında dile getirdiği gibi sokaklara ve kalyonlara doluşan insanların hüsnü kabulüyle İzmir'e inerler ve İzmir Palas Oteli'ne yerleşirler. 6 Eylül'de CHF yanlısı *Anadolu* gazetesinde SCF ve taraftarları aleyhine sert yazılar yer alır. İzmir Palas önünde toplanan halk *Anadolu* gazetesini protesto eder ve CHF İzmir İl Merkezi'ne doğru yönelirler. İl merkezi binasından –bu kişinin CHF üyesi Sabri Bey olduğu ve il merkezi önünde toplanan kalabalığa “şerefsizler” dediği rivayet olunur– kalabalığa hakaret edilince SCF'liler CHF binasına saldırarak camları kırarlar. Fethi Bey İzmir Palas Oteli'ndeki balkondan olaylara

rek yok. Özetlersek, antiemperyalizm söylemi sonradan uyduruluyor. Yedi düvele karşı savaş da... Hem iki hasım emperyalist kamptan birinin safında savaşa gireceksin, Büyük Savaş'ın, Harb-i Umumî'nin bir "tarafı" olacak-sın hem de antiemperyalizm masalı anlatacağsın. "El insaf!" denecektir. Yalan üretme merkezleri olan ilkokul, ortaokul, lise ve üniversitede, yetmedi askerlikte öyle yoğun bir ideolojik şırınga yapıyor ki, insanlar hiçbir gerçekliği olmayan safsatalara, yalanlara rahatlıkla inanıyorlar, inandırılıyorlar.

Müsaadenle daha önce söylemeyi unuttuğum bir şey söyleyeyim: "Kurtuluş Savaşı" ve "Ulusal Kurtuluş Savaşı" ayrımını ıskalamamak gerekiyor. Mesela Fransızlar Almanya'yı işgal ettiğinde ya da tersi olduğunda, istilacıyı –müstevliyi– defetmek bir "Kurtuluş Savaşı"dır. Ama, sömürge statüsüne indirgenmiş bir halkın antikolonyal, antiemperyalist mücadelesiyle kazanılansa bir "ulusal kurtuluş savaşı"dır. Vietnam halkının Fransızlara, Amerika-lılara karşı yürüttüğü mücadele; Mao Zedong önderliğindeki Çinlilerin Japonlara karşı yürüttüğü savaşlar, birer "ulusal kurtuluş savaşı"dır. Bu ayrım önemsiz değildir.

Siz Türkiye solundaki bu algının zaten –*Paradigmanın İflası*'nda olması lazım– biraz da sadece dönemin solundan değil, Rusya'sından da kaynaklandığını söylüyorsunuz. Oraya gelmeden önce Hocam, bir soru sormak istiyorum: Bu insanların önemli kısmı, sizin de söylediğiniz gibi devlet memuru, maaş alıyor vs. Sadece maaş olarak da değil; elbette, yine sizin söylediğiniz gibi, devletin devamından kişisel bir sürü çıkarları da var. Ama tüm bu çıkar saiklerinin ötesinde, hiç mi patriyotik (yurtseverce) duygularla mücadele etmiyor bu insanlar? Milli Mücadele'nin kadrolarının kahir ekseriyetinin memur olmasından hareketle Milli Mücadele'nin kişisel çıkarları korumak için yapıldığı yorumunu öne çıkarınca; bu kadroların sahip olduğu yurtsever duyguları, patriyotizmi tamamen görmezden gelmiyor muyuz? Yani sadece bu adamların, "Eyvah gelecek ay maaş alamayacağız!" diye böyle bir mücadeleye girmeleri...

– Yok yok! Asla öyle bir şeyi ima ediyor değilim. Elbette ortada hayatlarını kahramanca ortaya koyan harika insanlar var. Idealist, vatansever duygularla o işe giriştikleri su götürmez ama bir hareketi tahlil ederken, onun sınıfsal niteliğini göz ardı etmemek gerekir. Başta da söyledim; İttihat ve Terakki örgütü, bidayette İtalyan Karbonari örgütü modelinde kuruluyor, yani Karbonari'den²⁹ mülhem bir örgüt.

müdahale etmek istese de başarılı olamaz. Olayları yatıştırmak için havaya ateş eden polis, bir çocuğun başından vurularak ölmesine neden olur.

29 *Carboneria*: İtalya'da kömür, odun yakıcıları *Charcoal Burners* anlamında bir meslek örgütü olarak kurulduğu kabul edilir. 1800'lerin başlarında, tıpkı Mason örgütleri gibi, bir lonca, mes-

Hocam siz, dönemin Türk solunun da, Rus solunun da, Komintern'in de Millî Mücadele'ye yönelik bu antiemperyalist yakıştırmanın oluşumunda rolü olduğunu söyleyerek bunları eleştiriyorsunuz. Hatta Stefanos Yerasimos'tan bir alıntınız var *Paradigmanın İflası*'nda, ki Yerasimos da Millî Mücadele dönemini antiemperyalist bir mücadele olarak alıyor. İkinci Dünya Savaşı sonrasında emperyalizm yeniden geldi diyor Stefanos Yerasimos. Siz de, "Gitmiş miydi ki geri gelsin?" şeklinde onu eleştiriyorsunuz. Benzer şekilde Doğan Avcıoğlu'nun *Millî Kurtuluş Tarihi*'ni de eleştiriyorsunuz ki; malum, Avcıoğlu da Yerasimos gibi antiemperyalizm kavramı etrafında konuyu tartışıyor. Burayı biraz daha detaylandırarak olursak hocam, dönemin solu, dönemin Komintern'i, Rus yazarları vs. Millî Mücadele'ye dair bu antiemperyalist dilin yerleşmesinde nasıl bir etkiye sahip oluyorlar?

– Bak şöyle bir husus da var, onu unutmayalım. Bu antiemperyalist izlenimin yaratılmasında sadece yazarların değil dönemin tarihsel konjonktürünün de rolü var. Şöyle ki, büyük bir savaş olmuş, emperyalizmin bütün unsurları kan kaybetmiş, arkasından bir '29 Krizi gelmiş vs... Dolayısıyla emperyalizmin elleri sana fazla ulaşamaz durumda. O zaman burada görece bir hareket alanı, manevra alanı açılıyor. Özerklik alanı genişliyor. Millî Mücadele döneminde olsun, Cumhuriyet'in ilk onyıllarında olsun özerklik alanı, harekât alanı genişliyor. Emperyalist şartlandırma, biçimlendirme zayıflıyor. Aslında iki emperyalist savaş arası dönem öyleydi. Biliyorsun kapitalizmin en büyük krizlerinden biri 1929 Krizi ki, emperyalist belirleyiciliği zayıflatıyor. Mesela o dönemde birçok yerde sanayileşme, kalkınma yönündeki çabalar güç kazanıyor. İşte Latin Amerika ülkelerinde, Arjantin'de, Brezilya'da, Meksika'da vs. ithal ikâmecî sanayileşme-kalkınma hamlesi güç kazanıyor. Tabii kriz ve savaş sonrasında emperyalist şartlandırma-biçimlendirme yeniden ve bütün gücüyle geri dönüşyor.

Türkiye'de 1933'ten itibaren I. Sanayileşme Planı uygulanmaya başlıyor. Bu tür girişimler bir antiemperyalizm izlenimi yaratabiliyor ama ortada ilkel bir durum yok. Sosyal yapı olduğu yerde duruyor. Ne zaman ki emperyalizm tekrar kendini toparlıyor, II. Emperyalist Savaş'ın sonundan itibaren de taşlar tekrar yerli yerine oturuyor. Ne mi oluyor? Savaşın hemen ardından ABD ile birkaç ikili anlaşma imzalanıyor, Türkiye emperyalizm hesabına Kore'ye asker yolluyor. İnsanlarımız oralarda telef oluyor. Türkiye 1952'de NATO denilen emperyalist askerî saldırı paktına dahil oluyor, ona üye oluyor. NATO ne demek? Başkomutanı Amerikalı bir general olan emperyalist saldırı paktı demek. Ve sen ona dahil oluyorsun. Şunu açık açık ifade ede-

lek örgütü yapısından sıyrılıp, İtalyan Birliği için çalışan informal devrimci bir yapılanma olarak kendini gösterir. Karbonari, aralarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de yer aldığı, Avrupa ve dünyadaki birçok örgütü de yapı ve düşünce olarak derinden etkilemiştir.

yim ki, artık o tarihten sonra Türkiye, katıksız bir ABD uydusudur, kolektif emperyalizmin bir uydusudur. Hiç bundan söz edildiğini duyan var mı? İyi de neden yok? Lafı dolandırmadan söyleyeceksin! 1954'te ABD'nin, NATO'nun askerî üssü kuruldu.³⁰ Orada nükleer silah depolanmış, yani atom bombası var. Bir savaş, bir çatışma anında ateşleme emrini kim, nereden verecek? Washington'dan değil mi? Bu, artık Türkiye'nin o tarihten sonra emperyalist işgal altında olması demektir. Bunun ne anlama geldiği hiç tartışma konusu yapıldı mı?

Biliyorsun İl. Emperyalist Savaş öncesinde, emperyalizm çoğul ifade ediliyordu. İşte İngiliz emperyalizmi, Alman emperyalizmi, Fransız emperyalizmi, Japon emperyalizmi, vs... İl. Emperyalist Savaş sonrasında, asıl belirleyicinin ABD olduğu; ABD, Batı Avrupa ve Japonya'dan oluşan bir kolektif emperyalizm oluştu. Üstelik Avrupa ve Japonya da vassallaştı. Emperyalist kampın tartışmasız güç odağı ABD idi artık.

Şimdi hocam, ben yine şeytanın avukatlığını yaparak gideyim izninizle. Emperyalizm tartışmaları sizin daha iyi bildiğiniz gibi, zaten 1900'lerin başında başlıyor. Marx'ın olsun, Engels'in olsun derinlikli emperyalizm tartışmaları yok. Rosa Luxemburg'la, Lenin'le ve çağdaşlarıyla başlayacak bu tartışmalar; yani 1900'lerde başlayacak. Şimdi bunu belirtmemin nedeni şu: Bu tartışmaların başladığı dönemlerde, 1920'lerde kendini bir şekilde antiemperyalist olarak kodlayan, daha sonra da gerek Türk solunun gerekse Yerasimos ve başka bazı yazarların antiemperyalist olarak kodladıkları bir Millî Mücadele var ortada. Evet, bugün sosyal bilim kavramlarıyla baktığımızda biz, Millî Mücadele'ye antiemperyalist diyemiyoruz; çünkü anti-kapitalist değildi. Ancak sorum şu hocam; o gün o hareketin antikapitalist olması eşyanın tabiatına ters olmaz mıydı? Millî Mücadele'nin antikapitalist bir veçheye bürünmesi; hem Tanzimat'tan o güne devam eden Batılılaşma algısına hem kapitalizmin dönemin Anadolu'sundaki gelişmişlik düzeyine ve sınıfsal farklılaşma düzeyine hem de Millî Mücadele içindeki ak-

30 Türkiye ile NATO arasında beş temel antlaşma imzalandı 25 Ağustos 1952'de imzalanan NATO - Kuvvetler Statüsü Antlaşması (Status of Forces Agreement-SOFA) bütün NATO üyesi ülkelerle imzalanan bir antlaşmadır. ABD'nin Türkiye'de askerî üsler ve tesisler kurması, askerî personel bulundurması ve bunların usul ve esasları bu antlaşma ile düzenlenmiştir. SOFA Antlaşması bir çerçeve antlaşmadır. SOFA'nın uygulanması her bir ülke ile ayrı ayrı imzalanan antlaşmalar ile tespit edilmiştir. Bu çerçevede 23 Haziran 1954 tarihinde Türkiye'deki Amerikan Kuvvetlerinin Statüsü Antlaşması imzalanmıştır. Ancak aynı gün bu antlaşmaya ekli bir nota verilmiş, üçüncü olarak da Askerî Tesisler Antlaşması (Askerî Kolaylıklar Antlaşması) da imzalanmıştır. TBMM'ye hiç getirilmeyen Askerî Tesisler Antlaşması ile Amerikan askerî uçaklarının Türkiye'deki askerî havaalanlarını kullanabilmeleri, kurulacak üslere Türk Hükümeti'nin izni alınarak malzeme, teçhizat, akaryakıt ve ikmal maddeleri yerleştirilmesi, ortak kullanılacak üs ve tesislerin masraflarının iki ülke arasında paylaşılması kabul ediliyordu. Bu antlaşmalar çerçevesinde 1954 yılından itibaren Türkiye'nin birçok yerinde NATO üsleri kuruldu.

törlerin sınıfsal pozisyonlarına ters olmaz mıydı? Sadece Mustafa Kemal ve çevresi de değil; nitekim Şefik Hüsnü'ye (Deymer) ya da Mustafa Suphi'ye baktığımızda onun da Mustafa Kemal'den çok farklı bir dil kullanmadığını görüyoruz. Elbette Mustafa Suphi'de olsun, Şefik Hüsnü'de olsun belirgin bir içtimai inkılap fikri var ama aynı zamanda antikapitalist yönü çok belirgin bir mücadeleden bahsetmedikleri de vaka. Zira Deymer'in *Türkiye'de Sosyal Sınıflar* kitabında, Anadolu'da sınıfsal farkların çok belirgin olmadığına dair yazılar da var. Yine mesela o dönemlerde Galiyevçi sol, antikapitalist ve sınıfsal mücadele vurgusu yerine Batı'nın Doğu'dan kopmasına yönelik bir sosyalist mücadele vurgusu yapmakta. Böyle bir iklimde, Mustafa Kemal ve çevresinden bizim sosyal bilimlerde kullandığımız bir netlikte antikapitalist bir mücadele içine girmelerini beklemek; sınıfsal mücadeleyi önceleyen antiempyralist bir mücadeleyi beklemek biraz zorlama olmaz mıydı, eşyanın tabiatıyla sorunlu olmaz mıydı?

– Tabii ki o dönemde antiempyralist mücadele için gerekli koşullar yoktu; söylediklerine katılıyorum. Benim itirazım, daha sonraki sol hareketlerin, 1960'lardan sonraki sol hareketlerin o dönemi antiempyralist olarak tanımlamaya devam etmelerine. Yoksa antiempyralist mücadele için bir kere ne olması لازمdı Türkiye'de? Antiempyralist bir mücadelenin antikapitalist bir harekete tekabül etmesi... Bunun için? Bunun için bir "işçi partisi"nin, "işçilerin partisi"nin olması; örgütlü-bilinçli başka örgütler, kesimler olması; dünyada olup bitenleri anlayan, yorumlayan ve ona göre strateji belirleyen bir hareket olması... لازمdı; CHP gibi bir parti değil. Milli Mücadele'de o tür söylemler, öyle bir retorik ve perspektif de yoktu. Aksi halde olmayan duaya âmin demek olur ki, bir karşılığı olmaz. Benim itirazım 1960'lı, 1970'li yıllarda yükselişe geçen sol hareketin, yaratılan efsaneyi sorun etmemesineydi. İtirazım esas itibarıyla, Türkiye solunun resmî ideolojiyi, resmî tarihi sorun etmekten özenle kaçınmasına. Dünyayı anlamadan onu nasıl değiştireceksin? Anlamak aşmak değil midir?

Çok haklısınız hocam, hatta bugün bile mesela bir yabancı düşmanlığı rahatlıkla kendini antiempyralist bir dille ifade edebiliyor. Oysa, bir antiAmerikancılık, antiempyralizm olamaz. Ya da yine bugünlerde meşhur "gavur" söylemi bizi antiempyralizme götürmez. Antiempyralizm ne empyralist bir devletle savaşmış olmaya, ne antiAmerikancılığa ne de Müslüman olmayanla ya da onların söylemiyle gavurla mücadeleye, cihada tekabül eder. Yani her türlü öteki düşmanlığından bir antiempyralizm çıkarmak bu aralar çok popüler.

– Tabii tabii, söyledğin çok doğru Mete. Asla ortada bir antiAmerikancılık da yok. AntiAmerikancı mısın? O zaman İncirlik dahil, tüm empyralist üs-

lerini kapatarak işe başlayacaksınız. “ABD bizim stratejik ortağımız” deyip duruyorlar. Önce şunu kafalarına sokmalılar ki, hegemonik-emperyalist bir gücün asla stratejik müttefiki olmaz. Sadece stratejik çıkarları olur ve o çıkarların gereğini yapar ve daima yapıyor. Güya “millîlik-yerlilik” şarkıları ağızlarından düşmüyor. Biliyorsun, “Her söz her ağıza yakışmaz” denmiştir. Türkiye 1950’lerden beri bir ABD uydusuydu. O kadarı yeterli olmamış ki, bunlar bir de Putin Rusyası’nı başımıza musallat ediyorlar. Her geçen gün Rusya’ya bağımlılık artıyor. Elbette Erdoğan’ın bazı söyledikleri doğru. Mesela işte “Dünya beşten büyük!” diyor ama söylediğinin arkasını da asla getirmiyor. Getirmesi de zaten mümkün değil.

Hocam, ben günümüzde antiemperyalizm tartışmalarında şu noktanın da çok göz ardı edildiğini düşünüyorum: Örneğin, bir antiemperyalist mücadelede birlikte mücadele edeceğimiz Amerikalılar ya da Hristiyanlar, Yahudiler, Budistler vs. varken onlara karşı mücadele edeceğim Türkler, Müslümanlar da olması gerekiyor. Tabii ki tam tersi de doğru bunun. Birlikte hareket edeceğim Türk ve Müslümanlar da olması gerekiyor. Çünkü bu mücadele ulusal değil, sınıfsal bir mücadele. Antiemperyalist mücadele, son analizde, birlikte hareket edeceği insanları diliyle, cinsiyetiyle, etnisitesiyle, diniyle seçmez, seçemez. Bizde genelde antiemperyalizm tartışması, bir ulus-devlet ve din tartışmasına indirgeniyor, zenofobik bir içerik kazanıyor. Millî Mücadele ve antiemperyalizm ilişkisi tartışmasında size hak veriyorum; sizinle benzer düşünüyorum ama acaba başka ne olabilirdi, Millî Mücadele ne ve nasıl olmalıydı?

– Ne olabilirdi sorusunun bir karşılığı olmaz Mete. Sana düşen, olup biteni tahlil etmek, olabildiğince bilince çıkarmaktır. Elbette o tür spekülasyonlar yapılabilir. Öyle tarihçiler de var. Galiba buna “Karşı Tarih” deniyor. Öyle bir kitap dizisinin ikisine yazı da yazdım ama bizi ilgilendiren, yaşanan gerçekliğin eleştirel bir bakış açısıyla, olabildiğince yetkin tahlilini yapmaktır. Bu söyleyeceğim *Paradigma*’da da var. Millî Mücadele sürecinde Anadolu’da bir gazetede –tabii mealen söylüyorum– “Vergiler doğru uygulanmadı, zenginler kayırdı” diye bir haber çıkıyor. Cevap Millet Meclisi’nden geliyor. Dönemin bir mebusu, “Komünistlik yapmak yok!” diyor.

1923: Darbe mi, devrim mi?

Hocam, Millî Mücadele’yi hem millî hem mücadele –yani yeni düvele karşı savaş– hem de antiemperyalist bir mücadele olup olmadığı bağlamlarında konuştuk. Siz 1923’ü de 1908’in bir devamı olarak ele alıyorsunuz; ya-

ni II. Meşrutiyet ne ise Cumhuriyet de odur diyorsunuz. 1923'ü, İttihatçıların kendi içerisindeki bir kligin diğerine karşı yaptığı darbe olarak ele alıyorsunuz ve bu süreci Bonapartizm³¹ kavramı etrafında tartışıyorsunuz. Gerek Hamburg'da verdiğiniz konferansta gerekse de *Reel Atatürkçülük*'te ve *Paradigmanın İflası*'nda üzerinde durduğunuz önemli bir husus bu. Önce Bonapartizm deyince okuyucularımızın ne anlaması gerekiyor, bunu sormak istiyorum? İkinci olarak da Bonapartizm kavramını hem 1908 ve 1923'ün birer darbe olduklarını açıklarken hem de 1908'den 1923'e devamlılığı vurgularken nereye yerleştirdiğinizi sormak istiyorum.

– Resmî söylem, 1923'te Cumhuriyet'in ilanını devletin kurulması sayıyor. Aslında devlet hep vardı. Osmanlı İmparatorluğu kolonyalist-emperyalist Batı'nın bir yarı sömürgesiydi ama, hiçbir zaman doğrudan sömürgesi de olmadı. Ne kadar yıpranmış olursa olsun, bir devlet hep var. İki aşamada, iki darbe sonunda cumhuriyet ilan ediliyor: 23 Temmuz 1908 ve 29 Ekim 1923. Saltanat ilga ediliyor, fakat rejime bir ad konmuyor. Bir yıl sonra adı Türkiye Cumhuriyeti oluyor. Neden böyle yapıyor? Mustafa Kemal, koşulların kendi lehine olgunlaşmasını bekliyor. Cumhuriyeti kimseye sormadan ilan ediyor. Ben o döneme dair bir şeyler yazdım. *Tek Adam Rejimi* işte böyle başlıyor.

Mustafa Kemal'in işini kolaylaştıran, Bonapartist bir rejim kurmasını kolaylaştıran bir şey vardı: Mülk sahibi sınıflar güçsüzdü. İşte bir tarafta toprak ağaları, öte tarafta çelimsiz bir ticaret burjuvazisi var. Ortada bir sanayi burjuvazisi zaten yok. Bunlardan ne biri tek başına ne de ikisi birden sürece müdahale edecek güce sahip. Bir boşluk var. İşte Mustafa Kemal o boşluktan yararlanarak Bonapartist rejimi dayatıyor. Tabii durumu nüanse etmek lazım: Bizdeki Bonapartizm, Napolyon'un Fransa'sındaki gibi değil. Aslında Bonapartizm kavramı Marx tarafından ortaya atılıyor, *Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire*'i adlı eserinde... *Paradigmanın İflası*'nda Bonapartizmle ilgili bir bölüm var. Benim orada yaptığım bir analoji. Aslında Bonapartizm, bir bunalım rejimine verilen ad. Burjuvazi; işçi sınıfının yükselen mücadelesini bastırmak için, ya da egemen sınıf bileşenleri arasındaki sürtüşme patlama noktasına geldiğinde, geçici olarak doğrudan siyasî yönetimden vazgeçiyor. Zaman kazanarak iktidarını sağlamlaştırmak için öyle bir yola başvuruyor. Bunun anlamı, bir tür burjuva rejiminin yerini yeni tipte başka bir burjuva rejiminin almasıdır. Bilindiği gibi burjuvazinin beş farklı iktidar biçimi vardır: Parlamenter demokrasi, Bonapartizm, asker-polis diktatörlüğü, fa-

31 Bonapartizm: Marx ve Engels'in 19. yüzyıl Bonapart Dönemi Fransası'nı analiz etmek için kullandıkları bir kavramdır. Bu dönemde burjuvazi, iktidarı ele geçirecek kadar güçlü, işçi sınıfı da güçsüz olduğundan iktidar, asker-sivil bürokratlarla küçük burjuva aydınların kurduğu bir ittifakın elindedir. Kavram sadece Fransa ile ilgili olarak değil, bu koşullardaki tüm siyasî iktidarlara analiz etmek için de yaygın olarak kullanılır.

şizm ve sosyal demokrasi. Tabii bu, egemen sınıf istediği zaman bunlardan birini dayatır demek değil. Egemen sınıf; kendi gücü, hasım sınıfların konumu ve tarihsel sürecin aldığı biçime göre bunlardan birini tercih etmek durumundadır.

Bunu söylerken bir hatırlatma da gerekiyor: Tarihsel süreçler kendilerini hiçbir zaman bütünüyle tekrar etmezler. Etselerdi, zaten tarih diye bir şey olmazdı. Bu nedenle, belirli kavramları, yeni ortaya çıkan politik-toplumsal olguları açıklamak için bir araç olarak kullanırken, dikkatli ve ihtiyatlı olmak gerekir. Troçki'nin *Faşizme Karşı Mücadele* kitabında da söylediği gibi –eğer gerçekten– Bonapartizm kavramına adını veren olayı kendine özgü koşullardan soyutlayarak, genelleşmiş bir tanım haline getirirsek; yani Bonapartizmin bütün çizgilerinin tekrarını arayacak olursak; Bonapartizmin geçmişte kalmış, benzersiz tekil bir olgu olduğunu, dolayısıyla Bonapartizm diye hiçbir şeyin olmadığını ama bir zamanlar Bonapart adında Korsika'da doğmuş bir generalin yaşadığını görürüz. Tabii Troçki'nin söyledikleri bizim durumumuz için haydi haydi geçerli. Bizde Bonapartizm, egemen sınıf bileşenleri arasındaki gerilimin tehlikeli bir boyuta çıkmasından kaynaklanmıyor. Tam tersine, o sınıfların zayıflığından kaynaklanıyor. Bir bakıma onların yerini alıyor, onların misyonunu üstleniyor.

Hocam bizde bugün de sermaye sınıfı devletten korkuyor. Devletin gazasına uğramamak için her türlü tavizi veriyorlar.

– Bizdeki burjuvazi, sermaye sınıfı; sonuç itibariyle periferi sermayesi. Dışa bağımlı ve cılız. Emperyalist sermayenin bir türevi sonuç itibariyle. Başta da söylediğimiz gibi, bizdeki sermaye sınıfı daha çok devlet serasında palazlanmış bir sınıftır. O zaman ilişkinin yönü sermayeden devlete doğru değil, devletten sermayeye doğru oluyor. AKP döneminde sermayenin gerektiğinde nasıl cezalandırıldığını gördük. AKP, kendi yandaş sermayesini palazlandırmak için, bazı sermaye gruplarını cezalandırdı. İnşaatçı kanat kayırdı.

Soruya tekrar dönersek, özetle şunu söyleyebiliriz: Cumhuriyet'in ilanı, rejimin niteliğini angaje eden bir şey değil. Mustafa Kemal'in şahsî rejimini kurmasının birinci aşaması. Biliyorsun ileriki aşamada, Şeyh Sait Kalkışması, İzmir Suikastı girişimi vs. bahanelerle muhalefet külliyesi etkisizleştiriliyor. O zaman şu soru akla gelir: Cumhuriyet'in ilanı ile ezilen-sömürülen sınıfların durumunda ne gibi değişiklikler oldu? Bu sorunun cevabı "Hiçbir değişiklik olmadı" olabilirdi. Bonaparte, "Her şey benden menkul, her şeyi bana borçlusunuz!" diyor. Cumhuriyet'in nasıl ilan edildiğini, *Yeni Paradigma'yı Oluşturmak* kitabımda kısaca anlattım. Cumhuriyet'in kurulmasından, bırakın halkın dahil/haberi olmasını, mebusların çoğunun bile haberi yoktu. Tam bir darbe söz konusuydu. Cumhuriyet'in bir tanımı var, olmalıdır.

Orada yapılında “cumhuriyet” kavramının zerresi bile yoktu. İyi de “halkın, halk tarafından, halk için yönetimi” nerede? Cumhuriyet’in kurulduğundan birincisi halkın biraz geç haberi oluyor. Ve ikincisi, jandarma ve vergi memurları vasıtasıyla haberi oluyor.

Sen, doğru hatırlıyorsam,³² *Resmî Tarih Tartışmaları* kitap dizimizden birinde ilginç bir yazı yazmıştın. Başlığı “Totem, Tabu, Mustafa Kemal ve Atatürkçülük” müydü? Şahsen saltanatın ilga edilmesiyle rejime bir ad konması gerektiğini düşünüyorum. Aradan tam bir yıl geçtikten sonra “cumhuriyet” adı verilmesi düşündürücü değil mi?

Mustafa Kemal: Ata-Türk, Tek Adam?

Hocam, Cumhuriyet’in kuruluş süreciyle ilgili şu noktayı göz ardı etmiyor muyuz bu durumda: Saltanatın kaldırılmasından Cumhuriyet’in ilanı-na kadar geçen süreci Lozan sürecinden ayrı düşünmemek gerekiyor ben-ce. Şöyle ki; bir kere Lozan’ın sonuçlanması bekleniyor. 27 Ekim 1922’de Lozan’a çağırılıyorlar ama hem İstanbul hem de Ankara aynı anda çağırıl-mış Lozan’a. Üç gün geçiyor, kasımın başında saltanat kaldırılıyor. Ayın sonuna doğru Lozan görüşmeleri başlıyor. Sonra inkitâa uğruyor ki, ancak ertesi yıl 23 Nisan’da yeniden başlıyorlar Lozan görüşmelerine. Temmuz sonunda Lozan bitiyor, TBMM’de kabulü ise 23 Ağustos; ardından, ekim-de de Cumhuriyet ilan ediliyor. Dediğiniz şöyle doğru: Bu süreçte Mustafa Kemal kendi “Tek Adam”lığını da inşa sürecinde ve muhalefeti de elin-den geldikince tasfiye ediyor. 16 Nisan’da seçimlere gitmek üzere Meclis tatil edilecek; Lozan’ı kabul edecek, Cumhuriyet’i ilan edecek parlamen-to da ikinci parlamento. İkinci parlamentoda da muhalifler olabildikince temizlenmişler, bunu da unutmamak gerekiyor elbette. Ama ben yine de “Tek Adam”lığın inşa sürecinin ve muhalefetin tasfiye sürecinin Cumhuri-yet’in ilanı ile olup bitmiş bir süreç olduğunu düşünmüyorum. Yeni rejim gerçekten de adını koymaya çok da acele etmiyor; Lozan’ı bekliyor. Ona daha çok önem veriyor. Cumhuriyet, Lozan ile şekilleniyor; bunu sade-ce Mustafa Kemal’in “Tek Adam”lığa doğru gidişiyle açıklamak biraz zor olur diye düşünüyorum. Aynı dönemde Şevket Süreyya Aydemir’in koy-duğu isimle “Tek Adam”lığa doğru gidiş var elbette, yine sizin de belirtti-ğiniz gibi Cumhuriyet’in ilanı ile muhalefetin tasfiyesi arasında da bir ra-

32 Fikret Başkaya’nın zihni kendisini yanıltıyor. Bu yazı, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, 9. cilt: *Dönemler ve Zihniyetler* kitabında yayımlanmıştı. *Resmî Tarih Tartışmaları* dizimizin 7. cildin-de (*Rejim ve Ritüelleri*) yer alan makale “Tarihsel Bir Kişilik Olarak Mustafa Kemal’den Popüler Kültür Metai Olarak Atatürk’e” başlığını taşımaktaydı.

bita var. Ancak bu ikisini birbirine indirgemek ne kadar doğru olur, emin değilim açıkçası. Ben “Tek Adam”lığın inşa sürecinin 1927’ye kadar –*Nutuk*’un okunduğu tarihe kadar– devam ettiğini düşünüyorum; oysa tarihsel seyirlerine baktığımızda Cumhuriyet’in ilanının “Tek Adam”lıktan çok –onunla da ilintili ama– Lozan süreciyle çok belirgin şekilde ilintili olduğunu düşünüyorum. Yeri gelmişken şöyle bir soruyla sözü size bırakmak isterim hocam; 1908’den 1923’e tüm bu süreci Bonapartizm kavramı üzerinden okuyabiliyorsak, 29 Ekim’i de Türkiye’nin 18 Brumaire’i³³ şeklinde tarif etmek mümkün olur mu sizce?

– Sanıyorum, söylediklerini biraz nüanse etmek gerekiyor. 1908-1923 dönemini Bonapartizm kavramı dahilinde tanımlamak uygun değil. O dönemde ortada bir “Bonaparte” yok henüz. Mustafa Kemal’in Bonapartelaşması 1923’te Cumhuriyet’in ilanıyla, darbesiyle oluşmaya başlıyor. İzmir Suikastı, Şeyh Sait Kalkışması, Mustafa Kemal tarafından *Nutuk*’un iradı... Ve dünyayı kasıp kavuran Büyük Buhran adım adım Mustafa Kemal’in Bonaportelaşmasının, “Tek Adam”laşmasının aşamaları sayılabilir. Biliyorsun, Türkiye’de resmî tarihin en önemli dayanaklarından, en temel metinlerinden biri *Nutuk*’tur ve *Nutuk*’ta Mustafa Kemal özetle tüm Millî Mücadele’yi kendi eseri olarak sunuyor. Ve maalesef resmî tarihin en önemli kaynağı da o *Nutuk*’tur.

Peki hocam, Cumhuriyet’in ilanını Bonapartist bir darbe olarak mı tanımlıyorsunuz?

– Onu başlangıç saymak gerekir ama, Bonaparte biraz önce söylediğim aşamaların sonunda olgunlaşıyor.

İşçi sınıfı zaten ortada yok. Köylülerin desteğini alıyor, Fransa’da olduğu gibi, Louis Bonaparte’in yaptığı gibi...

– Köylülerin değil, toprak ağalarının, toprak kapitalistlerinin, şıhların (muhalafet etmeyenlerin tabii), eşrafın ve mütegalibenin, bir de Rum ve Ermeni mallarını gasp edenlerin desteği desek daha uygun olur. İşte “baba” imajı da öyle oluşuyor. Sanki tüm toplum sınıflarının koruyucusu, kollayıcısı, hamisi görüntüsü böyle oluşuyor.

Ata-Türk’leşme sürecini mi kastediyorsunuz?

– Evet öyle. Ben bütün sınıfların üstündeyim diyor. Bonaparte’in kendini meşrulaştırması da zaten öyle oluyor. Mesela kendine kimin, nasıl ve ne

33 18 Brumaire: Devrim Fransası takvimindeki Brumaire ayının 18. günü. Aynı zamanda “18 Brumaire 8” yılında yani 7 Kasım 1799’daki darbeyi konu edinir. Karl Marx’ın 1852 yılında yayımladığı *Louis Bonapart’ın 18 Brumaire’i* eseri de bu konuyu analiz eder. Marx bu çalışmasında, Fransa’da III. Napolyon’un gerçekleştirdiği darbeyi (1851) tarihsel materyalist bir metotla amcası I. Napolyon’un 1799’daki darbesiyle kıyaslar.

kadar muhalefet edeceğine veya edemeyeceğine bile karar verebiliyor. Aynı Fethi Bey liderliğindeki Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinde olduğu gibi. 1920'li yılların sonuna gelindiğinde yoksulluk, sefalet ülkeyi kavurur boyutlarda. Mustafa Kemal onun farkında. Üç aylık bir yurt gezisine çıkıyor ve acı gerçekle yüz yüze geliyor. Bence, o aşamada bir muhalefet partisi kurdurmasının sebebi hem bir tür kamuoyu yoklaması yapmak ve hem de kitlelerin hoşnutsuzluğunu, kurdurduğu parti aracılığıyla manipüle etmek, zaman kazanmak...

Bizdeki Bonapartizm, gelişmiş kapitalist-emperyalist bir ülkedeki gibi değil. Orada mülk sahibi sınıflar arası gerilimin arttığı durumda gündeme geliyor. Bizimki gibi emperyalist dünya sisteminin çevresindeki azgelişmiş bir ülkede, zaten o sınıflar gelişmiş değil. Dolayısıyla Bonapartist rejimi dayatmak burada çok daha kolay. Biliyorsun, Fethi Bey'in politik faaliyet için, parti çalışması için ilk gittiği yer İzmir. Onun gelişyle kentte büyük kitle hareketliliği oluyor. Muhalefet partisine muazzam bir ilgi ve teveccüh var. İnsanlar Fethi Bey'in partisinin programından haberdar oldukları için değil, "Bundan daha kötüsü olmaz!" dedikleri için ona teveccüh ediyor. Biliyorsun göstericilere polis ateş açıyor. On dört yaşında bir öğrenci öldürülüyor.

O konuda Ahmet Ağaoğlu'nun *Serbest Fırka Hatıraları* kitabında söyledikleri, havayı çok iyi ifade ediyor: "Kalabalığın ortasında ihtiyar bir adamcağız, kucağında taşıdığı çocuğu birdenbire Fethi Bey'in ayaklarına atarak: 'İşte size bir kurban, başkalarını da veririz! Yalnız sen bizi kurtar!' dedi ve ağlayarak Fethi Bey'in ellerine sarıldı. Manzara müthiş ve tüyler ürperticiydi. Kanlara bulanmış körpe mektepli bir çocuk Fethi Bey'in ayakları altında son nefesini veriyordu. Babası da Fethi Bey'in ellerine sarılarak yakıcı bir lisanla daha başka evladını da kurban vermeye hazır olduğunu söylüyordu. 'Yalnız bizi kurtar! Kurtar bizi bu zalim mutemetlerin elinden!' diye yalvarıyor." Dikkat edersen tepkinin hedefinde Mustafa Kemal yok. Dönemin hükümeti hedef alınıyor. Zira, "baba"nın, insanların gözündeki imajı farklı.

Hocam, Marx Hegel'e nazire olarak, "Tarihte olaylar iki kere olur, birincisi trajedidir, ikincisi komedi," diyor ya 18 *Brumaire*'de; trajedi olanı 1700'ün sonundaki, komedi olanı da yeğenin yaptığıydı. Siz de şimdi trajedi olan 1908, komedi olan da 1923 mü diyorsunuz?

– Aslında onu kastetmedim. Öyle bir benzetme hiç aklıma gelmedi.

Ama hocam Marx'ın Fransa için yaptığı trajedi-komedi benzetmesinden ve Bonapartizm tartışmalarından yola çıkarak, "Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanı da bir Bonapartist darbedir," demek bir sosyal bilim kavramı olarak Bonapartizmi biraz karikatürize etmek gibi olmuyor mu?

– Benim kastettiğim biraz önce söylediğim süreç. O aşamaların sonunda Mustafa Kemal Bonapartelaşıyor. Esas itibarıyla bu süreç Mustafa Kemal’in öldüğü 1938’e kadar devam ediyor. Kısa bir süre de düşük yoğunluklu olarak İsmet İnönü döneminde devam ediyor.

12 Eylül Darbesi’ni de Bonapartizm kavramı etrafında tartışanlar oldu. 12 Eylül de kendisini sınıflar-üstü, siyaset-üstü bir yapı gibi inşa etmeye çalıştı. Öyle baktığımızda, ‘80 Darbesi ile Cumhuriyet’in ilanı arasında Bonapartizm kavramı bağlamında kurulabilecek bir benzerlik olduğunu düşünüyor musunuz?

– Öyle bir benzerlik yok. Ve üstelik ‘80 Darbesi Bonapartizm kavramıyla ifade edilebilir de değil. Amerikancı cunta lideri Kenan Evren’in karizması çok zayıf. Toplumun önemli bir bölümü açıkça karşısında. Tabii NATO ordusunun bir generaliyle Mustafa Kemal’i yan yana getirmek büyük haksızlık olur.

Erken Cumhuriyet’in toplumu sınıfsız, birbirinin lazım ve melzumu olan meslek zümrelerinden müteşekkil olarak gördüğü de malumunuz. Tabii burada CHP ve yönetici elit de kendisini sınıf üstü bir pozisyona taşımış oluyor, taşımaya çalışıyor daha doğrusu. Siz bunu *Paradigmanın İflası*’nda, “Sınıfsız, İmtiyazsız, Halkçı Bir Diktatörlük” başlığı altında tartışıyorsunuz. Sınıfsız, imtiyazsız, halkçı bir diktatörlükten kastınız nedir, bunun Bonapartizm ile alakası nedir?

– Aslında belki şöyle ifade edebiliriz: Yönetici elit, kendini memleketin sahibi olarak görüyor ve ona göre davranıyor. Kavramların, kelimelerin içeriğini de belirliyor. Onun gözünde geniş halk kitleleri, emekçi sınıflar, eğilip bükülebilir pasif bir kitle olarak görülüyor. Yönetici elit; onun adına düşünüyor, onun adına karar veriyor. Aslında Cumhuriyet eliti zaten genel bir çerçevede Osmanlı kalıntısı; yani bunlar eski rejimin adamları. Dolayısıyla ortada yeni bir kadro yok! Ülkenin yeni yöneticileri, yeni değil aslında. Padişah bağımlılığı da kalmamış, geniş bir hareket marjına sahipler. Yaptıkları her şeye inkılap diyorlar. Öz Türkçecilik döneminde biliyorsun; inkılap, “devrim” oluyor. Akıllarına gelen her şey bir ilke sayılıyor. İşte halkçılık da öyle bir şey, öyle bir söylem ama reel karşılığı olan bir şey değil. Biliyorsun, CHP’nin “altı oku”ndan³⁴ biri.

Başlarda Mustafa Kemal, daha Millî Mücadele döneminde halkçılık kav-

34 Altı Ok: CHP’nin 1927 yılında kabul edilen cumhuriyetçilik, halkçılık, laiklik ve milliyetçilik ilkelerine, 1931’de parti kurultayında devletçilik ve inkılapçılık ilkelerinin de eklenmesiyle ortaya çıkan temel ilkeleridir. Cumhuriyet’in 10. yılı nedeniyle İsmail Hakkı Tonguç’a tasarlatılan parti ambleminde de Osmanlı oklarından stilize edilen altı ok simgesi kullanılmaktadır.

ramını Meclis içindeki ve dışındaki muhalefeti, özellikle de İttihatçıların radikal kanadını etkisizleştirmek amacıyla kullanıyordu. Millî Mücadele döneminde, Sovyetler Birliği'ne eğilimli Yeşil Ordu çevresinde kümelenen sol muhalefeti etkisizleştirmek amacıyla kullanıyor. Kendi halkçılık programını dayatıyor. Sola kayış ihtimali bile Mustafa Kemal'i telaşlandırıyor. Mustafa Kemal halkçılıktan padişahlık sistemini tasfiye etmeyi anlıyor. Biliyorsun, bir de resmî Komünist Partisi³⁵ kurduruyor; amaç hasıl olunca da kapatıyor. Asla halka dair bir kaygı söz konusu değildi. Muhalefetin tamamen etkisizleştirildiği 1927 sonrasında artık sınırsız yetkilere sahip bir lider.

1930'lu yıllardaysa halkçılık kavramı, kitlelerin hoşnutsuzluğunu, CHP'den kaçışını ödünlemek, engellemek amacıyla kullanıyor. Tabii büyük ölçüde de Ziya Gökalp'ın halkçılıkla ilgili görüşlerinden esinleniyor ama onun adı pek geçmez. Aslında Ziya Gökalp'ın görüşleri de Emile Durkheim'e dayanıyordu ki; oradaki amaç da kitlelerin, şeylerin bilincine varmasını engellemektir. Aslında Mustafa Kemal'in halkçılığı halkı ilgilendiren bir şey değildi. Ortada toplumsal bir proje yoktu. Sadece kendi iktidarını sağlamlaştırmak için giriştiği siyasî bir manevraydı. Daha 30 Ocak 1923'te, "Bence bizim milletimiz yek diğerinden farklı menafî takip edecek, bu itibarla yek diğeriy-le mücadele halinde buluna gelen muhtelif sunûfa malik değildir. Mevcut sınıflar yekdiğerinin lâzım ve melzumu mahiyetindedir." diyordu. Tabii buradan siyasî bir sonuç çıkıyor: Eğer ortada sınıfsız bir toplum varsa, birbirleriyle çatışan sınıflar da yoktur. Eğer öyleyse birden çok siyasî partiye de yer yoktur. Gerçi toplumun sınıfsız olduğu söyleniyordu ama Faşist İtalya'dan TCK'nın ünlü 141 ve 142. maddelerini ithal etmekte acele ettikleri de biliniyor.³⁶ Tabii o zaman, sınıfsız bir toplumda "sosyal bir sınıfın diğer sosyal sı-

35 (Resmî) Türkiye Komünist Fırkası: 18 Ekim 1920 tarihinde Mustafa Kemal'in direktifleriyle Hakkı Behiç (Bayiç), Yunus Nadi (Abaloğlu), Eyüp Sabri (Akgöl), İbrahim Süreyya (Yiğit), Muhittin Baha (Pars), Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Kılıç Ali, İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), Mahmut Celal (Bayar), Adnan (Adıvar), Çerkes Ethem, Fevzi Paşa (Çakmak), Ali Fuat Paşa (Cebesoy), Kazım Paşa (Karabekir), Refet Bey (Bele) ve İsmet Bey (İnönü) gibi isimler tarafından kuruldu. Hakkı Behiç Bey partinin genel sekreterliğini üstlendi. Çerkes Ethem'in tasfiyesi sonrasında parti kapatıldı. Bu parti ile 10 Eylül 1920 tarihinde Mustafa Suphi tarafından Bakü'de kurulan TKF'nin karışmaması için ikincisine "hâfî" (gizli), devlet eliyle kurulan TKF'ye ise "resmî" sıfatları eklenir.

36 1 Mart 1926 tarih ve 765 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun ana kaynağı 1899 tarihli İtalyan Ceza Kanunu'dur. Yusuf Ziya (Özer) Bey, 1889 İtalyan Ceza Kanunu'nu Fransızcadan tercüme etmiş, bu çeviri dönemin Adalet Bakanı Necmettin Molla Bey tarafından konu ile ilgili hukukçularla paylaşılarak onların da görüşleri alınmış ve bu şekilde bir Ceza Kanunu Layihası meydana getirilmiştir. Oluşturulan Ceza Kanunu Layihası 1925 tarihinde faaliyete geçen Eskişehir Komisyonu'nun çalışmalarına dayanak oluşturmuştur. Bu kanunun eksikliklerini gidermek amacıyla 1889 İtalyan CK esas alınarak 4 Haziran 1911 tarihli kanun ile 1858 Ceza Kanunu'nun 50 maddesi değiştirilmiş, 10 maddesi ilga edilmiş, 3 maddede fıkra eklenmiş, ek 7 madde kanuna ilave ve bir maddenin bir fıkrası da ilga edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde TCK'da yapılan diğer kapsamlı değişiklikler ise şöyledir: 8.6.1933 tarih ve 2275 sayılı Yasa ile 84 mad-

nıflar üzerinde tahakkümünü tesis etmeye veya sosyal bir sınıfı ortadan kaldırmaya" yönelik çabaların sekiz yıldan on beş yıla kadar ağır hapis cezasına çarptırılması nasıl açıklanabilirdi? Olmayan bir sınıf veya sınıfları ortadan kaldırmak da ne demektir? Özetlersek halkçılık, halktan yana/halk için bir yönetim tarzı değil. Halktan kopuk, halka yabancılaşmış bir baskı rejiminin uyduruk ideolojisinin bir parçasıydı; daha fazlası değil.

Paradigmanın İflası kitabınızda yer alan "Mustafa Kemal ve Tarihte Bireyin Rolü" başlıklı bölümünüzde, Marksist bir perspektiften hareketle, resmî ideolojinin Mustafa Kemal'i sınıf/toplumüstüleştirilmesini, Mustafa Kemal'in insanötesileştirilmesini de eleştiriyorsunuz. Nitekim bölüm, Marx'ın *Alman İdeolojisi*'nden yapılan bir epigraf ile başlıyor ve özetle, "Birey tarihin öznesi ama tarihin tek yapıcısı değil; içinde bulunduğu toplumsal sınıfın, konjonktürün bir sonucu olarak ortaya çıkıyor birey," diyor-sunuz ve buradan hareketle Mustafa Kemal'i analiz ediyorsunuz. Mustafa Kemal'i tarihte nereye koyabiliriz, nereye koymalıyız?

– Bu, tamamen bir resmî tarih ve resmî ideoloji kategorisi. Maalesef oldukça yaygın bir saplantı. Sadece bize mahsus bir şey değil ama bizde çok köklü, çok derin. Olup bitenleri bir adamın marifeti saymak bilimsel düşünceye de mantığa da aykırıdır. Tarih neden "büyük adamların" oyuncağı olsun? Kişiye, bireye bir kere hak etmediği meziyetler, yetenekler vehmedildi mi arkası geliyor. O zaman kişiyi yüceltme, kişi kültü, kişiye tapınma da olanaklı, sıradan bir şey haline geliyor. *Paradigmanın İflası, Yediyüz - Bir Devlet Geleceğinin Eleştirisi* kitaplarımda ve başka yazılarımda da yapmak istediğim şey doğrudan "Tarihi kim yapar?" sorusuyla ilgiliydi. Bir kere tarihi kimin yaptığı konusunda bir netleşme, bir düşünce açıklığı gerekiyor. Tarihin asıl yapıcılarının liderler, devlet adamları, politik aktörler, kahramanlar olamayacağının öncelikle bilinmesi gerekiyor. Tabii bunu söylemek, lider önemsizdir demek değil. Elbette kritik anlarda, dönemeçlerde liderlerin işlevleri önemlidir ama her şeyi onlara vehmetmek de saçmadır. Aksi halde liderin kahramanlaştırılması, putlaştırılması mümkün hale gelir. Bu, gerçekten aydınlanmış, modernite devrimini içselleştirmiş, sorunlara gerçekten bilimsellik dahilinde bakabilen insanların asla kabul etmeyeceği bir şeydir.

Aslında, bizdeki durum Marx'ın tarih ve birey tartışmalarının da ötesinde değil mi? Sanki, liderler mi tarih yapar, kitleler mi tarih yapar, bireyin tarihteki rolü nedir tartışmasından öte bir tartışmaya da tekabül ediyor, resmî tarihin Mustafa Kemal ve onun Millî Mücadele'deki, erken Cum-

de, 11.6.1936 tarih ve 3038 sayılı Yasa ile 143 madde, 9.7.1953 tarih ve 6123 sayılı Yasa ile 106 madde değiştirilmiştir. Ünlü 141, 142 ve 163. maddeler de TCK'ya sonradan eklenmişlerdir.

huriyet'teki rolü ile ilgili bazı değerlendirmeleri. Mustafa Kemal'in insanüstü bir canlı kategorisine; belirli bir sivil, seküler peygamber haline getirilmeye çalışıldığı örnekler var ki; işte tam da Marx'taki tartışmaların ötesine geçen de bu değil mi? Mesela, siz de kitabınızda bu tip örneklerle yer vermişsiniz. Örneğin Aka Gündüz'ün³⁷ bir şiiri: "Mustafa Kemal için diyordu ki," diyorsunuz kitapta, "Görünmezi görür, bilinmezi bilir, duyulmazı duyar, sezilmezi sezer, ezilmezi ezer." Başka bir şiirde geçen ifadeyi de almışsınız çalışmanıza, "Evliya odur, peygamber odur. Sanatkâr Atatürk"³⁸ vs. Şimdi hocam, sanırım burası tam olarak Marx'ın dumura uğradığı yer. Çünkü o bir insan olarak liderin tarih yapımındaki yerini eleştirirken ...

– Bırak Marx'ı, orada söz konusu edilen bir peygamber. Belki daha da ötesi. Tam bir saçmalıklı..

...Behçet Kemal, olayı iyice abartıp Atatürk Mevlüd'ü³⁹ falan yazmaya kalıyor. Siz de bilirsiniz o şiiri: "Ger dilesiz, bulasız oddan necat, Mustafa-yı ba-Kemal'e essalat!" vs. diye. Behçet Kemal bayağı bayağı Süleyman Çelebi'nin Mevlid'ini alıp Mustafa Kemal'e uyarlıyor.

37 Aka Gündüz (Hüseyin Avni Finci): Gerçek adı Hüseyin Avni Finci olan yazar, şiirlerinde *Enis Avni* ve *Aka Gündüz* mahlaslarını kullanır. Birçok kaynakta bahsedilen şiirin *Hakimiyet-i Milliye* gazetesinde (4 Ocak 1934) yayımlandığı belirtilmektedir. Şiir şöyledir: "Atatürk'ün tapkınıyız. Her şey (O)'dur. Her yerde O var. Her gökte O eser. Her enginde O çağlar. Biz O'yuz. O, biz. Atatürk benim değildir. Atatürk senin değildir. Atatürk onun değildir. Atatürk; Benimdir, senindir, onundur, acunundur, evrenselindir, geçmişlerindir, geleceklerindir, ilksizliğindir, sonsuzluğundur. Her şeyde Atatürk! Yerde O! Gökte O! Denizde O!.. Varda O!.. Yokta O! Her şeyde O!.. Atatürk! Onun yüreği okyanustur: Türk için; yurt için! Barış için; insanlık, insanlık, insanlık için köpüklenip dalgalanır. Her şey (O)'dur; (O) her şeydir. Her şeyde Atatürk! Yerdedir, gökteredir, sudadır. Görünmezi görür! Bilinmezi bilir. Duyulmazı duyar! Sezilmezi sezer, ezilmezi ezer! Hep, her O'dur! Her şeyde Atatürk! Elimizi yüzümüze; Gönümüzü özümüze kapıyoruz. Biz sana tapıyoruz! Her yerde; her şeyde; her işte, her gidişte; hep (O)! Hep (O)! Hep (O)! Hep Atatürk! Ey dilim bu ne dildir? Bu dili acuna bildir! Ah! Atatürk! En büyüğün en büyük! Bir dizginsiz at gibi, bırak beni koşayım! Gösterdiğin kırana koşayım, ulaşayım! Var-sın! Teksin! Yaratansın! Sana bağlanmayanlar utansın! Ah! N'olaydın, n'olaydın; sade Türk'ün olaydın. Altınsel oldun Atam! Evrensel oldun Atam! Mutlarda günler bana. Umulmaz ünler bana. Bu sesim: İçten geliyor içten! Beni sen yaratmadın balçıktan kerpiçten! Beni benden yarat-tın, kendini bana kattın Atam, Atam, Atatürk! En büyüğün, en büyük!"

38 Sözü edilen şiir "Atatürk'e Tekbir" şiiridir. Sevan Nişanyan *Yanlıs Cumhuriyet* adlı kitabında bu şiirin Yusuf Ziya Ortaç'a ait olduğunu belirtir. Şiirin Behçet Kemal Çağlar'a ait olduğunu söyleyen eserler de mevcuttur. Şiir şöyledir: "Atatürk ekber! Atatürk ekber! Ancak O var Atatürk! Evliya odur, peygamber odur, sanatkâr Atatürk. Talihe hâkim, zekâyâ önder, dogma serdar Atatürk. Bunları geçti insan büyüğü: Kendi kadar Atatürk! Atatürk ekber! Atatürk ekber. Bizde O var. Atatürk! Ne evliya ne de peygamber... Halkına yar Atatürk!"

39 Behçet Kemal Çağlar'a ait "Atatürk Mevlüdü" şiiri şu şekildedir: "Millet adın zikredelim bir ke-re; Vâcip oldur cümle işte Türklere. Şevk ile Türküm dese bir dem lisan, Dökülür cümle hüzün misli hazan. İsmi pâkin pak olur zikreyleyen, Her murada erişir Türküm diyen Mağara dev-ri anda evler var idi, Türk yetişkin, başkalar barbar idi. Hak Teala çün yarattı Türk'ü ilk, Dedi, 'Üç kıta da olsun ona mülk.' Mustafa nurunu alına koydu, 'Bill! Kemal'in nurudur, ol nur!' dedi."

– Kişiyi yüceltmenin karşılığı, kitleleri yok saymaktır. Öyle bir lider ki, bir başına şeylerin seyrini değiştiriyor! Bir tarafta bir kişi, karşı tarafta milyonlar ve milyonların süreç üzerinde hiçbir dahli yok! Tabii oradan hareketle de insanüstü bir varlığa ulaşılır. Fakat doğru hatırlıyorsam sorunun o vehesine kısaca da olsa gönderme yapmıştım. Oradaki asıl amaç; kitlelerin rolü yok sayılıp, onun üzerinden sınıfsal çıkarların gizlenmesi, yok sayılması, kabullendirilmesi... Bu saçma bir anlayıştır ki; pre-modern, modernite öncesine ait bir anlayışa tekabül ediyor. Velhasıl lider boşuna yüceltilmiyor. Bu saçmalığın teşhir edilmesi gerekiyor.

Hocam, haklısınız. Ben Murat Belge'nin bir sözünü hatırlıyorum; şimdi hangi kitabında, makalesinde okuduğumu hatırlayamadım ama, "Atatürk'ün bütün suçlarından Mustafa Kemal 'i sorumlu tutmayın," diyordu Belge. Benzer şekilde, Mustafa Kemal'in kendisi de bana bir mevlüt vs. yaza demiyor.

– Elbette Mustafa Kemal'in siparişi üzerine yapılıyor değil ama sonuçta yapılıyor.

Hatta 2000'lerin başlarında iktidar açısından işler iyi giderken "iki ayyaş", "alkolik" vs şeklinde anarken Mustafa Kemal'i, işler kötü gitmeye başladığında Anıtkabir'e gitmeye, Mustafa Kemal'i "Gazi Mustafa Kemal" şeklinde anmaya vs. başlayacaklar. Atatürk'ün böyle farklı dönemlerde farklı...

– Buna, liderin amaca uygun kullanılması denebilir.

...Her dönemde bu durum çok da değişmiyor gibi; Behçet Kemal için de, Tayyip Erdoğan için de, Demirel ve Ecevit için de geçerli.

– Aslında Mustafa Kemal de pekâlâ kendini yüceltmeye yönelik çabalara müdahale edebilirdi ama etmiyor. Mesela şöyle bir şey söyleyebilirdi: "Sağlığımda olsun, ölümümden sonra olsun, sakın ola beni yüceltmeye kalkma-

Bir alından bir alına kaydı ol nur Cengiz'in Timur'un alınındaydı ol Ger dilesiz, bulasız oddan necat, Mustafa-yı ba-Kemal'e essalat!" Ol Zübeyde, Mustafa'nın ânesi Ol sedefden doğdu ol dürdânesi! Gün gelip oldu Rıza'dan hâmile Vakt erişti hafta ve eyyâm ile. Mustafa'nın gelmesi oldu yakın, Çok âlâmetler belirdi gelmeden. Der Zübeyde çünkü vakt oldu tamam, Kim vücade gele ol hayrülenam. Geçti böyle, nice ay nice sene Vakt erişti bin sekiz yüz seksene. Hayrete Zübeyde ol zaman Artacaktı büsbütün derdi yası Gördü kim bir köşede Türk atası Kırmızı bir bezde görmüş bir beyaz Kulağım verdim dinledim Söylediği sözü ol dem anladım Der ki ey bayrak, yüzüm tuttum sana Merhaba ey canı canan merhaba, Merhaba ey derde derman merhaba. Merhaba ey asi millet melcei, Merhaba ey inkılâplar menşei. Merhaba ey baş halâskâr merhaba Merhaba ey ulu serdâr merhaba! Merhaba ey milletin mahbubu sen Merhaba ey Türklüğün matlubu sen Ger dilersiz bulasız şevkü necat, Can verin tek Türk'e râm olsun hayat. Ger dilersiz, bulasız halktan necat, Atatürk'e Atatürk'e es selât. Ol zamanda eylemiş tâlim meğer, Mustafayı harbiyeye verdiler. Başka fanilerle farkı gördüler, İnönü'de Atatürk'ü gördüler. Ger dilerseniz bulasız şevk-ü necat, Atatürk'e Atatürk'e selât..."

“yın!” diyebilirdi ama demiyor. Mesela Fidel Castro; heykellerinin, anıtlarının yapılmasını kesinlikle yasaklamıştı. Onca anıt yapmak sadece mantıksız değil, aynı zamanda tam bir millî israf. Aynı AKP döneminin büyük projeleri, çılgın projeleri gibi... Bir yaz Fransa’dan bir grup arkadaşım gelmişti. Nereye gitsek Mustafa Kemal... İçlerinden biri, “Sizin tarihinizde başka hiç adam yok muydu?” demişti.

Evet evet, ’26, ’27’de başlıyor anıt yapma işleri.⁴⁰ Heinrich Krippel’e yaptırıyorlar Sarayburnu’ndaki ilk heykeli, sonra da devamı geliyor zaten.

– Ama işte Mustafa Kemal de aslında havaya girmiş görünüyor. Mesela pekâlâ, “Bir dakika, ne yapıyorsunuz siz?” diyebilirdi. Herhalde hoşuna gidiyordu, kim bilir!

Kendisine daha genç yaşlarından itibaren misyon, bir kurtarıcı misyonu yüklediğini çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Norman Itzkowitz’le Vamık Volkan da *Ölümsüz Atatürk*⁴¹ kitaplarında bunu narsisist kişilik kavramı etrafında tartışıyorlar.

– Aslında bu durum bir başka bakımdan da önemli. Eğer yapılan gerçekten bir devrim olsaydı, bu tür zorlamalar ve saçmalıklar da olmazdı herhalde. Kurtarıcı-kurtarılan ikilemi bu boyutlarda tezahür etmezdi. Uzun lafın kısası, orada söz konusu olan, bir açığı kapatmakla ilgiliydi diyebiliriz.

Aslında o kuşakta –sadece Mustafa Kemal değil de kuşağın tamamında– bir kendini feda etme, bir alturizm var. Enver Paşa da yurtdışına kaçarken Kasım ’18’de, Naciye Sultan’a –ki Naciye Sultan sonuçta Abdülmecit’in torunu, onun oğlu Şehzade Süleyman Efendi’nin kızı– ölürsem kardeşimle evlen vs. diye vasiyet ediyor. Burada bence, ben ölürsem kardeşimle evlen

40 İlk Atatürk anıtı, heykeltıraş Heinrich Krippel’e yaptırılan ve 3 Ekim 1926 tarihinde açılan Sarayburnu Atatürk Anıtı’dır. Anıt Mustafa Kemal’in 16 Mayıs 1919’da İstanbul’dan ayrılarak Kurtuluş Savaşı’nı başlatışını sembolize eder.

41 Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk A Psychobiography*, Chicago University Press, 1984. Kitap, ilk kez 1998 yılında, Bağlam Yayınları tarafından *Ölümsüz Atatürk, Yaşamı ve İç Dünyası* başlığıyla Türkçe yayımlanır. Volkan ve Itzkowitz, kitabı “Atatürk’ün iç dünyasını onun kişilik yapısına göre” incelemek amacıyla yazdıklarını belirtirler. *Narsisist kişilik (narcissistic personality)* ise bu çalışmanın analitik bir aracı olarak seçilir; bir ahlâki yargının (bencillik vs.) tezahürü olarak değil. Yazarlar, kişilik yapılarının, kişinin kendi benliğine yaptığı yatırım ölçüsünde de değerlendirildiğini; bu çerçevede narsisizmin, kişinin kendi benliğine yönelik (*self-love*, *öz-sevgi* anlamında) teknik bir terim olduğunun da altını çizerek. Yazarlara göre, narsisist ne iyidir ne de kötü; “...nefes alıp vermek kadar doğal bir şeydir.” Liderler – Atatürk de – narsisist kişilerdir. Yazarlara göre liderler, kişiliklerine diğerlerinden fazla yatırım yapan kişilerdir. Bir kişilik yatırımı olarak narsisizm, tüm insanlar için nasıl yemek içmek kadar doğalsa, bir liderin kişiliğine diğerlerinden daha fazla yatırım yapan bir kişi olması da o kadar normal karşılanmalıdır.

de miras bölünmesin gibi iktisadî bir şey değil de bir feda kültürü, bir altu-
rizm var. Naciye Sultan da Enver Paşa'nın ölümünden sonra onun vasiye-
tini yerine getiriyor, kardeşi Kâmil Bey ile evleniyor. Hatta bir kızı da Kâ-
mil Bey'den oluyordu galiba. Keza, Resneli Niyazi de dağa çıkarken karı-
sını –ki o da yeni evlenmiş o zaman– kayınbiraderine emanet ediyor. Bun-
lar böyle ölüme gider gibi gidiyorlar. Bu kuşak; adanmışlık duygusu, feda
kültürü çok belirgin, serdengeçti bir kuşak hocam.

– Aslında İttihatçı kadrolar, son derecede idealist ve müthiş disiplinliler.
Bunların davaya inançları tam. Her an vatan için ölmeye hazırlar. Tabii karşı-
larında müthiş bir istibdat rejimi var. Öylesi koşullarda bir aktör, bir militan
olarak sahneye çıkmak babayığitlik istiyor. Bu, kelle koltuktasın demek. De-
diğimiz gibi İttihat ve Terakki Örgütü İtalyan Karbonari Örgütü modelinde
kuruluyor. Orada ölüm korkusu diye bir şey yok. O kadar ki, insanda hay-
ranlık uyandırmaması mümkün değil.

Cumhuriyet, aydınlanma ve modernite: Bir oksimor mu?

Tanzimat dönemini de içine alarak siz, “devleti kurtarma” mantalitesinin
modernite ile uyum sağlayamayacağını söylüyorsunuz. Çünkü modernite-
nin, metafizikle bir hesaplaşma olması gerektiğini; Tanzimat’la başlayan,
Cumhuriyet’le devam eden süreçte ise böylesi bir hesaplaşmanın olmadı-
ğını iddia ediyorsunuz. Sizin kelimelerinizle tekrar edecek olursam, “Mo-
dernitenin sonuçlarını ithal etmenin modernitenin yerine ikâme edildi-
ğini” ifade ediyorsunuz. Bu hususu biraz daha detaylı tartışabilir miyiz?

– Biliyorsun, modernite demek eski rejimin geleneksel ideolojisinden,
onun düşünce tarzından radikal bir kopuş demektir. Yani ne demek işte; “in-
san, tarihini yapar,” demektir. Dolayısıyla kendi dışında bir yere, bir şeye, bir
varlığa gönderme yapmamak demektir. Modernite devrimi eski rejimin pey-
dahladığı kutsallıklara itibar etmemek demektir. Velhasıl radikal bir emansi-
pasyon (kurtuluş) demektir. Aynı şeyi başka türlü ifade edersek modernite,
insanın yaptığı şeylerden sorumlu olması, kendi dışında bir güce itibar etme-
mesi demektir. Eğer insan, olup bitenlerin sorumlusuysa, bu aynı zamanda
insanın olayların seyrini değiştirme, sosyal süreci etkileme yeteneğine de sa-
hip olması demektir. Velhasıl, “Benim aklım bana yeter,” demektir.

Modernite devrimi, uzun insanlık tarihinin, sınıflı toplumlar tarihinin en
önemli kırılma anlarından biri, bir dönüm noktasıdır. Başka türlü söyler-
sek, eski rejimle –*Ancien Régime* ile– ve onun egemen ideolojisiyle hesap-
laşmak demektir. “Bu dünyanın işlerinden, burada olup-bitenlerden biz, in-
sanlar sorumluyuz,” demektir. İşte bu zihinsel, düşünsel devrimle eski reji-

min hâkim ideolojisine savaş açılıyor ve belirli bir eşik aşıldınca da eski rejimler yıkılıyor.

Sadede gelirse; bizde, Osmanlı'da hiçbir zaman bir modernite devrimi yaşanmıyor. Geleneksel ideolojiden hiçbir zaman bir kopuş gerçekleşmiyor. Tanzimat, Islahat, Genç Osmanlılar, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde yapılmak istenen, eski rejimi yıkıp yeni bir şey yapmak değil. Başlıca amaç, başlıca kaygı, eski rejimi korumak ve yaşatmak. Daha açık söylersek, orada söz konusu olan, rejim içi bir muhalefet. Bu işi yapanlar da rejimin adamları. Onların kafasındaki yegâne soru, "Bu devlet nasıl kurtulur?" sorusuydu. "Bu rejim nasıl yıkılır, nasıl dönüştürülür, nasıl yeni-farklı bir şey yapılır?" sorusu değil. İmparatorluğu yaşatmak için giriştikleri yenilik hareketleri denilen, Batı'dan bazı kurum ve kuralları ithal etmekten ibaretti. Aslında yenilikler, eski bünyeye, eski yapıya yama yapmaktan ibaretti ve bilindiği gibi yama, o şeyi başka şeye dönüştürmez. Eğer gerçekten bir modernite devrimi, radikal bir aydınlanma yaşanmış olsaydı, her şey farklı olurdu. Mesela 21. yüzyılın başında Türkiye'yi politik İslâmcı bir iktidar yönetiyor olmazdı. Cennet pazarlayıcıları arz-ı endam etmezdi. Bizde yenilikçilik hareketleri denilenlerin misyonu ve varlık nedeni, kutsal devleti korumak ve yaşatmaktı. Aksi halde şeylerin seyri bambaşka olurdu.

Sizin yazılarınızdan anladığım şey, bu aydınlanmanın, modernitenin Eski Rejim olarak kodladığı şey, sadece krallık ya da feodalite değil. *Ancient Regime* bir zihniyet; krallık, feodalite vs. o zihniyetin bir ürünü. *Ancient Regime* o zihniyet dünyası, modernite de o zihniyet dünyasıyla hesaplaşmanın yekûnu.

– Bilindiği veya bilinmesi gerektiği gibi, bir sosyal sistem, bir sosyoekonomik formasyon, bir üretim tarzı; ekonomik, sosyal, politik, ideolojik, etik, estetik vs. kertelerin bütünlüğü demek. Önemli bir şey de, bu kerteler arasında diyalektik bir belirleyicilik ilişkisi olması. Bir sosyal formasyonu anlamak; işte bütün bu kertelerin, belirleyiciliklerin diyalektik bütünlüğünü anlamayı, bilince çıkarmayı gerektiriyor. Tabii bunu söylemek, söz konusu kertelerin eşit ağırlıkta belirleyiciliğe, öyle bir öneme sahip olduğunu söylemek değildir. Her aşamada, her tarihsel dönemde ve daima bir asıl belirleyici oluyor. Mesela kapitalist toplumda, burjuva toplumunda, asıl belirleyici kerte ekonomidir. Oysa kapitalizm öncesi toplumlarda, sosyal formasyonlarda asıl belirleyici unsur siyasettir. Onu da önceleyen dönemin üretim tarzlarında da ideolojidir. Bu farklılığı, bu ayrımı bilmek son derecede önemlidir... Batıda eski rejimlere karşı ortaya çıkan muhalefet ya da itiraz; köklü, bütünlüklü, radikal bir muhalefetti. Böylece siyasetin belirlediği bir sınıflı toplumdan, ekonominin başat belirleyici olduğu başka bir sınıflı topluma, bir üretim

tarzına geçilebildi. Bizim yenilik hareketlerinde, eski rejimi yıkmak, onunla cepheden bir hesaplaşmaya girişmek diye bir kaygı, böyle bir amaç yoktu. Yenilikçi denilenler pek de yeni değildi. Asıl amaçları yeni bir şey yapmak değil, kendi varlık nedenleri de olan kutsal devletlerini korumaktı. Batı'daki kurumların bazı düşünce tarzlarının ithal edilmesiyle sorunların çözülebileceğini sanıyorlardı. Ayakları yere değmiyordu. Ve sonuçta ithal edilen yeni şeyler, imparatorluğun yarı sömürgeleşmesini hızlandırdı. Aslında orada söz konusu olan, nafile bir çabaydı. Artık verili temelde ve ilişkiler bütünü dahilinde, imparatorluğu yaşatmanın, varlığını sürdürmenin maddi koşulları çoktan ortadan kalkmıştı. Kitaplarımdan birinin başlığı *Yenilgi Tuzakı*, biliyorsun. Velhasıl o kafayla o tuzaktan kurtulmak mümkün değildi. Burjuva düzenin ürünlerini ithal etmek, onu üretmek demek değildi. Mesela, Türkiye'de devletin göbeğinde Diyanet İşleri Başkanlığı (doğrusu Diyanet İşleri Bakanlığı) diye bir kurumun varlığı her şeyi açıklamıyor mu?

Cumhuriyetle birlikte rejimin yüzü değişiyor ama gövdede kayda değer bir değişiklik olmuyor. Emperyalist Batı'nın yarı sömürgesi, bu sefer de yeni sömürgesi oluyor. Şeylerin gerçeğine nüfuz etmenin yolu; resmî tarihin, resmî ideolojinin ötesinde bir anlayışı, bir bakışı ve kavrayışı gerektirir. Daha da ötede, hâkim burjuva ideolojisiyle cepheden bir hesaplaşma olmadan şeylerin seyrini değiştirmek, farklı-yeni bir şey yapmak mümkün değildir. Eğer ideolojik istiklalimizi kazanamaz isek, havanda su dövmek kaçınılmazdır. Ve bizi kurtaracak olan da radikal eleştiridir. Bilindiği gibi, radikal olmak, sorunların kökenine inmektir.

Özetle, modernleşme bir akıl tartışması, insan-tarih-özne tartışması haline almayınca, biz aslında cep telefonu kullanan, kravat takan, araba, bilgisayar kullanan geleneksel adamlar haline geliyoruz ve tıpkı cep telefonu, bilgisayar vs. örneğindeki gibi benzer şekilde modern parlamentoyla yönetilen modern olmayan adamlar vs. haline geliyoruz...

– Çok güzel söyledin Mete; evet, aynen öyle...

Ama hocam şu da var şimdi; Almanya gibi aydınlanmayı felsefi düzeyde yaşamış, ona öncülük etmiş, geleneksel düşünce ile muazzam bir hesaplaşmaya girişmiş bir ülkede de faşizm yaşanacak?..

–...Nasıl?

Demek istiyorum ki, Almanya gibi, modern felsefenin inşa edildiği; modernitenin, aydınlanmanın, aklın en yoğun tartışıldığı; Kant'ın, Leibniz'in, Hegel'in vs. yetiştirdiği bir ülkede de inanılmaz bir şekilde faşizm yaşanabildi!

– Tarihte öyle arızalar olur ama geçici olarak. Tarih zorlamalara izin vermez. Çok geçmeden bir düzeltme operasyonu kendini dayatır. Normalden sapma geçicidir, istisnadır. Çünkü tarihte geriye dönüş yoktur. Faşizm çılgınlığı eni sonu iki onyıllık bir varlığa sahip olabildi. Halkların itirazı gecikmedi; faşizm, emekçi sınıfların kahramanca mücadelesiyle yenildi. Tabii bunu söylerken işi hafife alıyor değilim. Faşizmin yıkımı müthişti. Türkiye’de Osmanlı İmparatorluğu’nu 21. yüzyılda ihya etmek, mümkünse 7. yüzyıla dönmek gibi saçma kuruntulara ve hezeyanlara kapılmış politik İslâmcı iktidar, öyle bir şey yapabilir mi? O zevatın yapmak isteği şey mümkün mü? Toplumun geniş kesimleri o saçmalığa “evet, buyurun” mu diyor? O ipe sap gelmez saçma dayatmanın karşısında geniş bir kitle yok mu?

Var hocam, olmaz mı!..

– Almanya’da Nazizm, İtalya’da Mussolini faşizmi, İspanya’da Franko, Portekiz’de Salazar vs; sonuçta şeyler yerli yerine oturmadı mı? Geline aşamada modernite öncesine dönmek artık mümkün değildir. Bu, oralarda modernite devriminin kökleştiği anlamına geliyor. Açılan parantez kapanıyor sonuçta.

Altı ok: Zaruretin fazilet sayılması

Hocam, *Reel Atatürkçülük* kitabında Türkiye Cumhuriyeti’nin niteliğini tartışırken, rejimin temel ilkelerini; laikliği, devletçiliği, halkçılığı vs. tek tek ele alıp, kendi ilkeleri, prensipleri bağlamında rejimi ciddi bir eleştiriye tabi tutuyorsunuz. Eleştirilerinize laiklik ile başlamışsınız, devletçiliğe apayrı bir başlık ayırmışsınız. Aslında biraz önce de konuştuk; rejim kendine laik diyor ama siz Türkiye’de laiklik vs. yok diyorsunuz. Hocam, Altı Ok da denilen bu ilkelere ilişkin eleştirileriniz nelerdir? Laf ondan açılmışken, laiklik ilkesiyle başlayarak devam edelim arzu ederseniz. “Bir kafa karışıklığı” diyorsunuz laiklik için...

– Şimdi bak, Türkiye’de laiklik ile ilgili müthiş bir kafa karışıklığı var. Laiklik, rejimin bütün inançlara mesafeli olması vs. değildir. Laik rejimin, kutusal sayılanı paradigmanın dışına çıkarması gerekiyor. Halbuki Türkiye’de duruma baktığın zaman, dini farklı derecelerde araştıran bir tarih geçmiş görüyoruz. Bu Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde de böyle. İlk başlarda tabii iktidar, kendi konumunu sağlamlaştırmak adına dinsel taassubu püskürtüyor ama; hiçbir zaman onunla hesaplaşmak, onu denklemin dışına çıkarmak gibi bir niyeti ve kaygısı yok. Zaten o işi iktidarlar yapmaz, yapamaz. O iş, entelektüellerin işidir, anlatabiliyor muyum? Mesela Aydınlanma’ya bak-

tiğin zaman, Avrupa'daki moderniteye baktığın zaman onu görürsün. Entelektüelin biricik misyonu ve varlık nedeni, söylemle gerçek-retorikle realite arasındaki uyumsuzluğu açığa çıkarmak, teşhir etmektir. Retorik ne? Senin anayasanda ne yazıyor şu anda? "Türkiye Cumhuriyeti laik, demokratik, sosyal bir hukuk devletidir," diyor, değil mi? Nerede bu laik, demokratik, sosyal hukuk devleti, Türkiye'nin neresinde? Bir bilen, gören var mı? Aslında Türkiye'deki rejime demokratik, laik, sosyal hukuk devleti demek, kısaca bir cümlede dört yalan söylemektir. Daha baştan bir şeye açıklık kazandıralım: Bu dünyada hukuku olmayan bir devlet olmaz. Her devletin mutlaka bir hukuku vardır. İyi de devletin hukuku aslında kimin hukuku? Aslında hukuk devleti, hukukun üstünlüğü gibi söylemlere ideolojik manipülasyon amacıyla başvuruluyor. Oradaki amaç da mevcut olanı, mevcut durumu farklı ve iyi bir şeymiş gibi sunma, dayatma zorlamasından başka bir şey değildir. Basbayağı egemenin söylemidir. En ilkel kabilenin bile bir hukuku vardır. Hukuk devleti deyip, mevcut sömürü ve baskı rejimi meşrulaştırılıyor. Ağzını açan siyasetçi, devlet adamı söze hukuk devletiyle başlıyor.

Yeri gelmişken, istersen bir hatırlatma yapalım: Kavramların, kelimelerin önüne konulan niteleme sıfatları, mistifikasyon (yanılsama) yaratmak, bir şeyi olduğundan farklı göstermek ve tabii ki kabullendirmek amacıyla yapılıyor. Mesela son birkaç onyılın "sürdürülebilir kalkınma"sı bu konuda iyi bir örnektir. Kalkınmanın bir sürdürüleemeyeni, bir de sürdürülebilir olanı mı var? Neden zahmete katlanıp kalkınmanın önüne bir niteleme sıfatı konuyor? Kalkınma sürdürülebilir değil de ondan! Aslında orada yapılan bir oksimor ki, yan yana getirilmesi caiz olmayan, uygun olmayan iki kelimeyi yan yana getirmek anlamındadır.

Soruya gelirsek; yenilik hareketlerinden beri laiklik yönünde bir eğilim, öyle bir niyet var. Fakat niyet yeterli değildir. Türkiye'nin gerçekten laik olabilmesi için, rejimin (devletin) egemen ideolojisiyle cepheden bir hesaplaşma gerekiyordu. Sende olan ne? Egemen ideolojinin merkezinde din var. O zaman ne yapmak gerekirdi? Dini, denklemin dışına çıkarmak gerekirdi. Devletin dine karışmaması gerekirdi ki o da bir modernite devrimini gerektirdi. Zira, laik bir rejimden söz edebilmek için, siyasetin hiçbir dinî işlev üstlenmemesi, dinin de politik-kamusal alanın dışına çıkarılması, politik bir misyon yüklenmemesi gerekir. Ne din politikaya ne de politika dine karışacak. Laikliğin olmazsa olmazı budur. Bizde durum hiçte öyle olmadı. Diyanet İşleri Başkanlığı devletin göbeğinde yer almaya devam etti, devlet dine her zaman karıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında rejimin dine yaklaşımı daha çok bastırma şeklindeydi. Rejim yanlış dinci unsurlar ödüllendirilirken, muhalif dinciler cezalandırılıyordu. Bu, "Bizden yana olan dinci mutteberdir," demektir. Devletin dine karıştığı yerde, dinin de siyasete müdahale

le etmesi kaçınılmazdır. Bizde devletin dine karışması, müdahale etmesi sorun edilmiyor.

II. Emperyalist Savaş sonrasında dine yaklaşım değişiyor. Baskının yerini teşvik, kayırma alıyor. Demokrat Parti'yle başlayan süreçte adım adım dinci gericiliğin önü açılıyor. Tabii bu, sadece Türkiye'nin egemenlerinin, mülk sahibi sınıfların bir tercihi değildi. ABD-NATO faktörü de belirleyici bir unsurdu. Şimdilerde FETÖ denilip lanetlenen şey gökten zembille inmedi. Din, yükselen demokratik-sol-sosyalist muhalefetin önünü kesmek üzere araçlaştırıldı, kullanıldı. Daha 1970'li yıllarda dinci partiler hükümet ortağıydı. 12 Eylül Amerikancı-NATO'cu darbe sonrasında da dinin önü sonuna kadar açıldı. Cumhuriyet tarihinin beşte birinde dinciler iktidar oldu. Onun için Atatürkçü kanadın "Türkiye laiktir laik kalacak!" sloganının hiçbir zaman reel bir karşılığı yoktu. Elbette Türkiye'deki rejimin öteki Müslüman ülkelerden bir farkı vardı. Belki Türkiye için yarı laik demek daha uygundur ama son yirmi yılda o yarının da yarısı gitmiş görünüyor. Kadir Cangızbay, Türkiye'deki rejime "laikrasi"⁴² diyor. Bence de gayet yerinde bir adlandırma. Laiklik diyor, laiklikle bir ilgisi yok. Sen vergi topluyorsun, topladığın vergilerle din adamlarına maaş veriyorsun, dinî kurumların var vs. Laiklik hangi durumlarda olur? "Kardeşim bu senin inançların, siz kendi içinizde çözün" dersiniz. Mesela sayıları artık devede kulak da olsa bu ülkede Müslüman olmayan da var; onlar nasıl çözüyor bu işi? Mesela ilk nüfus cüzdanımda benim dini İslâm, mezhebi Hanefi yazıyordu. Senin zamanda yoktu değil mi?

Yok hocam; siz o eski, defter şeklindeki nüfus cüzdanlarını diyorsunuz sanırım. Onlar '70'lerin sonuna kadar kullanılmıştı yanlış bilmiyorsam. Hocam ilk çıkan hüviyet cüzdanlarında göz rengi, boyu, siması falan da yazıyormuş.⁴³

42 Laikrasi: Kadir Cangızbay'ın Liberte Yayınları'ndan 2006 yılında yayımlanan *Çok-Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi* kitabında laikrasi kavramı için şu dile getirilir: "Fransa'da, resmî tatil gününün pazar, pazar'ın ise aynı zamanda Hristiyanların kutsal günü – dinsel bir anlam/değer/işleve sahip olduğundan kalkarak, Fransa'nın laik olmadığını, en azından resmî tatil günü konusunda laikliğe aykırı bir yapılaşma arz ettiğini söylemek ne denli olanaksız ise, resmî/devlet sel olanın dinsel de olanla örtüşmesini istemenin belirli bir müeyyideye maruz kalmaya yol açması ve bu müeyyidenin ağırlığı ölçüsünde, artık gerçekten laik bir rejimle değil, kültürel hayatın tümünü kendi müdahale ve düzenleme alanına ithal etme hevesindeki totaliter bir laikrasiyle karşı karşıya olduğumuzu ileri sürmek de o kadar meşrudur: herhangi bir resmî/devlet sel düzenlemeyi dinle temellendirmek ne denli teokratik/laiklik dışı bir tasarrufsa, yine herhangi bir resmî/devlet sel düzenlemeyi illaki dinsel olandan farklı, onunla örtüşmeyecek şekilde biçimlendirmek de aynı derecede laiklik dışı ama bu defa teokratik değil de laikratik bir tasarruf olacaktır."

43 Sohbetinde bahsedilen nüfus cüzdanları 1889 yılında Sicilli Nüfus Ahali İdare-i Umûmiyesi tarafından "Devleti Âliye-i Osmanî Tezkiresi" adıyla çıkarılan kimlik belgeleridir. 1927 nüfus sayımları esas alınarak hazırlanan otuz iki sayfalık nüfus cüzdanları 1928 yılında eski harflerle, 1929 yılında ise yeni harflerle yayınlandı. 1 Haziran 1976 yılında tek yapraklı, kadınlar için pembe, erkekler için mavi olarak düzenlenen kimlik kartları kullanılmaya başlansa da eski def-

– Benim nüfus cüzdanımda “dini İslâm, mezhebi Hanefi” yazılıydı. Dinini nüfus cüzdanına yazdırmış laik bir rejim olur mu? Olmaz. Onun için, rejimin niteliğine dair –ben şahsen– eleştirel bakmayan bir düşüncenin modernite anlamında bir kıymet-i harbiyesi olduğunu düşünmem.

Diyanet İşleri Başkanlığı gibi bir kurumun var olması ya da devletin dini araçsallaştırması, cami imamlarının aynı zamanda devlet görevlisi olmaları ya da nüfus cüzdanlarında din hanesinin yer alması gibi ta Cumhuriyet’in ilk döneminden beri devam eden tüm bu uygulamaların, Osmanlı’nın da devraldığı o tribüter devlet geleneğinin, *axial* devlet geleneğinin, o sezaropapist⁴⁴ (*caesaropapist*) devlet geleneğinin Cumhuriyet Dönemi’ndeki bir uzantısı olduğunu söyleyemez miyiz? Batılı bir laiklik uygulamasının bu sezaropapist geçmişi tamamen elinin tersiyle itmesi mi gerekiyordu? Erken Cumhuriyet laikliğine sezaropapist bir laiklik olarak bakmak mümkün olabilir mi?

– Laiklik dine karşı-dinden yana olmakla ilgili değil. İnançlar bireyi angaje eder ve öyle olması gerekir. İsteyen camiye, isteyen kiliseye, isteyen havraya gider. İsteyen onların yanından geçmez. İsteyen namaz kılar, oruç tutar... İsteyen istediği gibi giyinir. Tabii onun da bir sınırı var ve olmalıdır. Mesela peçe, burka gibi şeyler asla kabul edilebilir değildir. Zira o tür kıyafetler bireyi tanınmaz hale getiriyor. İçinde ne olduğu, kim olduğu belli değil. Laik bir rejim asla öyle bir şeye izin veremez. Bireyin tanınırlığını engelleyen kıyafete izin verilmemesi gerekir. Sen Diyanet’in bütçesinin kaç lira olduğunu, kaç bakanlık bütçesinden fazla olduğunu biliyor musun?

Bayağı var; hatta birçok icracı bakanlığın toplamından fazla diye biliyorum.

– Böyle bir şey olur mu? Bırak insanlar ibadet işlerini gönüllü olarak halletsinler; cami mi yapılacak, yapsınlar. Tabii bizde işleri zorlaştıran bir şey vardı. Ta Osmanlı’dan beri din, devletin içinde. Şeyh-ül İslâm hükümetin bir üyesi. Hristiyan Batı’daysa işi kolaylaştıran bir şey vardı. Kilise, *clergé* [ruhban sınıfı] devletten bağımsız, ayrı bir kurumdu. Orada kral-kilise-halk üçlüsü vardı ve kilise başlı başına bir egemenlik kurumuydu; sömürücü bir kurumdu. Kitleleri bezdirmişti. Bizde öyle bir durum yoktu ki; bu, işi zorlaştıran bir şeydi.

terler şeklindeki kimlik belgeleri 1991 yılına kadar geçerliliğini korudu. Fikret Başkaya’nın bahsettiği kimlik kartları 1991’e kadar geçerliliğini koruyan kimlik belgeleridir.

44 Sezaropapizm: Dünyevi iktidarla dini iktidarın aynı kişide birleştiği yönetim modeli. Bu yönetim şeklinde dünyevi iktidar, dini kontrol altında tutar. Din kurumu kamu yönetimi kurumu olarak örgütlenir.

Rejimin halkçılık ilkesi ile ilgili de eleştirileriniz var. Halkçılığın İttihatçıların dile getirdiği bir kavram olduğunu söylüyorsunuz *Reel Atatürkçülük*'te. *Paradigmanın İflası*'nda da Türkiye Cumhuriyeti'nin niteliğini tartıştığınız bölümlerde Halkçılık Beyannamesi'nin⁴⁵ de bütünüyle taktik amaçlar için uydurulduğunu söylüyorsunuz. Halkçılık, halk dışındaki bir seçkinler kurumunun halk adına ve yararına bir şeyler yapmak istemesi olarak tanımlanabilir mi?

– Bence tanımlanabilir. Halkçılık esasen halkı değil, yönetici egemenleri angaje eden bir söylem. Reel bir karşılığı yoktu. Sömürü düzenini meşrulaştırmanın-dayatmanın bir aracı olarak görülebilir. Mesela, toprak reformuna yanaşmayan bir rejim nasıl halkçı olacak?

Haklısınız, Halkçılık Beyannamesi'nin zamanlaması ve dili açısından taktiği çok net. Nitekim Halkçılık Beyannamesi'nin yayınlanmasından önce, dönemin sol partileri Rusya'daki Narodnik⁴⁶ hareketlerinden etkilenerek birçok beyanname vs. neşretmişler. Mustafa Kemal'in Halkçılık Beyannamesi de ağır bir sol dile, antiemperyalist, antikapitalist bir jargona sahip. 1921 Anayasası'nın taslağı, layihası olarak veriliyor Beyanname. Ama daha sonra, o antikapitalist, sosyalist dil tamamen budanıyor Meclis komisyonlarında. O dönemde herkes kendisini halkçı olarak tanımlıyor.

– Rusya'daki devrim bütün dünyada muazzam bir etki yaratıyor. Devrimden etkilenmeyen bir yer yok. Halkçılık söylemi tam da tersini yapmanın aracı bir söylem. Mesela Medeni Kanun'un İsviçre'den,⁴⁷ Ticaret Kanunu'nun Almanya'dan,⁴⁸ Ceza Kanunu'nun İtalya'dan ithal edilmesi akla geliyor da bir yerden de iş kanunu ithal etmek biraz geç akla geliyor; 1936'da İş Kanunu çıkarıyorlar.⁴⁹ Medeni Kanun ithal ediliyor, toprak ağaları o kanuna

45 Halkçılık Beyannamesi: 18 Kasım 1920'de, Mustafa Kemal tarafından TBMM'ye sunulan, Millî Mücadele'nin ve açılmış bulunan TBMM'nin maksatlarının özetlendiği beyanname. Bu beyanname, 1921 yılında kabul edilecek anayasa olan Teşkilat-ı Esasiye'nin giriş bölümünü teşkil etmiştir.

46 Narodnik (Halka Doğru) Hareketi: Çarlık Rusya'sında 19. yüzyıl başlarında Alexander Ivanoviç Herzen, Nikolai Gavriloviç Çernişevski ve Piyotr Lavroviç Lavrov gibi isimler önderliğinde ortaya çıkan devrimci, küçük burjuva hareketi. Köylülüğü devrimci bir güç olarak gören Narodnikler, Çarlık rejiminin yıkılmasını ve toprağın köylüye verilmesini savundular.

47 17 Şubat 1926 tarih 743 sayılı Türk Kanunu Medenîsi, Eugen Huber tarafından yazılan ve 1 Ocak 1912 tarihinde İsviçre'de yürürlüğe giren İsviçre Medeni Kanunu'nun resepsiyonundan oluşturulmuştur. Bu kanun 22 Ocak 2001 tarih 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu yürürlüğe girene kadar yürürlükte kaldı.

48 26 Mayıs 1926 tarih ve 865 sayılı Ticaret Kanunu farklı esaslara dayanan ve çeşitli ülke hukuklarından alınmış hükümlerden oluşmaktadır. Genel hükümleri 1882 tarihli İtalyan Ticaret Kanunu'ndan, ortaklıklarla ilgili hükümler Alman ve Fransız kanunlarından devşirilmiştir.

49 15 Haziran 1936 tarih 3008 sayılı İş Kanunu *Resmî Gazete*'de yayınlanmasından bir yıl sonra 1937'de yürürlüğe girer. Sohbetinde bahsedildiği üzere bu tarih, medeni, ticaret, ceza gibi di-

dayanarak topraklarını, mülklerini genişletiyorlar. Özetle süreci bir bütün olarak anlamaya, kavramaya çalışmak gerekiyor. Yani bütüne odaklanmak! Esasen halkçılık kavramı Millî Mücadele yıllarından başlayarak her dönemde farklı amaçlar için ama bir ideolojik manipölasyon işlevi görüyor. Başlarda muhalefeti etkisizleştirmek için... İlerleyen dönemde de örneğin 1930'lu yıllarda da kitleleri rejime bağlamak, emekçi kitlelerin rejime yabancılaşmasını engellemek için kullanılıyor. Ve ortada reel bir durum, yeni bir şey yok. Sadece bir retorik... Daha önce bu soruna değinmiştik.

Hocam, devletçilik ilkesiyle ilgili olarak “zaruretin fazilet sayılması” diyorsunuz. Devletçilik, zarureti nasıl fazilet haline getiriyor?

– Cumhuriyet kurulduğunda “devletçilik” diye bir şey yok, biliyorsun. Devletçilik ne zaman gündeme geliyor? '30'lu yıllarda. Ne olmuş o zaman? '29 Krizi dünyayı ezip geçmiş. Muazzam bir yoksulluk var. Kara yoksulluk var. Eğer devlet tarafından müdahale edilmezse, egemen sınıf ittifakının sürdürme imkânı yok o dönemde. En azından egemen sınıflar koalisyonunun sarsılma ihtimali çok yüksek. İşte o zaman devlet, ortaya çıkan boşluğu ödünlemek üzere sahaya iniyor. Devletçilik bir zaruret, bir zorunluluk olarak gündeme geliyor. Ama o dönemde bu tür politikalar dünyanın başka yerlerinde de, işte Latin Amerika ülkelerinde de gündeme geliyor. Kriz, hammadde ihracatına dayalı oligarşik sistemi sarsıyor. Devlet, ortaya çıkan boşluğu doldurmak üzere harekete geçiyor. Türkiye'de de 1. Sanayi Planı gündeme geliyor. Güzel şeyler yapılıyor tabii. Bir sürü fabrika kuruluyor. Sanayinin temelleri atılıyor. Mesela ben Sümerbank'ı çok severdim; elbisemin kumaşını, ayakkabımı, battaniyemi, akla gelen her şeyi hep oradan temin ederdim. 1992 yılında aldığım bir botu karlı, yağışlı kış günlerinde hâlâ giyiyorum. Şu anda örtündüğüm battaniyeyi de kırk yıl önce Sümerbank'tan takistile almıştım.

Fakat emperyalist savaş sona erip dalga dönünce, sanayileşme kaygısı gündemden düşüyor. Artık serbest ticaret, piyasa ekonomisi, hür teşebbüs şarkıları söylenmeye başlıyor. Eğer 1929 Krizi olmasaydı ne devletçilik ne de planlama gündeme gelecekti. Eğer bir ilke olarak devletçilik olsaydı, şeylerin seyri de başka olurdu. Savaş sonrasında Türkiye “Küçük Amerika” olma tercihi yapıyor ve sonuç ortada! Fakat söylediklerimi nüanse etmek için müsaadenle bir şey söyleyeyim: Biliyorsun, 1960'lı ve kısmen de 1970'li yıllarda dünyada kalkınmacılık revaçta ve Türkiye o dalganın dışında kalmıyor. Tekrar kalkınma planları uygulanıyor ve iyi kötü bir ithal ikâmecî sanayi ortaya çıkıyor. Ama 1980'de yeniden kompradorlaşma tercihi yapılarak her türlü

ğer temel hukukî düzenlemelere göre oldukça geç bir tarihtir. İş Kanunu'nun 72. maddesi grevi yasaklar.

kalkınmacılık ve sanayileşmeye elveda deniyor. Şu anda yaşamakta olduğumuz sefalet işte o tercihin sonucu. Özetle, hiçbir zaman devletçilik diye bütünlüklü bir ilke, istikrarlı bir pratik söz konusu olmadı.

Hocam, siz *Reel Atatürkçülük*'te de *Yenilgi Tuzağı*'nda da *Paradigmanın İflası*'nda da üç ilkeyi; laikliği, devletçiliği ve halkçılığı daha ağırlıklı olarak değerlendirmişsiniz. Diğer üç ilkeye detaylı olarak değinmenmişsiniz. İnkılapçılık, cumhuriyetçilik ve milliyetçiliğe dair görüşlerinizi de sorabilir miyim? Erken Cumhuriyet'in inkılapçılığına nasıl bakabiliriz?

– Geri kalan üçüne çok girmemiş miyim?

Üçü detaylı var, diğer üçü ayrı başlıklar vs. olarak, detaylı olarak yok hocam. İnkılapçılık için ne dersiniz?

– Rejim o dönemde kendini sağlama almak için aldığı her tedbiri, her uygulamayı birer “inkılap” olarak takdim ediyor. Bir de o dönemde, biliyorsun, her şeyi bir “ilke” olarak sunmaya da özen gösteriyorlar. Yapılan her şey “inkılap” sayılıyor. İşte harf inkılabı, şapka inkılabı vs... Daha sonra da onlara “devrim” denecek. İşte şu inkılabı, bu inkılabı, harf inkılabı, şapka inkılabı derken sonra onları devrim olarak adlandıracaklar. Özetle dil devriminden sonra inkılaplar da devrime uğruyor, inkılaplar devrim oluyor. İnkılap; değişmek, bir halden başka bir hale dönmek demek. Aslında Kemalist elit inkılaptan reformu anlıyor veya öyle görünüyor. Kesin olan bir şey varsa, o da kelimenin, kavramın gerçek anlamında devrimle bir ilgisi olmaması. Devrim, köklü değişimleri/dönüşümleri ima eder çünkü.

Hocam; aslında inkılâpların, bir sosyal bilim kavramı olarak devrim bağlamında değerlendirilmesi, örneğin şapka giymenin bir devrim olarak ifade edilmesi, elbette ki mümkün değil. Ancak kurucu kadronun kafasında inkılap denilen şeyin; daha doğrusu şapka gibi, alfabe gibi reformları inkılap olarak tanımlamalarını mümkün kılan şeyin; bu reformların ülkeyi muasır medeniyete götüreceğine dair pozitivist bir inançtan kaynaklandığı da aşikâr. Dolayısıyla, inkılap kavramını sizce muasır medeniyet kavramıyla birlikte düşünmek de mümkün olabilir mi?

– Evet, söylediklerine katılıyorum. Temeldeki sorunlara dokunmadan, Batı'nın aslında ne olduğunu tam kavramadan Batı gibi olma, ona benzer perspektifi ve umudu var; ama reel bir dönüşüm fikri yoktu. Olması da mümkün değildir. O kadroların zihin dünyası, başka, farklı ve yeni bir şey yapmaya elverişli değildi. Batı'yı ulaşılması gereken bir cennet olarak görüyor ve onun gibi olunabileceğine de inanıyorlardı. Onların ileriliğiyle kendi gerilikleri arasındaki ilişkinin mahiyetini anlamaktan acizdiler. Batı'nın

zenginliğini, ihtişamını neye borçlu olduğunu bilselerdi, oradaki zenginliğin başka yerlerdeki sömürü, yağma ve talan, köleleştirme, kolonizasyon, açlık, yoksulluk ve sefalet pahasına mümkün olduğunu bilselerdi; belki şeylerin seyri biraz farklı olabilirdi. Onlar Batı'nın gerçek yüzünü değil, görünen yüzünü görüyorlardı. Oysa, reel Batı çok farklıydı, onların sandığı gibi hiç değildi. Reel Batı kolonyalistti, emperyalistti, köleciydi, ırkçıydı, yağmacı ve talancıydı. Fakat rahatsız edici bir şey var: Bugünün yöneticileri de hâlâ akıllanmış değiller. Hâlâ muasır medeniyet şarkısı söylemeye devam ediyorlar. Üstelik sosyal kötülöklere ekolojik yıkımın eşlik ettiğı, insanlığın ve uygarlığın geleceğinin riske girdiğı bir tarihsel dönemde bile...

Cumhuriyetçilik için ne düşünüyorsunuz? Siz Cumhuriyet'in ilanının 1908'le birlikte analiz edilebileceğini ve Cumhuriyet'in ilanının Mustafa Kemal'in muhalefeti tasfiyesi ve "Tek Adam"lığı ile birlikte düşünölmesi gerektiğini söylemişsiniz. Cumhuriyet'in ilanı bir tarafa, cumhuriyetçilik ilkesi ile ilgili düşüncelerinizi de öğrenebilir miyim?

– Şimdi bir kere, "Cumhuriyet ne değildir?" Bu konuda net olmak, bilinç açıklığına sahip olmak gerekiyor. Bu dünyada çok iyi bilindiğı sanılan şeylerin, olguların, süreçlerin bile pekâlâ reel bir karşılığı olmayabiliyor. İnsanlar, "Bildiklerimiz ne kadar doğru ne kadar gerçek?" sorusunu sormayı akıl etmiyor. Şahsen Hegel'in şu sözünü hiç akıldan çıkarmamak gerektiğini düşünürüm her zaman. Hegel şöyle diyordu: "İyi bilinen şey, tam da iyi bilindiğı için, aslında bilinir değildir. Bilgi sürecinde kişinin kendisini ve başkalarını yanlış yönlendirmesinin en yaygın yöntemi, bir şeyin iyi bilindiğini farz edip o şekilde kabul etmektir." Bir şeyin olmaması, başka bir şeyin olduğu anlamına gelmiyor. Arapça bir kelime olan cumhuriyet, cumhurun (halkın) yönetimi demek. Halk çoğunluğunun iradesinin tecelli ettiğı rejim, yönetme/yönetilme tarzı demek. Latin dillerindeki karşılığı da *res publica*; Fransızcadaki *Républic*... Kelime, halkın yönettiğı, halk iradesinin belirleyici olduğu bir yönetim şeklini ima ediyor. Fakat gerçek, dünyada ne olduğu, olması lazım geldiğı değil de ne olmadığıyla tanımlanıyor ve öyle anlaşıyor. Krallık değil, imparatorluk değil, padişahlık değil; öyleyse cumhuriyettir, anlayışı hâkim. Artık kral, padişah, imparator yönetmeyecek; onlar sahneden çekilmiş, iktidar miras yoluyla geçmeyecek. Ama gerçek dünyada kim, kimler yönetiyor? Eğer gerçekten halk yönetimleri olsaydı, cumhuriyet olsaydı, dünya bugün böyle mi olurdu?

Saltanat ilga ediliyor. Padişah kovuluyor ama, onun yerini bir "cumhuriyet" almıyor. Cumhuriyet; yeni olduğu söylenen rejim, adından başka bir yerde yok! İşte, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir." ilkesinin TBMM genel kurul salonunun duvarından başka bir yerde olmadığı gibi... *Yeni Para-*

digmayı Oluşturmak kitabımda da yazdığım gibi, bir kere, nasıl kurulduğu, nasıl ilan edildiği, ne olduğundan bağımsız değildi. Cumhuriyet, Mustafa Kemal'in bir darbesiyle ilan edildi. Geniş halk kitlelerinin, emekçi sınıf çoğunluğunun hiçbir dahli yoktu. Halkı bırakın, parlamento üyelerinin, mebusların, önemli bir kısmının da haberi yoktu. Halk, Cumhuriyet'in kurulduğundan jandarma ve vergi memurları vasıtasıyla haberdar oluyor. Tabii bunları söylemek, asla, "Eskisi daha iyiydi," demek değil; öyle bir şey söylemek, abesle iştigal etmek olur. Çürümüş, kokuşmuş, tarihsel ömrünü doldurmuş bir imparatorluk rejiminin elbette yıkılması, bu yönetimin aşılması gerekiyordu. Orada bir tartışma yok! Bizim sorunumuz, kurulan yeni rejimin karakterini, niteliğini angaje ediyor. O konuda bilinç açıklığına sahip olmakla, neyi tartıştığımızı bilmekle ilgilidir ve öyle de olmalıdır. Cumhuriyet ilan edilmeden önce rejim anayasal bir monarşiydi. Mustafa Kemal'in darbesinden sonra da bir tek parti diktatörlüğüydü. Parlamento baypas edilmişti. Gerçi o tarihten sonra da TBMM açık kalmaya devam etti ama, içi lider tarafından, Mustafa Kemal tarafından dolduruluyordu. Seçimler göstermelikti. Dolayısıyla parlamento, gerçek bir parlamento değildi. Biliyorsun, rejim belirli tarihten sonra da "Takrir-i Sükûn Cumhuriyeti"⁵⁰ dönüşmüştü. Meclis'te hiçbir muhalife, hiçbir eleştiriye, farklı düşünceye yaşama şansı verilmiyordu. Sen, Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey'in başına geleni, o vahşi cinayeti çok iyi biliyorsun.⁵¹ Eğer Mustafa Kemal yüzyıl yaşamış olsaydı –

50 4 Mart 1925 tarih 578 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlük ve kanunun tatbikiyle memur edilen makam ile ilgili diğer iki maddesi sayılmazsa tek maddeden oluşur ki o da, "İrticaa ve isyana ve memleketin nizam-ı ictimaisini [toplumsal düzen] ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bâis bilumum teşkilât ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbûsat ve neşriyatı Hükûmet, Reisicumhurun tasdikiyle ve re'sen ve idareten men'e mezundur. İş bu e'fal erbabını Hükûmet, İstiklâl Mahkemesi'ne tevdi edebilir" şeklindedir. Kanunun her türlü muhalefet hareketini susturma amacı taşıdığı aşikârdır. Sohbetle vurgulanan da, bu kanunla birlikte Cumhuriyet'in aldığı otoriter şekildir.

51 TBMM'de Mustafa Kemal'e muhalif İİ. Grup'un önde gelen aktif üyelerinden ve mutaassıp bir tabiata sahip Ali Şükrü Bey'den 27 Mart 1923'ten sonra haber alınamaz. Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in cesedi 2 Nisan'da Ankara Çankaya Köşkü'ne çok da uzak olmayan bir mevki olan Papazın Bağ'ında bulunur. Feridun Kantemir 1965'te yayımlanan *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay* isimli eserinde dönemin başbakanı Orbay'ın olayı şu şekilde anlattığını nakleler: "Derhal arama emri verdim. Ankara Valisi Abdülkadir Bey, Jandarma Komutanı, Polis Müdürü ve bütün güvenlik kuvvetleri seferber oldukları halde, hatta kendi arabamı da arama işlerine verdiğim halde iz bile bulunamadı. Devamlı aramalar sonunda Çankaya yolundan geçen arama ekibine bağlı jandarmaların, ana yoldan ayrılan araba izlerini tarlada sürdürmeleri sırasında yeni kazılmış bir çukurda Ali Şükrü Bey'in ölüsüne rastlanır. Ölünün avucundaki, sımsıkı tutulmuş bir sandalye hasırı parçasının da Topal Osman'ın evinde bulunan kırk sandalyeye ait olduğu tespit edilince, ele sağlam bir ipucu geçirilmiş oldu. Yakalanan Osman Aga'nın adamı Mustafa Kaptan da Ali Şükrü Bey'i kendisinin Topal Osman'ın evine götürdüğünü söyledi. Ali Şükrü Bey'i orada ayakta duran Osman Aga'nın karşısına oturtmuşlar. Ve verdikleri kahveyi içerken birdenbire üzerine atılarak boğmuşlar." Topal Osman ile Ali Şükrü arasındaki husumetin, Topal Osman'ın Mustafa Kemal'in yanında, Ali Şükrü'nün ise muhalif kanatta yer almasından çok, Topal Osman Aga ile heinşeri olan Ali Şükrü Bey'in, Mustafa Suphi ve arkadaşla-

ki, teorik olarak mümkündür– kırk iki yıl devletin başında kalacaktı. “Ebedi Şef”⁵² ilan edilmişti çünkü. Gerçek bir cumhuriyet ebedi şefle bağdaşır mı? Biliyorsun, Osmanlı İmparatorluğu’nda padişahların tahtta kalma aritmetik ortalaması on yedi yıl üç aydır. Kırk altı yıllık saltanatıyla Kanunî Sultan Süleyman bir istisna idi. En uzun ikinci de otuz üç yıllık saltanatıyla II. Abdülhamid’di. Tayyip Erdoğan belediye başkanı, başbakan, cumhurbaşkanı olarak yirmi altı yıldır yönetiyor. Ankara’yı da Melih Gökçek o kadar yıl yönetti. Kırk yıl sendika başkanı olanı biliyorum. TESK⁵³ başkanı Palandöken⁵⁴ kaç yıldır başkan biliyor musun? Siz bir rejimin adını öyle koydunuz diye rejimin öyle olması gerekmiyor. Tek parti döneminin cumhuriyetle, çok partili (doğrusu birden çok devlet partisi) döneminin de demokrasiyle bir ilgisi yoktu. Velhasıl, neden söz ettiğini bilmek önemlidir.

Hâkimiyet bilâ kaydu şart kimin?

Peki, Cumhuriyet’e “Hâkimiyet bilâ kaydu şart milletindir” dersek; –rejimin diliyle konuşuyorum– bunun kuvveden fiile geçemediği, cumhurun Cumhuriyet’e dahil olamadığı ortada. Ama bunu bir art niyet olarak mı değerlendiririm yoksa bir eksiklik olarak mı? Cumhuriyet’te cumhurun olmaması sizce rejimin bir kandırmacası mı, bir eksigi mi?

– Mesele iyi niyet, kötü niyet, art niyet meselesi değil. Tarihsel olaylar niyete göre değerlendirilmez. Nasıl olduğu, neden öyle olduğu sorun edilmelidir. Eğer, “Şartlar onu gerektiriyordu, öyle olmasını gerektiriyordu,” derseniz, o zaman alternatifler yok sayılmış olur. Yapılması gereken şey; söylemle gerçek, retorikle realite arasındaki ilişkiyi, çelişkiyi, uyumsuzluğu

- rının katledilmesini organize eden Trabzon İskeleler Kahyası Yahya Reis’in cinayete Topal Osman Ağa tarafından azmettirildiğini ve Yahya Reis’in bildiklerini anlatmaya yeltenmesi üzerine de Yahya Reis’in katledilmesini bilmesinin neden olduğu da iddialar arasındadır. Ali Şükrü cinayetinin aydınlatılması ve suçlunun Topal Osman Ağa olduğunun anlaşılmasından sonra Topal Osman Ağa, öldürmek üzere Mustafa Kemal’in yaşadığı Çankaya Köşkü’ne saldırarak, Mustafa Kemal saldırıdan eşi Latife Hanım’ın desteği ile kaçacak ve Topal Osman, Muhafız Taburu Komutanı İsmail Hakkı Tekçe ve birliği ile girdiği çatışmada öldürülecektir. Topal Osman’ın cesedinin, ibret için meclis kapısı önüne asılması Meclis’te oy birliği ile onaylanmış ve başsız cesedi meclis kapısının önüne ayağından asılarak teşhir edilmişti.
- 52 Mustafa Kemal’in vefatının ardından 26 Aralık 1938 tarihinde toplanan CHP 1. Olağanüstü Kurultayı’nda Mustafa Kemal Atatürk Ebedi Şef, İsmet İnönü de Değişmez Genel Başkan ve Millî Şef seçilmişlerdir.
- 53 Türkiye Esnaf ve Sanatkarları Konfederasyonu: Türkiye’deki esnaf ve sanatkarların örgütlendiği çatı örgüt olup 1964 yılında çıkarılan 507 sayılı Esnaf ve Sanatkarlar Yasası ile kurulmuştur.
- 54 Bendeve Palandöken (1949-): 1965 yılından beri Ankara, Cebeci semtindeki bir bakkal dükkânını işleten Palandöken, 1984 yılında Ankara Bakkallar ve Bayiler Derneği’ne başkan seçildi. Bugüne kadar bu görevini sürdürmektedir. Bu görevinin yanında Palandöken, 2007 yılından beri TESK başkanlığını da sürdürmektedir.

açık etmektir. “Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir,” dedikten sonra hâkimiyet sayısız kayıt ve şart altına alınmışsa eğer, bunu sorun etmeyecek miyiz? “Başka türlü yapamazlardı. Ne yaptılarsa zorunluluktan öyle yaptılar,” demek uygun bir yaklaşım olmaz. Bize düşen, yapmamız gereken, gerçekte olup biteni eleştirel bir tahlile tabi tutmak, anlamaya çalışmak, bilince çıkarmaktır. Faydacı yaklaşım entelektüel tutarlılıkla, bilim namusuyla çelişir.

O konuda baştan sona haklısınız. Peki, ‘50 seçimlerinde –1950 seçimlerine atlamış olduk bir anda ama– iktidarın değişimini, bir nebze olsun halkın iktidarı belirlemesi, Cumhuriyet’e sosyolojik anlamda bir geçiş gibi okumak mümkün olabilir mi sizin bu eleştirilerinizden hareketle? Bir başka ifadeyle, 1946 ama asıl da 1950 seçimlerinden sonra kısmen de olsa cumhur Cumhuriyet’e müdahil oldu, diyebilir miyiz?

– Elbette 1946-1950 geçişini hafife almak doğru olmaz. Her ne kadar DP son tahlilde bir “muvâzaa partisi” olarak kurulsa da şeylerin seyri üzerinde bir önemi ve değeri yoktu demek uygun değildir. Kitleler nezdinde bir kuruluş algısı vardı. Yoksulluk ve baskılar halkı fazlasıyla bunaltmıştı, bezdirmişti. Halk, 1950 seçimlerinde yirmi yedi yıllık tek parti diktatörlüğüne oylarıyla son verdi. Sürece iradî bir müdahale yaptı. Esasen iç ve dış konjonktür, tek parti rejimine artık izin vermiyordu. Biliyorsun, balayı uzun sürmedi ve DP hızla baskıcı bir rejime dönüştü. Ama halk kitlelerinin bilincine de, oylarıyla hükümetleri değiştirebilecekleri yerleşmişti bir kere. Yalnız bir şey vardı: Seçimlerle iktidar değişiyordu ama şeylerin seyri pek değişmiyordu. Esasen değişmesi de mümkün değildi. Zira, kurulan ve kurdurulan partilerin hepsi devlet partisiydi. Halkın kendi partisini kurmasına izin verilmedi; vermeye mecbur olduklarında da bu partinin gelişmesinin önü kesildi. Bunun en bilinen örneği Türkiye İşçi Partisi’nin başına gelenlerdir. Bir yerde demokrasiden söz etmenin koşulu, orada her türlü düşüncenin örgütlü politik mücadeleye katılabilme koşullarının mevcut olmasını varsayar.

Hocam, işsanlar Demokrat Parti’yi desteklerken haklı değil miydi?

– Elbette o aşamada DP lehine bir tercih son derece yerinde bir tercihtir. Mesela o zaman bugünkü aklım olsa, bir de oy kullanma hakkım olsaydı, ben de herhalde DP’ye oy verirdim. Ama o zaman zaten yaşım müsait değildi.

Elbette, haklısınız hocam. Aslında 1946’da Demokrat Parti biraz da tüm farklı sesleri temsil etme iddiasında. Zaten parti, İkinci Dünya Savaşı sonrası tüm NATO dünyasında popüler olmaya başlayan Amerikan siyaset tarzının da etkisiyle, kendisini cumhuriyetçilerin karşısındaki sol; bir

Anglosakson solu, demokratlar olarak lanse etme derdinde. Zaten “demokrat” ismini alırlarken de bunu gözetiyorlar. Aybar da –ileride Türkiye İşçi Partisi Genel Başkanı olacak Aybar da– Demokrat Parti’yi destekliyor o dönemde.

– II. Emperyalist Savaş sonrasında ABD tartışmasız bir hegemonik güç haline gelmişti. Bir başına dünya sanayi üretiminin %50’den fazlasını sağlıyordu. Türkiye’nin egemenleri, mülk sahibi sınıfları ve “memleketin sahipleri”, artık “Küçük Amerika” olmak istiyorlardı. Orada olan ne varsa neden bizde de olmasındı? Orada Cumhuriyetçiler/Demokratlar ikiliği var. Bizde de DP’nin kurulmasıyla ikili bir yapı oluştu. Demokratlık Amerika’dan tercüme tabii.

...Evet evet, yani Amerika’daki muhafazakâr Cumhuriyetçiler...

– Türkiye’de de CHP’liler var.

Aşk ve nefret, Türkiye solu ve Kemalizm

...Zaten DP’lilere sorulduğu zaman siyasal yapıda yeriniz neresidir vs. diye; “CHP’nin iki parmak solundayız,” diyerek kendilerini tanımlayacaklar. Hatta Sertellerin⁵⁵ kurucu olması düşünülüyor, kurucu olmuyorlar. Ama karı-koca Demokrat Parti’yi destekleyecekler kendi gazetelerinde. 1950’den sonra DP’nin şekli şemali değişmeye başlayacak.

Hocam, ‘50’leri tabii daha yine konuşacağız ama, ben Kemalizmi sormak istiyorum size. Kemalizmin, Atatürkçülüğün bir ideoloji olamayacağını söylüyorsunuz. Neden? Kemalizm diye bir şeyin eşyanın tabiatına aykırı olduğunu, hatta Kemalizm’in “devletperestliğin” yeni adı olduğunu, Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti devlet geleneğinin yeni adı olduğunu söylüyorsunuz. Neden Kemalizm ideoloji değildir, neden devletperestliğin yeni adıdır?

– Atatürkçülük bir ideoloji değil derken, bunu ayrı bir ideoloji olarak ele alamayız anlamında söylüyorum. Başka türlü söylersek, ona burjuva ideolojisinin Türkiye versiyonu denebilir. Aslında reel dünyada söz konusu olan Atatürkçülüktür, Kemalizm değil. Tabii Atatürkçülük de rejimin değişmez resmî ideolojisi... Kemalistler daha çok Mustafa Kemal’in yaşadığı döneme gönderme yapıyorlar. O dönemi Cumhuriyet’in altın çağı olarak görmek istiyorlar. Oysa geniş emekçi kitleler aynı fikirde değildi. Gerçek durum resmî ideolojinin sunduğu versiyondan farklıydı. Aksi halde 1946’dan sonra halkın büyük çoğunluğunun DP’ye yönelmesini açıklamak mümkün olmazdı.

55 Sabiha Derviş Sertel ve Zekeriya Sertel kastedilmektedir.

Kemalizm ve Atatürkçülük farklı kavramlar mı?

– Bence aradaki fark şu: Kendilerine Kemalist diyenler, “Asıl Atatürkçü biziz,” demek istiyorlar. “O sizin yaptığınız Atatürkçülük değil!” demek istiyorlar. Tabii içlerinde sola eğilimli olanlar da var. Hep öyle bir damar vardı, bugün de var; ama geçerli olan son tahlilde benim “reel Atatürkçülük” dediğimdir.

...Ama Atatürkçülük kavramı ‘80’den sonra daha çok gündeme geliyor; gündeme geldiği gibi Kemalist kesim içinde de tepki görüyor. Nitekim *Cumhuriyet* gazetesinin Yunus Nadi’den sonraki sahibi, Yunus Nadi’nin oğlu, Kemalistliği ile maruf bir isim olan Nadir Nadi, *Ben Atatürkçü Değilim* başlıklı bir kitap yazıyor.

– ‘60’tan sonra sahneye çıkan sol, Kemalizme antiemperyalizm vs. şeyler vehmediyor, öte yandan Kemalizmi kullanmak da istiyor. Bu aslında bir gelenek haline gelmiş; biri ben Kemalistim diyor, diğeri Atatürkçü. ‘80’den sonra, 12 Eylül rejimi kendine Atatürkçü diyor; rejimin mağduru sol-Kemalistler de “Biz Kemalistiz, Asıl Atatürkçü biziz!” demek istiyorlar. Ben bunun Türkiye’de sol hareketin Atatürkçülük ile arasına bir mesafe koyamamasıyla da yakından ilgili olduğunu düşünüyorum. Bence devletin resmî ideolojisi olarak Atatürkçülük kavramı daha uygun bir kavram, ayrıca Kemalizm bir söylem olmanın ötesine geçemiyor. Kaldı ki, orijinal bir düşünsel sistem, bir ideoloji anlamında Kemalizm diye bir şey yok. Şahsen Kemalizmle Atatürkçülük arasında kayda değer bir fark olduğunu sanmıyorum. İyi de o zaman Atatürkçü kim? Kim iktidardaysa, kim aracın direksiyonundaysa Atatürkçü o.

Hocam 1968’in gençliği de o dönemde Mustafa Kemal’i sahipleniyor, hatta ‘68’in 29 Ekim’inde Samsun’dan başlayıp 10 Kasım’da Ankara’da biten bir Mustafa Kemal Yürüyüşü bile düzenliyor gençler. Deniz Gezmiş vs. de katılıyor yürüyüşe. Mustafa Kemal’i bir sahiplenme var o dönemde.

– O, Türkiye solunun belli bazı zaaflarından kaynaklanan bir durum. Türkiye’deki sol, iki resmî ideoloji arasında sıkışmış kalmış, iki resmî ideolojinin kesişme noktasında oluşmuş bir sol harekettir. Burjuva ideolojisiyle arasına sınır koymakta başarılı değildi. Stalinizmle Atatürkçülük karması bir hareket. Millî Mücadele’nin antiemperyalist bir hareket olduğunu sanıyor. Resmî ideolojiyi, resmî tarihi hiç sorun etmiyor. Bence resmî tarihi ve ideolojiyi sorun etmemek, sol hareket için büyük bir zaaf demektir. Oysa solun başarısı resmî ideolojiyle cepheden bir hesaplaşmayı varsaymalıydı.

Türkiye İşçi Partisi de “kapitalist olmayan kalkınma yolu” vs. şeklinde tanımlayacak bunu.

– Bu tez de kapitalist olmayan kalkınma yolu vs. de zaten dönemin Sovyetler Birliği tarafından tüm dünyaya, özellikle de Afrika'ya vs. ihraç edilen bir şey. Türkiye'de de Doğan Avcıoğlu'nun çok önemsedığı bir fikir. Tabii, reel bir karşılığı yok ama Sovyetler açısından önemli. Onların kendi ideolojik hegemonyaları, kendi çıkarları açısından işlevsel.

Kemalizm ile arasına mesafe koyabilme açısından '70'li yıllarda bir İbrahim Kaypakkaya öne çıkıyor, bir de Hikmet Kıvılcımlı. Hikmet Kıvılcımlı'nın durumu da biraz ikircikli gibi. Yani Mustafa Kemal'i övdüğü yerler de var, yerden yere vurduğu yerler de. İbrahim Kaypakkaya'da daha net bir duruş olsa da düşüncelerini derinleştirmeye ömrü vefa etmemiş; zira öldürüldüğünde henüz yirmili yaşlarında bir genç.

– Evet evet, çok doğru. Orada rüşeym halinde bir farkındalık var bence de. Resmî ideoloji ile hesaplama açısından '70'lerde bir parantez açılmış gibi görünüyor ama tabii onların dışındakilerde resmî ideoloji ile cepheden bir hesaplama yok. Resmî ideoloji ile hesaplama olmadan da gerine gerine "Ben sosyalistim, ben komünistim, ben devrimciyim!" demek pek inandırıcı olmazdı tabii.

'80'lerle birlikte önce liberal kesim Cumhuriyet'in otoriterliği üzerinden, Atatürk'ün "Tek Adam"lığı üzerinden eleştirilere başladı, ancak gerisini getiremedi. Sonra solda Kemalizme eleştirel bakış daha bir yaygınlaşmaya başladı. Benim aklıma gelen ilk örneklerden biri, Mete Tunçay Hoca'nın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi* kitabıydı. İletişim Yayınları, *Birlikim* ve *Toplum Bilim* dergilerini bu kapsamda düşünebiliriz. Sizin *Paradigmanın İflası* kitabınızı bu eleştirel bakış içinde değerlendirmek gerekiyor. Tabii '90'larda bu konuda birçok çalışma yapılmaya başlanacak; hepsini burada saymak mümkün değil; ama bir de benim de bir şekilde ucundan kıyısından dahil olduğum, sizin süpervizörlüğünüzde, editörlüğünüzde yürüttüğümüz *Resmî Tarih Tartışmaları* serisini ve *Resmî İdeoloji Sözlükleri*'ni de bu listeye eklemek gerekir diye düşünüyorum. Dediğim gibi, şimdi saymayı unuttuğum birçok çalışma olduğunu da eklemek lazım. 2000'lerin başlarından itibaren, Atatürk figüründe tekrar bir popülerleşme, Mustafa Kemal'in toplumsal muhalefetin sembolü haline gelmesi de gündeme geldi. Bu süreci siz nasıl değerlendirirsiniz?

– Bu senin söylediklerin çok önemli. Ben bunu epey oldu fark ettim. Resmî ideoloji ve resmî tarih '70'lerden başlayarak, '80'lerle birlikte, senin söylediğin eserlerle epey bir aşınma yaşamıştı. Bu konuda epey bir mesafe kaydedilmişti, resmî ideolojinin az da olsa püskürtülmesi durumu vardı. '80'lerin ortasından sonra sahneye daha güçlü çıkan Kürt özgürlük hareketinin de

sözünü ettiğin aşınmada önemli bir payı vardı muhakkak. Fakat dinci gericiğin kendini dayattığı 2000'li yılların başından itibaren, Atatürkçülüğe, rejimin geleneksel resmî ideolojisine bir teveccüh ortaya çıktı. İnsanlar beterin beterinden korunma içgüdüsüyle tekrar Atatürkçülüğe sarıldılar ama onun önemini abartmamak gerekir. Kırılma kısmen sekteye uğramış olsa da kalıcı olması mümkün değil. Dikkat edersen insanlarda yeniden resmî tarihe, resmî ideolojiye sarılma var. Ama senin de söylediğin gibi, 1970'lerde başlayan, 1980'lerde ve 1990'larda devam eden aşınma AKP iktidarında yavaşlamış görünse de, bu durumun kalıcı olacağını sanmıyorum.

Şakayla karışık, aslında Kemalizmin saflarını pekiştirmesinde, Mustafa Kemal'in popülerleşmesinde, Kadir Mısıroğlu, Şevki Yılmaz, Tayyip Erdoğan... gibi isimlerin; Mümtaz Soysal Hoca'dan, Yekta Güngör Özden'den, Vural Savaş'tan –o da *Militan Atatürkçülük* diye bir şey yazmıştı hatırlarsınız– vs. daha fazla katkısı oldu gibi hocam, 2000'li yıllarda.

– Evet evet, haklısın; tepki-karşı tepki diyalektiği denilen durum...

...Biraz da insanlar onlara bakıp ...

– Dinci kanat, dinci gericilik gemi aزیya alınca, ona bir tepki olarak Kemalizm de yeniden popülerleşti. Aslında dinciler kendi resmî ideolojilerini dayatmak istiyorlar ama öyle bir şeyi başarmaları asla mümkün değil. Bu iş öyle niyetle olacak bir şey değildir. Asgari bir maddi geri plan yokluğunda nafile bir zorlama olmanın ötesine geçmesi mümkün değil. Dinci iktidar, istemeyerek de olsa, Kemalist resmî ideolojide kısmî bir canlanmaya yarattı demek mümkün. Ama geçici...

Hocam biliyorsunuz son dönemde “post-postKemalizm”, “reel-Kemalizm”, “eleştirel olmayan eleştirinin eleştirisi” gibi başlıklar altında Kemalizm yeniden tartışılmaya başlandı. Bu tartışmaları nasıl yorumluyorsunuz?

– Türkiye’de modernleşme, çağdaşlaşma denilen, reel liberalizmin bize yansıyan yüzüydü. Bir tür *oto-kolonizasyon* süreciydi. 1923 sonrasında rejimin meşrulaştırıcı ideolojisi de Kemalizmdi. Daha doğrusu reel-Kemalizm olan Atatürkçülüktü. Köşeli, bağnaz bir resmî ideolojydi. 1940'lı yıllardan sonra resmî ideolojiye sağcı-dinci cenahtan yöneltilen eleştiri, sorunun temelini angaje etmiyordu; bir iktidar mücadelesiydi, entelektüel içerikten yoksundu. 1960'lı yıllarda etkili bir aktör olarak sahneye çıkan sol hareket, resmî ideoloji ve resmî tarihle cepheden bir hesaplaşmaya girişmedi. Sol kanattaki eleştiri marjinal düzeyi geçemedi. Oysa, sadece resmî ideolojiyle değil, dinci-sağcı ideolojiyle de cepheden bir hesaplaşma gerekiyordu.

1980 sonrasında, ama asıl 1990'lı yıllardan itibaren, postmodernizmin sahne almasıyla, dinci-sağcı ideoloji kendine bir ortak buldu. Ve Kemalizm eleştirisi yeni bir görüntü aldı. Fakat, Kürt hareketi, kimi akademi içi ve dışı çevrelerde resmî ideolojiye yöneltilen eleştiri, Kemalizmi hayli geriletmişti. Esasen postmodernizm, modernizmin gayrimeşru çocuğudur. Modernizmin derin çekirdeği de liberalizmdir. Tartışmalar hiçbir zaman asıl bulunması gereken zemine taşınmadı. 2002'de Politik İslâm'ın iktidar olması, ilerleyen yıllarda da yeni bir resmî ideoloji zorlamasına girişmesi, rejimin resmî ideolojisinin görece canlanmasına neden oldu. Fakat, bunun bir daha eski gücünü kazanma ihtimali yok.

Tüm bu tartışmaları “olmayacak duaya âmin demek” kabilinden mi değerlendirmeli?

– Yok yok, “olmayacak dua” mevzusu değil de şöyle; bak şimdi Mete, Türkiye’de resmî tarih, resmî ideoloji, Kemalizm tartışmasını, “tarihsel geri planı” yok sayarak sürdürmenin verimli olması mümkün değil. Burjuva ideolojisinin derin çekirdeğini liberalizm oluşturuyor ama, reel liberalizm pek sorun edilmiyor. Liberalizmin vaatleri olan laiklik, ifade ve basın özgürlüğü, inanç özgürlüğü, cinsiyet eşitliği ve demokrasinin reel dünyada bir karşılığı yoktu. Tam dersine, dünyanın geri kalanına yansıyan yüzünde sömürgecilik, köleleştirme, jenositler, ırkçılık, Batılı egemenlerin “barbar” dedikleri halkları ve “altsınıfları” küçümseme, aşağılama vardı. Tabii faşizm, Nazizm de gökten zembille inmemişti. Tüm bunları reel liberalizmden ayrı düşünmek mümkün mü, hepsi reel liberalizme mündemiç. Reel liberalizm her zaman sınıf mücadelesini ve devrimleri lanetlemeyi amaçlamıştı. Tartışmaya reel liberalizm sorun edilerek başlandığında ilerleme, modernleşme, Batılılaşma, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkma gibi söylemlerin nasıl boşluğa düştüğü görülecektir. Dolayısıyla, post-postKemalizm, reel-Kemalizm vs. adlarla yürütülen tartışmalarının verimli olabilmesi, sözünü ettiğim geri planı gerektiği gibi dikkate almayı varsayıyor.

BÜYÜK BUHRAN'DAN (1929) YAPISAL UYUMA (1980) YAMANMIŞ KAPİTALİST İLİŞKİLERİN İZİNDE

Erken Cumhuriyet ve Kemalizm üzerine konuşurken dönemin ekonomi politliğini ihmal etmemek gerekir diye düşünüyorum. 1929 Büyük Buh-ran'ı erken Cumhuriyet politikalarını her açıdan şekillendiren önem-li olaylardan birisi, hatta en önemlisidir. Şunu sormak istiyorum; erken Cumhuriyet dönemi ekonomisinin genel manzarası –tek tek sektörel ola-rak da baktığımızda– neydi, '29 Buhranı gelince ne tür sorunlar yaşandı?

– Bildiğin gibi 20. yüzyılın ilk yarısı krizlerin, savaşların, devrimlerin ya-rım yüzyılıydı. İşte 1905'te Rusya'da Sovyet Devrimi, 1910 Meksika Köylü Devrimi, 1911 Çin Devrimi, 1914-1918 I. Emperyalist Savaş, 1917'de II. Rus Devrimi [Bolşevik Devrim], 1918'de başarısız Alman Devrimi, 1929 Krizi –kapitalizmin yaşadığı en büyük krizlerden biriydi– ve II. Emperyalist Pay-laşım Savaşı 1939-1945... O dönemin bir özelliği de, işçi sınıfının mücade-lesinin ivme kazanmasıydı. İşte yarım yüzyıla bunca olay sığmıştı. Malum, kapitalizm krizlerle yol alabilen bir sistem. Kriz üretmeden var olamıyor. Ve daha önce de söylediğimi gibi, iki türlü kriz üretiyor; yaklaşık yedi-on yılda bir tekrarlanan konjonktürel krizler, ki biz onlara devrevî krizler diyoruz. Bir de yapısal krizler var ki, sistemi temellerinden sarsıyor. İşte, 1929 Kri-zi öyle bir krizdi.

O zaman soru şu olabilir: Kapitalist dünya sisteminin krizinin patlak ver-diği 1929 yılında Türkiye'de manzara-ı umûmiye nasıldı? Türkiye Cumhu-riyeti yarı sömürge bir imparatorluğun kalıntısı bir ulus-devletti. Sömürge-cilik geleneksel sanayileri tasfiye etmişti. Dolayısıyla miras alınan ekonomik temel son derecede zayıftı, kırılgandı. 1929 yılının Türkiye ekonomisi, tipik bir ihracat ekonomisi, tarım ekonomisi manzarası arz ediyordu. Tarıma ve

madencilğe dayalı bir ekonomi diyelim. Birkaç tarımsal ürün ve maden ihracatı dışında kayda değer bir ekonomik etkinlik yoktu. Adı üstünde; ihracat ekonomisi, dışardan emperyalist merkezler tarafından belirlenen bir ekonomidir. Bu aynı zamanda ekonominin sağlıklı bir iç eklemlenme ve tamamlanıcılıktan da yoksun olması demektir. Miras alınan ekonomik temel son derece zayıf, kırılğan. Yani sanayi yok, tarım fazla gelişmemiş. Dolayısıyla öyle bir ekonomi de dış belirleyiciliklere son derece açıktır, kırılğandır. 1929 Büyük Buhranı'yla kırılğanlık daha da büyümüştü.

Hocam siz, *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi* kitabınızda o dönemin Türkiye ekonomisini “yamanmış kapitalist ekonomik ilişkiler” olarak tanımlıyorsunuz. Bu kavramı biraz açabilir miyiz? Yamanmış kapitalizmden kastınız nedir?

– Aslında orada yapılan bir metafor. Geleneksel, yani pre-kapitalist ilişkilerle, kapitalist üretim ilişkilerin harmanlandığı bir durum kastediliyor. Melez bir yapı diyelim. Kapitalist üretim ilişkileri, pre-kapitalist yapılara eklemleniyor. Aslında bu, kapitalizmin ilk geliştiği merkez kapitalist ülkelerde de bidayette öyleydi. Zamanla kapitalist üretim, tüketim ve yaşam ilişkileri hâkim ilişkiler haline geliyor. Türkiye’de içerden bir kapitalistleşme söz konusu olmadığı için, kapitalizm dışardan empoze edildiği için, yamalı-melez yapı daha da belirgindi. Ekonomik temel zayıfsa, krizden etkilenme daha yoğun oluyor. Tabii ki dünya sisteminin periferisinde (çevresinde) yer alan benzer durumdaki ülkeler için de aynı şey söz konusuydu. Mesela bu konuda Latin Amerika ülkeleri bariz bir örnektir. Orada da söz konusu olan tipik ihracat ekonomisiydi ve bunlar ‘29 Krizi’yle fazlasıyla sarsılmışlardı. Merkezde kriz patlak verince ihracata dayalı yapı çökmüştü. O zaman duruma müdahale kaçınılmaz hale geliyor ve yeni politika araçları gündeme geliyor.

1929 Büyük Buhranı ve devletçilik

Hocam, o yeni politikalar ne?

– İhracat durunca ithalat da duruyor. O zaman ithal edilen malları içerde üretme yoluna gidiliyor ki, ona ithal ikâmecî sanayileşme deniyor. Aslında öyle bir tercih, zorunluluğun sonucu ortaya çıkan bir şey. İhracat zorlaşıp ihraç edilen malların fiyatı aşırı derece düşünce, bir sürdürülemezlik durumu ortaya çıkıyor. Devletin sürece müdahalesi bir zorunluluk haline geliyor.

Zorunluluk ortadan kalkınca bu, gündemden düşüyor mu?

– Evet. Aynen öyle oluyor. Kriz ve emperyalist savaş sonrasında kapitalizm yeniden yükselme dönemine girince, emperyalizmin şartlandırma, biçimlendirme yeteneği artınca bağımlılık ilişkileri de derinleşiyor.

O zaman ithal ikâmecî sanayileşme, bir ilkeye dayanmıyor. Zorunluluktan doğuyor ve zorunluluk ortadan kalkınca da gündemden düşüyor mu demek lazım?

– Tabii tabii, önemini yitiriyor ama yine de bütünüyle terk edildi diyemeyiz. Neoliberal döneme kadar ağır-aksak bir sanayileşme niyeti var ama, şeylerin seyrini değiştirecek kadar değil.

**Siz, sözünü ettiğim kitabınızda 1930’larda ekonomiye yapılan müdahale-
nin sınıf ittifakını koruma amacı taşıdığını da söylüyorsunuz.**

– 1930’lu yılların başında Türkiye’deki hâkim sınıf ittifakı, toprak ağaları-toprak kapitalistleri, ithalat-ihracat ve iç ticaretle meşgul ticaret burjuvazisi ve merkezî devlet bürokrasisinden oluşuyordu. Verili sınıf ittifakını korumak, özellikle de toprak sahiplerini memnun edecek bir şeyler yapmak gerekiyordu.

Bu ihracat ekonomisini nasıl tanımlayabiliriz hocam?

– İhracat ekonomisi demek; tarımsal ürünleri, yeraltı kaynaklarını, madenleri ihraç eden; onun karşılığında da daha çok yönetici sınıfların, varlıklı sınıfların tükettiği, ileri kapitalist ülkelerden belki lüks denebilecek sanayi ürünlerini ithal eden ekonomi demektir. Bu, doğası gereği dışardan belirlenen bir ekonomidir ve tabii dış belirleyiciliklere de fazlasıyla açıktır, kırılıgandır. İhracat ekonomisinin tipik örneği Latin Amerika ülkeleridir. Orada ekseri mono prodüksiyon denilen olgu geçerliydi. Ekonomiler birkaç ürününün ihracatına dayanıyordu. İşte kahve, sekerkamışı, birkaç maden vs. Türkiye’nin ihracatı çeşitliydi, bir iki ürüne dayanmıyordu. Başka bir fark da, bizde ihracat Latin Amerika ülkeleri düzeyinde değildi.

**Hocam “ihracat ekonomisi” derken aslında bu emperyalist ilişkilerin biz-
zat kendisini ima etmiyor muyuz? “İhracat ekonomisi”, “dışa bağımlı ekonomi” ya da “yarı sömürge ekonomisi” dediğimizde aslında kapitalizmin 20. yüzyıldaki şeklini, kapitalizmin –Lenin’in sözleriyle– “en yüksek aşamasını” farklı kelimelerle dile getirmiş olmuyor muyuz? Ya da ben mi yanlış değerlendiriyorum?**

– Elbette. Kapitalizm krize girdiği zaman, yani merkezde sorun çıktığı zaman merkezin çevreyi etkileme, biçimlendirme, şartlandırma yeteneği zayıf-

liyor. Merkez kendi derdine düşüyor diyelim; senden yaptığı ithalatı yapamaz hale geliyor. Tabii sen de ihracat yapamaz hale geliyorsun. Bir önceki dönemde kurulmuş ilişkiler kopuyor, değilse zayıflıyor. Velhasıl, herkesin kendi başının çaresine bakmak zorunda olduğu bir durum ortaya çıkıyor. O zaman Latin Amerika ülkelerinde ithal ikâmesi bir sanayileşme süreci başlıyor. Biz de de aynı şey I. Sanayileşme Planı'yla hayata geçiriliyor. Şimdilerde AKP tarafından önce özelleştirilip sonra da tasfiye edilen birçok sanayi tesisi, birçok fabrika, o dönemde kuruluyor. Fakat II. Emperyalistler Arası Savaş'ın patlak vermesiyle, ikinci sanayi planı uygulanamıyor. Savaş sonrasında da Türkiye'de paradigma değişiyor. Türkiye küçük Amerika olma tercihi yaparak sanayileşme hedefinden, perspektifinden uzaklaşıyor; emperyalizme teslim oluyor. Eğer öyle bir şey yapılmamış olsaydı, sanayileşmenin soluğu kesilmeseydi, bugün bu halde olmazdık.

Hocam, '29 Ekonomik Krizi'nin çıktığı dönemde Türkiye bir tarım toplumu, ekonomisi de bir tarım ekonomisi. Hatta sizinle ilk sohbetimizde, 1940'ların Denizli'sinden, Honaz'ından bahsederken o dönemdeki tarımsal üretim tekniğinin neolitik dönemden pek de bir farklı olmadığını söylemiştiniz. Siz, *Devletçilikten 24 Ocak Kararları'na* kitabınızda da dönemin tarım sektörünü analiz ediyorsunuz. Erken Cumhuriyet döneminde tarım ekonomisi ne şekilde yürüyordu?

– Daha önce de söylediğim gibi, Batı'da gelişen sanayi kapitalizminin rekabeti sonucunda yerli sanayi büyük ölçüde tahrip edilmişti. İmparatorluğun Batı kapitalizminin etki alanına girmesiyle, ekonomik ve toplumsal yapılar çarpıtılmıştı. Geriye çok cılız, genellikle de İstanbul, İzmir, Bursa gibi birkaç liman kentinde toplanmış geri birkaç hafif sanayi kalmıştı. Belli başlı bazı başka şehirlerde de birkaç un fabrikası vardı. Geleneksel sanayiler tahrip ediliyor ama yenisi kurulamıyor. İşte o zaman ekonominin asıl sektörü tarım, ama o da az gelişmiş durumda. Genel olarak ihracattan sağlanan gelir de dış borçların ödenmesine harcanıyordu. Bir fikir vermek gerekirse, mesela 1923-1925 aralığında pamuk ve yün iplikle dokuma ve hazır elbise, Türkiye'nin tüm ithalatının % 30-43'ünü oluşturuluyordu. Aslında bu oranlar çok şey söylüyor. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre, Türkiye'nin toplam nüfusu 13 milyon 448 bin 272 kişi olarak hesap ediliyor. Bugünkü İstanbul on beş-yirmi milyon! Nüfusun 9 milyon 145 bini tarım kesiminde çalışıyordu. Bu, toplam nüfusun % 67'si demek. Tüm diğer sektörler de % 33... Bir nüfus sayımı da 1935 yılında yapılıyor. Tarım sektöründeki nüfusun azalması beklenirken tam tersi oluyor; % 76,6'ya yükseliyor. Tarımda çalışan nüfus, daha doğrusu geçimini tarımdan sağlayan nüfus % 81,60'tı. Tabii öyle olunca da tarım sektörü Türkiye'nin dış ticaret gelirlerinin beşte dördünden (% 80) fazlasını sağ-

lıyordu. 1927 yılında tarım ürünleri ihracatından sağlanan gelir, toplam ihracatın % 82,9'unu oluşturuyordu. Sanıyorum bu rakamlar ve oranlar, 1920'li yıllarda Türkiye'nin tipik bir ihracat ekonomisi olduğunu göstermeye yeter.

'20'lerin '30'ların Cumhuriyet'i, sizin de belirttiğiniz gibi bir tarım ekonomisi ve tarım toplumu. Ancak bu dönemde, az da olsa bir sanayi var; hiç değilse bir sanayileşme gayreti amacı olduğu malum. Bu çerçeveden bakıldığında sanayi sektörü ve sanayinin gelişmişlik düzeyi ile ilgili neler söylemek mümkün?

– Bir kere imparatorluktan miras kalan sanayi son derecede cılızdı. Zaten yarı sömürge statüsüne indirgenmiş bir ülkede başka türlü olamazdı. Ülkenin sadece dinamik sanayileri değil, geleneksel sanayileri de tasfiye edilmişti. O zaman her şeyin dışardan sağlanması kaçınılmazdır. Sanayi ürünleri ihracatı diye bir şey söz konusu olmadığı gibi, en gelişmiş durumda olan tekstil üretimi, iç talebin sadece dörtte birini karşılayabiliyordu. Cumhuriyet'in onuncu yılında durumda kayda değer bir değişiklik olmuyor. Türkiye'de tüketilen pamuklu mensucatın ancak % 24'ü, ipekli mensucatın ancak % 6'sı yerli üretimdi. Türkiye o yıllarda şekeri, çimentoyu, unu, deriyi, sabununu ve sayısız başka şeyi ithalattan sağlıyordu. Birincisi sanayi son derecede cılızdı; ikincisi de sadece birkaç merkezde toplanmıştı: İstanbul, İzmir, Adana, Bursa... Malum, bu bölgeler de ülkenin Batı kapitalizmiyle en çok bütünleştiği yerlerdi. Bu tesisler, ihraç edilen malların basit dönüşümünü sağlıyorlardı. Bir de yapısı gereği sanayileşmiş ülkelere ithali rasyonel olmayan gıda, giyim gibi bir kısım hafif sanayiler mevcuttu. Tabii ki, o sanayinin bir özelliği de cüce işletmelere dayanmasıydı. Marksist bir kavramı kullanmak gerekirse, sermayenin organik bileşimi çok düşüktü. 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, 65.245 üretim ünitesinden (işletmeden) 28.246'sı atölye boyutunda bile olmayan ve ücretli işçi çalıştırmayan küçük işletmelerdi. Mesela, 23.332 işletmede çalışan ortalama işçi sayısı iki ila üçtü. 7.683 işletmede de dört ila beş işçi çalışmaktaydı. Yirminin üstünde işçi çalıştıran işletme sayısı 872 idi. Geriye kalanlardan 3.910 işletmede altı-on, 1.188'inde on ila yirmi işçi çalışmaktaydı. Sanıyorum bu rakamlar ve oranlar, söz konusu dönemde sanayinin gelişmişlik düzeyi hakkında bir fikir veriyordur.

Dönemin Türkiye'sinin bir "ihracat ekonomisi" olduğunun altını çiziyorsunuz. Bu minvalde, dönemin dış ticareti ile ilgili olarak neler söyleyebiliriz? Özellikle '29 Ekonomik Krizi ortaya çıktıktan sonra dış ticarete neler değişti?

– Ekonomik krizin Türkiye'yi etkilemesi para değerinde düşüşle başlıyor; onu, ihraç mallarındaki düşüş izliyor. Tabii, ihracatın değer olarak gerile-

mesi de dış ticaret dengesi üzerinde olumsuz etki yapıyor. Fakat hepsi o kadar değil. Dış ticaret hadlerinin sürekli aleyhte seyretmesi iç ticaret hadlerine daha yüksek bir seviyede yansıyor. Tarım ürünlerindeki fiyat düşüşleri sanayi ürünleri fiyatlarından daha fazla oluyor. Bu durum da tarım ürünlerinde gerileme yaratarak, zaten pazara açılmayan ve para ekonomisine geçişin sınırlı olduğu koşullarda doyumluk ekonomiye doğru bir geri dönüşe neden oluyor.

Bu durumla ilgili olarak kaydedilmesi gereken önemli bir husus da dünya ekonomik krizinin Türkiye ekonomisine etki düzeyi. Türkiye ekonomisinin bu krizden etkilenme düzeyi birçok çevre ülkesine göre daha düşük oluyor. Bunun sebebi de Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşme, yani entegrasyon katsayısının görece düşüklüğüydü. Ekonomide, her ne kadar tarım ürünlerine dayansa da ihracatın görece çeşitlenmiş olması ve kendi kendine yeten doyumluk ekonomi sektörünün (*secteur de subsistance*) önemli bir yer tutmasıdır. Tarıma dayalı bir ihracat ekonomisinin dünya ekonomik krizinden etkilenmesi, son tahlilde ihracat sektörünün ve hiç kuşkusuz onu besleyen tarım ve madencilik sektörlerinin krize girmesi demektir. Tabii, krize karşı alınan önlemlerin de o sektöre yönelik olması gerekirdi. Türkiye’de dünya ekonomik krizi koşullarında alınan önlemler daha çok tarım dışı alanlara yönelmişti. Bu durum Türkiye açısından bir özellik sayılabilir. Öyle ki, sanki tarım sektörü bir kriz-savucu olarak kendi haline bırakılıyor. Aslında 1928 sonrasında tarım sektörü, politik aktörlerin aslî kaygısı olmaktan çıkıyor. Zaten henüz bir bütünlük bile oluşturamamış ekonomi, dışarıdaki krizin etkisiyle daha da kırılganlaşıyor.

1929 Buhranı da denilen yapısal kriz devletin ekonomiye daha çok müdahalesiyle aşılmıştı ki, bu, kapitalizmin tarihinde bir ilkti. 1873 Krizi –o da yapısal bir krizdi– kolonyalizmi dayatarak aşılabiliyordu. Yapısal krizler, ekonominin kendi doğal işleyişi dahilinde aşılamıyorlar. Krizden çıkış, ekonomi dışı kurtarımların müdahalesiyle mümkün olabiliyor. Nitekim ‘73 Yapısal Krizi’nde süreç, “kriz, kolonyalizm, genişleme” sıralamasında tezahür etmişti. 1929’da kriz, devlet müdahaleleriyle, büyük kamu yatırımları sayesinde aşılabiliyordu. Yapısal krizler, sistemi temellerinden tüm unsurlarıyla saran ve sarsan krizlerdir. 1929 sonrasında paradigma değişiyor. Geleneksel “Piyasa kendiliğinden dengeye gelir” yaklaşımı terk ediliyor.

Yani 1873 Krizi’nden kolonyalizm, 1929 Krizi’nden de devlet müdahaleciliği ile çıkılıyor.

– Evet evet. Devlet ekonomiye kamu yatırımları olan yollar, barajlar, köprüler vs. inşa ederek aktif bir şekilde müdahale ediyor. Hiç kuşkusuz, devasa boyutlara ulaşmış işsizlik, açlık, yoksulluk da sosyal harcamaları artırmayı

gerektiriyordu. ABD'de Roosevelt, ekonomiye devlet müdahalesini artırıyor ama, 1936'dan sonra Amerikan sermaye sınıfının itirazıyla karşılaşılıyor; geri adım atmaya zorlanıyor. 1938 yılında ABD ekonomisi yeniden resesyona giriyor ama II. Emperyalist Savaş imdada yetişiyor ve Amerikan ekonomisi tarihinin en yüksek büyüme oranlarına ulaşıyor. Kapitalist dünya ekonomisi 1970'lerin sonunda yeniden yapısal krize girdi ve aradan geçen dönemde de krizden tamamıyla çıkamadı. Ve artık çıkış mümkün görünmüyor.

Hocam 1929 Buhranı'nın cereyan ettiği tarihsel kesit de oldukça ilginç değil mi? İlginçten kastım şöyle: Tam iki savaş arası dönem; yani Birinci Dünya Savaşı –daha doğrusu ikincisinin olacağını henüz kimse bilmiyor; o yüzden Cihan Harbi diyelim– bitmiş; on yıl geçiyor geçmiyor 1929'da bir yapısal kriz çıkıyor. Şimdi '29 Krizi'ne siyasetin gözlüğüyle baktığımızda –evet, bu devrevî değil yapısal bir ekonomik kriz ama– bu kriz Birinci Dünya Savaşı'nın tetiklediği bir kriz mi? Cihan Harbi bu krizi tetikliyor mu? Bu krizle dünya savaşları; bu paylaşım savaşları arasında bir neden sonuç ilişkisi kurmamız mümkün olur mu?

– Doğrusu, savaşla kriz ilişkisinin yönünün krizlerden savaşlara doğru olduğunu düşünüyorum; savaşlardan krizlere doğru değil. Aslında kapitalist dünya ekonomisi 1910'lu yıllardan beri büyüme sıkıntısı çekiyordu. 1929 Krizi o sürecin zirve yapmasıydı sadece. Tüm kapitalist ekonomiler zaten bir durgunluk süreci yaşıyordu. Aslında İkinci Dünya Savaşı ekonomik krizin değil, Birinci Dünya Savaşı'nın sonucuydu demek, bana daha inandırıcı geliyor. Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya sadece çökertilmedi; barışla öyle şartlar dayatıldı ki, dayanılır gibi değildi. Şahsen I. Emperyalist Savaş'ın, işçi sınıfının yükselen mücadelesinin önünü kesmek amacıyla peydahlandığını düşünüyorum. Aynı şekilde İtalya'da ve Almanya'da faşizmin, Nazizmin ortaya çıkması da sadece barışla dayatılan aşağılayıcı koşulların sonucu değil, mülk sahibi sınıfların bilinçli bir tercihlerinin de sonucuydu. Eğer arkasında büyük Alman bankaları, büyük sanayiciler ve toprak aristokrasisi olmasaydı Hitler dünyayı kana bulayabilir miydi? Hitler gibi bir figür sahaya sürülür müydü? Tarih, tek adamların oyuncağı mı? Aslında tarihi kimin, kimlerin yazdığı önemsiz değildir ve tarih, öyle olumlu olsun olmasın kişilerin marifeti değildir. Alman burjuvazisi yeni kaynaklara, yeni pazarlara kavuşmak istiyordu ve tabii işçi sınıfının yükselen mücadelesini de ezmek istiyordu. Aslında şeylerin bilincine varmak, modern tarihe dair yaratılan mitlerden kurtulmaya bağlı.

Makalenizde, bu süreçte dünyadaki toplam üretimin % 40 civarında azaldığını, tarım ürünleri fiyatlarının dramatik bir şekilde çöktüğünü, muaz-

zam bir işsizlik başladığını belirtiyorsunuz. Genellikle 1929 Krizi ABD’deki bir borsa kriziyle¹ ilişkilendirilir; genelde filmlerde, romanlarda vs. hep bu nokta ön plandadır.

– *Gazap Üzümleri*² mesela, Amerika’daki sefaleti vs. çok iyi anlatır.

Evet evet. Ancak kriz, öyle, sadece borsanın çökmesiyle sınırlandırılacak bir kriz değil, onu söylemeye çalışıyorum. Amerika’da ‘31’de moratoryum ilan ediliyor, Hoover Moratoryumu.³ Başkan bir sene mi, dokuz ay mı, tam hatırlamıyorum süresini ama bir moratoryum ilan ediyor. Arjantin’de de moratoryum ilan ediliyor. Siz Türkiye’de de ilan edildiğini yazmışsınız ama, benim hatırladığım Türkiye’de o dönemde değil de 1958’de ilan ediliyor moratoryum. Ama sonuçta Türkiye ekonomisi de hayli zor zamanlar geçiriyor bu dönemde. Dünya devletleri birbirlerine borçlarını ödeyemez hale geliyor.

– Aslında kriz kapitalist dünya sistemini temellerinden sarsan bir krizdi.

Bize nasıl yansıyor hocam; yine böyle sektörel bazda ele alırsak 1929 Ekonomik Krizi’ni?

– Bir kere tarım ürünleri ihracatı azalıyor, aynı şekilde maden ihracatı düşüyor. Türk Lirası değer kaybediyor. Kara yoksulluk yerleşiyor. 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası’nın hızlı yükselişi, krizin emekçi kitleleri nasıl etkilediğinin bir göstergesiydi aslında. Babam o yıllarda yaşananları zaman zaman anlatırdı. “Kriz öncesinde bir koyun satarak satın aldığını, kriz döneminde dört koyun satarak alabiliyordun” gibi anekdotlar anlatırdı.

Paranın değeri de düşüyor.

– Gerçi 1929 yılından başlayarak Türk Lirası İngiliz Sterlini karşısında değer kaybediyor ama bunu sadece kapitalizmin krizinin otomatik sonucu saymak yeterli olmaz. 1929 yılında buğday üretiminde önemli bir artış olmakla birlikte, 1928 hasadı ancak 1929 sonu ve 1930 yılı için bir anlam ifade eder-

- 1 Sohbette bahsedilen borsa krizi, New York Borsası’nda 24 Ekim 1929 Perşembe günü başlayan çöküştür. Tarihte bugün “Kara Perşembe” olarak da adlandırılır. İnsanlar hisse senetlerini bir an önce ellerinden çıkarmak için birbirleriyle yarış haline girerken oluşan panik, borsanın daha da fazla düşmesine neden olmuştur. İki yıl içinde borsa % 90 oranında değer yitirmiştir.
- 2 John Steinbeck’in 1929 Krizi sonrası ABD’de yaşanan bunalımı Kaliforniya’daki işçi sınıfı odağında anlattığı ve yazarına Pulitzer Ödülü kazandıran roman. Orijinal adıyla *The Grapes of Wrath*, New York: Viking Press, 1939.
- 3 1931’in ortalarına gelindiğinde, Büyük Buhran tüm Avrupa’da hissedilirken, ABD Başkanı Herbert Hoover uluslararası ekonomik krizi hafifletmesini umduğu bir plan sunmuştur. Haziran ayında, Birinci Dünya Savaşı tazminatlarının ve savaş borçlarının ödenmesi hakkında bir yıllık moratoryum öneren ve hem anaparayı hem de faizi erteleyen kamuya açık bir açıklama yayınlanmıştır. Açıklama, Fransa ve pek çok ABD vatandaşı tarafından onaylanmamasına karşın, on beş ülkeden 6 Temmuz’a kadar destek almaya devam etmiş, aralık ayında ABD Kongresi tarafından onaylanmıştır.

di. Hükümet 1927 ve 1928 yılları hububat açığını kapatmak için 1929 yılında on sekiz milyonluk ithalat yapıyor. 1929 yılı Ekim ayında gümrüklerin yükseltileceği önceden bilindiğinden, spekülatif ithalatta önemli bir artış oluyor – unutmayalım ki, Lozan Antlaşması'yla Türk gümrüklerine konulan sınırlama 1929'da sona eriyordu. İthalatçıların stok yapmaya yönelmeleri, aynı şekilde kredi kullanımındaki büyük artış, dış ticaret açığının büyümesine yol açıyor. Nitekim dış ticaret açığı, 1928'de 50 milyondan, 1929'da 101 milyona yükseliyor.

Başka bir şey de Osmanlı borçlarının ilk taksit ödemesi. Bu ödeme 1929 yılında başlayacaktı; fakat şartlar, borcun ilk taksitini ödemeye el vermiyor. Türk hükümeti borç ödemesinin ertelenmesi önerisinde bulunuyor. Bunun Türkiye'nin dış itibarını olumsuz etkilediği ileri sürülüyor. Sonuç itibarıyla moratoryum ilan edilmesi, devletin dış itibarını zedeliyor. Tabii, döviz ihtiyacını artıran bir şey daha vardı: Devletin demiryolları politikası döviz gereksinmelerini sürekli artırıyordu. Hem yeni demiryolları inşası ve hem de yabancı sermayeli demiryolu hatlarının satın alınması, ödemeler dengesi üzerindeki baskıyı daha da artırıyor. TL'nin değer kaybetmesinin bir nedeni de dışarıya sermaye kaçıydı. Durumun kötüleştiğini gören sermayedarlar ya paralarını dışarı kaçırıyor, ya dövize çeviriyor, ya da gayrimenkule yatırıyorlar. Ve TL değer kaybediyor. Dünya ticaretindeki ani daralma, tarım ürünleri fiyatlarının düşmesi, ihracat kredilerinin azalması, vs. TL'nin düşüşünün başlıca nedenleriydi. Özetle söylersek, 1929 Buhranı'nın Türkiye ekonomisi üzerindeki etkileri para darlığı, paranın değer kaybetmesi, satın alma düzeyinin (talebin) düşmesi, iflaslar ve işsizlik şeklinde tezahür ediyor. TL'nin İngiliz Sterlini karşılığı, 1929 Ocak ayında 993 kuruş iken, aralık ayında 1.042 kuruşa yükseliyordu.

Hocam, krize karşı alınan önlemler çerçevesinde Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti⁴ kuruluyor. Hatta başına da Meclis Başkanı Kazım Özalp'ı geçiriyorlar. Ama bu cemiyetle ne yapılmaya çalışılıyor? O dönemde tasarruf etmek iktisadî anlamda mantıklı bir çözüm mü? Ya da bu bir önlem olabilir mi? Cemiyet ne yapmaya çalışıyordu?

– Daha önce de söylediğim gibi, dünya ekonomik krizinin de etkisiyle, Türk Lirası'nın değer kaybetmesi hükümet çevrelerini telaşlandırmıştı. Paranın de-

4 Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti: 18 Aralık 1929'da TBMM Başkanı Kazım Özalp'ın başkanlığında, TBMM Başkan Vekili Hasan Saka, İzmir mebusu Rahmi Köken, İzmir mebusu Celal Bayar, Kırıkkale mebusu Fuat Umay, Sinop mebusu Yusuf Kemal Tengirşek, Kütahya mebusu Besim Atalay, Ziraat Bankası Genel Müdürü Şükrü Ataman ve Emlak ve Eytam Bankası Genel Müdürü Hakkı Saffet Tan tarafından kurulan dernek statüsündeki yarı resmî kurum. Cemiyet Mustafa Kemal'in himayesinde kurulur, genel sekreterliğe İzmir mebusu Rahmi Köken atanır. Vedat Nedim Tör ise müşavir müdür olarak görevlendirilir.

ger kaybetmesini de dış ticaret açığına bağlıyorlar. Tabii o zaman çözüm de dış ticaret dengesini sağlamaktan geçirdi. Fakat bir sorun vardı; 1930'lu yılların ilk yarısında Türkiye'nin sanayi üretimi, iç tüketimin çok küçük bir bölümünü karşılayabiliyordu. O koşullarda tüketimin kısılması, ister istemez ithalatın kısılması anlamına geliyordu. İşte o amaçla kuruluyor Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. Söylediğin gibi, başkanlığa TBMM başkanı Kazım Özalp getiriliyor, ama kurucuların çoğu da milletvekili. Üstelik bütün mebuslar da cemiyetin tabii üyesi sayılıyor. O kadarı da yetmiyor olacak ki, Mustafa Kemal de cemiyeti himayesine alıyor. Tabii ki, şöyle bir soru da haklı olarak akla gelebilir: Esasen bir devlet kurumu olana neden cemiyet deniliyor? Başlıca iki nedenle: Birincisi, iç ve dış sermaye çevrelerinde bir kuşku uyandırmamak, özellikle de yabancı mallara karşı bir boykot izlenimi yaratmamak; ikincisi de kitlelerde yarılsama yaratmak ki, orada yapılan tam bir ideolojik manipölasyon. Bir devlet kurumuna sivil elbise giydirmek gibi bir zorlama.

Hocam, cemiyetin tamı tamına ne yapması isteniyordu?

– Cemiyetin başlıca amacı kitleleri tasarrufa yöneltmek, yerli malı kullanmayı teşvik etmek, yabancı mallar yerine yerli olanı kullanmaya ikna etmek, yerli üretimin yabancı malların kalite düzeyine çıkarılmasını, standartlarının yükseltilmesini sağlamak. Böylece ithal ikâmesinin koşullarını yaratmak. Nitekim cemiyetin yayınladığı *İktisat ve Tasarruf* dergisinde “İlk hedef Akdeniz'di. İkinci hedef İktisat!” denmekteydi. Cemiyet, iç tüketimi iç üretimle karşılamak üzere harekete geçiyordu. Bu amaçla sergiler açıyor; açılan sergilerde, yapılan yayınlarda, düzenlenen seminerlerde hep bu tema işleniyor. İşte, düzenli olarak yerli malı haftaları düzenleniyor. Başvekil İsmet İnönü, ulusal kaynaklara dönmenin önemi üzerinde durarak şöyle diyordu: “Millî iktisat mücadelesinde iktisadî teçhizat için hariçten gelecek muvakkat istikrazların kıymeti söz götürmez. Fakat asıl millî sermaye, milletin kendi tasarrufu ve biriktirmesiyle temin edilebilir.” Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti hızla ülke sathına yayılıyor ve şube sayısı 273'e yükseliyor.

Merkez Bankası⁵ da o dönemde kuruluyor?

– Evet, Merkez Bankası da kuruluyor. Esasen bir merkez bankası kurma çabalarının evveliyatı vardı. Çabalar 1929 öncesinde başlıyor. Krizin etkisiyle paranın değer kaybetmesi, o alandaki çabaları hızlandırmaya vesile oluyor. Daha Haziran 1928'de Âli İktisat Meclisi⁶ tarafından hazırlanan konu-

5 Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası: 30.06. 1930 tarih ve 1715 sayılı Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Kanunu ile kurulmuş ve 03.10.1931 tarihinde faaliyete geçmiştir.

6 Âli İktisat Meclisi: 25 Haziran 1927 tarih ve 1170 sayılı yasayla kurulan kurulmuştur. On ikisi Bakanlar Kurulu tarafından, on ikisi ise ticaret ve sanayi odaları ve meslek kuruluşlarınca seçi-

ya ilişkin bir raporda, “Türk parasının periyodik dalgalanmalarını önlemek, onun iktisadî inkişafımıza yardımcı olmasını sağlamak amacıyla, bir devlet bankası kurulması istenmektedir,” deniyordu. Yine Âli İktisat Meclisi’nin başvekaletine verdiği başka bir raporda da (Temmuz 1928) yabancı bankaların durumuna ilişkin bilgiler yer alıyordu. Örneğin “Bu bankalardan en büyüğü olan Osmanlı Bankası’nın Türkiye içinde yaklaşık 60 milyon mevduat topladığı halde, bundan yurt içinde kredi olarak verdiği miktarın sadece 12 milyon olduğu görülmektedir” deniyordu. Aynı raporda, “Türk banka sistemi üzerinde radikal kontrol ve tedbirler” de isteniyor.

İş Bankası, yeni bir merkez bankası kurmak yerine merkez bankası işlevlerini kendisinin yürüteceği bir düzenlemeyi yeterli görüyordu. Bir ticari bankaya (İş Bankası) merkez bankası statüsü kazandırılmasının yeterli olacağı görüşüne sahiptiler. Netice itibarıyla 1930’da 15 milyon sermayeli bir anonim şirket olarak Merkez Bankası kuruluyor. Görevi ilk olarak iskonto fiyatını tespit ve para piyasasını ve tedavülünü düzenlemek; ikinci olarak hazine işlemlerini yapmak, son görevi ise hükümetle birlikte Türk parasının istikrarıyla ilgili bütün tedbirleri almak.

Osmanlı Bankası⁷ da yabancı bir girişim sonuçta!

– Evet, Osmanlı İmparatorluğu döneminde de Cumhuriyet döneminde de bir yabancı bankaydı. Adı Osmanlı’ydı ama bir Osmanlı bankası değildi. Merkez Bankası kurulduktan sonra Türkiye para politikasını kendi ihtiyaçları doğrultusunda oluşturma imkânına kavuşuyor. Bir ulusal banka yokluğunda ulusal ekonomik politikalar oluşturmak, ekonomiye yön vermek mümkün değildir.

Hocam devletçiliğe gelecek olursak; rejim, devletçiliği bir ekonomik prensip, bir ilke, Altı Oku’ndan biri olarak adlandırıyor. Ancak siz devletçili-

len yirmi dört üyeden oluşur. 25 Haziran 1927 tarihli Kanunun Sureti Tatbikine Dair 11 Ocak 1928 Tarihli Talimatnamesi’ne göre Bakanlar Kurulu haricindeki on iki üye, ticaret ve ziraat odalarından ithalatçı, ihracatçı, vapurcu ve fabrikatör olmak üzere dört; bankacılardan bir, şimendifercilerden bir, çiftçilerden iki, kooperatifçilerden bir, ticaret ve zahire borsasından bir, kambiyo borsasından bir ve madencilerden bir temsilciden oluşturulur. Meclis’in senede iki ke-re (Ocak ve Temmuz) toplanmasına karar verilir.

7 Osmanlı Bankası: 1856 yılında bir İngiliz şirketi olarak Bank Ottoman (Bank-ı Osmanî) olarak kurulur. 4 Şubat 1863 yılında Fransız, İngiliz ve Osmanlı Devleti’nin de bulunduğu hissedarlarca çok ortaklı hale getirilir. Ottoman Bank, 1 Haziran 1863’ten itibaren faaliyetlerine bu yeni yapısıyla ve Bank-ı Osmanî-i Şahane ismiyle devam eder. Sultan Abdülaziz’in izniyle banknot ihraç etme imtiyazı da Bank-ı Osmanî-i Şahane’ye verilir. Banka 1874 yılında Merkez Bankası görevini üstlenir. Cumhuriyet döneminde Osmanlı Bankası adını alan ve 03.10.1931 tarihinde T.C. Merkez Bankası’nın faaliyete geçmesinden sonra para basma imtiyazını devreden banka, Haziran 1996’da Garanti Bankası’na satılır. 31.08. 2001 tarihi itibarıyla Körfezbank ile birleşen Osmanlı Bankası, 21.12. 2001’de Garanti Bankası’nın bünyesine dahil edilerek kapatılır.

ğin ilke olmadığını, küresel ekonomik krize ilişkin bir tedbir, bir politika olduğunu ifade ediyorsunuz.

– O dönemin iktidarı yaptığı her şeyi bir ilke olarak sunuyor. Yapılan her şeye, alınan her önleme, uygulanan her politikaya bir orijinallik atfetmek garip bir gelenek haline gelmişti. Bir şeyin ilke ve inkılap sayılması, bir hükümet kararına orijinallik atfedilmesi için onun Mustafa Kemal'in yaşadığı dönemde olup bitmesi yeterliydi. Nitekim kapitalizmi temellerinden sarsan Büyük Dünya Ekonomik Krizi (1929-1933) koşullarında olayların zoruyla devlet müdahaleciliğinin artması, devletin ekonomiye daha çok müdahale etmek zorunda kalması ve devlet müdahaleciliğinin bir biçimi olan devlet işletmeciliğinin genişlemesi, dönemin yöneticilerinin “devletçilik” diye yeni bir ilke daha keşfetmeleriyle sonuçlanmıştı. Krizin ekonomide ortaya çıkardığı kopukluğu gidermek üzere yapılanlar rejimin ilkelerinden biri sayılarak, önce 1931’de Halk Fırkası’nın programına,⁸ arkasından da 1937’de Anayasa’ya⁹ sokuldu.

Istersen sürecin kısa bir özetini yapalım. Nasıl oldu da liberalizm şampiyonu iktidar partisi CHF’nin [Aslında o dönemin CHP’sine parti demek pek uygun değildir; zira tek parti diktatörlüğü geçerliken, devletten görece bağımsız bir siyasî parti mümkün değildir. Devlet, hükümet, parti iç içe geçtiği için bunlar arasındaki ayrım silikleşmiş durumdadır. Çelişkiye bak, bugün de AKP bir parti devletidir –ki bu da aradan geçen zamanda pek bir şey değişmemiş demeye gelir.] birdenbire devletçilik ilkesini keşfettiğine, zaruretini nasıl fazilet sayıldığına açıklık getirmek gerekiyor. Fakat daha baştan “devletçilik” diye bir ilkenin ya da farklı bir sosyoekonomik sistemin mümkün olmadığını, devletçilik kavramının bir uydurma olduğunu hatırlatmak gerekiyor. Zira kapitalizm zaten devletle bir ve aynı şeydir. Bu ikisi bir bütünlüktür. Devlet müdahalesi olmadan kapitalist bir sınıf da onun egemenliği de mümkün değildir. O zaman sorun sadece devlet müdahaleciliğinin biçimi ve yoğunluğuyla ilgili olabilir. Her tarihsel konjonktürde kapitalist sınıfın veya daha kapsamlı bir kavramı kullanmak gerekirse, burjuvazinin çıkarlarıyla uyumlu bir devlet müdahalesi söz konusu oluyor. Müdahale esastır ama biçimi konjonktüre göre değişir. Bu yüzden, liberalizmi devletçiliğin karşıtı saymanın ya da devletçiliği sanki liberalizm ve sosyalizmden farklı, ayrı bir sistemmiş gibi sunmanın ideolojik bir manipülasyon olmanın öte-

8 CHF’nin 10.05.1931 tarihinde toplanan 3. Kurultay’ında “Milliyetçilik”, “Laiklik”, “Cumhuriyetçilik” ve “Halkçılık”tan oluşan dört ilkeye “Devletçilik” ve “İnkılapçılık” ilkelerinin eklenmesiyle oluşan Altı İlke, parti programına eklendi.

9 05.02.1937 tarih 3115 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu’nun Bazı Maddelerinin Değiştirilmesine Dair Kanun ile 1924 Anayasası’nın 2. maddesi, “Türkiye Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, lâik ve inkılâpçıdır. Resmî dili Türkçedir. Makarı Ankara şehridir.” şeklinde değiştirilerek Altı Ok, Anayasa’ya ilave edilmiştir.

sinde bir kıymet-i harbiyesi yoktur. Aksi halde kapitalist bir sosyal formasyonda devlet ve onun işlevi hakkında kafa karışıklığından kurtulmak mümkün olmaz.

Zira karşıtlık liberalizmle devletçilik arasında değil, kapitalizmle sosyalizm ve daha ileride komünizm arasındadır. Nitekim 1908 Jön Türk Darbesi'nden bugüne kadarki dönemde devlet müdahalesinin farklı biçimleri ve yoğunlukları söz konusu olmuştur; ama tüm o zaman zarfında devletçilik diye farklı, orijinal bir pratik, bir uygulama asla söz konusu olmamıştır. Zaten devlet, kapitalist bir devlet olarak kaldıkça olması da mümkün değildir. Eğer, yukarıda söylediğim gibi, bir devlet-kapitalist sınıf, burjuva sınıfı birliği söz konusuysa... Velhasıl, devletçilik ilkesi denilen, tam bir uydurmadır. Ama bu ülkede devletçilik diye bir şeyin var olduğuna inananlar hep vardı. Bugün de var. Bir devlet partisi olan, bu niteliği itibariyle de tipik burjuva partilerine benzemeyen CHP'nin altı okundan biri hâlâ devletçiliktir. Aslında şeylerin ne olduğuna kendileri karar verdikleri için, hezeyanlarını ve kuruntularını dünyanın gerçekliği saymaları şaşırtıcı değildir.

Eğer, kriz koşullarında bazı Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi, oldukça gelişmiş bir ticaret burjuvazisi olsaydı, söz konusu ticaret sermayesi, ithal ikâmesi yapacak sanayi yatırımlarına girişerek ekonomide ortaya çıkan boşluğu doldurabilirdi. Bizde söz konusu kesimin yetersizliği, bu işi devletin üstlenmesini, bu amaçla da ithal ikâmesi yapacak bir yatırım programını gerektirmiştir.

Teorik olarak geçerli olabilecek ikinci çözüm, yabancı sermaye girişinin artması ve sermayenin sanayi yatırımlarına yönelmesi olabilirdi. Fakat kriz koşullarında önemli miktarda yabancı sermaye girişi olması mümkün değildi. Dünya ölçeğinde kâr oranlarının düştüğü, pazarın ciddi bir şekilde daraldığı, tüketimin, dolayısıyla talebin aşırı düşüşler kaydettiği bir tarihsel konjonktürde, yabancı sermayenin ithal ikâmesi yapacak düzeyde gelmesi mümkün değildi. Şüphesiz bir miktar yabancı sermaye girişi olmuştu; ama hem yeterli değildi ve hem de sanayi alanına yönelip yatırım yaparak sanayi çıkışlı ürün ithalatını ödünlemeye niyetli değildi. Oysa ekonomide ortaya çıkan kopukluğu aşmak, ekonominin işlerliğini sağlamak, sanayi üretiminin artırılmasını gerektiriyordu. Zaten kriz koşullarında dış kredi, yani borçlanma yolları da kapanmıştı. İşte böylesi koşullarda devletin ekonomiye daha çok müdahale etmesi bir zorunluluk haline gelmişti. Kolay kazanca alışmış güçsüz özel sermayenin itibar etmediği sanayi ünitelerini kurmak, bizzat devlete düşüyordu. Velhasıl devlet işletmeciliği kendini dayatıyordu.

Aslında devletçiliğin ikili işlevinden söz edebiliriz. Birincisi, cılız, vurguncu sermayenin açığını kapatmak ve ikincisi, sermayenin yardımına koşmak. Nitekim devletçilikle birlikte gündeme gelen I. Sanayi Planı'yla ilgili ola-

rak Afet İnân'ın, *Devletçilik ilkesi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin I. Sanayi Planı* 1933 kitabında şu ifadeler geçer: "Bu programa hususi teşebbüs erbabı tarafından tesisine imkân görülmeyen sanayi şubeleri ithal edilerek, devlet ve ya millî müesseselerin teşebbüsleri olarak kurulmaları düşünülmüştür. Ancak bu ana sanayi, hususi teşebbüs ve sermaye erbabına da çok geniş ve faideli "endüstri" imkânları bahşedecektir. Devlet teşebbüsü ile kurulacak ana demir sanayii, hususi müteşebbislerin yeniden tesis edecekleri makine, tel, çivi, döküm boru, cıvata, vida ve saire fabrikalarına ve sanayiye ucuz ve kolay tedarik edilir yarı-mamul emtia verecektir. Yeni bez dokuma sanayimiz, mevcut millî fabrikalarımızın inkişaflarına bir pay bıraktığı gibi, pamuk, ip, halat, kadife, pelür, kordela, şerit, pasmenteri eşyası ve pamuk örme sanayiine de yeni faaliyet imkânları bahşedecektir."

Dönemin etkin şahsiyetlerinden biri olan CHF Genel Sekreteri Recep Peker, devletçilik denilenle ne murat edildiğini şöyle ifade ediyor. Korkut Boratav'ın *Türkiye'de Devletçilik* kitabından okuyayım sana: "Ticaret faaliyetlerini serbest tutmakla beraber... yapılması lazım olan işlerden şahsî teşebbüslerin başaramayacaklarını veyahut şahsî teşebbüse bırakmakta zarar tasavvur ettiklerini devlete yaptırmak yolunu tercih ediyoruz. Lüzumu yerinde devlet müdahalesi olmadığı zaman, diğer harici şartların hem kazanmak isteyenleri hem de memleketin bütün hayatını tazyik edeceği de söylenebilir. Fırkamız devleti yapıcı, idare edici, tanzim edici bir unsur kabul ediyor. Fakat biz, vatana şevketli bir istikbal hazırlayabilmek için devletçilik yükünün mesuliyeti altına giriyoruz."¹⁰ Recep Peker başka bir vesileyle de devletçilik anlayışıyla ilgili şunları söylüyor, aynı kitaptan¹¹ devam edeyim izninle: "Fırkamızın nokta-i nazarına göre devletçilik şudur: Tek vatandaşın yapamayacağı, tek vatandaşlardan mürekkep şahsiyet-i hükmiyenin, hususi şirketlerin yapamayacağı işleri devlet yapmalıdır. Hakikaten sıkıntılarımızın mühim bir kısmı devletçilik vasfının daha henüz tam işleyecek tekâmülü bulamamış olmasıdır." Amaç hasıl olmuş olmalı ki, II. Emperyalist Savaş'tan sonra söylem değişiyor ve devletçiliğin pabucu dama atılıyor.

Devletçiliğin bir "ilke" değil ama dönemin şartlarının zorlaması pragmatik bir politika olduğunu belirtmenize rağmen, bu pragmatik politikanın aynı zamanda Batı'daki "refah devleti"nin periferideki izdüşümü anlamında bir kalkınmacı devlet politikasına benzediğini söyleyebilir miyiz?

– Aslında devletçiliği gündeme getirenlerde sosyal devlet anlayışının zeresi bile yoktu. Refah devleti veya sosyal devlet denilen, İkinci Savaş sonrası özel sınıfsal güç dengelerinin bir tezahürüydü. Önceki dönemde işçi-

10 Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara: İmge Yayınları, 2006, s. 12.

11 A.g.e., s. 168.

lerin, mütevazı toplum kesimlerinin refahıyla, akıbetiyle ilgili kaygılar söz konusu değildi. Devletçilik uygulamaları yıllarında, 1930'lu yıllarda işçilerin örgütlenmesi, sendika kurması bile yasaktı. Sendikaların kurulması için savaş sonrasını beklemek gerekti ama kurulan sendikaların grev ve toplum sözleşme hakları yoktu. Grev ve toplu sözleşme haklarına ancak 1963 yılında çıkarılan bir kanunla kavuştular.¹² Bu onların içi boş midye kabuğu oldukları anlamına gelir. Aslında devletçilik pratiğinin aslî fonksiyonu, kutsal devleti sağlam temellere oturtmaktı. Dolayısıyla bu pratiği refah devletiyle ilişkilendirmek pek uygun olmaz. Bizde devletçilikle amaçlanan, toplumsal refahı angaje etmiyordu. Daha önce de söylediğim gibi, sermayenin yardımına koşma kaygısıydı. Refah devleti demek, bir bakıma sermayenin sınırlandırılması demektir. Bizde o tür kaygılara yer yoktu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası:

"Şer eksen" Bretton-Woods ve "küçük Amerika"

Sivas Kongresi'nde manda ve himaye kabul edilseydi sonuç, 1950'den sonra takip edilen politikalardan çok farklı olur muydu? Halide Edip'in kafasındaki mandaterlik Menderes zamanındaki politikalardan ne kadar farklıydı? Türkiye'ye manda yönetimi "küçük Amerika" politikaları içine, dost ve müttefik Amerika söylemleri içine soka soka yerleştirildi diyebilir miyiz?

– Aslında bu söylediğin, üzerinde kafa yormayı gerektiriyor. 1945 sonrasında, 1950'li yılların başında manzara nasıldı? Türkiye'nin yönetici sınıfları kendilerini "küçük Amerika" olma hayallerine kaptırmışlardı. Türkiye sanki ABD'nin bir eyaleti haline geliyor. Belki adı konmamış bir ABD mandası demekte bir sakınca yoktur. Türkiye 1952'de NATO'ya üye olmakla ister iç ister dış politika alanında olsun, bağımsız politika uygulama yeteneğini kaybediyor. Bunu pek sorun eden olmadı. Oysa, hayatî öneme sahip bir meseledir. Türkiye gibi bir ülkenin, başkomutanı Amerikalı general olan bir emperyalist askerî saldırı paktında işi ne olabilirdi? Kiminle çuvala girdiğini bilmek önemsiz midir? Belki içerik olarak bir manda rejimine benzer çok yarıları olabilir ama mandacılık iki savaş arası dönemin bir egemenlik-bağımlılık ilişkisiydi. Yeni sömürgecilik döneminde söylemler ve araçlar değişiyor. Türkiye "küçük Amerika" olma tercihi yaptığı, NATO'ya üye olduğu günden sonra ister iç politika, isterse dış politika alanında bağımsız hareket etme yeteneğini kaybetti. İnsan ve toplum yaşamının tüm veçheleri dışarıya,

12 Sohbette bahsi geçen kanun, 15 Temmuz 1963 tarih 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve yine aynı tarihte yürürlüğe giren 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu'dur.

ABD'ye endeksli hale geldi. Tarım politikası, sanayi politikası, eğitim politikası, ulaşım politikası, diyanet politikası artık ABD'li uzmanların insafına terk edilmişti.

Ulaşım politikasına kadar diyorsunuz...

– Evet öyle. Türkiye 1950 sonrasında demiryolu ulaşımını ihmal etti. Neden? Emperyalistler araba, benzin, asfalt, yol makinası, vs. satsınlar diye. Bugün Türkiye, insanını otobüsle, arabayla; eşyasını kamyonla taşıyor. Türkiye gibi büyük, geniş bir ülke için tren yolu taşımacılığı gayet uygun ve gereklidir ama tren yolu taşımacılığı maalesef marjinal düzeylerde. Şimdilerde “Yüksek Hızlı Tren” saplantısı da asla ülkenin gereksinimleriyle ilgili değil, büyük sermayenin büyük kârlar etmesi için. Bilindiği gibi, büyük projeler demek; büyük kâr, büyük yağma ve talan demektir. Tabii müthiş bir doğa tahribatı da demektir aynı zamanda. Türkiye şimdilerde büyük projelerle yağmalanıyor, talan ediliyor. Üç tarafı denizlerle çevrili bu ülkede deniz ulaşımının önemi ne kadar? İyi de neden öyle?

Hocam Çığırından Çıkmış Dünya’da siz İkinci Dünya Savaşı sonrası, 45 sonrası, ABD emperyalizmin tekrar yükselişi ve “şer eksen” kavramı etrafında tartışıyorsunuz. Hatta “Şer Eksen” Büyük İnsanlığa Karşı” başlıklı bir de bölüm var kitapta. İkinci Dünya Savaşı sonrası ana hatlarıyla bakarsak ne değişiyor hocam; hem dünyada hem Türkiye’de?

– İkinci Dünya Savaşı çok şey değiştiriyor aslında. Bir kere emperyalist hiyerarşide piramidin tepesine ABD yerleşiyor. Hegemonya İngiltere’den ABD’ye, Atlantik Okyanusu’nun öte yakasına taşınıyor. Fakat önemli bir şey var. ABD, kapitalizmin tarihinde en büyük hegemonik güçtür. Savaş sonrasında bir başına dünya sanayi üretiminin yarıdan fazlasını sağlıyor, Batı Avrupa’yı vassallaştırıyor. O tarihten sonra emperyalizmin görüntüsü de değişiyor. ABD, Batı Avrupa ve Japonya’dan oluşan, Samir Amin’in “kolektif emperyalizm” dediği şey ortaya çıkıyor. Önceki dönemde emperyalizm çoğul ifade ediliyordu. İşte, İngiliz emperyalizmi, Amerikan emperyalizmi, Alman emperyalizmi, Japon emperyalizmi... Savaşta Almanya ve Japonya çökertiliyor. İngiltere ve Fransa da büyük kan kaybediyor, takatsiz kalıyorlar. Zaten iki savaş arası dönem, bir hegemonya krizi dönemi. İngiliz hegemonyası 1910’lu yıllardan beri kan kaybediyordu, geriliyordu. Türkiye de daha önce de söylediğim gibi, bir ABD uydusu statüsüne indirgeniyor. Malum, “soğuk savaş” denilen şey peydahlanıyor. Sömürgeciliğin doğrudan versiyonunun yerini yeni sömürgecilik (*néo-colonialisme*) alıyor. Emperyalist ülkelerde refah devleti, periferide kalkınmacılık gündeme geliyor.

Savaş sonrası önemli bir yeniliği de uluslararası denilen emperyalist

kurumların peydahlanmasıydı. Dünya siyasetine ve ekonomisine yön veren kurumlar oluşturuluyor. Bir kere, Cemiyet-i Akvam'ın¹³ yerini Birleşmiş Milletler Örgütü¹⁴ alıyor. BM şemsiyesi altında bir dizi insanî kurum faaliyetine geçiriliyor. Dünya Gıda ve Tarım Örgütü,¹⁵ Dünya Sağlık Örgütü,¹⁶ ILO,¹⁷ UNESCO¹⁸ vs. Bir de dünya ekonomisine yön veren, uluslararası denilen ama aslında emperyalist çıkarlara hizmet eden Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB), Dünya Ticaret Örgütü (WTO). Tabii bir bütün olarak insanlığın bir kazanımı olan İnsan Hakları Evrensel Beyanname-si¹⁹ yayınlıyor. Aslında IMF, DB ve DTÖ, emperyalist hegemonyayı dayatmak amacıyla peydahlanmıştı.

Savaş sonrasında malum, Sovyetler Birliği gücünü ve etkinlik alanını genişletiyor, Doğu Avrupa'yı kapsar hale geliyor. Çin Halk Cumhuriyeti önemli bir aktör olarak sahnedeki yerini alıyor. Küba'da devrim oluyor. Ceza-yir zorlu bir kurtuluş mücadelesiyle bağımsızlığına kavuşuyor. Dediğim gibi doğrudan sömürgecilik tasfiye oluyor. Bağımsızlık savaşları sonucu birçok ülke BM üyesi olarak politik arenada görünür oluyor. Velhasıl, dünyanın manzarası değişiyor.

Birleşmiş Milletler, Dünya Bankası, IMF; özetle sizin “şer ekseni” olarak tanımladığınız kurumlara dönecek olursak, İkinci Dünya Savaşı'ndan son-

- 13 Cemiyet-i Akvam, Milletler Cemiyeti, The League of Nations: Birinci Dünya Savaşı sonrası toplanan Paris Konferansı'nda 25 Ocak 1919'da alınan bir kararla, 10 Ocak 1920'de İsviçre'de uluslararası sorunları barışçı yollarla çözme amacıyla kuruldu. İkinci Dünya Savaşı sonrasına 20 Nisan 1946'da örgütün çalışmalarına son verildi.
- 14 United Nations (UN), Birleşmiş Milletler: 24 Ekim 1945'te kurulmuş, uluslar arasında ekonomik, toplumsal ve kültürel bir işbirliğini sağlamayı hedefleyen uluslararası bir örgüttür.
- 15 Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü: 16 Ekim 1945'te gıda ve tarımla ilgili küresel çalışmaların organizasyonu, geliştirilmesi ve gıda güvenliğinin sağlanması amacıyla kurulmuştur.
- 16 World Health Organization (WHO), Dünya Sağlık Örgütü: Nisan 1948 yılında faaliyete geçti. Amacı, ülkelerin sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi için yardımlar yapmak, çeşitli topluluklara sağlık hizmetleri götürmek ve acil yardımlar yapmak ya da bunların sağlanmasına yardım etmek, Epidemik, endemik vs. hastalıkların ortadan kaldırılması yolundaki çalışmaları teşvik etmek ve geliştirmek gibi küresel sağlık politikalarının belirlenmesi ve düzenlenmesi konularında faaliyet yürüten, BM'ye bağlı bir örgüttür.
- 17 International Labour Organization (ILO), Uluslararası Çalışma Örgütü: 1919'da Versay Antlaşması çerçevesinde kurulmuştur. 1946 yılında BM bünyesine alınmıştır. Çalışma hakları, örgütlenme hakkı, toplu pazarlık, angaryanın yasaklanması, fırsat eşitliği gibi sendikal hakların evrensel düzeyde yaygınlaştırılması ve korunmasını ve bu konularda asgari standartların belirlenmesini hedefler.
- 18 United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO), Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü: Kendisine bağlı ulusal komisyonlar aracılığıyla kültür, bilim ve eğitim faaliyetleri yürüten bir BM kurumu.
- 19 İnsan Hakları Evrensel Bildirisi: 10 Aralık 1948'de BM Genel Kurulu'nda kabul edilen bildiridir. Türkiye bu bildiriye 6 Nisan 1949 tarihinde kabul etmiştir.

ra dünya tarihinde kapitalizm ilk kez, siyasî, idarî, mali, askerî vs. birçok açıdan, NATO'suyla, Birleşmiş Milletler'ıyla, Dünya Bankası'yla, Para Fonu'yla; hatta kültürel açıdan, Hollywood'uyla, McDonalds'ıyla vs. küresel anlamda ulusötesi örgütlere kavuşmuş oluyor. Daha öncesinde bu tür uluslararası kurumları yok kapitalizmin. Evet belki kapitalizm ilk günden itibaren küresel bir vizyona yatay ve dikey olarak yayılmacı bir karaktere sahip ama, ilk kez savaş sonrasında o küresel vizyonu organize eden kurumlar faaliyete geçiyorlar. O zaman "ticaret kapitalizmi" ve "sanayi kapitalizmi"nden sonra İkinci Dünya Savaşı sonrası inşa edilen bir "küresel kapitalizm"den bahsetmek mümkün müdür? Hocam, tüm bu kurumları neden "Şer Ekseni" olarak ele alıyorsunuz ve bunların "Büyük İnsanlık"a karşı olduklarını söylüyorsunuz?

– Kapitalizmin her ileri aşaması demek; daha çok yayılma, daha büyük yoğunlaşma demektir. Ve her aşamaya uygun bir işleyiş ve bir kurumsal yapı da oluşuyor. 1900'lerin başındaki kapitalizm 1800'lerin başındaki gibi değil. Artık büyük tekeller, sermaye grupları oluşuyor; finans sermayesi önem kazanıyor. Yeryüzünde nerdeyse kapitalizmin etki alanına girmemiş bir yer kalmamış. Mesela I. Emperyalist Savaş arifesinde, 1914 yılında yeryüzünün % 84,4'ü birkaç sömürgeci-emperyalist ülkenin sömürgesi veya yarı sömürgesi statüsüne indirgenmiş bulunuyordu. Emperyalistler arası çelişkiler patlama noktasına gelmişti ve patladı. Tabii, II. Emperyalist Savaş sonrasında da durum artık yüzyılın başındaki gibi değildi. Kapitalist dünya sisteminin işlerliği için yeni bir ideolojik söylem ve kurumsal çerçeve gereği kendini dayatıyordu. Ve o iş de dönemin tartışmasız hegemonik gücü olan ABD'ye düşüyordu. Daha fazlasını söylemek gerekirse, bugün de artık II. Emperyalist Savaş sonrasının ideolojik meşrulaştırma araçları ve kurumsal yapısı işlevsizleşmekte. Hayli zamandır bir hegemonya krizi yaşanıyor. ABD'nin hegemonyası aşınmakta ama henüz II. Emperyalist Savaş sonrasındaki gibi nöbeti devralacak bir aday da sahnede görünmüyor. Biliyorsun İngiliz hegemonyası aşıldığında nöbeti ABD devralmıştı. Şahsen benzer bir durumun yeniden mümkün olabileceğini sanmıyorum. Kapitalizmin artık yeni bir hamle yapacak gücü yok, potansiyelinin tükendiğini düşünüyorum. Ki, bu bir kaos durumudur. Emareler daha bugünden belirmiş görünüyor.

Sorunun ikinci kısmına gelirsek, bu örgütler ne mi yapıyorlar? Bence insanlık suçu işliyorlar! Bir adam başka birini öldürse, duruma göre otuz yıl hapis cezasına çarptırılır. Bir şirket üç bin kişinin ölümüne, beş bin kişinin de hastalanmasına neden olsa hiçbir cezaya çarptırılmaz. Esasen öyle bir şey akla bile gelmez. Dahası, şirket yaptığı bir bağış, bir hayır işi sayesinde ödüllendirilebilir bile. Zira kapitalist işletmenin işlediği cinayet, bildik cinayet tanımına uymaz. Bir kapitalist işletme üretim sürecinde o çevrede yaşayan in-

sanları hastalandırır, zehirler, kanser yapar. Yüzlerce, binlerce insan hastalanır ve ölür. Tabii, ölümler anlık gerçekleşmez, zamana yayılır. Ve o katliam, şeylerin normal hali sayılır. IMF ne yapıyor? Üçüncü Dünya'nın yoksul ülkelerine yapısal uyum programları dayatıyor. O programlar o ülkelerin gıda güvenliğini ve gıda egemenliğini yok ediyor. Bu ülkelerin kaynakları emperyalist merkezlere taşınıyor. Bunlarda açlık ve hastalıklar yerleşiyor ve yüzbinlerce insan ölüyor. Zengin bir doğanın, bir kaynağın üstünde duran insanlar açlıktan; sanayinin, madenin, vs. neden olduğu hastalıktan ölüyorlar. İyi de o programları dayatan örgütlerin uzmanları yaptıklarını neye dayandırıyorlar? Şu iktisat bilimi denilene... Türkiye'ye sağlığın, eğitimin, sosyal güvenliğin, sağlık hizmetlerinin özelleştirme ögüdü nereden geliyordu? O uluslararası denilen örgütlerden gelmiyor muydu? Daha önce de söyledim, bizimki gibi ülkelerdeki egemen sınıflar, emperyalist ülkelerin suç ortağıdır. Ögüdü alan, verenin suç ortağı yani. Çıkar ortaklığı var çünkü. Esasen millî burjuvazi diye bir şey mümkün değildir. "Şer eksenî" dediğim üçlü [IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü] dışındaki Uluslararası Çalışma Örgütü [ILO] aslında ne için? Küresel işçi sınıfını sistemin sınırları dahilinde tutmak için, yaramazlık yapmalarını önlemek için değil mi? Şu prestiji çok yüksek Dünya Sağlık Örgütü [DSÖ] gerçekten ne yapıyor? Sağlık hizmetleri özelleştirilirken kılını kıpırdattı mı? Bana göre sağlığın özelleştirilmesi, metalaştırılması, kâr aracına dönüştürülmesi bir insanlık suçudur. Sağlık Örgütü denilen kuruluş, dev kimyasal ilaç şirketlerinin çıkarlarını gerçekleştiriyor.

Bir şeyi söylemeyi unuttum. Biliyorsun yaptırım denilen bir şey var. İngilizce "sanction"ın Türkçesi. *Sanction*, cezalandırmak demek. Türkçesi olan yaptırım onun biraz yumuşatılmışı. ABD hoşuna gitmeyen ülkelere yaptırım uyguluyor ve ona tüm diğer devletlerinin uyması gerekiyor. Aksi halde onlara da uyguluyor. Gerekçe de yaptırıma muhatap olan devletin Amerika'nın ulusal çıkarlarına zarar veriyor olması. Ne oluyor? Bir yoksul ülkenin ekonomisini zora sokuyor. Bu ülkenin ihtiyacı olan şeyleri ithal etmesini, mallarını ihraç etmesini yasaklıyor. Onun ekonomisini işlemez hale getiriyor. Ülke yeteri kadar döviz kazanamıyor, ilaç dahil en temel bazı şeyler ithal edilemiyor. Gıda sıkıntısı ortaya çıkıyor, insanlar iyi beslenemiyor, hastalanıyor, ilaç ve/veya ilaç ham maddesi ithal edemiyor. Mesela Irak'a dayatılan yaptırımlar yüzünden ilaçsızlıktan vs. 500.000 çocuk öldü. Bu utanmazlık, bu katliam burjuva basınında ne kadar yer aldı? Gazete manşetlerinin, televizyon ana haber programlarının hiç konusu oldu mu? Olabilir mi? İyi de neden olmaz? Biz neden olmadığını çok iyi biliyoruz. Epey önce bir makale okumuştum; İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaptırımların öldürdüğü insan sayısının savaşlarda ölenlerden daha çok olduğu ileri sürülüyor-

du. Belki okumuşsundur, o konuda yazdığım bir yazının başlığı “Yaptırım mı, Kitle İmha Silahı mı?” idi. Velhasıl, “neden söz ettiğini bilmek önemlidir” denmiştir.

Çok haklısınız hocam, “ideoloji”nin de “retorik” ile “realite”nin kesişim kümesinde tezahür ettiğini söyleyebiliriz sanırım. Ben bu noktada sözünü yine Bretton-Woods veya küresel kapitalizmin kurumları diyebileceğimiz ya da sizin şer eksenini olarak adlandırdığınız kurumlara getirmek istiyorum. Nitekim Türkiye, CHP iktidarının son yıllarından başlayarak ama asıl DP dönemiyle birlikte bu kurumların içinde yer almaya çalışıyor. Bu dönüşümün Türkiye’ye yansıması nasıl oluyor, Türkiye bu süreçte nasıl dönüyor?

– O dönüşüm, emperyalizme daha çok eklemelenme şeklinde oluyor. Yani adım adım emperyalizme yamayan ekonomik, sosyal, politik ilişkiler yerleşiyor ve her ileri aşamada bağımlılık derinleşiyor. Ülkenin dışa bağımlılık, dışardan etkilenirlik, yara alırlık katsayısı büyüyor. Türkiye, daha önce söylemiş olabilirim, emperyalist savaşın hemen ardından ABD ile bir dizi ikili anlaşma imzalıyor; Marshall Yardımı alıyor ve o yardımların mutlaka bir karşılığı vardır. Yani, egemen olmak için vermek, almak için egemen olmak, Fransızlar buna “*donner pour dominer, dominer pour prendre*” diyorlar; hâkim olmanın, egemenlik altına almanın vazgeçilmez kuralıdır. Menderes Hükümeti ABD’nin gözüne girmek, NATO’ya dahil olmak için Kore’ye asker gönderiyor ve muradına eriyor; askerî emperyalist saldırı paktına üye oluyor. Eşitsizler arasında eşit ilişki mümkün değildir.

‘60’lar, ithal ikâmecî ekonomi yılları

‘50’lerden sonra başlayan bu emperyalizme eklemelenme sürecini ‘60’taki darbeye bağlayabilir miyiz? Malum, 27 Mayıs Darbesi sadece askerî yönü olan darbe değildi, darbenin ekonomik bir vechesi de vardı. Darbe, bir anlamda Demokrat Parti dönemi ekonomik politikalarından bir U dönüşünü de ifade ediyordu. Sanayi burjuvazisi de ciddi bir şekilde desteklemişti bu darbeyi. Demokrat Parti ekonomi politikalarından umduğunu bulamamıştı sanayi burjuvazisi. Darbenin peşinden OYAK²⁰ kuruluyor; hatta OYAK’ın kuruluşu o kadar aceleye getiriliyor ki, darbenin anayasası temmuzda kabul ediliyor, OYAK mart başında faaliyete geçiyor. Sonra hepimizin filmlerden bildiği Devrim otomobili, o olmayınca peşine Ana-

20 Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK): 1 Mart 1961 tarih ve 205 sayılı Kanun ile kurulmuş, silahlı kuvvetler çalışanlarının yardımlaşma ve emeklilik fonudur.

dol otomobili macerası devreye giriyor. Hocam hem İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki küresel dönüşümü hem '60 Darbesi'ni ve hem de '60 sonrasındaki ekonomik dönüşümü bir arada değerlendirebilmek mümkün müdür?

– Bir kere 27 Mayıs Darbesi'nde ABD'nin bir dahli olmadığını söylemek mümkün değildir. O darbe sabahını ben çok iyi hatırlıyorum. Darbeyi duyuran kısa bildiride, en çok dikkati çeken cümle “NATO'ya, CENTO'ya bağlıyız” idi. Bir NATO ordusunun NATO'dan habersiz bir maceraya girebileceğini düşünmek abestir. ABD, artık Menderes'le yola devam etmek istemiyordu. Menderes'in Sovyetler'le yakınlaşma girişimi de onları rahatsız ediyordu herhalde. Senin sorduğun sorunun dışarıyla ilgili kısmına dair de kısaca şunu söyleyebiliriz. Birincisi, daha önce de defaatle söylediğim gibi, emperyalist kampta, kapitalizmin merkezinde “refah devleti”, bizim tarafta da yani kapitalizmin çevresinde de “kalkınmacılık” geçerliydi. İkincisi, tüketim malı ihraç etmektense, ara mal, makine-teçhizat ihraç etmek, merkeze daha uygun geliyordu ki, bu, çevrede ithal ikâmecî bir modeli teşvik ediyordu. Senin küresel dönüşüm dediğinin böylesi mantikî bir sonucu vardı. 1950'lerin başından itibaren uygulamaya konulan tarıma dayalı model işlevsizleşmişti. Borçları çevirmek zorlaşmıştı. Darbeden sonra ithal ikâmecî sanayileşme ivme kazandı; sanayi burjuvazisine destekler arttı. İç dönük, ithal ikâmecî model de 1970'li yılların ortalarından itibaren krize girdi, bu modelin soluğu kesildi, bağımlı bir süreç olduğu için. Zira yüksek düzeyde ithal girdiye dayanıyor; işte fabrika, makine, teçhizat, ara mal ithalatına dayanan bir modeldir ithal ikâmesi yapan sanayileşme modeli. Şöyle temel bir çelişkiyle karışık karşıyadır: Üretmek için yüksek oranlı bir ithalat gerekiyor ve her seferinde daha çok döviz ihtiyacı ortaya çıkıyor. Fakat, üretilen mallar iç pazarda satılıyor. Üretmek için döviz gerekiyor ama iç pazarda satıldığı için de döviz açığı sürekli büyüyor. O zaman döviz ihtiyacı geleneksel tarım ürünlerinin ve madenlerin ihracatından sağlanabilir ama onların da dünya pazarında fiyatı düşüyor. O zaman geriye bir tek borçlanmak kalıyor ki, belirli bir eşik aşıldığında borçlar da ödenemez hale geliyor. IMF'nin kapısını çalmaktan başka çare kalmıyor. İşte bizde neoliberal modele giden yol oradan geçiyordu. Ve 1960'ta ünlü “24 Ocak Kararları”yla rota değişiyor ve yeniden bir kompradorlaşma süreci başlıyor.

Amerika'nın teşvikiyle de olsa karayolu yatırımlarını görüyoruz. Tarımda makineleşmeyi görüyoruz. Radyonun yaygınlaştığını ve orta-alt kesimlerin de ulaşabildikleri bir iletişim aracı haline geldiğini görüyoruz. Gerek karayoluna gerek makineleşme ve onun tetiklediği kentleşmeye ve gerekse de radyonun yaygınlaşmasına “ulusal” bir piyasa ve siyasî bir cemaat

tin tahayyülünü kolaylaştıran unsurlar olarak bakabilir miyiz? Ulaşım ve iletişim açısından kopuk bir tarım toplumunun Demokrat Parti döneminde gerçek bir kapitalist ulus-devlete doğru evrilmeye başladığını söylemek abartılı mı olur?

– Elbette önemli ilerlemeler var 1950 sonrasında. Tarım sanayileşiyor, makine kullanımını artırıyor, karayolları inşaatı hızlı bir tempoyla artıyor; dediğin gibi, kitle iletişim araçları radyo ve telefon önem kazanıyor. Karayolu ulaşımı tren yolunu ihmal etmek pahasına gerçekleşince başka sorunların çıkması kaçınılmazdır. Tren yolu taşımacılığını feda etmek, emperyalist sermayenin lehine bir tercihtir. Sana daha çok otomobil, daha çok yol makinası, daha çok petrol, daha çok asfalt vs. satmak için seni tren taşımacılığından caydırıyor. Eğer Türkiye mesela Belçika, Hollanda gibi küçük bir ülke olsaydı tren yolu taşımacılığını ihmal etmek pek sakınca yaratmazdı. Oysa daha önce de söylediğim gibi, Türkiye büyük ve geniş bir ülke. Akliselim, tren yolu taşımacılığını ima ederdi. Elbette bu, karayolu yapılmasını demek değil. Karayolu da gerekli ama bir denge kurulması gerekirdi. O yapılmıyor. Tabii senin de söylediğin gibi, 1960'ta 1950'ye göre Türkiye daha çok kapitalistleşmiş bir ülke. Aslında kapitalist ilişkilerin gelişmesi demek, dünya kapitalizmiyle daha büyük bütünleşme demek; ama aradaki ilişki eşitsiz bir ilişki. Her ileri aşamada dışa bağımlılık katsayısı büyüyor.

Savaş sonrası dönem, özellikle de 1950'li, 1960'lı yıllar, kalkınmacı paradigmanın geçerli olduğu bir dönem. Mesela bizde planlamacılık, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra başlıyor. Kapitalist dünya ekonomisinin krize girdiği 1970'li yılların ortalarından itibaren de gözden düşüyor, soluğu kesiliyor. Bu dış belirleyiciliklerin, dışa bağımlılığın ne kadar önemli, ne kadar hayati bir sorun olduğunu gösterir. Elbette Türkiye'nin durumu, Türkiye'de yaşananlar, kapitalist dünya sisteminin çevresindeki (periferide) ülkelerden özde farklı değildi. Yüzyıllardır sömürgeci-emperyalist tahakküm altında olan halkların ayağa kalktığı bir dönemden söz ediyoruz. Yüzyıllar boyunca beşerî ve doğal kaynakları sömürülen, yağmalanan, talan edilen "Yeryüzünün Lanetlileri"nin tarih sahnesinde görünür olduğu, "Biz de varız!" dedikleri bir dönem. Yüzyıllardır uzak tutuldukları sofraya dahil olmak, kalkınmak, gelişmek, kendi beşerî ve doğal kaynaklarını kendi refahları, kalkınmaları için kullanmak istiyorlar. Fakat bir şey var: Sömürgeci-emperyalist cephenin zenginliği, ihtişamı, dünyanın geri kalanın sömürüsüne, yağma ve talanına dayanıyor. Çevreden merkeze kaynak akışının, zenginlik akışının kesilmesi demek, Batı üstünlüğünün sonu demektir. Başka türlü söylersek, bir düzeltme operasyonu demektir. Emperyalistler öyle bir şeye asla izin vermek istemezler, istemediler ve gereği yapıldı.

Hocam biraz açar mısınız, nasıl yapıldı?

– Ulusal kalkınmacı emelleri olan tüm Üçüncü Dünya ülkelerinin karizmatik devlet ve hükümet başkanlarını utanmazca darbeler, komplolar, tutuklar, suikastlar ve hilelerle etkisizleştirdiler. Gerçekten bağımsız olmak isteyen, uluslararası camianın eşit bir üyesi olmak isteyen, ülkelerinin kaynaklarını kendi halklarının refahı için kullanmak isteyen Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin tüm karizmatik liderleri bir şekilde tasfiye edildi. Ashında II. Emperyalist Savaş sonrasının tarihi, aynı zamanda ulusal kalkınmacı devlet başkan ve başbakanlarına yapılan suikastların, darbelerin de tarihiydi. İran'da Musaddık petrolü millileştirdiği için, Mısır'da Cemal Abdül Nasır Süveyş Kanağını millileştirdiği için, Arap uluslarını ayağa kaldırmaya çalıştıkları için Asya'da, Afrika'da ve Latin Amerika'da tüm ilerici iktidarlar bir şekilde etkisizleştirildi. Bir kere karizmatik-ulusalcı-ileri unsurlar tasfiye edilince, artık onları ulusal kalkınmacı amaçlardan caydırmak, yeniden kompradorlaşma sürecine sokmak kolaylaşmıştı. Artık tam bir yıkım demek olan istikrar programları dayatılabilir hale gelmişti. Mesela Latin Amerika'da neredeyse her yıl darbe yapılan yerler var.²¹

1929 Ekonomik Buhranı sonrasında belli başlı Latin Amerika ülkelerinde, içe dönük-ithal ikâmecî bir sanayileşme süreci başlamıştı. Arjantin'de Latin Amerika popülizminin öncülerinden biri olan Sosyal Adalet Partisi'nin başkanı, devlet başkanı Juan Perón²² iyi bir örnektir. Latin Amerika darbeleri Amerikan büyükelçiliklerinde planlanırdı. O yüzden halk arasında şöyle bir deyim vardır: “ABD’de darbe olmuyor, çünkü orada ABD elçiliği yok!” Mesela *latifundiaları*²³ tasfiye etmeye, bir toprak reformu yapmaya kalkan bir lider, hemen bir darbeyle, bir manipülasyonla, komployla, vs. iktidardan uzaklaştırılıyordu.

21 Darbeler ülkesi olarak anılan Bolivya’da 1825’ten 1985’e kadar 190 darbe gerçekleştirilmiştir. 2019 yılında Evo Morales ve Sosyalizme Doğru Hareket Partisi (MAS) hükûmetine karşı yapılan darbe 191. darbe olarak kayda geçmiştir.

22 Juan Domingo Perón (1895-1974): 1941’de albay oldu, 1943’te Ramón Castillo yönetimine karşı düzenlenen darbenin’ içinde yer aldı. Çalışma Bakanlığı sırasında sendikaların desteğini elde ederek yönetim içinde etkisini artırmaya başladı. 1944’te Edelmiro Julián Farrell Hükûmeti’nde Savaş Bakanlığı, Başkan Yardımcılığı görevlerini üstlendi. Ekim 1945’te darbeyle bütün görevlerinden uzaklaştırılarak tutuklandı. Şubat 1946’da başkanlığa seçildi. 1955’teki darbeyle kadar görevde kaldı. İktidardan uzaklaştırılınca da taraftarları Peron’u hiç unutmadılar. 1973-1974 yılları arasında yeniden başkanlığa seçildi. Komünizm ve kapitalizm arasında *Justicialismo* (Adaletçilik) adını verdiği üçüncü yolcu politikalar izledi. İzlediği politikalar ve reformlar *Peronizm* olarak anıldı.

23 *Latifundia*: Tek bir kişiye, aileye ait çok büyük tarımsal arazi. Antik Roma’da *latifundialar* genellikle ihracata yönelik, tarımda ve daha çok (zeytinyağı, tahıl, şarap vs. gibi) tek bir üründe uzmanlaşmış büyük toprak mülkleridir. Sohbetle kastedilen ise Eski Roma’dakinden pek de farklı olmayan şekilde toprağın ABD’li ya da çokuluslu büyük şirketlere ait olduğu yerli halkın ise ucuz emek olarak kendi ülkelerinin topraklarında köleleştirildikleri, çalıştırıldıkları şeker, kahve, tahıl ürünleri petrol vs. de uzmanlaşmış plantasyonlar.

27 Mayıs Darbesi'nin ekonomi politigine dönersek hocam, darbeden sonra ithal ikâmecici bir ekonomiye geçiliyor. Neden geçiliyor? İkinci olarak, ithal ikâmesinden kastedilen nedir, neyin ikâmesi oluyor bu?

– İthal ikâmecici sanayileşmeye geçiliyor 27 Mayıs'tan sonra; zira tarıma dayalı model bekleneni vermiyor, tıkanıyor. Dış ticaret dengesi bozuluyor; ithalat yapılamaz, dış borçlar ödenemez hale geliyor. Mutlaka bir şey yapma, farklı bir şey yapma gereği kendini dayatıyordu. İthal ikâmesi demek, adı üstünde, daha önce ithal ettiğin malları içerde üretmek demek. İşte darbeden sonra öyle bir tercih yapılıyor. Tabii ikâme yapmak problemlili bir şey. Zira ithal ettiklerini içerde üretebilmek için bu sefer de makine, teçhizat, ara mal ithal etmen, belki dışarıya telif ödemesi yapman gerekiyor. Üretimde kullanılan teknoloji ithal edilmek zorunda. Aslında problemlili bir durum söz konusu. Bir birim mal üretmek için ne kadar ithalat yaptığın önemlidir. Eğer ürettiğinin % 70'ini ithal ediyorsan, bir de ürettiğini iç pazarda satıyorsan, sürecin tıkanması kaçınılmazdır. İş dönüp dolaşıp döviz darlığı duvarına dayanıyor ve borçlar da çığ gibi büyüyor. Yani bir zaman geliyor, yetmiş cente muhtaç oluyorsun. Borçluluğu sürdürmek için yeniden ve daha çok borçlanmak zorunlu oluyor; tabii her seferinde daha çok taviz vermek, daha olumsuz koşullarda borçlanmak da kaçınılmaz oluyor. Bunun Türkçesi dışarıya kaynak aktarmak, yoksullaşmaktır. Tabii hepsi o kadar değil; dışarıya, emperyalizme bağımlılık da artıyor.

27 Mayıs'ın "Devrim"inden Koç'un "Anadol"una yerli ve millî sermaye!

Hocam, '80'lere gelmeden önce, ben '60'lardaki Devrim otomobili ve Anadolu teşebbüslerini sormak istiyorum size. Malum, Devrim, ithal ikâmecici bir devlet girişimiydi; Anadolu da Devrim'in özel sektöre, Koç'a ihale edilen versiyonu. İthal ikâmeciliğin bu iki sembolik girişimini siyasî ve iktisadî tarihimizde nereye koyabiliriz?

– Aslında Devrim otomobili mantıklı ve gerekli bir projeydi. 1945-1950 sonrasında sanayileşme hedefinden uzaklaşmıştı. Türkiye birçok sanayi ürününü üretebilir potansiyele sahipti. "Küçük Amerika" olma tercihi yapılmıca sanayi unutuldu. İşte, Devrim otomobili o süreçte bir yenilikti. Fakat tutarlı bir perspektifin ve programın bir bileşeni değildi. O zaman da arkası gelmedi, proje sahipsiz kaldı. Komprador burjuvazi, o projeyi benimsemedi. Oysa Türkiye, 1940'lı yıllarda uçak dahil birçok sanayi ürününü üretecek potansiyele sahipti. Mesela uçak üretebiliyordu. 1938 sonrasında emperyalist savaşın çıkması, II. Sanayi Planı'nı uygulanamaz hale getirmişti; ama yi-

ne de oldukça gelişmiş bir sanayi altyapısı vardı. Ama “Küçük Amerika”da ulusal sanayiye yer yoktu. Mesela daha sonra Güney Kore’nin yaptığını, biz savaştan önce potansiyel olarak yapabilir duruma gelmiştik. Ondan sonra ne oldu? Yenisi kurulmadı, varolan da tasfiye edildi. Ve sonuç, iflas...

Evet. O rotada gidilseydi ilerleyen yıllarda çok daha iyi uçaklar üretilebilirdi, değil mi? Niye sabote edildi? Peki bu, sadece dışarıdan mı sabote ediliyor yoksa içeriden de sabote ediliyor mu?

– Bak şimdi, bununla ilgili olarak sana şunu söyleyeyim. Mesela bugün Türkiye buğday ithal ediyor, kuru fasulye ithal ediyor, mercimek ithal ediyor, akla gelen her şeyi ithal ediyor, değil mi? Türkiye gibi bir ülkenin buğday ithal etmesi sadece gereksiz, mantıksız, saçma değil, aynı zamanda utanılacak bir şey. Ama utanmak için utanabilir olmak gerekir. Onyıllardır kompradorlaşma deyip duruyorum. Bir devlet, bir rejim, bir ekonomi kompradorlaşırsa, bu kepezelik niye şaşırtıcı olsun? Sen bir kilo buğdayı yüz kuruşa üretiyorsan ve yüz yirmi kuruşa satıyorsan birileri de çıkar başka yerde yetmiş kuruşa üretilip seksen kuruşa satılanı dışardan ithal eder. Ve o operasyondan ithalatçı firma büyük kâr eder. Bu burjuva iktisadının mantığıyla son derecede uyumludur. Gerçi burjuva rasyonelliğine uygundur ama ulusal çıkarlara, toplum çıkarına aykırıdır. Tabii ki akla, mantığa da aykırıdır.

O zaman ne oluyor? Ekonomi iç bütünlüğünü, iç eklemlenmesini kaybediyor. Ekonominin sektörleri arasında vazgeçilmez olan karşılıklılık ve tamamlayıcılık ortadan kalkıyor. İşte kompradorlaşmış bir ekonomik yapı öyle bir şeydir. Bu ülke buğdayın doğum yeri ve sen dışardan buğday ithal ediyorsun. Aynı şekilde Türkiye et ithal ediyor. Al sana utanç verici bir şey daha! Allah aşkına böyle bir ülke et ithal eder mi? Neoliberalizme teslim olursan, küreselleşme trenine binersen, tabii et de ithal edersin, kuru fasulye de ithal edersin, koyun da keçi de ithal edersin. Sonra da emperyalist tefecilerin kapısını çalarsın, kredi almak için. Kompradorlaşmış bir ekonomi, temeli çürük bir ekonomidir ve iflası kaçınılmazdır. Yapılan her tercihin bir sonucu vardır. Bir delikanlı gecenin ilerleyen saatlerinde evine dönüyormuş, evinin olduğu sokakta dükkânlar varmış. Bakmış adamın biri oturmuş dükkânlardan birinin asma kilidini kırmaya çalışıyor. “Hemşerim ne yapıyorsun?” demiş. Adam, “Keman çalıyorum,” demiş. Delikanlı, “İyi de sesi çıkmıyor ama!” deyince adam, “Yarın sabah çıkar!” demiş. Şeyleri piyasanın insafına bırakırsan, ne olacağını, olduğunda görürsün.

Zaten ekonominin ulusal olması, ulusal ekonomi denilen de bu değil mi?

– Ulusal dedigin tam olarak o. Ulusal ekonomi, ekonominin farklı sektörleri arasında uygun bir eklemlenmeyi, karşılıklılığı, tamamlayıcılığı varsa-

yar. Aksi halde işlerin sarpa sarması kaçınılmazdır. Eğer dışa dönük ekonomi mavalına itibar edersen, işin karakolda bitmesi kaçınılmazdır. 24 Ocak Kararları'yla dışa açılma tercihi yapıldığında yeniden kompradorlaşma trenine binilmiş oluyordu.

Aslında kalkınma ekonomik olmaktan önce politik bir tercihi varsayar; iç tutarlılığı olan bir politikalar demetini varsayar. O bütünlüğü oluşturmaya gerektirir. Tutarlı bir planlamayı varsayar. Bir iradeyi varsayar. Aksi halde yerli ve yabancı sermayenin korunmuş av alanı haline gelirsin. Tam da şimdilerde Türkiye'de olduğu gibi. Tabii durum sadece bizi angaje etmiyor. Neoliberal küreselleşme her yerde tam bir yıkım tablosu ortaya çıkarıyor.

Hocam, darbeler ekonomikle de kalkınma fikriyle de eni konu yakından ilgileniyor. Sonuç olumlu, olumsuz; orasını iktisadi açıdan çok bilemeyeceğim ama kalkınma işini kafalarına taktıkları çok net. Mesela Makine Kongresi²⁴ düzenleniyor ve Erbakan'ı çağırıyorlar; o tarihlerde Necmettin Erbakan doçent. Çok geniş de bir sunum ve rapor hazırlıyor Erbakan, Gürsel ve ekibine. Zaten bu ayrıntıdan da anlayabiliyoruz ki düzenlenen kongre öyle herhangi bir makine kongresi, bir bilimsel aktivite olmaktan çok, makine konusunda devlet ricalini bilgilendirme toplantısı gibi. Ben Erbakan'ın o sunumunu okumuştum hocam. Erbakan'ın sunumundan öğreniyoruz ki, Türkiye'de o dönemde çok büyük değilse de bir makine parkı var. Teknoloji olarak evet geriyiz ama sıfır noktasında da değiliz. Sonuçta Devrim otomobili başarısız olacak ama rahatlıkla söyleyebiliriz ki, sadece içine benzin konulması unutuldu diye bütün projenin kaldırılıp atıldığını düşünmek, Gürsel sinirlendiği için projenin çöpe atıldığını düşünmek naiflik olur. Hocam, bu başarısızlığı ekonomide –sizin bahsettiğiniz anlamda– bir ulusal tahayyülün olmaması ile ilişkilendirmek mümkün müdür?

– Daha önce de söylediğim gibi, öyle bir projenin o tarihte pekâlâ gerçekleşme potansiyeli vardı. Teknik altyapı, teknik bilgi donanımı, o girişimi başarıya taşıyacak aktörler eksik değildi. O halde eksik olan ne idi? Sorun doğrudan sınıfsal çıkarları, sınıfsal güç dengelerini angaje ediyordu. O dönemde kim planlamaya karşıydı? Planlama neden sabote edildi? Aynı odaklar, yani komprador sermaye ve emperyalist cenah öyle bir projenin gerçekleşmesini istemezdi. Bütünlüklü bir strateji, bütünlüklü bir perspektif olmadığı zaman iyi niyet pek işe yaramıyor. Komprador burjuvaziye ve destekçisi emperya-

24 Makine Sanayi Kongresi: 19-22 Aralık 1960 tarihinde Ankara'da düzenlenmiştir. Kongre'nin sonuç bildirgesinde otomotiv sanayiinde gerekli tedbirlerin alınması durumunda yerli malı otomobil, kamyon, traktör vs. üretilebileceği belirtilir. Bu kongreyi takiben 15 Mayıs 1961 tarihinde Ankara'da Makine Mühendisleri Odası'nın düzenlediği Otomobil Endüstrisi Kongresi'nde konuşan Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, "Yerli üretim yapılmaz diyenler kara düşüncelidir, bir vapur dolusu pamuk verip on otomobil alıyoruz," diyerek yerli otomobil fikrinin önünü açmıştır.

list sermayeye karşı kitlelerin desteğinin alınması gerekiyor o tür şeyleri başarmak için. O dönemin idealist sivil-militer kadroları Menderes'i iktidardan uzaklaştılar ama iktidar olamadılar. Zira asıl iktidar derinlerdeydi. Seçimlerden sonra da her şey yerli yerine oturdu. Menderes'siz yola devam edildi. Bütünlüklü bir stratejinin bir parçası olmadığı zaman ve sınıfsal güç dengeleri elverişli olmadığı zaman o tür projelerin başarılı olma şansı yoktur. Proje imkânsız değildi aslında. Komprador sınıfların ve emperyalist etkilerin bertaraf edilebilmesi için projenin arkasında bir güç olmalıydı ve öyle bir güç yoktu. Kelimenin gerçek-olumlu anlamında halkçı-ulusçu bir destek yoksa, öyle bir projeyi sabote etmek isten bile değildir. Nitekim öyle oldu. Mesele toprak ağaları hâkim sınıflar koalisyonunun önemli bir bileşeniyse, orada toprak reformu yapamazsın. Gerçi 1960 sonrasında toprak zenginlerinin etkinliği azaldı ama hâkim sınıfın öteki bileşenleri emperyalizmin onaylamadığı bir projeye izin vermezlerdi.

'70'lerde kriz: 24 Ocak'a doğru

Hocam '70'lerde dünya yeniden bir yapısal krize girecek. Yine sektörel bazda konuşacak olursak sanayide, tarımda ya da dış ticarete ekonominin durumu neydi?

– 1970'lerin başında her şeye rağmen belirli bir sanayileşme düzeyine ulaşılmıştı; ama daha önce de konuştuğumuz gibi, sanayi aşırı ithalat bağımlıydı. Aynı şekilde tarım sektöründe de durum ümit veriyordu. 1970'lerin ortasında kapitalizmin yapısal krize girmesiyle hesaplar altüst oluyor. Kriz, emperyalist cenahta sosyal devletin, refah devletinin; Üçüncü Dünya'da da kalkınmacılığın sonunu ilan ediyordu. Artık o tarihten sonra hiçbir şey eskisi gibi olamayacaktı. Kapitalizmin yapısal krize girmesi, Türkiye'de bağımlı sanayileşmenin sürdürülemezliğini de açık ediyordu. Ve 1970'lerin ikinci yarısında Türkiye'de 1960 sonrasında geçerli büyüme modeli artık sürdürülebilir olmaktan çıkmıştı. Başka türlü söylersek, teknolojik bağımlılık koşullarında ve sürekli dış ödemeler sorunu yaratarak yol alan modelin krizi, kapitalist dünya sisteminin kriziyle eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştı. Tabii kriz sadece ekonomik planda sorunlar ortaya çıkarmıyor. Sanayileşme iç pazara ve iç tüketime yönelik olduğundan, ücretlerin belirli bir düzeyin altına inmemesini gerektirir.

Bu yüzden de içe dönük sanayileşme modeli gelir bölüşümcü bir modeldir. Öte yandan, büyümenin enflasyonist bir ortamda gerçekleşmesi ücret taleplerini canlı tutar ve sendikalaşma yönündeki eğilim güçlüdür. Sanayileşme iç pazarın sınırına ulaşıncaya kadar ücretler üzerindeki baskı fazla de-

gildir. İçe dönük modelin tıkanmasıyla ücretler üzerindeki baskı da artar ve bir önceki dönemdeki ücret politikaları, yerini daha sert politikalara bırakır. Dışa dönük modelde üretilen malların alıcıları ekseri yabancılar olacağı için, artık gelir bölüşümcü politikaların pabucu çoktan dama atılmıştır. Türkiye’de ithal ikâmecî sanayileşmenin kriziyle dünya ekonomisinin krizinin çakışması, krizin çok daha yoğun yaşanmasına neden oluyor. Dünya ticaretinin daralması, geleneksel malların ihracat olanaklarının kısılması, sanayi için vazgeçilmez olan ithalatın zorlaşması sanayileşme modelinin krizinin daha da derinleşmesiyle sonuçlanır. Döviz girdilerinin azalmasını dış yardım ve dış kredi olanaklarındaki daralma izler. Yabancı sermaye girişi azalır, kâr transferleri artar. Alacaklı devletler dış borçların ödenmesi konusunda artık daha az anlayışlı davranmaya başlarlar. Tabii böylesi koşullarda da ekonomik daralma, gerileme kaçınılmazdır. Türkiye gibi yarı sanayileşmiş bir ülke artık kendi içine kapanarak krizden çıkamaz. İçe kapanarak değil, dışa açılarak bir çözüm yolu aranır. Bu da dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmeyi gerektirir. Velhasıl 1970’lerin ikinci yarısında sanayinin, tarımın, dış ticaretin, ödemeler dengesinin rengi soluktu.

Siz, Türkiye’nin yarı sanayileşmiş bir ülke olduğunu söylüyorsunuz. Peki aynı durum ‘70’ler Türkiye’si için de geçerli mi? Bu soruya şunu da ilave etmek istiyorum izninizle; “yarı sanayileşmiş” olarak adlandırdığınız kategorinin, “gelişmekte olan” kavramından farkı nedir?

– Türkiye tabii ki yarı sanayileşmiş bir ülke ama bugün Türkiye’nin dışa bağımlılığı 1970’lerdekinden daha büyük. Türkiye geride kalan yaklaşık kırk yılda sanayisizleşti. Sanayi altyapısı aşındırıldı ve tipik bir kompradorlaşmış ekonomik yapı ve işleyiş oluştu. Bugün dışa bağımlık 1970’lere göre çok daha yüksek. Artık ekonomi tam bir hizmetler ekonomisi görüntüsü veriyor. Hiçbir sorun çözme yeteneği yok. “Gelişmekte olan ülkeler” sözü, aslında kapitalist dünya sisteminin çevresindeki ülkelerin toplu adı; emperyalizmin bir adlandırması. Artık işlerin yoluna girdiği, girmekte olduğunu ima ediyor. O bütün içinde, ithal ikâmecî çabalarla belirli bir sanayi altyapısı oluşturmuş olanlara yarı sanayileşmiş ülke deniyor. Türkiye yarı sanayileşmiş bir ülke ama bunu söylemek o yarı sanayileşmişliğin niteliğini tam ifade etmiyor. Esasen yarı sanayileşmiş dendiğinde, biraz da artık tarım ekonomisi değil, sadece tarımsal ürünler üretip ihraç eden ülke değil, çeşitlenmiş bir ekonomi ima ediliyor.

Hocam, ‘70’li yılların dünya ve Türkiye ekonomi politiği ile ilgili birçok kitap, makale ve söyleşiniz var ama bunlar içinde *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme* kitabınızın ben ayrı bir önem taşıdığını düşünüyorum. Bu kitap-

ta '70'lerin dünya ve Türkiye ekonomisini çok detaylı bir şekilde tartışıyor; '70'li yılları, 1973-1982 aralığında ele alıyorsunuz. Aşırı borçlanma ve borç krizine global bir perspektiften bakıldığında bu iki tarih neden önemli?

– Daha önce sözünü ettiğimiz, bağımlı ve dışlayıcı büyüme-sanayileşme modelinin bir sonucu olarak, 1960'lı yıllarda az gelişmiş ülkeler önemli ödemeler dengesi açıklarıyla karşılaştılar. Kalkınmanın finansmanı giderek dış açığın finansmanına dönüştü. Sonuç itibarıyla söz konusu ülkeler mali açıdan dışarıya daha bağımlı hale geldiler. Fakat mali bağımlılık bağımsız bir değişken değil, bir başka bağımlılığın, teknolojik bağımlılığın uzantısıydı. Söz konusu borçlanma eğilimi 1970'li yıllarda, özellikle de petrol fiyatlarının yükseldiği 1973 sonrasında büyük bir ivme kazandı. 1980'li yılların başında ortaya çıkan borç krizi, 1970'li yılların aşırı borçlanmasının sonucuydu. 1970-1980 aralığında az gelişmiş ülkelerin borçları yaklaşık beşe katlandı; 1971'de 100 milyar dolardan 1980'de 474 milyar dolara yükseldi.

Borçlanma eğiliminin arttığı koşullarda borçların ödenmesini zorlaştıran nedenler de ortaya çıktı. 1970'li yılların özellikle ikinci yarısında az gelişmiş ülkeler borçlarını ödemekte büyük sorunlarla karşılaştılar. Kısa dönemde borçlarını erteleterek durumu kurtarma yoluna gittiler. Borçlar artar, söz konusu ülkeler süratle ödeyememezlik çizgisine yaklaşırken, uluslararası çevrelerde hâlâ durumun sürdürülebileceğine dair inanç sarsılmamıştı. Oysa borç ödemeleri yoluyla dışarıya transfer edilen kaynak önemli rakamlara ulaşmaktaydı. Petrol ithal eden az gelişmiş ülkeler borç ödemeleri için 1974'te ihracat gelirlerinin % 10'unu ayırıyorlardı; bu oran 1979'da % 20'ye yükseldi. Özellikle yeni sanayi ülkelerinde bu oran daha da yüksekti. 1979-1980 resesyonu sonucunda sanayileşmiş ülkelerde büyüme oranları düştü. Hem dünya ticareti daraldı ve hem de ticaret hadleri az gelişmiş ülkeler aleyhine gelişti. 1979 sonrasında ABD para politikasını değiştirdi, sıkı para politikasını devreye soktu ve faiz oranlarını yükseltti. Tabii borç batağına saplanmış ülkeler aldıkları kredileri verimli kullanmayınca sermaye kaçışları oldu ve bu ülkelere IMF'nin yapısal uyum programları dayatıldı. Hem bankaları ve hem de borçlu ülke yöneticilerini gözetken borç ertelemeleri, bombanın patlamasını geçici olarak ertelemişti. 1975'te Endonezya; 1976'da Arjantin, Peru; 1978'de Türkiye, Jamaika, Guyana; 1979'da Togo, Zaire; 1980-1981'de Jamaika, Bolivya; 1980'de Sovyetler Birliği, Romanya; 1980, 1981, 1982'de Nikaragua; 1982'de Brezilya, Arjantin, Meksika, Şili, Senegal, Liberya, Kosta Rika, Malavi ve Küba borçlarını ertelemek zorunda kaldılar. 1983'te on beş ülke borç erteleme anlaşmaları yaptılar. Bütün bu ertelemeler her iki taraf için de zaman kazanmak anlamına geliyordu.

'70'lerin küresel yapısal krizi Türkiye'ye nasıl yansıyor?

– Kapitalist dünya ekonomisinin yapısal krize girdiği ilk yıllarda Türkiye ekonomisi büyümeye devam etti. Nitekim, Üçüncü Beş Yıllık Plan dönemini kapsayan beş yıllık ortalama büyüme hızı % 6,5 oldu. Planda öngörülen büyüme oranı % 7,9'du. Özellikle 1975 yılı büyüme hızı % 8,0 gibi yüksek bir seviyede gerçekleşiyor. Türkiye'nin % 8 büyüme hızına ulaştığı 1975 yılında (hizmet ve inşaat sektörleri hariç) dünya üretimindeki artış % 2'ye düşmüştü. Ki bu rakam, 1930'lu yıllardan beri en düşük büyüme hızını ifade ediyor. Çevre ülkelerdeki büyüme hızı ortalaması 1975'te % 2, Sosyalist Blok'u oluşturan ülkelerde ise % 5'ti. Bu önceki yıllara göre oldukça düşük bir rakamdır. Fakat önceki plan dönemlerinde olduğu gibi, III. Plan döneminde de hedeflere ulaşmada tarım sektörünün rolü büyüktü. Ekonomik krizin önemli ölçüde gerilemelere neden olduğu yıllarda oldukça yüksek bir gelişme gösteren Türkiye ekonomisi, 1977'den başlayarak sürekli ve keskin bir gerileme dönemine girdi. Yaklaşık beş yıllık sürede üretim düzeyindeki düşüşler birçok başka ülkedekinden çok daha büyük oldu. 1977'de % 4,0'e düşen büyüme hızı; 1978'de % 3, 1979'da % 3 ve 1980'de % -0,7'ye geriledi.

Ekonomideki bu hızlı gerileme, dünya ekonomik resesyonunun da etkisiyle ortaya çıkmakla birlikte, bizzat kendi büyüme modelinin krizinden kaynaklanıyordu, büyüme modelinde dinamik olan kesim de sanayi sektörüydü. Başka türlü söylersek, ekonominin itici gücü durumuna gelmiş olan sanayinin krizi, ekonomideki şiddetli ve sürekli gerilemenin temel nedeniydi. Herhangi bir ekonomik-toplumsal olgu ele alındığında, söz konusu olguda (*phénomène*) ortaya çıkan değişikliklerin anlaşılmasında iç ve dış faktörlerinin öneminin saptanması karmaşık bir teorik sorundur. Nitekim Türkiye ekonomisi bir bütünün parçasıdır. O bütün de dünya ekonomisidir. Dünya ekonomisi açısından bakıldığında, ekzojen faktörler önemini yitirmekte ama Türkiye açısından bakıldığında o önem büyümektedir. Bu bakımdan Türkiye'de ortaya çıkan krizin ne ölçüde dışarıdan uyarılan bir kriz, ne ölçüde endojen faktörlerin bir sonucu olduğu, çözümlenmesi kolay olmayan bir sorundur.

'29 Ekonomik Krizi de Türkiye'ye yansıyor, '70'lerdeki de. Her iki kriz de yapısal krizler ama '29'un Türkiye'si ile '70'lerin Türkiye'si aynı değil. '30'ların Türkiye'sinin tam anlamıyla bir tarım toplumu olması, Türkiye'nin kapitalist yapının görece –'70'lere nazaran– dışında olması '29 Krizi'ni daha hafif atlatmasına imkân tanıyor mu? Ya da tersinden düşünersek, '70'ler Türkiye'si küresel kapitalizmle görece daha entegre; bu da '70'lerdeki krizin etkisinin daha şiddetli hissedilmesine neden oluyor mu?

– 1929 Krizi patlak verdiğiindeki Türkiye ekonomisinin gelişmişlik düzeyiyle, 1970’lerdeki düzey arasında tabii çok büyük fark vardı. Daha önce de söyledik, 1920’lerin sonunda Türkiye, tipik bir tarım ekonomisi manzarası arz ediyordu. Kapitalist üretim ilişkileri son derece az gelişmiş, sanayi neredeyse yok, nüfusun % 80’den fazlası kırlarda, köylerde yaşıyor. Para kullanımı çok sınırlı. Ekonominin bir iç bütünlüğü yok. Ulaşım olanakları kısıtlı. Ekonomi, genel çerçevede bir doyumluk ekonomisi manzarası arz ediyordu. Çocukluk yıllarım olan 1940’larda bile, mesela bizim köyde Honaz’dan sebze ve meyve satmaya gelenlere parayla değil arpa, buğday, nohutla ödeme yapılırdı. Bildiğin aynı mübadele... Para kullanımı çok sınırlıydı. Kapitalist ilişkiler birkaç kent dışında son derecede az gelişmişti. Fakat bu durum, ekonomi krizden etkilenmedi demek değil. Zaten genel bir yoksulluk durumunda krizin etkisi yer yer kara yoksulluğa dönüşüyor.

1970’lere gelindiğindeyse, Türkiye’de artık yarı sanayileşmiş bir ekonomi ve ülke vardı. Krizin etkisi başlarda pek hissedilmiyor. 1977’den sonra kriz kendisini daha çok hissettiriyor ama asıl kırılma 1980’de 24 Ocak Kararları ve 12 Eylül Askerî Darbesi’yle oluyor. Devlet terörü rejimine, dışa dönük ekonomik model eşlik ediyor. Reel ücretler geriliyor, ticaret hadleri kır kesimi aleyhine dönüyor. Dış borçların ödenmesi önemli bir kaynak kaybına neden oluyor. Aslında bugün hâlâ yaşadıklarımızın gerisinde, küresel kapitalizmin kriziyle Türkiye ekonomisinin krizinin kesişme, etkileme-etkilenme ilişkisi bütünlüğü var.

‘70’lerde başlayan kriz yapısal uyum programlarıyla aşılmaya çalışılıyor. Kapitalist sistemde periferinin yapısının merkezin çıkarlarına göre ayarlanması, çıkarların uyumlulaştırması projeleri bu projeler. Dünyaya dayatılan bu projelerin Türkiye ayağındakinin adı “24 Ocak Kararları”. Kararlar 12 Eylül Darbesi’nden sekiz-dokuz ay önce alınıyor, uygulamaya darbeden sonra geçilecek. Bu çerçevede 24 Ocak ile 12 Eylül arasındaki ilişkiyi konuşabilir miyiz?

– Elbette. Bir kere, “24 Ocak Kararları” denilen öyle sıradan kararlar değil; toplumu ve rejimi derinden etkileyen bir kırılma noktası. Esasen 24 Ocak Kararları, köklü bir paradigma değişikliği demektir. Buna, dünya ekonomisiyle bütünleşmenin yeni bir evresi de diyebiliriz. O tarihten sonra ekonominin yönü radikal olarak dışa döndürülüyor. Güya Türkiye ekonomisi dışa açılacak, ihracat öncülüğünde büyüyecek ve artık tüm sorunları çözülecek; Türkiye zenginleşecek, bolluk denizinde yüzecek, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkacaktı. Söylem öyleydi fakat gerçek başkaydı. Türkiye ekonomisinin dünya ekonomisiyle bütünleşmesi hedefleniyordu ama o bütünleşmenin kimin için ne demeye geldiği de pek sorun edilmiyordu. Edilebilir

miydi? Türkiye gibi bir ülkenin küresel kapitalizmle daha çok bütünleşmesi demek, dışarıya kaynak transferinin büyümesi demektir. Zira aradaki ilişki, eşitsiz bir ilişkidir. Dışa açılmanın öncelikli amacı, dış borçların düzenli ödenmesini, aksatılmamasını sağlamaktır. İşte şu ünlü 24 Ocak Kararları, her türlü ulusal kalkınmacılığa, ulusal kaygılara elveda demektir aslında. Daha doğrusu, Türkiye'ye yeniden kompradorlaşmayı dayatmaktır. Ücretler bastırıldı, gelir dağılımı sermaye lehine ve tabii dışarının lehine bozuldu, tarım ürünleri fiyatları bastırıldı. Fakat 24 Ocak 1980'de alınan ve 12 Eylül Amerikancı-NATO'cu-CIA'cı darbeyle de dayatılan kararlar, sadece ekonomiyi anjaje etmiyordu. Bu kararlar alışık olunan kararlardan, sıradan bir ekonomik politika değişikliğinden ibaret değildi. Her zamanki gibi sıradan bir ekonomik program da değildi; bu kararlar, kapsamlı bir toplum projesiydi ve bildik önlemlerle de kabullendirilebilir, dayatılabilir değildi.

Bu proje devlet terörüyle dayatıldı ve zaten devlet de o tarihten sonra tipik bir terör devletiydi. Tüm kurumlar elden geçirildi; hiçbir şey esirgenmedi, Çocuk Esirgeme Kurumu da dahil! Bir kere 1960'lardan beri yükselen sol-sosyalist-demokrat-halkçı muhalefet etkisizleştirildi. Solun önü kesildi ve dinci gericiğin önü sonuna kadar açıldı. Terör ortamında güya bir referandumla dayatılan anayasa; devlet terörünü kalıcılaştıran, dayatılan bir metindi ve bugün hâlâ yürürlükte. Aslında şöyle bir sorunun akla gelmesi gerekir: 24 Ocak-12 Eylül belasından sonra tam kırk yıl geçti. Neden o tarihte rotaya sokulan makine hâlâ yol almaya devam ediyor; geride kalan dönemde onca genel seçim, belediye seçimi yapılmasına, nice hükümetler gelip geçmesine rağmen? Aslında bu sonunun cevabını verebilmek son derecede önemlidir. Bu durum nasıl açıklanabilir? Burada uzun tahliller yapmamız mümkün değil, ama müsaadenle birkaç hatırlatma yapalım. Geride kalan sohbetlerimizde de değindik mi bilmiyorum ama, "Devlet terörü rejiminin sürekliliğini sağlayan nedir?" sorusunun çok önemli olduğunu düşünüyorum. Bence o sürekliliği sağlayan asıl neden, Türkiye'de bir modernite devriminin yaşanmamış olmasıdır. Eğer bir modernite devrimi yaşanmış olsaydı, geleneksel kutsal devlet anlayışı varlığını sürdüremezdi. Elbette yurttaş bilinci de görece daha gelişmiş olabilirdi. Türkiye'de "padişahın kulu", maalesef "Cumhuriyetin yurttaşı" olamadı. Biliyorsun, *Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi* kitabımın bölümlerinden birinin başlığı "Cumhuriyet veya Padişahın Kulu Nasıl Vatanın Kulu Oldu" dur. Velhasıl, şeylerin gerçeğine nüfuz etmenin yolu, egemen-resmî ideolojiyle hesaplaşmaktan, resmî tarihi sorun edebilmekten; velhasıl radikal eleştiriden geçiyor.

24 Ocak Kararları, malum, yapısal uyum politikalarının Türkiye'ye yansıyan yüzü. Ama bu tabii ki sadece Türkiye'de olan bir şey değil. Peki, Türkiye tarzı kapitalizmin çevre ülkelere neden bu yapısal uyum politikaları kibarca dayatılıyor? Türkiye'de 24 Ocak'ın başarıyla(!) uygulanmasının mesela, kapitalizmin merkezi için ehemmiyeti nedir?

– Esasen Türkiye'ye dayatılan bir kompradorlaşma programıydı ve senin sözünü ettiğin ve çevre kapitalist ülkelere dayatılan yapısal uyum programlarının Türkiye versiyonuydu. Hepsindeki ortak amaç da çevreden merkeze, yoksullardan zenginlere doğru kaynak akışını, zenginlik transferini güvence altına almak, çevre ülkeleri ulusal-kalkınmacı amaçlardan caydırmaktı ki, onu da başarıyla gerçekleştirdiler diyebiliriz. Her yerde modalitesi değişse de söz konusu rota değişikliğinin amacı “yeryüzünün lanetlileri” cephesinde emperyalist ilişkiler bütününe zora sokacak muhtemel girişimleri etkisizleştirmek, civcivi yumurtadayken ezmektir. Türkiye'de süreç, devlet terörü rejimi dayatılarak yol aldı. Esasen, antisosyal bir yeniden kompradorlaşma programını, bildik burjuva demokrasisi denilen sistem dahilinde uygulamak mümkün olmazdı. NATO'cu darbe de zaten çok öncelerinden beri mayalandırılıyordu. ABD (emperyalizm), GLADIO, Türkiye'nin gerici mülk sahibi sınıfları ve Atatürkçü “kutsal devlet”; demokratik-sol muhalefetin önünü kesmek için milliyetçi-faşist katilleri daha 1960'ta sahaya sürmüştü. Solu, demokratik hareketi kriminalize etmek üzere her şeyi yaptılar. Polisler, MIT ve istihbarat unsurları, CIA, GLADIO, dinci-faşist unsurlar, cinayetler, katliamlar yapmak üzere sahaya sürüldüler. Güya anarşiyle mücadele ediyorlardı. Fakat her şeye rağmen devlet terörü solun, demokratik hareketin önünü kesmekte yeterli olmadı. Netice itibarıyla, resmî söylem de kitleleri bir faşist darbeye hazırlıyordu; medya başroldeydi ve 12 Eylül'de NATO'cu Ordu gereğini yaptı. Artık ondan sonra atış serbestti. 12 Eylül'le devlet terörü rejimi kurumsallaştırıldı. Gerçi bir süre sonra siyasî partilerin faaliyetine izin verildi ama bir şartla; devlet partisi olmak kaydıyla. O tarihten sonra yapılan tüm seçimler bir sirk oyunu olmanın ötesine geçemedi. Esasen burjuva toplumunda seçimler kitleleri aldatmaya, oyalamaya yarayan sahte bir oyundur; kitlelere tuzak kurmaktır. Demokrasiyle uzaktan yakından bir ilgisi yoktur. Türkiye'de politik İslâmcı, İhvanî AKP yirmi yıllık iktidarını, 12 Eylül Amerikancı Darbesi'ne, NATO'cu ordunun darbesine borçludur. Bugünkü komprador rejimin kökleri kırk yıl gerilerdedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kapitalizm bir ekonomik canlanma, genişleme dönemine giriyor. Bilsay Kuruç Hoca buna “güleryüzlü kapitalizm”

diyordu; güler yüzlü sosyalizmi konuşmadan önce '50'lerde kapitalizmin genişlemesini konuşmak lazım anlamında. '70'lerde yeniden bir kriz! Pe-ki, '50'lerden '70'lere, yirmi-yirmi beş yılda ne oluyor da genişleme duru-yor, kapitalizm yeniden krize giriyor?

– Bu soru, doğrudan kapitalizmin mantığıyla, temel hareket yasalarıyla, iş-leyişiyle ilgili. II. Emperyalist Savaş'ın bitiminde, 1910'lu yıllardan beri de-vam eden büyümememe sorunu aşıyor ve kapitalizm yeniden bir yüksel-me dönemine giriyor. Pazar genişliyor, üretim hızlı bir tempoyla artıyor, şir-ketlerin kârı artıyor; velhasıl kapitalizmin tam bir balayı dönemi. Faşizmin yenilgisi temelinde işçi sınıfının morali yüksek, işçi sendikaları güçlü. Sov-yetler Birliği faşizmi yenilgiye uğratan başlıca devlet olarak dünya ölçeğin-de prestiji yüksek, ezilen-sömürülen halkların gözünde bir umut. Sovyetler Birliği etkinlik alanını Doğu Avrupa'ya doğru genişletmiş, oralarda "halk de-mokrasisi" denilen rejimler var. İşte böylesi bir güçler dengesi durumunda bir tarafta güçlü bir işçi hareketi, diğer tarafta komünizm korkusuna kapıl-mış bir sermaye sınıfı, bir burjuvazi varken bir kompromi [uzlaşım] müm-kün oluyor. Sermaye sınıfından alınan vergiler artıyor, müterakki vergi sis-temine geçiliyor, sosyal harcamalar artıyor, kamu hizmetleri alanı genişliyor. İşsizlik sigortası, emeklilik sigortası genelleşiyor, reel ücretler artıyor ve ve-rimlilik artışına endeksli bir eşel-mobil sistemi yerleşiyor. Devlet, refah dev-letine, sosyal devlete dönüşüyor; sağlık bir hak sayılıyor. Doğal olarak, böy-lesi bir pratiği mümkün kılan, en azından kolaylaştıran bir şeyi de dikkate al-mak gerekir. Kapitalizm büyümesini, genişlemesini sürdürdükçe; verimlilik, kâr oranları yükseldikçe sermaye sınıfının ödünler vermesi kolaylaşıyordu.

Fakat bir şey var: Geride kalan sohbetlerimizde de defaatle söylediğim gi-bi, kapitalizm kriz üretmeden, kriz peydahlamadan yol alamıyor. Çelişik gibi görünebilir ama kapitalizm, varlığını bir bakıma krizlere borçludur. 1970'le-rin ortasında kapitalizm yeniden yapısal krize girince, artık sosyal devlet modelini sürdürmek zorlaşıyordu. Sermaye sınıfı önceki dönemde kaybetti-ği mevzileri geri almak üzere kapsamlı bir saldırıya geçiyor. 1980'den itiba-ren neoliberal ekonomik ve sosyal politikalar dayatılıyor. Reel ücretlere sa-vaş ilan ediliyor, sosyal harcamalar kısıyor. Ekonomik kamu işletmelerin-den başlayarak her şey özelleştirilip bir kâr aracına dönüştürülüyor. Tabii Üçüncü Dünya Ülkeleri de ki, onlara "gelişmekte olan ülkeler" deniyordu – unutulmuyor. Onlar da "Yapısal Uyum Programları" denilenle hizaya getiri-liyor, uyumlandırılıyorlar.

Yani düz, çizgisel bir gelişmeden bahsedemiyoruz?

– Asla, asla!..

Kendi içerisinde gel gitleri, iniş-çıkışları olan bir süreç?

– Evet, elbette. Kapitalizmin bir yükselme evresi var. Bir de yapısal kriz denilen, yeterli büyümediği durgunluk evresi var ve her iki dönemde de bizim devrevi krizler dediğimiz konjonktürel krizler ortaya çıkıyor. Fakat bir şartla: Yükselme döneminde konjonktürel krizlerin yoğunluğu daha küçükken, yapısal kriz evresinde bu krizler daha sert tezahür ediyor. İki evrenin her biri de yaklaşık yirmi beş-otuz yıl devam ediyor. Kapitalizmin ilk yapısal krizi 1873'te ortaya çıkıyor. İkincisi 1910'lu yıllarda başlıyor, II. Emperyalist Savaş sonrasına kadar devam ediyor. 1945-1975 aralığında yükselişe geçiyor. 1975'ten sonra kapitalizm yeniden yapısal krize girdi, ama geride kalan dönemde bir türlü krizden çıkamadı. Ve bana göre artık önceki dönemlerdeki bir yükselme dönemi ufukta görünmüyor. Kapitalizm potansiyelini tüketti, yolun sonuna geldi. Bu kriz artık sistemin nihai krizi. *Çöküş - Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme* başlığını taşıyan kitabımda kapitalizmin temel dinamiklerinin, temel eğilimlerinin, temel hareket yasalarının bir sonucu olarak kendi iç sınırına dayandığını, kendi neden olduğu ekolojik yıkım yüzünden de dış sınırına dayandığını anlatmaya çalıştım. Artık kapitalizmin insanlığa teklif edebileceği bir şey yok. Her ileri aşamada şeyleri çığırından çıkarmadan yol alamıyor. Artık tarihsel ömrünü doldurmuş bulunuyor. Şimdilik parayı manipüle ederek yola devam edilebileceği sanılıyor ama o yolun sonu yok. Zira para değer yaratmaz. 1980'lerden itibaren dayatılan neoliberal politikalar sisteme zaman kazandırdı ama yapısal krize çare olamadı. Kapitalizm artık yeteri kadar yeni değer, fazla değer, artideğer yaratamıyor.

Bugün...

Muharrem İnce Cumhurbaşkanlığı Seçimleri sırasında Tayyip Erdoğan'ın yerli otomobil projesine, "Bırak bu otomobili, artık otomobil üretmek maharet değil; sen *know-how* üretebiliyor musun? Teknoloji üretebiliyor musun?" diyordu. Sizin söyledikleriniz bana onu hatırlattı. Siz de benzer bir noktaya temas ettiniz. Doğru, Türkiye araba üretse kime satacak artık? Artı, araba üretmek artık çok matah bir şey mi? Yani o tren 1960'larda kaçtı. Hoş, bugün teknoloji, *know-how* üretebilir miyiz; orası ayrı tartışılır.

– Bu tartışmaların bir karşılığı yok. 1950 kafasıyla bugünün dünyasını anlamak mümkün değildir. Otomobil teknolojisi 1890'lara ait ve sen 2020'de otomobil üretmeyi marifet sayıyorsun. Senin de dediğin gibi, bundan altmış yıl önce otomobil üretmek her şeye rağmen fena fikir olmayabilirdi, ama bunun bugün hiçbir kıymet-i harbiyesi yok. Kaldı ki, bugün yer-

li otomobil demenin de hiçbir reel karşılığı yok. Artık kimsenin otomobili yerli değil, yetmiş ayrı yerde üretilen parçalar bir araya getiriliyor ve bir merkezde montajı yapılıyor. Yerli araba söylemi bir iç politika malzemesi olmaktan öte bir şey değil. Bugün yapılması gereken, “kapitalizmin ötesinde ne yapılabilir”i tartışmaktır. Bir kere eski tarz politika yapmanın bir karşılığı yok. Burjuva siyasetçileri, ayaklarının altındaki zeminin kaydığının farkında bile değiller. Dünyanın her yerinde kitleler ayakta, neden? Çünkü bunak kapitalizm her ileri aşamada sorunları daha da azdırıyor. Dikkat edersen mesela Fransa’da iki haftadır hayat durmuş durumda. Demiryolu işçileri, enerji işçileri, işte tır işçileri grevde, okullar kapalı.²⁵ Artık bu sistemin yürüme şansı yok; tarihsel sınırına dayandı, pili bitti. Fakat bizim siyaset erbabı nasıl bir dünyada yaşadığından habersiz, ayakları yere basmıyor. Aslında burjuva politikalarının ve politikacıların kullanım süresi dolmuş. Hâlâ bu kafayla bu aracı yürütebileceklerini sanıyorlar ama nafile. Realiteyi anlamadan onu değiştirmek mümkün değildir. Bu söylediklerim aynen sol cenah için de geçerli tabii. Sol paradigmaya bugün bir canlılık kazandırmanın yolu; geride kalan anlayışları, pratikleri ikircikli olmayan bir eleştiri süzgecinden geçirmekten geçiyor. Kardeşim, sen realiteyi anlamadan ona nasıl müdahale edeceksin, onu nasıl değiştireceksin? Artık bizim soldaki tartışmayı asıl bulunması gereken zemine çekmemiz gerekiyor. Benim son dönemde yapmaya çalıştığım işte o. Bir kere, ekolojik yıkımı tartışma gündemine dahil etmek gerekiyor.

Evet hocam. Geri dönüşsüz bir şekilde doğa tahrip ediliyor.

– Daha önce söyledik mi bilmiyorum ama işte bu yıl (2019) “dünya limit aşımı günü” 29 Temmuz’du. Bu arada Türkiye’nin limit aşımı günü de 27 Haziran’dı. Dünyanın bir ay önündeyiz. Velhasıl durumumuz vahim. Bu ne demek? Yedi ay doğaya borçlu yaşayacaksın demek.

Gittikçe de artacak bu!..

– Elbette bu eğilimler pupa yelken yol almaya devam ettiği sürece yıkımın, tahribatın, her seferinde, her ileri aşamada daha da derinleşmesi kaçınılmaz. Malum bu durum, kapitalizmin temel eğilimlerinin, temel dinamiklerinin, temel hareket yasalarının bir sonucu olarak ortaya çıkıyor. Kapitalizmin sınırsız büyüme-genişleme-yayılma dinamiğinin bir sonucu. Her seferinde daha çok üretme zorunluluğu var. O zaman iki şey: Birincisi, bu dünyanın kaynakları sınırlı-sonlu ve ikincisi, kapitalistler, üretimin insana, topluma ve doğaya verdiği zararları dikkate almıyorlar. Biliyorsun, burjuva ik-

²⁵ Sohbet, 2019 yılının son aylarında Fransa’da Cumhurbaşkanı Macron yönetiminin emeklilik reformuna karşı başlatılan protesto grevlerinden bahsedilmektedir.

tisatçıları ona “dışsal ekonomiler” diyorlar. Gel gör ki, bu dünyada dışarıda kalan hiçbir şey yok!

Şahsen, “ekolojik kriz” değil, “ekolojik yıkım” demeyi yeğliyorum. Kriz kelimesi geri dönüşü de ima eder. Sen kutuplarda, yüksek dağlarda, Himalayalar’da eriyen karların yerine yenisini koyabilir misin? Himalayalar’ın karlarının erimesi demek, Ganj Nehri’nin kurumması demektir. Yok olan biyolojik çeşitliliği, ölen arıları geri getirebilir misin? Tuzlanan okyanuslar, yok olan balıklar... Televizyonlarda her şeyi bilen “uzmanlar” saatlerce mesela, küresel ısınmayı tartışıyor. Ama hiçbirinin ağzından bir kerecik bile “kapitalizm” lafı çıkmaz. Eğer o çok bilmiş uzmanlar asıl söylenmesi gerekeni söyleselerdi, oraya çağırılırlar mıydı? O “sözde” tartışmaların amacı seyirciyi oyalamak değil mi? Mesela beni öyle programa davet etmek akıllarından geçer mi? Gerçi çağırırsalar da gitmezdim. Amacın ne olduğunu bildiğim için...

Sen, uzmanın ne olduğuna kafa yoran birisin Mete; o konuda yazdıklarını biliyorum. “Uzman”la “entelektüel” arasındaki farkı çok iyi biliyorsun. Uzman ağacı görür de ormanı görmez. Sosyal veya maddi gerçekliğin çok küçük veçhesine dair bilgi sahibidir ama bütünden habersizdir. Oysa gerçek bütündedir, hakikat bütündedir. İşte bu durum, uzmanları egemen sınıflar için kullanışlı hale getiriyor.

Artık kapitalizm tarihsel ömrünü tamamladı, yolun sonuna geldi. Potansiyelini tüketti ve artık bir çöküş durumu ortaya çıktı. Tabii bir sosyal sistemin, bir sosyal formasyonun ölümü bir canlının ölümüne benzemez. Mesela bir kuşun, bir insanın, bir geyiğin ölümüne benzemez. Zamana yayılmış bir süreç olarak tezahür eder. Bana bazen şöyle dendiği oluyor: “Hocam siz paradigma iflas etti diyorsunuz ama hâlâ yerinde duruyor.” Ben de ona, “Sen Roma’nın çöküşü hakkında ne biliyorsun?” diyorum. “Dekadans”²⁶ kavramı Roma İmparatorluğu’nun uzun zamana yayılan çöküşünü ifade etmek için türetilmiştir.

Yenilgi Tuzağı kitabınızda “Neo-liberalizmi Nasıl Bilirsiniz” başlıklı bir bölümünüz var ve orada neoliberalizmi tartışıyorsunuz. Neoliberalizmin liberalizmden farkı nedir? “Neo” ne ekliyor liberalizme? Yeni olan nedir?

– Aslında yeni olan fazla bir şeyi yok. 1920’lerden, 1930’lardan sonra karizması çizilen liberalizm böylece yeniden hortlatılmış oldu. Liberalizm yeniden gerçek kimliğiyle sahaya döndü demek. Yalnız, nüanse edilmesi gereken bir husus var: 1980’lerin kapitalizmi 1920’lerin, 1930’ların kapitalizminden farklı. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemin koyu devlet müdahaleciliğini, ulusal kalkınmacılığı ve refah devletini tasfiye etmeyi amaçlayan neoli-

26 *Décadence*: Devletlerin, sanat ve edebi akımların gerileme, düşüş ve yıkılmaya başlayış dönemlerini ifade etmek için kullanılan Latince kökenli bir kavram.

beralizm, önce monetarizm olarak sahneye çıktı. Bilindiği gibi, Keynesçiliğe karşı bir akım olan monetarizm, her yerde ve her zaman enflasyonun devletin aşırı para emisyonundan kaynaklandığını savunur. Dolayısıyla, devletin para politikası araçlarıyla ekonomiye müdahalesine karşıdır. Onu arz yönlü iktisat (*supply side economics*) akımı izledi. ABD kökenli bu akım 1970'li yıllarda sahneye çıktı, ekonomiye devlet müdahalelerine ve düzenlemelerine savaş açtı. Bu yaklaşım devletin ekonomiden elini çekmesini ve yüksek gelir gruplarından alınan vergilerin düşürülmesini vazediyor. Gerekçe de gayet açık: Devlet, kapitalistlerden aldığı vergi ile (yeniden bölüşüm yoluyla) yatırıma tahsis edilmesi gereken bir kaynağa el koyuyor. Üstelik, onu da verimsiz kullanarak kaynak israfına yol açıyor. Neoliberal öğreti dahilinde üçüncü temel akım, yeni klasik makroekonomi veya rasyonel beklentiler denilen iktisat akımıdır. Buna göre devletin ekonomiye müdahalesi beyhudedir. Daha da ötede kötüdür. Zira her şeyden haberdar olan bireylerin beklentileri ve davranışları, devlet müdahalesinin ortaya çıkardığı sonuçlarla çelişme halindedir ve onu etkisizleştirir.

O halde gerçekten söz konusu olan ne idi? Tevatür edildiği gibi, kendi kendini düzenleyen bir piyasa mümkün müdür? Ultra-liberallerin kurguladıklarının gerçek dünyada bir karşılığı var mıdır? Yoksa bütün bunlar bir tevatürden, bir yanılsamadan mı ibarettir? Liberal iktisatçıların ve onların mirasçısı olduklarını iddia eden ultra-liberallerin ileri sürdüğü gibi, liberalizm ilkelerine göre işleyen, kendi kendini düzenleyen piyasa ve ona dayalı bir ekonomik işleyiş mümkün müdür?

Bir düşünce ortaya atılabilir ve bazı insanlar da ona inanabilir. Ama bu, o düşüncenin gerçek dünyada mutlaka bir karşılığı olduğu anlamına gelmez. Malum, ekonomik gücü elinde bulunduranlar ideolojik araçları da ellerinde bulunduruyorlar. Böylece küçük bir azınlığın çıkarlarını gerçekleştirmek üzere oluşturulan bir söylemin, tüm toplumun çıkarınaymış gibi sunulup geniş kitleleri etkisi altına alması mümkün olabiliyor ve böylece yapılanlar meşrulaştırılabilir. Nitekim şimdilerde emperyalist burjuvazinin ve komprador burjuvaların organik aydınları olan akademisyenlerin, uzmanların, filozof ve yazarların, televizyon yorumcularının, gazetelere çöreklenmiş köşe yazarlarının etkinlik kazanması doğrudan bu durumla ilgilidir. Oysa, devlet olmadan ne piyasa işleyebilir ve ne de kapitalizm var olabilir. Piyasanın işlerliği için mutlaka devlet müdahalesi şarttır. Neoliberalizmle birlikte devlet, münhasıran sermayenin çıkarını gözetir hale getirildi. Fakat tuhaf bir çelişki söz konusudur. Devlet özel çıkarlar (sermaye) lehine ne kadar çok müdahale ederse; bu, ne demekse, devletin ekonomiden elini çekmesi olarak sunuluyor. Eğer öyleyse, liberal ve neoliberal teorisyenlerin antidivletçi söylemi ne anlama geliyor? Şu anlama geliyor: Devlet sadece mülk

sahibi sınıflar, kapitalist sınıflar lehine müdahalede bulunmalıdır. Aynı mefhumu muhalifinden hareketle ifade etmek gerekirse devlet, toplumun mütevazı kesimleri yararına, sistemin işleyişinden zarar görenleri gözeten, işte işsizliğe, açlığa, sefalete sürüklenen emekçi çoğunluk lehine hiçbir müdahalede bulunmamalıdır. Sermayenin çıkarı için yapılan müdahale ekonominin ve elbette bilimin, bilimselliğin bir gereği sayılıyor. Kamu yararını gözeten sosyal amaçlı devlet müdahaleleriye, piyasa ekonomisinin işleyişini bozan, kaynak israfına neden olan bir kötülük sayılıp lanetleniyor. Demek ki sorun, devletin müdahale edip etmemesi değil, müdahalenin kimin çıkarını gerçekleştirmek üzere yapıldığıyla ilgilidir.

İstersen bu vesileyle bir şeyi daha hatırlatalım: Neoliberal dönemin bir özelliği de artık üretici sermayenin yani sanayi sermayesinin değil, finans ve rantie sermayesinin ön almasıdır. Bu durum parayla para kazanmanın kural haline gelmesidir ki, bu bir bunama alametidir.

Menderes'ten Erdoğan'a Türkiye ekonomisine baktığımızda, Demokrat Parti'den, hatta '30'ların devletçiliğinden AKP'ye bir çizgi çekecek, bir fay hattı belirleyecek olursak hem bu fayın genel seyri ve resmi nasıl olurdu hem de onun ana kırılma noktaları nasıl ve nerelerde olurdu?

– Aslında dört kırılma noktasından söz edilebilir: Menderes'in iktidarından 27 Mayıs 1960'a, 1960'tan 1980'e, 1980'den 2002'ye. Burada dört isim zikredebiliriz: Adnan Menderes, Süleyman Demirel, Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan. Elbette bu dörtlü içinde, politik İslâmcı Tayyip Erdoğan'ın ayrık-sı bir durumu var. Editörlüğünü yaptığım ve senin de katkıda bulunduğun, *AKP, Ilımlı İslâm, Neoliberalizm* başlığını taşıyan kitapta AKP tahlil konusu yapılıyor. AKP dönemi kendini önceleyen iktidarlardan farklı. Hatırladığım kadarıyla sen onu merkez-sağ bir parti olarak tanımlıyordun. Merkez-sağ ama fazlası var.

Evet hocam.

– Tamam; merkez-sağ bir parti; merkez-sağ ama sadece merkez-sağdan da ibaret değil.

Bir sağ koalisyon? Hoş, Türkiye'deki sağ iktidarların tamamı bir koalisyon, bir cephe karakteri taşıyor ki, "Vatan Cephesi"nden "Milliyetçi Cephe"ye, "Cumhur İttifakı"na kadar hepsinde bu niteliği farklı nüanslarla görmek mümkün değil mi?

– AKP merkez-sağ artı politik İslâmcı. Fakat başlarda bunu pek belli etmiyor. Politik İslâmcı emellerini gizlemeyi başarıyor. Hatta Avrupa Birliği'ne katılmaya son derecede heveskârmış gibi bir izlenim de yaratıyor. AKP'yi

merkez-sağla politik İslâm'ın koalisyonu veya melezlenmiş bir versiyonu saymakta bir sakınca yok. Tabii AKP gökten zembille inmedi. Komprador sermaye sınıfının, mülk sahibi sınıfların bir tercihiydi. Ondan önceki partilerin; ki buna AKP'nin içinden çıktığı MSP de dahil, açıkça şeriata dayalı bir rejim tercihi yoktu. Gerçi MSP hiçbir zaman AKP gibi tek başına iktidar olmadı ama her şeye rağmen ulusal kaygılar ön plandaydı.

Fakat bu soruyla ilgili önemli gördüğüm bir şey söyleyeyim. Özellikle de çok partili sisteme geçildiği 1946-1950 sonrasının tüm sağ iktidarları veya sağ koalisyonları dinci gericiliği desteklediler. Esasen bu ülkenin mülk sahibi egemenleri, dinci gericiliği yardıma çağırmadan yönetemeyeceklerini, iktidar olamayacaklarını biliyorlardı. Ülkeyi, uyduruk resmî ideolojiye dayanarak yönetemeyeceklerini biliyorlardı. Tabii dinci gericiliğin, daha sonra politik İslâm'ın denkleme dahil edilmesi sadece Türkiye'nin mülk sahibi sınıflarının bir tercihi değildi. ABD ve NATO cephesi de jeostratejik-jeopolitik çıkarların bir gereği olarak dinci gericiliği ve politik İslâmcıları destekledi. Zaten AKP'nin iktidara taşınmasında da ABD'nin başat rolü vardı...Gidererek, AKP yerini sağlamlaştırdıkça, dinci gericilik de adım adım devlet aygıtını ve toplumu kuşattı; ki bu daha çok Tayyip Erdoğan iktidarının ikinci döneminde gerçekleşti. Özetle, Menderes'le başlayan süreçte her iktidar dinci gericilikten beslendi.

Hocam, bundan sonra ne olur diyeceğim; ama şöyle bir tablo çizersek: 2013'te Türkiye'de Gezi Olayları oldu. Gezi, çok önemli bir direnişti, dünya için de Türkiye için de. Sonrasında Fransa'da Sarı Yelekliler Hareketi başladı, hâlâ da devam ediyor. Bu hareket ilk başladığı noktadan bambaşka bir yere, bir evreye evrildi. Libya'da sosyal hareketler devam ediyor. Latin Amerika'da, Bolivya'da devam ediyor.

– Hindistan'da da devam ediyor.

Saymayı unuttuğum bir sürü yer olduğuna eminim. Özetle dünya çok farklı bir iklime girdi, Türkiye farklı bir iklime girdi. AKP çok açık bir şekilde belki beş, altı yıldan fazladır sistemi konsolide edemiyor. Yanına MHP'yi alarak fiili bir koalisyonla ülkeyi yönetmeye çalışıyor, onda da zorlanıyor. Ülke baskıyla susturulunca sanki hiçbir eleştiri yokmuş, her şey güllük gülistanlıkmış gibi düşünülüyor. Oysa anaakım medyada yer alamasada eleştiriler var, muhalefet var, tepki var. Şimdi dünyanın, Türkiye'nin –tabii ki fal bakınıyoruz ama– genel trendi nedir hocam, sizin görebildiğiniz kadarıyla?

– Genel trend mi? Şu anda, şu dakikada seninle bu sohbeti yaptığımız dakikalarda, kitlelerin sokağa çıkmadığı, ayağa kalmadığı pek bir yer yok de-

sek abartmış olmayız. Aslında bir tür “Halkların Baharı” söz konusu. Geride kalan sohbetlerimizde de ifade etmeye çalıştığım gibi, kapitalist dünya sistemi artık meşruiyetini kaybetmiş durumda. Emekçi kitleleri aldatma-oyalama yeteneği aşındı. Her yerde sosyal kötülükler, açlık, işsizlik, yoksulluk, sefalet, marjinalleşme çığ gibi büyüyor. Elbette hepsi o kadar da değil, sosyal kötülöklere her geçen gün hızı ve yoğunluğu artan ekolojik yıkım, ekolojik tahribat da eşlik ediyor. Rejime karşı muhalefet hem büyüyor ve hem de çeşitlenmiş durumda. Artık insanlık ve uygarlık yeni bir kavşağı ulaşmış bulunuyor. Önümüzdeki dönemde sistem karşıtı hareketlerin güçlenmesi kesin. Zira insanlar kendilerine dayatılan koşullara evet diyemezler. Önceki sohbetlerimizde de söyledim, artık bardak her yerde dolmakta. Zira bunak kapitalizm artık çözdüğünden daha çok sorun yaratıyor, iç ve dış sınırına dayandı. Bu, çatışma büyüyecek demektir.

Tabii, yeryüzünün egemenleri, küresel oligarşi, yükselen kitle hareketlerine “hoş geldin, safa geldin” demeyecek! Demiyor, diyemez! Faşizmin farklı versiyonlarını dayatmak üzere harekete geçmiş durumdalar. Sözde “sağ popülist” denilen iktidara yatırım yapıyorlar. Çatışmalar, savaşlar peydahlayarak durumu kurtarmayı deniyorlar, deneyecekler ama devasa sorunlar da yerli yerinde duruyor; üstelik her geçen gün daha da büyüyerek!.. Burjuva uygarlığı tarihsel ömrünü tamamladığına, yolun sonuna geldiğine göre, bu, yeni bir uygarlığa giden yolun aralanmasının da potansiyel bir olasılık haline gelmesi demektir. Tabii sürecin nasıl bir seyir takip edeceğini öngörme imkânımız yok. Fakat kesin olan bir şey var; geriye doğru değil, ileriye doğru gidecek! Eğer bir ekolojik felaket, nükleer savaş, vs. sürecin önünü kesmezse... Nitekim öyle bir şey teorik olarak imkânsız değil. Geride de bir çözüm imkânı olmadığına göre... Aslında insanlığın ve uygarlığın 15., 16. yüzyıllardaki gibi bir durumu yaşamakta olduğunu düşünüyorum şahsen. Bir uygarlık dönüşüm çağı. Yeni bir uygarlığa giden yol da komünist toplum perspektifine endeksli ekososyalist bir paradigmayla mümkün olabilir. İnsanların, komünizmin aslında ne demek olmadığını, ne olduğunu anlayacaklarını ve gereğini yapabileceklerini düşünüyorum, umuyorum. Doğrusu ufukta başka bir gelecek ihtimali görünmüyor. Komünizm; müştereklere, sosyal eşitliğe, demokrasiye, doğaya uyuma-saygıya dayanan, insanın emansipasyonunun önünü açan bir sistem olacağına göre, ona bu dünyanın varına-yoğuna el koyan küresel oligarşi, yeryüzünün efendileri dışında kim itiraz edebilir? Öyle bir düzende teknik bilim de insanları öldürmenin değil, yaşatmanın hizmetinde olabilir herhalde.

Hocam, John Locke’dan Adam Smith’e kadar tüm burjuva düşünürleri toplumun kapitalizmde nihai uyumunun mümkün olduğunu, sistemin doğal

işleyişinin de doğal uyumu getireceğini ta yüzyıllar evvelinden söylemiyorlar mı? Biz karnımızı eklemek yapan fırıncının iyi niyetiyle değil, onun kâr etme arzusuyla doyuruyoruz. Yani kapitalizm sonuçta kârın üstünde duruyor diyor Smith. Kâr, toplumu realize ediyor, şekillendiriyor ona göre.

– Evet. Adam Smith, insanların bireysel bencilliklerinden nasıl toplumsal refaha ulaşıldığını anlatmak isterken, “Yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancılıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazançlarından söz ederiz,” diyor. Bu, herkes kendi çıkarını gerçekleştirirken farkında olmadan toplumsal refahı sağlar, demek. Burjuva ekonomi-politiğinin babası, Aydınlanma Çağı filozofu ve iktisatçı olan Adam Smith, ünlü görünmez elin mucidiydi. Aslında John Locke, liberalizmin babasıdır ama insanlar liberalizmin ne olduğu hakkında pek fikir sahibi değillerdir. Hâkim söylem liberalizmi; demokrasi, laiklik, cinsiyetlerarası eşitlik, ırklararası eşitlik, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, inanç özgürlüğü; daha da ötede bir tür enternasyonalizm olarak sunar. Ve insanlar da maalesef söylenene inanmaya eğilimlidirler. Eğer görüntünün ötesine geçilirse manzaranın hiç de öyle olmadığı görülecektir. Velhasıl gerçek, tevatürden farklıdır. Aslında reel liberalizm; kölecilik, kolonyalizm, jenositler, ırkçılık, Avrupalı olmayan halkları küçük görmek, aşağılamaktır. Ve bütün bunlar, liberalizmin tarihiyle özdeşti. Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaştırmadan kurtulmadan liberalizm gerçeğiyle yüzleşmek mümkün değildir. Liberalizmin insan toplumlarına temel haklar bahsettiği söylemi külliye yalandır. Liberalizmin babası, bir hekim ve filozof olan John Locke, özel mülkiyetin de “peygamber”idir. Özgürlüklerin timsali sayılır ama köleliğe karşı değildi. Dahası köle ticareti yapan bir şirketin [Royal African Company] de hissedarıydı. Kolonyalizmi yararlı ve gerekli görüyordu. Yerlilerin topraklarının beyazlar tarafından sahiplenilmesini, gasp edilmesini, özel mülk kategorisine indirgenmesini destekliyordu. Mülkiyeti kutsuyordu. *Workhouse*’larda [çalışma evleri] dört yaşındaki çocukların çalıştırılmasına taraftardı. Charles Dickens, 17. yüzyıl İngiltere’sinin, gerçek hikâyesini anlatır.

Fransa günlerinize geri dönersek, biraz da oradaki akademik çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz? Bildiğim kadarıyla, “Küba’da Planlama” çalışmıştınız, daha sonra Pearson Raporu¹ üzerine az gelişmişlikle ilgili bir kritik yazmıştınız Fransa’dayken. Daha sonra da az gelişmiş ülkelerde sanayileşme ile ilgili bir çalışmanız olmuştu değil mi, yanlış bilmiyorsam?

– Biliyorsun, 1966-1973 yılları arasında Fransa’da doktora öğrencisiydim. “Küba’da Planlama”, Sorbonne’da doktora dönemimde yaptığım ilk çalışma idi. O zamanlar tabii, bu kalkınma, planlama, az gelişmişlik gibi meseleler çok revaçtaydı. Fakat o çalışma, kapitalizmden sosyalizme geçiş ile ilgili kafamda sorular oluşmasına da neden olmuştu. Orada yaptığım ikinci çalışma da “Pearson Raporu ve Az gelişmişlik” idi. Birleşmiş Milletler Örgütü 1960-1970 aralığını I. Kalkınma Onyılı ilan etmişti [1960-1970 First United Nations Development Decade]. Eski Kanada Başbakanı Lester Pearson başkanlığında bir komisyon oluşturarak, on yılın bir değerlendirilmesini istemişti. Hocam Jean Gabillard da benden o raporla ilgili bir çalışma yapmamı istemişti. Raporun raporu diyebiliriz yaptığımıza... İşte yaptığım ikinci akademik çalışma da “Pearson Raporu ve Az gelişmişlik”ti. Raporun kritiğini yapmıştım. Üçüncü çalışmam da “Az gelişmiş Ülkelerde Sanayileşme” başlığını taşıyan doktora tezimdi. Az gelişmişlik, kalkınma, planlama temalarına dair yaptığım ilk çalışmalar bunlardı.

1 Pearson Uluslararası Kalkınma Komisyonu: Adını, başkanı olan eski Kanada başbakanı, Nobel ödüllü Lester Bowles Pearson’dan alan bu komisyon, Dünya Bankası’nın kalkınma yardımlarının etkinliğini araştırdı ve örgütün gelecekteki operasyonları için önerilerde bulundu. Rapor, uzmanlardan oluşan bir ekibin son yirmi yıl içinde yardımın etkisini araştırma ve gelecekte daha hızlı ilerlemeye yol açabilecek stratejiler önerme çabalarına dayanmaktadır. 15 Eylül 1969’da raporunu yayımlamıştır.

Şeylerin gerçeğini söylemek: Barbar, geri ve azgelişmişten...

Daha sonraki çalışmalarınıza, yani Türkiye'ye döndükten sonra günümüze kadarki çalışmalarınıza baktığımızda da azgelişmişlik, kalkınma, emperyalizm, sömürgecilik gibi kavramların sizin çalışmalarınızın ortak anahtar kelimelerini oluşturduklarını görüyoruz. Buradan hareketle soracak olurum, azgelişmişlik kavramını nasıl tanımlayabiliriz?

– İstersen biraz geriye gidelim. Kapitalizmin iki gelişme dönemi var: Bir ticari kapitalizm veya bizim emperyalist merkantilizm dediğimiz, yaklaşık 1500-1780 arası, diğeri de 1780-1800 Sanayi Devrimi ve sonrası.

James Watt'ın buhar makinesi diyelim sembolik bir tarih olarak...

– Evet evet, ama bak sana bir şey söyleyeyim, Kristof Kolomb'un macerasıyla 1492'de başlayan bir süreçtir aslında Sanayi Devrimi; o tam bir depremdi. O tarihten sonra dünyanın manzarası hızlı bir tempoyla değişmeye başlıyor. Sömürgecilik, yani modern sömürgecilik de o zaman başlıyor. Fakat tabii anlatılan hikâye farklıydı. Başlayan o sürece büyük keşifler, büyük buluşlar vs. dendi ama kimse o döneme sömürgecilik (kolonyalizm), dünyanın geri kalanının sömürüsü, yağması ve talanı demedi. Bu dönem burjuvazinin yükselişe geçtiği dönemin başlangıcıydı ve tabii insanlık ve uygarlık tarihinde bir kırılmaydı. Biliyorsun, Amerika'nın ortası, güneyi, kuzeyi; İspanyollar, Portekizliler ve İngilizler tarafından işgal edildi, oradaki uygarlıklar çöktürüldü, birikmiş hazineleri yağmalandı. Yerli halklara jenosit uygulandı. Bu günkü “çevre-merkez, gelişmiş-azgelişmiş” ayrışmasının kökünü orada aramak gerekiyor. İroniye bak ki, bu durum 1950'li yılların başına kadar hiç sorun edilmiyor. Şeylerin algısı/kavranışı olup bitenleri kimin hikâye ettiğine göre değişiyor. Oysa, keşif-buluş denilen şeyin öteki adı jenosit, sömürgecilik ve uygarlıkların tarihten silinmesiydi. Sömürge halkları ne zaman verili statüye itiraz ettiler, başkaldırdılar; sorun ancak o zaman tartışma gündemine taşınabildi. Amerika kıtasının hâkimiyet altına alınmasını Afrika'nın köleleştirilmesi izledi. İşte şu ünlü “köle ticareti” denilen... Bir sonraki aşamada, Sanayi Devrimi sonrasında da sıra Asya'ya geldi ve sömürgeleştirilmemiş veya yarı sömürge statüsüne indirgenmemiş bir yer kalmadı. I. Emperyalistlerarası Savaş –ki, bizde biliyorsun “Harb-i Umumî” deniyor– öncesinde dünyamızın % 84,4'ü birkaç sömürgeci emperyalist devletin sömürgesi veya yarı sömürgesi haline getirilmiş durumdaydı.

Gerçi iki savaş arası dönemde bazı Cemiyet-i Akvam komisyonlarında “geri ülkeler”den söz ediliyordu ama sorunun gündeme gelmesi II. Emperyalist Savaş sonrasında rastlıyor. Daha önce “uygarlaştırılmaya, medeniyete dahil edilmeye” çalışılanları, 1945 sonrasında artık “kalkındırma” zamanı

gelmişti. Oysa garp cephesinde yeni bir şey yoktu aslında. Ne zaman ki, sorunun asıl sahipleri “Biz de varız!” deyip bağımsızlık taleplerini yüksek sesle dillendirdiler, verili statükoya itiraz ettiler, işte o zaman kalkınmacılık da gündeme geldi.

Hocam, *Kavram Sözlüğü - Söylem ve Gerçek* kitabımızda, azgelişmişlik maddesini de siz yazmıştınız. Orada da demin dile getirdiğiniz hususları vurguluyorsunuz; azgelişmişliğin kavram olarak II. Paylaşım Savaşı sonrası dönemde ortaya çıktığını iddia ediyorsunuz ama devamında da “azgelişmişlik kapitalizmdir, kapitalizmin öteki yüzüdür,” diyorsunuz. Şimdi bir yandan kapitalizm ile azgelişmişliği bir paranın iki yüzü olarak tanımlayıp, öte yandan da kavramın hayli yeni bir kavram olduğunu vurgulamış olmuyor musunuz?

– Elbette iki yüzü var ama ikinci yüzü görmek isteyen yoktu ki! Onu biz şimdi söylüyoruz. Ben orada kapitalizmin kutuplaşma yaratmadan yol almadığını, bir kutupta zenginlik yaratabilmesi için karşı kutupta yoksulluk, sefalet ve aşağılanmışlık yaratmak zorunda olduğunu söylüyorum. Tabii sadece farklı sosyal formasyonlar arasında değil... Kapitalizm sadece iki ülke arasında değil, her bir ülkede de kutuplaşma yaratmadan var olamıyor. Bir sınıfın zenginleşmesi, karşıt sınıfı yoksullaştırarak mümkün oluyor. Velhasıl, kapitalizm hiyerarşi üretmek zorunda olan bir sistem. Başka türlü var olması mümkün değil. Piramit şeklinde oluşuyor, tecelli ediyor, var oluyor. Her dönemde, her aşamada hiyerarşinin, piramidin tepesinde hegemonik/emperyalist bir güç oluyor. Fakat şöyle bir şey var; 1952 yılında Alfred Sauvy² –kendisi bir Fransız iktisatçısı, nüfus bilimcidir– “Üçüncü Dünya” [*Tiers Monde*] diye bir kavram ortaya atıyor Fransa’daki eski sınıf yapısına nazire olarak. Fransa’daki sınıf yapısında, biliyorsun, aristokrasi var, *clergé* (ruhbanlar) var, *Tiers État* (üçüncü tabaka) var. İşte *Tiers État*’ya gönderme yaparak kapitalist dünya sisteminin çevresinde yer alan bağımlı ülkelere “Üçüncü Dünya” diyor. Ve o tarihten sonra Üçüncü Dünya kavramı yaygın bir kullanıma ulaşıyor ama, tabii azgelişmişlik kavramı hâlâ var.

2 Alfred Sauvy (1898-1990): École Polytechnique’den mezun oldu. 1937 yılında kadar Statistique Générale de France’da çalıştı. X-Crise Group içerisinde yer aldı. İkinci Dünya Savaşı ilan edilene kadar, Maliye Bakanı Paul Reynaud’ın ekonomi danışmanlığını yaptı. Nüfus bilimleri, antropoloji ve Fransız iktisadi tarihi ile ilgilendi. 14 Ağustos 1952’de bir Fransız dergisi olan *L’observateur*’da yayımlanan makalesiyle “Üçüncü Dünya” kavramını literatüre kazandırmıştır. Onun tasnifinde Birinci Dünya kapitalist Batı Bloku, İkinci Dünya sosyalist SSCB ve Doğu Bloku, Üçüncü Dünya ise bağlantısızlardan oluşur.

Şeylerin gerçeğini söylemek: Üçüncü Dünya, Bağlantısızlar ve Veryüzünün Lanetlileri'ne

Üçüncü Dünya kavramına bir olumlu anlam ya da Tiers État'da olduğu gibi devrimci bir anlam, bir işlev vs. yüklüyor mu Alfred Sauvy?

– Aslında *Tiers État* ile örtük bir gönderme yaptığı söylenebilir tabii ki. İki halde de eşitsiz koşulların dayatılması söz konusu. Emperyalist kamp var, Sovyetik kamp var. Bir de bu ikisi dışında kalan ama reel olarak emperyalizme bağımlı koskoca bir dünya var. 1945 sonrasında, sömürge statüsüne tabi ülkeler uluslararası hukuk dahilinde bağımsızlıklarını kazanınca, artık onlara “geri”, “azgelişmiş” vs. demek yakışık almazdı tabii. O zaman işte yeni bir ad buldular. Onlara “gelişmekte olan” veya “gelişme yolundaki ülkeler” dediler. Her biri Birleşmiş Milletler üyesi olan o ülkelerin devlet başkanlarına, başbakanlarına geri, azgelişmiş bir ülkenin yöneticileri demek pek yakışık almazdı herhalde. Tabii ki bu tür adlandırmalar, ideolojik manipölasyonlar hiçbir zaman şeylerin seyrini değiştirmezdi.

Sizin de “Azgelişmişlik” başlıklı makalenizde belirttiğiniz gibi, azgelişmişlik kavramı ilk kez 20 Ocak 1949'da Amerikan Başkanı Harry Truman tarafından kullanılıyor. Ben sizin cümlelerinizden yararlanarak şöyle aktarayım Truman'ın o sözünü. Şöyle diyor konuşmasında Truman: “Dördüncü olarak cesaretle yeni bir program ortaya koymalıyız ki, ileri bilimsel ve endüstriyel gelişmemizin sunduğu avantajlar azgelişmiş bölgelerin durumunu iyileştirmenin ve büyümenin hizmetine sunulabilsin.” Truman'ın bu sözüne dair sizin yorumunuzsa hocam, “Amerika'nın da Truman'ın da azgelişmişlikten ya da o bölgelerin azgelişmişliğinden endişe etmekten ziyade o bölgelerdeki azgelişmişliğin ABD için bir tehdit olmasından dolayı, oralarla ilgilenmeye başladığı” şeklinde.

– Biliyorsun; onlar, sömürdükleri coğrafyalardaki halklara, “vahşi” toplumlar, geri toplumlar vs. diyorlardı. Fakat işte bu sömürgecilik –sadece şeklen tabii ki– tasfiye edilip, bu ülkeler bir dizi taleple tarih sahnesine çıkınca, sömürü ve bağımlılık ilişkileri de doğal olarak riske girebilirdi. O zaman bir şeyler yapıp, ne yapıp ne edip söz konusu ülkelerin kendi beşerî ve doğal kaynaklarını kendi refahları, kendi kalkınmaları için kullanmalarını engellemenin bir yolunu bulmaları gerekiyordu. Üstelik kalkınmadan da herkes aynı şeyi anlamıyordu. Eğer emperyalist/kolonyalist Batı'ya zenginlik akıtan musluk kapatılırsa, ortada Batı üstünlüğü diye bir şey kalmazdı. Onun için Batı'nın kalkınmadan anladığı şey, eski sömürgelerini kendi istedikleri bir çerçeve içine hapsetmekten ibaretti. Eğer söz konusu ülkeler, sömürü ve bağımlılık ilişkisinin ötesine geçip, gerçekten kendi kendilerini yönetmeye kal-

karlarsa, sahip oldukları zenginliği kendi refahları için seferber ederlerse, bu emperyalist Batı'ya kaynak akışının durması demektir ki, ne yapıp edip öyle bir ihtimali yok etmenin yollarını ararlardı. Maalesef aradılar ve buldular... Mesela burjuva uygarlığının damarlarındaki kan demek olan petrolle ilgili bir hatırlatma, bu konuda bir fikir verebilir. 1950'lerde de 1960'larda da emperyalist Batı, petrolü sudan ucuz kullanıyordu.

O zaman dediler ki, biz size kredi, teknik yardım yapalım, uzman gönderelim. İşte böylece kalkınma teorileri peydahlandı. Amaç oyalamak, aldatmaktı. Velhasıl Üçüncü Dünya Ülkeleri, Batı'nın yardımlarıyla kalkındırılacak, onları kendi zenginliklerine ortak edeceklerdi. Fakat her şeye rağmen, özellikle de Batı'nın entelektüel-hümanist çevrelerinde Üçüncü Dünya'ya ilgi büyüktü. Bunun samimi bir ilgi olduğunu da hatırlamak gerekir. Netice itibariyle sömürgecilik, yeni sömürgecilik olarak kaldığı yerden yola devam etti. Tabii ki bunu söylemek hiçbir şey değişmedi demek değil. Şeylerin, ilişkilerin reel seyrinde kayda değer bir şey olmadı. Şahsen daha baştan o soruna eleştirel baktığımı rahatlıkla söyleyebilirim. Ve o konudaki yaklaşımım, Pearson Raporu'nun eleştirisini yaptığım dönemden beri hep eleştireldi. Elbette ilerleyen dönemde yaklaşımım daha da netleşti. Kapitalizmi iyi anlarsan, gerisini anlamak kolaylaşıyor. Sorunlara radikal bakmayı beceriyorsun. Kapitalizmin yeniden yapısal krize girdiği 1970'lerin ortasından itibaren Üçüncü Dünya ülkelerine ilgi giderek azaldı ve söz konusu rejimler, genel bir çerçevede yeniden kompradorlaştı. Askerî darbelerle çatışmalar peydahlayarak, savaşlar çıkararak, söz konusu ülkelerin karizmatik liderlerini katlederek, vs. Üçüncü Dünya'nın yükselişinin önünü kestim; borçlandırarak onları rehin aldılar. Fransızcada bir deyim var: "Finanse eden yönetir." Artık ilerleyen dönemde revaçta olan, neoliberalizm ve küreselleşme şarkılarıydı.

Tarihsel perspektiften baktığımızda da, Batı kendi dışındakini öncele-ri "vahşi" ve "barbar" diye adlandırırken, ticaret kapitalizmi ve peşinden sanayi kapitalizmiyle birlikte "barbar" kavramı yerini "kolonyal ülkeler" (*crown colony*); aslında tam anlamıyla "sömürgeler" kavramına bırakıyor. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da biraz daha böyle kibarlaşıp ya da jargon değiştirip "gelişmekte olan ülkeler", "azgelişmiş ülkeler" gibi kavramlar benimseniyor. Diskurda bir değişiklik oluyor ama öz hep Robinson Crusoe ile Cuma arasındaki ilişkinin doğasındaki gibi değil mi? Zaten kitap da 1700'lerde yazılmıştı diye aklımda kalmış.

– İşte o diskurdaki değişiklik, yumuşama, karşı tarafın –Üçüncü Dünya'nın– bir aktör olarak sahneye çıkması ve "Ben de varım!" demesiyle mümkün oluyor. Aslında yeni ortaya çıkan duruma uygun bir ideolojik söylem

oluşturma kaygısı var orada. Öyle bir amaç var aslında. Seni beş yüz yıl sofradan uzak tutmuş olanların, artık bundan sonra ben de varım, ben de o sofraya dahil olmak istiyorum diyenleri buyur etmesi mümkün değildi. Öyle bir şeyi akla getirmek bile yeryüzünün egemenleri için tam bir karabasan demektir aslında. Bu da “Kalkınmadan kim ne anlıyor, kimin için ne anlama geliyor?” sorusunu angaje eden bir şey. Tabii her iki taraf da kalkınmadan başka şey anlıyor. Özellikle Bandung Konferansı³ Üçüncü Dünya’nın tarih sahnesinde görünmesinin başlangıcıydı. Aslında o çok önemli bir konferanstı ama Türkiye’de pek bilinmiyor.

O tarihten sonra zaten Üçüncü Dünya, Bağlantısızlar düşüncesi yaygınlaşıyor.

– Evet evet, daha sonra da malum, “Bağlantısızlar Hareketi” sahneye çıkıyor. Bandung Konferansı çok önemli bir şey. Biliyorsun, Bandung Konferansı 1955 yılında Endonezya’nın Bandung kentinde bağımsızlığını yeni kazanmış veya bağımsızlık savaşı veren ülkelerin bir konferansıydı. Sonra “Bağlantısızlar Hareketi”ne dönüştü. Bağlantısızlar ‘70’lerin ortalarına doğru da yeni bir uluslararası ekonomik düzen fikrini gündeme getirdiler. Tabii ki Batılıların öyle bir şeyi tolere etmeleri ya da sineye çekmeleri mümkün değildi. Yeni bir ekonomik düzenin –yani Üçüncü Dünya’nın çıkarını gözetten bir ekonomik düzenin– kurulmasına asla izin vermek istemezlerdi. Dediğim gibi, bunları önce politik olarak çökertme yoluna gittiler. İran’da Musaddık⁴ ve Brezilya’da Joao Goulart⁵ darbelerle iktidardan uzaklaştırılmıştır. Mısırda Cemal Abdünnasır,⁶ izlediği Arap milliyetçisi bağımsız politikalar nedeniy-

3 Bandung Konferansı: Endonezya’nın Bandung kentinde 18-24 Nisan 1955’te toplanan ve o dönem yeni bağımsızlığını kazanan Asya-Afrika devletlerini bir araya getiren konferanstır. Bağlantısızlar Hareketi’nin bir parçasıdır.

4 Muhammed Musaddık (1882-1967): Paris Ecole des Sciences’ta iki yıl iktisat okudu (1909-1910), İsviçre’de Neuchatel Üniversitesi’nde hukuk doktorası yaptı. Tahran Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi’nde ders verdi. Bu sırada yakın dostu Ali Ekber Dihhudâ’nın teşvikiyle Hizb-i İtidâli’ye girdi; ardından Meclis tarafından kurulan ve mali konuları denetleyen Havale Komisyonu’nun beş üyesi arasında yer aldı. 1917’de Maliye bakan yardımcılığına getirildi ve bir yıl kadar bu görevde kaldı. İran’daki İngiliz petrol tesislerini millileştirdi ve başbakanlığı sırasında (1951-1953) Şah Muhammed Rıza Pehlevi’yle büyük bir iktidar çekişmesine girdi. 1953 yılında darbe ile görevden uzaklaştırıldı.

5 Joao Goulart (1918-1976): 1939’da Porto Alegre Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nden mezun oldu. 1951’de İşçi Partisi Başkanlığı’na seçildi. 1953 ve 1954’te Başkan Vargas’ın yönetiminde çalışma, sanayi ve ticaret bakanı olarak görev yaptı. 1961 yılında komünist sempatizanı olduğu düşüncesiyle kendisine karşı çıkan orduya rağmen başbakanlığa geldi. 1964’te askeri bir darbeyle devrildi, Uruguay’a sürgüne gitti.

6 Cemal Abdünnasır (1918-1970): 1939’da Kraliyet Askeri Akademisi’nden mezun oldu. Sudan’daki Mısır ordusunda görev yaparken İngiliz egemenliğine ve krallık yönetimine son vermeyi amaçlayan gizli Hür Subaylar Hareketi’nin kurucuları arasında yer aldı. Bandung Konferansı’nda Josip Tito ve Cevahirıl Nehru ile birlikte Bağlantısızlar Hareketi’nin önderleri arasın-

le sürekli Batı'nın baskılarına maruz kaldı. Kongo'da ulusların kendi kaderini tayin etmesi konusunda kararlı bir rota izleyen Patrice Lumumba⁷ katledildi ve yerine tam bir tiran olan Mobutu⁸ iktidara taşındı. Tam bir otokrat olan Omar Bongo⁹ Gabon'da 1967'den 2009'a kadar iktidarda tutuldu. Diktatör şöyle diyordu: "Fransa'sız bir Afrika şoförsüz araba gibidir, Afrika'sız bir Fransa da benzinsiz bir araba gibidir." Daha niceleri, CIA tarafından peydahlanan askerî darbelerle etkisizleştirildiler. Oradaki amaç bir ulusal kalkınmacılık ihtimalini bertaraf etmektir. Bu konuda son örneklerden biri Bolivya da Juan Evo Morales¹⁰'in başına gelenler... Onu Meksika'ya kaçmaya, ilticaya zorladılar.

-
- da yer aldı. 1954-1956 yılları arasında Devrim Komuta Konseyi başkanı olarak, 1956-1970 yılları arasında cumhurbaşkanı olarak görev yaptı. İngiltere ve ABD'nin, Asvan Barajı projesinin finansmanından vazgeçmesi üzerine gerekli kaynağı sağlamak için Süveyş Kanalı'nı millileştirme yoluna gitti. 1962'de Arap Sosyalist Birliği'nin kurulmasına önayak oldu.
- 7 Patrice Émery Lumumba (1925-1961): Kongo'daki Protestan ve Katolik okullarında eğitim aldı. 5 Ekim 1958'de arkadaşlarıyla birlikte kabile ve bölge ayırıtılmaksızın Kongo'yu yekvücut kabul eden Kongo Ulusal Hareketi Partisi'ni kurdu. Lumumba, Afrika ülkesi Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk başbakanı olarak 1960 yılında başbakanlık makamına geldi. CIA destekli bir darbeyle görevinden azledildi. Katledildikten sonra cesedi, bulunmaması için parçalanarak asit kuyusuna atıldı.
- 8 30 Haziran 1960'ta Kongo Cumhuriyeti bağımsızlığına kavuştuğunda Joseph Kasavubu devlet başkanı, Patrice Émery Lumumba başbakan, Mobutu Sese Seko ise genelkurmay başkanı görevlerine gelirler. Devlet başkanı ve başbakan arasındaki iktidar mücadelesi, eylül ayında Genelkurmay Başkanı Mobutu Sese Seko'nun Devlet Başkanı Joseph Kasavubu'nun da desteğini arkasına alarak Sovyetler'e yanaşmakla suçladıkları Başbakan Patrice Émery Lumumba'yı bir darbeyle iktidardan indirmeleri ve katletmeleri ile son bulur. Darbeden sonra Joseph Kasavubu devlet başkanlığı görevine devam etse de 24 Kasım 1965'te Mobutu Sese Seko bu sefer Devlet Başkanı Joseph Kasavubu'yu bir darbeyle yerinden eder ve devlet başkanlığı makamına oturarak Kongo'yu 1997 yılına kadar yönetir.
- 9 Omar Bongo Ondimba (1935-2009): Gabonlu siyasetçi. Güney Batı Afrika ülkesi Gabon'un 17 Ağustos 1960 yılında bağımsızlığını kazanmasından sonra Devlet Başkanı olan Léon M'ba yönetiminde dışişleri bakanı, başbakan ve savunma bakanı ve iletişim bakanı gibi görevlerde bulundu Kasım ayından itibaren devlet başkanlığı yardımcılığı görevine getirilmiştir. Devlet başkanı M'ba'nın 28 Kasım 1967 yılında hayatını kaybetmesi neticesinde devlet başkanlığı makamına gelen Bongo, bu görevi kesintisiz olarak kırk bir yıl boyunca sürdürmüştür.
- 10 Juan Evo Morales Ayma (1959-): Güney Amerika Kızılderilileri olan Ayma yerlileri kökenlidir. İlkokulu bitirdikten sonra eğitime devam edememiştir. Sendikal çalışmalara katıldı. Koka ağacı yetiştiriciliğini ülkede bitirmek isteyen politikalara karşı yapılan protesto gösterilerinde ismini duyurdu. 1988 yılında Cochabamba Tropikal Bölgesi Federasyonu Genel Sekreterliği'ne seçildi. 1997'de milletvekili oldu. 18 Aralık 2005'te 53,74 oy oranı ile başkan seçildi. 2019'a kadar girdiği tüm seçimleri kazanarak makamını korudu. 20 Ekim 2019 tarihinde yapılan seçimlerde % 46,83 oy oranı ile en çok oy alan aday oldu. Ancak bu seçimlerde oyların % 83'ünün açıklanmasından sonra yirmi dört saat boyunca açıklamanın durdurulması ve açıklama durdurulmadan önce rakibi ile benzer oy oranlarına sahip Morales'in daha sonra rakibinin yaklaşık % 10 önüne geçmesi, seçimin meşruluğu konusunda tartışmalara yol açtı. Artan gösterilerden ve Batılı ülkeler ve ABD'nin de muhalefetin yanında yer almasından sonra görevini bıraktı. 12 Kasım 2019'da Meksika'ya giden Morales, Interpol'ün hakkında arama kararı çıkarması üzerine 7 Aralık 2019'da Küba'ya sığındı.

Evet evet, Meksika'ya geçmişti... Hocam, 1955 yılındaki Bandung Konferansı, Üçüncü Dünya kavramının Bağlantısızlar Hareketi olarak ete kemiğe bürünebilmesinde bir dönüm noktası oluyor, ama hâlâ, sizin de daha önce söylediğiniz gibi, bu konuda bir kavram birliği sağlanamıyor değil mi?

– Yok, sağlanamıyor.

Az gelişmişliğin Sürekliliği kitabınızda Üçüncü Dünya'yı –Frantz Fanon'a referansla– “Yeryüzünün Lanetlileri” olarak anıyorsunuz; “Proleter Uluslar” olarak da tanımlanıyor Üçüncü Dünya ülkeleri. Samir Amin¹¹ ve Immanuel Wallerstein'in¹² Bağımlılık Okulu, merkez-çevre kavramlaştırması çerçevesinden bakıyor Üçüncü Dünya'ya. Bu çerçeveden az gelişmişlik mefhumuna baktığımızda neler söylemek istersiniz?

– Merkez-çevre, *centre-périphérie* kavramlaştırması sorunun anlaşılması bakımından son derece önemliydi. Sömürü ilişkisinin mahiyetini açık eden bir tartışma bu. Yani bir tarafta merkez var, bir tarafta çevre var ve bu ikisi arasındaki ilişki eşitsiz bir ilişki. Sömürü-hakimiyet-bağımlılık ilişkisi yani... Samir Amin durumu hepsinden önce kavlıyor. Daha doktora tezinde kapitalizm dahilinde Üçüncü Dünya'nın bir kurtuluş şansı olmadığını ileri sürüyordu ki, bu tez 1957'de yazılmış, 1970'te de *Dünya Ölçeğinde Birlik* başlığıyla kitap olarak da yayımlanmıştı; ilk okuduğum Samir Amin kitabıydı ve beni müthiş etkilemişti. Samir Amin'le dostluğum da 1970'lerin başına rastlıyor. Meselenin mahiyetini çok iyi kavramıştı Samir Amin. Tabii meseleye nüfuz eden “dörtlü çete” denilen diğerleri de vardı.

11 Samir Amin (1931-2018): Kahire'de doğdu. Yükseköğrenimini Paris'te tamamladı. 1957'de iktisat doktoru oldu. 1957-1960 arasında Kahire Planlama Örgütü'nde, 1960-1963 arasında da Mali hükümeti nezdinde planlama danışmanı olarak çalıştı. 1963-1970 arasında Dakar (Senegal) ve Paris VIII. Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1970-1980 arasında Dakar'da BM'ye bağlı Afrika Ekonomik Kalkınma ve Planlama Enstitüsü'nü yöneten Samir Amin, 1980'den beri Üçüncü Dünya Forumu'nun yöneticiliğini üstlenmiştir.

12 Immanuel Maurice Wallerstein (1930-2019): Columbia Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nden 1951 yılında mezun oldu. Aynı üniversitede 1954 yılında yüksek lisans 1959 yılında doktora yaptı. 1971 yılına kadar Columbia üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1971 yılında profesör oldu. McGill ve Newyork üniversitelerinde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1978-1984 yılları arasında Uluslararası Afrika Enstitüsü idare heyeti üyeliğini yaptı. 1975 yılında Sorokin Ödülü'ne layık görüldü. 1977 yılından sonra *Review* dergisinin editörlüğünü yaptı. Barış İçin Akademisyenler inisiyatifinin bildirisine imza atan 1128 akademisyen arasında yer aldı.

Wallerstein, Samir Amin, Giovanni Arrighi¹³ ve Andre Gunder Frank..¹⁴

– Evet, dörtlü çete bu dördüdür ama tabii başkaları da var, sadece dört kişi değiller. Bence Samir Amin'in yeri başkaydı. Biliyorsun zaten, Üçüncü Dünya Forumu'nun¹⁵ da direktörüydü.

Marksist düşünce içinde şekillenen Bağımlılık Okulu'nun, Üçüncü Dünya'yı, bizzat o dünyanın gözünden, onların çıkarları perspektifinden ele almaya çalıştığını, merkez ve çevre arasındaki eşitsiz kapitalist ilişkilere yoğunlaşmaya çalıştığını, Batılı araştırmacıların ise Üçüncü Dünya'yı o dünyanın dışındaki bir gözden, kendi çıkarları perspektifinden ele almaya, mevcut sömürü ilişkilerini meşrulaştırmaya, sömürünün üstünü örtmeye daha meyyal olduklarını söyleyebilir miyiz?

– Merkez-çevre kavramlaştırmasıyla Bağımlılık Okulu, reel dünyadaki ilişkiler bütününe gönderme yaparak, meselenin mahiyetine nüfuz etmeyi başarıyordu. Sorunu iyi kavransan, o sorunun çözümüne giden yolun yarısına da varmışsındır zaten. Aslında Samir Amin olsun, diğerleri olsun, çözümün yolunu da gösteriyorlardı ve Samir'in o süreçteki rolü ve önemi tartışmasızdı. Tartışmayı gerçek zeminine taşımışlardı diyebiliriz. Netice itibariyle Bağımlılık Okulu, sorunun esasına gönderme yapıyordu; ne yapılır ya da yapılmazsa bu işler yoluna girer sorusuyla ilgiliydi. Esasen kapitalist dünya sisteminin çevresinde yer alan dünyanın öteki büyük yarısına “gelişmekte olan” ülkeler demek, basbayağı ideolojik bir manipölasyondur. Bir zamanlar “vahşi”, “barbar”, “geri” “*arrièrè*”, “azgelişmiş” dedikleri, bu sefer “gelişmekte olan”dı, “gelişme yolundaki”ydi. Yani artık doğru yolu bulmuş, doğru yola girmişti. Orada söz konusu olan, kelimenin gerçek anlamında tam

13 Giovanni Arrighi (1937-2009): 1960'ta Bocconi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun oldu. University College of Rhodesia (Zimbabve) ve College of Dar es Salaam (Tanzanya) üniversitelerinde öğretim üyesi olarak görev yaptı. 1969'da İtalya'ya döndü. 1971'de, arkadaşlarıyla birlikte “Gruppo Gramsci”yi (Gramsci Grubu) kurdular. 1979'da, Binghamton Üniversitesi'ndeki Fernand Braudel Ekonomi, Tarihsel Sistemler ve Medeniyetler Çalışmaları Merkezi'ne katıldı.

14 Andre Gunder Frank (1929-2005): Almanya'da doğdu. Ailesi 1941'de ABD'ye yerleşene kadar eğitimini İsviçre'nin çeşitli okullarında tamamladı. Chicago Üniversitesi'nde Ekonomi Bölümünde doktorasını tamamladığında tez danışmanı Milton Friedman'dı. 1962'ye kadar ABD'nin çeşitli üniversitelerinde öğretim üyesi olarak görev yaptıktan sonra Latin Amerika'ya geçti. Şili Üniversitesi'nde sosyoloji ve ekonomi profesörü olarak çalıştı. 1981'den, emekli olduğu 1994 yılına kadar Amsterdam Üniversitesi'nde kalkınma ekonomisi profesörü olarak görev yaptı.

15 Üçüncü Dünya Forumu (Forum Tiers Monde): Uluslararası bir araştırma merkezleri ağıdır. Üçüncü Dünya Forumu 1975 yılında Dakar'da kuruldu. Afrika, Asya ve Latin Amerika'da çağdaş süreçler ve kalıplar üzerine tartışmayı teşvik etmeye çalışan bir entelektüel ağdan oluşmaktadır. Bu amaçla, küresel kapitalizm, jeopolitika, Kuzey-Güney ilişkileri, ulusal ve bölgesel güvenlik, ekolojik bozulma üzerine eleştirel araştırmalar yapmakta ve alternatifler üzerine politika önerileri formüle etmektedir.

bir ideolojik manipölasyondu. İstersen oksimor¹⁶ diyelim...Biliyorsun *oksi-mor*, yan yana getirilmeleri caiz olmayan, uygun olmayan iki kelimeyi yan yana getirmektir. Daha önce de söyledim: 1920'li, 1930'lu yıllarda bugünkü Birleşmiş Milletler Örgütü'nün babası olan Cemiyet-i Akvam –Milletler Cemiyeti– çevrelerinde kullanılan kavram “geri ölkeler”di. Sorunun anlaşılması için, emperyalist söylemin dışına çıkmak gerekiyordu. Egemenin söylemini reddetmek gerekiyordu; zira emperyalist kampın söylemi, verili egemenlik-bağımlılık ve sömürü ilişkilerini başka kavramlar ve araçlarla sürdürme amacı taşıyordu. İdeolojik köleliği kaldığı yerden devam ettirme amacı taşıyordu. Amaç, eşitsizlik temeli üzerinde duran ilişkiler bütününe kaldığı yerden sürdürmek.

Az gelişmişliğin Sürekliliği'nde siz de “az gelişmişlik” kavramının “ileride olan”, “geride olan” türünden bir cetvelin üzerinde değerlendirilemeyeceğini, bir eşitsiz ilişki bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini söylüyorsunuz. İronik bir örnek veriyorsunuz çalışmanızda. Ben bunu okuyucularımızla paylaşmak istiyorum: “Eğer,” diyorsunuz yazınızda, gelişmişlik, az gelişmişlik böyle bir cetvelin üstünde ölçülebilseydi” –ki burjuva ideologlarının bunu böyle yapmaya çalıştıklarını, kişi başına düşen gelirle gelişmeyi ölçüp biçmeye çalıştıklarını belirtiyorsunuz– “Türkiye'ye düşen”, sizin cümlelerinizle devam edeyim; “...millî gelir 1960-1962 yılında iki yüz dolar. Ama Amerika bu gelire 1832 yılında, İngiltere 1837 yılında ulaşmıştı. O zaman böyle bir cetvelin üstünde 1962 yılında Türkiye ABD'den 130, İngiltere'den 125, Fransa'dan 110 yıl geridedir gibi komik bir şeye ulaşmış oluruz,” diyorsunuz ki, az gelişmişlik gibi kavramların içinin boşluğunun da aslında altını çizmiş oluyorsunuz.

– Evet... Sözüünü ettiğin durum, sorunu anlamaya, bilince çıkarmaya değil, daha da muğlaklaştırmaya yarıyor. Şöyle düşün, diyelim iki ölkeler var, birinde ileri düzeyde kapitalist ilişkiler geçerli, her şey metalaşmış, parasallaşmış; diğerinde meta ilişkileri çok düşük ama insanlar asgari bir refah düzeyinde yaşıyor. Birincinin millî geliri çok yüksek, diğerinin çok düşük. Bu iki ölkelyi, iki sosyal formasyonu karşılaştırmak saçma değil mi? Her şeyin metalaştığı, soysuzlaştığı bir sosyal formasyonla, meta ilişkilerinin hemen hemen hiç gelişmediği, özel mülkiyetin kural değil istisna olduğu, ortaklaşmanın, bölüşmenin, paylaşmanın, dayanışmanın esas olduğu bir toplumu karşılaştırmak ne kadar anlamlıdır?

16 *Oksimor*: Birbiriyle çelişen ya da tamamen zıt iki kavramı (örneğin “sessiz cıgılık”) çoğunlukla anlamı kuvvetlendirmek veya edebi sanat yapmak amacıyla kullanma. Fr. *Oxymore*, Ing. *Oxymoron*. Başkaya daha çok Fransızca söylenişini tercih ettiğinden bu yazım tercih edildi.

Hocam siz “Dünya ekonomisi, ulusal ekonomilerin aritmetik toplamı değildir,” diyorsunuz. Oradan hareketle de az gelişmiş ülke diye tanımlanan ülkelerde, daha doğrusu kapitalizmin çevre ülkelerinde, kapitalizmin ortaya çıkışının zaten eşitsiz bir şey olduğunu vurguluyorsunuz. O zaman bu az gelişmişlik denilen durum, doğrudan doğruya, bu çevre ülkelerin kendi yetersizliklerine indirgenebilecek bir durum olarak ele alınamaz değil mi?

– Evet, eşitsiz bir ilişkinin sonucu... Orada bir sorun yok. Biri yoksul, biri zengin... O halde biri neden yoksul, diğeri neden zengin? Dünya kapitalizminin çevresindeki ülkeler eğer yoksul iseler, merkezdekiler zengin olduğu içindir. Genel bir çerçeveden bakıldığında tam tersini iddia etmek hiç de yanlış olmaz. Zenginliğin çoğu yoksul denilen ülkelerdeydi aslında. Sanıyorum daha önce de söyledim; mesela 1700 yılında Avrupa mı yoksa Hindistan mı daha iyi durumdaydı? Ne oldu da tam tersi bir durum ortaya çıktı? Hindistan’ın zenginliği İngiltere’ye taşındığı için değil mi? Hindistan sömürgeleştirildi, kolonize edildi. Beşerî ve doğal kaynakları emperyalist Britanya’ya taşındı. Hindistan’da İngilizlerin vahşeti anlatmakla bitmez. Avrupa’lı sömürgeciler, Kristof Kolomb’un macerasıyla başlayan dönem sonrasından dünyanın geri kalanını çölleştirdiler, halkları köleleştirdiler; yaptıklarına da “uygarlaştırma” dediler. Esasen az gelişmiş diye bir şey yoktu. Avrupa dışında, Amerika Kıtası’nda, Afrika’da, Asya’da, Ortadoğu’da yaşayan halklar “geri” değildi, “farklıydı”; ancak “farklılık” “gerilik” sayıldı. Başka türlü söylersek, Avrupa dışı sosyal formasyonların gelişimi kolonyalizmle rotasından çıkarıldı. Bunu söylerken kolonyalist köleleştirmeye, sömürüye, yağma ve talana maruz kalan yerler daha önce cennetti demek istemiyorum tabii. Sorun, Batı’da, Avrupa’da gelişen kapitalizme eklemlenmemeleriyle başlıyordu. Sömürü; baskı ve şartlandırma, biçimlendirme, velhasıl eşitsiz ilişkilerin sonucuydu.

Kapitalizm, merkez-çevre ve sömürü

Tarihsel süreç içerisinde “az gelişmişlik” adı verilen durumun ortaya çıkışını, kapitalizmin ortaya çıkışından –kabaca 1500’lü yıllardan– merkantilizm, Sanayi Devrimi ve 1900’lü yıllardaki tekelci kapitalizme, oradan da günümüz neoliberalizmine doğru getirirsek, bu süreci nasıl özetlersiniz?

– Şimdi bak Mete, dostum; kapitalizm Batı’da gelişmeye başladıktan sonra dünya ölçeğinde bir eşitsiz ilişkiler bütünü ortaya çıkarıyor. Bir sömürü ve bağımlılık ilişkisi, yani eşitsiz bir ilişki biçimi ortaya çıkıyor. Öyle ki, birinin zenginliği, diğerrinin yoksulluğu demek. Dolayısıyla kapitalizmin her ile-

ri aşamasına uygun düşen ilişki tarzları, sömürü yöntemleri oluşuyor. Ve biçimler, görüntüler, tabii ki, söylemler değişse de sorunun esası varlığını koruyor. Daha önce de söyledik; başlarda işe, birikmiş hazinelerin yağmalanıp Avrupa'ya taşınmasıyla başlanıyor. Sanayi Devrimi'yle birlikte doğal kaynaklar, hammaddeler vs. Avrupa'ya, kapitalizmin geliştiği bölgelere taşınıyor. Daha sonra, kolonize edilmiş ülkeler borçlandırılıyor. Sömürünün, yağma ve talanın yeni yöntemleri devreye sokuluyor. Tabii bunları söylerken “hiçbir şey değişmedi” demek istemiyorum. Biçimsel bağımsızlık bile bir şeydir. Bir uluslararası konferansta –şimdi neredeydi hatırlayamayacağım– bir Afrikalı arkadaşla –galiba Kamerunluydu– sömürü ve bağımlılık ilişkilerini konuşuyorduk. Bağımsızlık hareketleriyle ilgili söylediklerimi biraz abartılı bulmuş olacak ki, şöyle demişti: “Eğer kölelik kaldırılmamış olsaydı ben buraya ancak ayakların zincirli olarak getirilirdim ve eğer biz bağımsızlığımızı kazanmamış olsaydık, seninle bu salonda bu tartışmayı yapamıyor olacaktık.” Bağımsızlık dediğin zaman ekonomik, politik, ideolojik, velhasıl bütünlüklü bir kopuş anlaşılmalıdır. İkincisi de bu dünyada eğer “uygarlık” diye bir şey varsa ne sadece birilerinin eseridir ve ne de kimsenin babasının malıdır. Uygarlık, insanlığın ortak eseridir. Mesela neoliberal küreselleşme çağında çevre ülkelere önerilen –dayatılan demek daha doğru aslında– “Yapısal Uyum Programları”nın amacı ve işlevi önceki dönemin sömürü yöntemlerinden farklı değildi; ama çevre ülkelerin işbirlikçi, komprador sınıfları ve yöneticileri o yıkım programlarını severek kabul ettiler, uyguladılar. Ve sonuç ortada...

Sizin de daha önce söylediğiniz gibi, aslında bizim azgelişmişlik olarak tartıştığımız süreç, temelde, “barbar”dan, “vahşi”den başlayıp bugüne kadar gelen, aslında özü itibarıyla çok da değişmeyen bir süreç. Siz zaten “Sömürgecilik, Emperyalizm ve Küreselleşme” isimli makalenizde de bunu dört aşamada ele alıyorsunuz. Birinci aşama, Kristof Kolomb'un 1492'de Amerika Adaları'na çıktığı tarih, ikincisi Sanayi Devrimi, üçüncüsü 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı, dördüncüsü de iki dünya savaşı arası dönem. Biz demin bunun Truman'dan başlayıp Bandung Konferansı'na kadar olan kısmını çok kısaca özetlemiştik. Ama benim burada sormak istediğim şu: İkinci Dünya Savaşı sonrası birçok ülkenin formel anlamda bağımsızlığa kavuştuğunu ama iktisadî anlamda kavuşmadığını ve zaten yepyeni aşamaya da böyle geçildiğini vurguluyorsunuz. O zaman şu anda elimizde formel anlamda, görünüşte bağımsız, “pseudo-ulus-devletler” mi var? İlaveten, eski tip sömürgecilikle yenisi arasındaki benzerlik ve farklılıkları nereye koyalım? Birbirlerinin birebir aynısı da değiller herhalde.

– Elbette tarihsel farklılıkları gözardı etmek doğru olmaz. Ezilen-sömürülen sınıfların kendilerine dayatılan baskıya, sömürüye karşı verdikleri mü-

cadeleyi hafife almak da öyle. Ama bu bizim ne, ne kadar ve nasıl değişti sorusunu sormamıza ve gereğini yapmamıza da engel olmamalı. Doğrudan sömürgeciliğin –kolonyalizmin– yerini zamanla “yeni sömürgecilik” denilen olgu aldı. Malum bir de “yarı sömürgecilik” vardı. Mesela Osmanlı İmparatorluğu Sanayi Devrimi sonrasında Batılıların “yarı sömürgesi” statüsüne indirgenmişti. Siyaseten bağımsız ama ekonomik-ticari-ideolojik olarak bağımlı. O kadar ki, Osmanlı maliyesi bile İngilizler, Fransızlar tarafından yönetiliyordu. 1923-1945 parantezi kapanınca Türkiye bir yeni sömürge statüsüne indirgendi. Bugün külliye kompradorlaşmış durumda. Osmanlıdaki “Duyun-u Umûmiye”nin yerini şimdilerde IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü vs.nin uzmanları almış durumda. Şeylerin görüntüsü değişiyor ama özü maalesef pek değişmiyor.

II. Emperyalist Savaş sonrasında “kalkınma”dan söz ediliyordu, şimdilerde de “sürdürülebilir kalkınma”dan söz ediyorlar. İyi de “kalkınma” kavramının önüne bir niteleme sıfatı olan “sürdürülebilir” konduğunda şeylerin seyirleri, mahiyetleri ne kadar değişebilir? Kaldı ki, orada bir zorlama olduğu da gayet açık. Eğer gerçekten bir “sürdürülebilirlik” olsaydı, “kalkınma”nın önüne bir yama yapmaya gerek duyulur muydu? Bir de ölçüyü iyice kaçırdılar. Artık önüne “sürdürülebilir” sıfatı konmayan bir şey kalmadı. İşte; “sürdürülebilir tarım”, “sürdürülebilir enerji”, “sürdürülebilir turizm”, “sürdürülebilir spor” Velhasıl, akla ne gelirse önüne “sürdürülebilir” ekleniyor. İyi de bu tür bir ideolojik manipölasyon, neyi ne kadar değiştirebilirdi? Şimdilerde ne az gelişmiş ülkeler, ne Üçüncü Dünya, ne kalkınmakta ve/veya gelişmekte olan ülkeler deniyor. Artık küreselleşme çağında onlara “güney” deniyor. Aradaki fark, sadece coğrafyayı angaje ediyor. Ve fakat eşitsiz ilişkiler bütünlüğü derinleşerek yol almaya devam ediyor. Bu süreci ancak radikal bir devrim tersine çevirebilir.

1991 yılında Mülkiyeliler Birliği’nde verdiğiniz bir konferansta –o konferanstaki konuşmanız daha sonra *Mülkiyeliler Birliği* dergisinin 1991 Aralık ayı sayısında da yayımlanmıştı– İkinci Dünya Savaşı sonrasında bu yeni sömürgeciliğin yerleşmesini kolaylaştıran dört temel faktörden bahsediyorsunuz. Az gelişmiş ülkelerin, gelişmekte olan ülkelerin, Üçüncü Dünya’nın, yani çevrenin; metropollerin, yani merkezin çıkarları doğrultusunda yeniden biçimlendirilmesi bu faktörlerden birincisi. Sömürge ve yarı sömürge ülkelerin bir kesiminin tasfiye edilmiş olmaları ikincisi. Üçüncü faktör ise emperyalist burjuvazi ile ortak çıkarlara sahip bir işbirlikçi sınıfının oluşması ve son olarak da Üçüncü Dünya’da bunun teorisini yapacak Batılılaşmış bir aydın grubunun –bir organik aydın grubunun– ortaya çıkması. Şunu sormak istiyorum: “Gelişmişlik”, “az gelişmişlik”, “emper-

yalizm”, ” sömürü” vs. kavramlar tartişılıırken hâkim algı genelde bir ülkenin bir başka ülkeyi, ülkeleri sömürmesi temelinde, yani ulus-devletler ölçeğinde gerçekleşiyor. Siz yukarıda özetlediğim dört maddede –zellikle üçüncü ve dördüncü maddelerde– bu işin sınıfsal yönünün altını çiziyor-sunuz. Bu çerçevede emperyalizmi, mesela ABD’nin Türkiye’yi sömürmesine indirgeyebilir miyiz?

– Bu soruyu sorduğun iyi oldu. Bugün kapitalist dünya sisteminin çevresinde yer alan ülkelere, güney dedikleri tarafa baktığında, farklı derecelerde, farklı yoğunluklarda kompradorlaşmış rejimleri görürsün. Elbette bazı istisnalar da var ama; zaten istisna, kuralı doğrulamak içindir, denir. İyi de bu nasıl oluyor? Sadece bugünün dünyası değil, sömürgecilik tarihine baktığın zaman, söz konusu ülkelere çıkarları sömürgeci-emperyalist güçlerin çıkarlarıyla ortak bir yerli sınıf oluşuyor. Söz konusu unsurlar kendi varlıklarını verili sömürü, bağımlılık ve hâkimiyet ilişkilerinin devamında görüyorlar. Bu, ister yarı sömürge ister yeni sömürge olsun, ister kompradorlaşmış rejim dediklerimiz olsun, hepsi için geçerli. Doğrudan bir işgal söz konusu değil ama daha yumuşak araçlar ve yöntemler devreye sokularak sömürü ve bağımlılık ilişkisi gizleniyor. Tabii o zaman da verili durum, rahatlıkla şeylerin normal hali sayılabilir. Bu konuda ilginç bir rnek İngiliz Lord Cromer’in, [Evelyn Baring] söyledikleridir. Cromer, ”Biz Mısır’ı ynetmiyoruz, sadece Mısır’ı yönetenleri yönetiyoruz,” diyordu. Bununla Lord Cromer, ”Bizim Mısır’daki hâkimiyetimizi sürdürmemiz için orayı işgal etmemiz, doğrudan yönetmemiz gerekmiyor. Mısırdaki yerli yandaşlarımız, sadık adamlarımız sayesinde amacımıza ulaşıyoruz,” demek istiyor.

II. Emperyalist Savaş sonrası dönemde doğrudan sömürgecilik tasfiye edildi. Elbette bu önemsiz değildi ama, biçimsel bağımsızlık sorunun çözümü için yeterli olmazdı. Kopuşun başka veçheleri de kapsaması gerekiyordu. Sadece politik bağımsızlık değil; ekonomik, ideolojik, kültürel planda da bir kopuş gerekiyordu. Bence ideolojik ve ekonomik bağımsızlık son derecede önemlidir. Ya da bağımsızlık denilen durum, ekonomik, politik, ideolojik vehelerin bir bütünüdür. işte ideolojik planda bağımsız olabilmek, dünyaya ve kendi gerçekliğine kendi gözünle bakabilme yeteneğine sahip olmayı gerektirir. Ben buna bilincin özgürleşmesi, ideolojik sömürgecilikten-bağımlılıktan kurtulması diyorum. Bunu son derecede önemsiyorum. İyi de ekonomik bağımsızlık ne demek? Ekonominin işleyişini, toplumun-ülkenin çıkarlarını, yararlarını güvenceye alacak şekilde dizayn etmek... Dış sömürü bağının koparılması... lke kaynaklarının ve imkânlarının münhasıran toplumun yararı için kullanılması... Aksi halde bir bayrak, bir millî marş, bir devlet başkanı, bir hükümet, bir uluslararası havaalanı, vs. var diye bir ülke bağımsız olmaz. Oradaki bağımsızlık şeklen bağımsızlıktır. Orada sömürü ve

bağımlılık ilişkileri başka söylem ve araçlarla kaldığı yerden devam eder. İstersen bu vesileyle bir hatırlatma daha yapalım.

Elbette, buyrun hocam.

– II. Emperyalist Savaş'ın sonunda sömürge halkları bağımsızlıkları için ayaklandılar, “Biz de varız, artık bizi yok sayamazsınız!” dediler. Ve bağımsızlıklarını elde ettiler. Lakin, sorunun bir bütün olarak emperyalist kampı ve onlar arasındaki çelişkiyi angaje eden bir yanı da vardı. Şöyle; birincisi, doğrudan sömürgecilik artık sömürgeci güçler için bir yük haline gelmişti. Egemenliklerini daha az masrafla sürdürmenin olanaklarını düşünmeye başlamışlardı. İkincisi, savaş sonrasının tartışmasız hegemonik gücü olan ABD artık dünyanın geri kalmış bölgelerinin birkaç gücün etkinlik alanı olarak kalmasını istemiyordu. Aksi halde çok geniş bir alan Amerikan sermayesine kapanmaya devam ederdi. İşte bu iki nedenle bağımsızlık taleplerine yaklaşım değişmişti. Ondan sonra ne oldu? Her bir azgelişmiş ülke, her bir Üçüncü Dünya ülkesi, bir bütün olarak kolektif emperyalizmin kolektif sömürgeci haline geldiler. Ve bu iş de uluslararası denilen ama aslında emperyalist çıkarlar için oluşturulmuş IMF, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi kurumlar aracılığıyla kotarılacaktı. Eskiden Hindistan İngiltere'nin, Kongo Belçika'nın, Senegal Fransa'nın özel av alanıyken, bu ülkeler artık tüm emperyalist ülkelerin etkinlik alanı haline gelmiş oluyordu.

Türkiye politik planda bağımsız ama emperyalist sermayenin at oynattığı bir yer aynı zamanda. Peki bu nasıl mümkün oluyor: Türkiye'nin mülk sahibi sınıflarıyla, emperyalist güçlerin mülk sahibi sınıfları arasında bir çıkar ortaklığı var. İşte o ilişki de bağımlılığın ve dış sömürünün sürekliliğini sağlıyor. Türkiye'deki rejim tartışmasız bir komprador rejim. İdeolojik, ekonomik bağımlılık söz konusu. Bu ülkeyi yönetenler, kendi gerçekliklerine kendi gözleriyle bakabilme yeteneklerini kaybetmiş durumdalar. Aslında bakmak da istemezler ama asıl sorun, toplumun eğitilmiş kesimlerinin de aynı bağımlılıkla malul olmaları. *Çığırından Çıkılmış Bir Dünya* kitabımın birinci bölümünün başlığını biliyorsun; *Dünyaya Sömürgecinin Gözüyle Bakmak*¹⁷ ki, o başlık işte tam da ideolojik plandaki bağımlılığı, yabancılaşmayı sorun ediyor. Okullarda verilen eğitim, ideolojik bağımlılığı ve yabancılaşmayı yeniden ve yeniden üretiyor.

Ben şöyle anladım söylediklerinizi: Günlük dilde “Amerika Türkiye'yi sömürüyor,” diyoruz ama bu amiyane ifadeden bizim aslında anlamamız, çıkarmamız gereken şey; Amerika'daki ve Türkiye'deki bir sınıfın, yine

17 Fikret Başkaya, *Çığırından Çıkılmış Bir Dünya*, 1. baskı, Özgür Üniversite Yayınları, Nisan 2004, s. 19-41.

Amerika'daki ve Türkiye'deki başka bir sınıfı sömürmesi. Bir ülkenin bir ülkeyi sömürmesi değil de bir sınıfın diğerini sömürmesi.

– Elbette öyle. Bir ülke bir diğerini sömürüyor, onun aleyhine zenginleşiyor ama aynı ülkede bir sınıf da karşıt sınıf, ezilen sınıf aleyhine zenginleşiyor. Bir ülke başkası tarafından sömürülüyor ama aynı ülkede de bir sınıf başka sınıfları sömürüyor. Aslında dünya ölçeğinde sömürenler-sömürülenler, ezenler-ezilenler çelişkisi var. Nitekim, *Komünist Manifesto*'da boşuna "Tüm ülkelerin proleterleri birleşin!" denmiyordu. Her bir ülkedeki çelişki ve dünya ölçeğindeki çelişki bir ve aynı şey. Zengin ve yoksul ülkeler var. Bir de her bir ülkenin zenginleri ve yoksulları var.

Sömürü için "Carrefour" yetmiyor, "CarrefourSA" olması lazım diyebilir miyiz hocam? Bir de tabii ki sizin de vurguladığınız gibi, bu işin sadece iktisadî boyutu yok, entelektüel açıdan da emperyalizmin, sömürünün yeniden üretimi gerekiyor. Tabii ki bu entelektüel yeniden üretim dediğimiz şey, sadece akademi dünyasına indirgenecek bir şey de değil; gazetenin, televizyonun, sinemanın, romanın.... Bir bütün olarak bu yeniden üretim sürecinde yer alması gerekiyor. Özetle, Batı ile işbirliği içerisindeki "komprador burjuvazi" varsa, bir de "komprador aydın" gerekiyor. Her ikisi olmadan sömürü dizgesi çalışmıyor diyebiliriz sanırım.

– Gayet tabii, çok doğru Mete, dostum. Şöyle, bak şimdi, bu ideolojik meşrulaştırma egemenlik sisteminin üretilmesi, yeniden üretilmesi için son derece önemli. Fakat ekseri pek sorun edilmiyor. Daha da ötede, öyle bir şeyin varlığından da haberi yok insanların. Şimdi mesela iktisat bilimi diye bir şey var, işte üniversitelerde iktisat bölümleri var. Bu iktisat bölümlerinde iktisat bilimi tedrisatı yapılıyor. Üstelik ona "saf bilim" bile dendiği oluyor. Yani fizik bilimi gibi, kimya bilimi gibi... Oysa, gerçek dünyada burjuva uygarlığının derin çekirdeğini liberalizm oluşturuyor. Liberalizmin çekirdeğini de şu iktisat bilimi denilen şey oluşturuyor aslında. Oysa, saf bilim denilip yere göğe konmayan o kendinden menkul bilim, ideolojiler dünyasına aittir. İşte Marx'ın, ipliğini pazara çıkardığı odur. İktisatçıların –ki, onlara ekonomist deniyor– misyonu ve varlık nedeni, burjuva egemenliğini meşrulaştırmaktır. İşlevleri bilim alanını değil, ideolojiler alanını angaje ediyor. Tabii burunlarından da kıl aldırılmazlar. Kendilerini evrensel bir bilim dalının temsilcileri olarak görürler. Mesela sürekli büyüme oranlarından söz ederler ama o büyümenin aslında ne olduğunu, ne pahasına gerçekleştiğini, ne gibi sonuçlar doğurduğunu, büyüme rakamlarının gerçekte neyi ifade ettiğini asla sorun etmezler. Kürsüye çıkan iktisat profesörünün ağzından çıkan ilk cümle "İhtiyaçlar sonsuzdur, sınırsızdır" olur ve o tekerlemeyi kırk yıl tekrar eder. Mübarek, bir kerecik olsun, "Bu dünyada her şey sınırlıysa, neden ihtiyaç-

lar bir istisna olsun?” demez. Aslında Marx’ın, başlığının “*Kapitalizmin Eleştirisine Giriş*” olması gerekirdi. Marx, *Ekonomi Politğin Eleştirisine Giriş* adlı eserinde burjuva ideolojisinin eleştirisini yapıyordu.

Mesela tam bir fetiş haline getirilen büyüme aslında nedir? Büyüme, gayrisafi yurtiçi hasılanın (GSYH) değişimlerini ölçer; GSYH’nin bir önceki yıla göre ne kadar ne oranda değiştiğinin ölçüsüdür ve paranın hareketini izler. Para her el değiştirdiğinde GSYH da büyümüş sayılır. O paranın hangi ellere geçtiği önemli değildir. Her büyüme mutlak başarı sayılır. Diyelim bir kapitalist bir yere bir işletme kurup bir şey üretiyor. Yakından geçen ırmağı, toprağı ve havayı kirletiyor. Bunlar asla sorun edilmez. Burjuva iktisatçıları ona “dışsal ekonomiler” derler. Toprak ve su kirlenince, tabii orada yetişen mahsuller, sebzeler, meyveler, vs. zehirlenir. Onları yiyen, o suyu içen, o kirli havayı soluyan insanlar hastalanır. Bu sefer onları tedavi ederek de kâr ederler. Daha ileri aşamada da bir arıtma tesisi bile kurarak yola devam edebilirler. Ve tüm bu süreç boyunca GSYH büyümeye devam eder. Elbette büyüme gereklidir ama kapitalizm dahilinde, kâra endeksli bir sistemde büyüme ne anlama geliyor sorusunu da sormak kaydıyla... Şimdilerde enerji yatırımları söylemek istediğime iyi bir örnektir. Jeotermal, hidroelektrik ya da termik santraller doğayı kirletmek, mahvetmek pahasına kurulurlar. Asıl amaç enerji sorunun çözmek değil; kârı büyütme... Mesela Aydın Ovası’nda kurulan jeotermal santraller oradaki sebze ve meyve üretimini mahvediyor. O yörenin ünlü incirinin artık eski tadı yok. Elbette bunu söylemek, jeotermal santraller kurulmasın demek değil. Eğer ihtiyaç ise kurulsun ama doğal çevreyi tahrip etmemek, ekosisteme zarar vermemek koşuluyla. Utanmazca en verimli topraklar üzerine termik santraller kuruyorlar. Sonra da büyüme oranlarıyla övünüyorlar.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada –bizde de ‘60’lar sonrasında– ithal ikâmecilik yaygınlaşıyor. Siz bu süreci “koruyucu politikalar paradoksu” kavramı etrafında tartışıyorsunuz. Koruyucu politikalar paradoksu nedir, ithal ikâmecilik küreselleşmenin alternatifi olarak ele alınabilir mi?

– Şimdi şöyle, diyelim sen iyi niyetli olarak sanayileşmek istiyorsun. Sanayileşmek için makine ithal ediyorsun, ara mal ithal ediyorsun. Onun için kredi alıyorsun, eskiden ithal ettiğini burada üretiyorsun. Mesela eskiden, diyelim ki Renault araba alırken Renault’u Bursa’da bir yerde üretiyorsun. Bunu nasıl yapıyorsun? Üretmek için birçok şeyi ithal ediyorsun ve o ithalatı da dolarla yapıyorsun. Fakat ürettiğini iç talep için üretiyorsun, içerde satıyorsun; kendi yurttaşlarına satıyorsun. Ürettiğinin hiç değilse bir kısmını ihraç etmezsen, ihtiyacın olan döviz başka şeylerin ihracatından sağlanman gerekecektir. Eğer ihraç ettiğin ürünler katma değeri yüksek mallardan

oluşmuyorsa, bu çok şey ihraç edip, az döviz kazanmak demektir. O zaman döviz açığını kapatmanın yolu borçlanmadan geçer. Borçlanmak demek de dışarıya kaynak transfer etmek, dışarının lehine fakirleşmek demektir. Tabii önemli bir şey daha var: Belirli bir eşik aşıldığında borçları yönetmek mümkün olmaz. İşte o zaman da IMF'nin yolu görünür ve sana borç verenlere "rehin" olursun. Bağımsız ekonomik politika uygulama yeteneğin aşılır. İthal ikâmecî sanayileşme modeli, dışa bağımlılığı derinleştiriyor. Bu ithal ikâmecî sanayileşmenin alternatifi elbette küreselleşme trenine atlamak değil. Zaten küreselleşme denilen olgu söz konusu olduğunda, hiçbir sanayileşme kaygısına yer yoktur. O halde yapılması gereken nedir? Yapılması gereken, planlı bir ekonomik politika uygulayarak, dışarıyı içerin ihtiyaçlarıyla uyumlandırmaktır. Bu elbette dışarıya kapanmak, otarşi demek değildir. Eğer ekonomi dış belirleyiciliklere tabi olursa, iç bütünlüğünü kaybeder. Ekonominin farklı sektörleri arasındaki karşılıklılık ve tamamlayıcılık ilişkisi ortadan kalkar; "kompradorlaşmış" bir yapı oluşur. Şimdilerde Türkiye'de olduğu gibi... İşte bağımlı sanayileşmenin krizi ya da koruyucu politikalar paradoksu dediğim şey bu. Belirli bir eşik aşıldığında durum sürdürülebilir olmaktan çıkıyor.

Gerek Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme kitabınızda, gerekse Azgelişmişliğin Sürekliliği kitabınızda, günümüz yeni dünya düzeninde azgelişmişliğin gittikçe derinleştiğini söylüyorsunuz ve bununla ilgili birçok örnek veriyorsunuz. Ben sadece bir iki tanesini okuyucularımızla paylaşayım izninizle. Yeni sömürgecilik döneminde azgelişmişliğin derinleşmesi ile ilgili Latin Amerika'dan örnekler veriyorsunuz, ortalama gelirin 1988'de 1980'deki seviyeden % 9 daha düşük olduğundan bahsediyorsunuz. Afrika'dan örnekler veriyorsunuz. Yüz milyon Afrikalının açlık içerisinde yaşadığından, bu son otuz yıldaki artıştan bahsediyorsunuz. Yine farklı ülkelerde gayrisafi milli hasıladaki mutlak düşüşlerden, '80'lerden sonra gelen düşüşlerden bahsediyorsunuz. Yani son otuz-kırk yılda kapitalizmin daha da krize girdiğinden, krizin derinleştiğinden bahsediyorsunuz. Hem bu derinleşmeyi özetleyip hem de bunun için önerilen dışa dönük sanayileşme ve ihracat öncülüğünde büyüme politikalarını ele alabilir miyiz?

– Bu dışa dönük sanayileşme, dışa dönük büyüme veya dışa açılma teranesi, neoliberal çağın bir buluşu. İthal ikâmecî sanayileşmenin, büyüme modelinin iflasını izleyen dönemde, emperyalist odaklar bu sefer de "dışa dönük, ihracat öncülüğünde büyüme" dediklerini dayattılar. Asıl amaç; birincisi, verdikleri kredileri güvence altına almak; ikincisi de yoksul ülkelere zengin ülkelere kaynak akışını artırmaktı. Velhasıl önerilen yeni büyü-

me modeli bu taraftan, bizim taraftan bakıldığında tam bir yeniden kompradorlaşma demektir. Bir önceki dönemin ithal ikâmecisi modeli krize girince, emperyalizmin yeni stratejilerini, politikalarını sineye çekmek gündeme geldi. Bizde biliyorsun o süreç, şu ünlü 24 Ocak Kararları¹⁸ ile başladı. Söylenen özetle şu idi: Ekonomi dışa açılacak, ihracat öncülüğünde büyüyecek, Türkiye kalkınacak, zaferden zafere koşacak... Defaatle söylediğim gibi, orada söz konusu olan basbayağı bir “yeniden kompradorlaşma” tercihiydi ve iflas kaçınılmazdı. Sen ekonomini dış belirleyicilere emanet edersen, kendini küreselleşme rüzgarına kaptırırsan, işte tam da bugünkü durum ortaya çıkar. Ben şahsen ta baştan itibaren ithal ikâmecisi modelin zaafalarına, çelişkilerine, küreselleşme trenine binmenin ne demeye geldiğine dikkat çektim. Görünen köy kılavuz istemez denmiştir! Türkiye, dışa dönük, ihracat öncülüğünde büyüme tercihi yaparak ülkenin dışarının lehine yoksullaşmasının da önünü açmış oldu. 24 Ocak Kararları sonrasında dışarıya kaynak transferi artmaya ve ekonominin temeli aşınmaya devam etti. Başka türlü söylersek, o tarihten sonra artık ekonomi yönetimi dışarıya, IMF'ye ve öteki emperyalist kurumlara ihale edildi. Tabii politik İslâmcı, İhvanî¹⁹ AKP iktidarıyla çöküş daha da derinleşti, tam bir sürdürülemezlik tablosu ortaya çıktı.

Kaynak akışı nereden nereye gerçekleşiyor?

– Çevreden merkeze doğru, yoksul ülkelere zengin ülkelere doğru gerçekleşiyor. Sen ücretleri düşürüyorsun ki, bu, ihraç ürün fiyatlarını düşürmek demektir. İhracatı teşvik ediyorsun, her türlü korumacılığa elveda diyorsun. Çevre koruma kaygılarını bir yana bırakıyorsun. Daha önce de söylediğim gibi, dışa dönük model söz konusu olduğunda, ekonominin iç bü-tünlüğü aşınıyor, dejenere oluyor. Tabii o zaman dışardan daha çok yara alır hale de geliyor. Şu an itibarıyla Türkiye ekonomisinin krizi önceki dönemlerdeki krizlerden farklı. Derin bir çöküş tablosu var ama kriz sadece ekonomiyi kapsamıyor. Ekonomik krize sosyal kriz, politik kriz, ekolojik kriz, dış politika krizi, etik çöküş, vs. de eşlik ediyor. Eğer kriz tüm bünyeyi sarmışsa, artık orada kriz kavramı durumu ifade etmekte yeterli olmaz. Bir sosyal

18 24 Ocak Kararları: Süleyman Demirel (43.) Hükümeti tarafından IMF talepleri doğrultusunda 1979 yılı içerisinde hazırlanan ancak 12 Eylül Darbesi sonrasında göreve atanan Bülent Ulusu (44.) Hükümeti tarafından 24 Ocak 1980 tarihinde kamuoyuyla paylaşılarak yürürlüğe konulan Yapısal Uyum Programı.

19 Burada kastedilen Mısır orijinli İhvan-ı Müslimîn örgütüdür. Örgüt, Mart 1928'de İsmâiliye'de Hasan el-Bennâ tarafından Cem'iyyetü'l-İhvanî'l-müslimîn adıyla Mısır'da kurulan ve bazı Ortadoğu İslâm ülkelerinde de faaliyet gösteren dinî-siyasî bir teşkilat ve harekettir. Türkiye'de Müslüman Kardeşler teşkilatı olarak da bilinir ve AKP hükümetinin bu teşkilata yakın bir uluslararası politika yürüttüğü yollarda yaygın eleştiriler mevcuttur. Burada da bu noktaya gönderme yapılmaktadır.

sistem, verili hukuki-kurumsal çerçeve dahilinde toplumun temel ihtiyaçlarını karşılayamaz hale gelmişse, artık krizden değil, çöküşten söz etmek gerekecektir.

Bizim dışa dönük sanayileşme pratiğimizde, örneğin ihraç edebileceğimiz mallarla ithal etmek istediğimiz malların elastikiyetleri de farklı olduğu için... Şöyle diyeyim, bir iPhone ithal edebilmek için kaç kilo kuru üzüm ihraç etmek gerekir, ne kadar incir satmak gerekir, bu ekonomiyi bu mantıkta döndürebilmek için ne kadar incir ne kadar üzüm üretmek gerekir? iPhone ve kuru incirin katma değerleri de farklı tabii. Böyle bir tablonun da bağımlılığı daha fazla artırdığını, kronik hale getirdiğini söyleyebilir miyiz?

– Evet. Senin söylediğin, eşitsiz ticaret veya aynı anlama gelmek üzere eşitsiz değişim denilene gönderme yapıyor. Emperyalist kampın zenginliğinin önemli kaynaklarından biri de işte o eşit olmayan ticaret. Başka türlü söylersek, yoksul ülkelerden zenginlere doğru bir kaynak akışı var. Avrupa’da eli dört avroya satılan bir markalı *jean pantolondan* Bangladeşli kadın işçiye düşen yirmi beş sent, yani çeyrek avro. Bir fikir vermek için mesela 2016’da Bangladeş’te asgari aylık ücret elli bir avro idi. Eğer o pantolonu üreten işçi bir Avrupalı, Amerikalı, Japon olsaydı payına ne düşerdi? Kaldı ki, şimdilerde, küresel kapitalizm çağında zaten malı götüren finans sermayesi. Finans sermayesinin belirleyici olduğu bir zamandayız.

Bu durum aynı zamanda, bu –Türkiye’nin aralarında bulunduğu dış borçla ekonomisini çeviren, siyasî olarak da bağımlı– ülkelerin yapısal uyum göstermek zorunda olduklarının altını çizmiyor mu? Yani “*structural adjustment*” dedikleri şey basit bir ekonomik reform tercihi değil de bir ekonomik zorunluluk olarak sunulmuyor mu çevre ülkelere? Kırk katır mı kırk satır mı hesabı gibi... Yani sürekli borçlusun, sürekli nakde ihtiyacın var, bu da onların ihtiyaçlarına göre kendi yapını onlara uyumlulaştırma-yı, onlarla yapısal uyumu bir zorunluluk haline getirmiyor mu? Nitekim en güzel örnek işte 24 Ocak Kararları. Sizin de belirttiğiniz gibi, bir yapısal uyum programı 24 Ocak’ta önümüze kondu ve onu kabul etmeye mecbur bırakıldık. Yani mevcut emperyal ilişki ağı hem eşitsiz bir ilişki ağı hem de Türkiye gibi ülkelerin aleyhine, ama aynı zamanda önümüze konulan uyum programından fazla bir hareket alanımız da yok. Tabii ki nerede yok? Çemberin içinde yok. Çemberin dışına, kapitalist paradigmanın dışına çıkıldığında elbette var.

– Aşırı borçlanma, merkezdeki küresel finans oligarşisine buradan kaynak aktarmak demek. Bir sömürü ilişkisi söz konusu. Yoksul ülkeleri borç-

landırma hem onları bağımlı hale getiriyor hem de onlara istedikleri politikaları dayatmalarına imkân veriyor. Türkiye'nin dış borcu 2002-2019 aralığında % 349,9 oranında arttı. 2002'de 129,6 milyar dolardı. 2019'da 453 milyar dolara yükseldi. İşte benim ödendikçe artan dış borçlar dediğim bu. Gerçi sistem borç üzerinden yol alıyor ama artık bu durumu sürdürmek giderek zorlaşıyor. Borç ekonomisini sürdürebilmek için asgari bir büyüme oranını tutturmak gerekir. Ve artık bir bütün olarak kapitalist dünya sistemi yeterli düzeyde büyüyemiyor. Zira, iç sınırına dayandı. Sermaye üretici sektörlerde, işte imalat sanayiinde yeterli büyüme oranına ulaşamıyor. Bütçeyi, hazineyi, müşterekleri ve canlı doğayı yağmalayarak yol almaya çalışıyor ama o yolun sonu yok! Bu, yıkıma yolculuk demek.

Bir “uygarlık krizi”ne doğru

Hocam bununla artık kapitalizm yeteri kadar yeni değer, fazla değer, artı-değer üretemiyor mu demek istiyorsunuz?

– Kapitalizm malum, yıkıcı/vahşi bir rekabet ortamında yol alıyor. Her bir kapitalist, rekabetçi olabilmek için her seferinde üretim teknolojisini yenilemek, yeni-ileri teknolojileri üretim sürecine sokmak zorundadır. Başka türlü söylersek, sermayesini büyütme zorundadır. Aksi halde büyükler tarafından yutulur, yarış alanının dışına atılır. Kapitalist, bana bu kadarı yeter, burada durayım, diyemez. O, ileriye doğru kaçmak zorunda olan biridir. Her seferinde daha ileri, daha etkin üretim tekniklerini devreye sokmak demek, işçiye makine ile ikâme etmek demektir. Eskiden bin işçiyle yapılan üretimi yüz işçiyle yapmak demektir. Bu da dört şey demektir: 1. İşsizlik artar. 2. Gelir dağılımı –bölüşümü– sermaye lehine bozulur 3. Üretilen malların satışı –realizasyon– zorlaşır; ki üretilenin satılamaması kriz demektir. Ve 4. Makine yeni değer, fazla değer üretmez. Sadece makinede içerilmiş, onda dondurulmuş değeri yeni ürüne aktarır ki, bu da kâr oranlarının eğilimsel düşüşü demektir. Şimdilerde artık yeteri kadar yeni değer üretilemez durumda ki, ben buna kapitalizmin iç sınırına dayanması diyorum. Kapitalizm, ekolojik yıkım yüzünden dış sınırına da dayandı. Doğal kaynaklar azalıyor, kıtlıyor, tükeniyor, pahalıyor. Üstelik bir de iklim krizi denilen tehdit başımıza musallat olmuş durumda. Başka türlü söylersek, artık insanlığın ve uygarlığın geleceği tehlikeye girmiş bulunuyor.

Gerçi kapitalizmin yaratıcı yıkıcı bir sistem olduğu söylenir ama artık yıkıcılık yaratıcılığın önüne geçmiş durumda. Başka türlü söylersek, sistem artık yeni sorunlar yaratmadan, eski sorunları azdırmadan yol alamaz durumda. Velhasıl sistem, çözdüğünden daha çok sorun yaratıyor. Nerdeyse bütün

gösterge ışıkları sarıya-kırmızıya dönmekte. Tabii insanların bu duruma tepki göstermemesi mümkün değil. Geçtiğimiz yıl (2019) doğru hatırlıyorsam kırk yedi ülkede isyanlar, protestolar yaşandı. Aslında saldırının olduğu yerde direniş ve karşı-saldırı da kaçınılmazdır. Buna saldırı/direnme-karşı saldırı diyalektiği diyorum.

Bununla bir uygarlık krizini mi ima ediyorsunuz?..

– Evet, bu bir uygarlık krizi. Kapitalizm kısa ömrünü doldurdu, potansiyelini tüketti. Kapitalizmin eni sonu beş yüz yıllık bir geçmişi var ki, bu uzun uygarlıklar tarihinde küçük bir parantezdir. Gerçi kapitalizmin yaklaşık beş yüz yıllık tarihi var ama sanayi kapitalizminin de en fazla 250 yıl... Biliyorsun herhangi bir tarihsel-toplumsal olayı açıklamak, bilince çıkarmak için bir dizi neden sıralamak âdettendir. Aslında bu gereklidir de ama yeterli değildir. Bir de bir nedensellik hiyerarşisi oluşturmak, asıl nedeni ve ya nedenleri öne çıkarmak gerekir. Kapitalizm neden sürekli sorun yaratıyor ve sorunları çözümsüz bırakıyor, neden bir sürdürülemezlik tablosu ortaya çıktı denirse, bunun en önemli nedeni, kapitalist sistem dahilinde doğa-toplum-ekonomi ilişkisinin tersyüz edilmiş olmasıdır. Bir toplumsal sistemin sağlıklı işleyebilmesi için bu üçü arasındaki ilişkinin yönünün doğa-toplum-ekonomi şeklinde olması gerekirdi. Oysa kapitalizm dahilinde ilişkinin yönü ekonomi-toplum-doğa şeklini almış bulunuyor. İşte bu terslik yaşanan tüm olumsuzluklara, kötülöklere kaynaklık ediyor. O zaman da yapılacak şey, mevcut-verili ilişki tersliğine son vermek olabilir. Tabii bu da kapitalizm dahilinde bir çözüm yok demektir.

Bir çöküş söz konusu diyorsunuz o zaman...

– Evet bu bir çöküş durumu. Fakat bir şey var; çöküş dendiğinde bir son-
dan bahsedilmiş olur. Oysa bir sosyal sistemin çöküşü bir canlının ölümü-
ne benzemez. Mesela kuş öldü dendiği zaman anlık bir durumdan, anlık bir
sonuçtan söz edilmiş olur. Sosyal sistemlerde durum farklıdır. Sosyal sistem,
işte bir uygarlık söz konusu olduğunda çöküş, zamana yayılmış bir süreç,
bir eğilim olarak tezahür eder. Mesela Roma İmparatorluğu'nun durumunu
düşünürsek, çöküş yüzyıllar alıyor. Zaten “dekadans” kavramı da Roma'nın
uzun zamana yayılmış çöküşünü ifade etmek için üretilmiştir. Şahsen kapi-
talizmin tarih sahnesini terk etmesi için öyle uzun bir zaman gerekmediği-
ni düşünüyorum. Zira, artık sürece müdahale etme potansiyeline, yeteneği-
ne ve isteğine sahip insanlar, hareketler var. Doğrusu kapitalizmin otuz-kırk
yıllık bir ömrü olabileceğini tahmin ediyorum. Eğer kapitalizm vakitlice aşıl-
mazsa, insanlığın ve uygarlığın varlığı tehlikeye girebilir.

Hocam, demin tam da ıgırından ıkımış bir dünya–ki bu adla bir çalışmanız da mevcut– resmi çizdiniz bize. Bu kitabınızda da kapitalist sistemin sona erişinin bir günde, bir canlının ölümü gibi olmayacağını söylüyorsunuz. Kitabınızda ıgırından ıkımış bugünü anlayabilmek için, dönüp sömürgecinin gözüyle dünyaya bakmaya çalışıyorsunuz ve kapitalizmi anlamak deyip, sermayenin nasıl üretildiğini açıklamaya yöneliyorsunuz. Okuyucularımızın da bugünün ıgırından ıkımış dünyasını daha iyi tahayyül edebilmeleri, anlayabilmeleri için sermayenin üretilmesi ve kapitalizm ilişkisini, metadan paraya, paradan sermayeye doğru geçişi ve bir güç ve iktidar olarak sermayeyi biraz daha tartışabilir miyiz?

– Bu senin söylediğin, kapitalizm nasıl bir sistemdir, nasıl işliyor, neden öyle işliyor ve ne tür sorunlar yaratıyor sorusuyla ilgili. Biliyorsun, anlamak aşmaktır denmiştir. Fakat kapitalizmin anlaşılması için her şey yapıyor. İnsanlar kapitalizmi şeylerin normal hali sayıyor ve öyle görüyor. Oysa, kapitalizm bir sapmaydı. Biraz önce söylediğim gibi kapitalizm, tam bir ilişki tersliği üzerine oturmuş durumdadır. Biliyorsun, kapitalizm öncesinin sosyal formasyonlarında, uygarlıklarında, mülkiyet bir doğal hak sayılmıyordu. Liberalizmle birlikte özel mülkiyet kural, kamusal mülkiyet istisna haline gelmeye başlıyor. Müsterekler alanı sürekli daraldı. Oysa müsterekler son derecede önemlidir ve toplumu, insanları bir arada tutan tutkaldır. Kapitalizmin her ileri aşamasında toplumsal doku aşınıyor, insanlar atomize oluyor, herkes herkesin rakibi haline geliyor. Dayanışmanın, karşılıklılığın yerini rekabet alıyor.

Esasen kapitalizmin anlaşılmasının veya anlaşılmasının engellenmesinin iki nedeninden söz edebiliriz. Birincisi, kapitalizmin anlaşılmasını önlemek için yoğun bir ideolojik çaba var. En başta okullarda, üniversitelerde okutulan ve iktisat bilimi denilen disiplin, kapitalizmin şeylerin normal hali olduğu bilincini yerleştiriyor. Tabii tüm ideolojik hegemonya araçları da devreye sokuluyor. Okullar, üniversiteler, medya, siyasetçiler, devlet erkani, vs. kapitalizmi meşrulaştırmak, dayatmak için yoğun bir çaba harcıyorlar. Anlamayı zorlaştıran bir şey de doğrudan sistemin, kapitalizmin kendisiyle ilgili. Özetle şöyle ifade edebiliriz: Kapitalizm öncesi dönemin sosyal formasyonlarında, uygarlıklarda, sınıflı toplumlarda sömürü saydamdır, görünür haldedir. Mesela köleci dönemi alalım. Orada köle, efendinin zenginliğinin, servetinin, refahının, şatafatının kendi emeğinin, kendi çalışmasının eseri olduğunu görüyor. Zira, her şey ortada. Aynı şekilde haraca dayalı toplumsal formasyonlarda, işte onun istisnai bir versiyonu olan feodal toplumda da serf veya reaya, soylu efendisinin zenginliğinin kendi emeğinin ürünü olduğunu görür, bilir. Mesela feodal beye tabi bir serf, haftanın üç günü soylu efendi için, üç gününü kendi geçimi için ayrılmış alanda çalışarak ge-

çirir. Bir gün de işte pazar günü de, kiliseye gider. Rahip ona üç gün efendisi için çalışmasının bir Tanrı buyruğu olduğunu anlatır. Orada da sömürü açık, görünür durumdadır. Fakat, kapitalizm söz konusu olduğunda, sömürüyü gizleyen bir şey var: Bir fabrika işçisi bir patronun işletmesinde çalışır ve çalışmasının karşılığında da bir ücret alır. Aldığı ücretin karşılığı olan değeri işgününün ilk dört saatinde üretiyorsa ve çalışma süresi de on saatse, aslında işçi (proleter) altı saat de kapitalist için çalışıyor demektir. İşçi, işten çıkıp evine giderken, aldığı ücretin on saatlik çalışmanın karşılığı olduğunu sanır. Eğer aynı iş yerinde, aynı makinelerle/aletlerle çalışmayıp, fazla çalışmayı başka yerde gerçekleştirseydi, belki durum daha görünür olabilirdi. İşte, sistemin işleyişine özgü bu durum, sömürüyü gizliyor. Netice itibariyle kapitalizmin anlaşılmasını zorlaştırıyor.

Sorunun ikinci kısmına, sermaye üretimi, yeniden üretimi meselesine gelirsek; Marx, “Kapitalist üretim spesifik olarak kapitalist üretim ilişkilerinin üretimi ve yeniden üretimidir,” diyordu. Marx bunu söylerken, sermayenin yeniden üretimi dar anlamda sermaye üretiminden ibaret değil, ondan öte bir şeydir demek istiyordu. Bilindiği gibi, insan soyu kendi maddi yaşam koşullarını üreten, yeniden üretebilen yegâne canlı türüdür. Tabii onu da bir sosyal üretim süreci sonucunda gerçekleştiriyor. Fakat malum, bu dünyada hiçbir şey çelişkiden muaf değildir. Zira, insan toplumunun kendini gerçekleştirmesi demek olan maddi yeniden üretim, insanın kendini gerçekleştirmesini sağladığı gibi, onun yabancılaştırmasının bir aracına da dönüşebiliyor. İnsanların kendilerini gerçekleştirmek üzere ürettikleri şeyler (yaşam araçları), onu üreten insanlara tahakküm eder hale de gelebiliyor.

İşte bu yüzden her toplumsal olguyu, her toplumsal süreci; velhasıl toplumsal gerçekliği, mutlaka çelişik kategoriler olarak kavramak gerekir. Aksi halde, söz konusu toplumsal gerçekliğin bir vechesi veya bileşeni ön plana çıkarılarak, bir bütün olarak toplumsal sürecin gözden kaçırılması mümkündür. Dolayısıyla, insanın kendi emeğinin ürünü olan, kendi eseri olan şeyler; velhasıl eyleminin sonuçları, bir yabancılaştırma unsuruna dönüşebiliyor. Oysa, insanın kendi yaşamını kolaylaştıracak; refahını, yaşam standardını artıracak bir şeyler üretmesi, bir eser ortaya çıkarması, onun kendini gerçekleştirmesi olmak gerekirdi. Gerçek dünyada öyle bir kesinliğin, özdeşliğin olmadığı görülüyor. İnsanın kendi eseri, kendi emeğinin ürünü olan şeyler ona yabancılaşıyor. Eğer öyleyse, o zaman toplumsal gerçeklik ancak bir “*praxis*” olarak anlaşılabilir. Daha da ötede insanın üretimi, ona tahakküm eden şeylere dönüşebiliyor. Başka türlü ifade edersek, insanın eylemiyle, eseriyle –ürünü densin– ilişkisi, çelişik bir ilişkidir. İşte bu yüzden, tahlil konusu yapılan şeyi anlamanın, bilince çıkarmanın yolu, onu çelişik bir bütünlük olarak kavramaktan geçiyor.

Hocam, kısaca kapitalizmin öteki sosyal formasyonlardan, üretim tarzlarından, uygarlıklardan farkına, özgünlüğüne dair de bir şeyler söyler misiniz?

– Tabii. Kapitalizmi özgün bir üretim tarzı yapan hususları üç başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan birincisi, daha önce kısaca değindiğimiz ekonomi-toplum ilişkisi; ikincisi, üreticinin toplumdaki konumu, statüsü ve üçüncüsü de üretimin yapılış amacıdır. Bilindiği gibi ekonomi, insanların maddi ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurdukları üretim, değişim – yani ticaret– ve tüketim düzenine verilen addır. Bu düzen-düzenek, kapitalizme gelinceye kadar topluma tabi iken, öyle bir işleyişe sahipken ve doğrudan toplum içine yerleşmiş durumdayken, kapitalizmle birlikte ilişkinin yönü değişiyor. Fakat ekonomi sadece toplumsal yapıdan özerkleşmekle de kalmıyor, aynı zamanda toplum da doğrudan doğruya ekonomiye tabi hale geliyor. Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı ünlü eserinde veciz bir şekilde ifade ettiği gibi, kapitalizm öncesi üretim tarzlarında –yani sosyal formasyonlarda– ekonomi topluma içerilmişti. ekonomik sistem yalnızca sosyal örgütlenişin bir fonksiyonudur. Normal olarak ekonomik düzen yalnızca sosyal düzenin bir fonksiyonudur ve onun içine yerleşmiştir. Doğru, hiçbir toplum malların üretimini ve dağıtımını sağlayan bir sistem olmadan yaşayamaz. Ama, bundan ayrı ekonomik kurumların var olduğu sonucunu çıkaramayız. Gösterdiğimiz gibi ne kabilelerde ne de feodal merkantilist koşullar altında toplum içinde ayrı bir sisteme rastlanır. Ekonomik sistemin soyutlanmış ve belirgin ekonomik amaçlara bağlanmış olduğu 19. yüzyıl toplumu, gerçekten kendine özgü bir sapmaydı.” Kapitalizme gelinceye kadar ekonomik faaliyetle toplum arasındaki ilişki, daha önce de değindiğim gibi, toplumdan ekonomiye doğru iken, kapitalizmle birlikte ilişkinin yönü değişiyor. Artık bizzat toplumun kendisi ekonomiye tabi hale geliyor. Aslında bu son derecede önemli bir kayma ki; araçlarla amaçların yer değiştirmesi, tersyüz olması demek. Ve şimdilerde insanlığın içine hapsediği sayısız kötülüklerin bu terslikten kaynaklandığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Kapitalist üretimin ikinci ayrıksı niteliği, doğrudan üreticilerin üretim ve yaşam araçları karşısındaki konumudur. Kapitalist üretim tarzında temel üretici sınıf olan “işçi sınıfı” hem üretmek hem de yaşamak için gerekli araçlardan yoksunlaştırılmış durumdadır. Zaten kapitalizm ücretli emeği varsa-yar ve ücretli emek de insanların üretmek ve yaşamak için gerekli araçlardan yoksun olduğu durumda mümkündür. Kapitalist toplumun üretici sınıfı olan işçi sınıfı –proletarya– yaşamını-varlığını sürdürebilmek için sahip olduğu yegâne şey olan çalışma gücünü yani emeğini üretim, tüketim ve yaşam araçlarının sahibi olan kapitalist sınıfa satmak zorundadır. Demek ki, işçiyi tanımlayan birinci unsur, onun yaşam için gerekli araçlardan mahrum

olması, ikinci unsur da işçinin herhangi bir biçimde bağımlı olmaması, özgür olmasıdır. Elbette burada söz konusu olan özgürlük, kavramın gerçek anlamındaki özgürlük değildir.

Kapitalizmin özgünlüğünün üçüncü unsuru veya ayırt edici veçhesi de üretimin yapılaşmasıyla ilgilidir. Kapitalizm dahilinde üretimin aslı, birincil amacı, insan ihtiyaçlarını karşılamak, tatmin etmek değildir. Orada üretim, pazarda satmak, kâr etmek için yapıyor. Amaç bir değişim değeri üretmek gibi görünüyorsa da hepsi o kadar değildir. Daha da ötede sadece kâr etmek de değildir. Zira, elde edilen kâr da sermayeye dönüştürülmek üzere yeniden yatırılmak zorunda olduğu için, üretimin nihai amacı sermaye üretmek, sermayeyi yeniden üretmektir. Bu terslik, yukarda kısaca değindiğim ekonominin toplum karşısında özerkleşmesini de açıklar. Dikkat edilirse, üretim başlı başına bir amaç haline gelmiş bulunuyor. İşte, şimdilerde insanlığın yaşadığı dramın, sayısız kötülüklerin, yıkımın sırrı orada yatıyor. Öyle ki, araçlarla amaçlar tersyüz olmuş durumdadır. Öküz, arabanın arkasına koşulmuş diyelim.

Kutuplaştırıcı eğilimi de bu temel eğilimlere dahil etmek gerekmiyor mu?

– Elbette sistemin bir temel eğilimi de onun kutuplaştırıcı karakteri. Bir kutupta zenginlik üretebilmesi, karşı kutupta yoksulluk biriktirmekle mümkün. Başka türlü söylersek, bir sınıf ancak başka bir sınıf aleyhine zenginleşebilir.

Çığırından Çıkışmış Bir Dünya'da siz Avrupa-merkezci bir bakış açısından sömürgecinin sunduğu insanlık fotoğrafını çekiyorsunuz. Bunu daha önce konuştuğumuz için tekrar aynı şeye girmeyeceğim; barbardan vahşiyeye, geriye, oradan da azgelişmişe, gelişmekte olana doğru özü aynı kalan ama diskuru değişen bir fotoğraf var. Robinson Crusoe'nun Cuma ile ilişkisinde olduğu gibi. Sömürgecilik deyince bunu kapitalizmin neresine koyalım? Sömürme ve emperyalizm kavramlarını kapitalizmden ayıramayız ama bu; bu kavramları sadece iktisadi terimlerle anlamamız gerektiği anlamına da gelmiyor, değil mi?

– Evet. Sömürgecilik diyoruz, emperyalizm diyoruz. O zaman bu iki kavram arasında ne fark var? Aynı şekilde ne tür benzerlikler, ortak yanlar var? Sömürgeciliğin, kolonyalizmin bizim eski dildeki karşılığı müstemleke ama, o da “müsta'mere”den türemiş ki; muhacir yerleştirerek mamur, şen bayındır bir hale getirilen yer, sömürge, Fransızcadaki “colonie” Tabii ki “colonie” bir halkın, bir topluluğun başka/yabancı bir ülke toprağına yerleşmesi. Fakat siyasi literatürdeki asıl karşılığı, Avrupalı bir ulusun başka bir ülkeyi, toprağı işgal etmesi, sahiplenmesi. Tabii onu spor olsun diye yapıyor değil.

Amaç, beşerî ve doğal kaynaklarını sömürmek, yağmalamak, talan etmek. Mesela işte Fransızlar Cezayir'i "kolonize" ediyor, İngilizler Hindistan'ı "kolonize" ediyor, Belçikalılar Kongo'yu, vs... Esasen kapitalist kolonyalizmle kapitalist emperyalizm arasındaki fark, özden çok, biçimi angaje ediyor. Son tahlilde kapitalist yayılmanın, sömürgeci-emperyalist egemenliğin iki tezahürü. Biliyorsun, kapitalizmin olgunlaştığı, tekellerin ortaya çıktığı dönemin kapitalizmine emperyalizm deniyor. Aslında yayılmanın-genişlemenin işlevi her iki dönemde de aynı. Hâkimiyet altına alınmış ülkelerin, bölgelerin zenginliğine el koymak. Dolayısıyla, geride kalan dönemde söylemler, yöntemler, araçlar değişse de işin özü, esası değişmiyor. Doğrusu, kapitalizmin son aşaması değil. Emperyalizm, kapitalizmin temel eğilimi. 1880'ler sonrasına emperyalizmin son aşaması dersen, 1980'ler sonrasına ne diyeceksin? Küreselleşme denilen de emperyalist bir yayılma, genişleme olduğuna göre... Değişen sadece biçimler, görüntüler, söylemler...

Şimdi bir tarafta sansasyonel şirketler var, siz onları "yeni dünyanın efendileri" olarak adlandırıyorsunuz. Bir taraftan da sizin yine "şer ekseni" dediğiniz ya da Bretton Woods kurumları diyebileceğimiz Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü gibi örgütler var. Hatta bunların içerisine biz aslında NATO'yu, Birleşmiş Milletler'i, Hollywood'u, McDonalds'ı da ilave edebiliriz.

– Medyası da dahil tüm Batı kurumlarını sayabilirsiniz.

...Şimdi böyle bir yapı içerisinde, demin bahsettiğiniz bu çığırından çıkmış dünyaya yeni bir rota çizecek, ona bir ivme kazandıracak olan halklar, dünya halkları nasıl bir yol izlemeli sizce?

– Aslında bu bir ahiret sorusu. Öyle kolay cevaplamak mümkün değil. Yine de dilimin döndüğü kadar bir şeyler söyleyeyim izinle. Şeylerin çığırından çıktığı tartışmasız bir gerçeklik. Çığırından çıkmayan bir şey yok. Günlük dildeki bir tabirle iler tutar bir tarafı yok! Belki daha önce söylemiş olabilirim ama tekrarda mahsur yok. Bugün insanlığın ve uygarlığın yüz yüze olduğu durum çok farklı, çok riskli. Kapitalizm demek krizler demek; ama bu sefer krizden fazla, krizin ötesinde bir durum var. Zira, sadece bu sistemin ürettiği sosyal kötülüklerle cebelleşiliyor değil, ekolojik yıkım da kendini dayatmış bulunuyor. Ayağımızın altındaki zemin hızlı bir tempoyla kayıyor. Altımız boşalıyor. Öyle ki, eğer vakitlice bu netameli sürece müdahale edilmez ise, insanlığın ve uygarlığın bir geleceği olmayabilir.

Yaklaşık 19. yüzyılın ikinci yarısından, 20. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadarki dönemde, işçi sınıfı çok önemli kazanımlar elde etti. Etkili bir politik özne olarak o döneme damgasını vurdu. Amaç kapitalizmi aşmak, sosyalist

bir düzen kurmaktı. Fakat küreselleşmeyle birlikte, işte neoliberalizmin dayatıldığı küreselleşme denilen, geride kalan yaklaşık kırk yılda işçi sınıfı, belirleyici olmaktan çıktı. Kısaca, iki nedenle: Birincisi, neoliberal küreselleşmeyle sermayenin önü, hareket alanı sonuna kadar açıldı. Bu, ulusal sınırlar içinde kalan işçi sınıfının mücadele yeteneğini aşındırdı. Zira artık tüm dünya, sermayenin korunmuş av alanı haline gelmişti. Sermaye, işçi sınıfının taleplerini etkisizleştirme olanağı elde etmişti. Söylemek istediğimi somutlaştırmak için müsaadenle sana bir anekdot nakledeyim. Bir seferinde bir konferans vermek üzere Berlin'e gitmiştim. Orada sendikacı bir dostum vardı. Haberleştik, konferansa gelecekti fakat sona doğru gelebildi. "Hocam özür dilerim, şirket yöneticileriyle önemli bir görüşmemiz vardı, o yüzden geciktim," dedi. Ben de, "Önemli değil, ücrette ne kadar artış sağladınız?" dedim. "Yok yok hocam, ücretleri düşürdük," dedi. Şirketin CEO'su, "Şartlarım şunlar, şunlar. Eğer kabul etmezseniz şirketi ya Güney Asya'ya taşıyacağız ya da kapatacağız," demiş. İşte işçi sınıfının mücadele yeteneğinin aşınmasının birinci nedeni bu. İkinci bir neden daha var: 1980'lerin sonunda reel sosyalizmler çökünce, iflas kesinleşince, dünyanın her yerindeki insanlar bir perspektif zaafıyla karşı karşıya geldiler. Bu, hedefin kaybolması demektir. İstersen buna ütopya zaafı da diyebilirsin. Biliyorsun, insanları harekete geçiren ütopyadır, teorik tahliller değil.

Bunu söylemek artık mücadele dönemi geride kaldı demek değil tabii. Aksi halde öyle bir şey eşyanın tabiatına aykırı olurdu. Bugün mücadeleler var ve hem de çok çeşitli... Tüm sektörlerle, tüm sorun alanlarında insanlar ayakta. Yeni dönemde artık eski kafayla, eski yöntem ve araçlarla işin üstesinden gelmek mümkün değil. Başarı şansı yok. Bir kere geleneksel siyaset ve örgüt modeli artık işe yaramıyor. Yeni, yatay mücadele yöntemleri keşfetmek gerekiyor. İkincisi de çeşitlilik dahilinde birliği sağlamak gerekiyor ve bu mümkün. Tabii öyle bir mücadelede artık işçi sınıfının eskisi gibi belirleyiciliği söz konusu olmaz. İşte işçi örgütleri, ekolojik örgütler, kadın hareketi, insan hakları hareketi, barış hareketi, köylü mücadelesi, vs.nin çeşitlilik içinde birliğini sağlamak gerekiyor.

Kapitalizmin doğası: "Absurde"

Hocam, *Yalan* kitabınızda kapitalizmin absürd bir sistem olduğunu, Fransızca "*absurde*" (absürd)" kelimesinin Türkçeye "saçma" olarak çevrilmesinin yanlış olduğunu, kavramın insan doğasına aykırı anlamına geldiğini belirtiyorsunuz. Buradan hareketle de kapitalizmi absürd olmakla, yani insan doğasının dışında, ona aykırı olmakla nitelendiriyorsunuz. Bunu

biraz daha açar mısınız? Kapitalizm neden absürd, neden insan doğasının dışında bir şey?

– Kapitalizmde amaçlarla araçlar tersyüz olmuş durumdadır; yani ilişki tersliği var. İki nedenle: Birincisi, normal olarak bir toplumda üretimin yapı-
lış amacının, insan ihtiyaçlarının tatmini (karşılınması) olması gerekir. Bir
ihtiyaç varsa, onu tatmin etmek için bir etkinlikte bulunulması gerekir. Baş-
ka türlü söylersek, ilişkinin yönünün ihtiyaçtan üretime doğru olması gere-
kir. Esasen, işin doğası gereği olarak da öyle olmalıdır. Fakat, kapitalizmde
bu ilişki tersyüz olmuş bulunuyor. Kullanım değerinin değil, mübadele (de-
ğişim) değerinin önceliği var, ki bu, temelli bir sapma demektir. Bu, öküzü
arabanın arkasına koşmak gibi bir şeydir. Ve tabii hayatî öneme sahip ikin-
ci bir ilişki tersliği daha var: Kapitalizmde doğa-toplum-ekonomi ilişkisinin
yönü, ekonomi-toplum-doğa şeklini almış bulunuyor. Bunun anlamı, top-
lumun ekonomi tarafından kolonize edilmesi, sömürgeleştirilmesidir. O za-
man ne oluyor? Para ekonomiyi, ekonomi de toplumu belirler hale geliyor.
Kapitalizmin sınırsız büyüme-yayılma eğilimi ve dinamiği geçerliyken doğa-
ya verilen zararlar da dikkate alınmıyor. Zira alınırsa kâr oranları düşer, kâr
kütlesi küçülür; ki zaten kapitalistlerden, kapitalist işletmelerden öyle bir
duyarlılık beklemek abes olurdu. İşte, kısaca değindiğim bu iki çelişki şimdi-
lerde yaşamakta olduğumuz sosyal kötülüklerin ve ekolojik yıkımın asıl ne-
denini oluşturuyor. Bu iki çelişki aşılmadıkça insanlığın ve uygarlığın bir ge-
leceği olmayacak. Onun için neden söz ettiğini bilmek önemlidir.

Bu aynı zamanda kapitalizmin temel çelişkisini de oluşturuyor, diyebilir miyiz?

– Gayet tabii. Şöyle şimdi. Bir tarihsel-toplumsal olayı, olguyu, süreci bi-
lince çıkarmak, anlaşılır kılmak için, bir dizi neden sıralamak âdettendir.
Aslında bu gerekli de; fakat o kadarı, söz konusu olguyu, olayı, süreci kav-
ramak, bilince çıkarmak için yeterli değildir. Bir nedensellik hiyerarşisi de
oluşturmak, asıl nedeni veya nedenleri ön plana çıkarmak, nedensellik hi-
yerarşisinin tepesine yerleştirmek gerekir. Mesela bana göre, yukarıda sözü-
nü ettiğim iki temel çelişkiyi dikkate almadan yapılan tahlillerin bir kıymet-
i harbiyesi olamaz; bunlar havanda su dövmenin ötesine geçemez. Her kim
ki şu kapitalizm denilen lanet olası sistemi gerçekten anlamak, bilince çıkar-
mak istiyorsa söz konusu iki temel çelişkiyi mutlaka tahlile dahil etmesi ge-
rekir. Eğer ortada gerçekten bir absürtlük varsa gerisinde o iki temel çeliş-
ki, o iki saçmalık var demektir. İyi de sonra ne oluyor? Biliminden sual ol-
maz burjuva iktisatçıları kapitalizmin gelmiş geçmiş en rasyonel sistem ola-
rak sunuyorlar. Absürtlükle rasyonellik bağdaşır mı? Bu, “elifbada kırk ha-
ta” değil midir? Absürtlük işte orada başlıyor aslında. Absürt, Fransızca bir

kelime ve biz alıp Türkçeye çevirdiğimiz zaman çok verimli olmuyor. Şahsen ben başaramadım. O zaman aslını kullanmayı tercih ediyorum.

Hocam; kapitalizmin doğasıyla, absürtlüğüyle yani onun insan tabiatına aykırılığıyla ilgili bir soruyla konuya girmek istememin nedeni, “Neden yeni bir paradigmaya ihtiyacımız var?” sorusunu temellendirebilmek içindi. Bir anlamda yeni bir paradigmaya neden ihtiyacımızın olduğunu tartışabilmek için önce mevcut olanın sorunu ne; yani kapitalizmin doğası ne, onu ortaya koymamız gerekir diye düşünüyorum. Siz yine *Yalan* kitabınızda (ki *Sosyalist Mücadelenin Etiği*’nde de benzer noktalara temas ediyorsunuz) sosyalizmin, kapitalizmin yaptığını daha iyi yapan bir rejim olarak sunulmasının ya da sosyalizmin bu şekilde algılanmasının yanlış olduğundan bahsediyorsunuz. O zaman bizim ilk önce sizden kapitalizmin neden ahlâkdışı olduğunu, neden absürd olduğunu (siz kapitalizmde ahlâksızlık kural, ahlâk istisnadır diyorsunuz), kapitalizmin neden insan doğasına ters olduğunu dinlememiz gerekiyor. O zaman yine sizin bir kitabınıza referansla yeni paradigmaya neden ihtiyaç duyduğumuzu da daha rahat tartışabileceğimizi düşünüyorum. Bu minvalde, kapitalizmin doğası, absürtlüğü hakkında sizin çeşitli yazılarınızdan aldığım notlara dönmek istiyorum hocam. Kapitalizmin eksponansiyel olduğunu, üssel bir büyüme dinamiğine sahip olduğu söylüyorsunuz ve bunun kapitalizmi bir şekilde yıkacak olan temel unsur olduğundan bahsediyorsunuz. Kapitalizmin eksponansiyalist, farklı bir ifade ile algoritmik doğası konusunu biraz daha açabilir misiniz hocam?

– Belki daha önce de dile getirmiş olabiliriz ama kapitalizm, rekabete dayalı bir işleyişe sahip; yıkıcı, keskin bir rekabet ortamında işliyor, var oluyor. Bir kapitalist işletme, varlığını koruyabilmek için büyümek zorundadır. Eğer büyümmezse arkadan gelenler tarafından yutulur. Büyümenin de iki yolu var: Sermayesini büyütme, daha ileri teknolojiler kullanmak. Fakat her halükârda bir öncekinden daha çok üretmesi lazım. Her seferinde bir sonraki üretim ölçeğinin bir öncekinden büyük olması gerekiyor. Aslında bu, freni patlamış bir araba gibi, nereye savrulacağı, hangi duvara toslayacağı belli olmayan bir araca benziyor. Büyüyor, büyüyor, büyümeden yapamıyor da, neden büyüğünün mantıkî, rasyonel bir nedeni yok. Doğru hatırlıyorsam Marx bir yerde, “kapitalist, kapitalizmin insanda tecessüm etmiş halidir” mealinde bir şey söylüyor. Aslında bununla, kapitalistin iradesinin bir kıymet-i harbiyesi yoktur, demek istiyor. Tamam, kapitalist sürekli olarak üretimi artırmak zorunda ama üretimi artırmak asıl amaç değil; kâr etmek, kârı artırmak için onu yapıyor. İyi de, kâr etmek de amaç değil çünkü elde ettiği kârın en büyük bölümünü yeniden yatırıma yönlendirmek zorunda. Aksi halde ser-

mayeyi büyütemez, toplam artıdeğerden aldığı pay küçülür; ki bu, onun rekabetçi yeteneğinin aşınması demektir. O zaman ne oluyor? Araçla amaç yer değiştiriyor, tersyüz oluyor. Bir kör gidiş vesselam... İşte, kapitalizm üssel (eksponansiyel) büyümek zorunda derken kastettiğimiz bu.

Kapitalizmin çıtayı her seferinde daha yukarı koyması gerekiyor, öyle mi?

– Evet, fakat şöyle bir şey var; sen bir şey üretirken her seferinde doğadan bir şey çekiyorsun, eksiltiyorsun. Üretirken de tüketirken de kirletmek kaçınılmaz. Çünkü kapitalistler yaptıkları üretimin, yaptıkları işin, insana, doğaya ve topluma verdiği zararları dikkate almazlar. Niçin almazlar? Alırlarsa kâr oranı düşer, kâr kütlesi küçülür, ki öyle bir şey kapitalistin korkulu rüyasıdır. Varsayalım ki bir büyük sermaye grubunun CEO'su insafa geldi, yaptıkları üretimin neden olduğu sosyal kötülüklerden, ekolojik zararlardan dolayı rahatsız oldu. Vicdanının sesini duydu. Ve ilk paydaşlar (sermaye sahipleri) genel kurulunda, "Saygıdeğer paydaşlar, görüyorum ki, yaptığımız bu üretimle biz hem insanlara ve hem de doğal çevreye çok zarar veriyoruz. Gelin buna bir çare düşünelim, üretimimizi kısıalım; değilse sermayeyi başka bir alana yatıralım," dese ne olur? Kesinlikle işsiz kalır, üstelik yeni bir iş bulması da zorlaşır. Büyümeme tercihi veya daha az büyüme tercihi yapmak kapitalistlerin iradesi dahilinde olan bir şey değildir; kapitalizm, varlığını sınırsız büyümeye borçlu olduğu için. Eğer sınırlı bir dünyada sınırsız büyüme mümkün değilse, o zaman ne oluyor? Eninde sonunda gelip, o sınıra dayanmak, duvara toslamak kaçınılmaz oluyor. Tabii ekolojik yıkım da kaçınılmaz oluyor.

Hocam, kapitalizm koşullarında işlerin sarpa sarmasını siz *Yalan* kitabınızda on temel kriterle özetlemiştiniz. Yine burada kapitalizm, demokrasi ve liberalizmin aynı şey olmadığını, bunun bu şekilde sunulmasının da bir çeşit manipölasyon olduğunu anlatıyorsunuz. Peki farkları nedir? Kapitalizm, demokrasi ve liberalizm neden farklı şeyler?

– Demokrasiye ihtiyacı olan, toplumun ezilen, sömürülen emekçi sınıflarıdır; demokrasi onlar için vazgeçilmezdir. Egemen sınıfların çıkarı da, ne yapıp edip demokrasiyi engellemeyi gerektirir. Neden? Zira, demokrasi ekonomik ve sosyal eşitliği varsayar. Bir ülkenin zenginliğinin % 90'nına nüfusun % 1'ini oluşturan oligarşi el koyuyorsa, orada demokrasiden söz edilebilir mi? Aslında liberal demokrasi de denilen temsili demokrasinin bu dünyada reel bir karşılığı yoktur. *Çığırından Çıkılmış Bir Dünya* kitabımda ve başka yazılarımda demokrasi söylemine açıklık getirmeye çalıştım. Küresel oligarşinin dayattığı piyasa ekonomisi artı liberal demokrasi söyleminin bu dünyada reel bir karşılığı yok; neoliberal gericiliğin ideolojik silahı işlevi görüyor

sadece. Üretim ve yaşam araçlarının dar bir egemen sınıfın elinde olduğu bir ülkede, dört yılda bir sandığa oy atmanın demokrasiyle ne gibi bir ilgisi olabilir? Kelimelerin, kavramların, söylemlerin, ekseri ideolojik hegemonyayı dayatmanın araçları da olduğunu bilmek son derecede önemlidir. Başka türlü söylersek; kelimeler, kavramlar, söylemler özgürleşmenin de köleleştirilmenin de araçları olabiliyorlar. Boşuna “nereye bakıldığı değil, nereden bakıldığı önemlidir” denmemiştir. Daha önce de söyledim; demokrasi ve kapitalizm, aynı şekilde demokrasi ve piyasacı liberalizm antinomik kavramlardır. Onun radikal eleştirisi, demokrasiye asıl ihtiyacı olan tarafın sorunudur. Piyasa ekonomisi artı liberal demokrasi, egemen sınıflar tarafının çözümün anahtarı olarak sunuluyor. Yani bir tarafta piyasa ekonomisi işleyecek; ona liberal demokrasi eşlik edince, al sana yeryüzü cenneti. Aslında liberal demokrasi söylemi, piyasanın işleyişine emekçi sınıflar lehine müdahale edilmemesinin mazereti haline geliyor. Aslında ona liberal demokrasi değil, piyasa demokrasisi demek gerçeğe daha uygun düşüyor.

Liberalizmi Aydınlanma’nın çocuğu olarak değerlendiriyorsunuz. Liberalizmle Fransız Devrimi’ni ilişkilendiriyor ve ona politik özgürlük diyorsunuz. Ancak kapitalizmle birlikte ekonomik kertenin daha ön plana geçtiğini söylüyorsunuz. Liberal düşünceyle Fransız Devrimi arasında bir mütakabiliyet kurmamız mümkün olur mu?

– Aslında Fransız Devrimi biliyorsun; Aydınlanma’nın, modernite devriminin ürünü olan bir şey. Netice itibariyle bir burjuva devrimiydi. Elbette Aydınlanma’nın, aydınlıklar (*Lumières*) çağının bir ürünü ama o tarihten sonra söz konusu olan, kavramın gerçek anlamında modernite değil, kapitalist modernite. Tabir mazur görülürse kapitalizm tarafından iğfal edilmiş, içi boşaltılmış modernite. Bidayetteki modernitenin vaatleri kapitalizmin duvarına çarptığı anda tuzla buz oluyor, içi boşalıyor. Fransız Devrimi’nden sonra dayatılan kapitalist moderniteydi. Eğer modernitenin misyonu ve varlık nedeni son tahlilde insanın emansipasyonunu (özgürleşmesini, kurtuluşunu) gerçekleştirmekse, insanın her türlü yabancılaşmadan arınıp kendini gerçekleştirmesinin önünü açmaksa; üretim ve yaşam araçlarının dar bir kapitalist sınıfın elinde toplandığı, geniş toplum kesimlerinin mülksüzleştirildiği, proleterleştirildiği, üretmek ve yaşamak için gerekli yaşam araçlarından mahrum edildiği; müştereklerin özelleştirilip, özel mülk kategorisine indirildiği koşullarda hâlâ kavramın gerçek anlamında moderniteden söz edilebilir mi? Liberalizm bir burjuva ideolojisidir ve neye yaradığı da bir sır değil. Tabii ekonomik liberalizm-politik liberalizm ayrımını da gözden uzak tutmamak gerekir...

Kapitalizmin doğası: "Piyasa retoriği"

Kapitalizmde piyasa retoriğinden bahsediyorsunuz ve bunun bir retorik olmasından dolayı serbest piyasa diye bir şeyin olamayacağından bahsediyorsunuz.

– Piyasanın kendine ait bir mantığı var ve o mantığa göre işliyor. Serbest piyasa diye de bir şey mümkün değildir. Kendi haline bırakılırsa, piyasanın eninde sonunda genel denge düzeyine ulaşacağı söyleminin bu dünyada reel bir karşılığının olması mümkün değildir. Piyasa, işleyebilmek için mutlaka devlet müdahalesine ihtiyaç duyar. Aksi halde kapitalizm diye bir şey olmazdı. Kendi kendine işleyen piyasa diye bir şeyin bu dünyada bir karşılığı yoktur. O zaman serbest piyasa retoriği ne işe yarıyor? Olup bitenleri, kapitalist sömürüyü, yağma ve talanı meşrulaştırıp dayatmaya yarıyor. Gözden kaçan bir şey var: Sermaye sınıfı, burjuva sınıfı, bir bütün olarak mülk sahibi sınıflar lehine yapılan müdahaleler piyasaya müdahale sayılmaz. Ne zaman ki emekçi sınıflar lehine bir müdahale söz konusu olsa, işte o piyasaya müdahale sayılıp lanetlenir. Kapitalist bir sosyal formasyonda devlet, sermaye sınıfının devletidir. Esasen devlet ve sermaye madalyonun iki yüzüdür. Kendi kendini düzenleyen piyasa söylemi ahmakları aldatmak için uydurulmuş bir safsatadır. Özetle, serbest piyasa ekonomisi söyleminin de, liberal demokrasi söyleminin de bu dünyada reel bir karşılığı yoktur.

Kapitalizm, *homoeconomicus* kabulüyle insan kendi rasyonalitesini kendi bulabilir iddiasında. Toplum, insanların toplamından oluşur. "Herkes kendi rasyonalitesinin peşinde engellenmeden koşarsa, böylece mükemmel topluma da ulaşılabilir" gibi bir iddiası var.

– Adam Smith'in insanlar kendi egolarını tatmin etmek için, kendi çıkarları için bir şeyler yaptığı zaman, istemeden başkalarının çıkarını da gerçekleştirebilir düşüncesi. Gel gör ki, gerçek dünyada öyle bir şey mümkün değil. Çıkar çatışmasının kural olduğu bir sosyal sistemde, birileri kendi çıkarlarının peşinde koşarken, bırakın başkalarının da çıkarını gerçekleştirmesini, başkalarının yaşam koşullarını ortadan kaldırıyor. Eğer gerçekten tevatür edildiği gibi öyle bir şey mümkün olabilseydi, burası bir dünya cenneti olurdu. Oysa, kapitalizm kaçınılmaz olarak herkesi herkesin rakibi haline getiriyor. Zira birinin durumunu iyileştirmesi, başkalarının durumunu kötüleştirmeden mümkün değildir. Zengin olmak, başkasının emeğinin ürününe el koymayı gerektirir. Sistem, çıkar ortaklığı üzerinde değil, çıkar çatışması temeli üzerinde yol alabiliyor.

Hocam; kapitalizmin neden sürdürülemez olduğunu, neden insan doğasına aykırı olduğunu biraz olsun özetlemeye çalıştık. Ama bu izahat kendi başına sosyalizmin neden daha iyi bir sistem olduğunu açıklamıyor. Kapalı kaplar kanunu gereği bu, kendiliğinden sosyalizmi mükemmel ya da arzulanır bir sistem haline getirmiyor. Siz, yanlış hatırlamıyorsam *Sosyalist Mücadele Etiği*'nde "Ya sosyalist mücadele ya barbarlık!" diyorsunuz ve sosyalist mücadelenin bir etik tercih olduğundan bahsediyorsunuz; yani zorunluluğun da ötesinde bir etik tercih. Buradan anladığım, biz sosyalist düşünceye geçmeye bir yerde mecburuz. Neden sosyalizme mecbur olalım?

– Aslında bu soru uzun açılımları gerektiriyor ama bir özet yapmaya çalışayım. Birincisi, kapitalizmi aşma hedefi bir tercih sorunu değil, bir zorunluluk. Neden? Çok açık bir nedeni var: Eğer kapitalizm vakitlice aşılmazsa, geriye kurtarılacak bir şey kalmayacak. Zira baştan beri ve defaatle söylemeye çalıştığım gibi, kapitalizm, giderek bu gezegende yaşamı tehdit ediyor. Tam bir yıkım tablosu söz konusu, her şey çığırından çıktı. Sadece kapitalizmden çıkmak değil, onu da vakitlice yapma gereği var. Böyle bir tablo ortaya çıkmamış olsaydı da kapitalizmden çıkma hedefi ve perspektifi hep gündemde olacaktı. Zira eşitsizlik üreten ve eşitsizlikleri sürekli derinleştiren bir sömürü sistemi söz konusu. Sosyalizm mücadelesi sistemin bu temel karakterine bir itiraz olarak tarih sahnesine çıktı. Zira kapitalizm dahilinde toplumun çoğunluğu mülksüzleştirilmiş, proleterleştirilmiş; üretmek ve yaşamak için gerekli araçlardan mahrum edilmiş kesimlerin bir geleceği yok. Haksız durumu insanların kabullenmesi, sineye çekmesi mümkün olmadığına göre... Fakat şimdilerde kapitalizmi aşma gereği ekolojik yıkım, iklim krizi nedeniyle bir gereklilik olmaktan çıkıp bir zorunluluk haline de geldi.

Eşitlikçi bir toplumsal düzen tahayyülü, tasavvuru, ütopyası son iki yüzyılda ortaya çıkmış bir şey değil. Toplum sınıflara bölünüp, ezen-ezilen, sömüren-sömürülen, zalim-mazlum ilişkisi ortaya çıktığı günden beri sürüp gelen bir ütopya. Boşuna, "Bugüne kadarki bütün toplumların tarihi sınıf mücadeleleri tarihidir" denmemiştir. Sınıflı toplumların tarihi aynı zamanda sınıf mücadelelerinin, isyanların, devrimlerin, karşıdevrimlerin de tarihidir. Elbette sınıf mücadelesi, sınıf karşıtlığı demek değildir. Ezilen sınıfların verili statükoyu dönüştürmek üzere tarih sahnesine çıktığı durumlar, sınıf mücadelesi sayılabilir. İngiliz köylülerin, isyan vesilesiyle yayınladıkları 1652 tarihli manifestoda, "İnsanlık alıp satmaya başladığı anda otantikliğini yitirdi ve insanlar birbirlerine eziyet etmeye ve insan doğasına ters düşmeye başladılar" deniyordu. Eşitlikçi, özgürlükçü, sömürüden-baskıdan arınmış bir toplumsal yaşam tasavvuru insanlığın vazgeçilmez ütopyasıydı. Sadece kapitalizmle birlikte o ütopyanın realize olması her zamankinden daha büyük

potansiyel bir olasılık haline geldi. Esasen ütopya, bugün olmayan ama ileride olabilir. Kelimenin/kavramın jenerik anlamında komünizm; insanlığın vazgeçilmez hayali, tasavvuru, ütopyasıdır ve oraya giden yol da sosyalizmden geçebilir. Esasen şeyleri yerli yerine koymak, sosyalizmden başkasi değildir. İnsanların elinden alınan onlara geri vermek, bir düzeltme operasyonundan öte bir şey değildir. Yaşam araçları bir sınıf tarafından gasp edilmişse, müşterekler (herkesin olan, olması gereken yaşam kaynakları, yaşam araçları, yaşam alanları vs.) bir sınıf tarafından özel mülk kategorisine indirgenmişse, yapılacak şey belli değil mi? Şimdilerde ekolojik yıkım da bütün şiddetiyle kendini dayatmışken, ekososyalist paradigmayı vakitlice hayata geçirmek gerekiyor. Özgür Üniversite'nin bahar dönemi 21 Mart'ta başlayacak ve ben açılış dersinin başlığını "*Ekososyalist Paradigmanın Gerekliği ve Aciliyeti*" olarak ilan ettim.²⁰ Hem yeni bir paradigma oluşturmak ve hem de o işi vakitlice yapmak gerekiyor. Zira, ekolojik yıkım, hızını artırarak devam ederken, sosyal kötülükler daha da derinleşirken; ataletin, aymazlığın âlemi yok! Farklı düşünmek, farklı yaşamak, farklı şeyler yapmak, ayağa kalkmak gereken bir zamandayız.

Yeniden kompradorlaşma tezleri

Hocam, bu tartıştığımız konular ile ilgili bir altkavram da kompradorlaşma kavramı. Sizin 1994'te Haymana Kapalı Cezaevinden Türkiye Mimar ve Mühendisler Odası'nın Sanayi Kongresi'ne gönderdiğiniz bir bildiri var. Orada "Özelleştirme, Sanayisizleştirme ve Yeniden Kompradorlaştırma Üzerine On Tez" başlıklı, on maddelik bir argüman ortaya koyuyorsunuz. Biraz bu konuyu konuşalım mı? Çünkü siz bu bildiride özelleştirmenin nasıl uluslararası sermayenin saldırısının bir parçası haline getirildiğinden, Üçüncü Dünya'da özelleştirmenin emperyalist ülkelerin özelleştirmelerinden farklı dinamiklere sahip olduğuna kadar birçok konuya değiniyorsunuz. Tezinizin birinci maddesinden başlarsak, neden özelleştirmeyi, uluslararası sermayenin saldırısının bir parçası olarak tanımlıyorsunuz?

– Şimdi, özelleştirme demek, kamuya ait olan, herkesin olan, herkesin olması gereken, herkesin kullanımına sunulması gereken araçların, kaynakla-

20 Bu konferans, 2020 Mart ayında Türkiye'de yaygınlaşan Covid-19 virüsü salgını nedeniyle konulan sağlık önlemleri nedeniyle gerçekleştirmediği gibi, bu tarihten sonra Hoca'yla yüz yüze sohbet etme imkânım da –yine salgın nedeniyle– olmadı. Başkaya'nın son dönemde üzerinde çalıştığı en temel konu olarak ekososyalizm mevzuuna değinmeksizin çalışmanın hayli eksik kalacağı da aşıkardı. Bu nedenle, ekososyalizm ile ilgili görüşmemizi Nisan ayı içerisinde çevrim içi gerçekleştirdik.

rın, mekânların özel sermayeye, kapitalistlere hediye edilmesi, peşkeş çekilmesi demektir. Sermayenin vatanı olmadığı için de mesela Türk sermayesi, Hollanda sermayesi, İngiliz sermayesi... diye bir şey yok. Sermaye son derece akışkan bir şey ve orda kimin eli kimin cebinde belli değildir. Ben bidayetten itibaren bu özelleştirme saldırısına karşı çıktım. Yazılar yazdım, konferanslar verdim, panellere katıldım. Eğer bu mesele iyi anlaşılmaz ve anlatılmazsa, onunla neyin amaçlandığı bilince çıkarılamazsa, ideolojik üstünlük karşı tarafa geçerse, işimizin zor olduğunu biliyordum. Herkesin olan, olması gereken, işte müşterekler denilenler de dahil toplumsal ekonomik değerler bir kere elden giderse, artık kimin eline geçtiği o kadar önemli değildir. Bu müşterekler öyle bir şeydir ki, değeri ancak elden gittiğinde anlaşılabilir; ama tabii vakit de geçmiş oluyor maalesef.

Tabii başlarda, işte bir zamanlar iktisadî devlet teşebbüsleri, KİT denilen işletme ve kurumların özelleştirilmesinden söz ediliyordu. Fakat o bir başlangıçtı. Adım adım sıra başkalarına da gelecekti. Nitekim geldi ve bugün itibarıyla artık özelleştirilmemiş, sermaye tarafından gasp edilmemiş bir şey kalmadı. İçtiğimiz su dahil! Fakat saldırıya ilk çanak tutanlar iktisatçılardı. Deniyordu ki bu işletmeler, bu kurumlar, devletin –kamunun– elinde verimli işletilemiyor. Bunlar zarar ediyorlar ve bütçeye yük oluyor, enflasyonu artırıyorlar. Oysa, karşı tarafın amacı ve hesabı başkaydı. Aslında özelleştirme demek, sermayeye yeni değerlendirme ve kâr alanları açmaktır. Bu vesileyle istersen iki hatırlatma yapalım: Birincisi, o işletmeler bidayette kâr amacıyla oluşturulmamıştı. Bir ulusal ekonomi için gerekli oldukları için kurulmuşlardı ve ikincisi, pekâlâ onlar da verimli işletilebilirlerdi. Mesela Türk Telekom'u alalım. O kurum kâr amacıyla mı kurulmuştur? Öyle bir saçmalık olur mu? Ne yaptılar? Utanmazca tuz-sabun parasına, Arap kapitalistlere peşkeş çektiler. Hikâyesi uzun, ahmakça ve utanç verici ama burada detaylandırmayalım. Üstelik kamu bankalarından kredi verdiler ve o krediler de ödenmedi. Sadece bu kadari insanı çileden çıkarmak için yeterli değil mi? Daha sonra özelleştirme muhipleri korosuna sendikacılar da dahil oldu: Kuş beyinli sendikacılar, ki bir iki küçük istisna dışında zaten devlet ve sermayenin örgütleridir, işçi sınıfının değil. Ve tabii ideolojik üstünlük tamamen karşı tarafa geçti. Özelleştirmeciler ikiye ayrılıyordu; kendilerine milliyetçi diyenler, tamam özelleştirilsin ama Türk kapitalistlerine satılsın diyorlardı. Diğer bir kısmı da, “Kime satılırsa satılsın, yeter ki verimli çalışsınlar, devlette yük olmasınlar,” diyordu. Oysa daha önce de söyledim, şu lanet olası sermayenin vatanı, milliyeti, dini, imanı yoktur. Katarlı almış, Amerikalı almış, Çinli almış fark etmez. Dediğim gibi sonra arkası geldi ve özelleştirilmemiş, kâr aracına dönüştürülmemiş, yağmalanmamış, talan edilmemiş bir şey bırakmadılar. Öyle bir ortamda da artık yurttaştan söz edilemez. Daha önce

söylemiş olabilirim ama tekrarda bir mahsur yok. Şimdi müşterekler diye bir şey bırakmadılar. Oysa müşterekler, toplumu bir arada tutan tutkaldır. Özelleştirme demek; senin, benim, Sevinç'in [Başkaya] vergileriyle oluşturulmuş kurumların sermayeye hediye edilmesi değil mi? Bize sormadan böyle bir şeye nasıl cüret edersiniz? Velhasıl özelleştirilmemiş bir şey kalmadı. Şimdilerde sıra hukuk alanının da özelleştirilmesine gelmiş bulunuyor. Özelleştirmeler, yeniden kompradorlaşmanın bir aracıydı.

Sizin “iktisatçılar” dediğinizde aklıma geldi hocam. Benim doktora zamanım, ‘90’ların sonları; işte bu özelleştirmelerin allanıp pullandığı, tarihin sonunun, küreselleşmenin doktora derslerinde ciddi ciddi tartışıldığı dönemler... Tony Blair’in de bu özelleştirmeleri farklı bir gözden meşrulaştırmaya çalıştığı, İşçi Partisi’nde bunları savunduğu dönemler... Dönemin Britanya İşçi Partisi’nde bile özelleştirmeler savunuluyordu. Tony Blair *stakeholder-shareholder* ayrımı falan yapıyordu. Efendim biz eskiden kamu mülkiyetini mülkiyet kamuya, devlete ait mi, değil mi şeklinde tartışırdık; şimdi kamu mülkiyeti kavramı, bu hizmetten kim yararlanıyor onunla şekillenen bir şey. Bizim ona bakmamız lazım vs... Özetle özelleştirmeyi savunuyordu ama güya savunmadan savunuyordu. Ben İngiltere’deki bu tartışmalarla ilgili doktora derslerinin birinde bir sunum da yapmıştım.

– Evet. Her yerde sosyalist partiler, işçi partileri neoliberalizme teslim oldular ve II. Emperyalist Savaş sonrasında oluşturulan sosyal devletin tasfiyesinde aktif rol aldılar. Misyona ve varlık nedenlerine ihanet ettiler.

Hocam aslında demin siz “Telekom size, bana aitti,” diye örnek verirken, on tezden bir diğerine de değinmiş oldunuz. Çünkü kapitalist üretim ilişkileri içerisinde kamu-özel sektör ayrımının burjuvazinin iç ayrımı olduğunu da söylüyorsunuz bu *Kompradorlaşma Üzerine On Tez*’de. Bunun da bir yerde üstünde durmuş olduk.

– Aslında kapitalizm koşullarında kamu-özel ayrımı netleştirilmeye muhtaç bir şeydir. Zaten devlet de kapitalist bir devlettir veya aynı anlama gelmek üzere, sermayenin devletidir. Ve başlıca üç işlevi vardır: 1. Sermaye tarafından, özel sektör tarafından uygun bir şekilde sağlanması mümkün olmayan hizmetleri sunmak; 2. Bazı kapitalistlerin veya sermaye gruplarının aşırılıklarını törpülemek, ki buna kapitalizmi kapitalistlerden korumak da denebilir. Ve nihayet üçüncüsü, sermaye sınıfını, mülk sahibi sınıfı yoksullardan korumak. Bu üçü arasında devletin başat işlevinin zenginleri yoksullardan korumak olduğunu söylemeye gerek yoktur.

İkinci Savaş sonrasında işçi sınıfının mücadelesi ve dayatması sonucu oluşturulan sosyal devlet, refah devleti veya Fransızların “kayırıcı devlet”

dedikleri devlet biçimi, artık sermayeye ağır gelmeye başlamıştı, tasfiye edilmesi gerekiyordu. Ve işte özelleştirme saldırısı, bu amaçla gündeme getirildi. Velhasıl, özelleştirme; liberalizasyon, özelleştirme, kuralsızlaştırma üçlünün ikincisiydi.

Tabii, kapitalizm dahilinde kamu-özel ayrımı, burjuva düzeninin bir iç ayırımıdır ama, daha önce söylemeyi unuttuğum bir şeyi söyleyeyim. Bu özelleştirme dalgası neden 1970'lerin sonunda gündeme geldi? Zira, sermaye değerlenme sıkıntısı çekiyordu, kâr oranları düşmüştü. Dolayısıyla kamuya ait olan ve müşterekler tanımına giren kaynakların özelleştirilmesi, sermayeye nefes aldıracaktı. Sadede gelirsek, kapitalistler meta üretimi yapan kamu sektörü karşısında çelişik bir durumda bulunurlar. Malum kamu işletmeleri tarafından gerçekleştirilen üretim, kapitalistlerin elinden kaçır ve tabii doğrudan bir kâr sağlamaz. Fakat kamu işletmeleri kapitalist işletmelere çeşitli avantajlar sağlayarak, kârlılık oranını yükseltirler. İdeolojik ve politik kaygılardan bağımsız olarak sadece bu çelişki yüzünden meta üretimi yapan kamu sektörüyle, kapitalist sektör arasındaki sınır, bazen özelleştirme, bazen de millileştirme-devletleştirme yönünde gider gelir.

Eğer işletmeler veya üretim dalları verimli haldeyse veya verimli hale gelebilmeleri (üretim teknolojisinde, işin örgütlenmesinde veya ücretlerdeki bir değişiklik sayesinde) söz konusuysa, kapitalistlerin ilgili işletme veya dalları ele geçirmede, kısaca bunların özelleştirilmelerinde çıkarları vardır. Böylece kapitalistler artıdeğer yaratma konusundaki hareket alanlarını genişletmiş olurlar. Ve tabii kâr oranlarını ve birikim olanaklarını da artırmış olurlar.

Tersi olursa, yani özel işletmedeki dalların verimli hale gelmesi zorlaşırsa, o zaman da kapitalistlerin söz konusu işletmeleri ve dalları kamu statüsüne dönüştürmekte çıkarları vardır. Millileştirme, ilgili üretimin sürdürülebilmesini (bu arada istihdamı da) sağlar ve özel sektörü değişik artıdeğer transferlerinden yararlandırır, ortalama kâr oranını yükseltir. Bundan başka eğer millileştirmeler (tazminat ödemedi yapılmak yerine) özel firmaların satın alınması biçiminde oluyorsa, kapitalistler daha verimli işletme ve dallara yeniden yatırım yatırılabilecekleri bir sermayeye kavuşurlar.

Fakat bir sorun var. Nitekim, özel kesimi destekler durumda bir kamu sektörünün gelişmesinin kapitalistler açısından maddi ve ideolojik sınırları vardır. Maddi açıdan kamu sektörü, özel sektör için bir yük oluşturmaz. Eğer bu işletmeleri yaşatmak için gerekli sübvansiyonlar, kapitalistlerin umdukları yarardan büyükse, bu durumda söz konusu işletmelerin kapatılmasını tercih edeceklerdir. İdeolojik bakış açısından ise durum şudur; kapitalistlerin (yararlı bile olsa) açıkça millileştirmeden yana bir tavır koymakta çıkarları olmaz. Zira, üretim araçlarının özel mülkiyetine bazı sınırlar getir-

meyi önerirlerse, başkalarının tüm üretim araçlarında millileştirilmeyi gündeme getirmesinden korkarlar. Özetle söylersek özelleştirme ve devletleştirme, sermaye sınıfının çıkarına ve konjonktüre göre farklı biçimlerde gündeme geliyor. Bu söylediğimin tipik bir örneği olarak; geçmiş dönemde Koç'a ait bir şirket zarar ettiğinde devletleştirilip, verimli hale gelince de yeniden özelleştirilmişti. Ama bu konuda örnekler çoktur.

Yeniden kompradorlaştırma üzerine tezlerinizden üçüncüsü de Üçüncü Dünya özelleştirmeleri ile emperyalist ülkelerdeki ya da kapitalizmin merkezindeki ülkelerdeki özelleştirmelerin farklı dinamiklere sahip olduğunu yönünde. Bunu da biraz tartışabilir miyiz? Yani Türkiye'deki Özal zamanı özelleştirmeler ile Thatcher zamanında İngiltere'deki özelleştirmelerin yapısal farklılıkları nelerdir?

– Esasen arada önemli bir fark var. İngiltere'de özelleştirme, sermayenin verimliliğini artırma kaygısıyla yapılıyor. Oysa Türkiye, Cezayir veya Mısır gibi bir ülkeye özelleştirme dayatıldığında, biraz önce söylediklerimdeki gibi, bu ülkeler kompradorlaşmaya zorlanmış oluyor. Ekonominin bağımlılığını, dolayısıyla dışarıya kaynak akışını artırmayı amaçlıyor. Seni, sanayileşme hedefinden, kalkınmacı perspektiften uzaklaştırıyor. Oysa devlet müdahalesi olmadan sanayileşme olmaz. Her ne kadar her ülkede modalitesi farklı olsa da mutlaka devlet müdahalesi ve desteği gerekir. Tarihsel deneyler öyle olduğunu gösteriyor. İngiltere'de demiryolları özelleştirildi. Amaç kâr olunca ne yaptılar? Kârlı olmayan hatları ve istasyonları kapattılar; hizmet aksadı. Halkın tepkisiyle yeniden devletleştirme yoluna gittiler.

Zaten bir diğer tezinizde hocam, bu özelleştirme kompradorlaşma üzerine tezlerde, KİT'lerin ulusal sermayenin cılızlığını ödünlemek ve ulusal bir ekonomi kurmak için var olduğunu söylüyorsunuz. Bu da aslında demin dediğiniz şeylerle de tutarlı oluyor.

– Daha önce değindik mi hatırlamıyorum ama 1930'lu yılların başında bizdeki devlet işletmeleri –KİT'ler– ulusal ekonomi oluşturma, sanayileşmenin bir gereği ve aracı olarak gündeme geldi. Sanayileşme, ancak devlet müdahalesiyle mümkündü. Aynı devlet 1980 sonrasında, özelliikte de 2000'li yıllarda söz konusu işletmeleri tuz-sabun parasına özel sermayeye hediye etti, yağmalattı. Sanıyorum o konuda bir anekdot nakletmiştim. Ama bilinmesi gereken bir şey var: Devletçilikten de özelleştirmeden de kârlı çıkan daima sermaye sınıfıdır; kapitalistlerdir.

Zaten siz, bir diğer tezinizde de özelleştirmenin kompradorlaşmanın aracı olduğundan bahsediyorsunuz.

– Bizde özelleştirmeler neoliberal reçeteye uyum sağlama gerekçesiyle gündeme geldi; kompradorlaşmanın araçlarından biri olarak. Tabii tam bir kompradorlaşma tercihi olan dışa açılmayı allayıp pulladılar, nihai kurtuluş olarak sunmayı ve dayatmayı başardılar. Ekonomi iç bütünlüğünü ve tutarlılığını kaybetti, dışa bağımlılık derinleşti ve bir çöküş tablosu ortaya çıktı. Şimdi de o çöküş halini büyük bir başarı olarak sunmaya çalışıyorlar ama, nafile. Gerçek durumu, saldırıya maruz kalan geniş kitleler yaşayarak öğrendi. Ancak mevcut durumda bir çıkış yolu görünmüyor. Öyle bir şey için öncelikle paradigmanın değişmesi gerekiyor.

Ve zaten yine özelleştirme lehine sürdürülen tezlerin de bilimsel değil, manipülatif olduğundan da bahsettiniz.

– Özelleştirme lehine ileri sürülen tezlerin hiçbirinin mantıkî tutarlılığı, akla uygunluğu yok. Sermayenin ideolojik uşakları ne demişlerdi, politikacı taifesi ne vaat etmişti? İşletmeler daha verimli çalışır hale gelecek, üretim ve istihdam artacak, ihracat artacak, ülke refaha kavuşacak, her şey güllük gülistanlık olacak! Asıl amaç başkaydı ve özelleştirme lehine ileri sürülen argümanların hiçbir tutarlılığı olmadığı yaşanarak öğrenildi. Herhalde burjuva iktisatçıları dışında savunucusu da kalmadı. Her şey meydana geldiğine göre... Mesela Sümerbank neden özelleştirilsin? Öyle bir şeye neden gerek duyuluyor? Bizim nesil için Sümerbank'ın sembolik bir değeri vardır. Biz Sümerbank'ın ürünlerini kullanarak büyüdük. Sümerbank'tan aldığım botu yirmi sekiz yıldır giyiyorum. Tabii ki kışları; karlı, yağışlı havalarda... Hâlâ Sümerbank'tan aldığım battaniyeyi örtünüyorum. Bak, sana bir anekdot anlatayım Mete. Sevinç'e anlatmıştım galiba. Ben Malatya'da Eğitim-Sen'in bir sempozyumuna davetliydim. Esenboğa'dan uçağa bindim. Uçakta üçer üçer ya koltuklar, ben koridorda oturuyorum. Yanımda bir adam, onun yanında da başörtülü bir kadın var. Uçak kalktıktan bir süre sonra yanımdaki adam, "Siz Malatya'ya ne vesileyle gidiyorsunuz?" dedi. Ben, "Orada bir sempozyumda konuşma yapacağım," dedim. "Kalacak yer, otel falan ayarlandı mı?" dedi. "Sempozyumun düzenlendiği otelde kalacağım," dedim. "Hangi Otel?" dedi. "Hilton Otel" dedim. "Ha öyle mi, orası bizim," dedi ve otelin hikâyesini anlattı: "Dört ortak, Malatya'daki Sümerbank'ı satın aldık, makineleri ve fabrikanın arazisinin bir kısmını sattık, bir kamu bankasından da kredi aldık ve oteli yaptık," dedi.²¹ Oysa, ne deniyordu? Özelleştirilen fabrikanın, işletmenin satışından elde edilen kaynakla yeni işletmeler, fabrikalar kurulacak! Fabrikalar kapandı ama yenile-

21 Bahsedilen bu anıda geçen otelin tam adı Doubletree By Hilton Malatya Otel'i'dir. 2014 yılı ortalarında faaliyete geçen beş yıldızlı otel, eski Sümerbank fabrikası arazisi üzerine inşa edilmiştir.

ri hiç kurulmadı. Aslında özelleştirmeler tam bir sanayisizleşmeydi. İşsizliğin çığ gibi büyümesinin bir nedeni de işte o harikalar yaratacağı söylenen özelleştirmelerdi.

Sizin *Yeniden Kompradorlaştırma Üzerine On Tez*'deki bir diğer teziniz de zaten ekonominin özel ellerde daha iyi çalışacağı düşüncesinin bir ideolojik yuvarlama, bir varsayım olduğu yönünde. Hocam, master ya da doktora zamanlarında bize öğretilen bir "*public choice theory*" vardı: Kamu ekonomisi israf ekonomisidir. Neden? Çünkü onun başındaki karar alıcı, kendi malını satmıyordur, kendi malını kullanmıyordur da ondan. Aldığı kararlar kendi ekonomisini doğrudan doğruya ilgilendirmiyordur, o yüzden çok rahat karar alır. Halbuki kendi elinde, kendine ait olan bir şey olsa *Homo Economicus* (liberalizmin, kapitalizmin temel argümanı) kendi çıkarını maksimize etmek üzere daha rasyonel karar alacaktır. Dolayısıyla, kamu ekonomisi rasyonel karar alamaz; satalım gitsin hepsini. Bu tür teorik tartışmalar derslerde eni konu anlatılır, tartışılırdı.

– İşte bu tip argümanlar, elifbada kırk hata dedikleri türden safsatalar. Bir kere her şeyi özel sektöre ihale ettin mi, planlama fikrine elveda demiş oluyorsun. Ve kapitalistlerin planlarının da toplumsal yararlar uyuşması mümkün değildir. Kapitalist sadece kâr planı yapar. Eğer her şey özel sermayeye bırakılmış olsaydı, mesela Karabük Demir Çelik diye bir şey olmazdı. O fabrika I. Sanayi Planı dahilinde kurulmuştu.

Hocam, hatırladığım kadarıyla ilk planda bir demir çelik fabrikası kurmak yoktu ama, o dönemde İngilizlerden aldıkları ucuz kredi ile bu işi kotarıyorlar. Dönem tam da 1936 sonları, Kral VIII. Edward'ın Türkiye'yi ziyareti dönemi. Hatta bu kredinin o ziyarette şekillendiği kalmış aklımda. Karabük Demir Çelik'in inşasına da zaten bu plan zamanında [1934-1938] başlanıyor, mantık olarak rahatlıkla I. Sanayi Planı'nın içine koyabiliriz Karabük'ü bence.

– O dönemde kurulan işletmeler asla kâr saikiyle yapılmıyor. Bütünlüklü, iç tutarlılığı olan bir ekonomik yapı oluşturma kaygısının ürünü. Bu vesileyle bir şey söyleyeyim. Kamunun elindeki işletmelerin verimsiz olduğu tam bir yuvarlamadır. Oradaki kriter ne; kârlılık değil mi? Kamu kurumları kâr amacıyla kurulmaz ki! Orada ekonomik-toplumsal kaygılar önceliklidir. Mesela PTT kurulurken kimsenin aklına ne kadar kâr edecek sorusu gelmez, gelmemesi gerekir. Eğer PTT özelleştirilirse birilerinin kârı artar ama, hizmet kalitesi ve çalışma koşulları kötüleşir. Yeteri kadar kâr vaat etmeyen şubeler kapatılır, eskiden beş işçinin çalıştığı yer üç kişiyle sürdürülür.

Haklısınız hocam. Ben de bu tür argümanlar da var, diye belirtmek için söylemiştim.

– Burjuva iktisatçıların misyonu burjuva düzenini meşrulaştırmaktır. Onlar, sermaye için iyi olan, herkes için iyidir, herkesin yararınadır düşüncesini kafalara sokmayı iş edinmişlerdir. Bazı aksaklıklar olsa da sistemin sonunda dengeye geleceğine; herkesin, her kesimin yararını azamileştiren bir tablonun ortaya çıkacağına inançları tamdır. İhtiyaçlar sonsuzdur tekerlemesiyle yatıp kalkarlar. Tabii ki, eğer ihtiyaçlar sonsuzsa, sınırsızsa, o zaman o sınırsız ihtiyaçları karşılamak için, üretimin de sınırsız olması gerekir. O halde iki şey söylemek gerekir: Birincisi, bu dünyanın kaynakları sınırlıdır ve ikincisi, daha önce de söylediğim gibi, kapitalistler üretimin doğaya ve topluma verdikleri zararları dikkate almazlar. Alırlarsa kâr oranı düşer. Oysa bir şey üretmek demek; doğadan bir şeyler çekmek, eksiltmek, azaltmak demektir. Fakat, üretirken de tüketirken de kirletmek kaçınılmazdır. Ve işte bir zaman geliyor, sınırlı kaynakların sınırına dayanmak kaçınılmaz oluyor, şimdilerde olduğu gibi. Başka türlü söylersek, kapitalizmin kendini yeniden üretme hızıyla (ritmiyle), doğanın kendini yenileme hızı (ritmi) arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkıyor. Doğada sınırsız büyüme diye bir şey yoktur. Mesela bir civciv yumurtadan çıkar, büyür, tavuk olur; bir çocuk doğar, büyür, olgunlaşır. Devamlı büyüyen bir çocuk düşün! Son dönemde “Dünya Limit Aşılma Günü” diye bir kavram geliştirdiler. Dünyanın, yani doğanın bir yılda ürettiğini bizim ne kadar zamanda tükettiğimizi ölçen bir kavram. 2019’da Dünya Limit Aşımı Günü 29 Temmuz’a²² gerilemişti. Bu, doğaya beş ay borçlu yaşanacak demektir. Türkiye’de bu süre 27 Haziran’dı. Türkiye dünyaya altı ay borçlu yaşıyor. Türkiye nihayet bu konuda muasır medeniyetin önüne geçmiş görünüyor. Öyle bir dünya ki; bireyler borçlu, aileler borçlu, şirketler borçlu, belediyeler borçlu, devletler borçlu. Biz de insanlık olarak doğaya borçluyuz. Burada bir sürdürülebilirlikten bahsedebilir misin?

Hocam kompradorlaşma ile ilgili son tezinize, onuncu tezinize gelmek istiyorum. “Kalkınmacı retorikten uzaklaşan devlet sanayileşemez,” diyor-sunuz. “Tek derdi uluslararası sermayenin etkinlik alanının genişletilmesidir,” diyorsunuz. Buradan kalkınma ve ilerleme mefhumlarına geçebilir miyiz hocam?

– Kalkınma iyi de aslında ne? Ne olması gerekir? Kalkınmanın genel bir tanımı yapılacak olursa şöyle denilebilir: Bir toplumda eğer yoksulluk, se-

22 Global Footprint Network: Küresel Ayak İzi Ağı, insanlığın doğa üzerindeki yıllık talebinin, dünyanın bir yılda sağlayabileceği kapasiteyi aştığı günü, Dünya Limit Aşımı Günü (World Overshoot Day) olarak tanımlıyor. 2019 yılı Dünya Limit Aşımı Günü, 29 Temmuz olarak belirlendi.

falet sorun olmaktan çıkmışsa; ortalama refah düzeyi tatmin edici bir seviyede; başta sağlık, eğitim, kültür olmak üzere kamu hizmetleri ve sosyal hizmetler ihtiyacı karşılayacak düzeyde sağlanabiliyorsa; ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü güvence altına alınmışsa, ekonomi sürdürülebilir bir rotaya oturmuşsa, demokratik standartlar yeterli düzeydeyse, o toplumu kalkınmış (müreffeh) bir toplum saymak mümkündür. Kalkınmış toplum, millî geliri yüksek toplum değildir. Ekonomik büyümeyle kalkınma arasında doğru yönde bir ilişki yoktur. Ekseri sanıldığı ve sunulduğu gibi, büyüme kalkınma değildir. Yüksek millî gelir düzeyi kalkınmışlığın, gelişmişliğin ölçüsü değildir. Zira büyüme, skandal düzeyde sosyal eşitsizlik ve doğal çevre tahribatı sayesinde sağlanmış olabilir; şimdilerde olduğu gibi... Lakin, herkes kalkınmadan aynı şeyi anlamaz. Kapitalizm dahilinde gerçek bir kalkınma mümkün değildir. Zira, kapitalizm eşitsizlik, sömürü, baskı ve doğa tahribatına neden olmadan var olamaz, yol alamaz. Onun için neyi hangi zemin üzerinde tartıştığını bilmek önemlidir. Türkiye yüzyıldır kalkınıyor, ilerliyor, terakki ediyor ve tüm gösterge ışıkları kırmızıda. Hiçbir temel sorun asgari düzeyde bile çözülebilmemiş değil. Sermaye büyüyor, işsizlik, yoksulluk, sefalet ve doğa tahribatı derinleşmeye devam ediyor. Aslında bu kafayla bir kurtuluş ihtimali yok. Vakitlice kapitalizmden çıkmak, ekososyalist paradigmayı esas alan bir rotaya girmek gerekiyor.

Küreselleşme ve yeni sömürgecilik

Hocam, yeri gelmişken küreselleşme kavramını da sormak istiyorum. “Vahşi”, “barbar”, “gelişmekte olan”... zincirinde nereye oturuyor “küreselleşme” kavramı? Küreselleşmeyi yeni sömürgecilik olarak tanımlamak yanlış olur mu?

– Yeni sömürgecilik, II. Emperyalist Savaş sonrasının sömürgeciliğine verilen ad. Fakat 1980 sonrasında neoliberalizmin dayatılmasıyla, şeylerin seyri farklı bir mahiyet alıyor. Aslında neoliberal dayatma 1980’den itibaren görünür oluyor ama 1990’larda reel sosyalizmlerin çöküşüyle, sermayenin saldırısı ikinci bir ivme daha kazandı. Tabii emperyalizm dememek için küreselleşme diye bir şey uydurdular. Bunun anlamı, sorunlar ancak küresel planda çözülebilir demekti. Her bir ülkenin işçi sınıfı diğerlerinin rakibi haline getirildi. Ücretler, sosyal haklar, kamu hizmetleri aşındırıldı; ne var ne yoksa özelleştirildi, müşterekler yağmalandı. Tabii sosyal kötülükler derinleşti, ekolojik yıkım aldı başını gitti. Özetle küreselleşme, emperyalizmin 1990’lardan sonrasının yeni adıydı; daha fazlası değil. Artık metalaşmamış, paralılaşmamış, soysuzlaşmamış, dejenere edilmemiş bir şey kalmadı. Coca-

Cola'nın, Marlboro'nun, cep telefonunun, vs.nin ulaşmadığı bir yer yok. Samir Amin 2014'te ODTÜ'ye bir konferans için gelmişti, ertesi gün Ankara Kalesi'ne gitmiştik. Birkaç arkadaş da bize eşlik ediyordu. Bir kafede dünyanın hâl-i pürmelalini konuşurken, sıra tüketim saçmalığına geldiğinde, ben cep telefonu müptelalığına karşı bir şeyler söyleyince Samir Amin, "Sen ne diyorsun, ben Amazonlar'a gittim. Adamın şeyinde don yok ama elinde cep telefonu vardı," demişti. Yalnız haksızlık da etmemek gerekiyor, zira sistem cep telefonunu zorunlu bir ihtiyaç haline getirmiş durumda. Artık cep telefonsuz yapamazsın.

Tartışmasız, kapitalizm, mantık olarak, ilk ortaya çıktığı dönemlerde de ticaret kapitalizmi merhalesinde de küreseldi. Sanayi Devrimi olduğunda da küreseldi. Ama bir kavram olarak küreselleşme görece yeni, hayli yeni. Demin siz de dediniz, kapitalizm sürekli genişlemek, ilerlemek, pre-kapitalist yapıları kapitalist hale getirmek zorunda; yatay ve dikey genişlemek, genişlemek zorunda. Bir anlamda bisiklete benzetebiliriz kapitalizmi; dengede durabilmesi için pedallarının sürekli çevrilmesi gerekiyor. Gitmeden, sürülmeden, pedalları çevrilmeden –sizin kelimelerinizle yatay ve dikey olarak derinleşmeden– dengede durması mümkün değil. Ona doğduğu ilk andan itibaren küresel bir veçhe veren de bu özelliği zaten. Kavram olarak küreselleşme İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde de mevcut değil, çok daha yeni bir kavram ama; küreselleşme dediğimiz kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrasının Bretton Woods kurumlarıyla; IMF, Dünya Bankası, NATO, Birleşmiş Milletler gibi kurumlarla ilişki içerisinde düşünebilir miyiz?

– Bir fark var: İkinci Savaş sonrasında sözünü ettiğin kurumlar elbette dünya ekonomisinin gidişatında önemli bir işlev görüyorlar ama hâlâ işler ulusal ekonomiler dahilinde kotarılıyordu. Henüz *libérelisation* [liberalleşme], *privatisation* [özeleştirme] ve *dérégulation* [kuralsızlaştırma] dalgası ortada yoktu. Sermaye öyle istediği zaman istediği yere gidemiyordu. 1980 ama asıl 1990 sonrasında artık dünyanın her bucağı sermaye için gül bahçesi haline geldi. Bilindiği gibi, liberalizasyon, sermayenin hareketini sınırlayan tüm engellerin ortadan kaldırılması; özeleştirme, kamuya ait ekonomik kurumların-işletmelerin, kamu hizmetlerinin ve müştereklerin, herkesin olanın özel sermayeye, kapitalistlere peşkeş çekilmesi demektir. Kuralsızlaştırma da kamu yararı gözetken uygulamalara son vermek, sermayenin işini kolaylaştırıcı önlemler almak demek. Aslında bu üçü, emekçi çoğunluğa savaş ilan demektir ama, ideolojik kölelik gerçek amacı gizlemeyi başarıyor. İşte, şimdilerde "Küresel Köy" denilenin manzarası böyle.

Evet, “Global Village”, Marshall McLuhan diye Kanadalı bir yazarın icadıydı.

– Küreselleşme çağında dünya, sermaye için dikensiz gül bahçesi haline geldi. İsteddiği yere istediği zaman giriyor, istediği yerden istediği zaman çıkıyor! Vizeye tabii değil. Gerçi sermaye dünyayı vizesiz dolaşılıyor ama işçi sınıfı, daha doğrusu “yeryüzünün lanetlileri” için vize baskısı artmaya devam ediyor. Ve sınırlar sadece tel örgülerle değil, yüksek duvarlarla korunuyor. Ortadoğu’da, Afganistan’da, Afrika’da peydahlanan emperyalist savaşlar sonrası mültecilere reva görülen utanç verici uygulamalar ortada. İster savaş mültecisi ister ekonomik mülteci, isterse ekolojik mülteciler olsun, utanç verici manzaralar herkesin gözü önünde sürekli tekrarlanıyor. Aslında bu mülteci dramı, burjuva uygarlığının çapı ve burjuva hümanizmi denilen aldatmaca hakkında da bir fikir veriyor. İşin esası bidayetden itibaren pek değişmedi aslında. Küreselleşme, küresel köy şarkıları gerçek durumu gizlemeyi artık başaramıyor.

Hocam, bir konferansınızda küreselleşmenin mucizevi bir kavram gibi kullanıldığından bahsettiğinizi hatırlıyorum. Hatta *Alice Harikalar Diyarı’nda* kitabındaki Alice’i şaşırtıp Kupa Kızı Kraliçesi’ni heyecanlandıracak kadar iddialı bir sözcük diyorsunuz ve kullananın istediği anlamı rahatlıkla yükleyebileceği, aslında muğlak, müphem bir kavram olarak kullanıldığından da bahsediyorsunuz. Bu alegoriyi bir yazınızda da kullanmıştınız. Aslında benim buradan anladığım, küreselleşmenin her derde deva, her boşluğu doldurabilen bir joker-kavram haline getirildiği. Bir dönem bu küreselleşmenin dünyayı sonsuza kadar değiştirecek mucizevi bir şey olduğu düşünülüyordu. Fukuyama, *The End of History and The Last Man*’de de bunun altını çiziyordu: Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra artık zaten bir piyasa ekonomisi var ve bütün dünyada artık tarihin sonu geldi, bütün dünya bu piyasa ekonomisine dönecek falan diyordu. Taner Timur Hoca doktora derslerinde Fukuyama’yı şiddetle eleştirirdi, *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi* kitabında bunu detaylı olarak yazdı. Şimdi bu tarihin sonu düşüncesi bırakın eleştirilmeyi, artık ciddiye bile alınmıyor; ya da daha çok “The end of ‘The End of History’” [tarihin sonunun sonu] olarak kullanılıyor. Bizim açımızdan da –Türkiye’yi düşünecek olursak– biz bu kavramı, *Alice Harikalar Diyarı*’ndaki Alice’i de şaşırtan kavramı Türkiye için nereye koyabiliriz? Özellikle, Türkiye’deki özelleştirme, sanayileşme ve Batılılaşma ile ilintili olarak ele aldığımızda küreselleşmeyi Türkiye’de, Türkiye’yi küreselleşmede nereye koyabiliriz?

– Şimdi bu tarihin sonu meselesiyle ilgili şunu söyleyeyim. Sovyet sistemi çökünce dediler ki, artık başka bir seçenek, bir alternatif imkânı yok. Kapita-

lizm dışında insanlığın bir ufkü, bir geleceği yok dediler. Eğer öyleyse, kapitalizm dışında bir çözüm aramanın da bir manası yok! Bu, kapitalizme mecbursunuz demeye geliyordu. Piyasa ekonomisi-liberal demokrasi evliliğinden doğacak çocuk geleceğimizezdır dediler. İyi de küreselleşen ne, ne için? Demokrasi diye pazarlanan oyun kimin için ne anlama gelebilirdi? Aslında belirli bazı kesimler gaza getirilse de Fukuyama'nın yazdıklarının hiçbir karşılığı yoktu. Zaten olmadığın görölmesi için fazla zaman da gerekmedi. Vah-şî kapitalizme eklemlenen demokrasi oyunuyla nereye varıldığı da zaten ortada. Fakat şimdilerde artık o kadarı bile küresel oligarşîye fazla geliyor. Şu an itibariyle 1648 Westfalya Barışından beri oluşagelen uluslararası hukuk da *bypass* edilmiş durumda. Güya insanî yardım, koruma zorunluluğu, demokrasi götürme, vs. gerekçelerle istedikleri ülkeyi çökertiyorlar, iç savaş peydahlıyorlar, doğal kaynaklarına doğrudan el koyuyorlar. Türkiye'nin küreselleşme çağında nereden nereye geldiğı ortada değil mi?

Küreselleşmenin, enternasyonalizm ve üniversalizm kavramlarından farkı ve bu kavramlarla olan benzerlikleri nedir?

– Çok temel farklar var tabii ki. Enternasyonalizm ezilen sınıfların bir kavramı üniversalizm yükselen burjuvazinin kavramı, küreselleşme ise emperyalizmin, küresel finans oligarşisinin kavramı. Herkesin kavramı kendine dönecektir! Zaten enternasyonalizm kavramının ne zaman ortaya çıktığına bakmak, aslında ne olduğu, neyi ifade ettiğini göstermeye yeter. Enternasyonalizm, işçi sınıfının bir politik özne olmaya başladığı 1860'lı yıllara kadar geri gidiyor. Ve geride dört enternasyonal var. Eğer, başta işçi sınıfları olmak üzere ezilen-sömürölen sınıfların bir geleceğı olacaksa, o enternasyonalizmden geçerci. Enternasyonalizm nihai çözümün, nihai kurtuluşun ancak ulusal sınırların ötesinde olduğu tespitine dayanıyor. Tabii milliyetçilik ve şovenizm karşıtlığı da demektir, savaşlara karşı olmak demektir. Ortak bir insanlık geleceğini hedeflemektir. Üniversalizm, dünya ölçeğinde geçerliliğı olan fikirler demek. Farklı üniversalizmler var. İşte, dinlerin vazettiğı üniversalizm, politik üniversalizm, felsefi üniversalizm... Küreselleşmeyse doğrudan kapitalizmi, ekonomiyi angaje eden bir kavram. Aslında orada söz konusu olan, dünyanın dört bir bucağını sermayenin etkinlik alanı haline getirmek demek. Orada ideolojik, politik, felsefi kaygılar söz konusu değil. Ezilenlerin enternasyonalizmi, kategorik olarak antiküreselleşmeci olmak zorunda.

Kalkınma kavramı: Tıkanmış kalkınma ve sürdürülebilirliği imkânsızlığı

Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü kitabınızda kalkınma kavramının semantik geri planını da tartışıyorsunuz. *Çığırından Çıkış Bir Dünya'da* da ilerleme kavramını tartışmaya açıyorsunuz ve onu burjuva uygarlığının laik dini olarak tanımlıyorsunuz. Bu semantik geri planı da düşünerek ilerleme, gelişme, kalkınma kavramlarının farklarını ve benzerliklerini nasıl özetleyebiliriz? Yenileşme yine burada, bu semantik geri planda tartışılan kavramlardan.

– Aslında bütün bu kavramların genel bir çerçevede aynı ortak içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. İlerleme, Aydınlıklar [*Lumières*] Çağı sonrasında, Modernite Devrimi sonrasında bir kavram. Fakat kapitalizm, modernitenin içini boşalttığı için, reel dünyada reel bir karşılığı pek olmadı maalesef. Modernite Devrimi öncesinde ileriye değil geriye bakmak esastı. Esasen o dönemlerin hâkim düşüncesi kadere inanmaya dayanıyordu. Dolayısıyla ileriye dönük bir şey tasavvur etmek söz konusu bile değildi. Bu yüzden Modernite Devrimi, insanlık ve uygarlık tarihinde önemli bir kırılma noktası ve hayırlı bir kopuş demeye geliyordu. Bilindiği gibi modernite; insan bireysel ve kolektif olarak tarihi yapar; aklıyla şeylerin, toplumsal sürecin seyrini değiştirebilir, demektir. Modernite, insanın emansipasyonunu, kuruluşunu, özgürleşmesini, potansiyel bir olasılık haline getiriyordu. Dolayısıyla ilerleme; önümüze, ileriye bakmayı potansiyel bir olasılık haline getiriyordu. Başka bir ifade ile modernite, geleneksel kutsallığın aşılması demektir.

Fakat ilerlemeciliğin vaatleri gerçekleşmedi. Kapitalizm dahilinde de zaten öyle bir şey asla mümkün olmazdı. Giderek ilerleme ideolojisi, kapitalist çağın laik dini haline geldi. Dinler bu dünyada olup bitenleri önemsizleştiriyor. Bu dünyadaki kısa yaşamın zorunlu, geçici, kısa bir durak olduğunu söylüyor. Eğer öyleyse çekilen acılar, katlanılan kötülükler, maruz kalınan haksızlıklar da önemsizdir. Nasıl olsa o kısa parantez kapanacağına göre... Velhasıl, bu fani dünya, öteki dünyaya bir hazırlıktır. Eğer öyleyse, herkesin kaderine boyun eğmesi gerekir. İlerlemecilik de aynı şeyi başka türlü meşrulaştırdı: Önemli olan geleceğin mutlu günleridir ve o geleceği hak etmek için çekilen acılar, katlanılan kötülükler ödenmesi gereken bedeldir. Lakin bir şey vardı: İlerleme ideolojisinin vaat ettiği mutlu gelecek artık ufukta bir çizgiydi; yaklaşıldıkça uzaklaşan bir çizgi... İşte yüzyıllardır sayısız vahşet, sömürü, yıkımlar, savaşlar, katliamlar, jenositler, sömürgecilik, emperyalizm bilim ve ilerleme adına böyle meşrulaştırıldı ve dayatıldı. Aslında *Aydınlanma Felsefesi'nin* vaat ettiği evrensellik; çelişik olarak, Avrupa-merkezciliği,

Avrupa sömürgeciliğini, emperyalizmini ve yıkıcılığını en azından Batılıların gözünde meşrulaştırdı.

O halde sorun nasıl ele alınmalı, nasıl tartışılmalıdır? Eğer ilerleme ideali gerçekten özgürleştiriciyse, insanın emansipasyonunu sağlıyorsa, bir anlam ve değer taşıyabilir. Geride kalan dönemde yaşananlar, ortaya çıkan sonuçlar, ilerleme ideolojisinin vaatlerinin gerçekleşmenin uzağına savrulduğunu gösteriyor. O kadar da değil, tam bir yıkıcılığa dönüşmüş bulunuyor. Başka türlü söylersek, ilerlemeyle bilimsel-teknik buluşlar arasında ileri sürüldüğü, varsayıldığı, inanıldığı gibi bir özdeşliğin, bir aynılığın olmadığı artık ortaya çıkmış bulunuyor. Velhasıl bilimsel-teknik ilerlemenin, insanı yabancılaşmadan kurtarmanın yegâne ilacı olduğuna dair inancın reel dünyada bir karşılığı yok. Aynı şekilde bilimsel-teknik gelişmeyle, sosyal gelişme ve refah arasında da bir özdeşlik yok. Bilimsel-teknik ilerlemeye toplumsal yaşamda bir iyileşme/güzelleşme eşlik etmiyor.

Kalkınmaya gelirsek; kalkınma asıl II. Emperyalist Savaş sonrasının bir kavramı. İşte gelişmiş, kalkınmış ülkeler var; bir de geri, azgelişmiş ülkeler var. O halde azgelişmişleri kalkındırmak, dünyanın zenginliğine ortak etmek gerekir. İyi de ne olmuş, nasıl olmuş da birileri kalkınmış, diğerleri geride kalmış? Bu soru asla tartışma konusu yapılmıyor, gündeme gelmiyor. Eğer gelirse, birinin kalkınmışlığıyla, diğerinin geri kalmışlığı arasındaki belirleyicilik ilişkisi açık edilmiş, afişe edilmiş olurdu. O zaman, siz de bizim yaptıklarımızı yaparsanız, bizim geçtiğimiz yollardan geçerseniz, bizim önerilerimizi uygularsanız, bizim gibi kalkınırsınız dediler. Bu yüzden aslında kalkınmacılık retoriği; sömürgeciliği, kolonyalizmi, yeni kavramlar ve söylemlerle yeniden üretmekten, sürdürmekten ibaretti. Aradan geçen zamanda öyle olduğu anlaşıldı. Kalkınma bir retorik olmanın ötesine geçemedi. Kapitalist dünya sisteminin merkeziyle çevresi arasındaki ilişkinin mahiyeti, özü itibarıyla değişmeden devam etti. Tabii ki yeni kavramlar, yeni söylemler, yeni bir retorikle... Zaten şimdilerde kalkınma kavramı da kullanımdan düştü. Artık revaçta olan kalkınma değil büyüme; büyümenin ne olduğu da ortada. Fakat Türkiye'nin siyasetçileri, akademi taifesi, burjuva medyası muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkma perspektifini dillendirmeye devam ediyorlar. Tabii muasır medeniyetin aslında ne olduğunu, ne demek olduğunu sorun etmeden... Velhasıl hedef, ufukta bir çizgi ki, siz yaklaştıkça o uzaklaşıyor.

Kalkınma kavramına yakından baktığımızda bu kavramın anatomisini nasıl çizebiliriz?

– Kalkınma, dediğim gibi, bizim peydahladığımız bir kavram değil. Başkalarının, emperyalist cenahın bir kavramıydı ve şimdilerde çoktan kulla-

nımdan düştü. Mesela senin üniversitende son on yılda kalkınmaya dair kaç yüksek lisans tezi, kaç doktora tezi yazıldı? Artık akademinin de siyasetin de gündeminde olan bir şey değil. Kalkınmanın yerini sürdürülebilir kalkınma aldı ama ortada sürdürülebilirlik diye bir şey yok. Biliyorsun, bir kelimenin veya kavramın önüne konan niteleme sıfatları, kafa bulandırmak, bir şeyi olduğundan farklı göstermek, ideolojik manipülasyon yaratmak içindir. Eğer gerçekten kalkınma olsaydı, o kavramın reel dünyada bir karşılığı olsaydı, önüne “sürdürülebilir” niteleme sıfatı konur muydu? “Sürdürülebilir Kalkınma” 1987’de ünlü Brundtland Raporu’yla²³ sahneye çıktı ve 1992 Rio Zirvesi’nden²⁴ sonra da müthiş bir kullanıma ulaştı. O kadar ki, artık önüne sürdürülebilir gelmeyen bir şey yok gibi. Sürdürülebilir söylemi seyirciyi oyalama işlevi görüyor. Daha önce de defaatle söylediğim gibi, eğer gerçekten sorunları anlamak, bilince çıkarmak gibi bir niyetin, hedefin varsa, işe kapitalizmi sorun ederek başlayacaksın. İyi de ne yapıyor? Kapitalizm yok sayılıyor, olup bitenler insanlığın normal hali sayılıyor. Bu bir şeyi, olmadığı yerde aramaktır. Üretim artacak, ekonomi büyüyecek ve sorunlar çözülecek. Eğer öyle olsaydı iş ne kadar kolay olurdu. Aslında tam tersi doğru. Bugün büyüme, dar bir azınlığı zengin etme pahasına yaşamın temelini aşındırmaya devam ediyor. Velhasıl, neden söz ettiğini bilmek önemlidir denecektir.

Siz bu konuya da, kalkınma kavramının çekiciliğini yitirmesine de yer veriyorsunuz çalışmalarınızda. Kavram 1950’li, ‘60’lı yıllarda...

– Evet evet, 1950 sonrasında ama asıl 1960’ta herkesin dilindeydi, çok revaçtaydı.

...Evet, özellikle yeni bağımsızlık kazanan devletlerle birlikte oldukça popüler ama, ‘70’li yılların özellikle ikinci yarısı geçildikten ve Keynesyen

23 Brundtland Raporu: Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nun 1983 yılında aldığı bir kararla kurulan ve Norveç Başbakanı Gro Harlem Brundtland başkanlığında İtalya, Suudi Arabistan, Zimbabve, Almanya, Hindistan, Çin, Japonya, Kanada ve diğer bazı ülkelerin temsilcilerinden oluşan bir grubun hazırladığı “Ortak Geleceğimiz” ismini taşıyan rapordur. Rapor genel olarak çevre sorunlarının gelişmiş-azgelişmiş bütün ülkelerin insanlarını, bütün yerküreyi tehdit ettiğini ve dünyadaki krizlerin birbiriyle bağlantılı olduğunu, çevre sorunlarının diğer sorunlardan ayırt edilemeyeceğini belirtmektedir.

24 Rio Konferansı (Zirvesi): BM üye ülkeleri, dünyanın karşı karşıya geldiği çevre sorunlarının (iklim değişikliği, ozon tabakasının incilmesi, hava kirliliği, küresel ısınma...) küresel birer sorun oldukları gerçeğinden hareketle bu sorunların tüm ülkelerin katılımını ve her düzeyde ortak eylem programları gerektirdiği fikrinden hareketle Aralık 1989’da (Karar 44/278) Rio Konferansı’nın düzenlenmesine karar vermişlerdir. Bu Hazırlık Komitesi’nin bu çalışmalarına Türkiye Çevre Bakanlığı düzeyinde katılmış, bu bakanlığın önderliğinde bir araya gelen ilgili kuruluşların temsilcilerinden oluşturulmuş bir ulusal komite de Rio Konferansı öncesinde işbaşı yapan Hazırlık Komitesi’ne dahil olmuştur. 3 Haziran 1992 tarihinde altmış dört devlet, kırk altı hükümet başkanı ve sekiz başkan yardımcısı ile çok sayıda delegenin katılımı ile 14 Haziran 1992 günü sona ermiştir.

politikanın iyiden iyiye gözden düşmesinden sonra kalkınma kavramının sadece siyasette değil, akademide de gözden düştüğünü belirtiyorsunuz.

– Daha önce de söyledim; hem akademinin ve hem de siyasetçilerin, medyanın ilgi alanı dışına çıktı.

...Mesela neoliberal tartışmalarda da kalkınma kavramının birincil öneme sahip olmadığını vurguluyorsunuz...

– Mesela benim doktora öğrenciliğim zamanında en çok akademik çalışma yapılan temalardan biri kalkınma, azgelişmişlik, Üçüncü Dünya sorunları idi. Şimdi revaçta olan küreselleşme şarkıları ama artık onun da sonu gelmekte. Sesler eskisi gibi gür değil.

Kalkınma iktisadı, kamu iktisadı teşekkülleri vs. dersleri vardı benim zamanımda da üniversitede hocam.

– Bak Mete, üniversitelerin müfredatı kapitalizmin gelişme seyrine uyumlanarak yol alıyor ve şimdilerde kalkınmadan söz edene rastlamazsın.

Hocam bu neo-Marksist teorilerin, Bağımlılık Okulu’nun azgelişmişliğe, kalkınmaya vs. bakışını siz, kalkınma iktisadının yükselişinde-düşüşünde analiz ediyorsunuz, tartışıyorsunuz. Paul Baran’ı, Immanuel Wallerstein’in eşit olmayan gelişimini, Samir Amin’in tıkanmış kalkınma düşüncesi ni vs... Siz de bunun, bu Bağımlılık Okulu’nun Türkiye’deki önemli temsilcilerinden birisiniz, bu okulun içerisinde yer alıyorsunuz, onun da altını ayrıca çizmek gerekiyor. Siz nasıl değerlendiriyorsunuz Bağımlılık Okulu’nu; özellikle azgelişmişliğin nedenleri, tıkanmış kalkınma, eşit olmayan değişim gibi kavramların etrafında konuşacak olursak, sizin Bağımlılık Okulu’na bakışınız nedir? Biz –öğrencileriniz, okuyucularınız– sizi Bağımlılık Okulu’nda nereye yerleştirebiliriz?

– Doğrusu kendimi hep o ekip içinde gördüm. Fakat işte “dörtlü çete” (Samir Amin, Immanuel Wallerstein, Arghiri Emmanuel, André Gunder Frank) denilen teorisyenler içinde en yakın ilişkide olduğum Samir Amin’di. Samir Amin, daha önce sözünü ettiğim doktora tezinden itibaren, kapitalizmi bir dünya sistemi olarak görüyordu. İlerleyen dönemde de tüm yaşamı boyunca o tezi daha da geliştirmeye, zenginleştirmeye adanmış ömrünü. Biliyorsun, benim onunla ilişkim sadece entelektüel planda bir ilişki değildi. Yakın dostluğumuz vardı. Samir Amin, Wallerstein’den önce dünya sistemi tezini formüle etmiş bulunuyordu. Oradaki düşünce de temelinde, kapitalizmin eşitsiz gelişmiş ulusal kapitalizmlerin bir toplamı olarak değil, ancak bir dünya sistemi olarak anlaşılabilceği temel tespitine dayanıyordu. Elbette o dörtlünün her birinin kendine özgü görüşleri ve yaklaşımları vardı ki, her konuda ay-

nı görüşte olmaları da gerekmiyordu. Şimdi geriye dönüp baktığımda, dörtlünün sosyal düşünceye çok önemli katkılar yaptığını söyleyebilirim. Tabii söz konusu temalara kafa yoran sadece onlar değildi ama onların çok önemli bir yeri vardı. Doğrusu kendimi hep Samir Amin'in öğrencisi olarak gördüm. Samir Amin bir iktisatçı, bir politolog, bir sosyolog, bir filozof, bir tarihçi değildi; aynı Marx gibi o da bütün bunların üstünde konumlanmıştı veya bunların hepsiydi. Realitenin ancak bir bütünlük içinde anlaşılabilceğinin farkındaydı. Kendini Marx'ın öğrencisi sayıyordu ama Marx'ta durmadan, onun öğretisini ileriye taşıyarak... O şöyle diyordu: "Benim için Marksist olmak ne kadar eşitsiz bir güçle başlanmış olursa olsun, yine de Marx'ın başlattığı çalışmayı sürdürmek demektir. Marx bir mürşit, bir peygamber değildi; gerçekliğin ve onun okunmasının radikal eleştirisini yapma ihtirasıyla tütettiği tüm sonuçlar da onun teorisinin mutlaka doğru ve nihai şeyler olduğu anlamına gelmezdi. Onun eseri kapalı bir teori değildi. Marx, kıyası olmayandı, zira başlattığı radikal eleştirinin de kıyası yoktu. Her zaman eksikti ve her aşamada kendi kendisinin eleştirisi gerekiyordu [formüle edilmiş Marksizmin her yeni durumda kendi kendini eleştirme gereği]. Bu da demektir ki, reel sistemin yeni bilgi alanlarını ortaya çıkardığı her durumda, yeni eleştiri alanlarının açılması doğaldır ve dolayısıyla radikal eleştirinin kendisini durmadan zenginleştirmesi ve derinleştirmesi zorunludur." Samir Amin, Marx için "kıyası olmayan" diyordu. Doğrusu Samir Amin'in de kıyası yoktu.

Samir Amin'in "Tıkanmış Kalkınma" kavramı üzerine konuşabilir miyiz? Bu sizin de kitabınızda değindiğiniz, yer verdiğiniz bir kavram. Tıkanmış Kalkınma kavramını Türkiye ekseninde ele alırsak neler söyleyebilirsiniz bununla ilgili?

– Şimdilerde kalkınmanın bir kavram, bir söylem olarak bile sahneyi terk ettiği bir zamandayız. Dönem uyumlanma, küreselleşme denilene uyum sağlama zamanı. Burada uyum denilenin karşı taraftaki, emperyalist kamptaki anlamı, sermayeye yeni değerlenme alanları açmak demek. Kalkınmanın tıkanması kaçınılmaz, zira söz konusu olan, hiyerarşi üreterek yol alabilen bir sistem. Birinin zenginleşmesi diğerinin yoksullaşmasıyla mümkün, yoksuldan zengine kaynak akışıyla mümkün. Daha önce de söylediğim gibi, kalkınmadan herkes aynı şeyi anlamıyordu zaten. Tabii bir şey daha var: Kapitalizm yükselişini sürdürürken, bazı şeyleri tolere etmek, ufak tavizler vermek de mümkün hale geliyor ama, kriz kendini dayattığında artık söylem de değişiyor. Eğer sistemin hâkim merkezlerinin zenginliği piramidin tabanındakielerin kaynaklarına, zenginliğine el koymaya dayanıyorsa, ne yapıp edip o eşitsiz statükoyu sürdürmek isteyeceklerdir ki, o zaman senin o eşitsiz ilişkiler bütünü dahilinde bir geleceğin yok demektir.

Fakat, bu soruyla ilgili bir şey daha söyleyeyim. Tıkanan sadece kalkınma değil... Artık sistemin tamamı tıkanmış bulunuyor. *Çöküş - Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme* başlığını taşıyan kitabımda, bir bütün olarak kapitalist dünya sisteminin neden artık kendini yeniden üretmekte zorlandığını, neden genel bir sürdürülemezlik durumu ortaya çıktığını anlatmaya çalıştım. Neden burjuva uygarlığının kritik eşiğe gelip dayandığına açıklık getirmeye çalıştım. Bizim taraftakiler güya uyum sağlamaya çalışıyorlar ama artık uyumlanılmak istenenler cephesinin de başka bir şey yapma zamanı gelip çattı. Uyumlandırırların da uyumlanmaya ihtiyacı var. Burjuva uygarlığı yolun sonuna geldi; artık hem iç ve hem de dış sınırına dayandı. Bizat kendi işleyişinin bir sonucu olarak iç sınırına, ekolojik sorunlar yüzünden de dış sınırına dayandı. Yolun sonuna geldi. Artık hiçbir şey eskisi gibi değil. Velhasıl, yeni paradigmanın oluşturulması gereken bir zamandayız. Eski yöntem ve araçlarla yola devam etmenin mümkün olmadığı bir zamandayız artık.

Uygarlık krizinden çöküşe, kapitalizmin nihai sınırları

O halde hangi durumda bir çöküşten söz edilebilir?

– Eğer bir sosyal sistem, bir sosyal formasyon, bir üretim tarzı, bir uygarlık, verili yasal-kurumsal çerçeve dahilinde, toplumun temel ihtiyaçlarını – işte su, gıda, giyim, güvenlik, konut, sağlık bakımı, vs.– karşılayamaz duruma gelmişse, artık orada krizden değil, çöküşten söz etmek gerekir.

Hocam bu çığırından çıkmış dünyada ilerlemeyi, burjuva uygarlığının laik dini olarak ele alıyorsunuz.

– Evet, aynen öyle.

Hatta Horkheimer'dan, "Akıl Tutulması"ndan örnek veriyorsunuz ve "İlerleme doktrini doğrudan, doğruya doğa üzerindeki düşüncesini mutlaklaştırır," deyip oraya bağlıyorsunuz. Kalkınma kavramına son analizde –burjuva ideologların tartıştıkları anlamda değilse de– olumlu bir anlam yükleniyor. Peki, ilerlemeyi burjuva uygarlığının laik dini olarak tanımlarken, kastettiğiniz nedir?

– Daha öncede söyledim. Sana diyor ki "Sabret, ilerde her şey güllük gülistanlık olacak!" Diyor ki, "Bugün sineye çektiğin kötülükler, sıkıntılar, gelecekteki güzel günler için ödemek zorunda olduğun bedeldir." Bunun geleksel metafizikten ne farkı var? Büyük dinler de, "Bu dünyada yaşanan kötülükler önemsizdir, aslolan cennetteki sonsuz mutluluktur," demiyor muy-

du? İlerleme ideolojisi ondan farklı olarak ne diyor: “Nihai kurtuluş, sonsuz mutluluk bu dünyada mümkündür ama ilerde, gelecektir”. Ancak o gelecek, niye bir türlü gelmiyor. Aslında her şeyden önce sorun edilmesi gereken, burjuva uygarlığının laik dini, derin çekirdeği olan liberalizmdir.

Ekolojik bir yıkıma doğru sürüklendiğimiz bir çağda sürdürülebilir kalkınma mümkün mü?

– Şöyle şimdi, sürdürülebilir kalkınma kalkınmanın yerini aldı; kalkınma da sömürgeciliğin yerini aldı. Esasen garp cephesinde yeni bir şey yoktu. Gerçekten kalkınma diye bir şey olsaydı, zahmet edip önüne sürdürülebilir niteleme sıfatı koymaya gerek kalmazdı. Söz konusu olan bir zorlama. Olmayan şeyi varmış gibi gösterme çabası, zorlaması. Daha önce de söyledim, sürdürülebilir kalkınma bir oksimor. Fransızca *oxymore*, biliyor-sun yan yana getirilmesi caiz olmayan iki kelimeyi yan yana getirmeye deniyor. Aslında bu, “bu iş yürümüyor”un itirafı; daha fazlası değil. İkinci Savaş’tan sonra sömürgeciliğin doğrudan versiyonu tasfiye edilince, yeryüzünün lanetlilerine bundan sonra kalkınacaksınız dediler. Elbette onların öyle haklı bir talebi vardı. İşler yürümez hale gelince, ideolojik bir manipülasyona giriştiler; sürdürülebilir kalkınmayı peydahladılar. Şahsen, baştan itibaren bu söylemin ideolojik bir manipülasyon olduğunu söyledim. Yeni bir oyalama, aldatma girişimi olduğunu, kapitalizm dahilinde eğer kalkınma olmuyorsa, sürdürülebilir kalkınmanın da olmayacağını söyledim hep. Eğer, kapitalizme dair yaratılmış, uydurulmuş safsataların dışına çıkabilirsen, önünde yeni ufuklar açılır. Aslında öyle bir söylem peydahlamak zorunda kalmak, “bu işin yürümediğinin” itirafıydı. Sen sürdürülebilir dedin diye neden sürdürebilir olsun? Nitekim o kavramın ortaya atıldığı günden sonra tüm alanlarda; ekonomik, sosyal, ekolojik tablo bozulmaya devam etti. Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Komisyonu, [The World Commission on Environment and Development-WCED), Norveç’in eski başbakanı [Gro Harlem] Brundtland başkanlığında bir komisyon oluşturmuştu. O komisyonun hazırladığı “Ortak Geleceğimiz” başlıklı rapor 1987’de yayınlandı. İşte sürdürülebilir kalkınma, o raporda telaffuz edildi ilk defa. 1992 Rio Dünya Zirvesi’nden sonra hızla yaygın bir kullanıma ulaştı. Artık herkesin ağzındaydı.

Siz zaten bir makalenizde Rio’dan sonra veya sürdürülebilir kalkınma, sürdürülemez kalkınma diye de soruyorsunuz zaten.

– İlki *Özgür Gündem*’de yazılmış bir yazı olabilir. Fakat ilerleyen dönemde o konuda konferanslar da verdim. Panellerde sunum da yaptım.

Hocam bu Türkçeye sivil toplum kuruluşları olarak da çevrilen –siz “NGO” olarak kullanmayı tercih ediyorsunuz– “non-governmental organization”ları küreselleşmenin ve neoliberalizmin bir yayılma aracı olarak ele alıyorsunuz. Bu konuya biraz değinebilir miyiz?

– Genel olarak o kuruluşlar birer ideolojik yanılsama yaratma, aldatma-oyalama araçları. Mete dostum, şimdi şöyle: Kalkınma ajansları peydahlandı ve kalkınma işi onlara havale edildi. Bu ne demek; kalkınmayı güya bir sivil toplum etkinliğine indirgemektir. Asıl amaç seyirciyi oyalamak. Aslında tam bir saçmalık ama bilene, sorun edene. STK’lar bir yerlerden, işte büyük şirketlerden, devletlerden, belediyelerden kaynak temin ediyor. O kaynağı kalkınma amacıyla kullanıyor, akıl veriyor, projeler üretiyor, vs... Peki aslında yaptıkları ne? Büyük sermayeye yeni değerlenme alanları açmak, bir de bir şeyler yapıyor izlenimi yaratmak; daha fazlası değil. Mete, sen benim bu STK [sivil toplum kuruluşları] lafı yüzünden üç yıl yargılandığımı biliyor muydun?

Hatırlayamadım hocam.

– Bilirsin, unutmuşsundur. Sanıyorum 2001 yılıydı. Gaziantep’te on beş günlük bir gazete çıkıyordu. Genel Yayın Yönetmeni Mehmet Boncuk²⁵ telefon etti. “Hocam, Ankara’ya gelsem bir söyleşi yapabilir miyiz?” dedi. Ben de, “Şu gün şu saatte Özgür Üniversite’ye gel,” dedim. Geldi ve uzun bir söyleşi yaptık. Sorduğu sorulardan biri de bizde şu sivil toplum örgütü – STK (NGO) denilen kurumlarla ilgiliydi. “Bak,” dedim, “STK’lar denilen bu örgütler iki çeşittir. Yukardan STK’lar, aşağıdan STK’lar. Yukardan STK’lar mülk sahibi sınıfların, burjuvazinin, küresel oligarşinin örgütleridir. Onlar tarafından kurulurlar, kurdurulurlar, araçlaştırılırlar, kullanılırlar. İşlevleri

25 Fikret Başkaya’nın bahsettiği bir anı *Fırat’ta Yaşam* gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Mehmet Boncuk’un 12 Mart 2001 tarihinde yaptığı ve “Sivil Toplum: Apolitizasyonun Aracı” başlığı ile yayımlanan röportaj ile ilgilidir. Bu haber üzerine Gaziantep İl Emniyet Müdürlüğü gazete hakkında Gaziantep Cumhuriyet Başsavcılığı’na suç duyurusunda bulunur. Suç duyurusunun ayrıntılarını Kürşat Bumin’in 28 Temmuz 2001 tarihinde *Yenişafak*’ta yer alan köşe yazısında da bulabiliyoruz. Bumin, köşe yazısında, gazete hakkındaki suç duyurusu metninin şu şekilde olduğunu alıntılarında: “Başkaya’yla yapılan söyleşinin başlığında, yazının içeriğiyle hiçbir ilgisi olmayan ‘Apolitizasyon Aracı’ başlığı kullanıldığı, yazının başlığında bölücü terör örgütü lideri Abdullah Öcalan’ın anımsatıldığı tespit edilmiştir.” Suç duyurusu üzerine Sulh Ceza Mahkemesi *Fırat’ta Yaşam* gazetesinin toplatılmasına ve gazetesinin Sorumlu Yazı İşleri Müdürü Halil Şahin ve gazeteci Mehmet Boncuk hakkında soruşturma başlatılmasına karar verir. Mehmet Boncuk ve Halil Şahin ifadelerinde, “Apolitizasyon ya da depolitizasyon kavramının Öcalan ya da Türkiye Cumhuriyeti’nin olmadığı dönemde kullanıldığını belirterek, bu sözcüğe atıf yapılarak suç duyurusunda bulunmanın, gazete toplatmanın ve haklarında dava açmanın temel hak ve özgürlüklere uymadığı gibi dilbilgisi kurallarına da uymadığını söylemişler. Adana Devlet Güvenlik Mahkemesi Başsavcılığı da “Röportajın başlığında Abdullah Öcalan’ın anımsatılmaya çalışılarak TCK’nın 312. Maddesi uyarınca, ‘Halkı din, dil, ırk ve mezhep farkı gözeterek ayrımcılık yapıldığı’ gerekçesiyle Fikret Başkaya hakkında dava açar.

ideolojiktir. Yanılsama yaratmak, kitleleri aldatmak için sahadadırlar. Bir de emekçi kitleler, ezilen-sömürülen sınıflar, yeryüzünün lanetlileri tarafından kurulanlar vardır ki, işte gerçek STK onlardır. Ezilenlerin çıkarlarını gözetirler. Birinciler toplumu apolitize etmenin, depolitize etmenin araçlarıdır” me-alinde bir şeyler söyledim. Neyse, söyleşi yayımlandı. Mehmet bu söylediği-mi manşete koymuş, “Sivil toplum örgütleri apolitizasyonun aracıdır” diye. Birkaç hafta geçti geçmedi, Özgür Üniversite’ye vardığımda baktım masanın üstünde bir sarı zarf. Neden geldiğini hemen anladım ama nereden geldiğini bilmem mümkün değil. Meğer Adana Devlet Güvenlik Mahkemesi, terör örgütü propagandası yapmaktan hakkımda dava açmış. Gerekçeyi merak ediyor musun? “Apolitizasyondaki Apo’yla, Abdullah Öcalan ima ediliyor, terör örgütü propagandası yapılıyor,” diye. O davada apolitizasyonun ne demek olduğunu anlatmak için neler çektiğimi bir tek ben bilirim. Ve o dava üç yıl kadar sürdü. Şimdi beni yargılayan o soylu yargıçlar, dört yıl hukuk fakülte-sinde okumuşlar, ağır ceza yargıcı olmak için onca yıl harcamışlar, görüyor-sun beni ne ile yargılıyorlardı. Fakat gücüme giden bir şey var: O skandalı tek bir gazete, tek bir televizyon haber yapmadı, sorun etmedi. Özetle, yukarıdan STK’lar, neoliberal saldırıyı, küreselleşme denileni meşrulaştırmanın, dayatmanın, kitleleri aldatmanın araçlarıdır.

Hocam, zenginliğin olduğu bir dünyada yaşıyoruz. Mesela Katar şeyhinin hayatına, Suudi Arabistan prensinin hayatına, mesela milyarder insanların hayatlarına televizyonlardan, sosyal medyadan vs. bakıyoruz ve görüyoruz ki insanın aklının alamayacağı bir zenginlik var dünyada. Mesela Ali Ağaoğlu, oğlu kendisinden habersiz sürat teknesi aldı diye sinirleniyor, tekneyi parçalattırıyor; muhteşem bir sefahat, muazzam bir zenginlik! Sizin bir cümlemlerle devam etmek istiyorum izninizle: “Bu kadar zenginliğin var olduğu dünyada” diyorsunuz, “Neden bu kadar yoksulluk, bunca işsizlik, insan havsalasını zorlayan sefalet ve ahlâkî yozlaşma vardır?” *Çığırtından Çıkılmış Bir Dünya*’da sizin sorduğunuz soruyu ben size sorabilir miyim? Yine sizin cümlemlerinizle devam ediyorum: “Öyleyse sorun nedir?”

– Sorun şu; muazzam bir zenginlik var, fakat o zenginlik dar bir oligarşi tarafından gasp edildiği için de muazzam bir yoksulluk, işsizlik, açlık, muazzam bir sefalet, velhasıl muazzam bir eşitsizlik var. Tabii sadece bu kadar da değil, karnı doyanın da işi tıkrında değil. Süper zengin azınlığın dışında kalan oldukça geniş bir kitle de aslında yediğiyle zehirleniyor, o da devamlı doktora gitmek zorunda. Bu sistem sürekli eşitsizlik üreten, eşitsizliği derinleştiren bir sistem. Her ileri aşamada zengin-yoksul arasındaki açığı daha çok açılıyor ve zengin-yoksul uçurumu büyüyor. Başka türlü olması mümkün değil. Mesela, şu anda yirmi altı kişinin serveti, dünyanın öteki yarısı-

nın gelirinin yarısı kadar. % 1'in serveti % 99'un ki kadar. Epey oldu bir yazı yazmıştım; iş bitirici bir süper zenginin servetinin dökümünü yapmıştım. İnsan havsalasını zorlayan bir zenginlik... Adamın yatında helikopter pisti var. Herhalde sahip olduğu servet küçük bir ülkeyi yıllarca doyurmaya, yaşatmaya yeterdi. Mesela bizim kaçak sarayın günlük harcamasının ne kadar olduğunu tam bilen var mı? Öte yanda, geçen günlerde dört kişilik bir aile topluca intihar ettiler, öldüler.²⁶ Arkasından bir aile daha ama hepsi bu kadar değil. Şimdi mesela şöyle düşün, bir yanda cumhurbaşkanının bir dakikada harcadığını düşün, diğer yandan da iki olayda yoksulluktan intihar edenleri düşün. Özetle, her aşamada, kapitalizm zengin-yoksul kutuplaşmasını derinleştiriyor ve başka türlü olması mümkün değildir. Bir yanda insan havsalasını zorlayan bir zenginlik, diğer yandan yine insan havsalasını zorlayan sefalet, yoksulluk. Bu sürdürülebilir bir durum mudur? Evet, şu anda dünyada her dakikada on yaşın altında binlerce çocuk açlıktan ölüyor.²⁷ Yarın daha çok ölecek, öbür gün daha çok ölecek. Mesela alçaklar Yemen'de savaş çıkardılar. Zaten yoksul olan ülke harap oldu, resmen çöktü. Orada, o yoksul ülkede yaşanan dramdan bu dünyada kaç kişinin haberi var? İyi de neden yok? Anlı şanlı medya orada işlenen insanlık suçunu sorun eder mi? Yemen'deki dramdan dünya insanlığının haberi bile yok,²⁸ niye? Aslında Yemen'e bak, burjuva uygarlığının resmini orada görürsün, ama Yemen de bir istisna değil.

-
- 26 Fikret Başkaya'nın bahsettiği olaylardan ilki 5 Kasım 2019 tarihinde İstanbul Fatih'te, yaşları kırk sekiz ila altmış arasında değişen Cüneyt, Oya, Kamuran ve Yaşar Yetişkin adlı dört kardeşin siyanürle intiharları, diğer olay ise 9 Kasım 2019'da Antalya'da bir apartmanın sekizinci katında Selim ve Sultan Şimşek çiftinin çocukları Ceren ve Ali Çınar Şimşek'le birlikte siyanür içerek intiharlarıdır.
- 27 Devletin resmi haber ajansına (Anadolu Ajansı) ait 11.09.2018 tarihli habere göre "Dünya Gıda Programı İcra Direktörü Beasley, 'Her beş saniyede bir çocuk açlıktan ölüyor. Dünyada üç yüz trilyon dolarlık bir varlık bulunuyorken bu durum kabul edilemez ve affedilemez,'" demiştir.
- 28 Arapların en fakir ülkesi Yemen'de gösteriler, 2011 Ocak ayında Cumhurbaşkanı Ali Abdullah Salih yönetimine karşı ekmek ve özgürlük talepleri ile başladı. Protestoların başlamasıyla birlikte yaklaşık iki bin kilometre ortak sınırı olan Suudi Arabistan'ın ilk hamlesi, sistemi ayakta tutmak için çaba sarf etmek oldu. Fakat ortaya çıkan tepkiler karşısında Ali Abdullah Salih iktidarı bırakmak zorunda kaldı. Suudi Arabistan, Bahreyn'de olduğu gibi içinde Şii Husilerin de olduğu halk hareketini asker göndererek bastıramadı. Sonrasında yapılan seçimde özellikle Suudi Arabistan'ın ve Körfez ülkelerinin desteği ile Yemen Cumhurbaşkanlığı'na Abdurrahman Mansur Hadi geldi. Hadi gelir gelmez ülkede ortaklaşmanın sağlanması için ulusal uzlaşma toplantıları düzenledi. Yemen'de bu süreçte üç güç iktidar için çatışmaktaydı. Azledilen Salih'in taraftarları, diğer tarafta milisleri devletin organlarını ele geçirmeye başlayan ve İran ile irtibat içinde bulunan Husiler ve üçüncü olarak BM ve Körfez ülkeleri tarafından tanınan hükümet bulunmaktaydı. Ulusal diyalog toplantılarına katılan Husiler de kuzeydeki güvenlik boşluğunu fırsat bilip hem kontrol alanlarını hem de kabileler üzerindeki etkilerini arttırdılar. Sonrasında Husiler 2014'ün sonlarında başkent Sana'yı tamamen ele geçirdiler. (Evrensel 01.09.2019) Bölgede iç savaş ve istikrarsızlık halen devam etmekte.

Hocam, aslında *Çığırından Çıkış Dünya*'da siz zaten birçok örnek veriyorsunuz. Hindistan'da elli dolara satılan böbreğin Avrupa'da otuz bin dolara alıcıya nakledildiğinden tutun da pedofili amacı ile  ocukların Tayland'da bin avroya, Kamboçya'da iki yüz avroya alınıp satıldığından bahsediyorsunuz.

– Gerçi köle ticareti yasaklanalı epey oldu ama bu insan ticareti yok demek değil maalesef. Yoksul ülkelerden zenginlere  ocuk ticareti çok kârlı bir i . Mesela Kamboçya'dan iki yüz dolara alınan bir  ocuk Avrupa'da, Amerika'da, İsviçre'de yirmi bin dolara satılabilir.

Hatta *Radikal* gazetesinin 5 Ocak 2002 tarihli bir haberini örnek olarak vermi siniz. Ben hemen oradan okuyayım: “Kar İstanbul'da. Ula ımı durduran kar, eskinin dayanışmasını gelir kapısına çevirdi.” Haberde bahsedilen olay  u: İstanbul'da kar yağınca insanlar birbirlerine yardım etmek yerine yolda kalan arabaların altına atmak için kömür tozu satmaya, zincir satmaya, yiyecek satmaya vs. ba lıyorlar. Siz bu örnekleri etik yozlaşma, ahlâkî çürüme ve anlam kaybına getirip bağlamı sınız. Neden bu etik yozlaşma, ahlâkî çürüme ve anlam kaybını kapitalizm ve az geli mi liğe bağlıyorsunuz?

– Aslında o tür olaylar sadece Türkiye'de değil başka yerlerde de gayet mümkündür. Metala manın, paralıla manın, soysuzla manın, çürümenin bugünkü düzeyi ortadayken, İstanbul'da yaşananlar bir istisna değil. Şimdi bu kapitalist sistem, dediğim gibi aynı anda zenginlik ve yoksulluk yaratmadan yol alamıyor, var olamıyor; dolayısıyla her ileri aşamada aradaki farkı büyütüyor ve sadece yoksulluk değil, aynı zamanda ahlâkî çürüme de etik yozlaşma da yaratıyor zorunlu olarak. Zaten kapitalizm dahilinde başka türlü olması mümkün değildir. Aslında bir toplumda kapitalizm ne kadar geli mi se, meta ilişkileri ne kadar geli mi se, etik değerlerden de o ölçüde uzaklaşmak kaçınılmazdır. Zira, orada yegâne amaç, daha fazla maddi zenginliğe sahip olmaktır. Ba kaca hiçbir kaygı söz konusu değildir. Oysa asıl zenginliğin insan ilişkilerinin zenginliği olması gerekirdi. Etik aslında sınır demektir. Potansiyel olarak yapılabilir olanı yapmaktan sakınmak, vazge ebilmektir. Benim  ocukluğumda, “ben” değil “biz” vardı; “b l  mek”, “paylaşmak” esastı. Yemek yapılırken Tanrı misafirinin hakkı unutulmazdı. Şimdi  yle mi; insanlar kapılarının  alınmasından korkuyor. Biz o dönemde bugünkü kriterlere göre yoksul sayılırdık ama insan  ilişkilerimiz çok daha zengindi. Daha önce sözü geçen arkadaşım Altın Pınar bir iki arkadaşıyla İsviçre'ye gitmişler. Orada bir adamla tanı mı lar, adam onlara yemek ısmarlamı . Yemeğin sonunda, “İstanbul'a gelirsem siz de bana yemek ısmarlayacak mısınız?” demiş.

Hocam, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak* kitabının ikinci bölümünde ekonomik büyüme kavramını “modern çağın afyonu” olarak tanımlıyorsunuz ve her biri aslında sadece ekonomik büyümeyi ölçmeye odaklanan “ilerleme”, “modernleşme”, “çağdaşlaşma”, “büyüme”, “kalkınma”, “sürdürülebilir kalkınma”... kavramlarından sonra sıranın neye geldiğini sorguluyorsunuz ve bu minvalde, “Bu yol nereye çıkıyor?” diye soruyorsunuz. Ben, sizin kitabınızda bize sorduğunuz bu sorunu biraz daha genişleterek; yani kapitalizmin, bir üretim ilişkisi olarak ortaya çıktığı dönemlerden günümüze, günümüz neoliberalizmine kadarki tarihsel seyri içinde onun temel kırılma noktalarını da içine alacak şekilde tekrar size sorsam: “Bu yol nereye çıkıyor ve yeni paradigmayı nasıl oluşturabiliriz hocam?”

– Tabii ki şimdi en baştan alalım o zaman. 13. ve 14. yüzyıllardan başlayarak, ticaret ve metalaşma ivme kazanıyor. Ve 15. yüzyıldan itibaren de toplum-ekonomi ilişkisi tersyüz oluyor ki bu, insanlık ve uygarlık tarihinde son derecede önemli bir kırılma ve kopuş demektir. O zamanlara kadar ekonomi-toplum ilişkisinin yönü toplumdan ekonomiye doğruydur. Karl Polanyi’nin terimleriyle ifade etmek gerekirse, ekonomi topluma içerilmişti ki, olması gereken de odur. O süreç, büyük buluşlar dedikleriyle daha da hızlandı, derinleşti. Aslında söz konusu olan, modern sömürgeciliğin de başlangıcıydı. Bu son derece önemli kopuş, maalesef pek sorun edilmedi, hâlâ da edilmiyor. 15. ve 16. yüzyıllarda başlayan çitleme hareketi (*enclosure*) 18. ve 19. yüzyıllarda hızını ve yoğunluğunu artırdı. Bilindiği gibi çitleme, küçük çiftçilerin topraklarına ve müşterekler denilen kamuya ait olan, insanların ortak kullanımına sunulan kullanım ve yaşam alanlarına ve kayraklarına bü-

yük toprak kapitalistleri tarafından el konması demektir. Küçük çiftçilerin mülksüzleştirilmesi, proleterleştirilmesi, üretim ve yaşam için gerekli araçlardan mahrum edilmesi demektir...

Kristof Kolomb'un macerasıyla Yeni Dünya'nın, Amerika'nın yağma ve talanı Batı Avrupa'ya (İspanya, İngiltere, vs.) devasa bir zenginlik transferi gerçekleşiyor. Velhasıl, yükselen ticari kapitalizme sömürgecilik eşlik ediyor. Ekonomik plandaki bu dönüşümlere de düşünsel-ideolojik planda kopuşlar eşlik ediyor. Aydınlanma ve modernite devrimleri gerçekleşiyor.

Aslında bugün yaşadıklarımızın gerisinde ikisi de az çok eşzamanlı olarak sahneye çıkan iki büyük devrim var: İngiliz Sanayi Devrimi ve Büyük Fransız Devrimi. Bunlardan birincisi olan İngiliz Sanayi Devrimi, o tarihten sonra ekonominin üzerinde yol alacağı teknik temeli oluşturdu; Fransız Devrimi de politikanın nasıl yapılacağını gösterdi. Esasen sanayi Devrimi için kesin bir doğum tarihi vermek zordur ama şahsen James Watt'ın buhar makinasının mülkiyet hakkını, telif hakkını aldığı 1784 yılı Sanayi Devrimi'nin başlangıcı, doğum tarihi sayılabilir. Ondan beş yıl sonra da 1789'da Fransız Devrimi gerçekleşiyordu.

O tarihten sonra içeride ve dışarıda sömürü derinleşiyor. Sömürgecilik, kolonyalizm ivme kazanıyor. Amerikalıların yağma ve talanına Afrika'nın köleleştirilmesi eşlik ediyor. Zaten köle ticareti çoktan yıkıcı bir pratik olarak yol alıyordu. Tabii daha sonra sömürgeleştirme sırası Asya'ya da geliyor. Ve kapitalizm bir dünya sistemine dönüşüyor. Üç kıtanın zenginliği sömürgeci-emperyalist Batı Avrupa'ya taşınıyor. Birinin zenginliği de tabii diğerrinin yoksulluğu demektir.

Esasen kapitalizm bidayetden itibaren emperyalistti. Daha önce de söyledim mi bilmiyorum ama, kapitalizm belirli bir tarihten sonra emperyalist olmuyor. Sadece her ileri aşamada yöntemleri, araçları, görüntüleri değişiyor. Samir Amin, emperyalizme bir tarih vermenin doğru olmadığını söylüyor, ben de aynı fikirdeyim. Neden? Çünkü kapitalizm baştan itibaren yayılmacı bir eğilime ve dinamığa sahip ve öyle yol alıyor. Kapitalizmin gelişmişlik düzeyine göre, emperyalizmin görüntüsü de değişiyor. Nitekim, 19. yüzyılın son iki onyılındaki kapitalizm, yüzyıl öncesi gibi değil. 19. yüzyılın son iki onyılında büyük tekeller, sermaye grupları, tröstler, holdingler ortaya çıkıyor ve büyük kapitalist/emperyalist ülkeler arasındaki rekabet iyice kızışıyor. İşte bizde Harb-i Umûmî denilen, Batılıların "*Grande Guerre*" dedikleri Emperyalist Savaş [1914-1818], aynı şekilde II. Emperyalistlerarası Savaş [1939-1945], o rekabetin sonucuydu.

Hocam emperyal dönemi, kapitalizmin doğasında zaten varolan yayılmacılığın, Sanayi Devrimi ile birlikte artık iyice ön plana çıktığı ve kapitaliz-

min varlığı, bekası açısından hayati bir öneme sahip olmaya başladığı bir evre olarak adlandırılabilir miyiz? Sanayi Devrimi'yle birlikte kapitalizmin emperyalist olması değil ama zaten doğasında olan o bu özün –yatay genişlemenin– çok çok daha belirgin, saldırgan ve sistematik hale gelmesi dönemi gibi de ele almak mümkün müdür?

– Evet; söylediğin gibi, o dönemden sonra kapitalist yayılma yeni bir ivme kazanıyor. Sanayi üretimi ve ihracat hızla artıyor ve dünyanın geri kalanındaki geleneksel üretim kaynaklarını ve alanlarını yok ediyor. Başka türlü söylersek, etkisi altına aldığı ülkelerdeki geleneksel sanayileri tahrip ediyor. Tabii bağımlılık ilişkileri de derinleşiyor. Her ileri aşamada da eşitsiz ilişkiler derinleşiyor ve çevreden merkeze, sanayileşmiş ülkelere zenginlik transferi artıyor. Dünya giderek, sanayileşmiş ve sanayisizleşmiş yani üretim temelleri aşınmış ülkelerden oluşan bir hal alıyor. Daha önce de söylediğim gibi, 19. yüzyılın sonunda kapitalist tekellerin oluşmasıyla bir eşik daha aşıyor. Yayılmanın hızı 20. yüzyılın ilk onyıllarından itibaren kesiliyor. Zira, 20. yüzyılın birinci yarısı savaşların, devrimlerin ve krizlerin yarım yüzyılıydı. İşte, 1905 Rusya'da Sovyet Devrimi,¹ 1910 Meksika'da Köylü Devrimi,² 1914-1918 bizim Harb-i Umumi, Batılıların *Grande Guerre* (Büyük Savaş) dedikleri Emperyalistlerarası Savaş, 1917 Rusya'da Şubat-Ekim Devrimi, 1918 Rosa Luxemburg-Karl Liebknecht önderliğindeki başarısız Alman Devrimi, 1929-1933 kapitalizmin en büyük krizi (Büyük Buhran), 1939-1945 II. Emperya-

- 1 1905 Devrimi: II. Nikolay Dönemi Çarlık Rusyası'nda Anayasal monarşiye geçilmesine vesile olan olaylar zinciridir. Bu devrimle birlikte Çarlık Duma'sı kurulacak, çok partili seçimler yapılacaktır. Olaylar Aralık 1904'te Pulitov Fabrikası'nda başlar. St. Petersburg'da başlayan grev, kısa sürede tüm ülkeye yayılır ve yaklaşık seksen bin işçi greve gider. 22 Ocak 1905'te Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçen yaklaşık yüz bin işçinin üzerine açılan ateş sonucu binden fazla kişi ölür. Bu olaylar ülke çapındaki protestoların artmasına yol açar. 5 Şubat 1905'te Çar II. Nikolay Rus İmparatorluğu Devlet Duması'nın kurulmasını kabul eder.
- 2 Meksika Köylü Devrimi: Devrim, 1876-1910 tarihleri arasında otuz dört yıl boyunca ülkeyi diktatörlükle yöneten Porfirio Diaz'a karşı Francisco Madero'nun başını çektiği ve Pancho Villa ve Emiliano Zapata'nın da silahlı güçleriyle destek verdikleri eylemlerle şekillenmeye başlar. 1910'da yapılacak seçimlerde Francisco Diaz'a karşı Francisco Madero da aday olur ancak Haziran 1910'da Madero Diaz'ı tutuklatır ve başkanlık seçimlerine tek aday olarak girer. Francisco Madero halkı ayaklanmaya çağırır ve bu çağrısı silahlı önderler Pancho Villa ve Emiliano Zapata ve birliklerince desteklenir. Diaz 25 Mayıs 1911'de devlet başkanlığından ayrılır ve sürgüne gönderilir. 15 Haziran 1911'de Francisco Madero Meksika Cumhurbaşkanı seçilir. Kendisi de büyük toprak sahibi olan Madero, köylülere toprakların geri verilmesi konusunda Pancho Villa ve Emiliano Zapata ile anlaşamamasalar da 1913'te Francisco Madero'nun bir karşı devrimle devrilmesinden sonra onunla yeniden iş birliğine girerler. Ancak bu, toplumsal muhalefetin önderliğini Venustiano Carranza'ya kaptırmalarına da neden olur. Zapata, 1911'de Emiliano Zapata Otilio Montano Sánchez ile birlikte hazırladıkları ve Meksika'da çok ciddi bir toprak reformu tasarısını içeren Ayala Planı'nı Venustiano Carranza'ya da kabul ettirmeye çalışır ama başarılı olamaz ve Carranza'nın Anayasalcı Hareket Ordusu'na yenilir. Meksika Devrimi, 5 Şubat 1917'de Carranza yönetiminde bir anayasanın kabul edilmesiyle son bulur. Bu anayasa halen yürürlüktedir.

listlerarası Savaş... O dönem işçi sınıfının etkinliğini artırdığı bir dönemdi ve komünizm korkusu emperyalist burjuvaziye ödünler vermeye zorlamıştı. Savaş sonrasında da Kurtuluş Mücadeleleri kapitalist yayılmayı etkisizleştirmişti. Dalganın yeniden emperyalizm lehine dönmesi, neoliberalizm-küreselleşme denilen olguyla oluyor. Fakat artık küreselleşmenin de hızı kesildi. Kapitalizm iç ve dış sınırına dayandı.

Alman Devrimi'ne Rusya, Polonya üzerinden yardım etmeye çalışıyor; ama bütün Avrupa Polonya'ya destek oluyor, Ruslar geri püskürtülüyor...

– Tabii tabii, bak şöyle; Alman Devrimi'nin başarısızlığı olayların seyrini değiştiriyor ama dediğim gibi, kapitalizmin yapısal krizi de derinleşerek devam ediyordu. 1929 Krizi sistemi temellerinden sarsmıştı. Öte yandan işçi sınıfının mücadelesi de yükseliyordu. Bir taraftan sistemi sarsan ekonomik kriz, diğer yanda komünizm korkusu ekonomiye, o zamana kadar hiç alışılmamış müdahaleleri gündeme getiriyor. İşte Cambridge profesörü John Maynard Keynes imdada yetişiyor ve yeni bir ekonomik model öneriyor. Ekonomik krizi aşmak üzere devlet müdahaleleri artıyor. Keynes, eğer serbest piyasa ekonomisi saplantısında ısrar edilirse, ekonomik çöküşün kaçınılmaz olduğunu söylüyor. Roosevelt ABD'de büyük kamu yatırımlarını başlatıyor. Fakat kamu alanının gelişmesi sermayeyi kaygılandırıyor. 1938'de ABD ekonomisi yeniden resesyona giriyor ama II. Emperyalist Savaş'ın patlamasıyla ABD'ye gün doğuyor ve 1939-1945 aralığında tarihinin en yüksek büyüme oranlarına kavuşuyor; daha çok da İngiltere'ye silah satarak...

Savaş sonrasında, faşizmin yenilgisi temelinde işçi sınıfının pazarlık gücünün artması, daha sonra Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin bağımsızlıkları için tarih sahnesine çıkmaları, komünist blokun etki alanını genişletmesi, sınıfsal güç dengelerini görece ezilen-sömürülen sınıflar lehine döndürüyor. Başka türlü söylersek, emperyalist burjuvazi ödünler vermeye zorlanıyor. Tabiri caizse, ezilen-sömürülen sınıflar lehine bir uyumlanma mümkün oluyor. Refah devleti, sosyal devlet, Fransızların "kayırcı devlet" dedikleri; işte kısaca değiştiğim güç dengelerinin sonucunda ortaya çıkıyor ve yaklaşık otuz yıllık dönemde varlığını sürdürüyor. Kapitalist dünya sisteminin yeniden yapısal krize girdiği 1970'li yılların ortalarından sonra, daha doğrusu 1979-1980'den itibaren de yerini neoliberal politikalara bırakıyor.

Ancak bu yükselme '70'lere kadar devam ediyor değil mi?

– Evet, 1945-1975 arasındaki otuz yıl kapitalizmin yeniden yükselme dönemi. Fakat kapitalizm kriz peydahlamadan var olamıyor. '70'lerin ortalarında yeniden krize girdi ve üstelik söz konusu olan bir yapısal krizdi. Geride kalan dönemde verilen ödünler artık kapitalistlere çok gelmeye baş-

lamıştı. İşçi sınıfının kazanımlarını aşındırmak için yeniden karşı saldırıya geçtiler. 1945'lerden beri mayalandırılan neoliberal, gerici tezleri sahaya sürdüler. Serbest piyasa retoriği yeniden arz-ı endam ediyordu. Ne yapıp edip reel ücretler düşürülmeli, sosyal harcamalar kısılmalı, sermayeden alınan vergi oranları düşürülmeli ve elbette Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin kalkınmacı talepleri püskürtülmeliydi. O işi de yapısal uyum programlarını dayatarak yaptılar. Aslında Üçüncü Dünya'dan bakıldığında yapısal uyum, kompradorlaşma demekti.

Esasen Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin kalkınmaları, kendi ayakları üstünde durabilmelerinin vazgeçilmez koşulu emperyalizmden kopmaktı. Bu, emperyalist merkezlerle kurulmuş eşitsiz ilişkiler bütünü'nün dışına çıkmak demektir. 1980 sonrasında zaten kalkınma, bir kavram olarak bile sahneyi terk etmişti.

Üçüncü Dünya Ülkeleri'ni, sanayileşme, kalkınma hedeflerinden uzaklaştırmak nasıl mümkün oldu?

– Geride kalan dönemde onları borçlandırmışlardı. Boğazlarına kadar borca batmışlardı. 1980'lerin ilk yarısında Latin Amerika borç krizi patlamıştı ve *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme* başlığını taşıyan küçük bir kitap yazmıştım. Netice itibariyle emperyalist kampın dayatmalarına itiraz edecek durumda değillerdi; ama zaten daha önce de söylediğim gibi ilerici yöneticileri darbeler, komplolar, siyasî suikastlarla sahnenin dışına atmışlardı. Zaten 1980'li yılların ikinci yarısından sonra kalkınmanın yerini sürdürülebilir kalkınma alıyor. 1986'da Birleşmiş Milletler Örgütü, Norveç'in ilk kadın başbakanı olan Gro Harlem Brundtland başkanlığındaki komisyona bir rapor hazırlama görevi vermişti. Ve o rapor, 1986 yılında "Ortak Geleceğimiz" adıyla yayımlandı. Artık kalkınma, sürdürülebilir kalkınma olmuştu.

Modern çağın afyonu: (Sürdürülebilir) kalkınma

Hocam, sürdürülebilir kalkınmaya geçmeden önce ben anladıklarımı özetleyebilir miyim? Sanayi Devrimi ile birlikte kapitalizmin doğasında olan yayılma düşüncesi artık bir üst aşamaya geçiyor, vites artırıyor (aslında Lenin'in de dediği gibi kapitalizm, yeni bir aşamaya geçiyor). Kapitalizm aslında yepyeni bir içeriğe kavuşmuyor; ancak, sömürgecilik iki dünya savaşıyla –ya da iki evrede gerçekleşen tek bir cihan harbiyle de diyebiliriz buna– artık imkânsız hale gelince, sizin *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*'nde belirttiğiniz gibi kapitalizm yeni bir yüze kavuşuyor. Siz, burada Rajni Kothari isimli Hindistanlı bir siyaset bilimcinin *Rethinking De-*

velopment kitabından da alıntı yapıyorsunuz. O da ifade ediyor, siz de söylüyorsunuz: "...sömürgeciliğin bıraktığı yerden, kalkınma nöbeti devraldı." Hangi nöbeti devraldı? Aslında sömürme işi bu kez yeni bir yüze, yeni bir retoriğe büründü. Hocam siz *Sosyalist Mücadele Etiği, Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Yeni Paradigmayı Oluşturmak* gibi birçok eserinizde de birçok kere değiniyorsunuz kalkınma kavramına. "Bu," diyorsunuz, "bir oksimor! Kalkınma diye üçüncü dünyanın önüne konulanın aslında kalkınmakla bir ilgisi yok. Kavramlar manipüle ediliyor ve bunların içleri boşaltılıyor. Önümüze konulan kalkınma, kalkınma değil!" diyorsunuz. Hocam, buradan devam edersek, önümüze kalkınmayı koydular ama kalkınma, kalkınma değil aslında; sömürgeciliğin yeni yüzü; eskiyen kolonyalizm retoriğinin kalkınma kavramı ile tadil edilmiş hali. Bunu biraz daha açabilir misiniz?

– Pek sevdiğim bir deyiş var: Şeyler değiştirilemediği zaman kelimeler değiştirilir, diye. Şu egemenlik dediğin nasıl mümkün oluyor? Nasıl sürdürülüyor? Herhalde o iş sadece kaba kuvvette, şiddete, baskıya, devlet terörüne dayanarak sürdürülemez. İyi de o zaman nasıl sürdürülüyor? İdeolojik köleliği dayatarak... Şeylerin ne anlama gelmesi gerektiğine egemenler karar veriyor. Bu amaçla kelimelerle, kavramlarla, söylemlerle oynuyorlar. O zaman da tabii gerçek dünyada olmayan bir şeyi varmış gibi ya da olan bir şeyi yokmuş gibi gösterebilmek mümkün hale geliyor. İşte *oksimor* da öyle bir şey. İşte, kalkınmanın önüne getirilen niteleme sıfatı "sürdürülebilir" kavramı, yalana hayatîyet kazandırıyor. Elbette sanatçıların, edebiyatçıların, şairlerin estetik kaygılarla oksimora başvurmalarında bir sakınca yok. Ama sorun politik-sosyal alanı, insan yaşamını angaje ettiğinde oksimor, ideolojik köleliğin, egemenliğin bir aracına dönüşüyor. Malum, "oksimor," yan yana getirilmeleri caiz olmayan, uygun olmayan iki kelimeyi yan yana getirmek demek.

Sessiz çılgılık?

– Evet, mesela "parlak karanlık" gibi. Aslında orada yapılan bir ideolojik manipölasyon. İşte insan bilincinin sömürgeleşmesi bu tür zorlamalarla, dayatmalarla, ideolojik manipölasyonlarla mümkün oluyor. İdeolojik köleliğe giden yol oradan geçiyor diyelim. Bence bu hayatî öneme sahip bir şey, bir sorun. O zaman yapılacak şey, eleştirel düşünceye sıkı sıkıya sarılmaktır. Biz kurtaracak yegâne şey eleştirel düşüncedir, radikal eleştiridir. Radikal olmak sorunları kökeninden ele almaktır, denmiştir.

Hocam, malum, Birinci ve İkinci Dünya Savaşları paylaşım savaşlarıydı ama özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem –bizim daha sonra Üçün-

cü Dünya Ülkeleri dediğimiz— birçok yeni ulus-devletin de ortaya çıkış dönemi-
nemiydi. Siz o dönemi Tanzanya Devlet Başkanı Julius Nyerere'nin, "As-
lında bizim bağımsızlığımız sadece bayrak bağımsızlığıydı. Biz hiç bağım-
sız olmadık" sözünü alıntı yaparak ele alıyorsunuz ki, bu konu elbette sa-
dece Tanzanya ile de sınırlı değil; bir Üçüncü Dünya sorunu. Sormak istediğim şu: Kalkınma söylemi, sizin de belirttiğiniz gibi, aslında sömürge-
ciliğin üstünü örten, gizleyen bir söylem; ama bir de sömürge ve yarı sö-
mürgelerin bağımsızlaşmaları, bağımsız birer devlet olmaları –Julius Ne-
yere'nin ifadesiyle sadece birer bayrak devleti olsalar da– söz konusu? Bu
durum aslında bağımlılığın, sömürgeciliğin yeni biçimi olarak değerlendirilebilir mi? Yani "kalkınmakta olan, gelişmekte olan bağımsız devletler" söyleminde hem kalkınma diskuru hem de bağımsız devlet diskuru bir *fallacy* (aldatma), bir yanıltma; aslında tam safsata da değil de gerçeğin birer manipölasyonu olarak değerlendirilebilir mi?

– Tabii tabii, oradaki, yani Batı'daki refah devletinin bizim taraftaki karşı-
lığı kalkınmaydı. Bir ülke nasıl bağımsız olur? Onu dışarıya bağlayan, onun
içini boşaltan ilişkilerin, süreçlerin tasfiye edilmesiyle bağımsız olur. Zincir-
in koparılmasıyla densin... İyi de aslında bağımlılığın özünde ne var? Eko-
nomik bağımlılık var. Diyelim bir millî marşın var, bir bayrağın var, havaa-
lanın var, cumhurbaşkanının var, yani biçimsel olarak bir devlet var. Lakin içi
boş; çünkü o sömürü, bağımlılık ilişkileri cephesinde kayda değer bir deği-
şiklik ortaya çıkmış değil. Başka türlü söylersek; bir bayrağa sahip olmak, bir
millî marş, işte bir devlet başkanı, bir bakanlar kurulu, bir uluslararası ha-
valımanı, vs. bağımsızlığın yeterli koşulu değil. Zira, siyasî bağımsızlığın bir
anlam taşıyabilmesi, bir içeriği olması için iki şeyin daha olması gerekiyor:
Bir, ekonomik bağımsızlık ve ikinci olarak ideolojik bağımsızlık. Bu ikisi ek-
sikse, bağımsızlık bir şekil sorunu olmanın ötesine geçemez ve geride ka-
lan dönemde geçmediği anlaşıldı. Bu vesileyle istersen bir hatırlatma yap-
alım: Ekonomik bağımsızlık, dünyadan kopmak, içe kapanmak, otarşi değil.
Esasen öyle bir şey eşyanın tabiatına aykırı olurdu. Ekonomik bağımsızlıkla
kastedilen, dışarıyı içerinin ihtiyaçlarına göre dizayn etmektir.

Başka türlü söylersek, yarı sömürgecilik veya son dönemin yeni-sömür-
geciliği özü itibariyle pek farklı şeyler değil. Mesela, Osmanlı İmparatorluğu
kolonyalist-emperyalist Batı'nın tipik bir yarı sömürgesiydi. İmparatorluk,
yıkılıncaya kadar siyaseten bağımsız bir sosyal formasyondur. Biliyorsun, La-
tin Amerika'da oldukça erken bir tarihte bağımsız devletler ortaya çıktı ama
emperyalizme bağımlılık cephesinde pek bir yenilik söz konusu değildi. Be-
nim, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*'nde de anlatmaya çalıştığım o
idi. Velhasıl, sürecin nereden nereye geldiğini anlatmaya çalıştım.

Bu, biraz da şuna benzemiyor mu? Son dönemlerde popüler kitaplar var, bilirsiniz hocam. Bill Gates gibi, Oracle'ın sahibi Larry Ellison gibi sıfırdan başlayıp zengin olanları anlatan kitaplar. Bu hikâyelerde verilen satır arası mesaj, "Siz de başarabilirsiniz, siz de bir gün zengin olabilirsiniz. Sistem buna müsait." şeklinde. Üçüncü Dünya Ülkeleri'ne verilen "gelişmekte olan ülke" ünvanı da tıpkı Bill Gates'in zenginlik hikâyesi gibi, satır arasında "biraz daha gayret etse kalkınacak, çabalarsa muasır medeniyete erişecek ülke" mesajları taşıyor mu? Küresel yapı, bir yandan, "Bak artık bağımsızsın. Hem şunları, şunları yapsan gelişeceksin, sen zaten geliştirmekte olan bağımsız bir ülkesin," diyor ama diğer yandan da bu kurgu Üçüncü Dünya Ülkeleri'ni boğazlarına kadar bağımlılık ilişkilerinin içine sokuyor.

– Kesinlikle öyle. Mesela geride kalan yaklaşık yüzyıllık dönemin temel sloganı, perspektifi desin; muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkmak, Batı'yı yakalamak değil mi? Aslında aynı kelimelerle ifade edilmemiş olsa da bunun Tanzimat dönemine kadar gerilere giden bir söylem olduğunu söylemekte bir sakınca yok. Nitekim *Paradigmanın İflası*'nın giriş bölümünde öyle bir değinme de var zaten. Peki o zaman onca zamandır şu yakalama işi neden bir türlü gerçekleşmiyor? Gerçekleşmiyor zira, yanlış soruya doğru cevap vermek mümkün değildir. Kapitalist dünya sistemi bir piramit ve sen o piramidin aşağı bir yerindesin. Ve sistem de o hiyerarşiyi sürekli üretiyorsa hem o bütünlük içinde kalıp, o hiyerarşinin bir parçası olup hem de piramidin tepesindeki gibi olabilir misin? Kapitalist sistem dahilinde birinin zengin olabilmesi, başkasının yoksul olabilmesiyle mümkündür. Sınıf orduları keskin bir hiyerarşi üzerinde var olur. En yukarıda genelkurmay başkanı, en aşağıda da erler vardır. Öyle bir hiyerarşi söz konusuysa; her erin, her askerin bir gün genelkurmay başkanı olması, general olması mümkün müdür? Dolayısıyla bizim muasır medeniyet seviyesini yakalayıp, üstüne geçme perspektifinin bu dünyada reel bir karşılığının olması mümkün değildir... Olmadığı ortada ama o sloganın arkasında olanların ondan vazgeçmeye niyeti yok. Başka şey yapabilirsin ama asla onun gibi olamazsın. Onun için, neden söz ettiğini, ne ile cebelleştığını bilmek önemlidir. Esasen oradaki sorun, kapitalist dünya sisteminin mantığından, temel eğilimlerinden, temel dinamiklerinden, temel hareket yasalarından haberdar olmamakla ilgili. Neymiş efendim; sıfırdan milyoner, milyarder olmuş... Bir insan nasıl zengin olur? Başkasının emeğine ve/veya emeğinin ürününe el koyarak ya da doğrudan çalışarak, hırsızlıkla... Bu da tabii durumun herkesin hırsızlık yapmasına müsaait olmaması demektir. Bu dünyada kaç tane Bill Gates var? Bu dünyada kaç insan yaşıyor? Birilerinin zengin olabilmesi için başkalarının (çoğunluğun) yoksul olması işin doğası gereğidir, kaçınılmazdır. Ve sistem aynı anda zen-

ginlik ve yoksulluk yaratmadan yol alamaz. Sömürü ve yağma düzeni maa-
lesef ideolojik kölelik sayesinde var oluyor.

Siz kalkınmanın, kalkınma düşüncesinin kendisine mi karşısınız; onun
kapitalist versiyonuna ya da içeriğinin değiştirilmiş, tahrif edilmiş haline
mi? Marx'ın kalkınma sorununa bakışı nasıl?

– Hayır hayır. Ben kalkınmaya karşı filan değilim. Yaptığım şey, şu kal-
kınma denilenin ne olmadığını göstermekten öte bir şey değil. Eğer kalkın-
madan; insanların daha müreffeh bir yaşam düzeyine kavuşması, ihtiyaçla-
rının yeterli düzeyde karşılandığı, gelecek kaygısı olmadan yaşayabildikle-
ri bir durum kastediliyorsa, öyle bir şeye karşı olmak abesle iştigal etmek
olur. Söylemek istediğim iki şey şu: Birincisi; kapitalizm dahilinde her ül-
kenin hiyerarşinin yükseklerindeki, piramidin tepesindekiler gibi olma-
sı mümkün değildir. Esasen öyle bir şey eşyanın tabiatına aykırıdır. Ve ikin-
cisi; her şeyi metalaştıran, özelleştiren, şeyleştiren, paralılaştıran, canlı olan
ne varsa ölü metalara, nesnelere dönüştüren bir sistemde asla kalkınma di-
ye bir şeyin mümkün olamayacağı... Marx'ın kalkınma diye bir sorunu yok-
tu. Onun vazgeçilmez perspektifi, kapitalizmi aşmak, sınıfsız-sömürsüz bir
toplum düzenine giden yolu aralamaktı. Sonuç itibarıyla Marx da aydınlan-
manın, modernite devriminin mirasçısıydı; ama kapitalizm dahilinde bir çö-
züm, bir çıkış olmadığını da çok iyi biliyordu. Marx başlarda kapitalizmin
sınıfsız topluma geçişin koşullarını yarattığı düşüncesinden hareketle, me-
sela kolonyalizmin geleneksel-arkaik yapıları tasfiye ederek sosyalizme ge-
çişin koşullarını yaratacağını düşünüyordu. Ama ileriki dönemde o konu-
daki görüşleri değişiyor. Dolayısıyla bazı yazılarına bakarak oradan bir so-
nuç çıkarmak uygun olmaz. Eserlerinin tamamını iyi kavramak gerekiyor.
Onun “modernite”den anladığı, “kapitalist modernite” değildi. Bizzat Marx
da “Aydınlıklar Yüzyılı”nın [18. yüzyıl] mirasçısıydı ve insanlığın üretici
güçlerinin sınırsız gelişme olasılığına ve potansiyeline inanıyordu ve bunda
makul olmayan bir şey yoktu. Lakin, sorun üretici güçlerin ne olup olmadı-
ğıyla ilgiliydi. Eğer üretici güçlerden, insanların maddi-sosyal gerçekliği an-
lama, bilince çıkarma, kendi yaşam koşullarını kendilerinin belirlemesi, sü-
rece müdahale yeteneğinin yetkinleşmesi anlaşılıyorsa, öyle bir ilerlemeye
karşı olmak abestir. Tabii ki, şeylerin sınırı hakkında bir yanılısama söz ko-
nusu değilse...

Oysa, Marx sonrası Marksizmler, üretici güçlerden; sanayinin büyümesi-
ni, makinelerin gelişmesini, doğanın sanayi tarafından sömürülmesini, yağ-
malanmasını, talan edilmesini anladılar. Esasen böyle bir üretici güçler an-
layışı, kapitalistlerinkinden, burjuva akıl hocalarınınkinden özde farklı de-
ğildi. Kapitalistler de zaten sosyal zenginliği, sermaye birikiminden ibaret

sayıyorlar. Tüm doğal zenginliklerin, metaya dönüştürülebilir olan her şeyin sınırsız sömürsünü anlıyorlar. Başka türlü söylersek; bayağı Marksizmin (resmî Marksizmin) üretici güçler anlayışı; burjuvalarınkinden, kapitalistlerinkinden özde farklı değildi. Elbette bunu söylemek, büyümeye hayır demek değildir. Teknoloji düşmanlığı hiç değildir. Sorun teknolojiye karşı olmak değil, kapitalizm koşullarında teknolojinin neden ve nasıl üretildiğini, ne amaçla nasıl kullanıldığını ve ortaya çıkan sonucun kimin için ne anlama geldiğini bilince çıkarmaktır. Kapitalizm dahilinde bilimsel-teknik gelişme insanların özgürleşmesinin (emansipasyonun) değil, kârı artırmanın hizmetindedir. Münhasıran sermayeyi büyütmenin hizmetine koşulmuş bir teknik bilim, bir teknolojik gelişme “Büyük İnsanlığa”³ ne teklif edebilirdi? Teknik bilim ancak, bir ücretli kölelik rejimi olan kapitalizmin dışına çıkıldığında özgürleşmenin, sosyal refahın, kültürel ve etik yetkinleşmenin hizmetinde olabilirdi.

Sosyalizm modernite-kalkınma karşıtı mıdır?

Peki bu, bizi moderniteyle karşı tepkili bir pozisyona mı getirir hocam?

– Asla! Moderniteye karşı olmak diye bir şey söz konusu olamaz. Öyle bir şey insanlığın ilerici mirasını reddetmek olur. Tam tersine, modernite devrimine sıkı sıkıya sarılmamız gerekiyor; zira kurtuluşun yolu oradan geçebilir. Bizim, modernitenin kapitalizm tarafından iğfal edilmiş, içi boşaltılmış versiyonunu mahkûm etmemiz gerekiyor sadece.

İkisini nasıl ayıralım hocam? Modernite ile kalkınmayı...

– Aslında bu soruyu sorduğun iyi oldu. Bir kere şunu söyleyebiliriz ki, çok iyi, çok net olarak söyleyebiliriz ki, modernite devrimi insanlık ve uygarlık tarihinde son derece önemli bir kırılma, çok önemli bir devrimdir. O tarih, Büyük İnsanlığın emansipasyonunun yolunu aralayan bir zihinsel-entelektüel kopuş demektir. İlk defa insanlığın yüzünü, yönünü geleceğe, umuda çevirmesi demektir. Modernite devrimiyle birlikte, insanların bireysel ve kolektif olarak tarihlerini yapabilmeleri, geleceklerini biçimlendirebilmeleri potansiyel bir olasılık haline geliyordu. Verili durumun değişmezliği düşüncesinden kopuluyordu. Fakat aydınlanma ve modernite devrimi, onunla az çok aynı dönemde tarih sahnesine çıkan kapitalizm tarafından iğdiş edildi, bu kavramların içi boşaltıldı. Sorun oradan kaynaklanıyor. Kalkınma ise daha çok teknik alanı ilgilendiren, ne yaparsak, nasıl yaparsak toplumsal re-

3 Büyük İnsanlık: Fikret Başkaya bu kavramla ezilen, sömürülen emekçi kitleleri ifade eder; Fanon'un *Yeryüzünün Lanetlileri*'ne muadil anlamda kullanır.

fahı sağlayabiliriz sorusuyla ilgili. Fakat defaatle söylemeye, yazmaya çalıştığım gibi, kapitalizm dahilinde kavramın gerçek anlamında bir “kalkınma” mümkün değildir. Zira sistem, eşitsizlikleri derinleştirmeden yol alamıyor. Aynı anda zenginlik ve yoksulluk üretmek zorunda veya birinin zenginleşmesi diğerini ancak yoksullaştırarak mümkün. Bu sadece teker teker ulusal ekonomiler için değil; global planda, dünya ölçeğinde de öyle.

Samir Amin de *Modernite, Demokrasi ve Din*’de bunu detayları ile çok açık koyuyor ortaya.

– Evet, Samir Amin’in tüm kitapları gibi... Onu ilk yayımlandığı dönemde Türkçeye çevirmiştım ve Özgür Üniversite tarafından da yayımlanmıştı. Şimdilerde de Yordam Kitap tarafından yayımlanıyor.⁴

Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü’nde kalkınma kavramının kendi içinde sorunlu bir kavram olduğunu, kavramın zaten daha sonra çekiciliğini yitirmeye başladığını ve akabinde de kalkınma kavramının, sürdürülebilir kalkınma ile ikâme edildiğini söylüyorsunuz. Hocam ilk sorum şu; kalkınmadan sürdürülebilir kalkınma kavramına geçiş nasıl gerçekleşiyor? İkinci olarak da, siz sürdürülebilir kalkınma diyerek kalkınma kavramının önüne bir sıfat eklemek zorunda kalınmasının aslında kalkınma kavramının sahte bir kavram olduğunu da ifşa ettiğini, teyit ettiğini belirtiyorsunuz. Sürdürülebilir kalkınma diye bir şeyin –tam da biraz önce bahsettiğimiz sessiz çılgılık örneğinde olduğu gibi– bir oksimor olduğunu söylüyorsunuz. Bu iki husus üzerinde konuşabilir miyiz?

– 1970’lerin sonundan itibaren kalkınma kavramı çekiciliğini, inandırıcılığını kaybetmişti; vaat edilen gerçekleşmemişti. ‘80’lerin ikinci yarısında da sürdürülebilir kalkınma kavramı peydahlandı. Ve sürdürülebilir kalkınma artık herkesin ağzındaydı... Soruna eleştirel gözle bakabilen için bu ideolojik manipölasyon, “bu iş yürümüyor”un, iflasın itirafıydı. Daha önce söylediğim gibi, kelimelerin ve kavramların önüne getirilen niteleme sıfatları, gerçek dünyada olmayan bir şeyi varmış gibi göstermek, kafa bulandırmak, gizlemek amacı taşır. Eğer gerçekten kalkınma diye bir şey varsa, zahmet edip önüne sürdürülebilir niteleme sıfatını koymanın ne âlemi var? Aslında orada yapılan ve yapılmak istenen; mevcut durumu, verili durumu başka araçlarla sürdürmektir.

Mesela katılımcı demokrasi deniyor. Demokrasinin katılımcı olanı, bir de olmayanı mı var da öyle bir zorlamaya girişiliyor? Zaten katılımın olmadı-

4 Sohbetle bahsi geçen kitap Samir Amin, *Modernite, Demokrasi ve Din, Kültüralizmlerin Eleştirisi*, çev. Fikret Başkaya, Ankara: Özgür Üniversite Yayınları, 2006. Kitap aynı adla 2016 yılında Yordam Kitap tarafından yayımlandı.

ğı yerde demokrasinden söz edilemeyeceğine göre. Orada da aslında bir itiraf var. Mevcut demokrasi pratiğinin demokrasiyle bir ilgisi olmadığı, istenmeyerek söylenmiş oluyor. Neden? Zira kapitalizm dahilinde demokrasi asla mümkün değildir. Aynı şekilde burjuva demokrasisi diye bir şey de yoktur, mümkün de değildir. Zira, kapitalizm ve demokrasi antinomik [çatışıklı] kavramlardır; biri olursa diğeri olmaz. Demokrasi insanlar arasında politik, ekonomik ve sosyal eşitliği varsayar ve bunlar arasındaki tamamlayıcılık ve karşılıklı belirleyicilik ilişkisi hayatı öneme sahiptir. Bu yüzden demokrasi ve kapitalizm, yan yana getirilmesi uygun olmayan kavramlardır. Zira kapitalizm böler, kutuplaştırır ve dışlar. Oysa demokrasi her türlü hiyerarşiyi ve ayrımcılığı reddeder. Öyle bir kabul, mülk sahibi sınıf olan burjuvazinin kendiliğinden demokrat olabileceği anlamına gelir. Aslında burjuva demokrasisi denilen, emekçi sınıfların mücadeleye kazandıkları, egemen kapitalist sınıftan kopardıkları sınırlı mevzilerin, hakların ve özgürlüklerin toplamından ibarettir. Lakin bir şey var: O sınırlı haklar, özgürlükler dahi nihai kazanımlar değildir.

Şimdi sana bir şey söyleyeyim mi Mete? Bak, eğer bir kavramın, kelimenin önüne bir niteleme sıfatı getiriliyorsa orada oturup düşüneceksin; çünkü orada bir hile vardır, bir hinlik vardır ve ideolojik bir manipölasyon vardır. Şimdi bak, hep söylüyorum, “kalkınma” diye bir şey varsa ve tıkr tıkr ilerliyorsa, “sürdürülebilir” kelimesini niye onun önüne koyuyorsun sen? Bir şeyi gizlemek için koyuyorsundur, neden olacak? *Oxymore* işte bu. Mesela bak, aynı şekilde şey diyor; “katılımcı demokrasi” “Demokrasi” zaten “katılmadan” olan bir şey değil. Bunun gibi binlerce örnek verebilirim. “Sürdürülebilir” kelimesinin konmadığı bir şey kaldı mı? Sürdürebilir enerji, sürdürülebilir su, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir turizm, sürdürülebilir spor... Bu, işte; “kalkınma” olmadı “sürdürülebilir kalkınma” verelim gibi. “Sürdürülebilir” kavramı tam anlamıyla bir yalanı nasıl sürdürürüz ile ilgili. Yani o bağımlılık ilişkilerini nasıl sürdürebiliriz ile ilgili. Kalkınma sürdürülebiliyorsa, sürdürülebilir kalkınma diye bir şeye gerek yoktur, anlatabildim mi? O iş “Kalkınma olmadı, sürdürülebilir kalkınma verelim!” demekle olacak şey değil. Bilindiği gibi, sürdürülebilir kalkınma kavramı Birleşmiş Milletler [BM] Çevre ve Kalkınma Komisyonu’nun ‘87’deki raporuyla⁵ gündeme geldi. Gro Harlem Brundland başkanlığında hazırlanan Rapor “Ortak Geleceğimiz” başlığını taşıyordu. O raporu yayımlanır yayımlanmaz okudum ve bir eleştiri de yazdım. Ama şimdi arasam bulabileceğimi sanmıyorum. Bulursam sana iletirim. Sürdürülebilir Kalkınma 1992’deki Birinci –bir de ikincisi yapıldı çünkü– Rio Dünya Zirvesi’nden sonra muazzam bir kullanıma ulaş-

5 World Commission on Environment and Development, komisyonunun 1987’de yayımlanan The WCED Report of Our Common Future başlıklı raporu.

ti. O tarihten sonra artık politikacıların, akademisyenlerin, medyanın dilinden düşmüyordu.

Hocam, bu sürdürülebilir kalkınmanın bir oksimor olduğu konusunda sizinle hemfikirim. Ancak bu –yani kalkınmanın önüne sürdürülebilir sıfatı eklemek zorunda kalmak– aynı zamanda, sistemin aczinin de ifadesi gibi ele alabilir mi? Şöyle ki, siz de yine *Yeni Paradigma Oluşturmak* kitabında sürdürülebilir kalkınmaya dair bir tanım aktarıyorsunuz: “Sürdürülebilir kalkınma, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini tehlikeye atmadan bugün ihtiyaçlarına cevap veren bir kalkınmadır.” Bu tanımda bir aczin ifşası, daha doğrusu bir “şecaat arz ederken sirkatini söyleme” durumu yok mu? Tanım kendi kendine, “Biz kalkınacağız diye dünyayı son sınırına getirdik, ekosistemi son sınırına getirdik, şimdi yine kalkınacağız ama vallahi billahi çevreyi tahrip etmeden kalkınacağız!” türünden bir apoloji de koymuyor mu ortaya? Özetle, sürdürülebilir kalkınmayı biraz da ekolojik hareketle iç içe düşünmemiz gerekmiyor mu?

– Doğrusu bu güzel bir soru. Tabii işin evveliyatı vardı. 1972 yılında Roma Kulübü’nün “Büyümenin Sınırları” (The Limits of Growth) yayımlandı. Meadows Raporu⁶ olarak da bilinir. O raporda, ekonomik büyüme bu minval üzere devam ederse, doğal kaynaklar üzerindeki baskının daha artacağı söyleniyordu. Özetle bu iş böyle yürümez deniyordu. Doğal kaynakların kıtlaşmasının nedeni olarak da Üçüncü Dünya’nın aşırı artan nüfusu gösteriliyordu. Kapitalizmin adı geçmiyordu bile. Üçüncü Dünya’nın yoksulları günah keçisi ilan ediliyordu. Bidayetten beri, kapitalizmin her sıkışma anında yoksulları günah keçisi saymak, yeryüzünün efendilerinin, küresel oligarşinin iflah olmaz bir saplantısıdır. Ta Thomas Robert Malthus’a kadar gerilere gidiyor. O rapor, “*Halte à la Croissance*” [Büyümeyi Durdur] başlığıyla Fransızca da çevrilmişti.

1972’deki Stockholm Konferansı’nda⁷ bu kavram biraz daha ileriye götürülerek, çevresel tehdidin tüm insanlığa yönelik olduğu kabul edildi ve bu yolda sorumluluğun paylaşılmasına karar verildi. Yani, artık dediler ki, bundan sonra kalkınmayla bağlantılı olarak çevreyi de konuşmamız lazım.

6 Roma Kulübü: 1968 yılında Aurelio Peccei ve İskoç bilim insanı Alexander King önderliğindeki yaklaşık yüz bilim insanı, ekonomist ve yönetici tarafından kurulmuş, merkezi Roma’da bulunan bir uluslararası kuruluştur. Roma Kulübü, 1972’de Dr. Dennis L. Meadows önderliğinde hazırlanan ve Meadows Raporu olarak da bilinen dünya ekonomisinin geleceğini tartıştıkları “Büyümenin Sınırları” başlıklı raporunu yayımlamıştı. Bu raporda, dünya nüfusuyla birlikte endüstrileşmenin, çevre kirliliğinin, gıda üretiminin ve doğal kaynakları tüketmenin aynı hızda artmaya devam etmesi durumunda, dünya üzerinde büyümenin mutlak sınırlarına yüzyıl sonra ulaşılacağı sonucuna varılmıştı.

7 Stockholm Konferansı: 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm’de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler İnsan Çevre Konferansı.

Enerji kaynakları kısılanıyor, pahalılaşıyor. Aslında neo-Malthusianizmin⁸ yeniden arz-ı endam etmesi söz konusuydu. Biliyorsun doğal kaynakların sadece tükenmesi değil, kısılanması da sorun yaratıyor. Zira enerji fiyatları, maden fiyatları, hammadde fiyatları yükseliyor; maliyetleri artırıyor. Artık insanlar sürdürülebilir kalkınmayla yatıp kalkıyordu. Her kelimenin önüne sürdürülebilir sıfatının gelmesi, genel bir pratik haline gelmişti. Dünyanın her yerinde binlerce, on binlerce konferans, seminer, sempozyum, kolokyum düzenleniyordu. Ne oldu o zaman? Şimdilerde o yalan da ifşa olmuş durumda. Artık dünyanın kaynakları tükenme noktasına gelmiş, limit aşılmış durumda. Şöyle söyleyeyim; dün itibari ile [Aralık 2019] dün ve evvelki gün Ordu ve Trabzon'da otuz dokuz yerde aynı anda yangın çıkıyor.⁹ Ben sanmıyorum ki bu yangın bir sabotaj olsun, kasıtlı olarak çıkarılmış olsun. Küresel ısınma ile ilgili tüm bunlar. Dikkat et, bu mevsimde Karadeniz'deki sıcaklık göstergelerine bir bak! Deniz sıcaklığına bak! Yağış durumuna bak! Yani sürdürülemezlik artık tartışmasız bir vaka olarak önümüzde. Bir de şu var tabii, hızla dünyayı yok eden bir süreç pupa yelken yol alıyor, fakat yeryüzünün egemenleri –küresel oligarşi– benden sonra tufan yaklaşımında ısrarcı. Zaten onlardan bir şey beklemek abes olurdu herhalde. Bu sürece müdahil olması gerekenler, olup bitenlerden en çok zarar görenler. Haklı olarak diyeceksin ki; sonuçta, iklim krizi, atmosferin ısınması vs. uygarlığı riske atıyorken, bu durum oligarşiyi, yani dünyanın %1'ini de ilgilendirmiyor mu? Elbette, son tahlilde etkilenirler ama, şimdilik fazla değil. Sistemin yarattığı, neden olduğu kötülüklerden şimdilik uzak durmayı başarıyorlar. Öyle bir imkâna sahipler. Havanın temizine, gıdanın kirlenmemiş olanına vs. ulaşma imkânları var. Hovardalığa devam etmeleri bu aşamada mümkün. Şöyle ki –daha önce söylemiş olabilirim– mesela beş katlı bir bina düşün, evi su basmaya başlasa önce zemin kattakiler boğulur, sonra sıra ikinci, üçüncü kattakilere gelir. Yeryüzünün egemenleri şu aşamada benden sonra tufan deme lüksüne sahipler. Uzun lafın kısası, sürdürülebilir kalkınma retorığının artık bir çekiciliği yok. Zaten OECD çevreleri sürdürülebilir büyüme demeyi yeğliyor.

- 8 Malthusçuluk: Ünlü İngiliz nüfus bilimci ve iktisatçı Thomas Robert Malthus'a (1766 1834) göre, insanların gerek duydukları yiyecek vs. gereksinimleri giderildiğinde nüfusları eskisinden daha hızlı artmaya başlayacaktır. Bu temel varsayımdan hareketle, eğer belirli coğrafyada gıda üretiminin artış hızı, o coğrafyadaki popülasyonun artışından fazla olur ise nüfus daha hızlı artma eğilimine girecektir. Aksine, gıda üretiminin artış hızı, nüfusun artış hızının gerisinde kalırsa buradaki nüfus açlık, hastalık ve savaş ile kontrol edilmeye başlar.
- 9 Sözcü gazetesinin 24 Aralık 2019 tarihli haberinde de aynı konuya yer verilir. Haber şu şekilde: "Trabzon, Ordu, Giresun ve Artvin'de dün akşam başlayan orman ve örtü yangını sayısı 69'a ulaştı. Trabzon'da 37, Ordu'da 23, Giresun'da sekiz ve Artvin'de bir alanda yangın çıktı. Alevler rüzgârın etkisiyle yayılarak yerleşim yerleri ve tarım arazilerine sıçradı."

Yine bu kalkınma kavramının kirlenmesi nedeniyle değil mi?

– Evet, öyle ama retorik de kaldığı yerden devam ediyor. İşte “sürdürülebilir büyüme”, “yeşil büyüme” vs... Yani şöyle; Hristiyanlaştırma, uygarlaştırma, kalkınma, sürdürülebilir kalkınma. Şimdi de sıra “yeşil büyüme” geldi. Süreklilik arz eden bu retorik, bu söylem neyi ifade ediyor denirse, mesela Afrika’yı alalım. Orada bağımsız olmayan, daha doğrusu siyaseten bağımsız olmayan bir ülke, bir toprak parçası yok. Fakat şu an itibarıyla kıtanın dış sömürüye maruz olma katsayısı doğrudan sömürge statüsünde oldukları dönemdekinden farklı değil. Eksiği yok ama belki fazlası vardır. Emperyalist ülkelerdeki üretimin en önemli, en temel girdileri, Afrika’dan, Latin Amerika’dan, Asya’dan geliyor. Mesela cep telefonu üretmek için vazgeçilmez olan koltan,¹⁰ bildiğim kadarıyla Kongo’dan geliyor. Lityum Şili’den,¹¹ vs... Bir de pek bilinmeyen, aslında bilinmek de istenmeyen bir şey de oradaki üretimin ne şartlarda yapıldığı: sömürünün boyutları, ekolojik hasarların boyutu, vs... Dünyanın geri kalanından kaynak akışı durduğu anda, Batı üstünlüğü diye bir şey kalmazdı.

Hocam, Batılı fizyokratlar, en başta da Quesnay, “laissez faire, laissez passer!” dediği zaman sömürü döneminin, emperyal dönemin de kuramsal temelleri atılmış oldu diyebilir miyiz? Ayrıca, “Laissez faire, laissez passer”i Türkçeye, Batı’nın 19. yüzyıldaki “Japonya senin, Çin benim, Afrika hepimizin, Osmanlı kimin elinde kalırsa onun; giden gidebildiği yere kadar gitsin, sömürsün!” hırsının teorik ifadesi olarak çevirmek yanlış olur mu?

– Hayır, öyle. “Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler,” demek, sömürünün sınırı yok demek! “Etik”, sınır demek olduğuna, kendini sınırlamak demek olduğuna göre, atış serbest demek!

Laissez faire tükenince devreye özellikle İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra “under developed countries”, “developing”, “developed” vs. kategorileri giriyor: “Siz de bir gün developed, civilised olursunuz, muasır medeniyete ulaşırsınız”ın teorisi yapılıyor. Bu da tükenince bu sefer işin içine çevre duyarlılıkları da eklenip sürdürülebilir kavramı sürüldü ortaya. Her şeyin sürdürülebilirini görmeye başladık. Siz de yine çalışmalarınızda, özel-

10 Koltan (columbite-tantalite), niyobyum ve tantal içeren metalik maden cevhere verilen yerel bir addır. Dünya koltan üretiminin % 80’den fazlası Demokratik Kongo Cumhuriyeti’nden temin edilmektedir. Koltan, cep telefonları gibi yüksek teknoloji ürünlerinde kullanılmaktadır. Danimarkalı yönetmen Frank Piasecki Poulsen’in *Blood in the Mobile (Cep Telefonundaki Kan)* belgeseli, bu sömürüyü en güzel anlatan yapımlardan biridir.

11 *Habertürk* haber sitesinin 13 Haziran 2019 tarihli haberine göre, pil, cep telefonu vs. batarya teknolojilerindeki elektrik depolama ünitelerinde kullanılan lityum, en yaygın olarak Şili’de bulunmaktadır. Şili, 8 milyon ton ile dünya lityum rezervinin % 57,5’ine sahiptir.

likle *Yeni Paradigma Oluşturmak*'ta bu konu ile ilgili olarak ayrı bir başlık açmışsınız ve bu kavramında artık kullanılabilir olmaktan çıktığını söylüyorsunuz. Çünkü –sizin kelimelerinizle söyleyecek olursam– “Sürdürülebilir olan kalkınma değil, sürdürülemez olan kapitalizmdir,” diyorsunuz. Hocam bu noktada izninizle sohbetimizi farklı bir konuya doğru, Avrupa-merkezciliğe doğru yönlendirmek istiyorum. Aslında deminden beri Batı'nın çeşitli kavramları nasıl ideolojik manipölasyon aracı haline getirdiğinden, sömürüyü nasıl kavramsal ve ideolojik olarak gizlediğinden; aslında bir anlamda zaten *eurocentrism*'den, bahsediyoruz. Ben şunu sormak istiyorum: Hem Avrupa'nın kavramları ile konuşmamak lazım diyoruz ama aynı zamanda dünyanın düşünsel birikimine de sırtımızı dönüp içe kapanmamaktan bahsediyoruz. Avrupa'nın kavramlarıyla düşünmemek ile Avrupa-merkezcilik arasındaki nüansı nasıl açıklarsınız?

– Batı'da sözünü ettiğimiz o süreç boyunca oluşan bir ideoloji var. Bir bakıma kapitalizmle yaşıt bir süreç, bir dönem. Belki geride kalan söyleşilerimizde de değinmiş olabilirim ama, bir şeyi açık etmek gerekiyor: Mesela sömürgecilik dendiği zaman o sadece maddi kategorileri angaje etmiyor. Sadece senin kaynaklarını, zenginliğini alıp götürmek değil. Sömürgeciliğin ideolojik egemenliği, ideolojik köleliği angaje eden bir yanı da var. Seni sömürgeleştirmesi, aynı zamanda bilincini, tahayyülünü de sömürgeleştiriyor. Daha da önemlisi, bilincin sömürgeleştirilmesi eşitsiz temel üzerine oturan ilişkinin sürekliliğini de sağlıyor. Buna “*colonisation de l'imagination*” deniyor. Sömürgecilik, sadece zenginliğini elinden almak değil. Bilincinin, tasavvurunun; bağımsız düşünebilme, kendi gerçekliğine, kendi realitene, kendi ülkenin kendi gözünle bakma yeteneğinin de dumura uğratılması demek. Aslında Batı hâkim ideolojisinin, hâkim düşüncesinin verdiği mesaj şu: “İleri bir medeniyet var ve o sadece benim eserim. O medeniyetin nimetlerinden yararlanmak istiyorsan şayet, bana benzemen gerekiyor.” Benzemek de onun yazdığı reçeteye uygun davranmak, onun yazdığı ilaçları kullanmakla mümkün. Bu, “Sen kendi gerçekliğine bu taraftan, benim tarafımdan (Batı'dan) bakarsan kurtulursun, ileri uygarlığın yarattığı zenginliğe ortak olursun, uygarlaşsın, modernleşsın, kalkınırsın”, vs... demek.

Lakin bir şey var: Uygarlık denilen, kimsenin babasının malı değildir. Kimseye ait değildir. İnsanlığın ortak eseridir. O zaman, Batı nasıl oldu da yeryüzünün efendisi haline geldi? Onu diğerlerinden üstün yapan ne idi? Bu sorunun cevabını “Medeniyetler Çatışması” safsatasının teorisyeni Samuel Huntington şöyle veriyordu: “Batı, dünyayı kazandıysa bu, kültürünün, dininin ya da değerlerinin üstünlüğünden değil; örgütlü şiddeti kullanmadaki üstünlüğündendir. Batılıların ekseri unuttuğu, diğerlerinin de asla akıl etmediği gerçek budur.” Tabii burada o örgütlü şiddetin nasıl kullanıldığı-

nı detaylandırmamız gerekmiyor. Bir insanlık tarihi de “yeryüzünün lanetlileri” tarafından yazıldığında herhalde durum biraz daha netleşecektir. Bilenen, okutulan tarih, Batılılar tarafından yazılmış bir tarihtir ve bilinmesi gerektiği gibi, “her zaman nereye bakıldığı değil, nereden bakıldığı önemlidir,” denmiştir. Burada sadece şunu söylemekle yetineyim. Bu dünyada uygarlıklar daima birbirlerinden iktibas yaparak ileri gitmişlerdir. Birinin gelişmesi, ilerlemesi diğerinin, diğerlerinin de gelişmesinin, ilerlemesinin koşuludur. Fakat önemli bir şey var: Kapitalizmle birlikte, o iktibas yolu kapandı. Artık geçerli ilişki modeli; bağımlılık, hâkimiyet, sömürü şeklinde tezahür ediyor. Şimdi bir kere, Avrupa-merkezci olmamak, ona karşı çıkmak; bilime, tekniğe, felsefeye, insanlığın ürettiği ilerici-özgürleştirici düşünceye karşı olmak değil ki! Aslında o konuda yapılan uyarı, eleştirel düşüncenin hakkını ver demektir. İdeolojik bağımlılıktan yakayı kurtaramadığın sürece, kendi gerçekliğine kendi gözünle bakma yeteneğini kaybetmiş oluyorsun. Benim ısrarla vurguladığım, bundan ibarettir. Hiçbir akıllı başında insan, bir entelektüel ilerici, özgürleştirici, emansipatris düşünceye karşı olamaz. Öyle bir şey, kendini inkâr etmek olur çünkü.

Doğru mu anlıyorum hocam: Avrupa-merkezci olmamak demek aydınlanmaya, moderniteye karşı olmak demek değil?

– Asla, asla! Uygarlık denilenin arkasında koskoca bir geçmiş var. Modernite devrimi olsun, Aydınlanma olsun, öyle gökten zembille inmiş bir şey, birkaç akıllı adamın eseri değil. Modernite, Aydınlanma düşünürlerinin gerisinde koskoca bir düşünsel birikim var. Söylemek istediğimi şöyle bir örnek netleştirebilir: Edison ampülü icat etti. Evet o icat etti ama gerideki devasa bir teknik bilim birikimine dayanarak... Edison’a vahiy geldi ve elektrik ampulünü icat etti diye bir şey yok. Onun yaptığı şey, bilimsel etkinliğin son halkasıdır sadece. O, son noktayı koyandır ve gerisinde nice noktalar vardır. Bilim insanları öyle boşlukta durmuyor. Zaten öyle bir şey eşyanın tabiatına aykırı olurdu. Mesela üniversitelerde iktisat teorisi öğretiliyor. Hikmetinden sual olunmaz saf bilim sayılıyor ve yere göğe konmuyor. İktisat teorisi aslında bilimle değil, ideolojiler dünyasıyla ilgili ama Avrupa-merkezli hâkim ideolojinin önemli bir bileşeni olmaya da devam ediyor. Avrupa-merkezli yabancılaşmadan yakayı kurtarabilen biri, bilim diye tedris edilenin aslında Batı’dan ithal edilmiş burjuva ideolojisinden başka bir şey olmadığını bilirdi. İyi de sence Avrupa-merkezciliği gerçekten sorun eden kaç kişi var? Şahsen bu sorunun son derecede önemli olduğunu düşünüyorum.

İstersen *Çığırından Çıkış Bir Dünya* kitabımdan bir alıntı yapalım: “J.M. Blaut, Avrupa-merkezciliğin eleştirisini yaptığı eseri *The Colonizers Model of the World - Geographical Diffusionism and Eurocentric History* [Sömürgecili-

ğın Dünya Modeli - Coğrafi Yayılmacılık ve Avrupa Merkezli Tarih] de, Batı Avrupalıların, Avrupa ile Avrupa dışı dünya arasında şöyle bir karşıtlıklar hiyerarşisi oluşturduğunu yazıyor: “Avrupalı icatçı-keşifçi, akıllı, (rasyonel), yüksek zihinsel-entelektüel kapasiteye sahip, soyut düşünebilen, teorik egzersize yatkın, zihinsel olarak üstün, disiplinli, mümeyyiz (reşit), sağlıklı, bilime ve ilerlemeye yatkın... Diğerleri, ötekilerse, bunların hepsinden yoksun. Yaratıcı değil, icat ve keşif yeteneğinden yoksun, akılcı (rasyonel) değil, duygusal, daha çok içgüdüleriyle hareket eden, teorik ve soyut düşünme yeteneğine sahip olmayan, ancak somut düşünebilen, mümeyyiz (reşit) olmayan, sağlıklı, büyücü, durağan...”¹² Eğer birileri “Sen böylesin”, diğerleri de “Ben öyleyim” derse, sömürgecinin amacı gerçekleşiyor. Aynı kitapta “Evrensel, Nesnel Sosyal Bilim Efsanesi” başlıklı bir altbölüm de yazmıştım.

Sizin “kafaların sömürgeleştirilmesi” olarak adlandırdığınız hususu, oryantalizm kavramıyla birlikte düşünebilir miyiz? Siz de hatırlarsınız; Cemil Meriç, “sömürgeciliğin keşif kolu,” diyor oryantalizme ve Edward Said’in *Oryantalizm* kitabından bahisle, “Bu kitabı biz yazmalıydık” gibi şeyler söylüyor. Sömürgeciliği, oryantalizmi düşünmeden sizin kelimelerinizle “zihinlerin sömürülmesini ifşa etmeden” sömürgecilik, kalkınma, sürdürülebilir kalkınma –ki aslında bunlar aynı rengin farklı tonları– kavramlarının içinde taşıdığı eşitsizliği, sömürüyü ifşa edemeyeceğiz, bu sorunu ortaya koyamayacağız diyorsunuz. O zaman oryantalizmle Avrupa-merkezciliği biraz daha iç içe düşünmemiz de gerekmez mi?

– Kesinlikle düşünebiliriz. Aslında Edward Said aynı sorunu biraz farklı yerden ele alıyor. Her ikisinin de amacı, sömürgeci bakışı teşhir ve mahkûm etmek. Said, Batılının peydahladığı, kendinden menkul Doğu imajını teşhir ediyor. Tabii daha çok edebi metinlerden hareketle bunu yapıyor. Yaratılan, yaratılmak istenen, Batı’nın arzuladığı, görmek istediği bir Doğu imajı.

Aslında oryantalizm bir Doğu üretiyor ve ürettiği Doğu’yu Doğu’ya tekrar satıyor. Ve bizler onu –yani Batı tarafından üretilmiş bir Doğu’yu– aynada gördüğümüze inanıyoruz ya da o olmamız gerektiğine inanıyoruz. Aslında karşı çıkmamız gereken ve sömürgecilik dediğimiz şeyle mücadeleyi buradan başlatmak gerektiğini söyleyebilir miyiz?

– Elbette, söylediğin gibi. Sana, “sen böylesin,” diyor. Sen de, “Ben öyleymişim,” diyorsun ve amaç hasıl oluyor. Daha önce de söylediğim gibi, kendi gerçekliğine seni sömürgeleştirenlerin, kolonize edenlerin gözüyle bakıyorsun. Onun karşısında eksiksin ve eksikliğini tamamlaman gerekiyor. Onun

12 James Morris Blaut, *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History*, Volume 1 of *Colonizer's Model of The World* The Guilford Press, 1993.

gibi yapmaya çalışarak, onu taklit ederek, durumuna hayıflanarak... Aslında bu olmayacak duaya âmin demek gibi bir şey. Onunla arandaki ilişki eşitsiz bir ilişki olduğuna göre, ona benzeme şansın asla yok. Bu, bir kölenin efendi olmaya özenmesi gibi bir şey aslında. Kendi gerçekliğini yitirip onun seni tanımladığını gerçeklik olarak kabulleniyorsun, o zaman da onun gibi olmaya çalışıyorsun. Onun gibi olman hem mümkün değil hem de gereksiz. O zaman kendin olman gerekiyor. Batı (emperyalist ülkeler) neden zengin? Diğerleri yoksul olduğu için. İyi de neden yoksullar? Batı tarafından sömürüldükleri, kaynaklarını Batı lehine kaybettikleri için; yaşamlarını, geleceklerini kurma yeteneklerini kaybettikleri için. Kongo yoksulsa eğer, varı yoğu, yeraltı, yerüstü kaynakları Belçika'ya, bir bütün olarak emperyalist kampa taşındığı için. O zaman yapılması gereken şey, eşitsizlik temeli üzerinde duran ve eşitsizliği sürekli üreten ilişkiler bütününe dışına çıkmak olabilir. O da ideolojik bağımsızlığı, ideolojik yabancılaşmadan arınmışlığı, farklı bir şey tasavvur edebilmeyi varsayar. Bilincin özgürleşmesini diyelim...

Hocam, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*'ı tartışmaya geçmeden, oryantalizm ve Avrupa-merkezcilik tartışmalarından hareketle şöyle bir metafor, bir benzetme ile konuya girmek istiyorum. Batı bize bir sihirli ayna tutuyor; biz her, "Ayna ayna, söyle bana, ben kimim?" diye sordüğümüzde Batı'nın aynası "Ey Doğu, sen busun!" diyerek kendi kafasındaki tahayyülünü yansıtıyor bize. Aslında o aynanın yansıttığı bir gerçek değil, yarılsama, bir kurgu.

– Evet, öyle. Söylediğin, gerçek durumu çok iyi resmediyor.

Yeni Paradigmayı Oluşturmak'ı o aynaya taş atmak, onu tuzla buz etmek olarak tanımlayabilir miyiz hocam? Çünkü, "Asıl bağımsızlık, bayrakla değil düşünsel bağımsızlıkla başlayacak," diyorsunuz ve Avrupa-merkezciliği, oryantalizmi, düşünsel esaretimizin mihenk taşı olarak görüyorsunuz. *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*, bu fasit daireyi, bu aynadaki yarılsamayı, bu ideolojik manipölasyonu, bu sömürü ilişkilerini kırmakla başlayacak mı?

– Çok iyi söyledin. Eğer bir iddia sahibiysek, işe o aynayı kırarak başlarmız gerekecek!..

Yeni paradigma ve çığırından çıkan dünyada sosyalist mücadelenin etiği

Siz yazılarınızda, sosyalist mücadele etiğini de bu noktada tanımlamaya çalışıyorsunuz. Ama şimdilik sosyalizm tartışmalarını ilerleyen sayfalara

bırakarak ilk soruma minik bir ilave yapmak istiyorum. Mevcut paradigmayı, iflas ettiğini söylediğiniz paradigmayı, yani resmî ideolojiyi sadece Türkiye'nin düzeni, Kemalizm, Erken Cumhuriyet vs. değil de sömürgecilik, kalkınma, sürdürülebilir kalkınma retoriğinde şekillenen bir paradigma olarak alabilir; barbardan, sürdürülebilir kalkınmaya yüzyıllardır farklı kavramlarla devam ettirilen bu retorik, bu küresel resmî ideolojinin iflası olarak tanımlayabilir miyiz, sizin *Paradigmanın İflası* kitabınızda ele aldığınız mevcut, müflis paradigmayı? Toparlarsam, müflis paradigma sadece Türkiye'nin erken Cumhuriyet'in ulus-inşacı paradigması mıdır? (*Paradigmanın İflası, Resmî Ideolojinin Eleştirisine Giriş* kitabınız daha çok bu yönüyle ele alınıyor. Zaten Cumhuriyet'i, Atatürk'ü eleştirdiği için de cezalandırıldı ve siz de hapis yattınız; ama bence kitabınız sadece bir Türkiye eleştirisi değil, küresel bir paradigmanın Türkiye Cumhuriyeti'ne tevarüs eden kısmının eleştirisi.) Yoksa barbardan kalkınmaya, oradan sürdürülebilir kalkınmaya yüzyıllardır devam eden bir retorik midir? İkinci olarak, yeni paradigma olarak adlandırdığınız şey, Batı'nın müflis paradigmasına, Avrupa-merkezci paradigma aynasına bir taş atıp onu parçalamak mıdır?

– *Paradigmanın İflası*, Türkiye Cumhuriyeti'nin yaklaşık yüzyıllık dönemini tahlil konusu yapsa da sadece Türkiye'yi angaje eden bir kitap değil. Soruna Türkiye açısından yaklaşıyor ama eleştirinin muhtevası ve eleştiri konusu yaptığı sorun, genel bir çerçevede kapitalist dünya sisteminin çevresindekilerin, periferidekilerin tamamını angaje ediyor. Ve özetle iki şey söylüyor: Bir, bu kafayla şeyleri anlayamazsın; iki, bu yol bir yere çıkmaz. *Paradigmanın İflası*'ndan sonra yazdığım *Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi, Paradigmanın İflası*'ndaki tezleri biraz daha netleştirmeyi amaçlıyor. Aslında onu "Paradigmanın İflası II" saymak mümkün. *Çığırından Çıkış Bir Dünya, Yeni Paradigmayı Oluşturmak, Başka Bir Uygarlık için Manifesto ve Çöküş, Paradigmanın İflası*'nın bıraktığı yerden hareketle; o halde ne yapılabilir, nasıl yapılabilir sorularıyla ilgili. Bütün bu kitaplarda hem verili paradigmanın neden iflas ettiği ve hem de iflas tablosundan nasıl çıkılabilir sorularına odaklanılıyor. Özetle bu kitaplarda, "Gelin kendi gerçekliğimize kendi gözümüzle bakalım!" deniyor. Orada bir davet var aslında. "Kapitalizmi anlamadan hiçbir şeyi anlayamazsınız," deniyor bütün o kitaplarda. Bilindiği gibi boşuna, "Anlamak aşmaktır," denmemiştir.

Yeni Paradigmayı Oluşturmak kitabınızda bir altbaşlık olarak kapitalizmden çıkmanın gerekliliği ve aciliyeti üzerine tartışıyorsunuz. Avrupa-merkezilikten uzaklaşmak ile kapitalizmden çıkmak birbirlerinin mütemmim cüzleri olarak ele alınabilirler mi? Ayrıca neden bu kadar acil ve zaruri?

– Bir kere Avrupa-merkezli ideolojik yabancılaşımayla radikal bir hesaplaşma olmadan önünü görmeyi, yolunu bulmayı mümkün olmaz. Önce ideolojik istiklalini kazanacaksın ki, ayakların yere bassın. Ancak ondan sonra, “O halde neyi, neden, nasıl yapmak gerekiyor?” sorusu gündeme gelebilir. Önce ideolojik-entelektüel teçhizatı tamamlayacaksın; sonra da yeni, farklı, orijinal bir şey yapmak üzere sahaya ineceksin. Sorunun ikinci kısmına gelirsek; şimdilerde yüz yüze olduğumuz sorunlar artık ertelemeye, geçiştirmeye izin verecek nitelikte sorunlar değil. Sistem bir bütün olarak bir dizi sorunlar sarmalına hapsolmuş durumda. Yüz yüze olunan durum sadece ekonomik kriz değil. Mesela 1929’da sadece ekonomik kriz vardı. Şimdilerde ekolojik yıkım (Kriz demiyorum, zira kriz kavramı normal durumdan bir sapma demeye gelse de normale dönüşü de ima eder. Oysa ekolojik sorun için aynı şey mümkün değil.) insanlığın ve uygarlığın varlığını tehlikeye atmış durumda. Sistem ekonomik krizle, finansal krizle, ekolojik yıkımla, iklim kriziyle, politik krizle, etik krizle yüz yüze gelmiş bulunuyor. Üstelik tüm bu krizler karşılıklı olarak birbirlerini azdırıyor. Durum acil; zira eğer geç kalınırsa, geriye kurtarılabilecek pek bir şey kalmayabilir. Velhasıl, “Büyük İnsanlığın” elini çabuk tutması, başını kumdan vakitlice çıkarması gereken bir zamandayız.

Hocam, kapitalizmden çıkmak düşüncesini böyle soyut ve genel bir kavram olarak da kullanmıyorsunuz. Bu çıkış sürecini alt merhalelere ayırmışsınız: İlerleme ideolojisinden ve teknoloji fetişizminden çıkmak, cılız rekabetten çıkmak, sınırsız üretim ve saçma tüketim sarmalından çıkmak gibi... Yani kapitalizmden çıkalım, çıksak ne güzel olur gibi bir “wish-full thinking” değil.

– Çıkılsa iyi olur demek değil sadece. Aslında kapitalizmden çıkmak somut olarak ne yapmakla mümkün, işte orada yapılmak istenen, o sorunun cevabını kapsıyor.

Hocam burayı biraz açalım. Kapitalizmden çıkmanın bir aşaması, bir stratejisi olarak ilerleme ideolojisinden ve teknoloji fetişizminden çıkmak derken, tam olarak ne demek istiyorsunuz?

– Bu önemli bir soru aslında. Söylemek istediğim şu: Toplumda köklü bir teknoloji fetişizmi var. Yaklaşım kabaca şöyle: “Ha! Öyle bir sorun mu var? Dert değil, nasıl olsa teknoloji onu çözer.” İyi de o teknoloji kimler tarafından, ne amaçla geliştiriliyor ve kullanılıyor? Ve tabii nasıl sonuçlar ortaya çıkarıyor? Kapitalizm dahilinde teknolojik gelişme, insanlar daha kolay üretsinler, daha az yorulsunlar, daha çok boş zamanları olsun diye üretilmez. Daha çok kâr etmek için üretilir ve üretim sürecine sokulur. İyi de o zaman her teknolojik ilerlemeyi bir marifet saymak abes değil mi? Bir de teknoloji

eleştirisi yaptığınızda, gericilikle, bilim düşmanlığıyla suçlanmanız nerdeyse kesin gibidir. Artık şimdilerde hesap ortada. Harikalar yaratan ileri teknolojiler, tam birer yıkım aracına dönüşmüş bulunuyor. Aslında teknoloji saplantısı sorunları ertelemeye yarıyor. Hedef ufukta bir çizgi ki, hep uzaklara kayıyor.

“Teknoloji fetişizminden kurtulmak” derken bunu “teknolojiden kurtulmak”tan, ludist bir makine nefretinden¹³ farklı bir yere koymak gerekiyor sanıyorum. Buna ilaveten şunu da sormak istiyorum hocam, teknoloji fetişizminden kurtulmayı kapitalist paradigmadan kopuşun bir merhalesi olarak ele alabilir miyiz?

– Toplumda teknolojiyi mutlak planda olumlayan genelgeçer bir anlayış söz konusu. İşte bu durum onun sorgulanmasını önüyor. Zira, teknolojik gelişme, etkinlik, değişme –ve değişmenin de her zaman pozitif bir şey sayılması– bir iyileşme, ilerleme olarak görülüyor. Elbette akli başında hiç kimse teknik ilerlemeye karşı çıkamaz, öyle bir şey abestir ama teknolojinin de her şey gibi eleştiriden muaf olmaması gerekir. Tam tersine, kapitalist mantık dahilinde üretilen “yüksek teknolojinin” ortaya çıkardığı sonuçlar dikkate alındığında, eleştiriyi fazlasıyla hak ediyor... O zaman, “teknoloji düşmanlığı” ve “gericilikle” suçlanmayı göze alarak teknolojiyi sorgulamak gerekiyor... Bu dünyada hiçbir şey eleştiriden muaf olmamalıdır çünkü... O zaman şu sorular akla gelir: Bir, her teknik ilerleme mutlaka olumlu bir şey midir? İkinci olarak, her teknolojik ilerleme her zaman ve her koşulda mutlaka insanların, toplumun yararına mıdır? Üç, teknik ilerleme sosyal gelişmenin, sosyal ilerlemenin ve sosyal refahın vazgeçilmezi midir?

Şimdilerde “ortalama insanın”, teknik ilerleme sayesinde insanlığın yüz yüze geldiği sorunları çözebileceği inancı tam. Mesela yıkım tablosunun failleri, teknolojik ilerlemenin bir “yeşil büyümeye” imkân vereceğine sıradan insanları ikna etme gayreti içindeler... Tabii bu saçmalığa insanları ikna etmek için ortaya atılan gerekçeler de tuhaf... Eğer dünyada açlık varsa, bunun üstesinden gelmenin yolu, biyoteknoloji alanındaki buluşlarla, işte, GDO’lar [Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar] sayesinde hububat ve gıda maddeleri üretimini artırmaktır... Oysa, bu dünyada neden açlık var sorusu sorulmuş olsaydı, GDO bu şekilde gündeme gelir miydi? Zira, insanları aç bırakan, “teknik plandaki” yetersizlik değil, gıda üretiminin, bir bütün olarak tarımsal üretimin de kâr etmenin bir aracına dönüştürülmesi, toprakların üze-

13 Ludizm (Makine Kırıcılık): Kavram, 18. yüzyıl sonlarında bir evdeki dokuma makinalarını parçaladığı düşünülen Ned Ludd’dan gelmektedir. Ludd, 19. yüzyıl başlarında, teknolojik gelişmeler nedeniyle işlerini kaybetmek zorunda kalan (özellikle tekstil) işçilerin(in) kahramanı olur. İlk organize Ludist isyan İngiltere’de 1811 yılında yaşanır. York şehrinde yapılan bir yargılamanın ardından on yedi kişi bu suçtan dolayı idam edildiler.

rinde yaşayan insanların ihtiyacını karşılamak, onları yaşatmak amacıyla değil de kapitalistler kâr etsin diye kullanılması ve toprağın ve üretim araçlarının özel mülkiyet konusu olması, zor, şiddet, haydutluk ve 'yasal' yollarla gasp edilmesidir.

Tabii bununla ilgili ikinci bir şey daha var: Esasen sorun, GDO teknolojisinin gerçekten insanları doyurmak gibi halisane kaygılar ve gerekçelerle üretilip üretilmediğidir. Kapitalist barbarlık düzeni her geçen gün insanların psikolojik kökenli sorunlarını büyütüyorken, teknolojik gelişme antidepresanlar, daha çok "sinir ilacı" üreterek bu sorunu çözebilir mi? Psikolojik ve psikiyatrik vakalar neden çıg gibi büyüyor sorusu atlanarak, sorunun çözümünü teknolojik gelişmeden beklemek abes değil mi? Kapitalist cangılda yaşayan bir insan, teknolojinin "azgelişmişliği" yüzünden mi bu sefil duruma düşüyor? Eğer insanların ruh sağlığı neden hızlı bir tempoyla bozuluyor sorusu sorulabilseydi, sorunun kaynağına da inilebilir, kapitalizmi tartışmaya cüret edilebilirdi. Elbette benzer akıl yürütmeyi başka alanlar da sürdürmek mümkündür. Mesela hırsızlık vakaları mı artıyor? Telaşa gerek yok, "ileri teknolojinin" sunduğu ürünler sayesinde bireysel güvenlik sorunun çözmek işten bile değildir. Önceleri evlerin kapılarında kilit bile yoktu. Mesela benim çocukluğumda, gençliğimde bizin evin kapılarında kilit yoktu... Şimdilerde kapıların birkaç kilidi var! Artık "özel güvenlik endüstrisi" harikalar yaratıyor. Eğer televizyondaki bazı görüntüler çocuğunuzun psikolojisini bozuyorsa, dert etmeyin, aracınıza "yüksek teknoloji" ürünü bir "çip" yerleştirmekle sorun çözülür.

Yani şimdi şöyle, insanlara söylenen şu: "İşler ileride iyi olacak ama sen ileride işlerin iyi olması için şimdiki kötülöklere katlan." Yani geçici bir süre sonra durum düzelecek diyor. Peki, nasıl olacak? "Merak etme teknoloji bu işi çözecek." Yani anlatabildim mi? Teknoloji bu işi çözecek. Velhasıl, teknoloji hayranlığı ve fetişizmi, asıl sorunların sorulmasını engelleyip, teknolojinin neden olduğu olumsuzlukların ve kötölüklerin tartışılmasını yasaklıyor. Şöyle söyleyelim, kapitalist kâr mantığının hizmetindeki teknoloji, her ileri aşamada toplumsal-ekolojik-insanî sorunları azdırıyor. Sonra da teknoloji harikalarıyla öğünölüyor.

Hocam, bu söylediklerinizden, mesela GDO'lara karşı çıkmak mı gerekecek? O alandaki araştırmalar durdurulmalı mı?

– Hayır, GDO'lara karşı çıkmak söz konusu bile olamaz, olmamalıdır. Teknolojik gelişmeye karşı çıkmak abestir, eşyanın tabiatına aykırıdır. Kapitalizme karşı olmamız gerekiyor. İtiraz teknolojiye değil, kapitalist çıkarlar için üretilmesine ve kullanılmasına. Esasen o alanda kaydedilen gelişmeler, gayet olumlu sonuçlar doğurabilir. Özellikle de gıda üretiminde. Fa-

kat, bir şey daha var. GDO araştırmaları sadece tarımsal alanı angaje etmiyor. Tıp alanında da önemli gelişmeler kaydedilebilir. Son dönemde birçok gen ilaç olarak kullanılabilir. Mesela genetik bozukluklar o sayede bertaraf edilebilir.

Söylediklerinizden, teknolojinin pek “göründüğü” gibi olmadığı sonucunu mu çıkarmak gerekiyor?

– “Teknik ilerlemecilik” sadece teknikten ibaret olmayıp, aynı zamanda bir “ideoloji”; bu, ekseri gözden kaçıyor. Bu bütünlük içinde de asıl sorun, “neden” sorusunun savsaklanıp, “nasıl” sorusuyla yetinmekten kaynaklanıyor. Eğer, sorgulamaya “neden” sorusuyla başlansaydı, şeyler bambaşka görünürdü. Herhangi bir şey, bir alet icat edilip kullanıma sokulduğunda, o şey veya alet iki türlü değerlendirmeye tabi tutulabilir: İlk olarak, o şeyin veya aletin dar anlamdaki kullanımının “etkinliği”, “yararlılığı” dikkate alınır, onun ötesine geçilmez. İkinci olarak, söz konusu şeyin veya aracın kullanımından kaynaklanan durum ve sonuçlar daha geniş bir çerçevede değerlendirilir.

O zaman soru şöyle formüle edilebilir: Teknoloji ürünü olan şey –araç– insan, toplum ve doğal çevre üzerinde ne tür sonuçlar ortaya çıkarıyor? İnsanları büyüleyen “yüksek teknoloji harikaları” doğrudan sağladıkları “kolaylığın” ötesinde başka nelere neden oluyor, ne gibi sonuçlar, nasıl bir manzara ortaya çıkıyor? Mesela “güvenlik” gerekçesiyle evlerin, dükkânların, işyerlerinin, sokakların, kamu binalarının en yüksek teknoloji ürünü “güvenlik sistemleriyle” donatılıp gözetlenmesi, her yere mobese kamerası yerleştirilmesi bir “ilerleme”, “refah” ve “kalkınma” unsuru sayılacak mıdır? Aslında bu *high-tech* hayranlığı, biraz da teknoloji hakkındaki bilgi eksikliğinden kaynaklanıyor. Gündelik yaşamda kullanılan araç hakkında ne kadar bilgi sahibiyiz? Her teknik ilerleme mutlaka sosyal ilerleme ve “iyileşme” anlamına gelir mi? Uygulamaya konulan, kullanıma sunulan yeni bir teknolojinin, bireysel, toplumsal ve ekolojik, vs. ne gibi sorunlar yarattığına dair bir fikrimiz var mı?

Sürekli büyüme üstüne kurulu bir yapının bizzat kendisi de kanserli değil midir hocam? Yani bir tıp kavramıyla analoji yapmam ne kadar doğru bilemiyorum ama.

– Bence bir abartma değil... Her ileri aşamada işler sarpa sardığına göre... Abartma değil.

Kanser de sonuçta bir “büyüme” ama kontrolsüz, sınırsız bir büyüme. Toplum yapısının da ekonominin de hep böyle ileriye, ileriye, hep daha

ileriyeye büyümesini istemek; ekonomiyi, toplumu bu hep büyüme, ilerleme odaklı organize etmek de kendi içinde sorunlu değil mi?

– Şimdi tabii ki ilerleme ideolojisi problemlili... O konudaki kafa karışıklığından kurtulmak gerekir. Zira, her seferinde “ilerisi” işaret ediliyor ama “o ilerisi” de bir türlü gelmiyor. Hep ileride, gelecekte... O zaman da bugün yaşanan sorunların “önemsizleşmesi”, dikkate alınmaması mümkün olabiliyor. İnsanların “gelecek” güzel günlere ulaşmak, mutlu yaşama ulaşmak için bugünün kötülüklerine katlanmaları isteniyor. Modernite öncesinde ne deniyordu, “Bu dünya geçicidir, asıl hayat öteki dünyadadır, cennettir. Bugün katlanılan kötülükler önemsizdir.” Kapitalist modernite ideolojisi de aslında aynı şeyi başka türlü söylüyor: “Evet bu dünyada mutluluk mümkündür; ama ileridedir, gelecektir.” O zaman o güzel günleri hak edebilmek; o güzel günlere, mutluluğa, refaha, huzura ulaşmak için, bugünün kötülüklerine, zorluklarına katlanmak gerekir. Velhasıl iki halde de gelecek hedef gösteriliyor ama o gelecek de bir türlü gelmiyor.

Aslında ilerleme fetişizmi, bir “seküler cennet” gibi de tanımlanabilir mi: Hep ileride, hep önümüzde duran, gitmek için bugün aktif çaba gösterdiğimiz; henüz gidemediğimiz ama gittiğimizde her şeyin mutlu, güzel ve müreffeh olacağına inandığımız bir cennet?

– Evet, ufukta bir çizgi ki, sen yaklaşıyorsun o uzaklaşıyor. Bunu teşhir etmek, görünür kılmak çok önemli. İnsanlara söylenen şu: “Teknoloji gelecek, sorunlar çözülecek!” Tamam da o iş nerede, nasıl, hangi zeminde gerçekleşecek, mümkün olacak? Biz nasıl bir zemin üzerinde duruyoruz? Teknolojik gelişmeden sıradan insanlar, ezilen-sömürülen sınıflar ne bekler ne umar, o teknolojinin sahibi olan kapitalistler ne bekler? Eğer söz konusu olan kapitalizm ise orada her şeyin kâr etmeye, kârı büyütme endeksli olduğunun bilinmesi gerekir. Yegâne amacı ve varlık nedeni kâr etmek olan bir teknik ilerlemenin kimin için ne anlama geldiği ortada değil mi? Bugün en büyük yatırımlar silah sanayisi alanında gerçekleşiyor, en yetişkin teknik bilimciler o amaç için istihdam ediliyor. Bu, teknolojinin varlık nedeni ne yabancılaşması değil midir? Neden teknoloji harikaları yaşatmak, yaşamı kolaylaştırmak, güzelleştirmek için değil de öldürmek, yok etmek amacıyla kullanılıyor? Atom enerjisinin ilk kullanım alanının neresi olduğunu çok iyi biliyoruz. Emperyalist çıkarlar için ilk defa Hiroşima ve Nagazaki’de kullanılmadı mı? İnsanlık suçu işlenmedi mi?

Muhteşem bir teknoloji!

– Evet, muhteşem bir teknoloji. Bombaların peş peşe Hiroşima ve Nagazaki’ye atılıp yüz binlerce insanın ve doğanın katledildiği günün ertesinde, Av-

rupa'da yayımlanan gazete manşetlerinde o insanlık dışı olay teknik bilimin yeni bir zaferi olarak sunulmuştu. Maalesef onca özenilen Batı uygarlığının o yüzünü görmek istemeyenler hâlâ çoğunlukta. Eğer realiteyi anlamak, bilince çıkarmak gibi bir niyetin varsa, öncelikle Avrupa-merkezli saplantılardan kurtulmak şart. Teknoloji harikalar yaratıyor ve insanlığın üzerinde durduğu zemin hızla kayıyor. Her geçen gün, şu güzel dünyamız daha da yaşanmaz bir hale geliyor. Durum vahim, ürpertici; ama ortalama insan hâlâ bu aracın bu rotada yol alabileceğini sanıyor.

Baktığımızda, genetiği değiştirilmiş ürünleri imal etmek de büyük bir teknoloji, ileri teknoloji. Bir meyvenin genetiği üzerinde oynamanın teknolojik mükemmelliğini tartışmaya bile gerek yok, ama bu ürünleri tükettiği için insanlar hastalanıyor. Misal kanser oluyor; kemoterapi tedavisi veriyorlar ki bu tedavi de muhteşem bir teknoloji. Ama dönüp baktığımızda bizi hastalandıran da tedavi eden de teknoloji. Bu süreç, ekonomik yapının üzerine sinerek devam ediyor. Kemoterapi olacaksın parayı bastırıcaksın! Doğal ürün yiyeceksen de öyle... Oldukça girift bir süreç değil mi?

– Araçlarla amaçların yer değiştirmesi, tersyüz olması durumu var ki; bu çelişkiyi, bu saçmalığı sorun etmek şart. Tabii onun için de zihinsel-entelektüel bir kopuş gerekiyor. İşte eleştirel düşünce, radikal düşünce bunun için gerekli. Özetle şunu söylemeliyiz: Eğer insanlığın ve uygarlığın bir geleceği olacaksa, bu radikal eleştiri sayesinde mümkün olabilir.

Hocam, sizin kapitalizmden çıkmak derken sıraladığınız diğer iki unsur; yani “çılgın rekabetten” ve “sınırsız üretim sarmalından çıkmak” da aslında bu ilk söylediğiniz “ilerleme ideolojisi ve teknoloji fetişizminden çıkmakla” bir arada düşünülmeli, diye düşünüyorum.

– Kesinlikle. Bir bütünlük söz konusu ve başka türlü olması da zaten mümkün değildir.

Birbirinden apayrı hususlar gibi dursalar da birbirlerini besliyorlar, diyebiliriz.

– Tabii ki, toplumsal süreçler arasında karşılıklı belirleme-belirlenme ilişkisi söz konusu. O yüzden hep söylediğimi bu vesileyle bir daha söyleyeyim: “Hakikat bütündedir, gerçek bütündedir.” Eğer şeyleri anlamak, bilince çıkarmak istiyorsan, bütüne odaklanacaksın. Fakat modern düşünce sisteminde, kapitalist dünyada yapılan tam da onun tersidir. İnsanlar parçalara odaklanıyor ve bütün, gözden kaçıyor. Sen de bu alandaki yabancılaşmaya dikkat çekiyorsun. Akademik yabancılaşma diye bir şey var. Düşünce alanları küçük kompartımanlara ayrılmış ve herkes kendi küçük dünyasına hapsolmuş durumda.

Hocam, *Sosyalizmin Geleceği* kitabında da hâlâ tek alternatifin sosyalizm olduğunu söylüyorsunuz. Neden? Neden hâlâ başka seçenek yok? Neden “Ya barbarlık ya sosyalizm!” diyorsunuz?

– O halde iki şey: Birincisi, artık kapitalizm dahilinde insanlığın bir geleceği olmadığı ortada. Gerçi ortada ama orada olanı görmek için de göz lazım. Üstelik miyop da olmamak kaydıyla ve ikincisi, kapitalizm reforme edilebilir bir sistem değildir. Esasen hiçbir üretim tarzı reforme edilebilir değildir. Kölecî sistem reforme edilebilir miydi? Feodalizm reforme edilebilir miydi? Her üretim tarzı, her uygarlık modeli belirli bir mantığa göre işler ve o mantığın dışına çıktığı anda da sistem olmaktan çıkar. Köle, efendiye, “İnsaflı ol!” dese, şeylerin seyri ne kadar değişirdi? Serf, soyluya ricada bulunsa, soylu başka şeye dönüşüp, başka türlü mü davranacak? Öyle bir şey eşyanın tabiatına aykırıdır.

Eğer kapitalizm tarihsel ömrünü doldurduysa, yolun sonuna geldiyse, potansiyelini tükettiyse; başka şey yapma zamanı da gelmiş demektir. O zaman verili durumdan hareketle başka şey yapmak gerekecektir. Neden bir sürdürülemezlik durumu ortaya çıktı ve oradan çıkış nasıl mümkün olabilir? Esasen kapitalizm bir sapmaydı. Gerçi üretici güçleri geliştirmede çok başarılı ama kapitalizm bir yıkıcı yaratıcılık olarak yol alıyor. Yaşamın iki unsuru olan insana ve doğaya zarar vermeden yol alamıyor. Ve belirli bir eşik aşıldığında yıkıcılığın, yaratıcılığın önüne geçmesi kaçınılmaz. Sınırsız büyüme temel eğilimine ve dinamiğine sahip ama bu dünyanın kaynakları sınırlı, sonlu. Şimdilerdeki iklim krizinin, ekosistemin aşınmasının, ekolojik yıkımın nedeni de o çelişki. Kapitalizm demek, ekonomi-toplum ilişkisinin tersyüz olması demektir. Normal olarak, ilişkinin yönü toplumdan ekonomiye doğru olması gerekirken, kapitalizmde ekonomiden topluma doğrudur. Oysa ekonominin topluma içerilmiş olması gerekirdi. O zaman, üretim etkinliği de varlık nedenine yabancılaşıyor. Kapitalizm koşullarında üretimin birinci amacı, asıl amacı insan ihtiyaçlarını karşılamak, tatmin etmek değil, pazarda satmak, kâr etmektir. Her şey kâra endekslidir. Sistem artık, çözdüğünden daha çok sorun yaratır durumda. Hiçbir sorun çözme yeteneği yok. Dolayısıyla rıza üretme yeteneği de aşınmış bulunuyor. Buna yönetememe krizi de diyebiliriz. Eğer bir paradigma iflas etmişse, artık yenisini yaratmak da potansiyel bir olasılık haline gelmiş demektir. O zaman bir düzeltme operasyonu gündeme gelecektir. Tabii işe, toplumdan çalınanı ona iade etmekle başlamak gerekir. Kapitalizm ne yapmış? Her şeyi, her türlü insan etkinliğini, insan ve toplum yaşamının tüm veçhelerini metalaştırmış, parayla alınır-satılır şeylere, ölü nesnelere dönüştürmüştü. Bu durumu tersine çevireceksin. Toplumun tutkalı, toplumsal yaşamın vazgeçilmez temeli olan müşterekler (ortak yaşam alanları, kaynakları, araçları...) özelleştirilmiş; onları yeniden

müşterekler haline getireceksin. Kamu hizmetleri kamu hizmeti olmaktan çıkmış, onu ihya edeceksin. İnsanların kaderi piyasaya terk edilmiş, demokratik bir planlama uygulayacaksın. Ekososyalist bir geçiş programını hayata geçireceksin. Ekososyalist bir program demek, ekolojik kaygılar ve amaçlarla, sosyal kaygıların ve amaçların kesiştiği bir payda demektir. Bunları yapabilmek demek; sınıfsız, sömürsüz, doğayla uyumlu bir rotaya, bir yola girmek demektir ki, uzun geçiş süreci komünist toplum perspektifine endeksli olabilir. Komünizm denince insanların aklına ekseri Sovyetler Birliği, daha genel olarak da eski Doğu Bloku geliyor. Oysa, oradaki pratiğin komünizmle bir ilgisi yoktu. Üretim araçlarının devletleştirilmesi ve bürokratik planlama, sosyalist bir toplum için yeterli koşul değildir. Nitekim, yapılması gereken “devletleştirme” değil, “sosyalleştirme” olmalıydı. Bürokratik planlama sosyalizmin mantığıyla çelişir. Orada demokrasinin kısıntısı bile yoktu. Bir yerde demokrasi yoksa, özgür tartışma yoksa, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü yasaklanmışsa, oradaki bir dikta rejimidir ve sosyalizmle bir ilgisi yoktur. O deneyin başarısız olması, “Büyük İnsanlığı” komünist bir gelecek hedefinden caydıramaz. Velhasıl, kelimenin jenerik anlamında “komünist bir uygarlık” dışında bir gelecek yok. Bilen varsa söylesin!

Sosyalizm: İnsanlığın geleceği

Hocam, insanlığın geleceği soldadır diyorsunuz ama, 20. yüzyıl solunun da yani Sovyetler ve Çin solunun da buna uygun olmadığını söylüyorsunuz. Ekim Devrimi’ni alırsak; Ekim Devrimi’nin bir ilerleme olduğunu ama sonradan bürokratik yozlaşmaya doğru evrildiğini ve insanlık için bir alternatif olmaktan çıktığını söylüyorsunuz. Neden Sovyet sosyalizmi ya da bugün Çin sosyalizmi bizlerin, sosyalistlerin rehber edinebileceği sosyalizmler değiller?

– Aslında Sovyetler Birliği olsun, Çin olsun; oralarda uygulanan sosyalizm değil, kalkınmacılıktı. Amaç Batı gibi olmak, onu yakalamaktı. Durum öyleydi ama retorik başkaydı. Sosyalist amaçları olan bir rejim, emperyalist kampın nesine özenebilirdi? Amaç, Batı’yı yakalamak, ona benzemek değil, başka şey yapmak olmalıydı. Fakat, Sovyetler Birliği’nde oluşturulan resmî ideoloji, maalesef genel bir çerçevede (tabii istisnalar olsa da) dünya sol hareketinin de resmî ideolojisiydi. Ve tabii bu, dünya sosyalist hareketi için büyük bir handikap demektir. Sovyetik resmî ideolojiye dayalı bir sol hareketin bir şansı olmazdı. O deneyler bugün sol hareket için bir rehber olamaz, olmamalıdır; ama onlardan çıkarılacak büyük dersler olduğu da bir vakıa. Neyi yapmaman gerektiğini bilmek önemlidir. Paris Komünü başarısız ol-

du, Sovyet Devrimi başarısız oldu; ama insanlar sosyal eşitliğin, özgürlüğün, kardeşliğin, insanın emansipasyonunun gerçekleştiği bir toplum perspektifinden hiçbir zaman vazgeçmez. Önümüzdeki yıllarda komünist bir toplum düşüncesinin ve mücadelesinin güçleneceğinden şüphe etmiyorum. Aksi halde insanlığın bir geleceği olmaz.

Tam da Ekim Devrimi'ne uymuyor mu hocam?

– Ekim Devrimi'nin söylemi elbette öyleydi ama maalesef vaatler gerçekleşmedi.

Şubatta tam bir kargaşalık var. Bolşevikler ortada yoklar bile. Lenin Almanya'dan trenle gelir.

– Evet. Bolşevik Parti, Devrim'in patlak verdiği 1917 Şubat'ında sol muhalefetin küçük bir bileşeniydi. Parti, ilerleyen aylarda etkinliğini artırıyor.

Elbette, ben de “hiç yok” derken o anlamda söylemek istemiştım.

– Şubatta, Rusya'nın tüm ezilen, sömürülen, kimlikleri inkâr edilen halkları ayağa kaldırıyor. Şubat muazzam bir devrimdi. Sınırlı bir kesim; Çarlık bürokrasisi, burjuvazi ve toprak aristokrasi dışında kalan tüm kesimler; kadınlar, işçiler, askerler, köylüler, etnik-dinî kimlikler ayağa kalkmıştı. Orada söz konusu olan, kavramın gerçek anlamında bir devrimdi. Tabii insanlar sokağa çıkarken, ellerinde başı sonu belli bir program yoktu. Zaten devrimler öyle oluyor. İsyan edenler, “Artık eskisi gibi yaşamak istemiyoruz; bu böyle devam edemez, etmemeli!” demiş oluyorlar. Artık dünyada yeni bir devrim dalgasının sahneye çıkmakta olduğunu söyleyebiliriz. Devrimi halk yapar; devrimin ne zaman olacağı bilinemez, öngörülemez. Aksi halde devrimler olmazdı. Devrim, o devrimin öznelere olan geniş kitleler de dahil herkesi şaşırtır. Şeylerin seyrini değiştirmek amacıyla ayağa kalkan kitlelerin hazır bir yol haritası, programı yoktur. Artık eskisi gibi yaşamak, eskisi gibi yönetilmek, itilip kakılmak istemedikleri için meydanları, sokakları doldurmuşlardır. Devrimlerin asıl nedeni, bardağı taşıran son damla değil, bardağın dolu olmasıdır. Devrim, gerçekleştiği ana kadar imkânsız olandır. Ve devrim; polisin, jandarmanın, askerin halka karıştığı anda gerçekleşir. Egemenlik sistemini korumaya memur edilmiş polisin, jandarmanın, askerin, istihbaratçıların, ayağa kalkanlar cephesinde anneleri, babaları, kardeşleri, yeğenleri, kuzenleri, yengeleri, teyzeleri, halaları, dostları vardır. Devrim bir tsunami gibi herkesi kapsar. Bir zaman geliyor, polisler ve askerler ateş etmeyi reddediyor; aynı 1789'da olduğu gibi. Aksi halde devrimler sürekli tekrarlanmazdı. Velhasıl, devrimler, milyonlarca sıradan insanın radikal önderlere dönüştüğü süreçlerdir. Seninle bu söyleşiyi yaptığımız şu anda, dünya-

nın birçok ülkesinde insanlar ayakta. Esasen ekseri sanıldığı gibi, devrimi örgüt yapmaz. Profesyonel devrimcilerin işi değildir. Örgüt, devrim öncesinde ve devrim sonrasında etkili olabilir.

Çanakkale Savaşı'nı da bu minvalde düşünmek mümkün müdür? 1917'yi mümkün kılan, dolaylı olarak Ekim Devrimi'ne kapı aralayan bir Çanakkale Savaşı var.

– Tabii, devrim iç ve dış düşmanlarla cebelleşmek zorunda kalmıştı; iç savaş, emperyalist saldırı, yokluk, açlık, vs... Fakat bunlar Devrim'in rotasından sapmasının mazereti olamazdı. Ondan sonra iktidarı ele geçiren Bolşevik Parti; kendinden olmayan, kendi gibi düşünmeyen, eleştiren, itiraz eden tüm kesimleri düşman ilan etti. Ve üretici güçleri geliştirmeye odaklandı. Elbette açlıkla, yoksullukla cebelleşen bir ülkede sosyalizm olmazdı ama, ekonomik büyüme yegâne amaç haline geldiğinde, sosyalizm perspektifine yabancılaştırmak kaçınılmazdır. Daha önce de söylediğim gibi, emperyalist Batı ile yarışa girmenin bir âlemi yoktu. Aksi halde başka şey yapma şansını kaybedersin.

Lenin'in demokratik merkeziyetçilik kavramını da tıpkı sürdürülebilir kalkınma gibi, sessiz çılgılık gibi bir oksimor olarak ele alabilir miyiz?

– Kesinlikle, kesinlikle öyle. Aslında demokratik merkeziyetçilik, demokrasi yokluğunu gizlemek için uydurulmuş bir kavram. Demokratik merkeziyetçilik, artı profesyonel devrimciler devrimin rotasından çıkması için yeterliydi. Aslında o yöntemlerle, o kafayla iktidarı ele geçirebilirsin ama sosyalist perspektife de elveda diyerek. Bir süre sonra da zaten devlet, parti devletine dönüştü. Esasen profesyonel devrimcilik, sosyalizmin mantığına aykırıdır. Devrimcilik bir meslek olabilir mi? Profesyonellerin her şeye karar verdiği bir ortamda, "Halk bunun neresinde?" denmeyecek midir? Her şeyin en iyisini bilen ve yapan profesyoneller, ancak totaliter bir rejim kurabilirdi ve maalesef öyle oldu. Artık geniş halk kitlelerinin iradesinin bir kıymet-i harbiyesi yoktu.

Savaş uzaya sıçradı. Astronotlar, kozmonotlar...

– Demokrasiyi önemsemeyen, demokrasiyi dışlayan bir rejim istediği kadar uzaya gitsin, ne önemi var? O iş Sputnik'le olacak bir şey değil... Sputnik'i değil, demokrasiyi içselleştireceksin, özgürlükler alanını genişleteceksin, insana ve doğaya saygı, özen esas olacak... Hem her türlü farklı düşünce yasaklanacak, şeytanlaştırılacak ve hem de sosyalizmi kurmaktan söz edeceksin. Katledilen muhaliflerin sayısını bilen var mı? Aslında dünya şu oradaki rejimin niteliğini gerektiği gibi tartışmaya hiç yanaşmadı. Sınırlı

eleştiri de etkili olmadı. Dikkat ettiysen 1989-1990'da Sovyet sistemi çöktüğünde, "Neden çöktü?" sorusunu soran pek olmadı. Zira, vaktinde sorulması gereken soru sorulmamıştı.

Hocam '90'lar Avrupa'sında birey, sivil toplum, demokrasi gibi kavramlar ekseninde sosyalizm tartışılıyor, ama Türkiye ve benzeri ülkelerde tabii pek...

– Peki niye biliyor musun? Sovyetlerle ilgili, oradaki rejimle ilgili bağnaz bir resmî ideoloji oluşturulmuştu. İkimiz de, sen de ben de resmî tarihi, resmî ideolojiyi hep sorun ettik, ediyoruz. O konuda senin de güzel çalışmaların var. Sadece Türkiye'de değil, başka yerlerde de sol, değilse önemli bir bölümü, *neoliberalizme* teslim oldu. Oysa –daha önce de galiba bir vesileyle değinmiştik– şu sivil toplumculuk, neoliberalizmle uyumlanmak demekti. Sivil toplumculuk demek, dünyaya piyasa ekonomisi, liberal demokrasi pençeresinden bakmaktır. Onun solla, sosyalizm perspektifiyle ne ilgisi olabilir?

Hocam, "Leninist örgüt modelinde, yani demokratik merkezîyetçilikte, demokrasi bir süre sonra unutulup gidilince kalan merkezîyetçilik, sosyalizmi bürokratik bir resmî ideoloji haline getirdi. Aslında çöküşü burada aramamız gerekir." şeklinde özetleyebilir miyiz?

– Hayır hayır. Çöküşün nedeni sadece o değil ama önemli bileşenlerden biri. Çünkü sen demokrasiyi dışladığın zaman, insan onurunu dışlıyorsun. Mesela ben bir yazı yazıyorum, savcı peşimi bırakmıyor. Bir yazı yazdım, üç duruşmadan sonra beraat ettim; şimdi savcı itiraz etmiş. Özgürlük, insan haysiyetini ilgilendiren bir şey. Karnını doyurmakla, tok olmakla iş bitmiyor. Bütün mesele, özgür bir birey olarak insanın kendini gerçekleştirmeyle ilgili. Bir emansipasyon meselesi yani. Esasen bir özgürleşme-emansipasyon aracı olanın, onun engeli haline gelmesi kabul edilebilir değildir. Rus Devrimi büyük bir devrim ve başarısız oldu; ama geride büyük dersler bırakarak.

"Ben Marksist değilim"

Hocam, Özgür Üniversite'de Gün [Zileli] Hoca ile birlikte sürdürdüğünüz ve aynı adla da yayımlanan "Devrimi Yeniden Düşünmek" tartışmalarında, Sovyetlerin elinde "Marksist teorinin" "Marksist ideolojiye" dönüştürüldüğünü vurguluyorsunuz. Aslında bize, bizim Sovyetik resmî ideolojinin takipçilerine de tevarüs eden, bir Marksist teori değil de Marksist ideoloji oluyor. Bu "teori" ve ideoloji" farkını biraz konuşabilir miyiz? Buna

ilaveten, peş peşe sormuş olayım; 11. Tez'in de yanlış anlaşıldığını söylüyorsunuz. Baştan alırsak, bu teorinin ideolojiye dönüşümü dediğiniz şey nedir hocam?

– Bir işçi kitlesi var ki; gayriinsanî koşullarda çalışıyor, yaşam mücadelesi veriyor. Maruz kaldığı sömürüye karşı direniyor, sürekli itiraz ediyor, eylemler yapıyor, grevler yapıyor vs. Çok zorlu mücadeleler sonucu bu işçi hareketi belirli bir olgunluğa erişiyor. Eşzamanlı olarak sosyalist düşünce de filizleniyor ve belirli olgunluğa ulaşıyor. İşte bu iki mücadelenin kesişme noktasında bir sosyalist toplum, sosyalist dünya perspektifi oluşuyor. Dönemin parlak entelektüelleriyle işçi mücadelesi kavuşuyor. İşte, Karl Marx, Friedrich Engels ve tabii ki başkaları da kendilerini işçi sınıfının kurtuluş mücadelesine adıyorlar. Tabii ki bu, sosyalizm sadece işçiler, emekçi sınıflar için gerekli bir şey demek değil. Sınıf mücadelesi de zaten saf işçilerin mücadelesi de değil; entelektüeller, serbest meslek sahiplerinden öğrencilere kadar bir yelpazeyi kapsar. 1850'li yıllardan sonra hem işçi hareketi ve hem de sosyalist düşünce kristalize oluyor. Velhasıl, kapitalizmi aşmayı amaçlayan bir toplum perspektifi oluşuyor. Bu işi de esas itibarıyla Marx ve Engels yapıyor. Marksizm, işçi sınıfının mücadelesiyle kesişen bir devrimci teori. Burjuva ideolojisinin, metafiziğin eleştirisi ve aşılması demek. Devrimci bir teori. İşte, o süreçte "I. Enternasyonal" da denilen, Uluslararası İşçiler Derneği –Association International des Travailleurs– kuruluyor. Fakat ilerleyen dönemde bu örgüt, daha Marx'ın sağlığında bile devrimci özünden arındırılıyor; işçi örgütlerinin, sendikaların, sosyalist partilerin, daha ileri bir zamanda da işçi devleti denilenlerin resmî ideolojisine dönüştürülüyor ve devrimci özü aşındırılıyor. Velhasıl Marksizm, Marx'a yabancılaşıyor, tuhaf bir resmî ideolojiye, bir tür resmî Marksizm'e dönüşüyor.

Bu resmî Marksizm konusu ile ilgili olarak Marx'ın, "Ben Marksist değilim!" diyerek tepki göstermesi olayı da var, değil mi? Engels'in 1882'de Bernstein'e yazdığı bir mektupta, damadı Lafargue için, biraz da onu eleştirmek üzere bu sözü dile getirdiği aklımda kalmış.

– O sözü 1882'den çok önce ve defaatle söylediği biliniyor ama doğrusu ilk söylediği kesin tarihi bilmiyorum. Yeğenim Özgür Başkaya şu sıralar tam da o başlıkta bir oyun sahneye koydu, sahnedeki de sadece kendisi. Oyunun adı "Ben Marksist Değilim". Ankara'daki gösterime Sevinç Hanım'la gittik. Doğrusu bu vesileyle yeğenimi kutlamak isterim. Çok başarılı bir oyun. Biliyorsun, Marx 1883'te ölüyor. Söylendiği tarihten çok söylenen önemli; ama netice itibarıyla epey erken bir tarihte söylenmiş olması da ayrıca önemli. Marx'a ait şöyle bir anekdot var aklımda kalan, onu anlatayım sana: Londra'daki Marx sempatizanları "Londra Marksist Topluluğu" diye bir toplu-

luk kuruyorlar; Marx'ın yazdıklarını okuyup tartışıyorlar. İşte o gruptan biri olan Wilhelm Pieper bir akşam Marx'ın yanına uğrayıp, "Londra Marksist Topluluğu'nu kurdum," diyor. O da herhalde, "Eee ne yapıyorsunuz orada?" diye soruyor. Pieper de her hafta buluşup Marx'ın yazdıklarını yüksek sesle satır satır okuyup tartışıklarını söylüyor. Övücü sözler söylüyor. "Senin yazdığın her şeye canı gönülden inanıyoruz," vs. diyor. Marx da, "Her yazdığımıza inanıyorsunuz öyle mi?" diye soruyor. Pieper da, "Marksist topluluğunun yarınki toplantısına sizi de aramızda görmek isteriz," deyince, Marx da ona, "Yok ben gelmeyeyim, ben Marksist değilim," diyor.¹⁴

Yok yok hocam, bu sözü Marx önceden söylemiş. Söylediği tarihi ya da nerede söylediğini ben de şimdi hatırlayamayacağım ama 1880'lerde Engels'in Eduard Bernstein'e yazdığı mektupların birinde, "Zamanında Marx da bana böyle böyle demişti," mealinde bir şeyler söylediğini okuduğumu hatırlıyorum sadece. Yani olayın tam ne zaman gerçekleştiğini ben de bilmiyorum.¹⁵

14 Bu anekdot Howard Zinn'in 1999'da yazdığı *Marx in Soho* adlı tek kişilik tiyatro eserinde işlenir. Aynı anekdota, yazarın *The Indispensable Zinn: The Essential Writings of the "People's Historian"*, New York: The New Press, 2012, s. 349-350'de de verilmektedir. Oyun 2002 yılında Özüm Özgülen çevirisiyle *Marks Döndü! Tarih Üzerine Bir Oyun* başlığıyla Aykırı Yayınları tarafından yayımlandı. Oyun, Genco Erkal tarafından Marx'ın *Dönüşü* başlığıyla 2009 yılından sonra Dostlar Tiyatrosu'nda gösterime girdi. Aynı oyun, İzmir'de Özgür Tiyatro'da *Ben Marksist Değilim - Tarihtir Bir Oyun* başlığıyla Özgür Başkaya tarafından da sahnelenmektedir.

15 Sohbette Marx'ın bu sözü ne zaman ve hangi bağlamda söylediği biraz karışıyor. Bu aslında, sohbet esnasında benim dalgınlığımdan da kaynaklandı ancak sohbetin seyrine müdahale etmek istemedim. 1882 tarihi, Marx'ın bu sözü söylediği değil, Engels'in Bernstein'e mektubu yazdığı tarihtir. Bir yanlış anlaşılmayı önlemek adına Gérard Bensussan-Georges Labica'nın *Marksizm Sözlüğü* kitabındaki "Marksizm" maddesinden, Marx'ın Marksizmi eleştirdiği mektup ve yazılara yer veren bir bölümü buraya aynen ekliyorum. "Engels birçok kez Marx'ın Marksist olmayı reddettiğini dile getirecek. Bu karşı çıkış Alman partisinin entelektüellerini ve 'bazı Fransızları' hedefliyordu (Engels'in Sozialdemokrat'ın yayın kuruluşuna yazdığı 7 Eylül 1890 tarihli mektup). Marx, Lafargue'a 'Kesin olan bir şey varsa, benim Marksist olmadığım'dır' diyecekti (Engels'in Bernstein'a yazdığı, 2-3 Kasım 1882 tarihli mektup, MEW 35. 388: Engels'in C. Schmidt'e gönderdiği 5 Ağustos 1890 tarihli mektup, MEW 37, 436). Marx, Paris'teki ikâmeti sırasında, Engels'e yazdığı bir mektupta Saint-Etienne ve Roanne kongrelerinde birbirleriyle tartışan 'Marksist ve antiMarksist' takımları şiddetle eleştirmişti (30 Eylül 1882, MEW 33, 100). Lenin, *Marksizm ve Devlet Üzerine*'de Engels'in 27 Ağustos 1890'da Lafargue'a yazdığı mektuptan alıntı yapacaktı: 'Hepsi kariyerist sözde Marksist olan 'Gençlere' karşı Marx bu tür insanları düşünerek 'Ben Marksist değilim' diyordu) Marx, Heine gibi şu satırları ekleyebilirdi: 'Ejderhalar ektim, pireler biçtim' (MEW 37, 450). Meselenin ne kadar hassas olduğunu mükemmel bir şekilde gören Engels, Lafargue'a gönderdiği Mayıs 1889 tarihli mektupta şunları yazıyordu, "Biz sizi hiçbir zaman 'sözde Marksist' dışında bir nitelemeyle adlandırmadık ve sizi başka bir şekilde nasıl tanımlayacağımı bilemiyorum. Bu kadar kısa olan bir başka isminiz varsa bize söyleyin, o ismi keyifle ve gerektiği gibi kullanacağız. Ama size, burada kimse anlamadığı için küme ('Paris kümesi' Fransız İşçi Partisi'nin Paris örgütünün adıydı ya da sizi oldukça şaşırtacak ve fazla anlaşılır olduğu için yerinde olmayacak şekilde olasılıkçılık karşıtı şeklinde hitap edemeyeceğiz" (MEW 37,202 Engels/P ve L. Lafargue Yazışmalar, cilt 2, Paris 1956, 251).

– Ben bunu şöyle anladım: ‘82’de ölmeden bir yıl önce falan söylemiş dediğini düşündüm. Şimdi bak, önemli olan husus şu; Marx’ın düşüncesi hızla bir dogmaya dönüştürülüyor. İşte bunun lamı cimi yok, Marksizm de yabancılaştırılıyor, devrimci-eleştirel özünden arındırılıyor. Önce işçi bürokrasilerinin, sonrasında da işçi devletlerinin resmî ideolojisi haline geliyor. Resmî ideoloji haline gelen bir şeyin devrimciliği kalır mı? Kalmaz tabii! İşte bak, mesela Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği deniyor ya, o aslında sadece adında; gerçekte sovyetler (şuralar, konseyler) de yok, sosyalizm de yok ortada. Elimizde ne var? Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği. Sovyet yok, çünkü içi boşaltılmıştı. Çok erken bir tarihte boşaltılmış içi Sovyetlerin; sosyalizm yok çünkü, demokrasi yok.

Yani sosyalist teori, Marksist düşünce bir resmî ideoloji haline, Marksist-Leninist bir ideoloji haline getirilmiş diyebiliriz.

– Evet tabii, resmî ideolojinin adı Marksizm-Leninizm ama aslında orada Marx yoktu. Devletin resmî ideolojisiydi sadece. Gerçi onda Marx yoktu ama Lenin’in ne kadar olduğu da tartışmalı. Bağınaz resmî ideolojinin Marx’la, Marksizmle bir ilgisi olabilir miydi? Fakat gözden kaçan bir şey var. Orada oluşturulan resmî ideoloji, sadece Rus devletinin, Sovyetler Birliği’nin resmî ideolojisi değildi. Dünya sosyalist hareketinin de resmî ideolojisiydi ki, tahribatın boyutlarını düşün. Dünyanın her tarafındaki sosyalist hareketler Sovyetik resmî ideoloji tarafından zehirlenmişti.

Hocam, Ekim Devrimi’ndeki yozlaşma Lenin’le mi birlikte başlıyor, yoksa Stalin’le mi?

– Lenin döneminde başlıyor tabii ama Stalin bunu nihai sınırlarına kadar götürüyor. Eğer insanlığın komünizmden başka bir geleceği yoksa, ki yok; o zaman zahmet edip, Sovyet deneyiminin neden başarısız olduğunu ikirciksiz bir şekilde anlamaya çalışmak, onu radikal bir eleştiriye tabi tutmak gerekiyor. Marksizm-Leninizm denilenin aslında ne mene bir şey olduğu hakkında bilinç açıklığına ulaşmak gerekiyor.

O zaman sizin *Yeni Paradigmayı Oluşturmak* kitabınızdaki eleştiri ve tartışmaları, biraz da bir Sovyet sosyalizmi eleştirisi, bir sol-özeleştiri olarak okumak da mümkün mü? Şöyle demek istiyorum, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak* sadece bir kapitalizm eleştirisi değil, 20. yüzyıl sosyalizminin de eleştirisidir, diyebilir miyiz hocam?

– Çok güzel söyledin. Şimdi senin kapitalizme bir alternatif önermek, yeni bir şey yapmak gibi bir niyetin, bir amacın var mı? Var! O zaman ne yapman lazım? Yaşanmış deneylerin iyisini-kötüsünü, vebalini, kusurunu, yeter-

sizliklerini... sorun etmen lazım. Tamam kapitalizmden çıkmak istiyorsun, yeni, farklı bir şey yapma niyetin, öyle bir perspektifin var; ama geride kalana bakman, yaşananları eleştirel bir bakış açısından değerlendirmen de gerekmiyor mu? Onca kapitalizm eleştirisini neden yapıyoruz? Bak benim sana söyleyeceğim şu: Madde 1: İnsanlığın komünizmden başka bir geleceği yok! Madde 2: İnsanlar komünizmin ne olduğunu bilmiyor! Madde 3: Öyle bir geleceğe doğru yol almak için de ekososyalist bir geçiş süreci gerekiyor. Zira, şimdilerde ekolojik yıkım tüm olumsuzluklarıyla arz-ı endam etmişken, gezegende yaşam –sadece insan yaşamı değil– riske girmişken, sorunun ekolojik vechesini artık fazlasıyla önemsememiz gereken bir zamandayız demektir.

Öyle bir şey 1848’de yoktu, 1871’de yoktu, 1917’de yoktu. Elbette bu, o dönemlerde ekolojik tahribat yoktu demek değil. Henüz görünürlüğü fazla değildi. Daha doğrusu, kritik eşik aşılmamıştı. Başlarda ekolojik sorun tartışma gündeminde değildi, denkleme dahil edilmiş değildi. Elbette o sorun bazı insanları hayli zamandır kaygılandırıyordu ama onların çılgınlığını duyan pek yoktu. Kapitalizmin yıkıcılığı her ileri aşamada büyüyor ve artık 1960’lı yıllara gelindiğinde önemsememezlik artık mümkün değildi. Özellikle de neo-liberal çağda, geride kalan yaklaşık kırk yılda ekolojik tahribatın hızı ve yoğunluğu arttı. Biliyorsun, *Yeni Paradigmayı Oluşturmak* kitabımın altbaşlığı “Kapitalizmden Çıkmanın Gerekliliği ve Aciliyeti Üzerine Bir Deneme”dir. Orada ima edilen iki şey var: Birincisi, kapitalizmden çıkman gerekiyor ve ikincisi, o işi de vakitlice yapman gerekiyor. Peki, öyle yapmazsan ne olur? İnsanlığın ve uygarlığın geleceği kararmaya devam eder. Elimizi çabuk tutmamız gereken bir zamandayız. İşin şakaya gelir tarafı yok. Geride kalan aylarda yaşananları aklına getir, şu günlerde Avustralya’daki yangın sadece Avustralya’yı değil, gezegenin tamamını yakıyor aslında.

Marksizmi ilaç, *Praxis*’i prospektüs sanmak

Yeni Paradigmayı Oluşturmak’ı, bir ideoloji haline getirilen Marksizmi tekrar eski yerine, olması gereken yere döndürmek, onu ideolojilikten alıp teori haline getirmek olarak düşünebilir miyiz? Yeni paradigmayı inşa etmeyi, *praxis* kavramı ile “11. Tez”le de birlikte düşünmek gerekmez mi? Çünkü bence paradigmanın yeniden inşası sorununu bu bağlamda ele almadan, tartışmadan ekososyalizm olarak adlandırdığınız hususun üstünde düşünmek pek de mümkün olmayacak gibi. Eğer teorik anlamda her şey düşünüldü, yapıldı, oldu bitti ise, [Siz hep 11. Tez’in böyle anlaşıldığını, yanlış anlaşıldığını söylüyorsunuz. Diyorsunuz ki 11. Tez, “Artık bugüne kadar dünyayı anlama işi yapıldı bitti, artık bir şey okumaya, yeni bir şey

öğrenmeye gerek yok, bundan sonra dünyayı değiştirmek için profesyonel devrimcilik yapmak lazım” şeklinde anlaşıldı bugüne kadar] o zaman profesyonel devrimcilik geçer akçe olur; sokaklarda sürtmek de *praxis*. Halbuki siz sosyalist kişilik ile profesyonel devrimciliğin aynı şey olmadığı- nın altını çizersiniz hep. O zaman *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*’ı *praxis*i anlamak, dünyayı değiştirmek denilen şeyi “11. Tez”i doğru anlamak bağ- lamında da değerlendirmek gerekmez mi hocam?

– Marksizm; işçi örgütlerinin, siyasî partilerin, kendilerini sosyalist sayan partilerin, belirli bir aşamadan sonra da işçi devleti, halk demokrasisi, sosya- list denilen devletlerin resmî ideolojisine dönüşmüştü. Artık Marksizmle il- gileri lafızdan ibaretti. Bu iş “Benim devletim sosyalist!” demekle olacak bir şey değil. Eğer gerçekten yeni bir şey, başka bir şey yapmak gibi samimi bir niyetin varsa; geçmişin, geride kalanın Marksizme yaraşır/yakışır eleştirisi- ni yapabilmelisin. Aksi halde söylediklerin, yaptıkların, kendini ve sayın se- yircileri oyalamanın, aldatmanın ötesine geçemez. Bunun için de şeyleri asıl bulunmaları gereken zemine taşımak gerekecek! Velhasıl, kurtuluş, radikal eleştiri yeteneğimize indirgenmiş bulunuyor!

Marksizm eleştirel bir teori olmaktan çıkarıldı, kendisine sosyalist adı- nı veren devletlerin resmî ideolojisi haline getirildi şeklinde özetlemek mümkün sanırım?

– Evet, Marksizmi bir ideolojiye dönüştürüyorsun, içini boşaltıyorsun. En başta da Marx’a haksızlık ediyorsun ki, buna hakkın yok!

Siz *praxis* kavramını da tartışıyorsunuz. Daha doğrusu, özellikle *Sosyaliz- min Geleceği*’nde “11.Tez”in yanlış anlaşıldığını söylüyorsunuz. Marx si- ze demiyor ki, “Tamam, ben okunacağı okudum. Bundan sonra hiçbir şey okumasanız da olur. Reçete bende, sosyalizmin ilacı elinizde, prospektü- sü de ben yazdım zaten!” diyorsunuz.

– Eczaneden ilacı alın. İş tamamdır yani...

Yeni paradigmanın bir şekilde, bu bakış açısının üstüne bina edilmesi ge- rekiyor diye düşünüyorum hocam.

– Bir kere *yeni paradigma oluşturmak*, *eski paradigmayı* radikal, ikircikli ol- mayan bir eleştiriye tabi tutmayı gerektirir. Eski düşünce tarzının dışına çık- mayı varsayar. *Praxis*i ihya etmek diyelim...

Hocam, siz sadece sosyalizmin bir mücadelecilik etiği olması gerektiğini; o da yetmez, aynı zamanda kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinin de bir etiğinin oluşturulması gerektiğini söylüyorsunuz. Kapitalizmden sosyaliz-

me geçişte, bunun bir günde olmayacağını, bunun uzun bir süreçte olacağını dile getiriyorsunuz. Bu süreçte bir etiğe, yani geçişin etiğine ihtiyacımız olduğunu, aynı zamanda sosyalist mücadele etiğine de ihtiyacımız olduğunu söylüyorsunuz. Bunu biraz daha netleştirmemiz mümkün olabilir mi Hocam? Sosyalist mücadele etiği ve kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinin kendi etiği ile ilgili olarak neler söylersiniz?

– Eğer bir ekonomik-sosyal dönüşüm, geniş halk kitlelerinin bilincinde radikal bir dönüşüme, köklü bir sıçramaya eşlik etmiyorsa, orada gerçek anlamda devrimden söz etmek mümkün değildir. Toplum çoğunluğunun bilincinde bir sıçrama söz konusu değilse, kitlelerin devrimci dönüşüm sürecine katılımı bir retorik veya biçim olmanın ötesine geçemez. Kitlelerin bilincinde köklü bir devrim olmadan gerçekleşen tüm dönüşümler de olsa olsa bir çeşit hükümet darbesi olabilirler. O zaman, süreci kitlelerin belirlemesi gerekirken; kitleler, süreci yönetip yönlendirenlerin elinde bir manipölasyon aracı, bir çeşit hammadde ya da yakıt işlevi görecektir. Aslında yeni kurumların oluşturulması aldattıcıdır. Yeni kurumlar kitlelerin kaderinin sürekli ve kalıcı olarak değiştiği anlamına gelmez. Ekseri yapılan, eski şarabı yeni şişede sunmaktan öte bir anlam taşımaz. Dolayısıyla, kimi ekonomik/politik dönüşümler yapmak, işte yeni kurumlar oluşturmakla devrim gerçekleşmez. Devrimin gerçekleşmesi için radikal, sosyal, etik ve kültürel dönüşümler de gerçekleşmelidir. Aksi halde birey, insanî olarak az gelişmişlik statüsünde kalmaya devam eder. Bireyin bireysel özerkliğini kazanması mümkün olmaz. O zaman da halk çoğunluğu adına başkaları, devrimci öncüler karar vermeye devam eder. Geniş halk yığınlarının kaderi, akıbeti, halk yararının ne olduğuna karar verenlerin insafına tabi olmaya devam eder. Şeylerin seyrinde kayda değer bir dönüşüm olabilmesi için, sadece siyasî dönüşüm yeterli olmaz

Tabii etik sorun, sorunun etik veçhesi de önemsiz değil. Nitekim, yeni bir kolektif ahlâkın oluşması, sosyalist insanın gündeminde önemli bir yer tutmalıdır. Boşuna “yeni insan” dan söz edilmiyor. Che Guevara, “İnsanı değiştirmeyi teklif etmeyen bir devrim beni ilgilendirmiyor,” demişti. Tabii ki, kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinde devrimci öncülerin etik değer anlayışıyla, kitleler arasında bir dizi tartışma çıkma olasılığı vardır. Sürtüşme potansiyeli vardır. O tür olumsuzlukları bertaraf etmenin yolu, kolektif bilincin oluşum mekanizmaları konusunda teorik planda hazırlıklı, donanımlı olmaktan geçiyor. Sadece sosyalist mücadele etiği yeterli olmaz. Kapitalizmden sosyalizme geçiş sürecinin etiğinin de oluşturulması gerekiyor. Bunun için de toplumsal dönüşümün, ekonomik-politik dönüşüm olmaktan öteye, aynı zamanda sosyal-kültürel-etik bir radikal dönüşüm olduğunun da anlaşılmasının, bilince çıkarılmasının büyük önemi var. Zira, kitlelerin devrimci sürece katılmaları, onların kapitalist, dahası pre-kapitalist kültürel form-

ları aştıkları anlamına gelmiyor. Aslında bu durum; kültürün oluşmasının, değişmesinin sanıldığından daha karmaşık bir olgu olmasıyla ilgili. İnsanlar kendilerini kolaylıkla sosyalist, komünist ilan edebiliyorlar. Oysa, sosyalist mücadeleye katılma arzusu, hemen bir sosyalist kişiliğin oluştuğu anlamına gelmez. Kaldı ki, bir kimsenin kendi hakkındaki hezeyanlarının, kuruntularının bir kıymet-i harbiyesi de yoktur. Binlerce yıllık sınıflı toplumun, kapitalist kültürün kirlettiği insanın o işten sıyrılması sanıldığından çok daha zordur ve ancak belirli bir sürecin sonunda mümkün olabilir. Dolayısıyla, dünyayı değiştirmek isteyen; yeni bir dünya kurma arzusu, iddiası ve tahayyülü olan birinin bir dizi yabancılaşmadan arınması ve mücadele için gerekli donanımına kavuşması durumunda gerçek anlamda bir devrimci militandan, sosyalist kişilikten söz edilebilir. Bunun için de etik bir bireysel dönüşüm ve arınma eşiğinin aşılması zorunludur.

Bu çerçevede hocam; Marx, Engels ve diğer sosyalist klasikler bağlamında, bunları kutsal metinler gibi ele alarak, “Onlar zaten okudular, anladılar. Yapılması gerekenler zaten yapıldı. Bizim başka bir şey yapmamıza gerek yok,” şeklindeki yaklaşımları da eleştiriyorsunuz.

– Şimdi şöyle bir gerçeklik var. Realite sürekli değişiyor, yerinde durmuyor. O zaman de her aşamada değişen realiteye uygun, onunla örtüşen düşünce sistemleri, tahlil yöntemleri geliştirme zorunluluğu var. Aksi halde söylemle maddi-sosyal gerçeklik arasında bir uyumsuzluğun ortaya çıkması kaçınılmazdır. Teorinin sürekli devrimcileştirilmesi durumunda ancak realiteyi anlamak, kavramak ve gereğini yapmak mümkün hale gelir. Bence yapılması gereken şu: Eğer gerçekten realiteyi anlamak ve değiştirmek gibi bir niyetin varsa, Marx’tan başlaman ama onda durmaman gerekiyor. Sosyalist denilen deneylerin başarısızlığının bence en önemli nedeni veya en önemli nedenlerinden biri ve başlıcası, klasik metinlerin kutsal kitap mertebesine çıkarılması, teorinin dogmatikleştirilmesi, eleştirel-dönüştürücü özünden, içeriğinden arındırılmasıydı. Oysa, Marx’ın formüle ettiği biçimiyle Marksizm, eleştirel bir tahlil aracıdır. Tabii eleştirel olduğu için de devrimcidir. Misyonu ve varlık nedeni realiteyi (gerçeği) anlamak, bilince çıkarmak, gerçeğin üstünü örten perdeyi kaldırmak olan bilimsel bir teorinin tarihsel bir döneme takılı kalması, gerçek bilim kavramıyla da çelişir. İşte bu yüzden, Ortodoks Marksizm diye bir şey mümkün değildir.

O zaman yeni paradigmayı hem bir düşünsel eylem hem de sosyalizmin kültürel dönüşümü olarak almamız gerektiğini söylüyorsunuz yani.

– Evet evet sosyal, ekonomik, kültürel, ideolojik, etik bir dönüşüm kastediliyor. Kaldı ki, sosyalizmi kurmak demek insanların yediğini içtiğini artır-

mak, maddeleri artırmak değil ki! İnsanın kendini gerçekleştirmesini sağlayacak koşulları yaratmak, sadece maddi sorunların çözümüyle ilgili değil. Dolaşısıyla bir moral yapılanmaya ihtiyaç var. Bu açıdan sosyalizm mücadelesi yeni dönemde ekososyalist bir mahiyet kazanmış durumda. Kaçınılmaz olarak böyle, çünkü ekolojik yıkım önemli bir veçhe olarak insanlığın sorunlarına dahil olmuş durumda. Haliyle senin onu dikkate alman gerekiyor. Sosyalist bir geçiş neden gerekli? Çünkü insanın başka bir seçeneği yok. Önünde başka bir seçenek yok. Neden acil? Çünkü başka faktörler devreye girmiş, ekolojik sorun vs... O zaman teorik bir silkinmeye ihtiyaç var. Düşünce devrimine ihtiyaç var. Veya Marx'ın bıraktığı yerden yola devam etmek, yol boyunca kendini geliştirmek gerekiyor. Başka bir çıkış yolu yok. Ama şu kesin: Ufukta böyle bir çıkış olasılığı var. Bu, insanlığın geleceğini kurtarmak demek. Sadece sosyalist bir toplum amaçlamıyorsun! İnsanın geleceğini kurtarmayı da bir hedef olarak önüne koyuyorsun. Çünkü insanlığı tehdit eden durumlar tamamen kapitalizm kaynaklı sorunlar. Netice itibariyle bu tehditleri bertaraf etmek, kapitalizmin tersini yaratmak, müşterekleri yeniden ihya etmek, demokratik komünal bir yapı inşa etmekle mümkün. Bu yapının ipuçları kısaca manifesto kitabında var. Aslında onu geliştirmek lazım. Ortaklaşmaya, bölüşmeye, paylaşmaya, katılıma dayanacak, kelimenin gerçek anlamıyla demokrasiye dayanacak bir gelecek tasavvuru için mücadele etmemiz gerekiyor.

Hocam, Türkiye'de sol hareketle ilgili gözlemlerinizi *Devrimi Yeniden Düşünmek* kitabınızda on maddede toplamışsınız. Biraz da ana hatlarıyla bu konu üzerinde durmak istiyorum. Bu maddelerden birisinde geleneksel kültür ve sol hareketin eklemlenmesi ile ilgili bir savınız var. Sol hareketin Türkiye'de otantik bir yapı sergileyemediğini, geleneksel kültüre eklemlendiğini söylüyorsunuz. Eklemlenme derken neyi kastediyorsunuz?

– Bir bütün halinde baktığımızda Türkiye'nin bir modernite devrimi, bir aydınlanma devrimi yaşamamış olması, aslında düşünsel olarak bir çoraklığın yaşanmasını kaçınılmaz kılıyor. Bunun yanında yine antiemperyalist bir mücadelenin Türkiye tarihinde yaşanmamış olması, Türkiye tarihinde bir iç savaş geçmişi olmaması, sınıf mücadelesinin cılız olması Türkiye'de sol hareketin geleneksel kültüre eklemlenmesine yol açıyor. Ne demek geleneksel kültüre eklemlenme? Bağımsız sol bir perspektifin geliştirilememesi demek. Solun kendi içinde parçalanması, sol harekette şiddete yoğun bir şekilde rastlanması demek. Örneğin "devrim şehidi" gibi bir kavramın bu kadar yoğun bir şekilde kullanılması ve sol kültürde bu kadar yüceltilmesinin sebebi de bu geleneksel kültür etkisidir. Zira sol harekette sol ve demokratik bir siyasetin geliştirilmesi ve uygulanması yerine yiğitlik, kahramanlık kavramlarına yapılan güçlü vurgu da aynı sebeptendir. Yine '80 sonrası eski sol

hareket mensuplarının bazılarının milliyetçiliğe savrulmasının, bazılarının Aleviliğe veya sivil toplumculuğa sarılmasının nedeni de bu.

Hocam, Şefik Hüsnü dönemi sonrası TKP'nin Stalinist ve Kemalist bürokrasilerin ideolojik planda yedeği olmaktan öteye geçmediğini söylüyorsunuz. Biraz açar mısınız bunu?

– Stalin'le birlikte tek ülkede sosyalizm anlayışının kabul edilmesiyle birlikte Marksizm resmî bir ideolojiye dönüşüyor; devrimci ve dinamik tüm özünü yitiriyor ve Sovyetler Birliği'nde bürokratikleşmenin meşrulaştırıcısı olarak kullanılıyor. Türkiye'de ise burjuva bir hareket olan Millî Mücadele sonrasında kişisel diktatörlüğünü yerleştirerek pozitivist Batıcı reformları gerçekleştirmek isteyen Mustafa Kemal'in bürokratikleşme eliyle yaratmaya çalıştığı sistem Kemalizm adıyla inşa edilen bir resmî ideoloji haline dönüşüyor. İşte TKP de, 1920'lerden itibaren bu anlayışların onaylayıcısı, yedeği oluyor.

Bu durumun bir başka sonucu daha oluyor: Sol hareketin ideolojik dağıcığını Türkiye'de Stalinizm ve Kemalizmin bir karması teşkil ettiğinden sol hareket Türkiye'de sosyalist bir toplum inşa etmek amacından çok kalkınmacılık amacına özgüleniyor. Kalkınmacılık, biliyorsun, II. Emperyalist Savaş sonrasında ortaya çıkan, çıkarılan bir kavram. Çevre ülkelerin, sömürülen ülkelerin sömürenlerin düzeyine ulaşmasını imliyor. Bu mümkün değil tabii. Çünkü sömürenlerin o durumda olmasının sebebi ötekilerin sömürülmesi zaten. Neticede bu kalkınmacılık safsatası, sömürünün yeni şeklinin gizlenmesine yarıyor. Sovyetler Birliği'nin yıkılmasının, Çin'in kapitalizme teslim oluşunun temelinde de bu kalkınmacılık düşüncesi yatıyor.

Hocam, Türkiye'deki sol hareketin zaaflarından birisinin de milliyetçilik virüsünden kurtulamayıp olduğunu söylüyorsunuz. Sol düşünceyle milliyetçilik bağdaşır mı? Milliyetçilik-enternasyonalizm nasıl ele alınmalı sosyalist düşüncede?

– Sol düşünce, sol hareket enternasyonalist olmalıdır; yoksa zaten o sol değildir. Dünya sosyalist hareketin zayıflamasının en önemli nedenlerinden birisi de milliyetçiliktir. Avrupa sosyalizmi Avrupa-merkezli bir sosyalizmdi ve enternasyonal olmaktan uzaktı. Yine II. Enternasyonal'in¹⁶ sömürgecilik yaklaşımı Avrupa burjuvazisinin yaklaşımından farklı değildi. Sonrasında III. Enternasyonal de ikincisinin devamı niteliğindeydi. III. Enternasyonal,¹⁷

16 II. Enternasyonal: 1876'da dağılan ilk Enternasyonal'in yerine 1889'da çalışmalarına başlayan ve 1916'ya kadar faaliyetlerine devam eden uluslararası örgüttür.

17 III. Enternasyonal, Komünist Enternasyonal ya da kısa adıyla Komintern (Comintern): II. Enternasyonal'in dağılmasından sonra Lenin'in önderliğinde Mart 1919'da Sovyetler Birliği'nde kurulan Enternasyonal'dir. 15 Mayıs 1943'te Stalin tarafından dağıtılmıştır.

söylemin aksine dünyanın ezilen, sömürülen halklarının bir örgütü değil, Sovyetler Birliği bürokrasisinin bir örgütüydü. Ezilenlere değil Sovyetler'e hizmet ediyordu.

Üzerinde durduğunuz bir de demokrasi meselesi var hocam. Türkiye'deki sosyalist hareketlerde bir kurtarıcılık misyonunun başat değer olarak var olmasını, sol örgütlerde demokrasi eksikliğini temel zaafılar olarak ele alıyorsunuz.

– Evet tabii, demokrasi çok önemli bir mesele. Şöyle bir durum var Türkiye'deki sol harekette: Birileri, toplum için neyin iyi neyin kötü olduğunu onun yerine düşünüyor, kötü olan şeyden kurtulmak için ne yapılması gerektiğine karar veriyor ve insanları, halkı kurtarmak için harekete geçiriyor. Leninist yaklaşımdaki profesyonel devrimciler tartışmasına benziyor bizdeki durum. Böyle bir şey yok. Ezilen, sömürülen halkın kurtarılmaya değil kurtulmaya ihtiyacı var. Kurtarıcılık son tahlilde burjuva bir yaklaşımdır. Mesela sıklıkla karşılaşırsınız tabana inme, kitleyle bütünleşme söylemlerine. Bu, kitleye yabancılaşmış olunun açıkça ifadesinden başka bir şey değildir. Yine bizim sol örgütlerde bürokratikleşme ciddi bir sorun teşkil ediyor. Bugüne dek demokrasi burjuva demokrasisi olarak yaftalanarak küçümsendi. Oysa ki ne kadar yetersiz olursa olsun demokrasi insanlığın bir kazanımıdır. Bu örgütlerde demokrasinin, halk katılımının, tartışmanın yer almayışı sadece ilkesel olarak demokrasinin bulunmayışına işaret etmez; aynı zamanda bu örgütlerin yaygınlaşmasını, sosyalist ilkelerin halkla buluşmasını da engeller. Netice itibarıyla demokrasinin olmadığı yerde sosyalizmden bahsedilemez.

Hocam, Marx'ın Feuerbach üzerine tezlerinin on birincisi üzerinde çokça duruyorsunuz yine bu tartışmada. Bu tezde Marx, "Bugüne kadar filozoflar dünyayı yorumlamakla uğraştılar. Ancak mesele onu değiştirmektir," diyor. Ancak Marx'ın bu sözünün yanlış yorumlandığından bahsediyor, değişen dünyada algı ve yorumlamanın donduğunu söylüyorsunuz.

– Evet, Marx böyle söyler ama bu söylem artık hiçbir şekilde dünyayı anlamak, anlamlandırmak için düşünsel bir çaba gerçekleştirilmesine gerek olmadığı anlamına gelmez. Bizde bu böyle algılandı. Bu bir kolaycılıktı. Kastı bir tercih değilse eğer bu, Marksizmin hiç anlaşılmadığı anlamına gelir. Tarih akar, dünya sürekli değişir. Değişen koşulları göz önünde bulundurarak Marksist teoriyle dünyayı anlamlandırmak, sürekli devrimciliğin olmazsa olmazıdır. Bunun bir başka yansıması daha var: Bizdeki sol hareketler sürekli dışarıdaki hareketlerden teori ödünç alıp bunlar üzerinden tarafgirlikler inşa ettiler. Örneğin Maoculuk, Arnavutlukçuluk, Latin Amerikacılık vs. gibi.

Oysa bizim ÷lkemizle bu ÷lkeler arasında ciddi farklar vardır; tarihleri, dinamikleri, toplumsal yapıları tamamen farklıdır. Bizde sosyalist hareket kendi ÷lkesi üzerinde düşün÷p onun gerçekliklerini doğru bir şekilde analiz etmek yerine dışarıdan teori ithal ediyor. Burdan dışarıdaki hareketler izlenmesin, onlara taraftar olunmasın diye bir anlam çıkmamalı. Ancak senin ÷lkende işleyecek bir sistem, senin ÷lkenin gerçeklikleriyle belirlenmeli. Bugüne kadar böyle bir şey olmadı.

Neden olmadı hocam? Ne yapılırsa olur?

– Yukarıda sayılan sebeplerden... Türkiye solu bugüne dek hiçbir temel sorunla ilgili tutarlı bir çıkış yapamadı, asgarî düzeyde bir belirleyiciliğe ulaşamadı; egemen sınıfların çıkardığı sorunlara takılı kaldı. Örneğin Kürt meselesi, Ermeni sorunu, Filistin ve Kıbrıs sorunları... Bunun temel nedeni, Türkiye’de sol geleneğin rejimi anlamaktan aciz oluşudur. Bunları aşmak için Türkiye solu kendi geçmişiyle yüzleşmeli, Stalinist bürokratik geleneği, resmî ideoloji olan Kemalizmi ve onunla olan ilişkisini sorgulamalıdır. Tutarlı ve sosyalist bağlamda anlamlı tutum ve politikalar ondan sonra mümkün olacaktır.

Sosyalizme geçişin bir devrimle olabileceğini söylüyorsunuz. Bununla birlikte siz devrimi, bir silahlı örgütün mevcut iktidarı devirmesinin çok ötesinde bir yerde tanımlıyorsunuz. *Etik Bir Dönüşüm Olarak Sosyalizm*'de Troçki'den bir alıntı yapmışsınız: "Devrim, her şeyden önce kişiliksiz oldukları varsayılan kitlelerde insanî olanın uyanmasıdır," diyorsunuz. Bir silahlı mücadelenin çok ama çok ötesinde, devrimi nasıl ele alabiliriz ya da almalıyız?

– Bir kere devrim bir iktidar değişikliğinden ibaret bir şey değil. Devrim, verili sistemi aşmayı amaçlar ama modalitesinin nasıl olacağı sınıfsal güç dengelerine göre değişir. Devrim bir hükümet darbesi değildir. Hâkim sınıfların iktidarına son vermektir. Sistemik bir dönüşümdür. Devrim, geniş toplum kesimlerinin, halk kitlelerinin tarih sahnesine etkili bir güç, bir aktör olarak çıktıkları anda gerçekleşir. Devrimi halk yapar. Devrimin ne zaman olacağı bilinemez, öngörülemez; aksi halde bu, devrim olmazdı. Devrim, o devrimin öznelere olan geniş kitleler de dahil herkesi şaşırtır. Şeylerin seyrini değiştirmek amacıyla ayağa kalkan kitlelerin hazır bir yol haritası, bir programı yoktur; artık eskisi gibi yaşamak, eskisi gibi yönetilmek, itilip kakılmak istemedikleri için meydanları, sokakları doldurmuşlardır. Devrimin asıl nedeni bardağı taşıran son damla değil, bardağın dolu olmasıdır. Devrim gerçekleştiği ana kadar imkânsız olandır. Velhasıl devrim, bir tsunami gibi geniş toplum kesimlerini kapsar. Devrimler milyonlarca sıradan insanın radikal önderlere dönüştüğü süreçlerdir. Bu tanıma en çok uyan iki devrim Fransız ve Rus devrimleridir.

Hocam, şu noktayı tam anlayamadım. Devrimi halk yapar, kitleler yapar ama hiç mi örgütlü bir faaliyetin etkisi olmaz? Rus Devrimi açısından Şubat 1917'yi başlangıç alalım. Şubatta devrim oluyor ama Lenin, Bolşevik Parti veya herhangi bir parti ya da kişi bu devrimi örgütsel bir mekanizmaya evrilmeyecek mi? Beş tane adamın bir araya gelip adına devrim dedikleri bir darbe yapması elbette ki farklı, ama Fransız İhtilali'nde de benzer şeyler olmuyor mu? Öncelikle kralın da içinde olduğu anayasa yapım sürecine Tiers Etat da dahil oluyor. Ardından gelen süreçte Jakobenler ön plana çıkmaya başlıyorlar. Bu da bir örgütsel yapı.

– Bunlar karşıt şeyler değil ki! Elbette örgüt ve örgütlülük mutlaka gerekiyor ama örgüt daha çok devrim öncesinde ve devrim sonrasında etkili olabilir. Devrim öncesinde mücadeleyi büyüterek, devrimden sonra da rotanın sapmasını önleyerek, işlerin rayına oturmasını sağlayarak... Rusya'da 1917 Şubat'ında devrim oluyor; ki aslında bu, 1905 Sovyet Devrimi'nin çok daha büyük, çok daha kapsamlı bir tekrarıydı. Görkemli bir tekrarıydı! Muazzam bir emansipasyon şöleniydi. İşçiler, köylüler, askerler, Çarlık Rejimi tarafından ezilen halklar ayağa kalkmıştı. Devrimler her zaman bir iktidar ikiliği yaratır. Şubat Devrimi Romanof Hanedanı'nın üç yüz yıllık iktidarını sonlandırmıştı. Sekiz ay sonra, Ekim 1917'de Bolşevik Parti iktidarı ele geçirerek iktidar ikiliğine son verdi. Şüphesiz Rus Devrimi 20. yüzyılın en önemli olaylarından biriydi. Sadece Rusya'da değil, dünyanın her yerinde ezilen-sömürülen sınıfların moralini yükseltmiş, büyük bir umut yaratmıştı. Bir ücretli kölelik sistemi olan kapitalizmin aşılabılır olduğuna; başka şey yapmanın, yaşanabilir bir dünya düzeninin mümkün olduğuna dair umudu büyüttü.

Bolşevik Parti iktidarı ele geçirdikten sonra, demokrasiyi burjuva demokrasi deyip lanetledi. Kendi dışındaki her örgütü, her muhalefeti düşman ilan etti. Özgürlüklerin her çeşidini yok etti. Üretim araçlarını devletleştirmeyi ve merkezî planlamayı amaca ulaşmak için yeterli koşul saydı. Aslında o yol sosyalizme çıkmazdı ve çıkmadı. Kapitalizmin bir versiyonu sosyalizm sayıldı ve öyle sunuldu. Esasen, Leninist örgüt modeli hükümeti ele geçirmenin bir aracı olabilirdi ama sosyalizme giden yolu aralayamazdı. Sovyetik pratik esasen bir kalkınmacılıktı. Hedef Batı'yı yakalayıp geçmekti. Oysa sosyalist inşa için kapitalizmle, emperyalist Batı'yla yarışa girmek, daha baştan sosyalizm perspektifine yabancılaşmak demeye gelirdi. Özgür tartışmanın, ifade özgürlüğünün, basın ve örgütlenme özgürlüğünün yasaklandığı yerde sosyalist inşadan söz etmek abestir. Elbette bunları söylemek, devrim sonrasında yeni rejimin yüz yüze geldiği sayısız kötülüğü ve olumsuzluğu (emperyalist kuşatma, iç savaş, açlık, salgın hastalık vs.) yok saymak demek değildir; ama bunlar, devrimin rotadan sapmasının mazereti olamazdı. Velhasıl devrim, profesyonel devrimcilere bırakılmayacak kadar önemlidir.

Devrim kavramından Rus Devrimi'ne geldik hocam, oradan da devam edelim. Troçki'nin "bürokratik devlet" ya da "işçi devleti" kavramları var. Sovyetlerdeki devrimi ya da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesini –artık nasıl tanımlanırsa– bir "dejenere işçi devleti" olarak tanımlamak mümkün müdür?

– Troçki, üretim araçlarının mülkiyeti henüz burjuva sınıfının eline geçmediğinden "dejenere olmuş işçi devleti" tanımını yeğliyordu. O tanım bana hiçbir zaman uygun görünmedi. Tabii Troçki öyle bir tanıma başvururken sanıyorum şöyle bir tespitten hareket ediyordu: Üretim araçları kamu mülkiyetindeyse bu devlet sonunda işçi devletidir; ama bürokratik yozlaşmaya uğrayarak... Aslında üretim araçlarının kamusalılığı meselesi tartışmalıdır. Zira –belki daha önce de söylemiş olabilirim– devletleştirme, sosyalleştirme değildir. İşçilerin, bir bütün olarak emekçi kitlelerin efektif (fiili) sahiplenmesi söz konusu değilse eğer, devletleştirme=sosyalleştirme denklemi uygun değildir. Aslında üretim araçları kapitalist sınıflardan, burjuvaziden alınmıştı; ama bürokratlara verilmişti. İşçilerin üretim araçları üzerinde reel bir etkisi yoktu. Başka yerde kapitalistlerin, sende de bürokratların... Aslında profesyoneller tarafından yönetilen bir devletin bürokratik işçi devleti sayılması uygun değil ama bir ad da koymak gerekiyorsa, bir tür devlet kapitalizmi olduğunu söylemek mümkündür.

Sosyalizmin Geleceği kitabınızın sunuş bölümünde Bolşeviklerin devrime hazırlıksız yakalandığını söylüyorsunuz. Bolşevikler devrime hazırlıksız yakalanmasalardı bu zafer örgütlü Bolşeviklerin işi olacaktı ve o zaman da bir "devrim" olmayacaktı size göre? Hazırlıksız yakalanmaları zaten devrimin doğasında olan bir şey değil mi? Hepimiz hazırlıksız olacağız ve devrim bir anda "Evet, bir şeyler oluyor!", "Bir deprem oluyor!" dediğimiz anda olmayacak mı?

– Bir kere Bolşeviklerin o aşamada bir devrim beklentisi olmadığı kesin. Hazırlıksızlık yakalandıkları bir vakıa; ama eğer hazırlıklı olsalardı şeylerin seyri nasıl bir yol izlerdi? Aslında bu soruya *a priori* cevap vermek kolay değil. Ama Leninist örgüt modeliyle sosyalizme geçişin sorunlu olduğunu dikte almak gerekir. Şubatla devrim patladığında Bolşevik Parti küçük bir örgüttü. Şubatla ekim arasında gücünü ve etkisini artırmayı başardı ve ekimde iktidarı ele geçirdi. Bence demokrasi sorununa yaklaşımın hayatı önemi var. Halk için neyin iyi, neyin kötü olduğuna profesyonel devrimcilerin, her şeyi bilen parti ve devlet bürokratlarının karar verdiği yerde demokrasinin esamisi okunmaz. Ve tabii sosyalist perspektife yabancılaşmak da kaçınılmazdır.

SSCB zamanında (özellikle bu ismi kullanıyorum) sovyetlerin kaldırılıp, yerine Bolşeviklerin ikâme edildiklerini söyleyebilir miyiz? Burada “sovyet” kavramına “şûra” diyelim; çünkü bunlar birer meclis.

– Aslında devrimin asıl aktörü sovyetlerdi. İktidar Bolşevik Parti’nin eline geçtikten çok kısa bir süre sonra sovyetlerin içi boşalmaya başladı. Bir süre sonra da zaten “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği” denilen devlette önce sovyetler, az çok eşzamanlı olarak da sosyalist nitelik ortadan kalktı. Yazık ki sovyetlerin etkisizleştirilmesi dünya sosyalist hareketi tarafından yeteri kadar önemsenmedi. Zaten dünya sol hareketinin yegane temsilcisi Sovyetler Birliği’ydi. Bağnaz bir resmî tarih, devrim tarihi ve resmî ideoloji oluşturuldu ve dünya sol hareketine empoze edildi. Sovyetlerdeki sapma dünya sol hareketine çok zarar verdi.

Şûralar, meclisler tamamen laf olsun diye kullanılıyor orada.

– Tabii yukarıdan aşağıya doğru yönetmeye başlandığı andan itibaren sovyet kavramının içi tamamen boşaldı ve sadece devletin adında kaldı. Adı var, kendi yoktu! Gerçek dünyada sovyet diye bir şey yoktu artık. Çok erken bir tarihte iktidar, işçi sınıfının ve bir bütün olarak da geniş emekçi kitlelerin elinden çıktı. Yeni rejim kitlelere yabancılaştı. Dışarıdan bakanlar, Sovyetler Birliği’nde üretim araçları kapitalistlerin, burjuvaların elinde olmadığına göre üstelik merkezî planlama da var iken rejimin sosyalist karakterinden şüphe etmediler. Daha önce de söyledik; devletleştirme sosyalleştirme değildir. Devletleştirme durumunda da emekçi kitlelerin üretim ve yaşam araçlarına yabancılaşması devam edebiliyor. Önemli olan, işçi sınıfının üretim araçlarının üzerinde fiilî, reel, efektif bir denetiminin olup olmamasıdır. Mesela Osmanlı İmparatorluğu’nda üretim araçları genel bir çerçevede özel mülkiyet konusu değildi; merkezî devlet bürokrasisinin tasarrufundaydı. Sovyetler Birliği’nde de merkezî bürokrasinin... Stalin 1930’lu yıllarda “Asya tipi üretim tarzı” tartışmalarını boşuna yasaklamamıştı.

Peki hocam, bu süreç Lenin’le mi başlıyor Stalin’le mi? 1924’ten sonra başlıyor mu demeliyiz?

– Lenin’le başlıyor ve Stalin duruma kesinlikle hâkim olunca da yerleşiyor. Tabii Lenin dönemindeki, devrimin ilk yıllarındaki durumu nüanse etmek gerekir. Devrim çok büyük iç ve dış belalarla uğraşmak zorundaydı. Alman Devrimi başarısız olmuştu. Batı’dan destek gelmediği gibi, emperyalist bir kuşatma da söz konusuydu. İç savaş, hastalıklar, vs. rejimi zorluyordu. O dönemde sosyalizmin amaçlarıyla çelişen bazı tedbirler mazur görülebilirdi ama tam tersi yapıldı. Özel durumlarda yapılanlar ilerleyen dönemde genel/olağan pratiklere dönüştü. Oysa zorunluluğu erdem saymak doğru değildir.

Ya da, sizin *Sosyalizmin Geleceği*'nde kullandığınız kelimelerle, "Marksizmi devrimci teori olmaktan çıkarıp bir ideoloji haline getiriyorlar," diyebiliriz sanırım.

– Evet. Maalesef Marksizm, belirli bir eşik aşıldığında yönetici bürokratik elitin hâkim ideolojisi haline geldi ve Marksizmin devrimci, dönüştürücü özü yok edildi. Oysa, Marksizm radikal eleştiri demektir. Eleştirinin olmadığı yerde Marksizmden söz etmek abestir, bunun bir karşılığı yoktur, olması mümkün değildir. Her türlü özgür tartışmanın yasaklandığı, devletin kutsandığı yerde hâlâ Marksizmden geriye bir şey kalır mıydı? Sovyetler Birliği'nde Stalinist diktatörlüğün yerleştiği dönemde muhalif düşman; farklı düşünen, rejimi eleştiren de hain sayılıyordu. Nice aydınlar, bilim insanları, sanatçılar, söyleyecek sözü olanlar alçakça, utanmazca katledildi. Bir kuşak budandı. Orada Marx, bürokrasinin ağzından, resmî yazışmalardaki metinlerden başka yerde yoktu. Bir rejimde her şey açık açık tartışılmıyorsa orada demokrasiye yer olmaz; demokrasinin olmadığı yerde de sosyalizmin esamisi okunmazdı. Sosyalizm bireyin, kişinin emansipasyonunu amaçlar. Bireyi özgürleştirmeyen, her türlü özgürleşmenin önünü kapatan bir sosyal formasyon sosyalistlik iddiasında bulunabilir mi? Sovyetler Birliği'nde bağınaz resmî ideolojinin dışında hiçbir şey makbul sayılmıyordu. Gerçi Sovyetler Birliği sosyalizm perspektifine külliyyen yabancılaşmış, tuhaf bir otokrasiye dönüşmüştü ama dünyanın her yerindeki işçiler, emekçiler, ezilen halklar, dahası aydınlar, Sovyetler Birliği'ndeki rejimin sosyalist bir rejim olduğuna samimiyetle inanıyorlardı. İnanmak istiyorlardı, ta ki 1980'lerin sonunda çöktüğü resmen ilan edilinceye kadar.

Sosyalist mücadele ve demokrasi

Sosyalist mücadelede demokrasi ama nasıl bir demokrasi? Sosyalizm ve sosyalist mücadelenin içerisinde demokrasiyi nereye yerleştirelim? Yani sadece seçimlerin yapılması vs. midir demokrasi?

– Yok yok. İstersen şu demokrasi pratiğinin geri planına dair kısa bir hatırlatma yapalım. Zira, "temsili demokrasi" denilen şey daha baştan şaibeliydi. Batı Avrupa'da Eski Rejimler (*Ancien Régime*) yıkılınca, "Eskiler" yönetemez duruma gelince burjuvazi yönetimi devralırken, "bundan sonra kim yönetecek?" sorusu gündeme geldi. "Eskiler" yönetmeyeceğine göre o iş, yeni egemen sınıf katına terfi eden burjuva sınıfına düşüyordu. O zaman ikinci bir soru daha gündeme geldi: İyi de, bundan sonra yönetim nasıl olacaktı, yönetimin modalitesi nasıl olacaktı? Dediler ki işçiler yönetemez çünkü cahiller, köylüler o işi asla yapamaz, kadınlar duygusaldır kolay etkilenirler, do-

layısıyla onlar da o iş için ehil değiller. İyi de o zaman geriye ne kalıyordu? Eğitimli ve paralı olanlar, yani burjuvalar kalıyordu. Kimin yöneteceği netleşince geriye yönetimin nasıl olacağı sorusunu cevaplamak kalmıştı. Dendi ki yönetim temsilciler tarafından gerçekleştirilecek. Tabii bidayette emekçi sınıflar; işte işçiler, köylüler, kadınlar seçim sisteminin dışına atılmıştı. Seçmek için de seçilmek için de para ödemek, vergi veriyor olmak gerekiyordu ve para burjuvalarda vardı.

Velhasıl, şu temsili demokrasi denilen, bidayette gerçek demokrasinin önünü kesmek için kurgulanmış ve dayatılmıştı. İlerleyen dönemde işçilerin mücadelesi ve zorlamasıyla önce erkek emekçilere, daha ileri aşamada da kadınlara genel oy hakkı tanındı. Aslında bu hakkın emekçi sınıfların artık zararlı sınıf olmaktan çıktığına kani olunduğu aşamada tanındığını söylemek bir abartma değildir. Bir de burjuva demokrasisi söylemi var. Aslında bu uygun bir adlandırma değil. Zira bu, burjuvazinin kendiliğinden demokrat olabileceğini ima eder ki, bu uygun bir adlandırma değildir. Tam tersine, daha önce de söyledim, burjuva egemenliği, varlığını demokrasinin engellenmesine borçludur. Demokrasi kadim Grekçe kökenden geliyor. Halkın kendi kendini yönetmesi demek. ABD Başkanı Abraham Lincoln, "demokrasi, halkın, halk tarafından, halk için yönetimi" demişti. Esasen ister Batı demokrasisi, ister burjuva demokrasisi veya temsili demokrasi densin, bunların gerçek demokrasiyle reel bir ilgisi yok. Bizdekine gelince, bizim demokrasimiz de Batı'daki sahte demokrasi oyununun kötü bir kopyası. Kitleleri aldatmaya, oyalamaya yarıyor. O kadarı bile askerî ve sivil darbelerle sık sık kesiliyor. Seçimler yapılıyor ama seçenle seçilen arasında bir bağ, bir ilişki yok. Seçilenler seçenleri temsil etmiyor. Kullanılan oyun bir karşılığı yok.

Sadede gelirsek, sosyalist mücadele için olsun, sosyalist inşaa için olsun, demokrasi vazgeçilmezdir, olmazsa olmazdır. Kendileri demokrasiyi içselleştirip bir yaşam ve ilişki pratiği haline getirmeyen örgütler, asla sosyalist insanın mimarları olamazlar. Maalesef dünyanın az çok her yerindeki sol örgütler kendi içlerinde demokrasiyi ete kemiğe büründürme bahsinde başarılı olamadılar. Bizde durum daha az kötü değil. Sol partiler olsun, sol örgütler olsun, hepsini şefler yönetiyor. O kafayla gerçekten sosyalist bir toplumsal düzen kurulabilir mi? Örgüt içinde demokrasinin kısıntısı bile yoksa, senin örgütünün burjuva partilerinden bir farkı olur mu?

O zaman hocam, Sovyetler Birliği'nin sadece '80 sonundaki çöküşü değil, ta ilk baştan itibaren yaşadığı bunalımın [örneğin Marksizmin devrimci bir teori olmaktan çıkıp bir ideoloji haline dönüşmesi, sovyetin içinin boşaltılıp Bolşevik Parti'nin profesyonel unsurları ile ikâme edilmesi vs. hep-

sinin] demokrasi eksikliği ile bir ilgisi olduğunu söyleyebilir miyiz? Sovyet pratiğinde demokrasinin olmaması onu gerçek anlamda bir sovyet topluluğu olmaktan çıkardı ve yıkılmasına mı neden oldu?

– Sovyet’in bizim eski dilimizdeki karşılığı şûra. Konuşmak için toplanma, konuşma yeri demek. Yani tartışmayı ima ediyor. Rusça sovyet kelimesi başka dile çevrildiğinde anlam kaybı kaçınılmaz oluyor. Bu biraz da Rusya’ya özel olmasının da sonucu. Bazı kelimeler, kavramlar vardır ki, onların çevirisini değil de aslını kullanmak daha uygundur. Sovyetler gerçekten demokratik işleyişe sahip, katılımın kural olduğu örgütlerdi. Zaten başka türlü de olamazdı. Sovyetler, hayranlık uyandıran otantik halk örgütleriydi; spon-tane olarak ortaya çıkmışlardı. Demokrasi amaçları bakımından sovyetlerin etkisizleştirilmesi, içlerinin boşatılması, civcivi yumurtada iken ezmek gibi bir şeydi. Zaten Leninist örgüt anlayışı demokrasiyi önemsemiyordu. Bolşevik Parti duruma hâkim oldukça sovyetler de etkisizleşti. Artık her şeyin en iyisini bilen, öngören ve yapan profesyonel devrimciler var iken, sovyetik bir örgütsel işleyişe ne gerek vardı! Toplum yaşamını angaje eden kararların yukarılarda bir yerde alındığı durumda, karar alma sürecine kitlelerin katılması mümkün müdür?

Adı Sovyetler ama ortada sovyet yok. Onu ortadan kaldıran da, demokrasi eksikliğinin temel nedeni de Lenin’in demokratik merkezizetçiliği...

– Devrimden kısa bir süre sonra “Sovyetler” artık sadece devletin adında, resmî yazışmalarda; politik aktörlerin, profesyonellerin dilinde, söyleminde mevcuttu. Bir kere ve daha baştan demokratik merkezcilik demek sorunludur. Bir sistem nasıl hem merkezizetçi ve hem de demokratik olabilir? Aslında orada söz konusu olan bir oksimordur. Malum; oksimor, yan yana getirilmeleri uygun olmayan, ekseri zıt anlamlı olan iki kelimeyi yan yana getirmektir. Öyle bir şey ister bilinçli veya değil, mutlaka yanılısama yaratmaya yarar. Demokratik merkezizetçilik olmayacak duaya amin demektir. Nitekim yaşanan pratik demokrasi zaafı şeklinde tezahür etti. Mesela ileri demokrasi, hukukun üstünlüğü, hukuk devleti dendiğinde bir oksimor söz konusudur. Ölmeyen bir şeyi varmış gibi göstermek, ideolojik manipölasyon yapmak söz konusudur. Mesela hukukun üstünlüğü dendiğinde, artık eskiden olmayan bir şey şimdi var, demeye gelir. Böylece verili durumu kabullendirmek, dayatmak mümkün hale geliyor. Hukuk devleti ne demek? Bu dünyada bırakın hukuku olmayan bir devleti, bir mafya örgütünün bile kendine mahsus bir hukuku vardır. Geçmiş sohbetlerimizde üzerinde durmuştuk. Örneğin sürdürülebilir kalkınma. Eğer sürdürülebiliyorsa, niye zahmet edip de önüne bir niteleme sıfatı konuyor? Velhasıl ideolojik netleşme son derece önemli. Hele böyle bizim gibi entelektüel kaygıları olanlar için daha

da önemli. Entelektüel, şeylerin gerçeğine nüfuz etmeyi iş edinendir. Katıksız eleştireldir o, hiçbir klişeye tabi değildir. Bu dünyada olup biten her şeyin katıksız, ikircikli olmayan eleştirisini yapabildir. O hiçbir resmî, egemen ideolojiye itibar etmez. Velhasıl gerçeğe giden yol radikal eleştiriden geçer. Marksist, eleştirinin de eleştirisini yapabildiği sürece Marksisttir. Son olarak, işe önce bilinci özgürleştirerek başlamak gerekiyor.

Hocam, Sovyetler Birliği deneyiminde demokrasi eksikliği vardı diyelim. O olmasaydı bile tek bir ülkede cereyan eden ve oraya sıkışan bir devrim, devrim olabilir miydi? Tek ülkede devrim aslında ölü doğmuş da denilebilir miydi?

– Aslında iki şeyi çok iyi ayırt etmek gerekiyor: Birincisi, devrim ısmarlama üzerine olmuyor, olmaz! Daha önce de söylediğim gibi, zaten devrimin ne zaman olacağı bilinemez, öngörülemez; ama devrimin olabildiğince erken olması arzulanır bir şeydir. Ne kadar çabuk olursa o kadar iyi. İkincisi, tek ülkede devrimi yaşatmak çok zordur, zira düşman okyanusunda bir ada gibidir. Bir ülkedeki devrim, her zaman karşısında küresel bir düşman ittifakını bulur. Küresel oligarşiler cephesi yeni, farklı, orijinal bir deneye asla izin vermek istemez. O zaman devrimin güvenebileceği yegâne şey, dünyanın ezilen ve sömürülen sınıflarının desteği ve başka yerde gerçekleşecek bir devrim olabilir. Eğer bu ikisi yoksa devrimin yaşaması elbette kolay değildir ama bunun azim ve kararlılıkla yola devam etmeye engel olmaması gerekir. Marksizmin temel ilkelerinden biri de enternasyonalizmdir, dünya devrimi perspektifidir. Stalin döneminde dünya devrim perspektifinin terk edilmesi müthiş olumsuzluklara kaynaklık etti. Sovyetler Birliği içe kapandı ve milliyetçi eğilimleri besleyen bir ideolojik-politik atmosfer oluştu. Aslında Rusya herhangi bir ülke değildi, nerdeyse devrimin etkili olduğu coğrafya bir yarım kıtaydı. Dolayısıyla enternasyonalizm ilkesinden uzaklaşmak, sadece Sovyetler Birliği'nde bürokratik yozlaşmayı azdırmakla kalmadı, aynı zamanda dünya devrimci hareketine da büyük zararlar verdi. Tek ülkede sosyalizm hedefinin benimsenmesi ile birlikte sosyalist devrimin dünya partisi olarak kurulan ve sovyet cumhuriyetini uluslararası düzeyde yaymayı hedefleyen III. Enternasyonal (Komintern), öncelikle SSCB'de iktidarı gasp eden bürokrasinin çıkarlarını korumaya yönelik bir alete dönüştü, sonra da yine aynı çıkarların gereği, emperyalistlerle yapılan diplomatik pazarlıklar sonucunda feshedildi. Böylece dünya devrimi perspektifi fikrinin reddi ile birlikte, dünya devriminin başlıca aracı olabilecek enternasyonal de yok edilmiş oldu.

Stalin'le birlikte Sovyet sosyalizmi, Sovyetler Birliği'nin alametifarikası olarak, devlet sistemi olarak ortaya kondu. Yani sosyalizmin gerçekleştiği

ve kendisinden dünyaya yayılacağı bir genel merkez, bir mihenk taşı değil, Sovyetler Birliği'nin kendi merkezî sistemi olarak kurgulandı ve daha korumacı bir yapıya büründü. O saatten sonra, Sovyetler Birliği dünyaya yayılacak sosyalist devrimin merkezi olmaktan çıktı diyebilir miyiz?

– Elbette diyebiliriz. “Tek ülkede sosyalizm” tercihi yapıldığında zaten tren kaçmıştı. III. Enternasyonal'in misyonu ve varlık nedeni de dünya devrimini gerçekleştirmek değil, sosyalizmin anavatanını korumaya indirgenince, artık geri dönüşü olmayan yola da girilmiş oluyordu. Zira Stalin hem tek ülkede sosyalizmin kurulmasının mümkün olduğunu savunuyor hem de bu tek ülkenin kendisinin iktidarda olduğu SSCB olduğunu savunuyordu. III. Enternasyonal'e bağlı örgütlere hem herkesin kendi ülkesinde sosyalizmi kurmasının doğru ve mümkün olduğu fikrini yayıyor ve hem de bütün komünistlerin SSCB'de sosyalizmin inşası için kendi sosyalizmlerinden vazgeçme fedakârlığını göstermeleri gerektiğini savunuyordu. 1918'de SSCB önderliğinde kurulan III. Enternasyonal'in yirmi bir ilkesi vardı. O ilkelerden biri de sosyalizmin anavatanı olan SSCB'yi koruma göreviydi. Herhalde o ilkelerin yegâne işlevsel olanı o ilkeydi. Enternasyonal'e bağlı komünist partilerine SSCB'yi koruma işi düşmüştü.

Seksiyon/section diyorlardı. Tamamen ayrı bir parti gibi değil de dünya-daki tek komünist partinin, örneğin Türkiye'deki ya da başka bir ülkedeki branşı, seksiyonu olarak tahayyül ediliyordu komünist partiler.

– Eğer tabir mazur görülürse, III. Enternasyonal dahilindeki komünist partiler, biraz çokuluslu bir şirketin şubeleri gibiydi. Yaptıkları şey de her zaman ve her durumda SSCB Komünist Partisi'nin, Sovyet devletinin densin, aldığı her kararın ne kadar güzel, ne kadar gerekli, ne kadar yerinde, dünya hakları için ne kadar yararlı olduğunu ilan etmek; bir de, resmî günlerde ve resmî geçitlerde boy göstermek... Zaten, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin aldığı kararlar, otomatik olarak enternasyonalin de kararı oluyordu. Sorbonne'da Küba'da planlama üzerine çalıştığım dönemde, Komintern'e bağlı partilerle ilgili de okuma yapmıştım ve hayretler içinde kalmıştım.

Devrim kavramını tartışıyorduk, bu tartışmalar bizi Sovyet Devrimi'ne götürdü. Devrim kavramına geri dönecek olursak hocam, devrim kavramının milat değil de bir süreç olarak algılanması gerektiğini söylüyorsunuz. Gökkuşağının altından geçince her şeyin değişeceği yolunda söylenceler vardır ya; bunun gibi, devrim de gökkuşağının altından geçmek değildir diyebilir miyiz?

– Esasen gerçek bir devrim, insanın emansipasyonuna giden yolun aranmasıdır ve harika bir şeydir. Yeni bir rotaya girmektir; yeni, farklı, ori-

jinal, alışılmışın dışında bir şey yapmanın potansiyel bir olasılık haline gelmesidir. Tabii senin de söylediğin gibi, sadece bir başlangıçtır, bir oldubitti değildir. Devrim, insan haysiyetinin tecelli etmesidir; köleliğin her türlü-süne başkaldırmaktır. Gerçi devrim, aracın rotasını sola kırmaktır ama, her şey olmuş bitmiş değildir. Devrimin yolunda devam edebilmesi, hedefe doğru ilerlemesi bir dizi faktörün belirleyiciliğine ve devrimci kadroların basiretine bağlıdır. Özetle devrim, yeni bir yaşama, yeni bir uygarlığa giden yolun aralanmasıdır.

Hocam, *Sosyalizmin Geleceği*'nde Marksizmin örgütsel bir süreklilik içinde korunmasının anlamından bahsediyorsunuz ve bir alıntı yapıyorsunuz: "Toplum tarihinde terk edilen bir yola geri dönüş eğer mümkünse bu, yolun kaybedildiği yol ayrımı noktasına geri dönmek anlamına gelmez," diyorsunuz. Oradan sözü Feuerbach'a getiriyorsunuz. Marx'ın Feuerbach'a cevaplarından birinde de Marx, "Şartların değişmesiyle insan faaliyeti ya da kendi kendini değiştirme arasında uygunluk, yalnızca devrimci pratik olarak kavranabilir ve rasyonel biçimde anlaşılabilir," diyor. Marksizmin örgütsel süreklilik içinde kavranması derken ne kastettiğinizi biraz daha netleştirebilir misiniz hocam?

– Kısaca şöyle diyebiliriz: Sahiden Marx'ın söylediği çok önemli. Zira o saptama, Marksizmin aşmak zorunda olduğu felsefeleri nerede aştığına işaret ediyor. Nitekim Ekim Devrimi ve onu izleyen yıllarda yapılan hataları, onlara yönelen eleştirileri, o süreçteki kopuş ve süreklilikleri ancak somutlukları, yani eylemlilikleri içinde yakalayabilir ve kavrayabiliriz. Hem Stalinizmi hem de onun karşısında yer alanları ancak bu sayede anlayabiliriz. Devrimci Marksist teori, bir teori olarak ortaya konabilmesi için zorunlu öncüllerin yanı sıra, sınıf mücadelesi deneyimlerinden çıkarılan olumlu-olumsuz derslerin eleştirel bir özetini de içerir; içermelidir. Çünkü ancak bu sayede biçimlenip gelişebilir. Zira Marksizm, yaşayan bir teori olabilmelidir. Değişen-değiştirilen gerçeklikle birlikte yaşaması, gelişmesi gerekir. Bu itibarla söylenen sözler, ortaya atılan fikirler yetmez; sınıf mücadelesinin somut sorunlarına somut yanıtlar getirebilmesi, bunların sınanmasının sağlanması, yeniden, yeniden eleştiri süzgecinden geçirilmesi gerekir. İşte, değiştirirken anlamak budur.

Yukarıdan devrim; aşağıdan, sağdan, soldan devrim... Siz bu kavramlara da karşı çıkıyorsunuz. Hatta, "Yukarıdan devrim diye bir şey varsa Hitler de devrimciydi, Kenan Evren de devrimciydi! Bunlar da yukarıdan devrim yaptılar," deyip bu kavramı mantıksal sonucuna götürerek eleştiriyorsunuz.

– Yukarıdan devrim demek, elifbada kırk hata demektir. Kelimelerin, kavramların bir anlamı, bir içeriği olması gerekir. Dolayısıyla, kelimele- re ve kavramlara niyete göre içerik yüklemek saçmadır. Devrimin de içer- diği bir şey vardır. Yukardan, yandan, yünden... devrim olur mu? Devrim ezilen, sömürülen, horlanan, aşağılanan; velhasıl eşitsiz statüye mahkûm edilen geniş halk kitlelerinin, o verili statükoya itirazı, yerleşik egemenlik- bağımlılık ilişkisine son vermeyi amaçlayan bir halk kalkışması, kapsamlı bir halk isyanı sonucu radikal dönüşümleri hayata geçirmenin önünü açan bir politik eylemin adıdır. Adı üstünde aşağıdakilerin işidir ve yukarıdaki- lere karşıdır. Esasen yukardan yapılan, egemen sınıflar tarafından yapılan düzenlemeler şeylerin mahiyetini, seyrini değiştirmek amacıyla değil veri- li egemenlik sistemini takviye etmek, tıkanıklığı aşmak maksadıyla yapı- lır. Egemen sınıfın adamlarının mevcut egemenlik sisteminde yaptığı de- ğişiklikler, reformlar duruma göre ezilen-sömürülen kitleler lehine sonuç- lar da doğurabilir ama asla şeylerin seyrini radikal olarak değiştirmez; ara- cın rotası değişmiş olmaz. Sistemi takviye etmek, tıkanıklığı aşmak üzere yapılanlara devrim deyince şeylerin seyri değişir mi? Aslında bu; kavram- ların, kelimelerin egemen sınıfın temsilcileri tarafından ideolojik manipü- lasyon amacıyla nasıl kullandıklarının da bir göstergesidir. Başka türlü söy- lersek, bir kavramı kimin ne amaçla kullandığını bilmek önemlidir. Kav- ramlar, kelimeler; özgürleşmenin de köleleştirmenin de araçları olabiliyor. İşte, entelektüelin misyonu ve varlık nedeni, kafa bulandırıcıların oyunu- nu bozmaktır.

Hocam, kitleler artık o şekilde yönetilmek istemediklerini düşünerek bir özne olmaya başlıyorlar tarihte. Tamam, buna devrim diyoruz. Peki bu devrimin Marksist olması şart mı? Marksizmi bu devrim sürecinde nere- ye koyacağız?

– Devrimin tabii ki mutlaka Marksist olması gerekmiyor. Devrimin mahi- yeti, içeriği, hangi tarihsel dönemde yapıldığından, sosyal formasyonun nite- liğinden bağımsız değildir. Mesela modern zamanların çok önemli ama pek bilinmeyen, Toussaint Louverture önderliğindeki Haiti Köle Devrimi Mark- sist bir devrim değildi, ama otantik bir devrimdi. Devrim, sömürgeci-köle- ci Fransız işgalcileri adadan kovmayı başardı ve köleciliğe son verdi. Kapi- talizm çağında üstelik neoliberal küreselleşme koşullarında bir devrim olur- sa, adı öyle konmasa da Marksist bir devrim olabilir. Yapılacak şey belli ol- duğuna göre... Devrimin amacı kapitalist üretim ilişkilerini aşmak; eşitlikçi, özgürlükçü, demokratik, insan soyuna yakışır bir yeni düzen kurmak oldu- ğuna göre...

Bu ayaklanmanın kendisi mi Marksist bir perspektiften görünüyor, yoksa bazı ayaklanmalara mı Marksist diyeceğiz?

– Devrim, verili statükoyu değiştirmek üzere kitlelerin sahaya inmesi ve onu değiştirmesidir. Sınıf mücadelesi böyle bir şey. Yoksa sınıf mücadelesi sınıf karşıtlığı demek değil; o ayrı bir şey. Mesela işçi sınıfı her zaman sınıf mücadelesi yapıyor değil. Kritik anlarda, belirli anlarda yapıyor; yapabiliyor. Dolayısıyla devrimi illa Marksistler yapacak diye bir kural yok ama mesela 2030 yılında bir devrim olursa, adını ne koyarsan koy, o sosyalist-Marksist bir devrim olabilir. Devrimin yapacağı şey belli olduğuna göre... Aksi halde bir eyleme, bir harekete devrim deyince o devrim olmaz.

Siz hocam, sosyalizmin klasik metinlerine birer kutsal kitap muamelesi yapılmasını da *Sosyalist Mücadele Etiği* kitabınızda eleştiriyorsunuz. Bunu da aslında sosyalist mücadelenin bir teoriden ideolojiye doğru dönüş-türülmesinin bir zaafı gibi ele almak mümkün müdür?

– Biliyorsun, Marx'ın bir lafı var, "Ben Marksist değilim!" diye. Kendi yaşadığı dönemde söylediklerinin yanlış anlaşıldığını ima etmek için öyle söylüyor. Marx'ın henüz yaşadığı dönemde bile onun teorisi devrimci özünden, eleştirel muhtevasından uzaklaştırılıyor. O iş ilerleyen dönemde daha da ileriye götürüldü, devrimci bir teori olan Marksizm tuhaf bir ideolojiye dönüştürüldü. Mesela Sovyetler Birliği'nde kimse Marx'ın adını anmadan konuşmuyordu ama orada Marx'ın zerresi bile yoktu. Mesela Marksizm-Leninizm Sovyetler Birliği'nin resmî ideolojisiydi. Marksizm bir resmî ideolojiye indirgeniyorken, hâlâ onun adını anmak saçma değil mi? Doğrusu, o Marksizm-Leninizm denilende Marx yoktu; ama Lenin var mıydı, tartışma konusudur!

Bir etik dönüşüm olarak devrim

Hocam, devrimin sadece kurumlarda bir değişikliği hedefleyemeyeceğini, aynı zamanda etik bir dönüşümü de beraberinde getirmesi gerektiğini söylüyorsunuz. Sadece kurumlarda, görünen şeylerde değişiklik yapıldıysa dönüp nerede hata yaptığımızı kendimize sormamız gerektiğini ekliyorsunuz sözlerinize. Peki, etik radikal bir dönüşüm olarak sosyalist mücadeleyi, sosyalizmi nasıl tanımlayacağız?

– Dönüşüm dediğin zaman, devrim dediğin zaman, bunun bir sürü veçhesi var: Ekonomik veçhesi var, sosyal veçhesi var, politik veçhesi var, etik veçhesi var vs... İşte, devrim bunların tamamının uygun bir eklemlenmesini ihtiva ediyorsa gerçekten amaca uygun olabilir. Devrimin nihai amacı, sömürücü-baskıcı rejimler altında insanlığını yitirmiş bireye insanlığını kazandır-

maktır, onu özgürleştirmektir, insanın emansipasyonunun (kurtuluşunun, özgürleşmesinin, kendini gerçekleştirmesinin) önünü açmak, silkinip kendine gelmesini sağlamaktır. Esasen son tahlilde devrim, etik bir dönüşümün yolunu açıyorsa devrimdir! Dolayısıyla ekonomik-sosyal-politik dönüşümler bir amaç değil araçtır; insanın, bireyin emansipasyonunun koşullarını oluşturmak içindir. Politik baskı, sosyal eşitsizlik, demokrasi zaafı koşullarında bireyin emansipasyonu mümkün olamayacağına göre... Esasen etik, sınır demektir. Etik, bir insanın potansiyel olarak yapabileceği şeyden sakınmasıdır, insan ilişkilerinin zenginleşmesidir. Gerçekten sosyalist bir toplumun insanı dur durak bilmeden daha fazla mala mülke sahip olmak için didinip durmaz. Zaten o yol da kapanmış olmalıdır. Zira daha çok malın daha çok insanlık, daha çok mutluluk olmadığını bilir. Artık meta yabancılaştırmadan arınmıştır. Sınıfsız toplumda paraya, meta kategorilerine yer yoktur. Elbette gerçek bir arınma, insanlaşma, her türlü yabancılaştırmadan kurtulma bugünden yarına olacak bir şey değildir. Ancak uzunca bir geçiş süreci sonunda mümkündür. Zira binlerce yılın insanda yarattığı tahribatı ha demeye bertaraf etmek mümkün değildir. Mesela yabancılaştırmadan arınmış bir yaşam tarzında yardım, sadaka gibi şeylere yer olmaz. Orada kural, dayanışmadır. Yabancılaştırmadan arınmış, insanın emansipasyonunun gerçekleştiği koşullarda, yardım eden, yardım edilen olmaz. Biri neden yardıma muhtaç ve diğeri nasıl yardım eder durumda olabiliyor? Hakkından fazlasına el koyduğu, başkaları aleyhine zenginleştiği için. Aslında yardım, insan haysiyetini zedeleyen bir şeydir. Öyle rezil, öyle insanlık dışı bir sistem ki; insanların çoğunu yaşamak için gerekli araçlardan mahrum ediyor, sonra da onlara yardım ediliyor! İyi de onu neden yapıyor? Ayıbını örtmek, verili sömürü ve egemenlik ilişkilerini meşrulaştırmak, dayatmak için. Daha önce de galiba başka bir vesileyle de söylemiş olabilirim ama tekrarın bir mahsuru yok. Bazen tekrar gereklidir de. Birine bir şey vermek, onu borçlandırmaktır. Birine bir şey verdiğinde alacaklı hale gelirsın ve onu egemenlik altına alman mümkün hale gelir. Aslında daha fazlasını almak için bir şey verilir. Sosyalist bir toplumda hayırseverlik, yardım severlik gibi kavramlara yer yoktur. Devrimin amacı, insanın kaybettığı insanlığını yeniden kazanması için gerekli altyapıyı, araçları, olanakları yaratmaktır; etik dönüşümü mümkün kılmaktır.

Zaten pratikte de sosyalizmin, sadece ekonomiye indirgenmesi sonucunda daha iyi kalkınma tartışmasına dönüştüğünden bahsediyorsunuz. Yani bir alternatif getirmek değil de kapitalizme göre daha etkin bir kalkınma sağlamak işine dönüştüğünü söylüyorsunuz sosyalizmin.

– Sovyetler Birliği'nin elbette açlığı, yoksulluğu sorun olmaktan çıkarması gerekiyordu. Ancak kalkınma, ekonomik büyüme asıl amaç haline gelince

araç, rotasından çıktı denebilir. Batı'yı yakalayıp aşma tercihi demek, sosyalist toplum perspektifine yabancılaşmak demektir. Marifet emperyalist Batı'yı yakalamak değil başka bir şey yapabilmektir. Dünyanın geri kalanını sömüren, yağmalayan, her yerde gerici-halk düşmanı rejimleri destekleyen, aralıksız savaşlar çıkaran, sol hareketin önünü kesmek için yapmadığı rezalet kalmayan emperyalist ABD'nin özenilecek nesi olabilirdi? Elbette sosyalizmin kurulması için üretici güçleri geliştirmek gerekir, ama üretici güçler denilen sadece makineleşmeden mi ibarettir? O üretici güçlerin içinde insan da yok mudur? Kalkınmacılığın kural olduğu, ekonomik büyümenin yegâne amaç olduğu koşullarda sosyalizm, hedefi ıskalanmış olmaz mıydı? Slogan on yılda Batı'yı yakalayıp geçmek olunca, asıl yapılması gerekenin unutulması, savsaklanması neden şaşırtıcı oldu? Sosyalizmi kurma, başka şey yapma perspektifi, maddi zenginlik artışını bir başarı, bir marifet, yegâne amaç sayabilir miydi? Esasen başka yerde de yazdığım gibi, Batı'yı yakalamaya çalışmak, onun yöntemlerini benimsemeyi de varsayardı. Mesela ABD'de peydahlanan Taylorizmi SSCB'ye ithal etmenin ne manası vardı? Tabii o yol sosyalizme çıkmazdı ve maalesef çıkmadığı yaşanarak görüldü. Rejim, aslına rücu etti.

Sosyalizmi etik bir mesele olarak aldığımızda bizim devrimci militanlara, profesyonel devrimcilere, parti yöneticilerine değil de, sizin kavramlarınızla “sosyalist kişiliklere” ihtiyacımız olduğunu söyleyebilir miyiz?

– Devrimci militanların kişilik değişimine, arınmaya uğramak için devrim sonrasını beklemleri gerekmiyor. Gerçekten politik-entelektüel kaygılara sahip olanların sosyalist birey olma yolunda özel bir gayret göstermeleri gerekir. Aksi halde güvenilirlikleri kalmaz. Adam sabahtan akşama politika konuşuyor, sosyalizme dair ahkâm kesiyor ama yaşamı tipik bir küçük burjuvadan hiç de farklı değil. Elbette kimse sana melek ol demiyor ama lafa gelince sosyalist, komünist, devrimci; ama sürdürdüğü yaşam tipik bir küçük burjuva yaşamı. O kafayla neyi ne kadar değiştirebilirsin? Oysa sosyalist kişilik, sosyalist etiği varsayar. Ancak farklı olanlar farklı şeyler yapabilirler. Mesela ister günlük yaşamda, pratik yaşamda olsun, ister politik yaşamda olsun demokratik ilişkileri ete kemiğe büründürmek hayatî öneme sahiptir. O iş, “biz iktidara geldiğimizde her şey farklı olacak” demekle olacak bir şey değil.

Hocam, sosyalist hareketin ya da Marksizmin baştan beri antidinci, din karşıtı ve ateist bir mücadele olduğunu ve din karşıtlığının devrimci mücadelenin neredeyse olmazsa olması sayılmasını eleştiriyorsunuz. Marx'ın “Din afyondur” sözünün de yanlış ve eksik ele alındığını söylüyorsunuz. Bu din ve sosyalizm bizim Türk solu pratiğinde de çok önemli. Genel anlamda sosyalizm ve Marksizmde dini nereye koyalım hocam?

– Arzulanan şey, tabii ki lüzumsuz şeylere inanmamak olurdu. Ama bir realite var ve realitenin içinde de kendini Müslüman olarak, Hıristiyan olarak, Budist, vs. olarak tanımlayan insanlar var. Bu insanların kafasındaki o düşünce bugünden yarına değiştirilebilir bir şey değil. Fakat onların değiştirilmesi için maddi koşullar pekâlâ yaratılabilir. Dini yaratan insandır. Marx dini değil, dine ihtiyaç duyan devleti ve toplumu eleştirdiği için, dini toplumsal açıdan ele almayan ateizmi eleştiriyordu. Ateizmin negatif bir din olduğunu söyleyen Engels de komünistlerin kendilerini ateist olarak adlandırmasını doğru bulmuyordu. O zaman din hangi koşullarda neden yaratılmış, nasıl bir işlev görüyor sorusuna odaklanmak gerekir. Dine asıl ihtiyacı olan kim, hangi iktidar odakları? İnsanların sorgulama yetenekleri arttıkça, eleştirel bilinçleri geliştikçe birtakım şeylerle, işte boş inançlarla yüzleşebilir hale gelirler. Ama o aşamaya gelmeden önce burada dindar diye insanları dışlamak veya onlara farklı muamele yapmak doğru değil. O anlamda söylüyorum ben. Ben bunu sosyal kökeni olan şeyleri iradi olarak çözme tercihindan uzak durmak anlamında söylemişim. Din tamam da, dinin sınıflı toplumda bir işlevi var: Tam da Marx'ın dediği gibi din, ezilen insanın içli ezgisini, kalpsiz bir dünyanın sıcaklığını, tinin dışlandığı toplumsal koşulların tinini oluşturuyor. Din, halkın ahyonunu oluşturuyor.

Sosyalist mücadele ve sendikalar

İşçi sınıfı ve sendika ilişkisi de sizin çokça ele alıp tartıştığınız konulardan birisi. Sendikayı bu sınıf mücadelesi ve sosyalist mücadelede nereye yerleştirebiliriz? Bugünün Türkiye'sinde pratiğı nedir bunun?

– Herhangi bir toplumsal süreç olsun, bir örgütsel mücadele olsun, bunların daima çelişik kategoriler olarak düşünülmesi, ele alınması gerekir. Sana yi kapitalizminin ilk dönemlerinde işçiler, akıl almaz bir sömürüye ve baskıya maruz kalıyorlardı. Tam bir vahşet ortamında var olma mücadelesi veriyorlardı. O kadar ki, dört yaşındaki çocuklar bile günde on iki-on üç saat çalıştırılıyorlardı. İşçi sınıfı, toplumun en çok ezilen sınıfıydı. Tabii kendilerine dayatılan gayriinsanî koşullara itiraz ediyorlar, direniyorlardı. Başlarda tepki makineleri kırma, fabrikaları ateşe verme şeklinde tezahür ediyordu. Fakat ilerleyen dönemde asıl düşmanın kim olduğunu anlamaya başlıyorlar ve yürüttükleri mücadelenin modalitesi değişiyor. İş bırakmalarla, vahşi grevlerle vs. pazarlık güçlerini artırıyorlar. Sermayeye karşı örgütleniyorlar; yardım sandıkları, kooperatifler kuruyorlar.

Belirli bir eşik aşındığında sendikalar yasallaşiyor, pazarlık güçleri artıyor, sermaye sınıfı onların taleplerini dikkate almak zorunda kalıyor. “Köpeksiz

köyde değneksiz gezmeye" dönemi kapanıyor. Özetle, burjuva iktidarlarını işçi sınıfı lehine düzenlemeler yapmaya zorluyorlar. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, işçi örgütleri olan sendikaların iki temel zaafı malul oldukları söylenebilir: Birincisi, kapitalizm dahilinde durumlarının kalıcı olarak iyileşebileceği düşüncesi; ikincisi, kendi iç çelişkilerinin sonucu sendikaların bürokratik yozlaşmaya maruz kalması. Esasen işçi sınıfının durumunun kapitalizm dahilinde kalıcı olarak iyileşebileceği düşüncesinin reel bir karşılığı olamazdı ve olmadığı yaşanarak görüldü. İşçi sendikaları, işçi partileri, sosyalist partiler kapitalizmi aşma perspektifine yabancılaştıkları anda kaybetmişlerdi. Zira kapitalizm dahilinde kimse için bir çıkış yolu, bir kurtuluş mümkün değildir.

Kendi yapılarından ve işleyişlerinden kaynaklanan nedene gelirsek, bidayette halisane amaçlar ve kaygılarla kurulan işçi örgütleri, zamanla kuruluş amaçlarına ve varlık nedenlerine yabancılaşıyorlar. Bir işçi bürokrasisi türüyor ve giderek örgütün asıl misyonu işçilerin çıkarını korumaktan çok sendika bürokrasisinin çıkarını gözetmek haline geliyor. Benim konferanslarda sendikalardaki yozlaşmayla ilgili verdiğim bir örnek şöyle: Düşünün ki, Zonguldak'ta bir maden ocağı; çalışma şartları berbat, kazalar istisna değil, kural; çalışma süreleri uzun, iş güvenliği zaafı büyük, ücretler düşük... İşçilerin böylesi koşullarda çalışmaya itiraz etmemesi mümkün değil. Ve işçiler bir dizi taleple direnişe geçiyor. Öylesi durumlarda mutlaka biri, birileri cesareti, basireti, kararlılığı, talepleri dile getirme yeteneği vs. itibarıyla öne çıkar. Onlar doğal önderlerdir; mücadele sürecinde kendilerini kanıtlarlar. Benzer hareketlenmeler başka ocaklarda da başlar. İşçiler mücadeleyi daha etkin, daha verimli sürdürmek için doğal önderi, önderleri maden dışına çıkarırlar. O aşamadan sonra önder, işçilerin haklarını savunmaya memur edilir. Benzer gelişmeler başka ocaklarda da, başka yerlerdeki maden ocaklarında da olur. Artık doğal önder bir profesyoneldir, işleri bir bürodan yönetir. Zamanla örgüt büyür, sendikacı kendini başkentinde bulur. Sekreterler, avukatlar, müstahdemler emrindedir. Serbest meslek sahipleri, üniversite hocaları, sanatçılar, üniversite öğrencileri, bakanlık müfettişleri, genel müdürler, hatta bakanların bulunduğu bir sosyal-kültürel ortamda nefes almaktadır. Ve bir süre sonra geldiği yere yabancılaşırlar. Artık sendikacılar işçilerin haklarını korumaktansa kendi statülerini koruma tercihi yaparlar ve örgüt amaca yabancılaşır. Artık işçilerin değil, devletin ve sermayenin tarafındadırlar, ama retorik başkadır.

Türk-İş'i ele alalım. Bidayetten itibaren bu düzenin örgütüdür Türk-İş, 1952 yılında kurulduğundan beri. Ben o örgütün nasıl kurulduğunu çok iyi bilirim. Hikâyesi şöyle: 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda ufak değişiklikler yapılarak dernek kurmanın önü açılıyor ve tüm sektörlerde, tüm iş kollarında çok sayıda sendika kuruluyor. Grev hakkı, toplu sözleşme hakkı yok. Bir

yandan da devlet, aidatları o kadar düşük tutuyor ki, sendikalar kiraladıkları yerin kirasını dahi ödeyemiyorlar. 1950'lerin başında bu sendikalar bir üst örgüt, bir konfederasyon kurmak üzere harekete geçiyorlar. Devlet, bunlar bir araya gelecek, bir güç olacak ve bizi zorlayacak diye izin vermiyor. Türkiye artık küçük Amerika olmuş, bütün bakanlıklarda Amerikalı uzmanlar var.

Yirmi yıl önce kabul etmediğimiz manda ve himaye sistemi yirmi yıl sonra gelmiş oluyor böylece.

– Elbette, öyle maalesef. Fakat bunu söylersen bizi döverler! Türk-İş'e dönersek, Amerikalı uzmanlar, “Bilakis” diyorlar, “merkezî bir örgüt çatısı altında toplanmaları işleri kolaylaştırır. Her biriyle teker teker uğraşmaktansa bunları merkezî olarak kontrol etmek çok daha iyi sonuç verir,” diyorlar. Ve o tarihten sonra da sendikacılar bilgi ve görgülerini artırmak üzere Amerika'nın yolunu tutuyorlar. Türkiye'de o devirlerde buzdolabı, çamaşır makinesi falan yok. Bunlardan alarak geri dönüyorlar. Türk-İş bidayetten itibaren devletin, yani burjuvazinin bir örgütüdür. İşçi sınıfını ehlileştirmek, kontrol etmek amacıyla kurulan-kurdurulan bir konfederasyondur. Konfederasyon başkanlarının bir sonraki durağı TBMM'dir, şansları yaver giderse, bakan bile olurlar. Bir konfederasyonun başkanı olup da milletvekili olmayanlar istisnadır. “Niye sendikayı, konfederasyonu bırakıp parlamentoya gidiyorsun?” dendiğinde, “İşçi sınıfının çıkarlarını orada daha iyi savunmak için,” der. Oysa işçi sınıfının çıkarları sadece fabrikada, madende, iş yerinde, sokakta savunulabilir. Velhasıl sendika bürokratları işçi sınıfının değil, sermayenin ve devletin hizmetindedirler.

Devlet kurumu gibi, bakanlık gibi çalışıyorlar bunlar.

– Elbette, paralel örgütler. Ben bunlara devlet dışındaki devlet kurumlarını diyorum.

Çalışma Bakanlığı ile Türk-İş veya DİSK arasında çok büyük bir örgütlenme farkları da yok.

– Dolayısıyla sendikaların yozlaşması, mücadelenin başarısı, daha doğrusu başarısızlığı bakımından büyük önem taşıyor. Kaldı ki, bürokrasinin her çeşidi mutlaka gericidir. Fıtraten gericidir. İster işçi bürokrasisi olsun, ister devlet bürokrasisi olsun, ister sosyalist parti veya işçi partisi, komünist parti bürokrasisi olsun, hepsi gericidir. Rosa Luxemburg boşuna, “Bürokrasinin olduğu yerde her türlü canlı yaşam yok olur,” demiyordu.

Robert Michels diye bir adam da komünistlerde bu kadar örgüt, bu kadar yapı nasıl ortaya çıktı diye komünist partileri inceliyor. Meşhur “Oligarşi-

nin Tunç Kanunu”¹ savını bu parti örgütlenmesini inceleyerek ortaya atıyor. Çünkü bakıyor ki oralarda da eni konu bürokratik örgütler ortaya çıkmış. Bir bürokratik kurum olarak sendikaya seçilen işçinin küçük burjuvalaşması da çok önemli, siz de bu noktaya değiniyorsunuz. Ama bundan da öte, sendikal mücadelenin kendisi de sorunlu, sizin de belirttiğiniz gibi. İşçi sınıfını bir sosyal sınıf olarak değil de bir meslek örgütü olarak alıyor ve ücret temelli bir politika, daha fazla ücret almaya yönelik bir politika izliyor. Bu konudaki fikirlerinizi öğrenebilir miyim? Bunu eleştiriyorsak, sendikal mücadele nasıl olmalı, sendikalar ne yapmalı?

– Bu soru çok önemli. Kapitalizmi aşma perspektifi olmayan hiçbir işçi örgütünün, hiçbir toplumsal hareketin uzun vadede başarı şansı olmaz. Ne zaman ki Batı’daki işçi örgütleri, sosyalist partiler vs. kapitalizmi aşma perspektifini bir tarafa bıraktılar, kapitalizm dahilinde durumlarının iyileşeceği beklentisi ve umuduyla mücadeleyi o alana hapsedtiler; o andan itibaren partiyi kaybettiler. Kapitalizm dahilinde kısmî kazanımlar elde edilebiliyor ve ettiler de. Ancak bunlar nihai kazanımlar olamaz, olamıyor. Her an geri alınabilir ve alınıyor da. Asıl neden, sendikaların kendilerini ücret sendikacılığına ya da birtakım sosyal haklar mücadelesine hapsedmeleri; bu, etkinliklerini kaybetmelerine neden oluyor. Bence kritik nokta bu. Mesela ücretleri artırıyorsun. Bunu küçümsüyor ya da hafife alıyor değilim. Elbette reel ücretler artırılmalıdır. Ama sağlanan ücret artışı ekseri enflasyonla, vergiler, vs. ile geri alınıyor. Bir tür Pirus Savaşı. Bir elinle alıyorsun, öteki elinle veriyorsun. Tabii sadece ücretler aşındırılmıyor, sosyal haklar da budanabiliyor. Tekrar ediyorum, işçi için cüzi artışlar bile önemli. Ücretin elli lira ya da yüz lira artması da önemli. Ancak işler, şeyler senin müdahale edemeyeceğin bir merkezden yönetiliyor-sa o zaman şeylerin seyrinde kayda değer, kalıcı bir değişiklik, yenilik ortaya çıkmıyor. Sosyal hizmetlerin, kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi işçi sınıfına yönelik büyük bir saldırıydı, ama maalesef yeterli tepki verilmedi.

Hocam dün çalışırken biraz mola verip *BirGün* gazetesine bakarken –belki sizin de dikkatinizi çekmiştir– geçen sene (2019) Flormar’daki greve katılan kadınla yapılan röportajı gördüm.²

– Gördüm ama okumadım.

1 Almanya doğumlu İtalyan sosyolog Robert Michels’in (1876-1936) 1911 yılında yayımlanan *Siyasi Partiler* adlı kitabında ileri sürdüğü teoridir. Örgütün üye sayısının fazla miktarda olması, yönetimde profesyonelleşme ve başkanın yönetimini alışkanlıklar üzerinden sürdürmesi gibi nedenlerle örgütleri aslında bürokratik dar kadroların yönettiğini belirtir Michels. Bu yüzden ona göre tüm örgütlerin yönetici organları oligarşik bir yapı arz eder. Dolayısıyla atanmışların seçilmişleri yönettiği bu duruma Michels, Oligarşinin Tunç Kanunu adını vermiştir.

2 Sohbetle bahsi geçen haber Sevgim Denizaltı, “Bugün Olsa Daha Güzel Direnirdim”, *BirGün*, 09.03.2020.

Bu röportajı okurken tam sizin söyledikleriniz aklıma geldi. Bu örneği mutlaka size anlatmalıyım diye düşündüm. Kimseyi konuşmaya ikna edemiyorlar, Ayşe adındaki o kadın ikna oluyor. Grev ve işten çıkarmadan sonra işe girebilmiş ama bunun sendikayla hiçbir ilgisi yokmuş. Grev sürecinde bir hastalığa yakalanmış. Hastalık kalıcı bir hastalık, engelli sayılmaya başlanmış. Engelli raporu almış. Bu işten atıldıktan sonra, bu engelli imkânıyla yeni bir işe girmiş. Atılanların çoğu hiçbir şekilde işe geri dönememişler. Nereye gitseler daha önce nerede çalıştıkları sorulmuş. Flormar'da çalıştıklarını söyleyince bütün kapılar kendilerine kapanıyormuş. Muhabir soruyor kadına: "Bir daha olsa direnir miydiniz, ne yapardınız, bu sürecin içine girer miydiniz?" diye. "Girerdim ama bu şekilde değil," diyor kadın. "Ya biz kendimiz sendika kurardık ya da bu sendikayı yanımıza almazdık. Ama yine de haklarını yemeyelim. Onların sayesinde birikmiş paramızı alabildik," diyor. Burada tam da sizin söylediğiniz noktaya geliyoruz. Sendikaların, hakların bir kısmının da olsa elde edilmesinde faydaları olabiliyor. Ancak nihai çözüm noktasında sendikalar da yetersiz kalıyor. Flormar geçen sene 8 Mart Kadınlar Günü'nde grevin bitirilmesini, tarihten dolayı bunun bir PR çalışması haline de getirmek için dayatıyor. Sendika avukatları da, "Biz bunu bugün bitirelim, yoksa polis gelecek ve sizi dağıtacak!" diyor. Sendika oylama yapıyor ve çoğunluk, "Tamam, bitirelim," diyor. Böylece direniş 8 Mart'ta bitirilerek bu durum Flormar'ın kadınlara jesti haline geliyor. Burada sendikaların yapısal eksiklikleri de ortaya çıkıyor.

Hocam, buradan sözü Türk soluna getirecek olursak, siz Türk solunun yapısal eksikliklerinden de bahsediyorsunuz. Şöyle Osmanlı'nın sonu, Cumhuriyet'in başına kadar geriye gidersek ne söylersiniz bu konuda? Türk solunda temel sorun olarak ilk başta entelektüel eksiklikten bahsediyorsunuz. Bundan başlayacak olursak neler söylersiniz?

– Biliyorsun, Türkiye'de 1950'ye kadar tek parti diktatörlüğü var. Dolayısıyla orada demokratik hakların düzeyi son derece sınırlı. Hiçbir muhalefete, tabii hiçbir sol-sosyalist muhalefete, işçi hareketine izin vermeyen, yasağcı bir yapı var. 1960'ların başından itibaren yükselişe geçtiğinde, sol hareket iki zaafı yola çıkıyor. Ben o dönemi yaşamış biriyim. Birincisi yasaklı bir geçmişten geliyorsun, dolayısıyla sosyalizmin ana metinleriyle tanışma imkânının yok. Bu, ideolojik-entelektüel sol miras çok zayıf demektir. Ben mesela başlarda bu eksikliği çok hissettim. Sosyalizmin ne olduğuna dair kaynak yok, kitap yok, yayın yok, vs... Solun bence ikinci zaafı da, rejimin resmî ideolojisiyle ve resmî tarihle hesaplaşmayı önemsememesiydi. Bu çok büyük bir hatadır. Şundan dolayı: Solun, rejimin egemen ideolojisiyle hesaplaşmak için resmî tarihi sorun etmesi gerekiyordu. Bu o zaman yapılmadı ama

ondan sonra da hiç yapılmadı maalesef. Bence bu ikisi, işçi hareketinin de, sol hareketin de bir zaafı olarak varlığını sürdürdü. Zira ideolojik bağımsızlık hayatî öneme sahiptir.

Hocam, bunu *Resmî Tarih Tartışmaları* serisinin *Resmî İdeoloji ve Sol* cildinde uzun uzun ele almıştık.

– Evet, 11. cilt, hatırladım şimdi. Bir üçüncü mesele daha var: Türkiye’de sosyalist hareket, sorunu bir kalkınma sorunu olarak görme eğilimindeydi. Tabii o zaman bu algı, rejimin kadim perspektifi olan, muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkma hedefiyle örtüşüyordu. Bu, bizdeki sol hareketin muasır medeniyet denilenin mahiyetine dair bir fikir sahibi olmaması demektir. O zaman iş dönüp dolaşıp kalkınmacı retoriğe hapsolur. Eğer sen sosyalizmi kalkınmadan ibaret sayarsan, bu kapitalizmi de yeteri kadar sorun etmediğin anlamına gelir. Mesele sadece ekmeği büyütmekten ibaret değil ki! Bence çok önemli bir şey daha var: Kapitalizm dahilinde kalkınma denilen, aslında ekonomik büyümedir. Büyüme ve kalkınma aynı şey değil. Büyüme sermayenin büyümesidir ve büyüme hiçbir sorunu kalıcı olarak çözmenin bir aracı değildir. 1960’lı, 1970’li yılların mücadelesi elbette çok önemliydi; ama bunu söylemek, zaaflarını görmezden gelmeyi gerektirmez. Söylediklerimin bir yanlış anlamaya meydan vermesini de istemem. Kalkınmaya karşı falan değilim. Söylemek istediğim, kapitalizm dahilinde kalkınmanın imkânsızlığıdır. Türkiye’de 1963’ten itibaren sol hareketin içindeydim. Aktif bir militandım. Harika bir dönemdi. Muazzam bir moral üstünlüğüne ve özgüvene sahiptik.

Bu entelektüel eksiklikle ilgili olarak siz, Osmanlı döneminden itibaren solun ağırlıklı olarak gayrimüslimler arasında başladığını, ardından Ermeni soykırımı, nüfus mübadeleleri vs. olaylarla gayrimüslim nüfusun ülke dışında kaldığından bahsediyorsunuz. Buna bir de 1934 Yahudi Olaylarını³ eklemek gerekir. Ondan sonra zaten bu entelektüel çoraplı bir ayağının da buradan geldiğini söylüyorsunuz.

– İlk sosyalist kıpırdanmalar Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar arasında ortaya çıkıyor ki, bunlar dünyanın geri kalanında olup bitenlere daha aşinaydı. Toplumun çoğunluğuna göre kültür düzeyleri daha yüksekti. Ermeni katli-

3 “Trakya Olayları” ya da Trakyalı Yahudiler arasında bilinen adıyla “Furtuna” (fırtına) Hadisesi” 1934 yılının 21 Haziran Perşembe günü önce Çanakkale’de ardından Edirne, Kırklareli, Tekirdağ’da başlayan Yahudi karşıtı yağma, tehdit ve tacizle korkutularak bölgeyi terk etmelerini sağlama girişimleri. Olaylar İsmet İnönü’nün 5 Temmuz 1934’te TBMM’deki konuşmasına kadar devam eder, sonrasında kontrol altına alınabilir. Olaylar Nihal Atsız ve Cevat Rifat Atilhan’ın *Orhun ve Millî İnkılap* dergilerinde yazdıkları Yahudi karşıtı ırkçı yazıların da etkisiyle artar. Yahudilere karşı saldırı öyle bir raddeye ulaşır ki, Yahudileri korumaya çalışan bir Türk askeri yağmacılar tarafından öldürülür. Bu olaylardan sonra bölgedeki kentlerde yaşayan on beş binin üzerindeki Yahudi, evlerini terk ederek başka yerlere, özellikle yurtdışına göç eder.

amı, Rum katliamı ve nüfus mübadelesi denilenle o ayak kesildi. Entelektüel-sosyal alan çoraklaştı. Eğer tam bir insanlık suçu olan o lanet olası temizlik yapılmamış olsaydı bugün sadece sol hareket değil, her şey çok farklı olabilirdi. Özellikle Ermeni katliamı, sosyalist mücadelenin gelişmesini büyük ölçüde zaafa uğrattı demekte bir sakınca yok. Başa dönersek, 1960'lı yılların başında Türkiye'de sol hareket ilk defa etkili bir şekilde sahnedeki yerini aldığında pratik, teorik ve entelektüel miras son derecede cılızdı.

Sadece Ermeniler de değil hocam. O zaman Balkanlar'da başlıyor zaten sosyalist hareketler. Balkanlar Osmanlı'nın kapitalizme en fazla yönelen coğrafyası. Bunun için de gayrimüslimlerin dil ve din avantajları var. Batı'yla irtibatları daha güçlü. Bir de örneğin şimendifer işçileri gayrimüslim. Bizimkiler burada işçi değil çünkü teknik bilgileri pek yok. Bu da tabii onların daha erken modern proleter olmalarına, dolayısıyla da sosyalizmle yakınlaşmalarına neden oldu.

– Evet, doğru. Modern proleter tanımına uyanlar ekseri oralardaydı ve o ayak kesilince, o damar kesilince, hareketin gövdesindeki zaaf da büyüdü denebilir.

Bir örnek de ben vereyim hocam. Mehmet Alkan Hoca, *Kapital*'in Türkiye'deki tarihini yazdı.⁴ Güzel de bir çalışma oldu. Türkiye'de bu *Das Kapital* ne zaman çevrilmeye başlandı, kimler çevirdi; hepsi bu kitapta var. Aslında bir faciadır *Kapital*'in Türkiye'deki macerası. Yüz küsur yıldan sonra bizde *Das Kapital*'in tamamı çevrilmiştir. Bende Sol Yayınları'ndaki *Kapital* vardı, Alaattin Bilgi'nin çevirdiği, hâlâ o kitap duruyor bende. Ben o nüshadan okumuştum *Kapital*'i master zamanlarımda. O da Almanca aslından değil de İngilizce'den çevirmiş yanlış hatırlamıyorsam. *Kapital*'in Almancasından ilk çevirisi daha yeni Yordam Kitap'tan çıkan olmalı.

– Hatırladığıma göre, galiba birinci cilt Mehmet Selik tarafından çevrilmişti. Çok sonra da değerli dostumuz, harika insan Nail Satılğan, Yordam Kitap için Almancadan çevirmişti.

Netice itibariyle Almandan yeni çevrildi işte.

– Ben ilk çevrinin yapılmakta olduğundan haberdardım. Yayıncı Muzaffer Erdost'un yeğeni Cevdet Erdost Mülkiye'de sınır arkadaşım. Onun aracılığıyla çeviriden haberim olmuştu daha yayımlanmadan. Ama o ilk çevrinin Fransızcadan mı, yoksa İngilizceden mi olduğunu doğrusu tam bilmiyorum. Ama Almandan değildi.

4 Alkan, Mehmet Ö., 150. Yılında *Das Kapital* Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'deki Serencâmı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017

Bu da tabii, bir entelektüel eksiklik. Çeviri okuyacağız, çeviri bile orijinal dilinden değil; metin çok ağır bir metin...

– Elbette bir eserin orijinal dilinden çevrilmesi arzulanır bir şeydir ama, mesela *Kapital*'in Fransızca çevirisi çok güzeldir. Marx da çok beğenmiş zamanında. Tabii İngilizce çevirisini ben görmedim. Maalesef Türkiye'de bu çeviri işine fazla özen gösterilmiyor. Çeviri işi öyle hafife alınacak bir şey değildir. Bir eserin çevirisinin başarılı olabilmesi için üç şey gerekir: Birincisi orijinal dili ve kendi dilini iyi bileceksin; ikincisi, çevirdiğin kitabın temasına aşina olacaksın, orada kullanılan kelimelere, kavramlara aşina olacaksın ve üçüncüsü de bir çeviri deneyimin, tecrüben olacak. Bu üç koşul yoksa, yapılan çeviri sorunlu olabilir. Şahsen ben de epey çeviri yaptım ama doğrusu ne kadar başarılı olduğumu bilemem. Tabii *Kapital* gibi temel eserler söz konusu olduğunda durumun ciddiyeti artıyor. Mesela Fransa'da Marx'ın eserlerinin çevirisine büyük önem gösterildiğini biliyorum. Önce üniversite üyelerinden, felsefecilerden, sosyal bilimcilerden bir komisyon oluşturuluyor, o komisyon çevirinin kime-kimlere yaptırılacağına karar veriyor. Ve çeviri o komisyon tarafından gözden geçirildikten sonra yayımlanıyor.

Bizde her şey kişisel çabayla...

– Maalesef bizde genel olarak çeviri işine yeteri kadar özen gösterilmiyor. Ama bu vesileyle *Kapital* çevirmenlerine de haksızlık etmek istemem. Çevirinin ne demek olduğunu bilen biri olarak o işin iğneyle kuyu kazmak olduğunu iyi bilirim.

Hocam, haklarını da yemeyelim. Erken Cumhuriyet döneminde özellikle Hasan Ali Yücel'in Millî Eğitim Bakanı olduğu dönemde, sizin de söylediğiniz tarzda merkezi planlamayla özellikle bütün klasikler çok yetkin bir tarzda çevriliyor. Şimdi İş Bankası Kültür Yayınları basıyor onları galiba, mükemmel seriler.

– Hasan Ali Yücel'in bu ülkeye yaptığı herhalde en faydalı işlerden biri de o harika çevirilerdir, diğeri de İsmail Hakkı Tonguç'la Köy Enstitüleri'ni faaliyete geçirmesidir.

Hocam, bu entelektüel eksiklik, sosyalizmin kalkınma sorununa indirgenmesinin de önünü açıyor diyebilir miyiz? Tek sebep bu değildir tabii ama bu eksiklik de etkili oluyor mu?

– Evet, elbette. Kalkınacağız, kalkınmalıyız dendiği zaman ne kastediliyor, ne hedefleniyor? Bu ne demek? Dünyanın geri kalanını sömüren, yağmalayan, talan eden emperyalist ülkeler gibi olacağız, onlara benzeyeceğiz demek. O halde iki şey: Birincisi, onun gibi olamazsın. Zira, sen böyle oldu-

ğün için onlar öyle. Aradaki ilişkinin mahiyetini çok iyi bilmen gerekir. İkinci, onlar gibi olmaya çalışmanın bir âlemi yok. Senin yapman gereken onları taklit etmek, onlara benzemek değil; başka şey yapmak ve bu mümkün. Senin öncelikle yapman gereken kapitalizmin nasıl bir sistem olduğu, neden hiyerarşi üretmeden var olamadığı, yıkıcılığı, vs. konularında ideolojik-entelektüel bilinç açıklığına sahip olmaktır. Bu dünyayı anlamadan onu değiştirebilir misin? Aksi halde sosyalizmi kalkınmacılığa indirgemek zorunlu hale geliyor.

Üçüncü olarak siz hocam, solun Kemalist hareketle arasına mesafe koyamamasından bahsediyorsunuz, bunun da Türkiye’de sol hareketi zorunlu hale getirdiğini söylüyorsunuz. Sosyalizm ve Kemalizm arasındaki aşk-nefret ilişkisi üzerine daha önce sohbet etmiştik ama ben tekraren de olsa sormak istiyorum.

– Kemalizm bir burjuva ideolojisi; senin de eğer sosyalizm diye bir perspektifin, bir amacın varsa ve sen o burjuva ideolojisini sorun etmiyorsan, o zaman ortada bir sorun var demektir. Kendi geçmişini, resmî tarihi merak etmeyip de, örneğin Türkiye’nin antiemperyalist bir mücadele sonucu kurulduğuna inanırsan, o zaman Mustafa Kemal de antiemperyalist bir lidere dönüşür. Mustafa Kemal’in hiçbir zaman öyle bir derdi olmadı ki! O, çöken imparatorluğun bakiyesini ayakta tutmak üzere sahneye çıkmış bir lider, antiemperyalizmle bir ilgisi yok. Gerçek durum öyle ama burjuva politikacıları ağızlarını her açtıklarında, yedi düveli tuşa getirmekten söz ediyorlar. Abartmanın bu kadarına herhalde insaf demek gerekirdi. Bu, insanlarla alay etmek değil midir? Emperyalistler arası bir savaş çıkacak ve sen hangi akla hizmetse o savaşa katılacaksın, sonra da “Ben antiemperyalist savaş yaptım,” diyeceksin! Ortada sadece Yunanlarla bir savaş var. Yunanları püskürtmek neden antiemperyalist bir savaş olsun? Antiemperyalizmin bir anlamı, bir içeriği yok mu? İranlılar Iraklıları püskürtünce antiemperyalist bir savaş mı yapmış olurlar? Ne ilgisi var? Orada söz konusu olan, bir haksızlığa son vermektir, haksız bir durumu düzeltmektir; daha fazlası değil. Emperyalistler arası savaşın iki nedeni vardı: 1. Daha önce bölüşüleni yeniden bölüşmek; 2. Yükselen işçi sınıfı hareketini ezmek. Kaldı ki, antiemperyalist mücadele, antiemperyalist savaş, antiemperyalist bir bilinci varsayardı.

Hocam, Şefik Hüsnü de daha sonra Kemalizmle irtibata geçiyor. TKP’den ayrılan Şevket Süreyya, Vedat Nedim Tör vs. de Kemalizmle epey iç içeler. Bunu neden görmek istemiyorlar?

– Aslında bu biraz Komintern’in, Sovyetler’in tavrıyla da ilgili. TKP hiçbir zaman Kemalizmle arasına mesafe koymaya yanaşmadı. Zaten Sovyetler öyle

bir şey yapmalarına izin vermezdi. Ben Şevket Süreyya'yı tanıdım. TÖB-DER Araştırma Bürosu başkanıyken, asistanlarımla birlikte eğitim sorunlarıyla ilgili bir söyleşi yapmak üzere evine gittik. Rahmetli kalktı, o yaşında bize çay yaptı. Fakat o görüşmeden beş-altı ay sonra da vefat etti. Dikkat edersen, o ekip daha sonra "Kadro Hareketi"ni oluşturuyor. Sonuçta hepsi rejimin adamı, daha fazlası değil. Devlet aygıtının adamları oldukları için, Sovyetler'e de meyilli olmaları şaşırtıcı değil. Bizde sol hareket, resmî tarihle, resmî ideolojiyle yüzleşmeye, hesaplaşmaya hiçbir zaman yanaşmadı.

Ama Mustafa Kemal'in de sol içerisinde bir repütasyonu, bir popülerliği var sonuçta. Mesela Nâzım Hikmet Erken Cumhuriyet döneminde hapse atılıyor, Mustafa Kemal sağken. Ama sonra Mustafa Kemal'le ilgili övücü nitelikte çok sayıda şiirler de yazıyor. Hiç kimse de Nâzım Hikmet'in bu şiirlerini kendini affettirmeye, özgürlüğüne kavuşmaya dönük bir dalkavukluk olarak görmüyor. Samimi olduğu konusunda hiç kimsenin şüphesi yok. "Sarışın bir kurda benziyordu ve mavi gözleri çıkmak çıkmaktı. Yürüdü uçurumun başına kadar" gibi onu epey öven sözleri var. Yine benzer şekilde Şefik Hüsnü Deymer'in Meclis'e yazdığı, yapılan devrimin içtimai bir inkılabı döndürülmesi gerektiğinin altını çizen, ancak meclisi ve yapılanları da uzun uzun öven bir mektubu var.⁵ Benzer şekilde Şevket Süreyya –ki siz zaten onunla tanışıyorsunuz– ve arkadaşları Millî Kurtuluş Hareketi'ni antiemperyalist bir mücadele olarak görüyorlar. Erken Cumhuriyet dönemindeki bu figürler Millî Mücadele'nin antiemperyalist bir niteliğe sahip olmadığını sehven mi göremiyor, yoksa başka dinamikler de işin içine giriyor mu?

– Oradaki antiemperyalistlik söylemi kendini düşmana göre tanımlamakla ilgili bir şey. Yoksa antiemperyalist olabilmek için kapitalizmi sorun etmek gerekir. Sorun etmediğin zaman neye karşı çıkıyorsun? Kendi burjuva sınıfının durumunun daha da iyileşmesini istemek gibi bir sonuç çıkar oradan. Bence antiemperyalizmi yabancı düşmanlığına indirgemek doğru de-

5 Sohbetle bahsi geçen mektup şöyledir: "İstanbul'un şuurlu işçileri, Türk işçi ve köylü ordularının bütün cihan proletaryasının müzaheretini ile cihan emperyalizmine karşı kazandıkları zaferi kalplerinden alkışlamışlardır. Zaferi müteakip tufeyliler ve zalimler saltanatı yerine millet saltanatını ikâme suretile yapılan siyasî inkılapları onları daha derinden sevindirdi. Bu münasebetle İstanbul münevverleri arasında müşahade eden irticai vaziyeti nefretle takbih; terakki yolunda yapılacak mücadele tek mil emekçi sınıfının inkılapçılarla sonuna kadar beraber olacağını temin ve yakın bir atide işçi ve çiftçilerimizi hakiki kurtuluşa mahzar edecek yegane çare olan müşterek istihsal ve mülkiyete müstenid içtimai inkılabın husul bulacağını kaviyyen ümid ettiğimizi arz ile milletvekillerini tebrik ederiz. (Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi namına Dr. Şefik Hüsnü) TBMM de benzer bir telgrafla Şefik Hüsnü'ye cevap vermiştir. "...Milletin rahî terakkide hiçbir maniaya tesadüf etmeksizin yürümesini istihdaf eden ve bunu kafi bulan Hakimiyeti Milliye'nin tebriklerinden dolayı teşekkür olunur efendim." Mektubu birçok kaynakta bulmak mümkün. Şükran Kurdakul, "Dr. Şefik Hüsnü'yü Anarken", *Teori*, Nisan 1995, s. 61.

göl ve tabii Millî Mücadele'yi olduğundan farklı göstermek de. Eğer Cumhuriyet, söylendiği gibi antiemperyalist bir savaş sonrası kurulmuş olsaydı Türkiye bugün bu halde olur muydu? Oysa tam tersi doğrudur. Türkiye'nin mülk sahibi sınıfları, varlığını emperyalizme borçludur. Türkiye II. Emperyalist Savaş sonrasında bir karşı devrim sonucu mu bir ABD uydusu haline geldi? Sol, işe önce biraz tarih çalışarak başlamalı. Aksi halde hamasetin kimseye bir faydası olmaz.

Savaşın kazanılmış olması, bir şekilde İngiltere'ye, Fransa'ya en azından "Biz buradayız!" denilmesi, teorik tartışmanın önüne geçiyor ve rejimin olumlanmasına dönüşüyor desek, bu doğru olur mu?

– Gayet tabii, olumlu. Aksini düşünmek abesle iştigal etmek olur. Elbette bağımsızlığın kazanılması son derecede önemli. Fakat bu yeni kurulduğu söylenen rejimin niteliği hakkında bir bilinç açıklığına ulaşmaya mani olmamalı. Millî Mücadele'ye fazlasını vehmetmenin bir anlamı olamaz. Gerçi Anadolu'da Millî Mücadele'nin başlatılmasıyla bir iktidar ikiliği ortaya çıkıyor ama, Damat Ferit Paşa Hükümeti dışındaki İstanbul hükümetleri Millî Mücadele'yi desteklemişti. Resmî tarihin, resmî ideolojinin iddiasının aksine İstanbul Anadolu'yu destekliyor. Esasen resmî tarihin ne demek olduğunu, ne amaçla peydahlandığını, neye yaradığını bilmek büyük önem taşıyor. Zira resmî tarih yalana, yok saymaya (*occultation*), adıyla çağırmamaya, sansür ve otosansüre dayanan bir tarih versiyonudur. Toplumsal bellek, egemen sınıfların ihtiyacına cevap verecek şekilde yeniden kurgulanır. Dolayısıyla genç nesillere öğretilen tarih, gerçek tarih değil; ısmarlama üzerine üretilmiş, peydahlanmış bir tarih versiyonudur. İşte, bu resmî tarih genç nesiller tarafından içselleştirildiğinde amaç hasıl oluyor.

Bizim sol örgütlerin yapısıyla, Stalinizm arasında –ki Stalinist mantık aslında merkeziyetçi mantık– bir doku uyuşması da oldu diyorsunuz. Bizim en becerikli olduğumuz şey herhalde merkezi örgütler, lider kültü vs... Bunun biraz da sosyolojiyle alakasını kurabilir miyiz hocam? Örneğin sağa da baktığımızda merkeziyetçi, lider odaklı bir yapı görüyoruz.

– Çok rahat kurabiliriz tabii. Şunun için: Toplumun geçmişinde ister işçi hareketi olsun, ister başka hareketler olsun bir demokratik mücadele geleneği yok. Öyle bir miras yok. Demokrasi bilinci, demokrasi kültürü son derecede zayıf. Tabii önceki sohbetlerimizde de kısaca değinmeye çalıştığımız gibi, bunun temel nedenlerinden biri, belki de başlıcası bu ülkenin geçmişinde bir aydınlanma devriminin, bir modernite devriminin yaşanmamış olması, ben bunu çok önemsiyorum. Bu durum, hiçbir zaman *Ancien Régime*'den radikal bir kopuşun olmamasıyla ilgili. Özgürlük ve demokrasi bilin-

cinin bu kadar azgelişmiş olmasının temel nedenlerinden biri o. Tabii bürokrasi saplantısının nedeni de o. Mesela bizde 1960'lı yılların sonlarından itibaren profesyonel devrimciliğin popüler olması boşuna değil. Aslında profesyonel devrimcilik diye bir şeyi kabul etmek halk iradesini inkâr etmektir. Devrimin uzmanı olur mu? Devrimcilik birilerinin mesleği olabilir mi? Öyle bir profesyonel ki, halk için neyin iyi neyin kötü olduğunu biliyor. Profesyonel devrimcilik gibi şeyler sosyalizmin mantığına aykırıdır. Sosyalizmin, hiçbir zaman dünyanın gerçekliğini cebine koymuş adamlara ihtiyacı yoktur.

Hocam siz özellikle yetmişli yıllarda solun kendisini dünya solundaki kliklerle ifade etmesini de eleştiriyorsunuz. Yani ülke solu içindeki grupların kendilerini Maoist olarak, Stalinist olarak, Enver Hocacı, Arnavutlukçu olarak ifade etmelerini; yani solun ülke içerisinde bölünmesini de bir sorun olarak ele alıyorsunuz.

– Bence bu parçalanmalar, bu bölünmeler kayda değer teorik-politik-ideolojik, örgütsel anlayış farkından çok kişisel nedenlere dayanıyordu. Eğer öyle olmasaydı örgüt sayısı üçü beşi geçmezdi. Oysa neredeyse her mahallede farklı bir örgüt peydahlandı. Bölünen bir daha, bir daha bölünüyor. Bunun mantıklı bir izahı olabileceğini sanmıyorum. Birkaç yıl önce bir konuşma yapmak üzere bir sol örgütün etkinliğine davet edilmiştim. Konferansın sonra o örgütün militanlarından biri beni havaalanına götürüyordu. Örgütlerinin son bölünmenin sonucu olduğunu söyledi. “Hangi nedenlerle bölündünüz, aranızda ne gibi yaklaşım farkı var?” diye sorduğumda, “Doğrusu bizim onlardan pek farkımız yok,” demişti. Tabii tuhaf bir durum. Egemen sınıflar işçi sınıfını-ezilen sınıfları sürekli bölmekten, ufalamaktan yanadır. Eğer birlik olurlarsa bir güç haline gelirler diye... İşçi sınıfının-ezilen sınıfların çıkarı da birliği, birleşmeyi gerektirir. Sol örgütlerin olabildiğince bölünmüşlüğü, parçalanmışlığı aşma, sınıfı bütünleştirme çabası içinde olmaları gerekir. Elli parçaya bölünmüş örgütler öyle bir şey yapabilir mi? Bence parçalanmışlığın asıl nedeni kişisel kaptisler, kariyerizm, kıskançlık, vs... Bu örgütler içinde teorik tartışmalar ne kadar mümkündür?

Tabii bölünmeler Türkiye sosyal formasyonunun tahliliyle, örgüt anlayışıyla ilgili olmaktan çok, dışarıya endeksliydi. Elbette bu, dışarıyı önemsiz demek değildir. Onların deneylerinden dersler çıkarmak elbette önemlidir; ama ayağın yere basmak kaydıyla. Solun ne kadar sağlıklı bir temel üzerinde olduğunu gösteren bir şey bu. Çatır çatır teorik tartışma yaparsın; ikna olur, ikna edersin. Edemezsen çekilirsin. Niye çekildiğini de savunabilirsin değil mi o zaman? Ayrılıp düşman ilan ettiğin örgütle senin ne farkın var? Örgüt bölününce lider sayısı ikiye katlanıyor ve katlanarak devam ediyor. Hayatları birbirlerine laf yetiştirmekle geçiyor. Tabii işçi sınıfıyla ilgi-

lenmeye zaman kalmıyor o zaman. Mesela Arnavutlukçu, Enver Hocacı ama Arnavutluk'taki rejimin niteliği hakkında bir fikri yok. Çinci ama "Kültür Devrimi"nin aslında ne demeye geldiğinden habersiz. Lafa gelince "somut durumun somut tahlili" ama ortada doğru dürüst bir tahlil yok. Örgütlerde demokrasinin kırıntısı bile yok! Her birinin başında bu dünyanın gerçekliğini cebine koymuş bir şef var. O kafayla işçi sınıfıyla sağlıklı bağ kurulabilir mi? Kafalardaki şu: iktidarı alacak ve yönetecek. Oysa, işçi sınıfının, ezilen geniş halk kitlelerinin yeni yöneticilere ihtiyacı yok.

Aslında daha çok, Erken Cumhuriyet döneminde CHP'ye muhalif olmuş, Adalet Partisi'ne muhalif olmuş, bugün AKP'ye muhalif. Ama rejime, sisteme, kapitalizme muhalefet konusunda bir sorun var.

– Zurnanın zırt dediği yer burası işte Mete! Bu, "Ben yönetirsem her şey iyi olur!" demek.

Bunun sınıfsal sebeplerinden de bahsediyorsunuz hocam. Türkiye'de sol hareketin öğrenci, entelektüel temelli bir hareket olduğunu, işçi sınıfının görece geri planda kaldığını söylüyorsunuz.

– Söyledim ya, o geri plan zaafı, birikim zaafı, durumun bu şekilde tecelli etmesine neden oluyor. Elbette o dönemde o kıyıcı rejime karşı kahramanca yapılan mücadelelere, ödenen bedellere en ufak bir saygısızlık etmek istemem. Bu, işin ayrı bir vechesi. Benim anlatmak istediğim, nelerin yapılması veya yapılmamasının bizleri amaca yaklaştıracıcağı.

Hocam, bugün ne yapmamız, ne yapmamamız gerekiyor? Bugün yapılan yanlışlar ve eksiklikler neler? 2020 perspektifinde bugün sosyalist mücadelede nasıl bir yol izlenmesi gerekir?

– Sanayi kapitalizminin sahneye çıkmasıyla yavaş yavaş işçi sınıfı hareketi de ortaya çıkıyor; belirli bir tarihten sonra işçi sınıfı da sahnedeki yerini alıyor. Aşağı yukarı 1848-1850'lerden 1980'lere kadar –ki bu az bir zaman değil– hep sahnede kalıyor işçi sınıfı hareketi; önemli kazanımlar elde ediyor. 20. yüzyılın ilk üç çeyreğinde de kazanımları daha da büyüyor. Aslında 20. yüzyıl işçi sınıfının önemli bir aktör olarak sahnede yerini aldığı bir yüzyıldı. Ve bütün o zaman zarfında işçi sınıfı kapitalist sınıfların, burjuva devletlerin korkulu rüyası olmaya devam etti. Bu, işçi sınıfı bir aktör olarak hep sahada, sahnede demek. İlginç bir şey daha var: İşçi sınıfı, toplumun (nüfusun) küçük bir bölümünü oluşturmaya rağmen o kazanımları elde etti. Başlarda nüfusun yaklaşık %80'ini köylüler oluşturuyordu. Fakat 1980 sonrasında neoliberal gericiliğin dayatılmasıyla güç dengesi işçi sınıfları aleyhine döndü. Sınıfın mücadele temeli aşındı, pazarlık gücü zayıfladı.

Tüm dünyada postFordist yaklaşıma geçildi...

– Neoliberal kapitalist küreselleşmeyle işçi sınıfının mücadele temeli aşındı. Sermayenin önündeki tüm engeller kaldırılıp, dünyanın tamamı sermayenin etkinlik alanı haline gelince ulusal planda yürüyen işçi mücadelesi zaafa uğradı. Neoliberal küreselleşme öncesinde bir fabrikada, bir madende vs. görev yapıldığında, onun bir karşılığı vardı. Oysa sermayenin akışkanlığının arttığı yeni durumda kapitalistlerin pazarlık gücü iyice artmıştı. Artık ücretlerin daha düşük, sosyal korumaların önemsiz, çevre koruma mevzuatının pek olmadığı, vergilerin düşük olduğu Güney'e göç etmek mümkün ve kolay hale gelmişti. Tabii, refah devleti döneminin gelir bölüşümcü pratiklerine yer yoktu. *Fordist* ücret rejimi önemini yitirmişti. Esasen İkinci Savaş sonrasında verimlilik artışına endeksli bir ücret sistemi vardı. Fakat yapısal kriz koşullarında verimlilik oranları düşmüş, büyüme yavaşlamışken sermaye sınıfının taviz verme marjı küçülmüştü. Tabii, postFordist dönemde saldırının hedefinde sadece ücretler yoktu. Sosyal hizmetler, kamu hizmetleri de topun ağzındaydı. Velhasıl sosyal devletin, refah devletinin tasfiyesi söz konusuydu. Neoliberal küreselleşme çağında işçi sınıfının mücadele yeteneği aşındı derken kastedilen işte bu. Artık bir ülkede yapılan grevlerin, direnişlerin reel bir karşılığı kalmamıştı. İşçiler ücret artışı, iş güvenliği gibi taleplerle patronların karşısına çıktıklarında patron, "Benim şartlarım bunlar. Kabul etmezseniz bana müsaade. Fabrikayı, işletmeyi, bir Güney ülkesine taşıyım!" diyebiliyor. Rahatlıkla faaliyeti Bangladeş'te, Vietnam'da, Tayland'da, Mısır'da, Tunus'ta, vs. sürdürme imkânı olduğuna göre... Dolayısıyla ücretlerin aşınmasını, sosyal hizmetlerin aşınmasını sadece sendika bürokrasilerinin basiretsizliğiyle açıklamak mümkün değildir. Aşınmanın maddi temeli vardı ki, sınıf mücadelesi küresel sermaye lehine döndü.

İşçi sınıfı da dönüştü, çeşitlendi neticede.

– Evet, işçi sınıfı da dönüştü ama bu, işçi sınıfının huyu değişti demek değil. Maddi koşullar işçi sınıfını bulunduğu mevzilerin gerisine püskürttü. Velhasıl, sonuçta ücretli köle statüsünde bir değişiklik yok. Sermayenin hareketini sınırlayan engellerin ortadan kalkması, sermayenin sınırsız hareket serbestisine kavuşması her bir ülkedeki işçi sınıfını başka ülkedekinin rakibi haline getirdi. İşçiler sermayenin şantajına boyun eğer hale geldiler. Eğer düşük ücrete razı olmazsan, işini ücretlerin, sosyal korumaların, vergilerin daha düşük olduğu ülke işçileri lehine kaybetme durumun var. Bu bir ücret düşürme yarışıdır maalesef. Aslında bu, işçi sınıfı enternasyonalizminin zaafa uğraması demeye de geliyordu. Artık dünyanın her yerinde işsizlik çığ gibi büyüyordu. Sanayiler, Güney'in düşük ücret-vergi cenneti ülkelerine göç edince emperyalist merkezler de sanayisizleşti. Gelir dağılımı kötüleşti, işsizlik arttı.

Hocam, ben de tam olarak bunu söylemek istiyorum. Fordist üretimden postFordist üretime geçiş süreci... Daha öncesinde kolektif eylemin bir anlamı vardı. Çünkü beraber üretiyorlardı. Şimdi sizin yüksek ücret almanızla benimkinin bir alakası yok. Çünkü sistem, bizi birbirimizin rakipleri haline getirdi. Ben sizin yerinize neden greve gideyim? Çünkü siz atılırsanız sizin yerinize ben girebileceğim. Sınıfın yapısı da dönüştü bu yolla.

– Sen eğer düşük ücrete razı olmazsan, düşük sosyal haklara razı olmazsan, örneğin Fas'taki razı olursa üretim oraya kayıyor. Anlatabiliyor muyum?

Hatta proletarya yerine “prekarya” kavramı kullanıma girdi bu dönemde. Bir sınıf da değil; sürekli olarak geçici işlerde, sürekli olarak süreksiz işlerde çalışan adam yani...

– Evet, emekçi sınıfın bir bölümünü “artık sınıf” haline getiriyor; ama netice itibariyle şeylerin seyrinde radikal bir değişiklik ortaya çıkmıyor. Gerçi işçi sınıfının kompozisyonu değişime uğradı ama bir bütün olarak proletarya da büyüdü. Esasen bana göre asıl kavram işçi sınıfı değil, proletarya olmasıdır. Proleter, emeğini satamadığı zaman aç olandır. Zira üretmek ve yaşamak için gerekli araçlardan yoksundur. Oysa işçi sınıfı dendiğinde daha çok muhtemelen sanayi, maden gibi bir işyerinde çalışan, az çok istikrarlı bir statüye sahip işçi anlaşılır. Şimdilerde işçilik kural, düzenli-istikrarlı bir işte çalışmak da istisna haline geldi. Bir başka yenilik de, neoliberal küreselleşme öncesi dönemlerde işçi sınıfı, sınıf mücadelesinin yegâne aktörüydü. Senin de söylediğin gibi hem işçi sınıfının kompozisyonu değişime uğradı ve hem de sınıf mücadelesi alanına yeni unsurlar, yeni özneler dahil oldu. Dolayısıyla önümüzdeki dönemde sınıf mücadelesinin yeni bir görüntü alacağı kesin. İşte marifet, o çeşitliliği yönetme yeteneğini ortaya koyup koyamamakla ilgili. Mesela, kapitalizmi aşmayı öncelikli sorun sayan ekolojik hareket, köylü hareketleri, doğa tahribatından mustarip çiftçiler, feminist hareket, yaşam alanları hızla yok edilen yerli hakların hareketi vs. eskiden hiç olmadığı kadar sınıf mücadelesinin bileşenleri haline geliyorlar. Bu sınıf mücadelesinde yeni bir dönemin başladığı anlamına geliyor. Velhasıl çeşitliliği yönetebilmek hayatî önem taşıyor. Özetle, işçi sınıfının o zaafını ödünleyecek başka unsurlar sahnedeki yerlerini alıyorlar. Ekolojik hareketin antikapitalist damarı geliştikçe bu hareketin işçi sınıfı mücadelesi ile bütünleşme olanakları artacaktır ve artıyor. Bu söylediğime Türkiye’den sayısız örnek vermek mümkün. Köylüler, çiftçiler her yerde ayakta. Gerçi yandaş medyada yer almıyor ama insanlar feryat figan içinde, zira yaşam alanları bir bir yok ediliyor. Hangi gazeteyi okuyorsun?

BirGün okuyorum hocam.

– Ben iki gazete okuyorum: *Yeni Yaşam* ve *BirGün*. *Yeni Yaşam*'da benim de yazılarım yayımlanıyor. *Yeni Yaşam*'ın son sayfası tamamıyla ekolojiyle ilgili yazılar, haberler veriyor. Sayfanın editörü Yusuf Gürsucu harika bir iş çıkarıyor. Gazeteyi elime aldığımda son sayfadan başlıyorum. Eğer bu insanlık elini çabuk tutmazsa, şu sefil ataletten kurtulmazsa, insanlığın ve uygarlığın geleceği karanlık demektir. İşçi sınıfının göreceli etkinlik kaybı sahaya yeni girenler tarafından ödönlenecektir. Mücadele çeşitlenmiş durumda ve bu, umudu büyüten bir şey. Geçtiğimiz yıl kırk yedi ölkede isyanlar çıktı. Bu tekil bir olay değil. Sınıf mücadelesinin yeni bir ivme kazanacağının, yeni döneminin habercisi.

Hocam, içinde bulunduğumuz dönem, “Sol bitti, muhalefet bitti,” denilen, tam bir umutsuzluk dönemi idi. Dönüp baktığımızda tamam, destan yazıyoruz diyebileceğimiz bir sol tarih yok ama Tekel Direnişi'yle başlayan, feminist hareketle devam eden; ekolojik hareketle, Gezi Direnişi'yle, Barış Akademisyenleri'yle devam eden bir süreç görüyoruz. Örneğin Barış Akademisyenleri konusunu televizyondan izlediğimizde bu konudaki haberler, sadece “Bir imza attılar ve işlerinden atıldılar,” şeklinde veriliyor. Hayır hocam, her yerde dayanışma akademileri kuruldu. Hocalar, “Üniversiteden atılsak da bizi akademiden atamazsınız!” diyerek bu dayanışma akademilerinde bir araya geldiler. Bunların birçoğu benim arkadaşım. Ben de Ankara Dayanışma Akademisi'nin ve İstanbul Birarada'nın üyesiyim. Üniversite camiasının bile kıskanacağı güzel işler yapıyor buralarda. Bunların tümü direniş hareketleri. Ama umutsuzluk üstümüze yapıştı kaldı!

– Şahsen ben ümitsiz değilim. Dalganın hızla dönmekte olduğunu görüyorum. Evet söylediğin gibi, KHK ile muazzam bir temizlik yapıldı, ama üniversiteden atılanlar pes etmedi. Aslında bu politik İslâmcı iktidarın yaptığı tasfiye tüm Cumhuriyet döneminde yapılanların yirmi katından fazladır herhalde. Rakamları doğru hatırlıyorsam, 1933 Üniversite Reformu'yla doksan altı akademi üyesinin görevine son verilmişti. 1960 Darbesi'nin ünlü 147'leri var. 12 Mart 1971 Darbesi'nde de üniversiteden kovulan var ama çok değil, 12 Eylül 1980 Darbesi sonrasında 1402'liklerin sayısı, kendileri istifa edenlerle birlikte yüzü anca geçiyor. Tabii AKP tüm rekorları kırıyor. 15 Temmuz (2016) “şabeli” darbesinin arkasından gelen 20 Temmuz “sivil darbesi” AKP'nin yeni rejim inşa etme sürecini hızlandırdı. 30 Eylül 2016'dan günümüze kadar üniversitelerde yapılan tasfiyenin sayısı altı binin üzerinde.

Özetle, dünyanın her yerinde mücadele yükseliyor, yükselecektir! Zira bu dünyada saldırı-karşı saldırı diyalektiği diye bir şey var. “Büyük İnsanlık,” tarihte görülmemiş kapsamda bir saldırıyla karşı karşıya. Dünyanın her ye-

rinde sosyal kötülükler (işsizlik, yoksulluk, açlık, iğretlik) ve ekolojik tahribat, ekolojik yıkım derinleşiyor. İnsanlar bu kapsamlı saldırı karşısında sessiz kalmazlar, kalmıyorlar, kalmayacaklar. Mücadeleler büyüdükçe, umut da büyüyecek. Ekolojik sorunun etkili bir şekilde gündeme gelmesi büyük önem taşıyor. Şahsen, önümüzdeki dönemde ekososyalist paradigmanın olgunlaşıp şeylerin seyrini değiştireceğine, insan haysiyetine yaraşır, yaşanabilir bir dünyanın kurulabileceğine inancım tam. Göstergeler öyle olacağını ima ediyor. Zira insanlığın komünizm dışında bir geleceği yok!..

Çöküş'ten Çıkış'a: Yeni paradigma ve ekososyalizm

Hocam, İstanbul'da Özgür Üniversite açılış dersi için vereceğiniz "Ekososyalist Paradigmanın Gerekliliği ve Aciliyeti" başlıklı bir ders/konferans olacaktı. Bu etkinliği mart ayı içerisinde başlayan Covid-19 salgını nedeniyle gerçekleştiremediniz; gerçekleştirebilseydiniz oradaki konuşmanızı, soruları ve cevaplarınızı da bu çalışmamıza doğrudan aktarmayı planlamıştık aramızda. Ekososyalizm mevzuna sohbetlerimiz esnasında da yer yer değindik, hatta "Ekososyalist Paradigmanın Gerekliliği ve Aciliyeti" konferansını da ismen daha önceki bir sohbetimizde zikretmiştiniz ama içeriği üzerinde konuşma imkânımız olmamıştı. Ben sohbetimizin o kısmına da buna ilişkin bir dipnot ilave edeceğim. Yeri gelmişken söyleyeyim; [22 Nisan'da] telefonla katıldığınız, Nazım Alpman'ın Artı TV'de yayınlanan "Gün Başlıyor" programında da ekososyalizm konusuna kısmen değindiniz. Nitekim okuyucularınız, bu konuya *Çöküş, Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme* kitabınızda ve diğer birçok konferansınızda da yer verdiğiniz biliyorlar. Şu soruyla başlamak istiyorum hocam, ekososyalist bir paradigma neden bu kadar acil ve elzem?

– Eğer bir paradigma iflas etmişse, yenisini oluşturmak işin doğası gereğidir. Kapitalizm artık gününü doldurdu. Potansiyelini tüketti. Eğer dünya anlamını yitirmişse, yenisini keşfetmeye, yenisini yaratmaya bir engel var mı? Bu dünyada insan varoluşunun temelini oluşturan ne varsa yok edildi. Yaşam için gerekli olan her şey elimizden alındı. Hava kirli, su kirli, toprak kirli; yediklerimizle zehirleniyoruz. Sessizliğin yerini arabaların gürültüsü almış; çiçeklerin, otların, meyvelerin kokusunun yerini benzin ve mazot kokusu almış. Çocuklar ekmeğin buğdaydan yapıldığını bilmiyor. Sebzeler ve meyveler ağır metallerle yüklü. Ortak yaşam alanları, kaynakları, araçları (müşterekler) yok edilmiş, insanlar yalnız. Akla gelen ne varsa metalaşmış, parayla alınır satılır ölü nesnelere dönüşmüş. Özelleştirilip bir kâr aracına dönüştürülmeyen bir şey kalmamış. Ekolojik yıkım pupa yelken yol almaya

devam ediyor. Atmosferin ısınması bir türlü durdurulamıyor. Ozon tabakası zayıflıyor, biyolojik çeşitlilik azalıyor; her yıl binlerce, onbinlerce canlı türü yok oluyor. Ekolojik mültecilerin sayısı katlanarak artıyor, nükleer riskler büyüyor. Ormanlar yok oldukça çöller genişliyor. Kutuplardaki ve yüksek dağlardaki buzullar eriyor, denizler tuzlanıyor ve denizlerin seviyeleri yükseliyor. Balıklar ölüyor...Velhasıl ekolojik yıkım, hızını ve yoğunluğunu artırarak devam ediyor.

Tabii ki hepsi bu kadar değil. Ekolojik yıkıma sosyal kötülükler (işsizlik, yoksulluk, açlık, sefalet, aşağılanma vs.) eşlik ediyor. Beş liralık aş bulamadığı için çocuklar sıradan hastalıklardan ölüyor. Ekolojik ve sosyal kötülükler karşılıklı olarak birbirlerini azdırıyor ve yeniden üretiyor. İçine sürüklendiğimiz bu durum sürdürülebilir olmadığına göre, neden böyle oldu sorusundan hareketle, tabii yeni bir şey, farklı bir şey yapma gereği de kendini dayatıyor.

Sizin de söylediğiniz gibi, neden böyle oldu hocam? Ekolojik yıkımla ilgili yaptığınız değerlendirmelerde daha önce de belirttiğiniz, insanlığın bu “ekolojik sınırdan olma” durumunun nedeni nedir?

– Şeylerin sarpa sarmasının nedeni şu lanet olası kapitalizm. Dolayısıyla kapitalizmden çıkmak bir aciliyet haline gelmiş durumda.

Bir yandan baktığımızda kapitalizmin, dünya genelinde zenginliği tarihte görülmemiş düzeyde artırdığı iddia ediliyor. Teknoloji ve dolayısıyla üretici güçlerin kapitalizmin ortaya çıkışıyla birlikte tarihte hiç olmadığı ölçekte geliştiği, ilerlediği savı ortaya atılıyor. Burada bir çelişki yok mu?

– Evet doğru. Kapitalizm teknolojik planda muazzam bir sıçrama yaptı, üretimi de tarihte görülmemiş düzeyde artırmayı başardı. Lakin kapitalizmin yaratıcılığı artarken yıkıcılığı da arttı. Yine kapitalizm, yıkıcılığı insanlığın başına bela etti. Ve insanlar hep yıkılanı değil, yapılanı görme eğilimindedi. Madalyonun öteki yüzü hiçbir zaman gerektiği gibi sorun edilmedi.

Bu yukarıda söylediklerinizin bağlamında, ekonomik bağlamda, “Kapitalizm, potansiyelini tüketti,” diyorsunuz. Üretim, büyüme, kalkınma, zenginleşme anlamında kapitalizmin potansiyelini tüketmesinden kastettiğiniz nedir Hocam?

– Kapitalizm, sermaye, artık yeteri kadar değer yaratamıyor. Sermaye yeteri kadar değerlendirilemiyor; yeni değer, fazla değer, artıdeğer üretmekte zorlanıyor. Birikmiş sermaye kütlesi üretimi artırarak, pazarı genişleterek değerlendirilemiyor. Verimli yatırımlar yapma şansı küçülmüş durumda.

Siz, Çöküş kitabınızda, kapitalizmin iç ve dış sınırına dayandığını söylüyorsunuz. Belki tekrar olacak ama kapitalizmin zorladığı bu sınırlar nelerdir? Kapitalizm ne yaparak ve nasıl yaparak bu sınırlara dayandı? Biraz da bundan bahsedebilir miyiz?

– Malum, kapitalizm çılgın, vahşi bir rekabet ortamında var oluyor. Her bir kapitalistin veya kapitalist işletmenin yarışta kalabilmesinin koşulu, rekabetçi olabilmesi. Onun için de bu işletmelerin her seferinde daha gelişmiş, daha ileri teknikleri üretim sürecine sokması; daha ucuza üretmesi, sermayesini büyütmesi gerekiyor. Kapitalizm böylece teknolojik ilerlemeyi zorluyor. Her seferinde daha gelişmiş teknikleri üretim sürecine sokmak demek, işçiyi –canlı emeği– makineyle –ölü emekle– ikâme etmek demektir. Her ileri aşamada daha az işçi çalıştırmak, istihdam etmek demektir. Tabii böyle bir zorunluluk iki sonuç doğuruyor: Birincisi; makine bir yeni değer, fazla değer yaratmaz. Değeri yaratan sadece ve sadece canlı emektir, eti kemiği olan insandır. Bir önceki aşamada canlı emeğin yarattığı değer, makinede dondurulmuş durumdadır. Üretim sürecinde makinada dondurulmuş o değer bir kısmı yeni ürüne aktarılır, transfer edilir. İkincisi, her seferinde daha ileri tekniklerin üretim sürecine sokulması, –şimdilerde robotlar– daha az işçi kullanmak, daha az işçi istihdam etmek demektir; dolayısıyla işsizliği, bir gelirden yoksun insan sayısını artırmak demektir. Bu da gelir yetersizliği, efektif talebin azalması, üretilenin satılmasının zorlaşması demektir. Marksist bir kavramı kullanmak istersek, realizasyonun (gerçekleşme) zora girmesi demektir.

Aslında Türkiye’de son iki onyılıda yaşananlar, söylemek istediğime iyi bir örnek olabilir. Sermaye neden sürekli olarak inşaata yükleniyor? Durmadan yol, köprü, tünel, otoyol, köprü, havaalanı, AVM, şehir hastaneleri, lüks rezidanslar, saraylar, nükleer santral, termik santral, HES, JES, cami; son dönemde millet bahçeleri vs. inşa ediyor? Zira sermaye, geleneksel-bildik sanayi dallarında yeteri kadar değerlenemiyor. Çünkü yeterli talep yok. Aslında kapitalizm, kendi kendine çelme takan tuhaf bir üretim tarzıdır. Kapitalizm kendi kuyusunu kazıyor demek abartma olmaz! Aslında tüm bu büyük projeler –ki büyük proje demek aynı zamanda büyük ekolojik yıkım da demektir– sermayeye yeni değerlenme alanları açmak için. Fakat bir şey var; duruma göre gereklidir, yararlıdır ama inşaat bir değer yaratmaz; daha önce yaratılmış değeri kullanılır.

Şirketlerin kârını garanti etmek için de geçiş garantisi, uçuş garantisi, yolcu garantisi, yatak garantisi vs. veriliyor. Bu, kapitalistleri maaşa bağlamak gibi bir şeydir. Kapitalizmin mantığına da aykırıdır. Kapitalist tanımında öyle bir şeye yer yoktur. Aslında bu durum, 21. yüzyıl kapitalizminin sefil hallerinin de bir göstergesidir. Sermayenin giderek daha çok finans alanına il-

tica etmesinin asıl nedeni de verili üretim alanlarında değerlenme zorluğu çekmesidir. Parayla para kazanmaktır ki, orada bir yeni değer üretilmiş olmuyor. Birinin cebindeki para başkasının cebine giriyor. Aslında şu inşaat saçmalığı, “büyük proje” çılgınlığı, bütçenin ve hazinenin yağmalanmasıyla yol alıyor. Yoksullardan alınan vergiler, inşaat soyguncularını, yağmacılarını beslemek için kullanıyor. Tabii tahribat sadece bütçenin ve hazinenin yağmalanmasından ibaret değil, maalesef müthiş bir doğa tahribatı da demek. Ne zaman bir “imara açıldı, imara açılıyor, ÇED onayı verildi” lafını duysam içim cız ediyor. Gözlerimizin önünde güzelim doğamız yok ediliyor.

Kapitalizm kısaca anlattığım gibi sadece kendi iç sınırına dayanmış değil; ekolojik sorunla ilgili olarak dış sınırına da dayandı. Ve işte bu ikisinin diyalektiği, genel bir sürdürülemezlik durumu, bir iflas tablosu veya bir uygarlık krizi ortaya çıkarmış bulunuyor. Esasen kapitalizmin kendini yeniden üretme ritmiyle doğanın kendini yenileme ritmi arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkıyor; kapitalist sömürünün, yağma ve talanın bir sonucu olarak. Kapitalizm de kendini yeniden üretme ritmini (hızını) doğaya empoze ediyor. İşte iklim krizinin, ekolojik yıkımın asıl nedeni bu; tabii ki sürdürülemezliğin de.

Ekososyalizm bu tabloda, yani sınırlarına dayanmış bir kapitalist düzlemde ne öneriyor? Onu geleneksel sosyalizmden ve geleneksel ekolojik hareketten ayıran nitelikleri neler? Geleneksel sosyalizm ya da geleneksel ekolojik hareket neden bu sorunlarla baş etmek için yeterli değil?

– Aslında ekososyalizm, kapitalizme ekonomik, sosyal, ekolojik ve etik bir alternatif demektir. Marksizmin temel kazanımlarını esas alan ama onun üretim artışı, verimlilik (prodüktivite) artışı saplantısından arınmış bir düşünce akımı ve eylem tarzı olarak tanımlanabilir. Ekososyalizm, ekolojik sorunu düşünce sisteminin temeline yerleştiriyor. Ekososyalistler için piyasa-cı mantık ve sınırsız kâr arayışı doğal çevrenin muhafazası, korunması gereğiyle çelişiyor. Öyle bir tespitten hareket ediyorlar. Kapitalizm sınırsız büyüme ve genişleme dinamiğine dayanıyor. Üretimi, dolayısıyla tüketimi de sürekli olarak artırmadan var olamıyor. Her seferinde sermayeyi büyütme, kârı artırma zorunluluğu var. Netice itibariyle sosyal kötülükler büyüyor, ekolojik tahribat derinleşiyor. Ekososyalistlerin bir itirazı da şimdilerde uluslararası planda yürütülen iklim mücadelesiyle iklim krizini çözmenin mümkün olmadığına dair. Geleneksel ekolojik hareket, kapitalizmi aşmayı sorun etmeden, kapitalizm dahilinde ekolojik sorunların çözülebileceği düşüncesine/anlayışına dayanıyor. Oysa, “yeşil kapitalizm” diye bir şey mümkün değildir. Eğer şimdilerde ortaya çıkan ekolojik sorunlar kapitalizmin eseriye, kapitalizm yağmacı, absürd bir sistem olduğuna göre, çözüm de ancak kapi-

talizm dışında, kapitalizmden çıkmakla mümkün olabilir. Özetle, ekososyalizmin radikal bir kapitalizm eleştirisi üzerinde temellendiğini söyleyebiliriz. Radikal eleştiriden hareketle de ekososyalizm alternatif bir toplumsal düzen tasavvuru demek. Yeni paradigma tasavvuru diyelim...

Bir başka tespit de artık yüz yüze olunan sorunların sadece ekonomik krizlerden ibaret olmadığı; kapitalizmin artık ekonomik, finansal, ekolojik, etik, kültürel ve enerjiye, iklime dair krizlerin karşılıklı olarak birbirlerini yeniden ürettiği bir kavşağa gelip dayanmış olması. Bu da bir sistemik kriz veya uyarlık krizi demektir ki, kapitalizm dahilinde bu krizden bir çıkış yolu yoktur.

Hocam, bildiğiniz gibi 1960'lardan itibaren tüm dünyaya yayılan ciddi bir çevreci hareket söz konusu. Sonradan bu hareket ekoloji, derin ekoloji⁶ gibi adlarla yaygınlaşmaya ve çeşitlenmeye başlıyor. Dünyada çok sayıda taraftar buluyor bu hareket. Hatta devamında çevre sorunları üzerine siyaset yapan yeşil partiler kuruluyor dünyanın birçok ülkesinde. Bugüne baktığımızda, tüm bu yaygınlığına ve çeşitliliğine rağmen geleneksel ekolojik hareket, yeşil hareket neden çözüm üretmekte yetersiz kaldı?

– Sorunun kapitalizm dahilinde çözülebilir olduğu düşüncesinden hareket ettiği için. Oysa, kapitalizm reforme edilebilir bir sistem değildir. İnsafa gelmesi mümkün değildir. Esasen sadece kapitalizm değil, hiçbir üretim tarzı, hiçbir uygarlık reforme edilebilir değildir. Zira, her üretim tarzı, her uygarlık belirli bir mantığa göre işler ve o mantığın dışına çıkıldığında artık sistem olmaktan çıkar. Mesela köleci üretim tarzı, feodal üretim tarzı reforme

6 Derin Ekoloji: Mistik Ekoloji ya da insanı odağına alan (antroposentrik) ekolojik yaklaşımlar yerine doğayı öncelediği için Doğa Merkezli Ekoloji olarak da bilinir. Vahşi doğayı merkez alan bu düşünüş, temelde idealist olup doğa ile mistik bir birlik ve bütünleşmeyi de tahayyül eder. *Derin ekoloji*, canlı cansız her şeyi eşit kabul eder ve bu yabancılaşmanın bu bakış açısıyla ortadan kaldırılabileceğini savunur. Arne Naess'in 1973'te yayımladığı *The Shallow and the Deep: Long Range Ecology Movement: A Summary* adlı çalışması bu çevre hareketinin manifestosu sayılabilir. Arne Naess, reformcu çevreci hareketten farklı olarak, ekolojik harekette insan değerlerinde amaçlarında ve politikalarda ve yaşam tarzımızda köklü değişiklikler yapılması gerektiğini savunur. Arne Naess ile George Session'ın 1984'te birlikte saptadığı "derin ekoloji hareketinin platform ilkeleri", derin ekoloji taraftarlarının büyük çoğunluğunun örtük ya da belirtik olarak kabul ettikleri genel ilkelere. Naess'in, özellikle Spinoza ve Gandhi'den etkilendiği bilinmektedir. Naess için en temel ilke, "kendini gerçekleştirme"dir. Ona göre, kendini gerçekleştirme insana has bir amaç değildir. Biyosferdeki tüm canlıların kendilerini gerçekleştirmeye eşit ölçüde hakları vardır. Her canlı türünün kendi kapasitesi dahilinde yaşama ve potansiyellerini geliştirip mükemmelleştirme hakkı olmalıdır. Bu düşünce tarzına derin ekolojistler kısaca "yaşa ve bırak yaşasın!" demektedir. Naess, sığ ekolojiyi; çevre kirliliğine ve kaynakların tüketilmesine karşı savaşı, esasen gelişmiş ülkelerdeki insanların sağlık ve refahını amaçlayan, korumacı-çevreci bir hareket olarak tanımlar. Çevre korumacı görüş olarak da bilinen sığ ekolojik görüş, sanayileşmiş toplumların benimsedikleri kurumsallaşmış dünya görüşüne meydan okuma noktasında yetersiz kalarak başarısız olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak Bkz. Akalın, Mehmet, *Çevre Etiği Çevreye Felsefi Yönelimler*, İstanbul: IKSAD Yayınları, 2019.

edilebilir miydi? Reforme etmek mümkün değildir ama başka şey yapmak pekâlâ mümkündür.

Kapitalizm sınırsız büyüme, sınırsız tüketim saçmalığına dayanıyor. Onun için de reklamlar, programlanmış eskitme, moda, marka, vs. saçmalığıyla sahte ihtiyaçlar peydahlanıyor. Bunlar sorunları ertelemeye yarıyor ama bir yere kadar. Lakin bir şey daha var; üretmek demek doğadan bir şeyler çekmek, azaltmak, eksiltmek demektir. Üstelik üretirken ve tüketirken kirletmek de kaçınılmazdır. Ve kapitalistler, kapitalist işletmeler üretimin sosyal ve ekolojik sonuçlarıyla ilgili değildir. O tür kaygılar kapitalist mantığa yabancıdır. Eğer üretimin ve tüketimin sonuçlarıyla ilgilenmeye kalkarlarsa kâr oranı düşer, kâr kütlesi küçülür. Oysa sınırsız üretim ve saçma tüketimin bir karşılığı var: İklim krizi, ekolojik yıkım, sosyal eşitsizliklerin azması, bireycilik, biyoçeşitliliğin yok olması vs. ...

Tabii bir sorun daha var; kapitalist üretim ve tüketim genelleştirilebilir değildir. Dünyanın geri kalanının da Amerikan yaşam tarzını taklit etmesi mümkün değildir.

Ekososyalizm teorisyenleri “reel sosyalizmler” denilenlerin de büyüme bahsinde kapitalist mantığı yeniden ürettikleri eleştirisini yapıyorlar. Esasen o konuda reel sosyalizmlerin yaptığı, kapitalizminden özde farklı değildi. Zira her ikisinde de doğanın sınırları, üretimin neden olduğu kirlenme, ekolojik tahribat sorun edilmiyor. O konuda ekososyalistler, tüketim tarzı eleştirisine üretim tarzı ilişkisinin de eşlik etmesi gerektiğini ileri sürüyorlar. Velhasıl sadece gelir dağılımı dengesizliğini sorun etmenin yeterli olmayacağını söylüyorlar. İşte o zaman “Neyi, nasıl üretmeli?” sorusu gündeme geliyor. *Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto* kitabımın altbaşlığı, “Nasıl Üretmeli, Nasıl Tüketmeli, Nasıl Yaşamalı?”dır. Dolayısıyla, ihtiyaçlar ve onların tatmin edilmesi sorunu tartışılırken, kaynakların sınırını ve gezegenin yara alabilirliğini dikkate almak gerekiyor.

Önceki söylediklerinizden çıkarsama yaparsak; sizin ekososyalist paradigma düşüncesinde doğa-ekonomi-toplum ilişkisine ve kullanım değeri-değişim değeri farklılığına büyük önem atfettiğinizi görüyoruz.

– Evet, ekososyalist paradigma son derecede önemli o soruna da odaklanıyor. Normal olarak bir toplumsal sistemin, bir toplumsal formasyonun sağlıklı bir işleyişe sahip olabilmesi için ilişkinin yönünün doğa-toplum-ekonomi şeklinde olması gerekir. Oysa kapitalizmde ilişkinin yönü, ekonomi-toplum-doğa şeklini almış, tersyüz olmuş durumdadır. Bunun anlamı, tabir mazur görülürse, toplumun ekonomi tarafından kolonize edilmesi, sömürgeleştirilmesidir. Bu hayati soruna ilk dikkat çeken Karl Polanyi’dir. Polanyi, ünlü eseri *Büyük Dönüşüm*’de, ekonominin toplumda içerilmesi gerekirken,

toplumun ekonomide içirilmesinin neden olduğu sorunu yetkin bir şekilde ortaya koyuyor. Esasen şimdilerde yaşamakta olduğumuz sayısız sorunların, sosyal ve ekolojik kötülüklerin gerisinde o ilişki tersliği, o sapma var. O tersliğin aşılması, ilişkinin yönünün yeniden doğa-toplum-ekonomi şeklini alması gerekiyor.

İkinci hayatî sorun da ekososyalistlerin üzerinde ısrarla durdukları, şu ünlü mübadele (değişim) değeri, kullanım değeri meselesidir. Aslında kapitalist modernitenin eleştirisi ve aşılması, her türlü üretimin vazgeçilmez iki veçhesi olan kullanım değeri ve değişim değeri ilişkisinin mahiyetine açıklık getirmeyi gerektiriyor. Zira kapitalizm, tarihte değişim değerinin kullanım değerinin önüne geçtiği ilk üretim sistemidir. Bunun anlamı; paranın ekonomiye, ekonominin de topluma hükmetmesidir. Böylece insanlık ve doğa, kapitalist sermaye birikiminin mantığına tabi kılınmış oluyor. Velhasıl her şey aşırı üretim mantığına göre belirlenir hale geliyor. Karl Polanyi, böyle işleyen bir ekonominin de kanserin bir bünyeyi tahrip etmesi gibi toplumu tahrip etmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemişti. Nitekim, neoliberal küreselleşme çağında yıkıcılığın nereye vardığı tüm çıplaklığıyla ortada. Kullanım değerinin değişim değerinin bir türevine indirgendiği durumda zaten olacağı da budur. Bilindiği gibi, kapitalist sistemde metaya değerini veren, değişim değeridir. Değişim değeri şeylerin, her nesnenin (malın) gerisindeki farklı emekleri, farklı çalışmaları dikkate almaz. Farklı emekler, harcanan emek; o nesneyi üretmek için gerekli zamana indirgenmiş durumdadır. Aynı şekilde bir şeyin, bir nesnenin kullanım değeri, sadece değişim değerini artırmaya yarar. Netice itibariyle kapitalizm dahilinde temelli bir ilişki tersliği var ki, bunun aşılması gerekiyor. O ilişkinin aşılması, sosyalist bir inşa için vazgeçilmezdir. Velhasıl, metada tecesüm eden bu çelişkinin sorun edilmesi, aşılması hayatî öneme sahiptir.

Bir meta dört unsur içerir ki, tahlili gerekiyor: 1. Yararlı bir nesnedir (kullanım değeri); 2. Diğer nesnelerle, mallarla mübadele edilebilir; değiştirilebilir durumdadır (değişim değeri); 3. Belirli bir çalışma zamanının kristalize olmuş halidir (değer) ve 4. İnsan çalışmasının, emeğinin sonucudur (ürün). Tabii her toplumun maddi zenginliğinin maddi muhtevası olan kullanım değerinin kaynağı da doğadır. Bu bağlamda kullanım değeri, topluma kalitatif bir vizyonu mümkün kılar. Oysa, sadece sermaye birikimine endeksli değişim değeri, kapitalist mantığın bir gereği olarak kullanım değerini kontrolü altına alıyor. Değişim değerinin sürekli büyümesi, çoğalması sağlanırken, kullanım değeri feda ediliyor. İşte sistemin bu niteliğinden ötürü de suni olarak kıtlık yaratılıyor. Oysa, modernitenin amaçlarından biri de kapitalizm öncesi dönemin toplumlarına musallat olan kıtlığı ortadan kaldırmaktı! Çelişik gibi görünebilir ama önemli bir değişim değeri (zenginlik densin), geniş toplum kesimlerinin değişim değerine ulaşmasına mani oluyor ve sos-

yal eşitsizliği derinleştiriyor, yeniden ve yeniden üretiyor. Günümüzde bunun en iyi örneği eğitim ve sağlığın özelleştirilip bir meta kategorisine, bir kâr aracına indirgenmesidir. Aynı mantık doğa için de işlediğinde o da alınıp satılır basit bir nesneye dönüşüyor, ticaret konusu oluyor. İşte, doğa tahribatının, ekolojik yıkımın asıl nedeni budur. Artık orada doğanın sağlığı değil piyasa değeri esastır. Şimdilerde yüz yüze geldiğimiz ekolojik krizin temel nedenini, doğanın sermayenin değerlendirilme gereğine tabi hale gelmesinde aramak gerekiyor. Bu da kapitalizmden çıkmadan ekolojik yıkımının önlenmesinin mümkün olmamasıdır. Netice itibarıyla bir sosyo-ekolojik dönüşüm gerekiyor ki, o dönüşümün adı ekososyalizm olabilir.

Ekososyalist paradigmanın saydığınız bu amaçları gerçekleştirebilmesi, yani doğa-toplum-ekonomi sıralı bir sosyal düzeni gerçekleştirebilmesi ve kullanım değerini üretimin temeline yerleştirebilmesi için neler yapması, neleri yapmaması gerekecek? Biliyorsunuz hocam, sosyalist deneyimin geçmişi bu açıdan çok da parlak değil. Dünya genelinde sosyalist bir ekolojiden bahsedebilmek için SSCB sonrası dönem bekleniyor büyük oranda.

– Eğer ekososyalizm uzun sosyalist geleneğin mirasçısı olarak konumlanıyorsa, geçmişte yapılan hatalara, yanlışlara, sapmalara; reel sosyalizmler denilenlerin hata ve zaafalarına öncelikle odaklanması gerekecektir. Mesela, Sovyetler Birliği'nde Marx adına yapılanların Marx'la bir ilgisi olmak bir yana, Marx'a yabancı, onun inkârı olduğunun bilinmesi gerekir. Özetle söylersek, Sovyetler Birliği'nde sadece üretim artışına odaklanıldı ve ekolojik sorun savsaklandı. Üretimi artırmanın, sosyal adaleti gerçekleştirmenin yeterli olduğu düşüncesinden hareket edildi. Ekososyalist projenin, paradigmanın insan-doğa ilişkisini yeniden düşünüp, yerli yerine koyması gerekiyor ki; bu, uygarlık paradigmasını değiştirmektir. Dolayısıyla, sadece üretim aygıtını ve tüketim alışkanlıklarını sorun etmek yeterli olmaz. Bu sorunsallaştırmanın aynı zamanda kent yaşamını (habitat), değerleri, kültürü, yaşam tarzını da kapsamaması gerekir. Tabii arzulanan radikal dönüşüm, bir planlama olmadan mümkün değildir. Ve bu planlamanın sosyal, ekolojik, demokratik olması gerekir. Kısa ve uzun vadeli planlama gerekir ve bu ikisi arasındaki uyum son derecede önemlidir.

Ekolojik planlamadan ne anlamamız gerekiyor? Bu planlama, geçmişteki kalkınma planlarından temelde farklı özellikler gösteriyor anladığım kadarıyla?

– Ekolojik planlama, kapitalizme özgü doğaya hâkim olma saplantısından kurtulmayı varsayar. Bunun için de üretim vasıtasıyla sosyal ihtiyaçlar karşılanırken doğal çevreyi koruma, ekolojik dengeleri gözetme kaygılarının ön

plana çıkarılması gerekir. Başka türlü söylersek, üretimin, söz konusu ikili amacı gerçekleştirmek üzere yeniden örgütlenmesi, dizayn edilmesi gerekir. Tabii o amacın gerçekleşmesi de daha önce kısaca değindiğim, kapitalizmin temel çelişkisi olan mübadele (değişim) değeri, kullanım değeri ilişkisinin yerli yerine konmasını, tersyüz edilmesini, bir düzeltme operasyonunu varsayar. İşte o zaman saçma, yıkıcı, akıldışı tüketimden vazgeçmek, şu saçma tüketim çılgınlığına son vermek, tüketim toplumu da denilenin ötesine geçmek olanaklı hale gelir. Öyle bir şeyi gerçekleştirmek için de eşzamanlı olarak üretimi ve tüketimi önemli ölçüde budamak gerekecektir. Eşzamanlı olarak üretim ve tüketim kısıldığında, atık (çöp) sorunu da otomatik olarak gündemden düşecektir. Artık çöp dağları görünür olmayacaktır. Her ev, her hane bir çöp fabrikası olmaktan çıkacaktır. Zira üretilen her yeni şey, aynı zamanda yeni atık demektir.

Hocam, birçok yerde, özellikle ileri kapitalist ülkelerde teknolojik gelişimle birlikte artış gösteren sanayi üretiminin neden olduğu kirliliğe ve küresel ısınma gibi iklim sorunlarına yine teknolojiyle çare bulunabileceği şeklinde yaygın bir inanış ve bu yönde iddialar var. Sizce ilerleyen teknoloji, iddia edildiği gibi bu tarz küresel iklim ve çevre sorunlarına bir çare olabilir mi? Bu konudaki düşünceleriniz nelerdir?

– Gerçi teknik bilim harikalar yaratıyor ama ekolojik yıkım, iklim krizi, eko-sistemin aşınması da pupa yelken yol almaya devam ediyor. Maalesef tuhaf bir teknoloji hayranlığı, bir tür teknoloji fetişizmi yerleşmiş durumda. Her sorunun er ya da geç ama mutlaka teknolojik ilerleme, teknolojik harikalar sayesinde çözülebileceğine dair köklü bir inanç var. Elbette teknolojik gelişmeye karşı olmak diye bir şey asla söz konusu değildir ve olmamalıdır da. Öyle bir şey abesle iştigal etmek olur. İtirazımız teknolojiye değil, kapitalizm dahilinde üretilen, geliştirilen teknolojinin kimin için ne anlama geldiğiyle ilgili. Zira kapitalizm dahilinde geliştirilen teknoloji, kapitalist sınıf tarafından gasp edilmiş, bir müşterek olmaktan çıkarılmış durumdadır. İnsanlığın ortak kazanımı olan, bir müşterek olan teknoloji, kapitalist sınıfın hizmetine sunulmuş durumda. Münhasıran da kârı artırmanın, sermayeyi büyütmenin hizmetinde. Yegâne amacı ve varlık nedeni kârı artırmak olan bir teknik gelişmenin, bir teknolojik ilerlemenin genel toplum çıkarıyla uyumu mümkün müdür? Mesela tıp alanında harikalar yaratılıyor ama toplum çoğunluğu doğru dürüst sağlık hizmeti alamıyor. Sıradan hastalıklardan insanlar ölüyor. Dolayısıyla, kapitalizmin ürettiği ve kapitalizmi yeniden üreten teknolojik gelişmenin “büyük insanlığa” bir meymeneti olması mümkün değildir. Eğer gerçekten atmosferin ısınması, iklim krizi durdurulmak isteniyorsa, çözümü teknolojiden başka yerde aramak gerekecek.

Yeni teknolojilerin derde deva olması mümkün değil. Hesap ortada. Mesele şimdilerde petrol üretimi pik noktasına ulaşmış durumda. Kapitalist üretim yenilenemez ucuz enerji kullanımına dayanıyor ama artık pik noktası aşıldıktan sonra ucuz enerji mümkün olamaz. Bu, başka madenler için de az çok öyle. Petrolü ikâme etmesi gereken alternatif enerjiler, yenilenebilir enerjiler hâlâ toplam enerji ihtiyacının çok küçük bir bölümünü karşılıyor. Oysa, olabildiğince hızlı bir şekilde fosil yakıt (kömür, petrol, doğalgaz) üretimini ve tüketimini kısmak gerekiyor. Aksi halde zaman giderek daralıyor. Maalesef süreç geri dönüşü olmayan tehlikeli eşiğe hızla yaklaşıyor. Ekososyalist planlamanın yapması gereken bir şey de petrol sonrasına geçişi sağlamak olmalıdır. Elbette bunu söylemek, artık petrol külliye gündemden düşecek demek değil. Bir bütün olarak fosil enerjilerin ağırlığını, payını olabildiğince azaltmak gerekiyor. İyi de bu nasıl olabilir? Eşzamanlı olarak üretimi ve tüketimi hatırı sayılır düzeyde kısarak... Üretimin ve tüketimin kısılmasıyla, enerji kullanımı da otomatik olarak azalacaktır. Tabii doğal kaynak kullanımı da. Amaç son tahlilde üretimin ve tüketimin insana, topluma, doğaya verdiği zararları olabildiğince azaltmak olmalıdır. Ekolojik duyarlılık kural olmalıdır. Her ülkenin donanımına göre enerji kaynaklarını olabildiğince çeşitlendirmek gerekir. İşte güneş, rüzgâr, hidrolik, jeotermal vs... Kaldı ki tek enerjiye dayalı bir enerji politikası zaten uygun da değildir. Enerji kullanımı çeşitlendirilmelidir; ama orada nükleer enerjiye asla yer olmamalıdır. Yenisini kurmak bir yana varolanların da hemen kapısına kilit vurulmalıdır. Sonuç olarak ulaşım sektörü de dahil, ekonominin karbonsuzlaşması gerekiyor. Zira, bu ikisi esas itibarıyla petrole ve doğalgaza dayanıyor. Ulaşımda özel araba saçmalığına son vermek gerekir. Ekososyalist bir toplumun önceliği, tartışmasız toplu taşımacılık, kamucu ulaşım olabilir. Zira ucuzdur, temizdir, enerji yutucu değildir; bu ulaşım biçimiyle çevreye verilen zarar önemsizdir. Tabii, ulaşımın nasıl olması gerektiğine uzmanlar karar vermemelidir. Her yerel ortamda (ilde, kasabada, köyde) oranın sakinleri tarafından demokratik olarak kararlaştırılmalıdır ulaşım biçimi.

Ekososyalist paradigmanda planlama, merkezî ve son derece önemli bir konumda anladığım kadarıyla hocam?

– Tabii planlama olmadan sosyalizmden söz edilemez, ama aynı zamanda planlamanın demokratik planlama olması gerekir. Bir kere sosyal planlama temel üretim araçlarının kolektif mülkiyetini varsayar. Sosyal eşitsizlikleri bertaraf etmenin, sosyal ve ekonomik eşitliğin tesisi, temel üretim araçlarının devletleştirilmesini değil, sosyalleştirilmesini gerektirir. Geçmiş reel sosyalizm deneyimlerinde yapılan sosyalleştirme değil, devletleştirmeydi. İşçi sınıfının ve bir bütün olarak ezilen-sömürülen sınıfların üretim araçları

karşısındaki konumu özde değişmiş değildi. Mülkiyet kapitalistlerden devlete geçti diye işçilerde efektif bir sahiplenme mümkün olamazdı ve olmadı. Üretim araçlarının sosyalleştirilmesi, sosyal ilişkilerin dönüştürülmesi, kolektif emansipasyonun önkoşuludur. Tabii orada mülkiyet biçimleri de duruma göre kamusal, kolektif, kooperatif, belki sınırlı olmak kaydıyla özel bile olabilir. O alanda reel sosyalizmlerin hatasından kaçınmak gerekir. Zira orada kolektif mülkiyetten bazı stratejik sayılan işletmelerin devletleştirilmesi anlaşılıyordu.

Ekososyalizm sosyal ilişkileri dönüştürmeli, devrimcileştirmeli ve tabii ki üretici güçleri de geliştirmelidir. Bir kere çalışma/üretme/yaşama tarzının radikal bir dönüşüme uğratılması gerekiyor. Doğaya yaklaşımın değişmesi gerekiyor. Canlı emek kullanımıyla ölü emek (makine) kullanımı arasında uygun bir denge oluşturmak da gerekecektir. Ekososyalizmin bir önceliği de çalışma sürelerini kısaltmak olmalıdır. Çalışma sürelerinin kısaltılması işsizliği de büyük ölçüde ortadan kaldıracaktır. Çalışma sürelerini kısaltmak, boş zamanı artıracaktır. Fakat ekososyalizm koşullarında boş zaman kullanımı kapitalizmdekinden farklı olmalıdır. Zira kapitalizmin geçerli olduğu durumda boş zaman tüketim toplumu tarafından işgal ediliyor, piyasa tarafından ele geçiriliyor. Ekososyalizm *kalitatif* (niteliksel) bir sıçramayı amaçlamalıdır. Olmanın, sahip olmaya önceliği olmalıdır. Kapitalizme özgü “sahip olma” saçmalığından yakayı kurtarmak gerekir. Başka türlü söylersek, bireyin kendini gerçekleştirmesi için kültürel, estetik, politik, vs. etkinliklere odaklanması gerekir; mal-masat peşinde koşması değil. Burjuva toplumuna özgü GSYH artışına odaklanmamak, GSYH'ye dayalı zenginlik ölçüsünü reddetmek gerekir. Amaç, Latin Amerikalıların “*Buen Vivir*”⁷ dedikleri iyi yaşamı gerçekleştirmek olmalıdır. Zenginliğin ölçüsünün sahip olunan maddi şeyler değil, daha çok ilişki zenginliği olması gerekir; sosyal ilişki zenginliği diyelim. Mesela hiçbir karşılık beklemeden ve spontane olarak bir şeyler yapmak gibi, insan mutluluğu ancak meta ilişkileri dışında gerçekleşebilir. Netice itibarıyla insan sosyal bir varlıktır ki, zamanı başkalarıyla paylaşır. O da kolektif etkinliklere katılmak gibi ilişki alanının çeşitlenmesini, zenginleşmesini varsayar.

Özetlemek istersek, ekososyalizm için demokratik planlama vazgeçilmezdir. Aksi halde toplum nüfusunun büyük çoğunluğunun desteğini sağlamak zorlaşır. Demokrasi, kelimenin gerçek anlamında katılımcı bir işleyişi, demokrasi etiğini varsayar. Aksi halde toplumun geleceğini angaje eden önemli kararlar kitlelerin gıyabında alınır; geniş halk kitleleri sisteme yabancıla-

7 *Buen Virir*: İspanyolca kökenli iyi yaşam anlamına gelen bir kavram. Kalkınma odaklı bir dünya perspektifi yerine iyi yaşamı (*the good life*), bir topluluğun parçası olarak gerçek esenlik (*true well-being*) düşüncesine dayanan bir yaşam anlayışıdır.

şır. Toplumun geleceği dar bir oligarşinin, teknokratların, bürokratların el-lerine terk edilmiş olur. Toplumu ilgilendiren kararlar bir politbüroya, profesyonel devrimcilere, her şeyi bilen uzmanlara bırakılamaz. İnsanların yaşamını ilgilendiren her durumda alınan kararlar, demokratik tartışma sonucunda alınmalıdır. Farklı yaklaşımlar, farklı öneriler ve farklı pozisyonların kendilerini ifade edebilmeleri gerekir. Bütün bunlar da lüzumsuz üreti-me son vermeyi, global olarak üretimi kısmayı ama öncelikli şeylerin üretimi- ni de artırmayı, bir dizi saçma âdetin ve alışkanlığın terk edilmesini, vel- hasıl arınmayı varsayar.

Önemli bir sorun da bedava sunulacak mallar ve hizmetlerle ilgilidir. Bir kere su, enerji (gaz, elektrik), sağlık ve eğitim, ulaşım, telefon, internet, kül- türel etkinlikler bedava sunulmalı, sağlanmalıdır. Aslında bunların bedava sunulması bilinç ve davranışlarda olumlu yönde bir değişikliği uyarabilir, tüketim artışı saplantısını sorgulamanın önünü açabilir. Bedava sunmanın kötü kullanma, lüzumsuz kullanma eğilimi ortaya çıkarması da mümkün- dür ama mutlaka bu sorunların demokratik bir tarzda üstesinden gelinebi- lir. Mesela su bedava sağlanmalıdır ama evinde yüzme havuzu yapmaya kal- kanı da engellemek, değilse para ödemeye zorlamak gerekebilir. Tabii ki bu tür pürüzleri bertaraf etmek zor değildir.

Son olarak ekososyalizm için demokrasi vazgeçilmezdir, olmazsa olmaz- dır. Gerçek demokrasinin olmadığı yerde sosyalizmden söz etmek abestir. Gerçek demokrasiye giden yol da tam bir sirk oyunu demek olan “temsili de- mokrasi” pratiğini mahkûm etmekten geçer.

BİBLİYOGRAFYAYLA İLGİLİ NOTLAR

Fikret Başkaya'ya ait bir toplu kaynakça çıkarmak gerçekten meşakkatli bir uğraş. Mehmet Kaya ve Cansu Parlak ile birlikte Hoca'nın bugüne kadar çok çeşitli mecralarda yayımlanan yazılarını, makale, kitap ve röportajlarını toparlamak; Başkaya'dan bahseden yazı ve haberlere ulaşmak konusunda çok ciddi engellerle karşılaştık. Engellerden ilki ve belki de en önemlisinin bizzat Fikret Hoca'nın kendisinden kaynaklandığını söylemeliyim. Fikret Başkaya oldukça velut bir yazar; fazlası var, eksigi asla yok, altmış yıldır aralıksız yazıyor. Yazıyor ama asla saklamıyor, biriktirmiyor. Ne Hoca'nın doktora tezine ne de Fransa'dayken yaptığı Küba'da planlama ile ilgili çalışmalara ulaşabildim; bu çalışmalar kendisinde de yok. Kaynakçaya göz atanların dikkatini çekecektir ki, geriye doğru gittikçe bibliyografyamız zayıflamakta. Bu, Başkaya'nın eskiden daha az yazması ile alakalı değil, Hoca'nın kendi yazılarını asla arşivlememesi, biriktirmemesi ile alakalı. Böyle olunca da, "dijital çağ" öncesi yazı ve belgelere erişmek konusunda pek bir başarı sağlayamadık. DISK ve TÖB-DER'de görevliken yazdığı raporlar vs.'ye ulaşmak da benzer sebeplerle mümkün olmadı. Fikret Hoca, hapis yatmasına neden olan mahkeme evrakını vs. bile saklamış değil. Selahattin Demirtaş ile mektuplaşmaları malum; onlarca internet sitesinden bu mektuplara erişmek de mümkün ancak Selahattin Demirtaş'ın kendisine gönderdiği mektubun orijinalini istedim; sadece, "Bir bakayım belki vardır," dedi. En son telefonlaştığımızda ise hem kendi yazdığının hem de Demirtaş'tan gelen cevabın orijinallerinin Emniyet'in elinde olduğunu söyledi. Hoca'dan alabildiğim tek belge, Bolu'daki devlet-sivil paramiliter çetelerin onun hakkında yazıp halka dağıttıkları daktilo metinlerinden sadece bir sayfa. Hoca'ya bunun sebebini sorduğumu hatırlıyorum; "Denizli, Ankara, Fransa, askerlik, İstanbul, tekrar Ankara, Bolu, cezaevi.." derken uzun bir dönem göçebe gibi yaşadığını söylediğini hatırlıyorum. Böyle olmasaydı her şeyi saklar, biriktirir miydi? Hiç sanmıyorum. Sadece yazmayı önemseyen, biriktirmeyi, saklamayı, teşhir etmeyi bir *kariyerizm* olarak gören, küçümseyen bir kişiliği var tanıdığım Fikret Başkaya'nın.

Fikret Hoca'nın birçok yazısının aynı gün ya da hafta içerisinde farklı gazetelerde yayımlandığı da olur. Sosyal medya ve internetin yaygınlaşmasından sonra Başkaya'nın yazılarının izinli ya da izinsiz, yayımlandıkları internet sitelerinden kopyalanıp başka mecralara aktarıldığı da vaka-dır. Hoca'nın tüm bunlara da asla ses çıkarmadığını, hatta teşvik ettiğini de hatırlatmalıyım. Fikret Hoca için "telif hakkı", "yayın hakkı" vs. kavramlar oldukça yabancı kavramlardır. "Bir yazı yazıldıktan sonra toplumun malıdır" sözünü çoğu kere işitmişimdir ondan; o sebeple isteyen iste-

diği yazısını istediği zaman alır ve yayımlar, Hoca da buna ses etmez. Ancak çok yakın tarihlerde, hatta aynı gün içinde bazen dört-beş farklı yazılı/sosyal medyada yayımlanan bu yazıların hepsini sanki ayrı yazıların gibi eklemenin yanlış anlamalara yol açabileceğini düşünerek ya yazılı basındaki yazıyı ya da ilk yayımlandığı sosyal mecrayı bibliyografyaya eklemeyi daha makul bulduk. Benzer hususlar Hoca'nın kitapları için de geçerli, aynı kitap, farklı yayınevinde yayımlanmışsa elden geldiğince tüm farklı baskıların bibliyografyaya ekledik; ancak aynı yayınevinin aynı kitaba ilişkin farklı baskılarını tekrar tekrar eklemeyi doğru bulmadık. İnternet ortamında derlediğimiz kaynakların internet adreslerini [bitly.com](https://bit.ly) sitesinden yardım alarak kısalttık.

Fikret Hoca'dan bahseden haber ve yazılan da eksiksiz toplamaya gayret ettik. Hoca ile ilgili haberler, özellikle tutuklanma, gözaltılar, duruşma günlerinde yer alan haberler vs. elbette ki aynı şeylerden bahsetmekte. Yine de bulabildiğimiz tüm basılı gazete ve dergilerle internet sitelerinden Başkaya'dan bahseden tüm haberleri derlemeye gayret ettik. Fikret Hoca ile yapılan mülakat ve röportajları da görüşmecilerin isimleri ile tasnif edip sıraladık. 1 Haziran 2020 tarihine kadar kendisinin yazdığı ya da kendisinden bahseden tüm yazıları bu yolla tasnif etmeye gayret ettik.

Elinizdeki liste, Fikret Başkaya'ya dair yapılan en geniş bibliyografya çalışması olsa da açıkça eksiktir, maluldür ve ileride daha genç araştırmacıların mevzuya el atmalarını sabırla beklemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- ABC (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", ABC, web adresi: <https://bit.ly/3csWRmr> (22 Kasım 2019).
- Açan, H. Selim, "Tarihin Yeni Kavşağı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2ycu1rv> (20 Kasım 2019).
- Akbal, Oktay, "Lümpenleşmiş Bir Türkiye'ye Doğru!..", *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1988, s. 2.
- Akçay, Nuri, "AKP, Müslüman Kardeşler'in Türkiye Versiyonudur", <https://bit.ly/3fjrwu> (10 Ağustos 2015).
- Akdağ, Yusuf, "Doğu Batı'nın "Türk Sosyalizminin Eleştirisi", Dosyası Üzerine Eleştirel Notlar", *Özgürlük Dünyası*, s. 245, Eylül 2013.
- Aksakal, Günnur, "Başka Bir Uygarlığın Manifestosu", *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2X8ihq> (21 Mayıs 2016).
- Albayrak, Sadık, "Ataol Behramoğlu ve Aydınlar Partisi", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3clqNLM> (8 Ekim 2017).
- Algedik, Önder, "Belediyecilikte Yık-Yap Dönemi", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2TfDkhl>, (15 Ağustos 2017).
- Alpman, Nazım, "Siyasi İslam'ın Özgürlük Meselesi Yok!", *BirGün*, 16 Şubat 2015.
- , "20 Yıl Sonra Yine Paradigmanın İflası", *BirGün*, 28 Ağustos 2014.
- , "Başka Bir Yaşam Mümkün: Fikret Başkaya'dan Manifesto", *BirGün*, 23 Mayıs 2016.
- , "Dost Mektupları", *BirGün*, 9 Mayıs 2015.
- , "Herkesin Bildiği Cinayet: Hrant'ı Devlet Öldürdü!", *BirGün*, 19 Ocak 2015.
- , "Hiç Kimse Güvende Değil", *BirGün*, 30 Haziran 2016.
- , "İnsanlığın Sol Yanı", *BirGün*, 19 Mart 2020.
- , "Karanlıkçılar İş Üstünde!..", *BirGün*, 2 Nisan 2015.
- , "Konuşan Türkiye Gazileri!", *Milliyet*, 6 Şubat 1994, s. 23.
- , "Manzara-ı Umumiye", *BirGün*, 25 Temmuz 2016.
- , "Özgür Üniversite'de Bahar Dönemi: Zenginlikle Mücadele...", *BirGün*, 23 Mart 2015.

- , “Sansür: 90 Yıldır Yok”, *Milliyet*, 24 Temmuz 1998, s. 5.
- , “Türkiye Kaygan Bir Ülke”, *BirGün*, 1 Ağustos 2016.
- , “Türkiye Resmi Cehennemi”, *BirGün*, 20 Ekim 2014.
- Amin, Samin, “Brexit ve Avrupa Birliği’nde Çatlama”, çev. Fikret Başkaya, *BirGün Pazar*, 17 Temmuz 2016.
- , “Samir Amin Yazdı: Sosyalizme Doğru Halk Hareketlerinin Birliği ve Çeşitliliği”, çev. Fikret Başkaya, *BirGün*, 9 Nisan 2014.
- , “Bağılantısızlar Hareketi”, çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 29, Ocak-Mart 2005, *Bandung*’dan Elli Yıl Sonra sayısı, s. 39-42.
- , “Küreselleşmiş Değer Yasası”, çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap Eki*, *Cumhuriyet*, 11 Ekim 2018, s. 22.
- , “Modernite, Demokrasi ve Din”, çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap Eki*, *Cumhuriyet*, 31 Mart 2016, s. 23.
- , “Sosyalizme Doğru Halk Hareketlerinin Birliği ve Çeşitliliği”, çev. Fikret Başkaya, web adresi: <https://bit.ly/2VL3V7Q> (10 Nisan 2014).
- , *Ezilen Halkların, Sömürülen Sınıfların Organik Aydını*, çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2012.
- , *Kapitalist Ekonominin Temelleri*, çev. Fikret Başkaya, İmge Yayınevi, Ankara, 1997.
- , *Küreselleşmiş Değer Yasası Kısıtı Olmayan Marx*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- , *Liberal Virüs: Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması*, çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2004.
- , *Modernite, Demokrasi ve Din - Kültüralizmlerin Eleştirisi*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.
- , *Sürekli Savaş ve Dünyanın Amerikanlaştırılması*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- , *Üçüncü Dünya Demokrasi ve Sosyalizm*, çev. Fikret Başkaya, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Ankara, 1992.
- , *Üçüncü Dünya, Demokrasi ve Sosyalizm*, çev. Oktay Etimen - Fikret Başkaya, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 1992.
- , *V. Enternasyonal İçin...*, çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2007.
- Anar, Erol, “Bu Sıradan Bir Kriz Değil, Uygarlık Krizidir”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2T0wNr6> (29 Kasım 2015).
- Anayurt (Haber) “Başkaya’ya Beraat Kararı Verildi”, *Anayurt*, <https://bit.ly/3dDxoqz>, 22 Kasım 2019.
- Aral, Erol, “Silahsız Kuvvetler”, *Evrensel*, 09 Nisan 2013.
- , “Solun, Entelektüel Terörün Tahrifat Raporunu Çıkarması Şart...”, *Evrensel*, 13 Ocak.
- , “Tayyip’in Duygu Durumu”, *Evrensel*, 19 Mart 2014.
- Arslan, Ayşenur, “Egzotik Bir İktidar”, *BirGün*, 10 Haziran 2017.
- Artı Gerçek (Haber), “Fikret Başkaya Beraat Etti”, *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/2Z91mib> (22 Kasım 2019).
- Artı Gerçek (Haber), “Fikret Başkaya Beraat Etti”, *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/3cvk7Ab> (22 Kasım 2019).
- Artı Gerçek (Haber), “Fikret Başkaya’ya ‘Örgüt Propagandası’ndan Dava”, *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/365uckO> (25 Şubat 2019).
- Artı Gerçek (Haber), “Fikret Başkaya’ya Uluslararası Destek: Erdoğan’a Mektup Yazdılar”, *Artı*

- Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/2WzSEI8> (16 Kasım 2019).
- Artı Gerçek (Haber), "Yarım Yüzyıldır Düşünce Suçlusu Bir Yazar: Fikret Başkaya", haber söyleşi, *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/3fYTVdc> (5 Mart 2019).
- Artı Gerçek (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Hakkında Hapis Cezası İstendi", *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/3bELbvU> (10 Eylül 2019).
- Artı Gerçek (Haber), "Yazar Fikret Başkaya, Hakim Karşısında", *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/2Lv0j42> (21 Mart 2019).
- Artı Gerçek (Haber), "Fikret Başkaya İçin Dayanışma Çağrısı", *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/3bEChyi> (26 Şubat 2019).
- Arvon, Henri, "Özyönetim", çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap*, 21 Mart 1991, s. 8.
- , "Özyönetim - Cep Üniversitesi", çev. Fikret Başkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- Aslan, Günay ve Başkaya, Fikret, "Düşünceye Özgürlük", Yön Matbaacılık, İstanbul, 1995.
- Atabay, Burak, "Renkler-Formlar ve Hikâyeler Sergisi TAKSAV'da Başladı", *BirGün*, 7 Haziran 2018.
- Aydın, Canan, "Üniversiteler Büyük Sermayenin İhtiyacı Olan İnsanı Yetiştiriyor", *BirGün Pazar*, 21 Eylül 2008, s. 10.
- , "Üniversiteler Ne İşe Yarar?", *BirGün Pazar*, 21 Eylül 2008, s. 10.
- Aydın, Erdoğan, "Devrim Bizi Çağırıyor", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/35UfKMB> (18 Nisan 2016).
- Aysever, Enver, "Ortadoğu'nun Kodları ve Reçetesi İçin İyi Bir Kitap", *BirGün*, 10 Kasım 2016.
- Badem, Candan, "Candan Badem Yazdı: 'Güneş-Dil Teorisine' Soldan Destek?", web adresi: <https://bit.ly/3coumgk> (4 Ağustos 2017).
- Balbay, Mustafa, "Ahh Demokrasi...", *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1995, s. 17.
- , "Amerika Silah Ticaretine Mecbur", *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 1994, s. 17.
- , "Paket Paket Demokrasi...", *Cumhuriyet*, 18 Ekim 1994, s. 19.
- Balkır, Eren, "Fikret Başkaya ve Örgütlülük Meselesi", *İştiraki*, web adresi: <https://bit.ly/2WG0noa> (2 Nisan 2012).
- Başkaya, Fikret, Alp kaya, Gökçen ve Altıparmak, Kerem (ed.), *İfade Özgürlüğü, İlkeler ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Başkaya, Fikret, (ed.), *AKP, "İlmli İslam", Neoliberalizmin, Ütopya* Yayınevi, Ankara, 2013.
- , (ed.), *Kavram Sözlüğü I, Söylem ve Gerçek*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2005.
- , (ed.), *Kavram Sözlüğü II, Söylem ve Gerçek*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2006.
- , (ed.), *Küresel Kapitalizmi Meşrulaştıran Söylemler*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- , (ed.), *Küreselleşme mi? Emperyalizm mi? Piyasacı Efsanenin Çöküşü*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 1999.
- , (ed.), *Liberal Virüs*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , (ed.), *Milliyetçilik Yurtseverlik ve Sol*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.
- , (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 1 - Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2005.
- , (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 2 - Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2006.
- , (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 4 - 1908 Darbe mi? Devrim mi?*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- , (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 7 - 31 Mart'tan Günümüze Gericilik Söylemi*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009.
- , (ed.), *Sosyalizmin Geleceği*, İmge Yayınevi, Ankara, 1991.
- , (ed.), *Sosyalizmin Geleceği*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.

- , “1 Kasım Seçimleri: Önce Rehin Al, Sonra Oyunu Alırsın..”, *Kaldıraç*, 1 Kasım 2015.
- , “104’üncü Yılında Ermeni Soykırımı Paneli Açış Konuşması”, *Özgür Denizli*, web adresi: <https://bit.ly/2WRTLlh> (25 Nisan 2019).
- , “12 Eylül veya ‘Reel Atatürkçülük’ü Anlamak!”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 30, Nisan-Haziran 2005, 12 Eylül sayısı, s. 7-21.
- , “12 Eylül’den 15 Temmuz’a: Türkiye’de Egemen Sınıflar ve ‘Hukuk Devleti’nin Dönüşümü”, *BirGün Pazar*, 17 Eylül 2017.
- , “1908 Isınıyor”, *Gerçek Hayat*, 5 Eylül 2008, 411. sayı, s. 7.
- , “22 Temmuz Genel Seçimleri: Kazananlar ve Kaybedenler”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TtFOFQ> (28 Temmuz 2007).
- , “28 Şubat, 1908’den Beri Sürüyor”, *Umrân*, Şubat 2001, sayı 78, s. 84.
- , “3G Sizi Mutlu Eder mi..?”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2X4f2ly> (9 Ağustos 2009).
- , “6, 12, 158, vs.”, *Ülkede Gündem*, 23 Aralık 1997.
- , “85=3.500.000.000 Dünyasında ‘Demokrasi’ Oyunu!”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2X3gdrD> (22 Ağustos 2014).
- , “ABD Başkanlık Seçimi, Medyatik Şov veya Seyirciyi Oyalamak!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TlZnsa> (12 Kasım 2012).
- , “ABD Emperyalizminin Yeni Yüzü”, web adresi: <https://bit.ly/2Asdlrz> (25 Ağustos 2003).
- , “ABD Ne Yapmak İstiyor?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WtAmZ5> (12 Ağustos 2004).
- , “ABD Terörüne Karşı Tutarlı Bir Emperyalist Mücadele Örgütlenmelidir”, *Kudüs*, Bahar 2003, sayı 1, s. 226..
- , “ABD’nin Stratejik Müttefiki Türkiye!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WTIHEn> (12 Mart 2003).
- , “Acı Reçete Neye Yarar”, *Özgür Gündem*, 1 Kasım 1993.
- , “Adalet ve Mülk’e Dair”, *Ülkede Gündem*, 23 Haziran 1998.
- , “Adalet ve Mülke Dair”, *İktibas*, cilt 16, sayı 235, Temmuz 1998, s. 43..
- , “AKP veya ‘Kırk Yaşındaki Adama Sekiz Yaşındaki Çocuğun Ceketini Giydirmek!’”, *Mesele121*, web adresi: <https://bit.ly/3fkZoiF> (8 Mayıs 2019).
- , “AKP veya Kırk Yaşındaki Adama Sekiz Yaşındaki Çocuğun Ceketini Giydirmek!”, *Yeni Yaşam*, 9 Mayıs 2019.
- , “AKP’nin Önlenemeyen Düşüşü”, *Yeni Yaşam*, 1 Nisan 2019.
- , “Alternatif Bir Üniversiteye Dair Bazı Gözlemler”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/36aUwtV> (17 Ağustos 2007).
- , “Amerikan Dünya ‘Düzeni’”, *Özgür Gündem*, 7 Ocak 1993.
- , “Amerikan Seçimleri: Neoliberalizmin ve Burjuva Demokrasisinin İflası”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cFB9f8> (14 Kasım 2016).
- , “Anayasa ‘Tartışmalarının’ Mana ve Mahiyeti Üzerine Kısa Not”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2yaDRtV> (15 Aralık 2016).
- , “Anayasa ‘Tartışmalarının’ Mana ve Mahiyeti Üzerine Kısa Not”, *BirGün Pazar*, 18 Aralık 2016.
- , “Antiemperyalizm Yabancı Düşmanlığı Değildir”, *BirGün Pazar*, 21 Ağustos 2016.
- , “Asgari Ücret - Azami İkiyüzlülük”, *Yeni Yaşam*, 18 Aralık 2019.
- , “Asıl Kirli Olan Kapitalizmdir”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WEH4vu> (10 Temmuz 2016).
- , “Asıl Terör Devlet Terörüdür”, *Kaldıraç*, 1 Aralık 2016.

- , “Askeri Cumhuriyet”, *Özgür Gündem*, 17 Eylül 1992.
- , “Ateş En Çok Dumanı, Sönerken Çıkarır!”, *Kaldıraç*, 1 Eylül 2015.
- , “Avcılar ve Aslanlar”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 2, Ocak-Şubat-Mart 1998.
- , “Avrupa Merkezcilik veya Sömürgecinin Sunduğu İnsanlık Fotoğrafı”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 29, Ocak-Mart 2005, Bandung’dan Elli Yıl Sonra sayısı, s. 98-112.
- , “Avrupa-merkezcilik”, *Gündem*, 23 Temmuz 1992.
- , “Avrupamerkezli Yabancılaşmayla Hesaplaşılmalıdır”, *Haksöz*, Mayıs 1998, 86. sayı, s. 25.
- , “Aydın Kimliği ve Toplumsal Hareketlerle Bağlı Üzerine”, İzmir Dış Hekimleri Odası Başkanlığı’na verilen mülakat.
- , “Aydın mı Entelektüel mi?”, *Derkenar*, web adresi: <https://bit.ly/2Z6ravN> (25 Temmuz 2011).
- , “Azgelişmişliğin Sürekliliği”, *Cumhuriyet Kitap*, 5 Aralık 1991, s. 7.
- , “Azgelişmişlik”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bGwmbX>, (Kasım 2005).
- , “Bağnaz İnkarcılığın Bilançosu”, *Ülkede Gündem*, 2 Haziran 1998.
- , “Balıklar ve İnsanlar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/368bpFR> (15 Haziran 2011).
- , “Başarmamak İçin Hiçbir Neden Yok”, *BirGün*, 8 Mayıs 2019.
- , “Başıyla Yürüyen, Ayağıyla Düşünen Türk Aydını”, *Yeni Gündem*, 16-30 Nisan 1985, no. 20.
- , “Başkasının Özgürlüğünün Kısıtlanması, Sizin Özgürlüğünüzün Kısıtlanmasıdır”, *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1994, s. 12.
- , “Başkaya ile Demirtaş Arasında Özgürlük Yazışmaları”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dU9aso> (18 Şubat 2017).
- , “Başörtüsü Üzerinden Yürüyen İktidar Mücadelesi veya Siyasal İslam’ı Anlamak...”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3cL9VE0> (11 Şubat 2008).
- , “Batı Dünyasındaki İsyan Geleneğine Dair Kısa Bir Not”, *Hece*, Haziran-Temmuz-Agustos 2014, *Batı Medeniyeti* özel sayı, 210-211-212.
- , “Baylar Ayağa Kalkın, Dünya Değişti”, *Evensel*, 11 Eylül 1995.
- , “Bilim Haysiyeti, Çürüme, Çernobil vs. Üzerine”, *Gündem*, 14 Ocak 1993.
- , “Bilim-Üniversite-Etik”, TMMOB Orman Mühendisleri Odası Sempozyumu, 20 Mart 1997.
- , “Bilime İhtiyacı Olanlar veya Yöntem Üzerine”, *Özgür Gündem*, 9 Ağustos 1993.
- , “Bilimin Sefaleti”, *İktibas*, cilt 16, sayı 234, Haziran 1998, s. 30.
- , “Bir Binanın Ön Cephesine ‘Üniversite’ Yazmakla Orası Üniversite Olmaz!”, *Kaldıraç*, 1 Şubat 2016.
- , “Bir Cinayetin Anatomisi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TdrPaA> (22 Ocak 2007).
- , “Bir Devlet İdeolojisi Olarak Reel Kemalizm’in Sürekliliği”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LwL8Y6> (20 Nisan 2004).
- , “Bir Egemenlik Aracı Olarak Üniversiteler”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2WBajpc> (29 Nisan 2016).
- , “Bir Egemenlik Aracı Olarak Üniversiteler”, *Mesele Dergisi*, Nisan 2016.
- , “Bir Referandumun Ardından...”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2X2oH2h> (18 Eylül 2010).
- , “Bir Yalan ve Manipülasyon Aracı Olarak Medya”, *Yeni Yaşam*, 3 Temmuz 2018.
- , “Bir Yıkım ve Katliam Aracı Olarak Araba (Otomobil)”, web adresi: <https://bit.ly/3fVYMSt> (3 Mayıs 2014).
- , “Birleşmiş Milletler Örgütü”, *Özgür Gündem*, 29 Ekim 1992.

- , “Birleşmiş Milletler; Emperyalizmi Aklama Merkezi”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/3fXMmcY> (30 Kasım 2016).
- , “Birleşmiş Milletler: Neo-Kolonyalizmin ve Balkanlaşmanın Hizmetinde Bir Örgüt”, *BirGün Pazar*, 4 Aralık 2016.
- , “BOP, İdeolojik ve Siyasi Bir Manipölasyondur”, *İktibas*, Haziran 2004, sayı 306, s. 24.
- , “Borç Krizi Üzerine Bir Deneme”, *Cumhuriyet*, 24 Nisan 1986, s. 2, 10.
- , “Borç Tuzağı: Yoksulların Zenginlere Yardımı”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 91, Ocak 1988.
- , “‘Borsa Krizi’ veya Rantiye Lobisi’nin İsyanı...”, *İktibas*, cilt 16, sayı 238, Ekim 1998, s. 29.
- , “Böyle Kiliseye Böyle Papaz”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dGSFjg> (20 Ocak 2003).
- , “Bu ‘Demokratikleşmeme’ Paketi”, *Cumhuriyet*, 23 Aralık 1994, s. 12.
- , “Bu Bir Haysiyet Sınavıdır!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/368l0fI> (27 Ocak 2003).
- , “Bu Bir Sirk Oyunudur; Oruç Baba’nın Huzurunda”, İrfan Aktan, *Postexpress*, Kasım-Aralık 2003.
- , “Bu Bir Uygarlık Krizidir...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Lxh6Ds> (2 Kasım 2011).
- , “Bu Katliamın Faili Kim?”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2AAuVir> (15 Mayıs 2014).
- , “Bugünkü Dersimizin Konusu: Zenginlikle Mücadele”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2z7Rivh> (19 Şubat 2009).
- , “Bunlar Bir Tek Şiddetten Anlıyor”, *Cuma*, cilt 1, sayı 483, 21-27 Ocak 2000, s. 7.
- , “Burjuva Devlet Bir Vampire Dönüşürken”, *BirGün Pazar*, 5 Mart 2017.
- , “Burjuva Egemenliğinin Bir Aracı Olarak Sendikalar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/366psvr> (Mayıs 2005).
- , “Burjuva Partilerinin Misyonu”, *Özgür Gündem*, 3 Mayıs 1993.
- , “Burjuva Siyaseti Topluma Tuzak Kurmaktır...”, *BirGün*, 2 Haziran 2019.
- , “Burjuva Toplumunun Afyonu: Büyüme”, *BirGün Pazar*, 19 Kasım 2017.
- , “Burjuva Uygarlığı Potansiyelini Tüketti, Yolun Sonuna Geldi...”, *Yeni Yaşam*, 2 Aralık 2019.
- , “Bush Ortadoğu’yu Büyütmeye Devam Edebilecek mi?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WC6g5F> (1 Şubat 2005).
- , “Bütün Gösterge Işıkları Kırmızıya Döndü”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2LwPrCS> (12 Ekim 2017).
- , “Büyük Hırsızlar, Küçük Hırsızlar, Devlet Vs. Üzerine”, *Evrensel*, 31 Temmuz 1995.
- , “Büyük İnsanlığın’ Kurtuluşuna Adanmış, Harika Bir Yaşam...”, *BirGün Pazar*, 19 Ağustos 2018.
- , “Büyük Projeler, Büyük Yalanlar, Büyük Vurgunlar ve Büyük Yıkımlar!”, *BirGün Pazar*, 11 Eylül 2016.
- , “Büyük Projeler, Büyük Yalanlar, Büyük Vurgunlar ve Büyük Yıkımlar!”, *Kaldıraç*, 1 Ekim 2016.
- , “Ceratpe’ye Bak Devleti Anlarsın”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/36iGjeN> (5 Temmuz 2016).
- , “CHP, ‘Sosyal Demokrasi’ ve Yanılsama...”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2WEVETG> (3 Haziran 2010).
- , “CHP: Bir Devlet Partisinin Anatomisi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/365lUXS> (15 Aralık 2003).

- , “Cumhurbaşkanlığı Seçimi Tartışmalarının Sefaleti”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fYEzvm> (5 Nisan 2007).
- , “Cumhuriyet Neden ‘Kopuş’ Değildir?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zNLsyV> (1 Aralık 2008).
- , “Cumhuriyet Tarihi”, *İktibas*, cilt 15, sayı 220, Nisan 1997, s. 52-53.
- , “Cumhuriyet, Dünya Kapitalizminin İçine Girdiği Yeni Evreye Uyum Sağlama Çabasıdır”, 2. *Cumhuriyet Tartışmaları*, haz. Metin Sever, Cem Dizdar, Başak Yayınları, Ankara, 1993.
- , “Cumhuriyeti Nasıl Bilirsiniz?”, *Kaldıraç*, 1 Mart 2016.
- , “Cüppeli Ahmet Hoca Bir İstisna Değil”, *BirGün Pazar*, 18 Temmuz 2017.
- , “‘Çağdaşlık’ Bu Sefer Tamam”, *Ülkede Gündem*, 19 Ağustos 1997.
- , “Çankaya Köşkü Bahçesinde Ford Fabrikası”, *Ülkede Gündem*, 28 Temmuz 1998.
- , “Çıgırından Çıkmış Bir Dünya”, *Özgür Ülke*, 6 Mayıs 1994.
- , “Çıkış Yolu Mümkün!”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2LCRh5e> (27 Mart 2018).
- , “Çitleme Hareketinden Özelleştirme Saldırısına: Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Yeni Yaşam*, 26 Şubat 2019.
- , “Çözdüğünden Daha Çok Sorun Yaratan Bir Sistem”, *Yeni Yaşam*, 17 Aralık 2018.
- , “Çürüme Kokuşmaya Dönüşürken...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cHZVev> (25 Ocak 2010).
- , “Daha Çok Devletten Daha Az Devlete”, *Özgür Gündem*, 2 Ağustos 1993.
- , “Daha Çok Halk, Daha Çok Hak, Daha Az Devlet!”, *Özgür Gündem*, 21 Haziran 1993.
- , “Daha Geç Olmadan Kapitalizmden Kurtulmak!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cHneoJ> (29 Haziran 2007).
- , “Değerli Dostlar, Değerli Konuklar”, *İstanbul AKM*, 22 Eylül 2003.
- , “Değerli Dostlar, Saygıdeğer Konuklar”, *Özgür Üniversite Kuruluş Yıldönümü*, Ankara, A. T. Kışlalı Spor Salonundaki Konuşması, 25 Ekim 2003.
- , “Değişen Emperyalist Strateji Üzerine”, *Özgür Bilime Doğru*, sayı 2, Ocak 1995.
- , “Demokrasi Değil, Oligarşi [1]”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZiaLUR> (13 Haziran 2013).
- , “Demokrasi Korkusu”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X1Z4yQ> (13 Haziran 2013).
- , “Demokrasi mi Dediniz?”, *Yeni Yaşam*, 27 Ağustos 2019.
- , “Demokrasi Oyunu Paydos!”, *Yeni Yaşam*, 8 Nisan 2019.
- , “Demokrasi Oyununda Seçenler ve Seçilenler”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LCHSdG> (23 Mayıs 2007).
- , “Demokrasi Sorunu veya İnsanlık Durumu!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/366OASN> (2 Ekim 2004).
- , “Demokrasiyi Nasıl Bilirsiniz?”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3g1fLDg> (17 Ağustos 2010).
- , “Demokratikleşme Diye Bir Olay Yok”, *Cumhuriyet*, 30 Kasım 1994, s. 3.
- , “Denklemin İçi-Dışı”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dLtps6> (24 Mart 2003).
- , “Deri İnkılabı”, *Ülkede Gündem*, 21 Nisan 1998.
- , “Dersaneleri Nasıl Bilirsiniz?”, *BirGün Pazar*, 8 Aralık 2013, s. 9.
- , “Devlet ‘Derin’ Değil, ‘Kutsal’”, *Aylık*, Mart 2007, sayı 30, s. 18.
- , “Devlet, Din, Tarikatlar/Cemaatler”, *Yeni Yaşam*, 17 Temmuz 2018.

- , “Devlet, Siyasal İktidar Mafyalasınca, Normal Yöntemlerle Ekonomik İncelemeler İmkansız Olur”, Korkut’la söyleşi, web adresi: <https://bit.ly/3dB2uPq> (27 Nisan 2015).
- , “Devletçilik: Bir ‘İlke’ Nasıl Keşfedildi?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZeBhhE> (12 Ocak 2007).
- , “Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına”, *Cumhuriyet*, 6 Şubat 1986, s. 5.
- , “‘Din Elden Gidiyor’ dan ‘Laiklik Elden Gidiyor’a veya Aldatılmışların Hezeyanları”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2z5WM9R> (8 Mayıs 2007).
- , “‘Dinci Terör’ ve Katliamlara Dair Kısa Not”, *BirGün*, 27 Mart 2016.
- , “Doğu/Batı Çatışması Değil, Kapitalist/Emperyalist Saldırın”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WBVHr> (2 Ekim 2004).
- , “Doksanbeş Yıllık Yalan, Kadrolu Yalancılar ve Kirlenmiş Vicdanlar...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LzMzoJ> (17 Mart 2010).
- , “Duyduk Duymadık Demeyin: Bu Bir Skandaldır!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LCy3g0> (5 Mayıs 2003).
- , “Dünyamız Neden Yaşanmaz Bir Yer Haline Geldi?”, *Yeni Yaşam*, 31 Temmuz 2018.
- , “Dünyaya Sömürgecinin Gözüyle Bakmak 2”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ydFqaE> (7 Mayıs 2004).
- , “Dünyaya Sömürgecinin Gözüyle Bakmak”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X7TYB5> (20 Nisan 2004).
- , “Düşünce Özgürlüğü Üzerine”, *Evrensel*, 12 Haziran 1995.
- , “Düşünceyi Engellemek Mümkün mü?”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2ZcomwA> (4 Mart 2019).
- , “Düzen Partilerinin İflası”, *Özgür Gündem*, 12 Kasım 1992.
- , “Eğitim Neye Yarar?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Ly8n44> (Kasım 2005).
- , “Eğitim Reformu: Neden ve Kim İçin?”, web adresi: <https://bit.ly/3dLuRuy> (5 Nisan 2012).
- , “Eğitimin İşlevleri Üzerine”, *Özgür Gündem*, 24 Aralık 1992.
- , “Ekolojik-İktisadi Açından Dünya’nın Fiziki Tükenişi, Çevre Ekonomisi ve Sürdürülebilir Kalkınma”, İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisatçıların Haftası’nda Sunulan Bildiri, 8 Mayıs 1999.
- , “Ekonomi Tıkırında...”, *Ülkede Gündem*, 16 Haziran 1998.
- , “Ekonomik Büyüme: Sorun mu, Çözüm mü?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cFwlGz> (18 Ocak 2012).
- , “Ekonomik Kompradorlaşmadan Siyasal İflasa”, *Özgür Üniversite Forumu, Siyasetin İflası Sayısı*, sayı 18, Nisan-Haziran 2002, s. 5-22.
- , “Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğüne Önsöz”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cH8sOG> (29 Ekim 2008).
- , “Eleştirel Bilim ve İsmail Beşikçi”, Berlin, İsmail Beşikçi Konferansı’na Sunulan Bildiri, 24-25 Ekim 1997.
- , “Eleştirel Düşünceye Dair”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3g3uz4j> (15 Ocak 2013).
- , “Ellerimiz Armut Toplamayabilir”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zGd0q5> (24 Mart 2018).
- , “Emperyalist ‘Savaş’ ve Komprador Rejim”, *Genç Birlikim*, Mart 2003, sayı 53, s. 8.
- , “Emperyalist Barış Kabul Edilemez”, *Cuma*, cilt 1, sayı 520, 13-19 Ekim 2000, s. 5.
- , “Emperyalist Saldırı, BOP ve NATO Zirvesi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/365NmHo> (13 Mayıs 2004).

- , “Emperyalist Savaşlar veya Kolonyalizmin Üçüncü Aşaması”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/365Qxy1> (28 Mayıs 2013).
- , “Emperyalizm ve AntiEmperyalizm Üzerine”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cGe388> (6 Haziran 2008).
- , “Emperyalizm, ‘Uygarlaştırmacı Misyon’ ve BOP”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3fQdR8a> (23 Mart 2006).
- , “Emperyalizm, Politik İslam, AKP ve İflas”, *BirGün Pazar*, 25 Aralık 2016.
- , “Emperyalizm”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cEX8Tx> (16 Aralık 2005).
- , “Emperyalizmin Son Hamlesi: Ukrayna Üzerinden Rusya’yı Vurmak”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zNdE52> (18 Mart 2014).
- , “Emperyalizmin Yeni Gözdeleleri: STK’lar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2y7iaLg> (20 Mayıs 2003).
- , “Enflasyon Cephesinde Yeni Bir Şey Yok”, *Özgür Gündem*, 16 Mayıs 1993.
- , “Enflasyon Oyunu”, *Özgür Gündem*, 3 Eylül 1992.
- , “Enflasyon, Memurlar, IMF, Hükümet, vs.”, *İktibas*, cilt 16, sayı 236, Ağustos 1998, s. 33.
- , “Enflasyona Ezdirilemeyenler...”, *Ülkede Gündem*, 9 Haziran 1998.
- , “Entelektüel Hiç Bu Kadar Gerekli Olmadı”, *Açık Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2yWHGUd> (17 Haziran 2019).
- , “Entelektüel Olmanın Yeter Şartları”, *Dünyahılar*, web adresi: <https://bit.ly/3bDZKjc> (17 Ocak 2018).
- , “Entellektüel Hiç Bu Kadar Gerekli Olmadı...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bEmlLO> (13 Haziran 2019).
- , “Ergenekon Cumhuriyetinde ‘Yerel’ Seçimler”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TclYLZ> (7 Nisan 2009).
- , “Ergenekon İstisna Değil Kuraldır”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bJjKAF> (17 Nisan 2008).
- , “Evrensel Bilim Retoriği Üzerine”, *Demokrasi*, 11 Şubat 1997.
- , “Ezilen Halkların Organik Aydını”, *BirGün*, 14 Ağustos 2018.
- , “Ezilen Halkların, Sömürülen Sınıfların Organik Aydını Samir Amin Artık Yok!”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2TaYH3z> (13 Ağustos 2018).
- , “Felaket Geliyorum Diyor”, *Evrensel*, 25 Temmuz 1995.
- , “FETO’ya Değil, NATO’ya Bak!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/36bxD9J> (26 Şubat 2020).
- , “Fikirlerin Sonuçları Vardır”, *Ülkede Gündem*, 11 Kasım 1997.
- , “Fikret Başkaya ‘Çöküş’ü Anlatıyor”, *TMMOB Mimarlar Odası*, 18 Mayıs 2018.
- , “Fikret Başkaya ile ‘Emperyalizm’ Yazısı Üzerine Söyleşi”, *sendika.org*, web adresi: <https://bit.ly/36biWDu> (11 Ocak 2006).
- , “Fikret Başkaya ile Troçki’nin ‘Bürokratik İşçi Devleti’ Teorisi Üzerine Söyleşi”, *Komünist Zemin*, sayı 8, Aralık-Ocak-Şubat 2007.
- , “Fikret Başkaya’dan Osmanlıca Tartışmalarıyla İlgili Kısa Not”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LDoHAF> (11 Aralık 2014).
- , “Fikret Başkaya’nın 22 Kasım 2019’da Ankara 21. Ağır Ceza Mahkemesinde Yaptığı Savunma”, 2019.
- , “Filistin veya Neden Bahsettiğini Bilmek!”, web adresi: <https://bit.ly/3bEpgVi> (20 Temmuz 2014).

- , “Filistin: 70 Yıllık İnsanlık Utancı...”, *BirGün Pazar*, 25 Mayıs 2018.
- , “Finansal Kriz mi? Piyasacı Fundamentalizmin Çöküşü mü?”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 6, Ocak-Mart 1999, Kriz sayısı, s. 5-17.
- , “Futbol, Güney Afrika ve Ekranlara Yansımaları...”, web adresi: <https://bit.ly/2zNdOta> (10 Temmuz 2010).
- , “Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Yeni Yaşam*, 26 Ocak 2019.
- , “Gazete Bayileri Bakkal, Sanatçılar Satış Memuru Olurken...”, *Evrensel*, 7 Ağustos 1995.
- , “Gazeteciler Ordusunun 2. Çaldıran Seferi”, *İktibas*, cilt 15, sayı 228, Aralık 1997, s. 45.
- , “Gazeteciler Ordusunun 2. Çaldıran Seferi”, *Ülkede Gündem*, 26 Kasım 1997.
- , “Gazze: Direnme Hakkının Terör Sayıldığı Bir Dünya!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dUjT66> (27 Kasım 2012).
- , “Geçmişi Kim Neden Yüceltmek İster”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WE1sN1>, (5 Ekim 2016).
- , “Gelişmenin Ekonomi Politikası”, *Gelişme Stratejileri*, workshop, TMMOB, Ankara, 1996.
- , “Genel Tekrar veya Sınır Berisi Operasyon”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/364Rx6r> (9 Kasım 2007).
- , “Gezi Parkıyla Başlayan İtiraz: Sonlar ve Başlangıçlar...”, web adresi: <https://bit.ly/368KLfU> (10 Haziran 2013).
- , “Giriş Yasağı ve Kırmızı Pasaport”, *Ülkede Gündem*, 25 Ağustos 1998.
- , “Gün Zileli ile ‘Yukarıdan Devrim’ Üzerine Röportaj”, *Özgür Üniversite*, 10 Şubat 2010.
- , “Hastalıklı Toplumun Hasta İnsanları”, web adresi: <https://bit.ly/3bEYo7B> (23 Şubat 2015).
- , “Haziran’ın Sonrasını Getirmek / Ergin Yıldızoglu, Fatih Yalçı”, *BirGün*, 8 Aralık 2013.
- , “Hegemonya Krizi Nereye”, *Özgür Gündem*, 1 Temmuz 1992.
- , “Helalci Sendika Konfederasyonu...”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2TeXTuM> (24 Ağustos 2017).
- , “Helalci Sendika Konfederasyonu”, *Birgün*, 26 Ağustos 2017.
- , “Her Şeyi Bilen Uzmanlar Çağı”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2WGRQBo> (27 Aralık 2014).
- , “Herkes İçin Sağlık mı, Herkes İçin Tedavi mi? Dr. Cengiz Başkaya ile Söyleşi web adresi: <https://bit.ly/2LlBAnB> Özgür Üniversite, 9 Aralık 2016.
- , “Herkes İçin Sağlık Yerine Herkes İçin Tedavi”, *Dünyalılar*, Fikret Başkaya, Cengiz Başkaya söyleşi, web adresi: <https://bit.ly/2WCcbYu>, (9 Aralık 2016).
- , “Hrant, 11 Yıl Sonra...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zaI3dA>, (23 Ocak 2018).
- , “Hukuk Devleti mi? Devlet Hukuku mu?”, *Yeni Yaşam*, 4 Haziran 2019.
- , “‘Hukuk Reforomu’ mu Dediniz?”, web adresi: <https://bit.ly/2ySTFlI> (7 Ekim 2019).
- , “İki Yüz Yıllık İkiyüzlülük”, *Evrensel*, 18 Eylül 1995.
- , “İklim Krizi veya Şeylerin Gerçeğini Söyleyebilmek!”, *Açık Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2ZnZ0fF> (25 Eylül 2019).
- , “İklim Zirveleri veya Seyirciyi Oyalamak”, *Yeni Yaşam*, 9 Aralık 2019.
- , “İktidar Gizlemesini Bilenindir”, *Yeni Yaşam*, 5 Haziran 2018.
- , “İlan Edilmemiş Savaş, Gizli Oturum, Örtülü Ödenek”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fZVeyA> (8 Ekim 2012).
- , “İlericilik ve Gericiliğe Dair”, *Ülkede Gündem*, 12 Ağustos 1997.
- , “İmamların İktidarı”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://dunyalilar.org/imamlarin-iktidari.html/> (29 Ocak 2018).

- , "İngiliz Oyunu", *Yörünge*, 8-14 Eylül 1996, sayı 293, s. 39.
- , "İnsan Hakları Söylemi ve Liberal Demokrasi", *Yeni Türkiye Dergisi*, sayı 21-22, Mayıs-Ağustos 1998.
- , "İnsan Hakları, Demokrasi, STK (NGO) Söylemi veya Neoliberal Saldırıyı Meşrulaştırmak...", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cDxEpy> (25 Şubat 2005).
- , "İnsan Hakları: Söylem ve Gerçek", *İnsan Hakları Bülteni*, İnsan Hakları Yazılan, özel sayı 1.
- , "İnsanlar Kavramlar Aracılığıyla Köleleştiriliyor", Mehmet Yaşar Soyalan, *Söz ve Adalet*, sayı 1, Şubat 2008.
- , "İnsanların Nefes Almasını da Yasaklayabilir misiniz?", *BirGün Pazar*, 28 Ocak 2018.
- , "İpotek Krizi, Banka Krizi... veya Kapitalizmin Yapısal Krizi", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LG44nc> (21 Temmuz 2008).
- , "İslam Özel Sektörü Tartışmalarının Sefaleti", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TjImKe> (12 Kasım 2004).
- , "İstanbul'da Cinayet, Devlet ve 'Yeni Dünya Düzeni'", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dW5C8M> (30 Ekim 2018).
- , "İşçiler, Sendikalar, Kıdem Tazminatı...", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cKvtAC> (5 Haziran 2017).
- , "Kadavra Medeniyeti", web adresi: <https://bit.ly/3cKnXFC>, (8 Aralık 2014).
- , "Kader Enternasyonalizmi veya Kumarın Tabana Yayılması", *Ülkede Gündem*, 7 Ekim 1997.
- , "Kadının Tarihsel Yenilgisi Üzerine", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/367BkgR> (31 Ağustos 2007).
- , "Kalkınma Masalı", *Özgür Gündem*, 8 Ekim 1992.
- , "Kalkınma: Bir Efsanenin Sonu", *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 19, Temmuz-Eylül 2002, Sürdürülebilir Kalkınma sayısı, s. 7-26.
- , "Kalkınma", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2z8uRpN> (28 Ekim 2005).
- , "Kalkınmacı Retorikten Yeniden Kompradorlaşmaya", *Özgür Gündem*, 26 Temmuz 1993.
- , "Kalkınmadan Sürdürülebilir Kalkınmaya", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/368ScDQ> (14 Mart 2008).
- , "Kanla Beslenen Siyonist Devlet", *Aylık*, sayı 53, Şubat 2009, s. 44.
- , "Kapitalist Tıp ve 'Performance Sistemi'", *Yeni Yaşam*, 24 Nisan 2019.
- , "Kapitalist Toplumda Eğitimin İşlevi Üzerine", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, sayı 254, Mayıs 1976.
- , "Kapitalizm Dahilinde Bir Gelecek Yok!", *Yeni Yaşam*, 28 Ocak 2019.
- , "Kapitalizm Dahilinde Çözüm Yok", *Yeni Yaşam*, 26 Mart 2019.
- , "Kapitalizm Dahilinde İklim Krizine Çözüm Yok", *Yeni Yaşam*, 31 Mayıs 2018.
- , "Kapitalizm İnsana ve Doğaya Zarar Vermeden Yapamaz!", *Yeni Yaşam*, 11 Kasım 2019.
- , "Kapitalizm Neden Sürdürülebilir Değildir?", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cIlcDC> (14 Ekim 2011).
- , "Kapitalizm ve Yoksulluk", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cGigsj> (26 Ocak 2004).
- , "Kapitalizm, Sömürü, Irkçılık, Kar, Döviz vs. Üzerine", *Özgür Gündem*, 7 Haziran 1993.
- , "Kapitalizmi 'Krizden' Kurtarmak Değil, Kapitalizmden Kurtulmak...", web adresi: <https://bit.ly/2yVVCog> (30 Eylül 2009).
- , "Kapitalizmi Anlamak!", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zKU09U> (7 Haziran 2004).

- , “Kapitalizmin Krizi veya Otuz Yıllık Yalanın Sonu...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fRDlCh> (29 Ekim 2008).
- , “Kapitalizmin Krizine Dair Gerçeği Söylemek!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZeOLKi> (14 Ekim 2008).
- , “Kapitalizmin Son Aşaması: Ekolojik Felaket”, *Açık Radyo*, web adresi: <https://bit.ly/2Z95G0V> (6 Ocak 2020).
- , “Kapitalizmin Son Aşaması: Ekolojik Felaket”, *Yeni Yaşam*, 13 Ocak 2020.
- , “Kara Cübbeli İlericiler (!) Başörtülü Gericilere (!) Karşı”, *Sebat*, sayı 21-22, Mart-Nisan 1998, s. 26.
- , “Kara Cübbeliler veya Asıl Tartışılması Gerekeni Tartışabilmek!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dUBM4F> (28 Ekim 2003).
- , “Kavram Sözlüğü II”, *Cumhuriyet Kitap Eki*, *Cumhuriyet*, 25 Ocak 2007, s. 26.
- , “Kıbrıs’a Bak Anlarsın!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WCyl1uI> (6 Ocak 2003).
- , “Kimin Misak-ı Millisiydi?”, *Serbesti*, sayı 1, Kasım 1998.
- , “Kiminle Çuvala Girdiğini Bilmek!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/367178N> (25 Mayıs 2016).
- , “Kişi Başına Düşmeyen Millî Gelir”, web adresi: <https://bit.ly/365eaaQ> (17 Şubat 2014).
- , “Kitap Eleştirisi: Fikret Başkaya’nın ‘Yediyüz: Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat’a Bir Devlet Geleneginin Anatomisi’”, E. Atilla Aytekin, *Praksis* (1) 2001, s. 261-269.
- , “Kitle İmha Yaptırımları”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://dunyalilar.org/kitle-imha-yaptirimlari.html/> (8 Kasım 2018).
- , “Komprador Rejimin Mezhepçi Dış Politikası...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3clJjDi> (7 Ocak 2013).
- , “Koronavirusun Hatırlattıkları...”, *Yeni Yaşam*, 6 Nisan 2020.
- , “Koronavirüs veya Şeyleri Yerli Yerine Koyabilmek!”, *Yeni Yaşam*, 23 Mart 2020.
- , “Köle İsyanlarından İşçi Sınıfı Başkaldırılarına Batı Dünyasında İsyan Gelenegine Dair Kısa Not”, web adresi: <https://bit.ly/2TahSKP> (7 Temmuz 2014).
- , “Körebe Oyunu”, *Ülkede Gündem*, 24 Mart 1998.
- , “Kriz Değil, Çöküş”, *BirGün*, 6 Ağustos 2017.
- , “Kriz Değil, Kompradorlaşma”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 14, Nisan-Haziran 2001, Kompradorlaşma sayısı, s. 5-15.
- , “Kudüs’e Dair Kısa Not”, *BirGün*, 8 Aralık 2017.
- , “‘Kutsal Devlet’ Refleksi...”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2z3PmUn> (9 Şubat 2016).
- , “Kutsal Devlet, Cumartesi Anneleri’nin Çılgılığı ve Vicdanı Kirlenmiş Çoğunluk!”, *Yeni Yaşam*, 27 Ağustos 2018.
- , “‘Kutsal Devlet’ Üniversiteye Karşı”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2zM73YU> (30 Nisan 2016).
- , “‘Kutsal Devlet’ Cumartesi Anneleri’nin Çılgılığı ve Vicdanı Kirlenmiş Çoğunluk!”, *Yeni Yaşam*, 27 Ağustos 2018.
- , “Kutuplaştırma Kaosu Durdurulmazsa İç Savaşa Kadar Gider”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bEh5s3> (22 Şubat 2016).
- , “Kuyruklar ve Mercedesler”, *Ülkede Gündem*, 23 Eylül 1997.
- , “Kuyuya Atılan Taş”, *Ülkede Gündem*, 8 Eylül 1998.
- , “Küresel Ayın”, *Ülkede Gündem*, 9 Eylül 1997.
- , “Küresel Kapitalizm, Neoliberalizm, Devlet”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 16, Ekim-Aralık 2001, “Ulusal” a Ne Oldu sayısı, s. 5-22.

- , “Küreselleşme Demokrasiye Karşı...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/36aTCxx> (Ekim 2004).
- , “Kürt Sorunu Üzerine”, *Kürt Sorunu: Aydınlarımız Ne Düşünüyor*, der. Metin Sever, Cem Yaşınları, İstanbul, 1992.
- , “Kürt Sorunu ve Çözüm”, *Evransel*, 16 Haziran 1999.
- , “Kürtler Misak-ı Milli'nin Neresinde Duruyordu?”, *Baran*, sayı 42, 25 Ekim 2007, s. 7.
- , “Kürtlerin Cenevre’de Engellenmesi Sadece Türkiye’nin İşı Değil”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Z9vqtV> (29 Ocak 2016).
- , “Laikliği Nasıl Bilirsiniz?”, *BirGün Pazar*, 30 Ekim 2016.
- , “Laiklik Emekçiler İçin Ekmek Kadar Önemli”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TcF9Mp> (7 Ekim 2016).
- , “Laiklik, Atatürkçülük, Dinci Gericilik Üzerine”, *Gündem*, 12 Temmuz 1993.
- , “Laiklik, İrtica...”, *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1990, s. 2-19.
- , “Latin Amerika’daki Gelişmeler - Panel”, İnşaat Mühendisleri Odası, Ankara, 2006.
- , “Liberal Demokrasinin Sonu”, *Yeni Yaşam*, 8 Ekim 2018.
- , “Liberalizm, Kapitalizm ve Sol - Fikret Başkaya”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3bDqVKV> (27 Ağustos 2009).
- , “Mahkeme Heyetinin Sayın Başkanı, Sayın Üyeler - Savunma”, Ankara 15. Asliye Ceza Mahkemesi, 10 Eylül 2003.
- , “Marksizm, Ekoloji ve Kültür Üzerine Fikret Başkaya ile Söyleşi”, Emet Değirmenci, *Toplumsal Ekoloji*.
- , “Memurlar, IMF, Hükümet vs.”, *Ülkede Gündem*, 14 Temmuz 1998.
- , “‘Menem Mucize’ TRT ve ‘Uzman Görüşü’”, *Özgür Ülke*, 14 Haziran 1994.
- , “Mısır ve Devrim/Darbe Tartışmasına Dair”, web adresi: <https://bit.ly/3cjfDGg> (13 Temmuz 2013).
- , “Mısır: Devrimin İkinci Raundu”, web adresi: <https://bit.ly/363XQam> (4 Temmuz 2013).
- , “Millî Mücadele ve Antiemperyalizm Söylemi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2y8d4hR> (28 Aralık 2006).
- , “Misak-ı Milli Bir Efsaneyi Sorgulamak”, *Aylık*, sayı 27, Aralık 2006, s. 28.
- , “Modern Çağın Afyonu: Ekonomik Büyüme...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fTDLsa> (4 Temmuz 2011).
- , “Modern Çağın Tabusu: Mülkiyet”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cGklV9> (28 Temmuz 2005).
- , “Muhalefet Aklını Başına Almazsa”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cGpYTq> (18 Mart 2018).
- , “Muz Cumhuriyet Değil, Büyük Hırsızların Cumhuriyeti”, *BirGün*, 24 Aralık 2013 s. 11.
- , “Mücadele Zeminini Değiştirmek!”, *Kaldıraç*, 1 Temmuz 2018.
- , “Müflis Devlet Partileri”, *Evransel*, 25 Eylül 1995.
- , “NATO’yu Nasıl Bilirsiniz?”, *BirGün* 28 Kasım 2017.
- , “Ne ile Cebelleştğini Bilmek”, *BirGün Pazar*, 29 Temmuz 2018.
- , “Neden ‘Devlet Terörü’ Rejimi”, *Özgür Gündem*, 13 Eylül 1993.
- , “Neden Hilafeti İhya Etmek İstiyorlar”, *BirGün*, 29 Aralık 2017.
- , “Neden Kapitalizmde Ahlak İstisna, Ahlaksızlık Kuralıdır?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/369TSwF> (15 Temmuz 2011).
- , “Neden Özelleştirmek İstiyorlar?”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 106, Nisan 1989.

- , "Neden Resmi İdeoloji", *Yeni Türkiye Dergisi*, Cumhuriyet özel sayısı, sayı 23-24, Eylül-Aralık 1998.
- , "Neden Resmi Tarih?", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cFKsfl> (25 Şubat 2006).
- , "Neden Zenginlerin Yoksullara İhtiyacı Vardır", web adresi: <https://bit.ly/2LylQsE> (18 Kasım 2013).
- , "Neoliberalizmi Nasıl Bilirsiniz?", *Demokrasi*, 4 Şubat 1997.
- , "Neoliberal Kapitalizm Öldürür", *Yeni Yaşam*, 3 Mayıs 2020.
- , "Neoliberal Köktencilik, Komprador Devlet, Eş-Dost-Akraba Kapitalizmi ve Çöküş", *Yeni Yaşam*, 10 Ekim 2018.
- , "Neoliberal Küreselleşme Çağında Bilim ve Sanat Sempozyumu", *Özgür Üniversite Açılış Konuşması*, web adresi: <https://bit.ly/2Te8tCl> (26 Ekim 2013).
- , "Neoliberalizm + Politik İslam = Çöküş!", *Yeni Yaşam*, 24 Eylül 2019.
- , "Neoliberalizmin İflası", *Özgür Gündem*, 31 Mayıs 1993.
- , "Netekim... Bugünkü Dersimizin Konusu: 'Hukuk Devleti'", web adresi: <https://bit.ly/3fR15rz> (21 Şubat 2012).
- , "Nice Paketler Gördüm, Boştular!", *BirGün*, 15 Ekim 2013, s. 10.
- , "Nihayet Enflasyona Çare Bulundu", *Ülkede Gündem*, 30 Eylül 1997.
- , "Nobel Ödüllü bir 'Chicago Çocuğu'nun Marifetleri...", *Özgür Gündem*, 17 Aralık 1992.
- , "Nüfus, Açlık, Ekonomik Yıkım ve Emperyalizm Üzerine", *Özgür Ülke*, 6 Eylül 1994.
- , "Nükleer Santraller Serüveni", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Haziran 1986.
- , "Nükleer Santrallere Dair Gerçeği Söylemek", *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3cH68r0> (23 Mart 2011).
- , "Oligarşi Dünyayı ve Yaşamı Yok Ediyor...", web adresi: <https://bit.ly/3cAT7PP> (10 Mayıs 2013).
- , "Olimpiyatlar Kimin Oyunu", *Özgür Gündem*, 30 Temmuz 1992.
- , "Orta Doğu ve Arap Dünyasında Yeni Dönem", web adresi: <https://bit.ly/3cH6ttM> (25 Şubat 2011).
- , "Otomobil, Köprü ve Kentin Ölümü...", *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2WB2Obh> (18 Mayıs 2010).
- , "Önsöz", *Gün Zileli, 1917-1918 Rusya'da Devrimden Tek Parti Diktatörlüğü'ne*, Ankara: Bilim Sanat Yayınları, 2019.
- , "Örgüt ve Örgütlü Olmaya Dair Birkaç Not", web adresi: <https://bit.ly/3g1OOzc> (29 Mart 2012).
- , "Örtülü Ödenek", 'Kapalı Oturum', 'Din Soslu Faşizm', *Yeni Yaşam*, 9 Mart 2020.
- , "Örtülü Ödenek, 'Örtülü İşler' ve Üstü Örtülmüş Toplum!", web adresi: <https://bit.ly/2X0K2t3> (17 Nisan 2015).
- , "Özelleştirme Neye Yarar", *Özgür Gündem*, 24 Eylül 1992.
- , "Özelleştirme Tartışmasının Cüceliği", *Özgür Gündem*, 28 Haziran 1993.
- , "Özelleştirme Üzerine", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fWZm2j> (Temmuz 2005).
- , "Özelleştirme, Sanayisizleşme ve Yeniden Kompradorlaşma Üzerine On Tez", *TMMOB Sana-yi Kongresi'ne Sunulan Bildiri, 1994-1995 Kış*.
- , "Özelleştirme: Bir Yeniden Kompradorlaşma Aracı", *Özgür Gündem*, 4 Ekim 1993.
- , "Özelleştirme", *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/369rc7k> (20 Ekim 2005).
- , "Özelleştirmeleri Nasıl Bilirsiniz?", *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2y8Q2aP> (3 Ekim 2017).
- , "Özelleştirmenin Özel Olmayan Veçhesine Dair", *Ülkede Gündem*, 4 Ağustos 1998.

- , “Özgür Üniversite Şenliklerinde Yapılan Konuşmalar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fVlmUf> (17 Kasım 2003).
- , “Özgür Üniversite’nin 25. Yılı: ‘Neden Kapitalizmin Bir Geleceği Yok?’ Sempozyumu Açılış Konuşması”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X0KFTw> (21 Ekim 2017).
- , “Paradigma’nın İflası”, *Cumhuriyet*, 4-5 Mayıs 1991.
- , “Paradigmanın İflası: YirmiBeş Yıl Sonra”, *BirGün Pazar*, 28 Ağustos 2016.
- , “Paradigmayı Değiştirmeden Olmaz!”, *Yeni Yaşam*, 2 Temmuz 2019.
- , “Paris Katliamı: Çığırından Çıkılmış Bir Dünya”, web adresi: <https://bit.ly/2ACwtsh> (15 Kasım 2015).
- , “Partiler Cunta Ruhu Taşıyor”, *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1995, s. 4.
- , “Pazar Ekonomisi Retoriği (I)”, *Evrensel*, 5-6 Eylül 1995.
- , “Pazar Ekonomisi Retoriği (II)”, *Evrensel*, 5-6 Eylül 1995.
- , “Perspektifi ve Paradigmayı Değiştirme Zamanı”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bCRWOP> (11 Temmuz 2015).
- , “Piyasacı Aydınların Sefaleti Üzerine”, *Özgür Gündem*, 6 Ağustos 1992.
- , “Piyasalar Piyasacılar Aldananlar Aldatılanlar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Tfggj3> (7 Nisan 2003).
- , “Polis Devleti”, web adresi: <https://bit.ly/2z7UeYF> (1 Temmuz 2013).
- , “Politikacılar ve Partiler Değil, Dükkan Adları Değişiyor...”, *Yeni Yaşam*, 10 Eylül 2019.
- , “Popülist Otoriterleşme Üzerine”, *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2LzMH7D> (6 Ocak 2019).
- , “Profesyonel Politikacı”, *BirGün* 25 Şubat 2018.
- , “Rahatı Kaçan Diplomatlar”, *Özgür Gündem*, 10 Eylül 1992.
- , “Rakamlarla Dünya Düzeni”, *Özgür Gündem*, 16 Ağustos 1993.
- , “Reel Atatürkçülük’e Önsöz”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3g7pIz0> (24 Şubat 2007).
- , “‘Reel Atatürkçülük’ ve Atatürkçü ‘Solcular’ın Sefaleti”, *Gündem*, 12 Temmuz 1993.
- , “Reel Demokrasi”, web adresi: <https://bit.ly/3fLuCBy>, *Özgür Üniversite*, (26 Şubat 2013).
- , “Reel Üniversitenin Sefaleti”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bEDLsc>, (5 Ağustos 2008).
- , “Referandumun AKP’esi...”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3677JE2> (26 Mart 2017).
- , “Rejim ve ‘Aydınlar’”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3cRNIUR> (24 Nisan 2007).
- , “Rejimin En Çok Korktuğu Şey Özgür Düşüncedir”, *Haksöz*, sayı 143, Haziran 2003.
- , “Rejimin Niteliğini Tartışabilmek!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zLnzbz> (9 Eylül 2008).
- , “Reklamlar İnsana ve Doğaya Karşı...”, *İktibas*, Ağustos 2009, 368. sayı, s. 65.
- , “Reklamların ve Lotaryanın Çürüttüğü Toplum”, *Özgür Gündem*, 13 Ağustos 1992.
- , “Resepsiyon, Germek, Gerilmek, ‘Asıl Devlet Partisi’ vs. Üzerine”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZbS0ID> (21 Nisan 2003).
- , “Resmi Tarihin Ağırlığı”, web adresi: <https://bit.ly/3dRlk58> (14 Aralık 2012).
- , “Restorasyon”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WEhart> (21 Temmuz 2016).
- , “Rio 2012, Sürdürülebilir Kalkınmadan ‘Yeşil Ekonomiye’: Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2AD6Bwn> (19 Haziran 2012).
- , “Rio’dan Sonra veya Sürdürülemez Kalkınma”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 145, Temmuz 1992.

- , “Robotların ‘Yapay Zekası’ Sizi Yeryüzü Cennetine Taşır mı?”, *Yeni Yaşam*, 19 Kasım 2018.
- , “Sadece Ekonomik Kriz Değil, Komprador Rejimin Krizi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ACxyAl> (14 Kasım 2018).
- , “Saldırı Karşısında Tepkisiz Kalmak Alçalmaktır.”, *Haksöz*, Ocak 2003, sayı 142, s. 27.
- , “Samir Amin - ‘Ezilen Halkların, Sömürülen Sınıfların Organik Aydını’ Artık Yok!”, *Yeni Yaşam Yeni Yaşam*, 13 Ağustos 2018.
- , “Samir Amin: ‘Büyük İnsanlığın’ Kurtuluşuna Adanmış, Harika Bir Yaşam...”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2ZdKFlx> (19 Ağustos 2018).
- , “Sarı Yelekliler Plütokraziye Karşı”, *Yeni Yaşam*, 14 Ocak 2019.
- , “Savunma - Ankara 1. DGM”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bHrGCF> (3 Haziran 2003).
- , “Savunma - Ankara 15. Asliye Ceza Mahkemesi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LD8M5q> (15 Eylül 2003).
- , “Savunma - Ankara 2. Asliye Ceza Mahkemesi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/36bPFIx> (4 Mart 2005).
- , “Savunma - Devlet ve Terör İlişkisi”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2z6yfBl> (21 Mart 2019).
- , “Savunma”, *Yeni Yaşam*, 25 Kasım 2019.
- , “Sayı 33 Büyüme - Sunuş”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cF2fTr> (18 Ocak 2012).
- , “Seçim Kararı, ‘Çöküşün’ İtirafıdır...”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2X8DkBr> (23 Nisan 2018).
- , “Seçimlerin Demokrasiyle Uzaktan-Yakından İlgisi Yok!”, *BirGün*, 21 Temmuz 2015.
- , “Seçimlerin Tarihi ve Demokrasi Oyunu”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/3dZZDQB> (11 Nisan 2019).
- , “Seksen Öncesi / Seksen Sonrası veya Rejimin Niteliği”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/36ctLpa> (13 Eylül 2009).
- , “Seksen Sonrası Türkiye Ekonomisinin Anatomisi”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 111, Eylül 1989.
- , “Sendika Bürokrasileri: Sermayenin İşçi Sınıfı İçindeki Kaleleri”, *Özgür Gündem*, 3 Aralık 1992.
- , “Sendikal Yozlaşma”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2y9IjsW> (15 Ekim 2018).
- , “Sendikalarda Bürokratlaşma ve Karşı Önlemler”, *Zemin Dergisi*, Şubat 1987.
- , “Sendikaları ve Sendikacıları Nasıl Bilirsiniz?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bGIGHQ> (15 Eylül 2007).
- , “Sendikaların Çıkmazı”, *Özgür Gündem*, 27 Ağustos 1992.
- , “Serbest Piyasa Ekonomisi Efsanesi”, *Özgür Gündem*, 20 Ağustos 1992.
- , “Sermaya, Devlet ve İşçi Katliamları Üzerine...”, web adresi: <https://bit.ly/3glGEXI> (3 Kasım 2014).
- , “Sermayenin Küreselleşmesi veya Neoliberalizmin Vahşeti”, *Özgür Üniversite Forumu*, cilt 1, sayı 1, Ekim-Kasım-Aralık 1997.
- , “Sınav Sanayii veya Eğitimin Sefaleti”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ybc5xB> (12 Haziran 2009).
- , “‘Sınıf Mücadelesi’ Ashında Nedir?”, *Yeni Yaşam*, 10 Şubat 2020.
- , “Sivil Toplum ve Sivil Toplum Kuruluşları (STK) Söylemi”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dUOsZj> (14 Şubat 2003).

- , “Sivil Toplum, Demokrasi, Yanlışama...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X9en8G> (2004).
- , “Sivillerin’ Sefaleti”, *Evrensel*, 10 Temmuz 1995.
- , “Siyasal İslam ve Sefalet”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2X8ILjP> (24 Ekim 2017).
- , “Siyasal İslamcılık veya Olağanüstü Hali Olağan Hale Getirebilmek”, *BirGün Pazar*, 15 Ekim 2017.
- , “Siyasi Kültür, Ergenekon, ‘Mustafa Kemal’in Askerleri’ ve Sol”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TuwHsb> (27 Nisan 2009).
- , “Siyasi Partiler ve Seçimlere Dair Retorik ve Realite”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dTgaWd> (9 Şubat 2015).
- , “Siyonist İsrail’e Dair Gerçeği Söylemek!..”, *Genç Birlikim*, sayı 86-87, Temmuz-Ağustos 2006.
- , “Siz Özelleştirmeyi Ne Sanıyorsunuz?” *BirGün Pazar*, 8 Ekim 2017.
- , “Siz Profesörü Ne Sanıyorsunuz?” *Yeni Yaşam*, 27 Kasım 2019.
- , “Sizin Kaç Koçunuz Var?”, *Yeni Yaşam*, 12 Mart 2019.
- , “Solcu Olacak En Son Kişi”, *Cuma*, cilt 2, sayı 34, s. 9.
- , “Son Körfez Kriziyle İlgili Efsane ve Gerçek”, *İktibas*, cilt 16, sayı 231, Mart 1998, s. 33.
- , “Sosyal, Kültürel, Etik bir Dönüşüm Olarak Sosyalizm...”, *Özgür Üniversite Forumu*, cilt 1, sayı 3, Nisan-Mayıs-Haziran 1998.
- , “Sosyalizm, Sovyetler Birliği, Gorbaçov, Yeltsin, Darbe vs. Üzerine On Sekiz Tez”, *Mülkiyeli-ler Birliği Dergisi*, sayı 136, Ekim 1991.
- , “Sosyalizmin Dışında Bir Gelecek Yok! Bilen Varsa Söylesin?”, *Yeni Yaşam*, 14 Ağustos 2019.
- , “Sovyet Devrimi’nin Serüveni Üzerine...”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2Zfj1QK> (9 Kasım 2017).
- , “Sömürge Aydınının Sömürgeleşmiş Bilinci”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zHizjk> (17 Eylül 2004).
- , “Sömürgecilğin 500 yılı: Efsaneler ve Gerçekler”, web adresi: <https://bit.ly/2TgptYr> (Haziran 2005).
- , “Sömürgecilğin Beş Yüz Yılı: Efsane ve Gerçekler”, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 29, Ocak-Mart 2005, Bandung’dan Elli Yıl Sonra sayısı, s. 6-17.
- , “Söylediğimi Dinle, Yaptığımı Görme”, *Ülkede Gündem*, 30 Aralık 1997.
- , “Spekülatörler Hükümeti İşletiyor...”, *Ülkede Gündem*, 22 Eylül 1998.
- , “Stop Oppression Against Freedom of Thought and Expression. Nobody Can Be Judged Because of His Thoughts”, *Özgür Üniversite*, 25 Şubat 2019.
- , “Suç Ortağı Olmamak Mümkün!”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2z5bAFF> (11 Ocak 2016).
- , “Suça Ortak Olmaya Hazırım”, *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1995, s. 4.
- , “Suriye’ye Dair Gerçeği Söylemek”, web adresi: <https://bit.ly/3dUJ9sW> (18 Nisan 2012).
- , “Suriye’yi Neden Çökertmek İstiyorlar?”, web adresi: <https://bit.ly/2X5J6Ub> (2 Eylül 2013).
- , “Sürdürülebilir Kalkınmadan ‘Yeşil Ekonomiye’: Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2X3oWKB> (21 Haziran 2012).
- , “Şark Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2WFGXzH> (19 Şubat 2017).
- , “Şark Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TcsdWK> (19 Şubat 2017).
- , “Şark Cephesinde Yeni Bir Şey Yok”, *BirGün Pazar*, 19 Şubat 2017.

- , “Şark Cephesinde Yeni Bir Şey Yok”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2ACyLrm> (21 Şubat 2017).
- , “Şehir Dışındaki ‘Şehir Hastaneleri’”, *BirGün*, 12 Şubat 2019.
- , “Şeriat Soslu Neo-Faşist Tırmanışı Durdurmak!”, *BirGün Pazar*, 28 Ağustos 2017.
- , “Şovenizmin Her TürLüsüne Karşı Olmak' Ne Demektir”, *Özgür Gündem*, 15 Ekim 1992.
- , “Şu Çılgın Türklerin STK'ları”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zL7Bhs> (1 Haziran 2009).
- , “Şu Rektör Atamalarına Dair Kısa Not”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bABiIT> (5 Nisan 2015).
- , “T.B.M.M. Üyelerine Açık Mektup”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dQPRQD> (4 Şubat 2003).
- , “T.C.A.Ş”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zKm51e> (17 Mart 2015).
- , “Taammüden Cinayet: Kanal İstanbul”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2zHOYLx> (29 Ocak 2020).
- , “Taammüden Doğa Cinayeti Demek Olan Bu Projeyi Durdurun!”, *Yeni Yaşam*, 27 Ocak 2020.
- , “Tam da Enflasyon Düşüyordu ki...”, *Ülkede Gündem*, 11 Ağustos 1998.
- , “Tarih Türkiye'yi ‘Yardım ve Yataklıktan’ Mahkum Edecek!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LB6VOr> (27 Aralık 2002).
- , “Tarihin Sonu'ndan ‘Medeniyetler Çatışması’na”, *Global Rapor*, sayı 1, Haziran 1998.
- , “Tartışılan Kimin Anayasası”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/3fXtZP6> (20 Aralık 2016).
- , “Tayyip Erdoğan ve AKP'nin Suudi Aşk!...”, *BirGün*, 15 Nisan 2016.
- , “TBMM Neye Yarar?”, *Umran*, sayı 36, Mart-Nisan 1997, s. 78.
- , “TBMM'yi Nasıl Bilirsiniz?”, *Açık Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2AFEYmx> (3 Ağustos 2015).
- , “TC Bunu Hep Yapıyor ve Başka TürLü Yapması Mümkün Değildir”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/365KGcK> (22 Ekim 2015).
- , “TC'nin Genetiği veya Vicdanı Kirlenmiş Toplum”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bHaT2q> (18 Ocak 2012).
- , “TC'yi Anlamak!”, web adresi: <https://bit.ly/366Fp4M> (15 Ekim 2011).
- , “Tekrar ‘Düşünce Özgürlüğü’ Üzerine”, *Ülkede Gündem*, 30 Haziran 1998.
- , “Terör, Kaos, Balkanlaşma”, *BirGün Pazar*, 8 Ocak 2017.
- , “Teröristin ‘İhlalsını’ Sevenler Cephesi...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2AFFktn> (8 Ekim 2015).
- , “Terörizm Zayıfın Değil Güçlünün Silahıdır”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2Au0gTN> (8 Kasım 2016).
- , “Terörle Mücadele mi? Halkla Savaş mı?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ADxMHt> (2006).
- , “Terörle Mücadele Söylemi Neyi Gizliyor?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ACH5Y9> (1 Aralık 2004).
- , “TİHC (Türkiye İmam Hatip Cumhuriyeti)”, web adresi: <https://bit.ly/365rQmc> (6 Ekim 2014).
- , “Tükenen Kapitalizm ve Sol”, *Redaksiyon Dergi*, web adresi: <https://bit.ly/2TdSTqI> (Aralık 2017).
- , “Tüketiyorum Öyleyse Varım”, *Özgür Gündem*, 6 Aralık 1993.
- , “Tüketmek İçin Üretmek”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/36bXTRL> (3 Ocak 2019).
- , “Türkiye Gider Mersine, Eller Gider Tersine: Akkuyu/Sinop”, *Cumhuriyet*, 4 Nisan 2018.

- , “Türkiye Hiçbir Zaman Laik Bir Ülke Olmadı...”, *Cumhuriyet*, 31 Aralık 1994, s. 5.
- , “Türkiye Soluna Soldan Bakmak”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dOVjmQ> (3 Şubat 2012).
- , “Türkiye’de Siyasetin Dünü Bugünü”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LAqjen> (22 Mart 2003).
- , “Türkiye’de Sol Hareketin İdeolojik Geri Planı Üzerine Bazı Gözlemler”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WEXlbr> (1 Haziran 2006).
- , “Türkiye’de Sol Hareketin İdeolojik Geri Planı Üzerine Bazı Gözlemler...”, *Özgür Üniversite*, 1 Haziran 2006.
- , “Türkiye’de Üniversite Var mı?”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/368HSf3> (8 Şubat 2017).
- , “Türkiye’deki Siyasal Sistemin Mahiyeti”, *İktibas*, cilt 19, sayı 267, Mart 2001, s. 42.
- , “Türkiye’nin Bitip Tükenmeyen Avrupa Macerası”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2AEf9Pa> (12 Ocak 2004).
- , “Türkiye’nin Emperyalizme ‘Uyumlandırılmasına’ Dair”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LK4NE9> (5 Ekim 2006).
- , “Ufukta Bir Çizgi...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZecfdG> (26 Kasım 2004).
- , “Ultraliberalizmin İflası”, *Özgür Gündem*, 19 Kasım 1992.
- , “Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı: Kimin Egemenliği, Kimin Bayramı?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WHqCun> (22 Nisan 2005).
- , “‘Ulusların Kendi Kaderini Tayin Etmesi’ Meselesine Dair Kısa Not”, *BirGün*, 29 Eylül 2017.
- , “Uydu Devletin Dış Politikası”, *Özgür Gündem*, 18 Ekim 1993.
- , “‘Uzman’ ve ‘İnsânî Yardım’...”, web adresi: <https://bit.ly/3fInh5C> *Özgür Üniversite*, (31 Mart 2003).
- , “Uzmanlar Üç Çeşittir: Konunun Uzmanları, Her Konunun Uzmanları ve ‘Yerli’ ve ‘Millî’ Uzmanlar...”, *Yeni Yaşam*, 16 Temmuz 2019.
- , “Ücret Sendikacılığının Sefaleti”, *Özgür Gündem*, 17 Mayıs 1993.
- , “‘Üçüncü Dünyacılık’ mı Dediniz?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2yRjbcU> (21 Nisan 2003).
- , “Üniformasız Askerler ve Küçük Demokrasi”, *Özgür Gündem*, 1 Ekim 1992.
- , “Üniversite Dışı Tepkiler Daha Olumlu”, *Cumhuriyet*, 09 Kasım 1994, s. 18.
- , “Üniversite Kavramı ve Faruk Alpkaya ‘Olayı’”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X6A35t> (3 Haziran 2005).
- , “Üniversite Sadece Devlete Karşı Değil, Sermayeye Karşı da Özerk Olmalı”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WsQrV8> (19 Ekim 2016).
- , “Üniversite, Bilim, İktidar”, *Etik Bilim ve Üniversite*, Ağustos-Eylül-Ekim 1998.
- , “Üniversite, Özerklik ve Derin Düşünme Üzerine”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2yWnOR3> (2 Kasım 2016).
- , “Üniversite, Üniversite Olsaydı!”, *BirGün Pazar*, 12 Şubat 2017.
- , “Üniversitelere Özyönetim”, *Cumhuriyet*, 15 Ocak 1990, s. 7.
- , “Üniversiteme Dokunma!”, *Özgür Bakış*, 20 Nisan 2000.
- , “Üniversiteye Son Darbe”, *Özgür Gündem*, 6 Eylül 1993.
- , “Üretmek, Tüketmek, Yok Etmek!”, web adresi: <https://bit.ly/2LEWadP> (28 Haziran 2014).
- , “‘Üzgün’ Sendika Başkanı ve Bir Anekdote”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cKvQv0> (15 Ekim 2018).

- , “Varlığını Katliamlara Borçlu Olan Bir Devlet”, web adresi: <https://bit.ly/2TfCSjz> (22 Temmuz 2015).
- , “Venezüella: Bir ‘Sivil Toplum’, Öyküsü!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dTW7ag> (15 Ocak 2003).
- , “Venezüella: Garp Cephesinde Yeni Bir Şey Yok!”, *Yeni Yaşam*, 27 Ocak 2019.
- , “Vergi ‘Reformu’”, *Ülkede Gündem*, 9 Aralık 1997.
- , “Vergiyi Tabana Yaymak”, *Yeni Yaşam*, 16 Nisan 2019.
- , “Ya Komünizm ya da Bu İş Karakolda Biter...”, *Kaldıraç*, 1 Aralık 2015.
- , “Ya Komünizm ya da Bu İş Karakolda Biter...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3bq7jda> (20 Kasım 2015).
- , “Yabancı Dilde Eğitim Soytarlığı”, *Demokrasi*, 18 Şubat 1997.
- , “Yağma ve Talanın Beş Yüz Yılı”, *Özgür Gündem*, 22 Ekim 1992.
- , “Yalan Kısır Döngüsü”, *Ülkede Gündem*, 6 Ekim 1998.
- , “Yalan”, *BirGün Pazar*, 16 Nisan 2017.
- , “Yapay Zeka; İlaç mı, Zehir mi?”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2AwuGVs> (20 Kasım 2018).
- , “‘Yaptırım’ mı? ‘Kitle İmha Silahı’ mı?”, web adresi: <https://bit.ly/2xXSukl> (6 Kasım 2018).
- , “Yediyüz Osmanlı Beyliğinden 28 Şubat’a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi”, *İktibas*, cilt 17, sayı 251-252, Kasım-Aralık 1999, s. 28.
- , “Yediyüz”, *Özgür Üniversite Yayınları*, Ankara, 2004.
- , “Yeni Anayasa veya ‘Hiç Bir Şeyi Değiştirmemek İçin Her Şeyi Değiştirmek’”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WGFF15> (30 Mayıs 2011).
- , “Yeni Paradigmayı Oluşturmak!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WfTBTP> (26 Ağustos 2004).
- , “Yeni Sömürgecilik Döneminde Azgelişmişliğin Derinleşmesi”, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, sayı 138, Aralık 1991.
- , “Yeni Türkiye’den Sevgilerle...!”, *Yeni Harman Temmuz* 2014.
- , “Yeniden Kompradorlaşmanın Adı: Değişim”, *Özgür Gündem*, 20 Eylül 1993.
- , “‘Yerli’, ‘Milli’, Elektrikli ‘Temiz Arabaya’ Dair Söylem ve Gerçek!”, *Yeni Yaşam*, 30 Aralık 2019.
- , “[Yeniden] Kompradorlaşma Üzerine”, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3dODdl4> (21 Temmuz 2016).
- , “...Yılmaz Güney İçin Lümpen, Katil Tanımlarını Kullananlar...”, *Cumhuriyet Pazar, Cumhuriyet*, 06 Şubat 2000, s. 3.
- , “Yok Ediyorum, Öyleyse Varım!”, *BirGün*, 16 Ocak 2019.
- , “Yoksullara Karşı ‘Ortak Cephe’”, *Yeni Yaşam*, 30 Temmuz 2019.
- , “Yoksullara Karşı ‘Ortak Cephe!’, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WI0Rdj> (31 Temmuz 2019).
- , “Yoksulları Aldatanların Sefaleti”, *Ülkede Gündem*, 2 Aralık 1997.
- , “Yol Haritası veya Alternatif Programın Gerekliliği”, *BirGün Pazar*, 7 Mayıs 2017.
- , “YÖK Kışlasında Tören”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2XcXcDw> (6 Ekim 2003).
- , “YÖK: Böyle Başa Böyle Tarak”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2WH2qrP> (7 Kasım 2006).
- , “YÖK’den TYK’ya ‘Bir Reformun Anlamı!’”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZftYqa> (28 Aralık 2012).

- , “YÖK’lü 30 Yıl veya ‘Akademi’i” Nasıl Bilirsiniz?”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dTZ9va> (31 Ekim 2012).
- , “YÖK’lü Türkiye”, *Özgür Gündem*, 5 Kasım 1992.
- , “Yönetemiyorlar, Yönetemeyecekler”, *BirGün Pazar* 23 Nisan 2017.
- , “Yurttaş Nasıl Bilirsiniz?”, *Yeni Yaşam*, 3 Aralık 2018.
- , “Zehirli Kelimeler, Kavramlar ve Söylemler Üzerine...”, *Aylık*, sayı 41, Şubat 2008, s. 28.
- , “Zenginlerin Dünyası: ‘Bütün Ülkelerin Kapitalistleri Birleşti...’”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zMFgY6> (26 Eylül 2008).
- , “Zenginlik, Fakirlik ve Özel Mülkiyet”, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2ZdIm21> (19 Ekim 2015).
- , “Zenginlik, Yoksulluk ve Özel Mülkiyete Dair I[1]”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Ayr45m> (17 Kasım 2011).
- , “Zenginlik, Yoksulluk ve Özel Mülkiyete Dair II”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LBjtVQ> (02 Ocak 2012).
- , *Akıntıya Karşı Yazılar*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1995.
- , *Akıntıya Karşı Yazılar*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Avrupa Merkezçilik, Resmi İdeoloji Bilim ve Sosyalizm*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Avrupa Merkezçilik, Resmi İdeoloji, Bilim ve Sosyalizm*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2005.
- , *Avrupa Merkezçilik, Resmi İdeoloji, Bilim ve Sosyalizm*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 1999.
- , *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Yayınevi, Ankara, 1995.
- , *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, İmge Yayınevi, Ankara, 1991.
- , *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1986.
- , *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Az gelişmişliğin Sürekliliği*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- , *Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi Yediyüz*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Birlik Yayıncılık, Ankara, 1986.
- , *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Öteki Yayınları, Ankara, 2017.
- , *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Özgür Üniversite Yayınları, 2004.
- , *Borç Krizi Üzerine Bir Deneme*, Yargı Yayınevi, Ankara, 1986.
- , *Çevre Kapitalizmi ve Az gelişmişlik Süreci*, Yaklaşım Yayınları, İzmir, 1976.
- , *Çığırdan Çıkmış Bir Dünya Sosyal Sefaletin, Ekolojik Felaketin, Etik Yozlaşmanın Kökeni*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.
- , *Çığırdan Çıkmış Bir Dünya*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Çığırdan Çıkmış Bir Dünya*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Çöküş - Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme*, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- , *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Birlik Yayıncılık, Ankara, 1986.
- , *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.

- , *Devletçilikten 24 Ocak Kararlarına: Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Özgür Üniversite Yayınları, 2004.
- , *Gençlerle Baş Başa: İklim Krizi ve Ekolojik Yıkım*, Yordam Kitap, İstanbul, 2020.
- , *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Çöküşü*, İmge Yayınevi, Ankara, 1992.
- , *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, İmge Yayınevi, Ankara, 1994.
- , *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Öteki Yayınları, Ankara, 2017.
- , *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2011.
- , *Küresel Kapitalizmi Meşrulaştıran Söylemler*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- , *Küreselleşmenin Karanlık Bilançosu*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Küreselleşmenin Karanlık Bilançosu*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2000.
- , *Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.
- , *Paradigmanın İflası Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Paradigmanın İflası, Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2001.
- , *Paradigmanın İflası: Resmi İdeolojinin Eleştirisine Giriş: Batılılaşma, Çağdaşlaşma, Kalkınma*, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.
- , *Reel Atatürkçülük*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.
- , *Resmi Tarih Araştırmaları 3 İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.
- , *Samir Amin Anlatıyor Ezilen Halkların Sömürülen Sınıfların Organik Aydını*, Yordam Kitap, İstanbul, 2019.
- , *Savunma - Fikret Başkaya: "Başlangıçta Hiçbir Şey Bilmiyordunuz, İnancımı; Sonra Şüphelendiniz. Şimdi Her Şeyi Biliyorsunuz Ama Hâlâ Susuyorsunuz... - Jean Paul Sartre"*, Özgür Üniversite, web adresi: <https://bit.ly/3bJhPfA> (22 Kasım 2019).
- , *Seçilmiş Yazılar 1*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Seçilmiş Yazılar 2, Şeylerin Gerçeğini Söyleyebilmek!*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009.
- , *Seçilmiş Yazılar*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Sosyalist Mücadele Etiği*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2001.
- , *Sosyalizmin Geleceği*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2004.
- , *Sömürgecilik Emperyalizm Küreselleşme*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2003.
- , *Sömürgecilik, Emperyalizm, Küreselleşme*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1996.
- , *Şeylerin Gerçeğini Söyleyebilmek / Seçilmiş Yazılar 2*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Türkiye Ekonomisinde İki Bunalım Dönemi*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Yalan*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Yalan*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2012.
- , *Yediyüz, Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 1999.
- , *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*, Öteki Yayınları, Ankara, 2017.
- , *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2011.
- , *Yeni Paradigmayı Oluşturmak*, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.
- , *Yenilgi Tuzağı*, Öteki Yayınları, Ankara, 2015.
- , *Yenilgi Tuzağı*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009.
- , *Yenilgi Tuzağı*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2001.

- Başkaya, Fikret ve Çetinoglu, Sait (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 3 - İttihatçılıktan Kemalizm'e*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.
- Başkaya, Fikret, Demirer, Temel ve Özbudun, Sibel, *Dünyanın Balkonundaki İsyancılar, Zapatistalar*, "YDD", *Enternasyonalizm*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1996.
- Başkaya, Fikret ve Çetinoglu, Sait (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 8 - Türkiye'de "Azınlıklar"*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2009.
- Başkaya, Fikret ve diğerleri, "Sosyalist Mücadele Etiği", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 22 Ağustos 2002, s. 21.
- Başkaya, Fikret ve Ersoy, Tolga (ed.), *Resmi İdeoloji Sözlüğü*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2007.
- Başkaya, Fikret ve Kaynar, Mete Kaan (ed.), *Resmi Tarih Tartışmaları 5 - Nutuk*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- Başkaya, Fikret ve Leventoglu, Ömer, *Rant ve Savaş Kışkacında Türkiye Ekonomisi*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1999.
- Başkaya, Fikret ve Örddek, Aydın (ed.), *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü: Eleştirel Bir Giriş*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- , "Ekonomik Kurumlar & Kavramlar Sözlüğü", *Cumhuriyet Bilim ve Teknoloji, Cumhuriyet*, 28 Kasım 2008, s. 2.
- , *Ekonomik Kurumlar ve Kavramlar Sözlüğü Eleştirel Bir Giriş*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2008.
- Başkaya, Fikret, Pınar, Babür ve Ulutaş, Recai (ed.), *Ortadoğu Yalancı Bahar*, Nitelik Kitap, Ankara, 2012.
- Başkaya, Fikret ve Zileli, Gün, *Devrimi Yeniden Düşünmek I*, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2010.
- Bayram, Mehmet, "An Interview with Dr. Fikret Başkaya On His Previous Article On 'Imperialism'", *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3dWP5RX> (18 Ocak 2006).
- , "Emperyalizm Üzerine", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZgAcpv> (2006).
- Beaud, Michel, "Kapitalizmin Tarihi - 1", çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap, Cumhuriyet*, 15 Ekim 2015, s. 21.
- , "Kapitalizmin Tarihi - 2", çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap, Cumhuriyet*, 30 Nisan 2015, s. 17.
- , "Kapitalizmin Tarihi - 2", çev. Fikret Başkaya, *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 10 Temmuz 2003, s. 20.
- , *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, çev. Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- , *Kapitalizmin Tarihi*, çev. Fikret Başkaya, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- Behramoglu, Ataol, "Parlamento, Aydınlar, Terör ve Demokrasi Üzerine", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1995, s. 4.
- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "Atatürk'ü Tanrılaştırma Temayülü", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/3fY4Mdu> (6 Aralık 2012).
- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "Cumhuriyet ve "Büyük Devlet", Kompleksleri", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/2WG0IN4> (28 Haziran 2012).
- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "Emperyalist Batı Neden M. Kemal Atatürk'ü Övüyor?", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/2yUOUYQ> (18 Mayıs 2012).
- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "Fikret Başkaya'nın Kemalist İdeolojinin Yasakçılığı Hakkındaki Yorumu", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/2Lz9K2r> (15 Haziran 2012).
- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "Hangi Diktatör Halife ve Padişah Olabileceksen Cumhuriyeti Kurar Diyenlere Cevap", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/3blbEZc> (14 Ağustos 2013).

- Belgelerle Gerçek Tarih (Haber), "M. Kemal'in Putlaştırılması ile İlgili Doç. Dr. Fikret Başkaya'nın Mükemmel Yorumu", *Belgelerle Gerçek Tarih*, web adresi: <https://bit.ly/3650QDa> (12 Haziran 2012).
- Bello, Walden. *Karanlık Zafer*, çev. Fikret Başkaya, İmge Yayınevi, Ankara, 1998.
- Berk, Cihan. "ABD'deki Olaylar Devam Edecek", *BirGün*, 13 Temmuz 2016.
- Berthelot, Jacques. "Dünya Ticaret Örgütü: Güney Ülkelerine Karşı Başlıca Tuzaklar", çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 28, Ekim-Aralık 2004, Küreselleşme Çağında Tarih Sorunu sayısı s. 26-41.
- Bianet (Haber), "Küreselleşme'de Bilim ve Sanat Tartışılacak", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2TcFm1U> (22 Ekim 2013).
- Bianet (Haber), "19 Yıl Geçti Bir Şey Değişmedi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2y8kLVi> (2 Haziran 2003).
- Bianet (Haber), "61 İsimden Yetkililere ve Açlık Grevindekilere Çağrı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3g6lisa> (20 Nisan 2019).
- Bianet (Haber), "AİHM Başkaya Dosyasında Karar Verecek", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dKHt58> (2 Ekim 2006).
- Bianet (Haber), "Akıntıya Karşı Dava", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cElkmt> (2 Mayıs 2003).
- Bianet (Haber), "Ankara'da 1 Mayıs Keyfi Yok, Çünkü Dert Çok!", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Lwydpc> (2 Mayıs 2006).
- Bianet (Haber), "Aydınlar Sivil İtaatsizlikle Suç İşledi!", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cQR4Yd> (28 Mart 2006).
- Bianet (Haber), "Aydınlar, Sosyolog Beşikçi'yi Tehdit Eden HPG'yi Kınadı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2WDTPGs> (3 Şubat 2009).
- Bianet (Haber), "Aydınlardan Fikret Başkaya'ya Destek", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Tf6zRJ> (18 Kasım 2019).
- Bianet (Haber), "Basın Konseyi: Bir Gazeteci Cezaevinde", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Td2KN8> (29 Mart 2002).
- Bianet (Haber), "Başka Kıtada Kalmak, Dağda Yürümek İstirdim", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2X1gueV> (8 Eylül 2004).
- Bianet (Haber), "Başkaya Beraat Etti, Zarakolu Davası Uzadı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cKU5Jy> (2 Mart 2005).
- Bianet (Haber), "Başkaya Davasına 15 Ay Sonra Görevsizlik", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2WDJ5xp> (9 Eylül 2004).
- Bianet (Haber), "Başkaya Erteleme Hakkını Arayacak", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cHR50c> 17 (Şubat 2001).
- Bianet (Haber), "Başkaya ile Dayanışma Hattı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dWT5lp> (2 Temmuz 2001).
- Bianet (Haber), "Başkaya: 159. Madde TCK'ndan Çıkarılsın", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Lxq8Aw> (8 Eylül 2004).
- Bianet (Haber), "Başkaya: 23 Nisan Ne Ulusal Egemenlik Ne de Çocuk Bayramı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Tec5UF> (23 Nisan 2008).
- Bianet (Haber), "Başkaya: AB Türkiye'ye İrkçi Yaklaşıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3g6khQS> (20 Aralık 2004).
- Bianet (Haber), "Başkaya: Devletin Manevi Şahsiyeti Olmaz", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3bBR9x9> (12 Eylül 2003).
- Bianet (Haber), "Başkaya: Hukukçular Tetikçilik Yapıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Zagg7V> (13 Mayıs 2003).

- Bianet (Haber), "Başkaya'nın Tahkir Davası Bilirkişi Bekliyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fQDg1H> (18 Şubat 2004).
- Bianet (Haber), "Başkaya'nın Tahkir Davası Bilirkişiye Gitti", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Z9nlXp> (6 Kasım 2003).
- Bianet (Haber), "Başkaya'nın Yeniden Yargılanmasına Başlandı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3bF0dBJ> (10 Mayıs 2002).
- Bianet (Haber), "Başkaya'ya Destek İçin Duruşmaya", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cD2pe4> (8 Mayıs 2002).
- Bianet (Haber), "Başkaya'ya Üç Yıl Hapis İsteniyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/36d59MT> (9 Haziran 2004).
- Bianet (Haber), "Bugün Hapisteki Yazarlar Günü", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3bF9pWo> (15 Kasım 2001).
- Bianet (Haber), "Dayanan ve Başkaya'ya Hellman/Hammett Ödülü", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2X5RtPA> (24 Temmuz 2002).
- Bianet (Haber), "Doç. Başkaya'ya Hapis Cezası", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3g6k402> (13 Şubat 2001).
- Bianet (Haber), "Dostları Zarakolu ile Dayanışma'da", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3bE12dV> (26 Şubat 2012).
- Bianet (Haber), "Dünyanın Gözü Gazetecilerin Davasında", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fVWdjt> (25 Şubat 2005).
- Bianet (Haber), "F Tipi Cezaevlerinin Koşullarını Düzeltin", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fV10BN> (4 Aralık 2006).
- Bianet (Haber), "Fırat'ta Yaşam Gazetesi'ne Toplatma Alım'de", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cA6zn0> (16 Haziran 2008).
- Bianet (Haber), "Fırat'ta Yaşam'a Newroz Toplatması", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dQdNUa> (23 Mart 2001).
- Bianet (Haber), "Fırat'ta Yaşam'a W Toplatması", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fVEBnH> (20 Mart 2001).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", web adresi: <http://bianet.org/bianet/ifade-ozgurlugu/216179-fikret-baskaya-beraat-etti> (22 Kasım 2019).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya İçin 5 Kıt 19 Ülkeden Destek", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cEacIP> (15 Kasım 2019).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya İddianamesinden: Düşünmek Biyolojik, Yayılması Yasaklanabilir", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2y8EhRA> (26 Şubat 2019).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya Yargılandı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2TfPiYN> (3 Haziran 2003).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya Yine Cezaevinde", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dRXCWl> (22 Haziran 2001).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya, Adını Yazmadığı Örgütün Propagandasını Yapmakla Suçlanıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3653MQc> (21 Mart 2019).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya, Neden Hala Hapiste?", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/364mfMY> (29 Mart 2002).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya'nın 7,5 Yıla Kadar Hapsi İstendi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Z6ep3Y> (10 Eylül 2019).
- Bianet (Haber), "Fikret Başkaya'ya 'Örgüt Propagandası', Davası", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2LG1GNf> (25 Şubat 2019).

- Bianet (Haber), "Gazeteci Başkaya Tahliye Edildi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/363W6hk> (27 Haziran 2002).
- Bianet (Haber), "Gazeteci Başkaya'ya Uluslararası PEN Desteği", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2WDT28s> (15 Şubat 2005).
- Bianet (Haber), "Gözüne Alınan Doç. Dr. Fikret Başkaya Serbest", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2AsDJXt> (27 Kasım 2017).
- Bianet (Haber), "İçinden Apo Geçen Apolitizasyon", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fUrlud> (18 Temmuz 2001).
- Bianet (Haber), "İki Gazeteci Hapis İçin Gün Sayıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2AtuF4C> (7 Haziran 2001).
- Bianet (Haber), "İkisi de Gazeteci Ama...", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Zcyt4v> (6 Nisan 2002).
- Bianet (Haber), "İsmail Beşikçi Sempozyumu", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2ZbBhPm> (16 Eylül 2011).
- Bianet (Haber), "Kapitalizm İnsanı da Metalaştırır", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Avq6H2> (31 Temmuz 2003).
- Bianet (Haber), "Muhturaya Karşı 500 İmzalı Bildiri", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Zd0rxc> (14 Mayıs 2007).
- Bianet (Haber), "Özgür Üniversite Bahar Dönemi "Kapitalizmden Çıkmak", ile Başladı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2X2a2V0> (27 Mart 2011).
- Bianet (Haber), "Özgür Üniversite Yönetimine İzmir'den Tepki", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fVWKBZ> (20 Mayıs 2002).
- Bianet (Haber), "Özgür Üniversite'de Yeni Dönem Başlıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2z5q34j> (19 Ekim 2010).
- Bianet (Haber), "PEN: Terör Bahanesiyle İfade Kısıtlanıyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2zm9XfU> (3 Mayıs 2004).
- Bianet (Haber), "Reformlar Yapıldı, Ayıp Bitmedi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dKH02S> (30 Nisan 2002).
- Bianet (Haber), "Savcı, Başkaya İçin 159'dan Ceza İstedi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Ly4And> (30 Aralık 2004).
- Bianet (Haber), "Sempozyumdan "Soykırımla Yüzleşme", Talebi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2LBSdGY> (26 Nisan 2010).
- Bianet (Haber), "Telgrafla Bakan Çiçek'e TCK Uyarısı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3cI0dCi> (15 Eylül 2004).
- Bianet (Haber), "Tepemizde Bir Bulut Dolaşüyor...", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2z6KjCF> (6 Haziran 2003).
- Bianet (Haber), "Toplumu Apolitize Etmenin Aracı", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3fUVRtt> (12 Mart 2001).
- Bianet (Haber), "Türkiye Tarih, Başkaya Adalet Bekliyor", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/3dQ3WxC> (26 Ağustos 2004).
- Bianet (Haber), "Türkiye, Yazar Başkaya'ya Tazminat Ödeyecek", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2X0LdZq> (3 Ekim 2006).
- Bianet (Haber), "Ulusal Çıkar Adına Saldırıya Ortak Olmayın", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2Zcl4ty> (18 Şubat 2003).
- Bianet (Haber), "Yeni Bir Günlük Gazete Yayına Başladı: Yeni Yaşam", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2zPub8z> (25 Mayıs 2018).

- Bianet (Haber), "Zorunlu Görev Değişimi", *Bianet*, web adresi: <https://bit.ly/2ya9I3x> (12 Mayıs 2001).
- Birgün (Haber), "Grev Yasağına Karşı Metal İşçisinin Yanındayız!", *BirGün*, 21 Ocak 2017.
- Birgün (Haber), "15 Milyonun Sorunu Bu Mecliste", *BirGün*, 10 Şubat 2008.
- Birgün (Haber), "21. Yüzyılda Kurucu Fikirler: Tek Adam Düzenine Alternatif Arayışlar", *BirGün*, 6 Mayıs 2018.
- Birgün (Haber), "22 Kasım'da Hakim Karşısına Çıkacak Olan Fikret Başkaya'ya 5 Kıtadan Destek", *BirGün*, 16 Kasım 2019.
- Birgün (Haber), "610 Akademisyenden Yeni "Fikir ve İfade Özgürlüğü", Bildirisi", *BirGün*, 18 Ocak 2016.
- Birgün (Haber), "Ankara Düşünceye Özgürlük Girişimi: Erdoğan Felakete Götürüyor", 29 Şubat 2016.
- Birgün (Haber), "Ankaralılar Kitapların Etrafında Toplanıyor", *BirGün*, 20 Aralık 2019.
- Birgün (Haber), "Askeri Yargıda İlk Mahkûmiyet", *BirGün*, 27 Şubat 2009.
- Birgün (Haber), "Aydın ve Akademisyenlerden Grev Yasağına Tepki: İşçinin Yanındayız!", *BirGün*, 22 Ocak 2017.
- Birgün (Haber), "Aydınlar Türkiye'de Liberalizme Karşı Direnişin Neden Güçlenmediğini Tartışacak", *BirGün*, 4 Eylül 2009.
- Birgün (Haber), "Aydınlar: Bizler de Grevin Gözcüsü Olacağız!", *BirGün*, 29 Ocak 2018.
- Birgün (Haber), "Aydınlardan Bildiri: 'Cumhurbaşkanı'na Hakaret' Suçu Kaldırılsın", *BirGün*, 20 Nisan 2016.
- Birgün (Haber), "Baransu İçin Kampanya: Kimler İmzaladı?", *BirGün*, 22 Haziran 2016.
- Birgün (Haber), "Başak Demirtaş: Erdoğan Seçmenlerine Ölmeyi ve Öldürmeyi Vadedebilir Mi?", *BirGün*, 26 Haziran 2018.
- Birgün (Haber), "Başka Türlü Bir Şey Bizim İstedikimiz", *BirGün*, 4 Haziran 2016.
- Birgün (Haber), "Birdal: Sol Muhafızlara Karşı Yıldırma Politikası İzleniyor", *BirGün*, 19 Şubat 2010.
- Birgün (Haber), "Bu Düzendeki Doğanın Da İnsanlığın Da Geleceği Yok", *BirGün*, 27 Eylül 2018.
- Birgün (Haber), "Bu Hükümet Sorunu Çözemez", *BirGün*, 21 Ağustos 2009.
- Birgün (Haber), "Burhan Sönmez Yeni Romanı 'Labirent' ile TAKSAV'da", *BirGün*, 28 Kasım 2018.
- Birgün (Haber), "Burjuva Devlete Dair Retorik ve Realite", *Pazar, BirGün*, 23 Eylül 2018.
- Birgün (Haber), "CHP'li Çakırözer Şubat Ayı Basın Özgürlüğü Raporunu Açıkladı", *BirGün*, 4 Mart 2019.
- Birgün (Haber), "Cumhuriyet Duruşması Öncesi 365 Aydın, Yazar ve Sanatçıdan Ortak İmza", *BirGün*, 29 Ekim 2017.
- Birgün (Haber), "Dayanışma Ruhuyla Yola Çıkan Festival", *BirGün*, 21 Kasım 2018.
- Birgün (Haber), "Demirer'i 20 Avukat Savundu", *BirGün*, 7 Mart 2008.
- Birgün (Haber), "Diyarbakır 6. Kitap Fuarı Etkinlik Programı Açıklandı", *BirGün*, 17 Eylül 2018.
- Birgün (Haber), "Diyarbakır Cezaevi Müze Olsun", *BirGün*, 25 Eylül 2009.
- Birgün (Haber), "Diyarbakır Kitap Fuarı Kapılarını Kitapseverler İçin Açtı", *BirGün*, 26 Eylül 2018.
- Birgün (Haber), "Doğu Guta Maskeleri Düşürdü, İslamcılar ABD'nin Yanında Saf Tuttu: Siyasal İslamcılardan Antiemperyalizm Çıkmaz", *BirGün*, 11 Nisan 2018.
- Birgün (Haber), "Ece Zereycan'ın Konuştu Birgün Ankara Temsilcisi Yaşar Aydın", *BirGün*, 27 Kasım 2017.

- Birgün (Haber), "Fikret Başkaya: Doğruyu Söylemeye Devam Edeceğiz", *BirGün*, 18 Kasım 2019.
- Birgün (Haber), "Fikret Başkaya'nın 1 Yıldan 5 Yıla Kadar Hapsi İstendi", *BirGün*, 10 Eylül 2019.
- Birgün (Haber), "Fikret Başkaya'ya Beraat", *BirGün*, 22 Kasım 2019.
- Birgün (Haber), "Halkevleri AKP Karşıtı Mitinge Çağırıyor", *BirGün*, 2 Kasım 2008.
- Birgün (Haber), "Halkevleri'nin Büyük Mitingi Yarı", *BirGün*, 1 Kasım 2008.
- Birgün (Haber), "Hasta Tutsaklar İçin Duyarlılık Çağrısı", *BirGün*, 7 Temmuz 2015.
- Birgün (Haber), "HDP Sözcüsü Bilgen: Cizre'ye Giden Heyetimize Kandil'in Yolunu Göstermeleri Son Derece Manidar", *BirGün*, 11 Eylül 2015.
- Birgün (Haber), "Her Kürtçe Kelime İçin 22 Gün Hapis Cezası Verildi", *BirGün*, 28 Ocak 2010.
- Birgün (Haber), "Kitabını Al Doğaya Kaç", *BirGün*, 4 Haziran 2019.
- Birgün (Haber), "Mesele Kitap Dergisinin Nisan Sayısı Çıktı: Akademi Biat Etmez!", 31 Mart 2016.
- Birgün (Haber), "Metal İşçisi Direniyor", *BirGün*, 30 Ocak 2018.
- Birgün (Haber), "Muzafer İlhan Erdost, Son Yolculuğuna Dizelerindeki Gibi Uğurlandı", *BirGün*, 26 Şubat 2020.
- Birgün (Haber), "Özgür Üniversite Kurucusu Fikret Başkaya İçin Kampanya", *BirGün*, 13 Kasım 2019.
- Birgün (Haber), "Özgür Üniversite'de Güz Dönemi Başlıyor", *BirGün*, 16 Ekim 2019.
- Birgün (Haber), "Özgür Üniversite'de Güz Dönemi Başlıyor", *BirGün*, 17 Ekim 2013, s. 3.
- Birgün (Haber), "Özgür Üniversite'de Yeni Dönem", *BirGün*, 18 Mart 2018.
- Birgün (Haber), "Özgür Üniversite'den Fikret Başkaya İçin Dayanışma Çağrısı", *BirGün*, 26 Şubat 2019.
- Birgün (Haber), "Redaksiyon'un 21. Yüzyılda Kurucu Fikirler Sempozyumu 5-6 Mayıs'ta", *BirGün*, 3 Mayıs 2018.
- Birgün (Haber), "Referandumun AKP'cesi...", *BirGün*, 26 Mart 2017.
- Birgün (Haber), "Rektörlükten Bilim İnsanlarına Sansür", *BirGün*, 18 Aralık 2015.
- Birgün (Haber), "Seçim Kararı, 'Çöküşün' İtirafıdır", *BirGün*, 22 Nisan 2018.
- Birgün (Haber), "Serbest Bırakılan Yazar Başkaya Sordu: Bir Yazıdan Terör Örgütü Üyeliği Çıkar Mı?", *BirGün*, 27 Kasım 2017.
- Birgün (Haber), "Solda Birlikte Mücadele Umudu Yeşeriyor", *BirGün*, 31 Ağustos 2014.
- Birgün (Haber), "Solda Birlikte Mücadele Umudu", *BirGün*, 1 Eylül 2014.
- Birgün (Haber), "Tarihi Garda Kitap Günleri", *BirGün*, 1 Haziran 2016.
- Birgün (Haber), "Vedat Türkali Şişli'de Anılacak", *BirGün*, 12 Ekim 2016.
- Birgün (Haber), "Yeniden Yeni Osmanlıcılık", *BirGün*, 26 Aralık 2018.
- Birgün (Haber), "Yordam Kitap 2018'de 40 Yeni Kitabı Okurlarla Buluşturacak", *BirGün*, 29 Aralık 2017.
- Boniface, Pascal, "Spor Savaştır: Olimpiyatların Jeopolitigi", çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 25, Ocak-Mart 2004, Olimpiyat Oyunları Kimin Oyunu sayısı, s. 74-80.
- Boratav, Korkut, "Kapitalizmin Sonu: Nasıl?", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/36cbg5h> (25 Ağustos 2017).
- , "Marksizm ve Sınıflar", *BirGün*, 7 Aralık 2014.
- , "Samir Amin", *Sol*, <https://bit.ly/3cm8g0j>, 18 Temmuz 2018.
- Boztaş, Serhat, "Suç Delili Haki Renk Parka!", *BirGün*, 1 Şubat 2011.
- Bursalı, Orhan, "Özgürlük İsteği", *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, 26 Mart 1994, s. 3.

- , “Üniversite, Neredesin?”, *Cumhuriyet Bilim ve Teknik*, 27 Ocak 1994, s. 3.
- Can, Mehmet, “1 Mayıs’ı Neden Kutlamalıyız?”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2ZfuWCv> (29 Nisan 2020).
- Cangızbay, Kadir, “Sivil Anayasa’ İşportacıları”, *BirGün*, 9 Nisan 2011.
- , “Kahrolsun Terör”, *BirGün*, 13 Ekim 2010.
- Cebenoyan, Cüneyt, “Gerçek Sol, ‘Seçenek’ Olabilecek mi?”, *BirGün*, 18 Mayıs 2007.
- Celal, Metin, “Haydarpaşa’da Tren Yerine Kitapla Buluşmak”, *Cumhuriyet*, 01 Haziran 2016, s. 13.
- , “Yayınlama Özgürlüğü Mücadelesinin 20 Yılı”, *Cumhuriyet*, 04 Haziran 2014, s. 15.
- Ceylan, Metin, “Düşünceye En Büyük Engel 12 Eylül Hukuku”, *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1994, s. 14.
- Cihaner, İlhan. “23 Haziran’a Giriş”, *BirGün*, 10 Mayıs 2019.
- CNN Türk (Haber), “Alternatif Ekonomik Model İstanbul’da Tartışılacak”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2LFHZW2> (15 Nisan 2014).
- CNN Türk (Haber), “İstanbul Özgür Üniversite Güz Dönemi başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2ZgjXnS> (20 Ekim 2015).
- CNN Türk(Haber), “İstanbul Özgür Üniversite’de bahar dönemi”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2zSttY9> (24 Mart 2016).
- CNN Türk (Haber), “Nasıl Üretmeli, Nasıl Tüketmeli, Nasıl Yaşamalı?”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/3bIwILS> (25 Nisan 2016).
- CNN Türk (Haber), “Özgür Üniversite seminerleri başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2zdChYG> (13 Mart 2017).
- CNN Türk (Haber), “Özgür Üniversite’de 2017 Güz Dönemi Başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/36dDcoo> (16 Ekim 2017).
- CNN Türk (Haber), “Özgür Üniversite’de Bahar Dönemi Başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2yeO48R> (12 Mart 2018).
- CNN Türk (Haber), “Özgür Üniversite’de Güz Dönemi Başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2Tj3DDK> (17 Ekim 2018).
- CNN Türk (Haber), “Özgür Üniversite’de Güz Dönemi Fikret Başkaya Semineriyle Başlıyor”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/36cipkR> (13 Ekim 2016).
- CNN Türk (Haber), “Rektörlük, Fikret Başkaya ve Nejla Kurul’u Hacettepe Üniversitesi’ne Sokmadı”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/3bKgJQX> (18 Aralık 2014).
- CNN Türk (Haber), “Son dakika... Akademisyen Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/3bG7y3X> (27 Kasım 2017).
- CNN Türk (Haber), “Sosyalizmin Alfabetesi’nden Moskova Önlerinde’ye, Paradigmanın İflası’ndan Çöküş’e...”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/2Zi3fjm> (6 Nisan 2018).
- CNN Türk(Haber), “Teknoloji Artık Bir Yok Etme Aracı”, *CNN Türk*, web adresi: <https://bit.ly/36igprl> (5 Mayıs 2016).
- Cumhuriyet (Haber), “102 Düşünce Suçlusu Cezaevinde”, *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), “106 Düşünce Suçlusu Cezaevinde”, *Cumhuriyet*, 04 Eylül 1994, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), “14. İstanbul Kitap Fuarı”, *Cumhuriyet Kitap*, *Cumhuriyet*, 02 Kasım 1995, s. 29.
- Cumhuriyet (Haber), “200 Aydından Bildiri: Kobani’ye sahip çıkın”, *Cumhuriyet*, 28 Eylül 2014, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), “365 Güne 365 İmza”, *Cumhuriyet*, 30 Ekim 2017, s. 10.
- Cumhuriyet (Haber), “8. Madde anayasaya aykırı”, *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1995, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), “Abdullah Öcalan’a tutuklama”, *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1999, s. 19.

- Cumhuriyet (Haber), "Acil Çağrı!", *Cumhuriyet*, 27 Mayıs 2015, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Açılımdan Umutsuzlar", *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 2009, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Akıntıya Karşı Yazılar", *Cumhuriyet* Kitap Eki, *Cumhuriyet*, 08 Mayıs 2003, s. 22.
- Cumhuriyet (Haber), "AKP'ye Karşı CHP-HDP-BHH Bloku İçin İmza Kampanyası: Blok Türkiye'nin SYRİZA'sıdır", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 2015, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydın, Sanatçı ve Yazarlar Yeni Bir Bildiri İmzaladı: Devlet zulmedemez PKK teröre kayamaz", *Cumhuriyet*, 17 Ocak 2016, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlar Barış İçin Yürüdü", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1996, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlar da Aklamıyor", *Cumhuriyet*, 1 Kasım 2008, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlardan Açlık Grevi", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 2000, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlardan Bir Bildiri Daha", *Cumhuriyet*, 19 Şubat 2016, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlardan Çağrı: OHAL Hukuku Bile Yok", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 2015, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınlardan İhtar", *Cumhuriyet*, 22 Haziran 2016, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Aydınları Düşündüren Yasalar", *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1996, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Ayşe Bilgi Al, Ali Bilgiyi Tartış", *Cumhuriyet* Pazar Eki, *Cumhuriyet*, 3 Haziran 2001, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Basına ve Kamuoyuna Çağrı", *Cumhuriyet*, 4 Şubat 2001, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Başka Bir Uygarlığa Doğru...", *Cumhuriyet* Kitap Eki, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 2016, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya Beraat Etti", *Cumhuriyet*, 3 Mart 2005, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya Beraat Etti", *Cumhuriyet*, 19 Mart 2005, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya Bölücülük Davasında Beraat Etti", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 2003, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya bugün tahliye ediliyor", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1995, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya Davasında Görevsizlik", *Cumhuriyet*, 10 Eylül 2004, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya İçin Özgürlük Çağrısı", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1994, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya ve Gerger'e Ziyaret", *Cumhuriyet*, 20 Mayıs 1995, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya Yine Cezaevinde", *Cumhuriyet*, 29 Haziran 2001, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya'ya Bir Garip Gözaltı", *Cumhuriyet*, 28 Kasım 2017, s. 13.
- Cumhuriyet (Haber), "Başkaya'ya Hapis İstemi", *Cumhuriyet*, 10 Haziran 2004, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "BİBA Vakfı Gerçekleşiyor", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1996, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "Bilim Kongresi", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1994, s. 18.
- Cumhuriyet (Haber), "Birdal'dan Destek", *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1997, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Bulmaca", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 2019, s. 13.
- Cumhuriyet (Haber), "Camiler Akşamları Suriyelilere Açılsın", *Cumhuriyet*, 05 Nisan 2015, s. 15.
- Cumhuriyet (Haber), "Çağrı: Oylar HADEP'e", *Cumhuriyet*, 22 Aralık 1995, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "Çağrı", *Cumhuriyet*, 07 Kasım 2008, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "ÇGD Yılın Gazetecilerini Seçti", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Çok Yönlü İflas Üzerine", *Cumhuriyet* Bilim ve Teknik, 26 Şubat 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Çözüm Örgütlü Katılım", *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1994, s. 15.
- Cumhuriyet (Haber), "Dar Boğazın Temelindeki...", *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1977, s. 2.

- Cumhuriyet (Haber), "Darbe Mi Yapacaklardı?", *Cumhuriyet*, 30 Haziran 2015, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Demokrasi ve Bağımsızlık İstemek Suç Değildir Olamaz...", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2007, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Diyarbakır'da Kitap Şöleni", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 2018, s. 14.
- Cumhuriyet (Haber), "Doç. Dr. BAŞKAYA Cezaevinde", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1994, s. 20.
- Cumhuriyet (Haber), "Doç. Dr. Başkaya Tahliye Oldu", *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1995, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Doç. Dr. Fikret BAŞKAYA İçin İstenilen Af Reddedildi", *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1994, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Doç. Fikret Başkaya'nın 20 Ay Hapis ve 41 Milyon Lira Para Cezasını Yargıtay Onayladı. 'Terörist' Kitabın Yazarı Hapse Mahkum Oldu.", *Cumhuriyet (Haber)*, 27 Aralık 1993, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Doğa Yasası Akıl Yasasıdır", *Cumhuriyet*, 27 Ağustos 2007, s. 9.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce De Özgür Değil Düşünenler De", *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce Özgürlüğü Ödülleri Verildi.", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 2003, s. 8.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce Özgürlüğü Sorunu Büyüyor", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1994, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce Suç Olamaz", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1994, s. 2.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce Suçu Türkiye'nin Ayıbı", *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1994, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünce Suçu, Basın Affını Bekliyor", *Cumhuriyet*, 4 Haziran 1994, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşüncede Özgürlüğe 4 Seçenek", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1994, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşüncelerimizi Söyler, Cezamızı Çekeriz", *Cumhuriyet*, 07 Şubat 1994, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünceye Bir Dava Daha", *Cumhuriyet*, 25 Eylül 1996, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünceye Ceza, Bugün Yargıtay'da", *Cumhuriyet*, 14 Aralık 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünceye İnadına Dava", *Cumhuriyet*, 4 Haziran 2003, s. 1-4.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünceye Özgürlük Kitabı Tanıtıldı", *Cumhuriyet*, 10 Mart 1995, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Düşünceye Özgürlük Suçluları DGM'de", *Cumhuriyet*, 16 Şubat 1998, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Eğitim-Sen: YÖK Kaldırılsın", *Cumhuriyet*, 5 Kasım 2000, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Ekmekçi Alkışlarla Uğurlandı", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1997, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Erdoğan Felakete Götürüyor", *Cumhuriyet*, 1 Mart 2016, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Festival Desteksiz Açılıyor", *Cumhuriyet*, 16 Kasım 2013, s. 16.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", *Cumhuriyet*, 23 Kasım 2019, s. 8.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", web adresi: <http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/1703639/fikret-baskaya-beraat-etti.html> (23 Kasım 2019).
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya Hakkında Dava", *Cumhuriyet*, 28 Nisan 2003, s. 8.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret BAŞKAYA Tahliye Ediliyor", *Cumhuriyet*, 24 Haziran 2002, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya Yargılanıyor", *Cumhuriyet*, 22 Mart 2019, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya Yine Kitap Yazdı: Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü", *Cumhuriyet Kitap Eki*, 7 Nisan 1994, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya: Devrim Bizi Çağırıyor", *Cumhuriyet Kitap Eki*, *Cumhuriyet*, 12 Mayıs 2016, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Fikret Başkaya: Türkiye'de Yaşanan, Din Soslu Faşizm", *Cumhuriyet Pazar Eki*, *Cumhuriyet*, 25 Ocak 2015, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Gazeteci Hrant Dink'e Destek", *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 2006, s. 5.

- Cumhuriyet (Haber), "Gündem: Barış ve Yaşam Hakkı", *Cumhuriyet*, 9 Aralık 1995, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Hasta Tutuklular İçin İmza Kampanyası", *Cumhuriyet*, 7 Temmuz 2015, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Hasta Tutuklulara Özgürlük Kampanyasına 300 İmza", *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 2015, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Hayatı Yaratan Çoğunluğun Sesi Günlük Gazete EVRENSEL Çıktı. Okudunuz Mu?", *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1995, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Hellmann-Hammett Ödülü: Yağmurdereli'ye İthaf", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1997, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Hukuk Ayak Bağı Görülüyor", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "İHD Basın Ödülleri", *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "İktisat-Siyaset İlişkisi Tartışmaya Açılıyor", *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1997, s. 9.
- Cumhuriyet (Haber), "İnsan Haklarının Neresindeyiz?", *Pazar Eki, Cumhuriyet*, 1 Ocak 1995, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "İzmir Kitap Fuarı Her Zamanki Yerinde, Kültürpark'ta", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 14 Nisan 2016, s. 26.
- Cumhuriyet (Haber), "İzmir'de Öğrencilere Polis Dayağı", *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Kamuoyuna Çağrımızdır!", *Cumhuriyet*, 27 Nisan 2017, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "KANSU, I., "Okurdan Özür", *Cumhuriyet*, 7 Kasım 2009, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "Kaygılıyız, Uyarıyoruz!", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 2005, s. 10.
- Cumhuriyet (Haber), "Kitaba Dava", *Cumhuriyet*, 17.09.1991, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Kurul ve Başkaya'yı Okula Sokmadılar", *Cumhuriyet*, 19 Aralık 2014, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Lozan'da Kürt Konferansı", 23 Temmuz 1998, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Madımak Çağrısı: Zamanaşımını Tanımıyoruz", *Cumhuriyet*, 27 Haziran 2012, s. 8.
- Cumhuriyet (Haber), "Milletvekillerinden Daha Özgürüz", *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Milyonlar Barış İçin Yürüdü", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 2003, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Muhallif Tüysüz De Disiplin Yolunda", *Cumhuriyet*, 13 Kasım 2004, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Musa Anter ve Basın Şehitleri Ödülleri", *Cumhuriyet*, 27 Temmuz 1994, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Mülkiyeliler Birliği", *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1992, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Okullar Ticarethaneye Dönüştü", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1997, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "On Dile Çevirilen Önemli Yapıt Fikret Başkaya'nın Çevirisiyle Yordam Kitap'ta!", *Cumhuriyet*, 29 Kasım 2015, s. 22.
- Cumhuriyet (Haber), "Oran ve Kabaoglu'na Aydınlardan Destek", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 2004, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Oran: Halkı Aldatıyorlar", *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 2007, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Öcalan Davası Ayrıldı", *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1998, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Öcalan'ın Yargılanması.", *Cumhuriyet*, 3 Mart 1998, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Öğretim Üyelerinden Protesto", *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1990, s. 14.
- Cumhuriyet (Haber), "Öğretim Üyelerinin Eylemi Yaygınlaşıyor", *Cumhuriyet*, 21 Ekim 1994, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Özgür Üniversite Açılıyor", *Cumhuriyet*, 12 Ekim 2002, s. 9.
- Cumhuriyet (Haber), "Özgür Üniversite Kuruldu", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1993, s. 4.

- Cumhuriyet (Haber), "Özgür Üniversite: İkinci Dönem İçin Kayıtlar Sürüyor", *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1996, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Özgür Üniversitesi Onuncu Yıla Şenlikli Kutlama", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 2003, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Paradigmanın İflası", *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1998, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "Parasız Eğitim İstemek Terör Suçu Değil Temel İnsan Hakkıdır...", *Cumhuriyet*, 22 Haziran 2011, s. 10.
- Cumhuriyet (Haber), "Peşin Fiyatına Taksitle 6 Ay Vadeli Kitap Kampanyası", *Cumhuriyet*, 12 Aralık 1991, s. 12.
- Cumhuriyet (Haber), "PKK Lideri Gıyabında Yargılanıyor", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1998, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Sağlar'dan Cezaevi Ziyareti", *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1994, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Samir Amin Yaşamını Yitirdi", *Cumhuriyet*, 14 Ağustos 2018, s. 12.
- Cumhuriyet (Haber), "Sendikalarda Bürokratik Yozlaşma", *Cumhuriyet*, 17 Kasım 1976, s. 2.
- Cumhuriyet (Haber), "SHP'liler Münir Ceylan'ı Cezaevinde Ziyaret Etti", 27 Temmuz 1994, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Taksav ve Sine-Yol Kolektifi'nce Hazırlandı: Karık Belgeseli Gösterimde", *Cumhuriyet*, 19 Mart 2013, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "TBMM'yi Uyarı İçin Tartışma Forumu", *Cumhuriyet*, 11 Temmuz 1995, s. 6.
- Cumhuriyet (Haber), "TKP'li Öğrenciler İncirlik'e Yürüdü", *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 2005, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Toplumsal Muhalefet Çağrısı", *Cumhuriyet*, 10 Aralık 1996, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Türkiye 110 Milyar Lira Ödeyecek", *Cumhuriyet*, 9 Temmuz 1999, s. 4.
- Cumhuriyet (Haber), "Türkiye Karşısı Lobi Güçlü Çıktı", *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1994, s. 3.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap 16. İzmir Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 14 Nisan 2011, s. 19.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap 17. İzmir Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 24 Nisan 2012, s. 27.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap 19. İstanbul Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 02 Kasım 2000, s. 31.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap 23. İzmir Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 12 Nisan 2018, s. 15.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap Bursa 9. Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 2 Mart 2011, s. 18.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap Büyük İnsanlığın Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 27 Eylül 2018, s. 17.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap Çukurova 2. Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 8 Ocak 2008, s. 11.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap İstanbul 38. Kitap Fuarı", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 31 Ekim 2019, s. 66.
- Cumhuriyet (Haber), "Tüyap Kitap Fuarındayız", *Cumhuriyet Kitap Eki, Cumhuriyet*, 4 Aralık 1993, s. 42.
- Cumhuriyet (Haber), "Demokrasi Kurultayı Başlıyor", *Cumhuriyet*, 25 Aralık 1993, s. 16.
- Cumhuriyet (Haber), "TYS'den Cezaevi Ziyareti", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1995, s. 5.
- Cumhuriyet (Haber), "Uygarlığa Karşı Bir Saldırı", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 2015, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Üniversitede Sessiz Çılgılık", *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1994, s. 7.
- Cumhuriyet (Haber), "Vedat Türkali Şarkılarla Anılacak", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 2016, s. 15.

- Cumhuriyet (Haber), "Vitrindekiler: Avrupa-Merkezcilik, Resmi İdeoloji, Bilim ve Sosyalizm", Cumhuriyet Kitap Eki, *Cumhuriyet*, 29 Temmuz 1999, s. 21.
- Cumhuriyet (Haber), "Ya Hey!..", *Cumhuriyet*, 19 Mart 1994, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Yazar Kemal Sülker Beraat Etti", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1986, s. 9.
- Cumhuriyet (Haber), "YÖK'ü Ata'ya Şikâyet Ettiler", *Cumhuriyet*, 8 Kasım 1994, s. 1.
- Cumhuriyet (Haber), "Saçak Dergisi", *Cumhuriyet*, 12 Nisan 1986, s. 8.
- Cumhuriyet (Haber), "Saçak Dergisi", *Cumhuriyet*, 30 Mart 1986, s. 3.
- Çalışkan, Işıl, "Sol'un Çınarı Uğurlandı", *BirGün*, 27 Şubat 2020.
- Çalışlar, Oral, "Barışı Düşlemek...", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1996, s. 3.
- , "Fikret Başkaya'nın Mektubu", *Cumhuriyet*, 09 Mayıs 2003, s. 4.
- , "Havada Uçuşan 1982 Anayasası", *Cumhuriyet*, 21 Şubat 2001, s. 4.
- , "İflas Eden Anayasal Sistem", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 2001, s. 4.
- Çelik, Özlem Akarsu, "Fikret Başkaya: Paradigma iflas etti", *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2yi8RbC> (6 Ocak 2018).
- , "Paradigma İflas Etti Diyoruz, Ölüm Saatini Soruyorlar", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZjjVoK> (5 Ocak 2018).
- Çerçi, Ayşegül. "III. Ankara Ekolojik Yaşam ve Toplum Günleri Etkinliği ve Gıda Hakkı", *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2TILxB7> (5 Temmuz 2015).
- Çetinkaya, Hikmet, "Anayasa...", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1998, s. 5.
- , "Hülya Öğretmen...", *Cumhuriyet*, 7 Haziran 2003, s. 5.
- , "İçeridekiler, dışarıdakiler...", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1994, s. 4.
- , "Işık Yurtçu...", *Cumhuriyet*, 3 Ocak 1995, s. 5.
- , "Neler Oluyor?", *Cumhuriyet*, 23 Ekim 1994, s. 6.
- , "Onları Tanır mısınız?..", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 2009, s. 5.
- , "Oyun Başlıyor...", *Cumhuriyet*, 6 Mart 1995, s. 5.
- , "Şeyhler Demokrasisi...", *Cumhuriyet*, 21 Nisan 2004, s. 5.
- Çiçek, Nevzat, "Liderlerin Koronavirüs Günleri-1", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/3fVO2U9> (25 Mart 2020).
- Çubukçu, Aydın, "Samir Amin Eleştirisi: Proletaryasız Sosyalist", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2X3BiCo> (20 Ağustos 2018).
- Çulhaoglu, Metin, "Bir Metodoloji Önerisi", web adresi: <https://bit.ly/369sdtD> (8 Haziran 2019).
- Dağıstanlı, Emrah A., "Başkaya: Sorunlar Ertelenebilir Olmaktan Çıktı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zHVjq9> (9 Eylül 2017).
- , "Felaketler ve yıkım geliyorum diyor...", Başkaya ile söyleşi, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/2zPfoLc> (10 Eylül 2017).
- , "Felaketler ve Yıkım Geliyorum Diyor", Kapitalizm ve Ekolojik Kriz Üzerine Söyleşi, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LGc9IF> (5 Eylül 2017).
- Değirmenci, Aslan ve Başkaya, Fikret (ed.), "Kürt Sorununda Yeni Dönem", Vadi Yayınları, Ankara, 2009.
- Değirmenci, Emet, "Ekoloji ve Toplum Bağlamında Kapitalizmin Çöküşü", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2XcZkuT> (7 Eylül 2018).
- , "Yeşil Kapitalizm ve Çıkış", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3dVtjOH> (10 Mart 2016).
- Değirmenci, Serdar, "Fikret Başkaya: Sanayi Kapitalizminin Çöküşünü Engellemek Mümkün Değil", *Gazete Duvar*, Başkaya'yla söyleşi, web adresi: <https://bit.ly/2TfYrk0> (23 Ocak 2017).

- , “Sanayi Kapitalizmi Çökerken!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/36aiSnP> (23 Ocak 2017).
- , “Sanayi Kapitalizmi Çökerken”, *Dünyalılar*, Başkaya ile derin söyleşi, web adresi: <https://bit.ly/2ydOEUE> (9 Mart 2017).
- Değirmencioglu, Serdar M., “Börtü Böcek Hakkı”, *Evrensel*, 22 Aralık 2013.
- , “Havasına Suyuna, Taşına Toprağına”, *Evrensel*, 28 Şubat 2016.
- , “Havasına Suyuna...”, *Evrensel*, 6 Nisan 2013.
- Demirer, Temel, “Bir Aydın(lık) Hali Fikret Başkaya”, *Avrupa Postası*, 10 Mayıs 2014.
- Demirkent, Dinçer. “Türkiye’nin Özgürlük Fotoğrafı”, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2yWdHf3> (21 Kasım 2019).
- Diken (Haber), “Akademisyen ve Yazar Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/365CgCl> (27 Kasım 2017).
- Diken (Haber), “Ankara Düşünceye Özgürlük Girişimi, Hükümete Sordu: LGBTİ’ler De Mi Darbe Yapacaktı?”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/2yd00YI> (29 Haziran 2015).
- Diken (Haber), “Aydınlardan ‘Erdogan Rejimi’ne İhtar’: Bizi Korkuttuğun İçin Asıl Sen Korkacaksın”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/3d5ILfp> (21 Haziran 2016).
- Diken (Haber), “Fikret Başkaya Beraat Etti”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/3bBVvEv> (22 Kasım 2019).
- Diken (Haber), “Fikret Başkaya: Ezilen ve Sömürülenlerin, Yoksulların Medyası Neden Mümkün Olmasın?”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/3cFaz5P> (3 Temmuz 2018).
- Diken (Haber), “Serbest Bırakılan Yazar Başkaya Sordu: Bir Yazıdan Terör Örgütü Üyeliği Çıkar mı?”, *Diken*, web adresi: <https://bit.ly/2Z9uAgL> (28 Kasım 2017).
- Diken, Şeyhmus, “Saıdı Kurdî’nin Romanı, Son Derviş”, *BirGün*, 31 Ocak 2010.
- Dilber, Orhan, “Bir Emperyalist Saldırı Projesi [BOP]”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2zcHq3f> (2006).
- Direnışteyiz (Haber), “Balfour Deklarasyonu’nun 100. Yılı ve Tarihsel Sorumluluklar”, *Konferansına Yoğun İlgı*, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3dJigrM> (12 Aralık 2017).
- Direnışteyiz (Haber), “Ankara’da ‘Aydınlık’ Üzerine Panel”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2y70BLm> (8 Haziran 2019).
- Direnışteyiz (Haber), “Ankara’da ‘100. Yılında Ekim Devriminin Yolunda’, Sempozyumu”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3cEdpYO> (22 Kasım 2017).
- Direnışteyiz (Haber), “Aydın, Yazar ve Siyasetçilerden ‘Fikret Başkaya Yalnız Değildir’, açıklaması, davasına çağrı”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2Au0SM918> (Kasım 2019).
- Direnışteyiz (Haber), “Bakur Belgeseli Yönetmenlerine Verilen Ceza Basın Açıklamasıyla Kınandı”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2y8Dkst> (1 Ağustos 2019).
- Direnışteyiz (Haber), “Başkaya: Kürtler’ Muhatap Alınmadan Sorun Çözülmez”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3bAJj7e> (9 Ağustos 2019).
- Direnışteyiz (Haber), “Ekim Devrimi’nin 100. Yılında; ‘Kapitalizm Çürümüşür, Devrim İnsanlığın Dirilişidir’, Sempozyumu”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3dSdfgq> (15 Kasım 2017).
- Direnışteyiz (Haber), “Fikret Başkaya ‘Asıl Terör Devlet Terörüdür’, Başlıklı Yazısı Nedeniyle Yargılandığı Davada Beraat Etti”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2zNhZ8g> (22 Kasım 2019).
- Direnışteyiz (Haber), “Fikret Başkaya Dostu Samir Amin’i Anlatıyor”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2X6rRLC> (20 Ağustos 2018).
- Direnışteyiz (Haber), “Fikret Başkaya Gözaltına Alındı”, *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3bCTKHd> (27 Kasım 2017).

- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya hâkim karşısında: 'Düşünce bir kez açığa çıkmış ve amacına ulaşmıştır, cezalandırmanız faydasızdır'", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2ZbxDo0> (21 Mart 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya Yargılanamaz...", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2AAxpxh> (18 Mart 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya Yargılandığı Davada Savcı Terör Örgütü Propagandası Süçundan Ceza İstedi, 301'den Suç Duyurusunda Bulunulmasını İstedi.", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3dQ6Xhp> (10 Eylül 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya: Bu Rejimin Esneme Yeteneği Yok", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3dOLAx0> (21 Kasım 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya: Bunların Kürtlerle Sorunu Var", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2y5fyNY> (28 Kasım 2017).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya: Despotik Rejimi Durduracak Potansiyel Var", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2WzTSmB> (17 Temmuz 2018).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya: Kürtler Rüştünü İspatladı, Artık Hiçbir Şey Eskisi Gibi Değil", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3bBXXv0> (21 Ekim 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Başkaya: Siyasal İslam Dalgakıran İşlevini Sürdüremeyecek", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2AAONC7> (30 Ağustos 2017).
- Direnisteyiz (Haber), "Fikret Hoca'ya 'Devlet' Davası", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3bEVpfm> (26 Şubat 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Gözüaltına Alınan Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3fVjO3P> (27 Kasım 2017).
- Direnisteyiz (Haber), "Grup Yorum'un Talepleri, Taleplerimizdir", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3cFZMLv> (11 Mart 2020).
- Direnisteyiz (Haber), "Hamzaoglu ve Çelebi'nin Tutuklu Yargılandığı Davanın İlk Duruşması Devam Ediyor", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2ZgzA38> (19 Temmuz 2018).
- Direnisteyiz (Haber), "Kaldıraç, Ankara'da Panel Düzenlendi "Aydınlar, Nesnellik ve Tarafsızlık"", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2z67Aor> (13 Haziran 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Karanlığı Aydınlığa Çevir Emeğe Ses Ver! | Açık çağrı: Tüm çalışanlar için sağlık!", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3fZ4fbw> (30 Mart 2020).
- Direnisteyiz (Haber), "Mahmut Konuk ve Yüksel Eylemcileri İçin Açıklama Yapıldı", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2zGU0HZ> (15 Aralık 2018).
- Direnisteyiz (Haber), "Serbest Bırakılan Yazar Fikret Başkaya: Bir Yazıdan Terör Örgütü Üyeligi Çıkar Mı! ", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/3g1fBvF> (27 Kasım 2017).
- Direnisteyiz (Haber), "Temel Demirel ve Fikret Başkaya aynı gün, farklı illerde mahkemede olacak", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/362N6ZR> (18 Mart 2019).
- Direnisteyiz (Haber), "Temel Demirel'in Gözüaltına İlişkin Aydınlar Tarafından Basın Açıklaması Yapıldı", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2zE8o3L> (8 Ekim 2018).
- Direnisteyiz (Haber), "Yeni Yaşam Gazetesi Yayın Hayatına Başladı", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2LB5MWZ> (25 Mayıs 2018).
- Direnisteyiz (Haber), "Asıl Terör Devlet Terörüdür' Yazısıyla Yargılanan Başkaya'ya PEN'den Dayanışma Mesajı", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2LBkyND> (13 Kasım 2019).
- Dünyalılar (Haber), "Fakirliğin Dayanılmaz Hafifliği", *Dünyalılar*, web adresi: <https://dunyalilar.org/fakirliğin-dayanılmaz-hafifliği.html/> (12 Temmuz 2014).
- Ekmekçi, Mustafa, "Antitez Haymana'da...", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1994, s. 10.
- , "Bu Ne Faşizm?", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1994, s. 12.

- , “Demokrasimiz...”, *Cumhuriyet*, 20 Mart 1994, s. 14.
- , “Düşünce Özgürlüğüne Katkı...”, *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1994, s. 12.
- , “Gazap Üzümleri...”, *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1995, s. 12.
- Erem, Onur, “Çanlar İhvan İçin Çalıyor”, *BirGün*, 28 Şubat 2016.
- Eroğlu, M. Serkan, “Hükümetler Değil, Küresel Finans Oligarşisi ve Ulusüstü Dev Şirketler Yönetiyor”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2wbyhag> (4 Eylül 2019).
- Ersoy, Kıvanç, “Devrime Adanmış Bir Yaşam: Evariste Galois”, *Yeni Harman*, Temmuz-Ağustos, 2016.
- Ertem, Çetin, “‘Cumhuriyetin Kazanımları’ Çetesi”, *BirGün*, 20 Ocak 2008.
- , “Birarada Yaşamının Tarihdeki Üç Hali”, *BirGün*, 12 Ocak 2008.
- Esen, Dila, “Fikret Başkaya Yarnın Hakim Karşısında: ‘Gayriciddi’ Yargılama”, *BirGün*, 9 Eylül 2019.
- Esendemir, Kutlu, “Suriye. ‘Türkiye’nin Vietnamı’ Na Dönüşebilir”, *BirGün*, 23 Kasım 2016.
- Evrensel (Haber), “‘Ama’sız ‘Fakat’sız Mücadele Çağrısı”, *Evrensel*, 20 Aralık 2016.
- Evrensel (Haber), “‘Kapitalizmde Sınıf, Kimlik ve Devlet’ Tartışılıyor”, *Evrensel*, 17 Aralık 2009.
- Evrensel (Haber), “‘Kürt Açılımı’ Kongresi”, *Evrensel*, 5 Ekim 2009.
- Evrensel (Haber), “‘Sivil Toplumculuk’”, *Evrensel*, 26 Aralık 1999.
- Evrensel (Haber), “‘Yazar Temel Demirer Serbest Bırakılsın Çağrısı’”, *Evrensel*, 8 Ekim 2018.
- Evrensel (Haber), “7 Haziran ve Ötesi’ Tiroj’da”, *Evrensel*, 8 Temmuz 2015.
- Evrensel (Haber), “AIHM’in Kararı Adalet Olan İnancı Sarstı”, *Evrensel*, 6 Ağustos 2017.
- Evrensel (Haber), “Akademisyenler: Bu Grev Hepimizin”, *Evrensel*, 28 Ocak 2015 17:47.
- Evrensel (Haber), “Akdereliler De Kamp Coşkısına Katıldı”, *Evrensel*, 20 Ağustos 2000.
- Evrensel (Haber), “AKP’ye Yanıt Kongresi”, *Evrensel*, 14 Ekim 2012.
- Evrensel (Haber), “Alternatif Ekonomik Model Mümkün Mü?”, *Evrensel*, 17 Nisan 2014.
- Evrensel (Haber), “Ankara Düşünceye Özgürlük Girişimi: Ne Yaparsa Yapsınlar Kaybedecekler”, *Evrensel*, 11 Eylül 2015.
- Evrensel (Haber), “Ankara Düşünceye Özgürlük Platformu: Erdoğan Rejimi Türkiye’yi Felakete Götürüyor”, *Evrensel*, 29 Şubat 2016.
- Evrensel (Haber), “Aydınlar Açlık Grevinde”, *Evrensel*, 27 Temmuz 2000.
- Evrensel (Haber), “Aydınlar: Cumhurbaşkanı Hakaret Suçu Kaldırılsın”, *Evrensel*, 20 Nisan 2016.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan ‘Dokunulmazlık Değişikliğine Hayır’ Çağrısı”, *Evrensel*, 4 Mayıs 2016.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan ‘Kürt Açılımı’ Deklarasyonu”, *Evrensel*, 8 Ekim 2009.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan ‘Yetti Artık-Erdoğan Rejimi’ne İhtar’ Bildirisi”, *Evrensel*, 21 Haziran 2016.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan Açlık Grevleri Bildirisi: Ölümlere Sessiz Kalmayalım”, *Evrensel*, 20 Nisan 2019.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan Grev Yasasına Tepki: Grevin Gözcüsü Olacağız”, *Evrensel*, 28 Ocak 2018.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan Greve Destek: Yasaya Karşı İşçinin Yanındayız!”, *Evrensel*, 21 Ocak 2017.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan Hasta Mahpuslar İçin Çağrı”, *Evrensel*, 6 Temmuz 2015.
- Evrensel (Haber), “Aydınlardan Hükümete: Cumhurbaşkanı’na Teslim Olmayın”, *Evrensel*, 26 Mayıs 2015.

- Evrensel (Haber), "Aydınlardan Kobanî'ye Destek Bildirisi", *Evrensel*, 27 Eylül 2014.
- Evrensel (Haber), "Aydınlardan Meclise Telgraf: Suriyelilere Duyarsız Kalmayın. Stop", *Evrensel*, 1 Nisan 2015.
- Evrensel (Haber), "Bahse Girerim İşsizsin!", *Evrensel*, 20 Aralık 2004 .
- Evrensel (Haber), "Barış Açısından Bir Fırsat Olabilir", *Evrensel*, 29 Mayıs 1999.
- Evrensel (Haber), "Barış İçin Buluşmalar", 28 Şubat 2010.
- Evrensel (Haber), "Başkaya Davası Ertelendi", *Evrensel*, 25 Kasım 2004.
- Evrensel (Haber), "Bu Değişiklik Neden Yapıldı?", *Evrensel*, 13 Haziran 2002.
- Evrensel (Haber), "Bugün; 'Kürt Gazetecilik Günü'", *Evrensel*, 21 Nisan 2004.
- Evrensel (Haber), "Bülent Arınç'a Telgraf", *Evrensel*, 14 Eylül 2004.
- Evrensel (Haber), "Cumhuriyet Duruşması Öncesi 365 Güne 365 İmza", *Evrensel*, 29 Ekim 2017.
- Evrensel (Haber), "Çevre Felaketleri Yaşanıyor, Gereken Uyarıları Yapacağız", *Evrensel*, 4 Aralık 2019.
- Evrensel (Haber), "Demirer'in 301 Davası Ertelendi", *Evrensel*, 7 Şubat 2009.
- Evrensel (Haber), "Demokratik Yeni Bir Anayasa İçin Çağrı", *Evrensel*, 25 Aralık 2010.
- Evrensel (Haber), "Deniz Baykal'a Mektup Gönderildi", *Evrensel*, 13 Ocak 2005.
- Evrensel (Haber), "Dersim'den Başlayıp Evrensel Kültüre", *Evrensel*, 15 Nisan 2004.
- Evrensel (Haber), "Diyarbakır Büyük Mitingi Bugün", *Evrensel*, 18 Temmuz 2007.
- Evrensel (Haber), "Dosya Adalet Bakanlığı'nda", *Evrensel*, 15 Şubat 2006.
- Evrensel (Haber), "Düşük Zamma İmza Atan Türk-İş Yönetimine ve Ergün Atalay'a İstifa Çağrısı", *Evrensel*, 20 Ağustos 2019.
- Evrensel (Haber), "Fikret Başkaya: Doğru Bildiğimizi Söylemeye Devam Edeceğiz", *Evrensel*, 18 Kasım 2019.
- Evrensel (Haber), "Fikret Başkaya'nın Davası", *Evrensel*, 21 Kasım 2019.
- Evrensel (Haber), "Gözaltına Alınan Doç. Dr. Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Evrensel*, 27 Kasım 2017.
- Evrensel (Haber), "Güçlü Bir Mücadele Örgütlemeliyiz", *Evrensel*, 27 Mayıs 2004.
- Evrensel (Haber), "Haydarpaşa'da Kitaplar İçin Son Gün", *Evrensel*, 5 Haziran 2016.
- Evrensel (Haber), "Haydarpaşa'da Kitaplara Yolculuk Devam Ediyor", *Evrensel*, 3 Haziran 2016.
- Evrensel (Haber), "Haziran'da Ölmek Zor", *Evrensel*, 23 Ocak 2014.
- Evrensel (Haber), "Hücreye ve Vahşete Tepki Artıyor", *Evrensel*, 14 Temmuz 2000.
- Evrensel (Haber), "İnfaz Yasasına Karşı Ortak Metin: Cezaevinde Yatanlar Arasında Ayrım Yapılmamalı", *Evrensel*, 1 Nisan 2020.
- Evrensel (Haber), "İnsan Hakları Ayaklar Altında", *Evrensel*, 29 Mayıs 2002.
- Evrensel (Haber), "İnsan Hakları Mücadelesi Sürecektir", *Evrensel*, 17 Temmuz 2006.
- Evrensel (Haber), "İspanya-ETA Süreci Türkiye'de Yaşanabilir", *Evrensel*, 24 Mart 2006.
- Evrensel (Haber), "İstanbul Özgür Üniversite'de Bahar Dönemi", *Evrensel*, 21 Mart 2012.
- Evrensel (Haber), "İşgalcilerle İşbirliğine Son Verilsin", *Evrensel*, 10 Nisan 2004.
- Evrensel (Haber), "İşte Sıfırın Nedenleri", *Evrensel*, 31 Ağustos 2004.
- Evrensel (Haber), "Kağıt İşçilerinin 'Katık'ı Çıktı", *Evrensel*, 17 Şubat 2007.
- Evrensel (Haber), "Karaburun Bilim Kongresi Sona Erdi", *Evrensel*, 8 Eylül 2009.
- Evrensel (Haber), "Karantina Günlerinden Kısa Bir Kitap Tanıtım", *Evrensel*, 31 Mart 2020.
- Evrensel (Haber), "Karşı Abant Forumu", *Evrensel*, 19 Nisan 2004.

- Evrensel (Haber), "Kitap ve Yayıncılık Cendere Altında", *Evrensel*, 28 Mayıs 2002.
- Evrensel (Haber), "KODA'dan 'Üniversitenin Ötesinde' Başlıklı Uluslararası Konferans", *Evrensel*, 28 Mart 2018.
- Evrensel (Haber), "KODA'dan Seminer: 'Üniversite Tabanla Entegre Olmalı'", *Evrensel*, 30 Mart 2018.
- Evrensel (Haber), "Küreselleşmenin Bağımlı Özgürlüğü", *Evrensel*, 16 Kasım 2000.
- Evrensel (Haber), "Kürtçe Paranoyası Sürüyor", *Evrensel*, 18 Nisan 2003.
- Evrensel (Haber), "Müzakere ve Çözüm Deneyimleri Tartışılacak", *Evrensel*, 23 Şubat 2010.
- Evrensel (Haber), "NATO'ya Karşı Birleşelim", *Evrensel*, 13 Haziran 2004.
- Evrensel (Haber), "Oktay Etiman Yarın Anılacak", *Evrensel*, 3 Ekim 2018.
- Evrensel (Haber), "Ölüm Orucundaki Grup Yorum Üyeleri, Evleri Basılarak Hastaneye Götürüldü", *Evrensel*, 11 Mart 2020.
- Evrensel (Haber), "Özelleştirme Gerçeği Sempozyumu", *Evrensel*, 21 Mayıs 2005.
- Evrensel (Haber), "Özelleştirmenin Hedefinde İnsan Var", *Evrensel*, 28 Mayıs 2005.
- Evrensel (Haber), "Özgür Bakış Yazışmaları Müdürü Tutuklandı", *Evrensel*, 5 Haziran 1999.
- Evrensel (Haber), "Özgür Üniversite Güz Dönemi Başlıyor", *Evrensel*, 26 Ekim 2013.
- Evrensel (Haber), "Özgür Üniversite'de Bahar Dönemi Başlıyor", *Evrensel*, 19 Mart 2015.
- Evrensel (Haber), "Özgür Üniversite'de Güz Rüzgarı", *Evrensel*, 16 Ekim 2014.
- Evrensel (Haber), "PEN ve IFEX Fikret Başkaya İçin Bildiri ve Kampanya", *Evrensel*, 13 Kasım 2019.
- Evrensel (Haber), "Planlanan Tezgâh Adım Adım Gerçekleştiriliyor", *Evrensel*, 17 Nisan 2012.
- Evrensel (Haber), "Salı Günü Gözaltına Alınan ESP Eş Genel Başkanı ve Yöneticileri Serbest Bırakıldı", *Evrensel*, 11 Eylül 2019.
- Evrensel (Haber), "Savaş Kapıda Orhan Pamuk!", *Evrensel*, 19 Aralık 2012.
- Evrensel (Haber), "Savaş Sadece Ölüm Değil, Özgürlüklerin De Yok Oluşu", *Evrensel*, 26 Ocak 2018.
- Evrensel (Haber), "Sosyologlardan 'Gezi'nin Ötesi' Yorumu", *Evrensel*, 26 Haziran 2015.
- Evrensel (Haber), "Tarihçiye Bak!", *Evrensel*, 26 Şubat 2007.
- Evrensel (Haber), "Tarihi DAVADA Anadil Talebi", *Evrensel*, 19 Ekim 2010.
- Evrensel (Haber), "Tutuklu DİHA Muhabirleri İçin İmza Kampanyası", *Evrensel*, 29 Mayıs 2016.
- Evrensel (Haber), "Tüm Emek ve Demokrasi Güçlerinin Davası", *Evrensel*, 4 Aralık 2017.
- Evrensel (Haber), "Tüm Köy-Sen Örgütlenerek, Taraf Olmalı", *Evrensel*, 20 Aralık 2004.
- Evrensel (Haber), "Türkiye Yan Çiziyor", *Evrensel*, 27 Mayıs 2003.
- Evrensel (Haber), "Unutturmamak İçin Madımak'ta Buluşacaklar", *Evrensel*, 1 Haziran 2012.
- Evrensel (Haber), "Uyanmak Vakti: Başka Bir Hayatı Hayal Etme Gücünü Yitirmeden...", *Evrensel*, 3 Nisan 2015.
- Evrensel (Haber), "Ünlü Hakim Orhan Karadeniz Kazada Yaşamını Yitirdi", *Evrensel*, 11 Mart 2018.
- Evrensel (Haber), "Vedat Türkali Anılıyor", *Evrensel*, 12 Ekim 2016.
- Evrensel (Haber), "Yasakçı Tüm Maddeler Değiştirilsin", *Evrensel*, 27 Ocak 2007.
- Evrensel (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Beraat Etti", *Evrensel*, 22 Kasım 2019.
- Evrensel (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Beraat Etti", *Evrensel*, 22 Kasım 2019.
- Evrensel (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Hakkında Hapis Cezası İstemi", *Evrensel*, 10 Eylül 2019.
- Evrensel (Haber), "Yazar Fikret Başkaya'ya Yazısından Dolayı Dava Açıldı", *Evrensel*, 25 Şubat 2019.
- Evrensel (Haber), "Yolumuzu Aydınlatanlar", *Evrensel*, 1 Temmuz 2003.

- Evrensel (Haber), "Zavar Göz Göre Ölümüne Terk Ediliyor", *Evrensel*, 1 Haziran 2008.
- Evrensel (Haber), Akkaya, Mehmet, "Özgür Üniversite'de yaratıcı ütopya zamanı", *Evrensel*, 26 Ekim 2016.
- Falakaoglu, Bülent, "Fikret Başkaya'nın Liberaller ve Devletçilerle Kesişme Noktası", *Özgürlük Dünyası*, s. 202, Şubat 2009.
- , "İlaç Da Tedavi De Değişmeli", *Evrensel*, 3 Ekim 2011.
- Gazete Duvar (Haber), "3 Aydın Hakim Karşısına Çıkacak", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2yXL6pJ> (20 Mart 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Ankara'da Ekim Devrimi Sempozyumu", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zOZyQE> (18 Kasım 2017).
- Gazete Duvar (Haber), "Atatürkçü AKP, Paradigmanın İflası'nı Yeni Keşfetti", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cCqodr> (27 Kasım 2017).
- Gazete Duvar (Haber), "Aydınlanardan 'Yaşamı Savunma' Çağrısı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2X92vDA> (20 Nisan 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Başkaya: Örgüt Propagandası Dava Açmak İçin Bahane Edildi", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2LIxn8F> (22 Kasım 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Başkaya: Örgüt Propagandası Dava Açmak İçin Bahane Edildi", web adresi: <https://bit.ly/2WKFYy9> (22 Kasım 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Başkaya: Terörü Eleştirdim, Terör Davası Açıldı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2TgF8Hh> (21 Mart 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Başkaya'ya Destek: Özgürlüğü Kısıtlayanlar Kovuşturulsun", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2ThLbEF> (18 Kasım 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "DuvarDibi sayı 2: Eğitim", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2Lzw8ZF> (13 Ağustos 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Enternasyonal'in 100. Yılı Paneli", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2yZyCxQ> (6 Şubat 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Fikret Başkaya Kimdir?", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2X9hwVZ> (27 Kasım 2017).
- Gazete Duvar (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3e02cld> (27 Kasım 2017).
- Gazete Duvar (Haber), "Fikret Başkaya, 'Çöküş'ü Yazdı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/369qhDD> (9 Nisan 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Fikret Başkaya'nın 1 Yıldan 5 Yıla Kadar Hapsi İstendi", web adresi: <https://bit.ly/368yGHz> (10 Eylül 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Fikret Başkaya'ya 'Terör' Davası", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cLE4ms> (26 Şubat 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "İstanbul Özgür Üniversite Güz Dönemi başlıyor!", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2y94wY2> (13 Ekim 2016).
- Gazete Duvar (Haber), "Mahkumlar Arasında Ayrım Yapmayı Bırakın", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3dYRQm6> (1 Nisan 2020).
- Gazete Duvar (Haber), "Mahmut Konuk ve Yüksel Eylemcileri İçin Açıklama", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2XcM49I> (12 Aralık 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Oktay Etiman Ankara'da Anılacak", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/36acInj> (4 Ekim 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Özgür Üniversite Seminerleri Başlıyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zJc9VN> (27 Şubat 2017).

- Gazete Duvar (Haber), "Özgür Üniversite'de Bahar Dönemi Başlıyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/369teEa> (28 Mart 2019).
- Gazete Duvar (Haber), "Özgür Üniversite'de Bahar Dönemi Başlıyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2ZaWbhL> (13 Mart 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Özgür Üniversite'de güz dönemi başlıyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/367z6hk> (18 Ekim 2017).
- Gazete Duvar (Haber), "Selçuk Mızraklı İçin 70 Ayardan İmza", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zaE8xo> (9 Şubat 2020).
- Gazete Duvar (Haber), "Temel Demirel'in Dostlarından 'Serbest Bırakılsın' Çağrısı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zJ9bAC> (8 Ekim 2018).
- Gazete Duvar (Haber), "Vedat Türkali Şişli'de Anılıyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2KaHl0l> (12 Ekim 2016).
- Gazete Duvar (Haber), "Yeni Yaşam Gazetesi Yayın Hayatına Başladı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3dYQE26> (25 Mayıs 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "'Kriz' Söyleşileri-2 (Video-1)", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cJKker> (22 Ağustos 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "'Kriz' Söyleşileri-2 (Video-3)", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2Te2UDI> (22 Ağustos 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Fikret Başkaya Dostu Samir Amin'i Anlatıyor: Büyük İnsanlık Öksüz Kaldı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zKHlOP> (18 Ağustos 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Fikret Başkaya: Bütün Gösterge Işıkları Kırmızıya Döndü", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2X4YQqB> (11 Ekim 2017).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Fikret Başkaya: Paradigma İflas Etti Diyoruz, Ölüm Saatini Soruyorlar", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3dPeaHl> (5 Ocak 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Fikret Başkaya: Virüs Bünyeyi Sardı, İnsanlar Bindikleri Dalı Kesiyor", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2AF4XdJ> (7 Eylül 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Kriz Söyleşileri-2: Türkiye Çapında Kongre Toplayıp Alternatif Program Oluşturulmalı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2zJbyU3> (21 Ağustos 2018).
- Gazete Duvar (Söyleşi), "Kriz Söyleşileri-2", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3cHniol> (22 Ağustos 2018).
- Gazete Karınca (Haber), "'Ekonomik Çöküş Kaçınılmaz' Diyen Fikret Başkaya: İktidar 2019'u Görmeyecek", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3bA85El> (21 Nisan 2017).
- Gazete Karınca (Haber), "'İtirafçılarla hukuk cinayeti işleniyor': Selçuk Mızraklı'ya yine tahliye yok", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2y7mM46>, (10 Şubat 2020).
- Gazete Karınca (Haber), "286 İsimden 'İnfazda Adalet' Çağrısı", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2TdR24D> (1 Nisan 2020).
- Gazete Karınca (Haber), "406 İsim İktidara Seslendi: HDP'ye Yönelik Baskılar Kabul Edilemez", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2X4tGQ2> (29 Mart 2017).
- Gazete Karınca (Haber), "71 İsimden Çağrı: Mızraklı Serbest Bırakılsın", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2WFeFW5> (9 Şubat 2020).
- Gazete Karınca (Haber), "Başkaya: Konvansiyonel Savaşların Yerini 'Ekonomik Yaptırımlar' Aldı", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2yVmrIE> (6 Kasım 2018).
- Gazete Karınca (Haber), "Başkaya: Rejimi Değiştirmekten Başka Şansımız Yok", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3cJA1Y0> (21 Kasım 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Duruşma öncesi aydınlardan da Fikret Başkaya'ya destek", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3bCourS> (18 Kasım 2019).

- Gazete Karınca (Haber), "Duruşma Öncesi Fikret Başkaya'ya 19 Ülkeden Destek", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2WA6rOU> (15 Kasım 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya Hakim Karşısındaydı: Bu Gayri Ciddi Bir İddianame", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3cBvIOk> (21 Mart 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya ve Selahattin Demirtaş'ın 'özgürlük-tutsaklık' mektuplaşması", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/36cILU0> (18 Şubat 2017).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya: Türkiye NATO'daki Önemini Kaybetti, Rojava'yı Engelleme Şansı Yok", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3fO3p0W> (20 Mayıs 2017).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya'nın Yeni Kitabı: 'Yeni Paradigmayı Oluşturmak'", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2WDBlGb> (23 Kasım 2018).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya'ya 'Örgüt Propagandası'ndan Dava", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3bAA2Mb> (26 Şubat 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Fikret Başkaya'ya Beraat", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2zFtJCG> (22 Kasım 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Gözaltına alınan Fikret Başkaya serbest bırakıldı", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3dOQmur> (27 Kasım 2017).
- Gazete Karınca (Haber), "Komünist Enternasyonel'in 100. yılına özel konferans", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2LyHuwX> (8 Şubat 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Samir Amin'den 'Küreselleşmiş Değer Yasası'", web adresi: <https://bit.ly/2zFtJCG> (22 Eylül 2018).
- Gazete Karınca (Haber), "Samir Amin'e Aair", web adresi: <https://bit.ly/3dVRc8R>, *Gazete Karınca* (4 Mayıs 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Tüm Çalışanlar İçin Sağlık Platformu kuruldu", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3677x7V>, (30 Mart 2020).
- Gazete Karınca (Haber), "Yazar Fikret Başkaya'ya hapis cezası istemi", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3bBHDu3> (10 Eylül 2019).
- Gazete Karınca (Haber), "Yazarlardan siyasetçilere onlarca isimden açlık grevleri çağrısı: Acilen adım atılmalı", *Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/2y6U5En> (20 Nisan 2019).
- Gazete Patika (Haber), "Burjuva Düzeninden Koparılan Haklar Nihai Haklar Degildir, Her An Geri Alınabiliyor", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2WAmL28>.
- Gazete Patika (Haber), "Çöküşten Söz Etmek Gerekıyor. Zira Hiçbir Şey Eskisi Gibi Değil", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/3dSJ60M> (7 Eylül 2018).
- Gazete Patika (Haber), "Fikret Başkaya: 'Sol Artık Eski Yöntem ve Araçlarla, Eski Politika Yapma Tarzıyla Bir Yere Varılamayacağını Bilmesi Gerekıyor'", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/367lqDe> (15 Temmuz 2019).
- Gazete Patika (Haber), "Fikret Başkaya: AKP'yi Seçimlerle Püskürtmek Zor Görünüyor", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2LvYNIJ> (Kasım 2018).
- Gazete Patika (Haber), "Fikret Başkaya: Kayyumlara Karşı Daha Radikal Muhalefet Gerekli", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2zleEHS> (29 Ağustos 2019).
- Gazete Patika (Haber), "Fikret Başkaya'ya Yazısından Dolayı 'Terör Örgütü Propagandası' Davası", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2ZbMmAi> (26 Şubat 2019).
- Gazete Patika (Haber), "Filistin: Yalanlar ve Gerçekler", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/3bE3263> (22 Aralık 2017).
- Gazete Patika (Haber), "Özgür Üniversite Bahar Dönemi Dersleri Başlıyor", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2WD2sBh> (28 Mart 2019).
- Gazete Patika (Haber), "Sendikal Yozlaşma", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/2zNCqlu> (16 Ekim 2018).

- Gazete Patika (Haber), "Yazdığı Yeni Nedeniyle Yargılanan Fikret Başkaya Hakim Karşısına Çıktı", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/3cDSTY1> (21 Mart 2019).
- Gazete Patika (Haber), Başkaya'nın Mahkemesi Başladı: "Sınıflı Toplumlarda Her Zaman Gerçeği Söylemenin Bir Bedeli Vardır", *Gazete Patika*, web adresi: <https://bit.ly/3bFr3tj> (22 Kasım 2019).
- Gemalmaz, Semih, "Fikret Başkaya İçin Kamuoyuna Duyuru", *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1994, s. 5.
- Gencay, Gökhan, "Türkiye'de Kimse Rejimin Temel Niteliğini Tartışmaya Yanaşmıyor", *BirGün*, 6 Mayıs 2007.
- Gezgin, Ulaş Başar, "Asya Pasifik'te Bu Hafta", *Evrensel*, 26 Ekim 2008.
- Girişen, Özgür, "Kitap Okurken Keman Çalardı", *BirGün*, 8 Nisan 2015.
- Giritlioğlu, Serdar, "Yeni Paradigmayı Neden Oluşturmak Gerekliyor?", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LBKEQu> (27 Kasım 2018).
- Göçmen, Aylin, "Özgür Üniversite: Bir Uzak Ülke", *BirGün* 10 Mart 2009, s. 11.
- Gökdemir, Yaşar, "Fikret Başkaya, Yeni Kitabı Çöküş'ü Birgün Pazar'a Anlattı: İhtiyacımız Olan Şey Radikal Düşüncedir", *BirGün Pazar*, 6 Mayıs 2018.
- , "Fikret Başkaya, Yeni Kitabı Çöküş'ü Birgün Pazar'a Anlattı: İhtiyacımız Olan Şey Radikal Düşüncedir", *BirGün*, 6 Mayıs 2018.
- Gül, Zeki, "Şehir Hastaneleri", *Evrensel*, 8 Mart 2017.
- , "Şehir Hastaneleri", *Evrensel*, 21 Haziran 2017.
- Gülseven, Hakan, "Pardon, Sizin 'Normal'iniz Nasıl?", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2ya8jo1> (4 Mayıs 2020).
- Gültekin, Berkant, "Fikret Başkaya: Siyasette Laiklik Olmazsa Olmazdır", *BirGün*, 28 Ocak 2015.
- , "Siyasette Laiklik Olmazsa Olmazdır", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cGP6t7> (28 Ocak 2015).
- , "Solun Kendini Yeniden Yaratması Gerekliyor... Röportaj", *Direnisteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2z0XNji> (15 Temmuz 2019).
- , "Türkiye'nin Önde Gelen Düşünürlerinden Fikret Başkaya: Solun Kendini Yeniden Yaratması Gerekliyor", *BirGün*, 15 Temmuz 2019.
- Gümüş, Adnan, "Üç Çakalın Bir Taşla Binlerce Kuşu Vurması", *Evrensel*, 15 Aralık 2017.
- Güneş, A., "Dünyayı değiştirmek için...", *Cumhuriyet Kitap*, *Cumhuriyet*, 16 Haziran 2016, s. 15.
- Güntekin, Behçet, "Doğu Batı'nın Beş Benzemezlerinin Benzerliği: Sosyalizme Düşmanlık", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2Tzyr3p> (29 Şubat 2012).
- HalkTV (Haber), "Akademisyen Fikret Başkaya Beraat Etti", *HalkTv*, web adresi: <https://bit.ly/2WByTjq> (22 Kasım 2019).
- Hekimoğlu, İnci, "Deprem 'Kader' Ama 'Algı' Her Şey", *Artı Gerçek*, web adresi: <https://bit.ly/3blNldv> (27 Ocak 2020).
- Höksöz (Haber), "Küresel Utanç", Paneli'nde Ak Parti'ye Çağrı: Katliâma Ortak Olmayın!", *Höksöz*, web adresi: <https://bit.ly/2WzFD14> (Mart 2003).
- Hürriyet (Haber), "200 Türkiyeli Aydın Kobani'ye Sahip Çıkıyor", *Hürriyet*, 27 Eylül 2014.
- Hürriyet (Haber), "611 Akademisyenden İfade Özgürlüğü Bildirisi", *Hürriyet*, 18 Ocak 2016.
- Hürriyet (Haber), "Aydınlardan Hükümete Acil Çağrı", *Hürriyet*, 27 Mayıs 2015.
- Hürriyet (Haber), "Cumhuriyet Duruşması Öncesi 365 Aydın, Yazar ve Sanatçıdan Ortak İmza", *Hürriyet*, 29 Ekim 2017.
- Hürriyet (Haber), "Diyarbakır 4 Yıl Sonra Kitap Fuarına Kavuştu", *Hürriyet*, 25 Eylül 2018.
- Hürriyet (Haber), "Fikret Başkaya'ya 5 Saat Gözaltı", *Hürriyet*, 28 Kasım 2017.

- Hürriyet (Haber), "Gözaltına Alınan Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Hürriyet*, 27 Kasım 2017.
- Hürriyet (Haber), "Hasan Cemal'in İki Duruşması Da Ertelendi", *Hürriyet*, 27 Ekim 2016.
- İktibas (Haber), "Birgün'de Fikret Başkaya röportajı", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/3674CvY> (8 Nisan 2019).
- İktibas (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/3cDPxV9> (23 Kasım 2019).
- İktibas (Haber), "Fikret Başkaya Hakim Karşısına Çıktı", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/2Z7YRg4> (22 Mart 2019).
- İktibas (Haber), "Fikret Başkaya: Direksiyonu Sola Kırarak Lazım", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/3639qCD> (16 Nisan 2018).
- İktibas (Haber), "Fikret Başkaya'dan '70 Yıllık İnsanlık Utancı Üzerine'", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/3dVUOr9> (18 Mayıs 2018).
- İktibas (Haber), "Fikret Başkaya'ya Hapis İstemi", *İktibas*, web adresi: <https://bit.ly/2ArFJzd> (10 Eylül 2019).
- İleri Haber (Haber), "Selçuk Mızraklı'nın Tutukluluğuna Devamı Kararı: 'Artık SEGBİS ile Katılmayacağım'", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2TdlwCP> (10 Şubat 2020).
- İleri Haber (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3cJuqAX> (27 Kasım 2017).
- İleri Haber (Haber), "610 Akademisyenden Yeni Bildiri: Fikrin Cezalandırılması Otoritenin Niteliğidir", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3dtbcu8> (18 Ocak 2016).
- İleri Haber (Haber), "Cumhuriyetçilerin Tutukluluklarının 1. Yılında 365 İmza", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2Ze7shj> (30 Ekim 2017).
- İleri Haber (Haber), "Ezilen ve Sömürülen Halkların Kurtuluşuna Adanmış Bir Hayat", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/36cpiTe> (1 Haziran 2019).
- İleri Haber (Haber), "Hukuk Ötesi'nden Eylül Ayı Toplumsal Dava Takvimi", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/36cpqlH> (9 Eylül 2019).
- İleri Haber (Haber), "RED'in 100. Sayısı Tüm Türkiye'de", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2zcghe> (18 Kasım 2015).
- İleri Haber (Haber), "Sol Birlikte Mücadeleyi Tartıştı", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2yiec2e> (31 Ağustos 2014).
- İleri Haber (Haber), "Şeriatçı Vahdet Hedef Göstermeye Devam Ediyor", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2xctpr3> (12 Mayıs 2015).
- İleri Haber (Haber), "Tutuklu DIHA Muhabirleri İçin İmza Kampanyası!", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3cKO2Ve> (29 Mayıs 2016).
- İleri Haber (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Beraat Etti", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2WGGfSM> (22 Kasım 2019).
- İleri Haber (Haber), "Yordam Kitap 2016 Programını Duyurdu", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2zafao0> (30 Aralık 2015).
- İleri Haber (Haber), "Yordam Kitap'tan 4 Yeni Kitap", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2xdyrc> (25 Mart 2016).
- İleri Haber (Haber), "Yordam Kitap 2020 Programını Açıkladı: Yeni Yılda Hangi Kitaplar Var?", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2zdKFaC27> (Aralık 2019).
- İlgün, Serpil, "Economy Of Turkey Is Heading For A Crash", *Evrensel Daily*, 5 Eylül 2018.
- İlgün, Serpil, "Mustafa Durmuş: Sorunu Ortaya Çıkaranlar", *Çözümün Adresi Olamaz*, *Evrensel*, 10 Eylül 2018.
- İlke Haber (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2ZdEuhD> (22 Kasım 2019).

- İknur, Miyase, "Linç ile bilinç", *Cumhuriyet*, 01 Aralık 2018, s. 6.
- Independent Türkçe (Haber), "'Asıl Terör Devlet Terörüdür' Başlıklı Yazısı Nedeniyle Yargılanan Fikret Başkaya'ya Beraat", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2yV5Azp> (22 Kasım 2019).
- Independent Türkçe (Haber), "302 Aydından Çağrı: 'Birlik ve Beraberlik'i Yaşama Geçirmenin Zamanıdır Artık", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2Te0rt1> (1 Nisan 2020).
- Independent Türkçe (Haber), "Aydınlardan Açlık Grevleri Bildirisi: İktidar Tecride Son Versin, Açlık Grevleri Bitirilsin", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2ZaSCld> (20 Nisan 2019).
- Independent Türkçe (Haber), "Yazar Fikret Başkaya'nın Duruşması Öncesi Aydınlardan Bildiri: Herkes Kendini Yargı Önünde Bulabiliyor", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2LwGXvw> (19 Kasım 2019).
- Kaçar, Bülent, "Yıkıcılığa Karşı Yaşamı Etkin Şekilde Savunmak", *BirGün*, 6 Ekim 2016.
- Karasu, Mehmet Emin, "Türkiye, Suriye, Ortadoğu, ABD, Rusya, Hegemonya ve Rio Zirvesi Üzerine", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X7yCUr> (3 Temmuz 2012).
- Karavelioğlu, Mehmet A., "Entelektüelin Misyonu Daha İyiye, Daha Güzele Giden Yolu Aralamaktır...", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2TeD2aN> (29 Temmuz 2016).
- Kart, M., "Çizmeden Yukarı (karikatür)", *Cumhuriyet*, 02 Haziran 1994, s. 5.
- Kartal, Ferhat, "Teraziye Değiştirme Zamanı", Fikret Başkaya ile Ekonomi Üzerine, *Özgür Üniversite*, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Tfmakh> (11 Haziran 2018).
- Kaynar, Mete Kaan, "Bu Bir 'Oh Olsun' Yazısı Değildir", *Evrensel*, 20 Nisan 2009.
- , "Fikret Başkaya Davası "Asıl Terör Devlet Teörüdür", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2Td0VPU> (24 Mart 2019).
- , "İflas Eden Paradigmanın Yerine: 'Yeni Paradigmayı Oluşturmak'", *BLAMAG*, web adresi: <https://bit.ly/3dUuEW0> (26 Şubat 2011).
- Kemal, Mehmed, "Düşüncede Darbeler...", *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1995, s. 12.
- , "Gazeteci Kuşatması...", *Cumhuriyet*, 15 Mart 1995, s. 12.
- , "Herkes İçin Gerekli...", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1994, s. 12.
- Keyif, Ömür Şahin, "Samir Amin, Batı'nın AKP'ye Destegini Yorumladı: Avrupa Liderleri Faşistlere Bayılır", *BirGün*, 6 Nisan 2015.
- Kılıç, Aysel, "Radikal Eleştiri Yoksa Bilim Mümkün Değil.", *BirGün*, 13 Ekim 2008, s. 2.
- , "Tam Dokuz Aydır Tutuklu", *BirGün*, 24 Mayıs 2010.
- Kırımlıoğlu, Berkant, "Ay Sonunu Getiremeyenler Dünyanın Sonunu Getirmekte Olanlara Karşı", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3fVt8Vp> (8 Ocak 2020).
- Kışlalı, Ahmet Taner, "Beşikçi, Gerger, Başkaya, Alınak ve...", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1994, s. 3.
- Kızmaz, İlke, "IV. Murat'tan I. Tayyip'e: Bir Faşizm Masalı", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2tkmzsa> (15 Ağustos 2011).
- Koç, Uğur, "Siyasal İslam'ın da Ulusalçı Politikaların da Şansı Yok.", *BirGün*, 29 Ekim 2013, s. 6.
- , "Siyasal İslam'ın da, ulusalçı politikaların da şansı yok", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2ZcF3lk> (29 Ekim 2013).
- Koçak, Esra, "Çakal Zihniyeti Vahşete Sürüklüyor", *BirGün*, 23 Aralık 2012.
- Kozanoğlu, Hayri, "Altı Kaval Üstü Şişhane Ekonomi Yönetimi", *BirGün*, 29 Ağustos 2017.
- Kurnaz, Mehmet Emin, "Fikret Başkaya hakim karşısına çıkacak: Absürd iddianamelere boyun eğmeyiz", *BirGün*, 20 Mart 2019.
- Kutschera, Chris, *Kürt Ulusal Hareketi*, çev. Fikret Başkaya, Avesta Basın Yayın, İstanbul, 2013.
- Kuyucaklı, Emrah, "Sürdürülemezlik, Savaşlar, Devrimler ve Direnişlere Dair", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/365uV5P> (10 Ağustos 2013).

- Külsoy, Ahmet, "AİHM Burjuva Mahkemesi!", *Başkaya*'yla Söyleşi, *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3CHTRCH> (10 Ağustos 2017).
- , "Başkaya: 'Radikal Olmak, Sorunları Kökeninde Ele Almak'", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/2LyVR4q> (27 Nisan 2017).
- , "Başkaya: Büyük İnsanlık Elini Çabuk Tutmalı", *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/3dU4gLT> (26 Haziran 2017).
- , "Başkaya: Büyük İnsanlık Elini Çabuk Tutmalı", *Gazete Duvar*, web adresi: <https://bit.ly/3fZj6Cz> (24 Haziran 2017).
- , "Bütün Gösterge Işıkları Kırmızıya Döndü.", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LEhGzi> (11 Ekim 2017).
- , "CHP'nin Başkanını Değil, Paradigmayı Değiştirmeye İhtiyaç Var.", 7 Temmuz 2018.
- , "Fikret Başkaya: 'AİHM Burjuva Mahkemesi!'", *Direnışteyiz*, web adresi: <https://bit.ly/2WAj8ck> (12 Ağustos 2017).
- , "Fikret Başkaya: Siyasal İslam Dalgakıran İşlevini Sürdüremeyecek", web adresi: <https://bit.ly/2TjtED0> (30 Ağustos 2017).
- , "İşçiler Sendika Bürokrasisi Altında Eziliyor", *Independent Türkçe*, web adresi: <https://bit.ly/2TcAr1e> (23 Ekim 2019).
- , "Kapitalizm Çöküyor mu?", *Başkaya ile röportaj, Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/368calF> (5 Mayıs 2017).
- , "Kapitalizm Dahilinde Bir Gelecek Yok", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2X4WOXp> (31 Mayıs 2018).
- , "Kriz mi, Çöküş mü?", Fikret Başkaya ile söyleşi, *Dünyalılar*, web adresi: <https://bit.ly/3bLCpMB> (31 Mayıs 2018).
- , "Radikal Olmak Sorunları Kökeninde Ele Almak", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LwTgrA> (28 Nisan 2017).
- Lacouture, Lean, "Bandung 1955: Sömürgecilik Çağının Sonu veya Yeryüzünün Lanetlileri Dünyayı Yeniden Keşfederken", çev. Fikret Başkaya, *Özgür Üniversite Forumu*, sayı 29, Ocak-Mart 2005, Bandung'dan Elli Yıl Sonra sayısı, s. 18-27.
- Mansuroğlu, Serbay, "Başkaya: Sorunların Çözümü İçin Radikal Davranmak Gerekir", *BirGün*, 21 Mayıs 2011.
- Medya Güneşi (Haber), "Beşikçi'den Sonra Fikret Başkaya", *Medya Güneşi*, 1-15 Ocak 1993, sayı 41, yıl 6, s. 1.
- Mertcan, Hakan, "Yanlış Hesap Şam'dan Dönerken!", web adresi: <https://bit.ly/2Te7Ubq> (4 Mayıs 2012).
- Mertcan, Hakan ve Ördek, Aydın, "Modern Zamanlar: Bir Yokmuş Bir Varmış - Fikret Başkaya'ya Saygı 2", Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2014.
- , "Ulus, Devlet, Entelektüel - Fikret Başkaya'ya Saygı 1", Nota Bene Yayınları, İstanbul, 2014.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Aydın, Akademisyen, Sanatçı ve STÖ'lerden Çağrı: Mızraklı'yı Serbest Bırakın", *Mezopotamya Ajansı*, 9 Şubat 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Aydınlar Meclis'te HDP Grubu'nu Ziyaret Etti", *Mezopotamya Ajansı*, 17 Ocak 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Aydınlardan Açlık Grevi Çağrısı: Ölümlere Seyirci Kalmayalım", *Mezopotamya Ajansı*, 20 Nisan 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya 'Asıl Terör Devlet Terörüdür' Başlıklı Yazısından Yargılandı", *Mezopotamya Ajansı*, 21 Mart 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya Hakkında Beraat Kararı", *Mezopotamya Ajansı*, 22 Kasım 2019.

- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Artık Kürtler Aktör ve Hiçbir Şey Eski Gibi Değil", *Mezopotamya Ajansı*, 21 Ekim 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Bu Rejim Farklı Düşüneni Hain Sayar", *Mezopotamya Ajansı*, 8 Ağustos 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Despotik Rejimi Durduracak Potansiyel Var", *Mezopotamya Ajansı*, 15 Temmuz 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Devlet Sanatçısı ya da Parti Sanatçısı Olmaz, Sanatçı Fıtraten Muhaliftir", *Mezopotamya Ajansı*, 12 Nisan 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Ezeli Düşmanımız Olan Kapitalizm Çöküyor", *Mezopotamya Ajansı*, 19 Kasım 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Gerçeği Söylemenin Bedelini Ödemeye Hazır Olanlar Vardır", *Mezopotamya Ajansı*, 22 Kasım 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: İktidar, Efrin'de Çağırdığı Ruhları Geri Gönderemeyebilir", *Mezopotamya Ajansı*, 31 Ocak 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Kürtler Hesaba Katılmadan Ortadoğu'da Plan Yapılmaz", *Mezopotamya Ajansı*, 8 Ekim 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Kürtler Muhatap Alınmadan Sorun Çözülmez", *Mezopotamya Ajansı*, 9 Ağustos 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Manzara Çöküş Tablosudur", *Mezopotamya Ajansı*, 7 Aralık 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Onlar Cezalandırmaya Biz Doğruyu Söylemeye Devam Edeceğiz", *Mezopotamya Ajansı*, 18 Kasım 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Onurlu Bir Barış İstemekten Daha Doğal Ne Olabilir?", *Mezopotamya Ajansı*, 20 Mayıs 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Siyasal İslamcıların Toplum Projeleri Yoktur, Gidecekleri Yol Sınırlı", *Mezopotamya Ajansı*, 26 Haziran 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Türkiye'deki Çöküşten Radikal Eleştiriyiyle Çıkılır", *Mezopotamya Ajansı*, 14 Eylül 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Uygarlık Krizinden Çıkışın İpuçlarını Rojava Veriyor", *Mezopotamya Ajansı*, 27 Ocak 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Başkaya: Yarım Yüzyıl Geçmiş Garp Cephesinde Değişen Bir Şey Yok", *Mezopotamya Ajansı*, 28 Kasım 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Dink'i Katledilişinin 11. Yılında Andılar", *Mezopotamya Ajansı*, 19 Ocak 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Diyarbakır Kitap Fuarı Kapılarını Kitapseverler İçin Açtı", *Mezopotamya Ajansı*, 25 Eylül 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Fikret Başkaya Gözaltına Alındı", *Mezopotamya Ajansı*, 27 Kasım 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Mezopotamya Ajansı*, 27 Kasım 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Fikret Başkaya: Muhalefet Kayyumlarına Karşı Daha Radikal Olmalı", *Mezopotamya Ajansı*, 29 Ağustos 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Fikret Başkaya: Politik İslamcıların Toplum Projesi Yoktur", *Mezopotamya Ajansı*, 15 Nisan 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), "Gözaltılara Tepki: Düşünce, İfade ve Toplanma Özgürlüğü Suç Sayılmaz", *Mezopotamya Ajansı*, 28 Kasım 2019.

- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Gözetimden Çıkan Başkaya: Asıl Gocundukları Kürt Sorunu”, *Mezopotamya Ajansı*, 27 Kasım 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Grup Yorum’un Talepleri Taleplerimizdir”, *Mezopotamya Ajansı*, 11 Mart 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Hamzaoglu’nun Yargılandığı Davanın İlk Duruşması Başladı”, *Mezopotamya Ajansı*, 19 Temmuz 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “HDP Kongresi’ne Her Çevre ve Ülkeden Mesaj”, *Mezopotamya Ajansı*, 23 Şubat 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Hrant Dink Cinayeti De Ermeni Soykırımı Da Kolektiftir”, *Mezopotamya Ajansı*, 20 Ocak 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “İHD’den ‘Türkiye’de İnsan Hakları’ Konulu Panel”, *Mezopotamya Ajansı*, 13 Aralık 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “İnfaz Yasasına Karşı Ortak Metin: Birlik Tam Böyle Zamanlar İçindir”, *Mezopotamya Ajansı*, 1 Nisan 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Konuklardan Kongre Değerlendirmesi: En Önemli Mesaj Halk İradesiydi”, *Mezopotamya Ajansı*, 24 Şubat 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Mızraklı Tahliye Edilmedi: Bu Suça Ortak Olmayın”, *Mezopotamya Ajansı*, 10 Şubat 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Mızraklı’nın Duruşması Başladı”, *Mezopotamya Ajansı*, 10 Şubat 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Ortak Çağrı: Demirtaş ve Yüksekdağ’ın Duruşmasında Olalım”, *Mezopotamya Ajansı*, 4 Aralık 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Özgür Üniversite’den Fikret Başkaya ile Dayanışma Çağrısı”, *Mezopotamya Ajansı*, 26 Şubat 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “PEN’den Başkaya’ya Dayanışma Mesajı: Hapse gönderilmemeli”, *Mezopotamya Ajansı*, 13 Kasım 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Tutuklu Cumhuriyet Çalışanları İçin Kampanya: Mücadele En Önemli Silah”, *Mezopotamya Ajansı*, 29 Ekim 2017.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Tüm Çalışanlar İçin Sağlık Platformu Kuruldu”, *Mezopotamya Ajansı*, 30 Mart 2020.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Üniversitenin Ötesinde Sempozyumu Başladı: Üniversiteler Özerk Olmalı”, *Mezopotamya Ajansı*, 30 Mart 2018.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Van’da ‘Türkiye’de İnsan Hakları’ Paneli”, *Mezopotamya Ajansı*, 7 Aralık 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Yazar Başkaya: Bu Rejimin Esneme Yeteneği Yok”, *Mezopotamya Ajansı*, 21 Kasım 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Yazar Fikret Başkaya’ya Ceza İstemi”, *Mezopotamya Ajansı*, 10 Eylül 2019.
- Mezopotamya Ajansı (Haber), “Yeni Yaşam Gazetesi Yayın Hayatına Başladı”, *Mezopotamya Ajansı*, 25 Mayıs 2018.
- Mısırlıoğlu, M. Serkan, “İslam, Bir Metaya, Kâr, Kazanç, Zenginleşme ve Reklam Aracına Dönüştürüldü...”, web adresi: <https://bit.ly/2zfT5yr> (30 Eylül 2015).
- , “İslam, Bir Metaya, Kâr, Kazanç, Zenginleşme ve Reklam Aracına Dönüştürüldü...”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/367xPH3> (30 Eylül 2015).
- Milliyet (Haber), “‘Düşünce Suçu’ Rezilliği”, *Milliyet*, 9 Nisan 1995, s. 21.
- Milliyet (Haber), “‘Utanç! Düşünce Özgürlüğü ve Türkiye’ adlı kitap DGM kararıyla toplatıldı”, *Milliyet*, 5 Şubat 1995, s. 21.

- Milliyet (Haber), "‘Uyum’ kurtardı", *Milliyet*, 27 Ağustos 2003, s. 20.
- Milliyet (Haber), "8.Madde Kalkarsa Birçok Ünlü Serbest", *Milliyet*, 30 Nisan 1995, s. 19.
- Milliyet (Haber), "Adaletin ‘Kitap’ Takıntısı", *Milliyet*, 7 Mayıs 2003, s. 21.
- Milliyet (Haber), "Aynı Kitap Yeniden Yargıda!", *Milliyet*, 4 Haziran 2003, s. 16.
- Milliyet (Haber), "Başkaya İnsan Hakları'na Başvuruyor", *Milliyet*, 27 Ocak 1994, s. 6.
- Milliyet (Haber), "Başkaya: Dava Utanç verici", *Milliyet*, 12 Ekim 1997, s. 16.
- Milliyet (Haber), "Başkaya'ya AİHM Beraatı", *Milliyet*, 12 Ekim 2003, s. 20.
- Milliyet (Haber), "Başkaya'ya Beraat", *Milliyet*, 26 Mayıs 1998, s. 15.
- Milliyet (Haber), "Başkaya'ya Beraat", *Milliyet*, 3 Mart 2005, s. 18.
- Milliyet (Haber), "Borçlarımızı Ödemeyelim", *Milliyet*, 9 Temmuz 1988, s. 5.
- Milliyet (Haber), "Bu Ayrı Bitsin", *Milliyet*, 8 Mart 1995, s. 1.
- Milliyet (Haber), "Bu Ayrı Son Bulsun", *Milliyet*, 8 Mart 1995, s. 14.
- Milliyet (Haber), "Cezaevi Stüdyo, Kamera Demokrasi Oldu", *Milliyet*, 22 Aralık 1994, *Milliyet Ekran*, s. 1.
- Milliyet (Haber), "Demokrasi, Var Demekle Olmaz", *Milliyet*, 6 Kasım 1997, s. 15.
- Milliyet (Haber), "Doç. Gerger De Cezaevine", *Milliyet*, 28 Nisan 1994, s. 21.
- Milliyet (Haber), "Dünyada Bugün: Devlet Suça Ortak Mı?", *Milliyet*, 13 Mayıs 1994, s. 21.
- Milliyet (Haber), "Düşünce Suçlarının Sayısı Üç Oldu", *Milliyet*, 26 Ocak 1994, s. 9.
- Milliyet (Haber), "Düşünce suçu rezilliği", *Milliyet*, 9 Temmuz 1995, s. 19.
- Milliyet (Haber), "Düşünce Suçundan 15 Ay Hapiste Yatan Yazar Doç. Dr. Fikret Başkaya Bugün Tahliye Oluyor", *Milliyet*, 14 Haziran 1995, s. 16.
- Milliyet (Haber), "Düşünce, Yeni Yıla Hapiste Girdi", *Milliyet*, 1 Ocak 1995, s. 16.
- Milliyet (Haber), "F tipine ‘aydın’ tavrı", *Milliyet*, 30 Temmuz 2000, s. 19.
- Milliyet (Haber), "Fikret Başkaya Bu Cezaya Şaşırmadı", *Milliyet*, 31 Aralık 2004, s. 18.
- Milliyet (Haber), "Fikret Başkaya'ya 15 Bin YTL Tazminat", *Milliyet*, 4 Ekim 2006, s. 14.
- Milliyet (Haber), "Fikret Başkaya'ya Yine Hapis İstemi", *Milliyet*, 10 Haziran 2004, s. 21.
- Milliyet (Haber), "Harb-İş'ten Başkaya'ya Destek", *Milliyet*, 31 Aralık 1993, s. 7.
- Milliyet (Haber), "Haymana Üniversitesi", *Milliyet*, 23 Ekim 1994, s. 17.
- Milliyet (Haber), "İmzaların Yankısı Dışarıda Oldu", *Milliyet*, 20 Aralık 2004, s. 21.
- Milliyet (Haber), "İşte Yasaklı Kitap Listesi", *Milliyet*, 28 Mayıs 2005, s. 18.
- Milliyet (Haber), "Kimler var? Açlık grevine...", *Milliyet*, 30 Temmuz 2000, s. 19.
- Milliyet (Haber), "Kişiyi Özel Olmasın", *Milliyet*, 19 Haziran 1998, s. 25.
- Milliyet (Haber), "Kürtler'in AB'yi Çözüm Kapısı Görmesi Tam Bir Aymazlıktır", *Milliyet*, 16 Ocak 2005, s. 5.
- Milliyet (Haber), "Oylar HADEP'e", *Milliyet*, 22 Aralık 1995, s. 18.
- Milliyet (Haber), "Profesör Eylemine Jandarma Engeli", *Milliyet*, 8 Kasım 1994, s. 16-17.
- Milliyet (Haber), "Şikâyetçiler ve Ziyaretçiler Anıtkabir'de", *Milliyet*, 8 Kasım 1994, s. 16.
- Milliyet (Haber), "Talbot'ta Fikir Suçluları Listesi", *Milliyet*, 15 Nisan 1995, s. 23.
- Milliyet (Haber), "Türkiye 'deki Üniversiteleri Sakın Örnek Almayın", *Milliyet*, 1 Nisan 1996, s. 21.
- Milliyet (Haber), "Türkiye'ye Ceza Yağdı", *Milliyet*, 9 Temmuz 1999, s. 17.
- Milliyet (Haber), "Türkiye'ye Suçlama: Sözünüzü Tutmadınız", *Milliyet*, 6 Mayıs 2002, s. 20.
- Milliyet (Haber), "Yazar Başkaya'ya Destek Toplantısı", *Milliyet*, 8 Ağustos 2004, s. 23.
- Milliyet (Haber), "Yazarlar 'Düşünceye Özgürlük' İfadesi Verdi", *Milliyet*, 17 Şubat 1998, s. 15.

Müfettişoğlu, Murat, "“Politik Yanılmayı” Frenlemek", *BirGün*, 14 Ocak 2018.

—, "Bütün dillerde ‘Hayır!’", *BirGün Pazar* 26 Mart 2017.

—, "Çağı Anlamak", *Bürgün Pazar, BirGün*, 2 Ekim 2016.

Müftüoğlu, Oğuzhan, "24 Haziran’dan Sonra", *BirGün*, 22 Temmuz 2018.

Mülkiye Haber (Haber), "40 yıl Önce Konuşamadıklarımız", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2X1eBic> (26 Nisan 2015).

Mülkiye Haber (Haber), "Adil bir seçim için Cumhurbaşkanı’nı Durdurun!", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3fU3NLn> (26 Mayıs 2015).

Mülkiye Haber (Haber), "Akademisyenlerden Grev Yasağına Tepki", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2z80e3N21> (Ocak 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Aydınlardan Tutuklu Siyasetçilere İlişkin Bildiri", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2ZfvgkP> (29 Mart 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Çankaya 2. Kitap Buluşması 13 Aralık’ta Başlıyor", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2TdLaIS> (11 Aralık 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Çölde bir vaha: Karaburun Bilim Kongresi", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3dQYgU7> (22 Temmuz 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3cEGT8J> (22 Kasım 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Fikret Başkaya Davasında Son Duruşma 22 Kasım’da", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2y7cZuO> (12 Kasım 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Fikret Başkaya İçin Bir Araya Geldiler", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3fZ7Q99> (18 Kasım 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2Zd8z0O> (27 Kasım 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Fikret Başkaya Yargılanıyor", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2WE5y7V> (9 Eylül 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "İHD Ankara: Gözaltı Fırtınası Sonlandırılmalı", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3fWHXH4> (28 Kasım 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Kapitalizmin sonu: Nasıl?", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2yWoEgJ> (25 Ağustos 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Muzaffer İlhan Erdost Yıldızlara Uğurlandı", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3dMS6UW> (26 Şubat 2020).

Mülkiye Haber (Haber), "Paradigmanın İflası: Fikret Başkaya Gözaltına Alındı", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2X5hUVv> (27 Kasım 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Samir Amin", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2LCOTLA> (17 Ağustos 2018).

Mülkiye Haber (Haber), "Savcı, Fikret Başkaya için 5 yıla kadar hapis istedi", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2y8KSLO> (10 Eylül 2019).

Mülkiye Haber (Haber), "Siyasal’ın gelenegini kim sürdürecektir?", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2T9MA6Y> (25 Ağustos 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Şark cephesinde yeni bir şey yok!", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2LCPNaV> (19 Şubat 2017).

Mülkiye Haber (Haber), "Temel Demirer serbest bırakılsın", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2LzwcZj> (8 Ekim 2018).

Mülkiye Haber (Haber), "Tutuklu kaldıkları her gün için bir imza", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3byxcYg> (30 Ekim 2017).

- Mülkiye Haber (Haber), "Yeni Bir Düşünsel-Entelektüel Rönösansa İhtiyacımız Var", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2WD0Bfs> (15 Mart 2019).
- Mülkiye Haber (Haber), "Yeni Yaşam Gazetesi Çıktı", web adresi: <https://bit.ly/365Aj8M> (2 Ekim 2018).
- Nacaroglu, Arif, "Dört Ayaklı Minare", *Evrensel*, 5 Aralık 2019.
- , "TMMOB 12. Enerji Sempozyumu Sona Erdi: Kâr İçin Değil Halkın İhtiyacı İçin Enerji", *Evrensel*, 11 Aralık 2019.
- Nazlım, Deniz, "Despotik Rejimi Durduracak Potansiyel Var", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cAo4nf> (15 Temmuz 2018).
- , "Fikret Başkaya: Rejimi Durduracak Potansiyel Var, Onu Harekete Geçirmek Gerek", *Röportaj, Gazete Karınca*, web adresi: <https://bit.ly/3bBHJ4T> (15 Temmuz 2018).
- Odak (Haber), "Örgüt Propagandası İddiasıyla Yargılanan Fikret Başkaya Beraat Etti", web adresi: <http://odakdergisi.com/orgut-propagandası-iddiasıyla-yargılanan-fikret-baskaya-beraat-et-ti/> (22 Kasım 2019).
- Odak (Haber), "Başkaya: 'Darbeyi AKP Tamamlayacak!'", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/2TEdQJ> (22 Temmuz 2016).
- Odak (Haber), "Dr. İsmail Beşikçi'ye Yönelik Tehditle İlgili Sosyalist Kamuoyuna Duyuru", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/3fUV2kh> (30 Nisan 2009).
- Odak (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/2Au3SoO> (27 Kasım 2017).
- Odak (Haber), "Fikret Başkaya Yargılanacağı Duruşma Öncesi Konuştu: 'Onlar Cezalandırmaya, Biz Doğruyu Söylemeye Devam Edeceğiz'", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/2zP7Urq> (19 Kasım 2019).
- Odak (Haber), "Fikret Başkaya: Yeryüzünün Lanetlileri'nin Bir Tek Kozu Var: Kapitalizmden Çıkmak İçin Ayağa Kalkmak, İnsanlığın ve Uygarlığın Geleceğini Kurtarmak...", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/3cFDZkh> (4 Temmuz 2016).
- Odak (Haber), "Neden Kapitalizmde Ahlak İstisna, Ahlaqsızlık Kuraldır?", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/3fXgq8B> (9 Ağustos 2011).
- Odak (Haber), "Örgüt Propagandası İddiasıyla Yargılanan Fikret Başkaya Beraat Etti", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/2WF7wVO> (22 Kasım 2019).
- Odak (Haber), "Özgür Üniversite'nin Kurucusu Fikret Başkaya'dan Hamza Yalçın'la Dayanışma Mesajı", *Odak*, web adresi: <https://bit.ly/2ya4EGV> (20 Eylül 2017).
- OdaTv (Haber), "Fikret Başkaya Hakkında Karar", *OdaTv*, web adresi: <https://bit.ly/3bFrZhk> (22 Kasım 2019).
- Oğuz, Kürşad, "Sol Yükselme Dönemine Girdi", web adresi: <https://bit.ly/3fUXVBD> (24 Haziran 2012).
- Okay, Adil, "Fikret Başkaya Yeniden Yargılanıyor... Peki Aydın Kimdir...Fikret Başkaya Kimdir?", *Edebiyat Bahçesi*, web adresi: <https://bit.ly/2WYpwJw> (10 Mart 2019).
- , "Fikret Başkaya Yeniden Yargılanıyor... Peki Aydın Kimdir...Fikret Başkaya Kimdir...", *Edebiyat Bahçesi*, web adresi: <https://bit.ly/2Xir5lV> (10 Mart 2019).
- Önder, İ., "TÜYAP Söyleşisi", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 2005, s. 12.
- Öndül, Hüsnü, "Bazı Hak ve Özgürlük İhlallerinde Son Durum", *Evrensel*, 14 Mart 2019.
- , "Geçmişle Gelecek", *Evrensel*, 2 Ocak 2020.
- , "İfade Özgürlüğü İçin Çağrı", *Evrensel*, 8 Aralık 2016.
- Öngören, Mehmet, "Neyi Tartışıyoruz?..", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1994, s. 5.
- , "Türkiye'yi İyi Tanıtamayanlar...", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1994, s. 17.

- Ördek, Aydın, "Fikret Başkaya ve Abdurrahman Saygılı ile üniversiteler ve özerklik üzerine", *Mülkiye Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2ZfzqsX> (24 Haziran 2016).
- Öymen, Edip Emil, "İnternet ve zihniyet", *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1994, s. 8.
- Öz, Burak, "'Türkiye'de Bağnaz Bir Resmi İdeoloji Geçerli' Fikret Başkaya ile Özgür Üniversite Üzerine", *BirGün*, 22 Ekim 2013.
- , "Özgür Üniversite Çapulcuları Bekliyor.", *BirGün*, 22 Ekim 2013, s. 14.
- Özdili, Serhat, "PostPandemi Tahayyülü: 'Eskisi Gibi Olmayacak' Söylemine Bakış", web adresi: <https://bit.ly/2LPAVq5> (7 Mayıs 2020).
- Özgür Gündem (Haber), "Avrupa-Merkezcilik", *Özgür Gündem*, 23 Temmuz 1992.
- Özgür Gündem (Haber), "Fikret Başkaya'ya 5 Yıl Hapis İstemi", *Özgür Gündem*, 4 Eylül 1992.
- Özüdoğru, Merdan, "Marksizm Bir İdeoloji Değil Teoridir...", *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3g10lPo> (4 Aralık 2009).
- , "Politik İslam, İslami Soslu Bir Teokrasidir!", *Özgür Üniversite* web adresi: <https://bit.ly/3fX143R> (26 Şubat 2013).
- Partant, François, *Kalkınmanın Sonu / Bir Alternatif Doğuyor*, çev. Fikret Başkaya, Özgür Üniversite Yayınları, Ankara, 2002.
- Sabah (Haber), "Başkaya'ya Terör Örgütü Propagandasından Hapis İstemi", *Sabah*, 10 Eylül 2019.
- Sabah (Haber), "Fikret Başkaya Kimdir? Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı!", *Sabah*, 27 Kasım 2017.
- Selçuk, İlhan, "Elektronik Medyada Korsanlık...", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1994, s. 2.
- , "Koalisyon Hükümetinde Demokrasi Savaşımı!..", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1994, s. 2.
- Sendika63 (Haber), "Akademisyen Yazar Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3dW2qdc> (27 Kasım 2017).
- Sendika63 (Haber), "Fikret Başkaya'ya Hapis Cezası İstemi", *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/3bDNO0S> (10 Eylül 2019).
- Sever, Metin, "Kürt Sorunu: Aydınlarımız Ne Düşünüyor?", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1992, s. 2.
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya Beraat Etti", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/36itwsN> (22 Kasım 2019).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya Gözaltına Alındı", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3dSRCfZ> (27 Kasım 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", web adresi: <https://bit.ly/2AvVCok>, *Siyasi Haber*, (27 Kasım 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya ve Selahattin Demirtaş'ın 'Özgürlük-Tutsaklık' Mektuplaşması", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2LC1xgw> (18 Şubat 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya: 'Türkiye'nin Rojava'yı Engelleme Gibi Bir Şansı Yok'", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3g3dhnV> (20 Mayıs 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya: Siyasal İslam Dalgakıran İşlevini Sürdüremeyecek", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2X49P3x> (30 Ağustos 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya'nın Yeni Kitabı: Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2X51MGg> (15 Nisan 2016).
- Siyasi Haber (Haber), "Fikret Başkaya'ya 'Örgüt Propagandası'ndan Dava", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2AufeJs> (Şubat 2019).
- Siyasi Haber (Haber), "Özgür Üniversite Kurucusu Doç. Dr. Fikret Başkaya: Moral Bozmak Yok Mücadeleye Devam", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2ACXwnl> (20 Mart 2017).
- Siyasi Haber (Haber), "Trump Balfour'un İzinden Gidiyor: Görev, Filistin Halkıyla Dayanışmayı Yükseltmek", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/3bH4CUB> (26 Aralık 2017).

- Siyasi Haber (Haber), "Yazar Fikret Başkaya Hakkında Hapis Cezası İstendi", *Siyasi Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2WBvkcS> (10 Eylül 2019).
- Sol (Haber), "180 İmzalı 'Medyaya Özgürlük' Bildirisi: Nazi Almanyası 2015", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2zd4bnH> (2 Eylül 2015).
- Sol (Haber), "ABD ve AKP'nin Hesabı Belli... Ya Orhan Pamuk?", *Sol*, 18 Aralık 2012.
- Sol (Haber), "AİHM Başkaya Davasında Türkiye'yi Haksız Buldu", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2Zj74hl> (4 Ekim 2006).
- Sol (Haber), "Aydınlar Çağırdı: Adalet ve Özgürlük İstiyoruz", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2zPyktg> (11 Nisan 2011).
- Sol (Haber), "Birliğe, Mücadeleye, Dayanışmaya Çağrı", *Sol*, 17 Mart 2017.
- Sol (Haber), "DTP Diyarbakır Mitingine Hazırlanıyor", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/36cuzjy> (17 Temmuz 2007).
- Sol (Haber), "Fikret Başkaya Gözaltına Alındı", *Sol*, 27 Kasım 2017
- Sol (Haber), "Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Sol*, 27 Kasım 2017.
- Sol (Haber), "Haluk Gerger, Fikret Başkaya ve İsmail Beşikçi "Açılım"ı Değerlendirdi", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2jtktng> (20 Ağustos 2009).
- Sol (Haber), "İki Alevi Federasyonundan 7 Ekim Mitingine Çağrı", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/36cwBdw> (3 Ekim 2012).
- Sol (Haber), "Küba'da Başka Bir Yaşam Mümkün", *Sol*, 6 Eylül 2009.
- Sol (Haber), "Küba'da Başka Bir Yaşam Mümkün", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/3fwsdft> (6 Eylül 2009).
- Sol (Haber), "Önemli Çağrı Bu İmzayı Atmak İnsanlık Görevi", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2yc9dAm> (4 Eylül 2013).
- Sol (Haber), "Pazarı Büyütmenin Yolu: Hastalık Üretimi", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2Zttg8X> (27 Kasım 2007).
- Sol (Haber), "Sendikal Mücadelenin Geleceği Tartışıldı", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/2yjlbk> (14 Mart 2010).
- Sol (Haber), "Yazarlar ve Siyasetçilerden Açlık Grevleri Çağrısı: Acilen Adım Atılmalı", *Sol*, 21 Nisan 2019.
- Sol (Haber), "Yazarlar ve Siyasetçilerden Açlık Grevleri Çağrısı: Acilen Adım Atılmalı", *Sol*.
- Sol (Haber), "Yurtdışına Çıkışı Yasaklı, Yurtiçinde Ölüme Mahkûm", *Sol*, web adresi: <https://bit.ly/3cwn2lt> (14 Ekim 2011).
- Som, Deniz, "Birinciliği Beyaza Verdiler...", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1994, s. 11.
- Som, Deniz, "İsmail Beşikçi ve Bilim Adamları", *Cumhuriyet*, 18 Kasım 1994, s. 11.
- Söylemez, Ayça, "Ağar'lar ve Başkaya'lar", *BirGün*, 26 Mart 2019.
- Söylemez, Ayça, "Düşünmek Serbest, Söylemek Suç", *BirGün*, 19 Mart 2019.
- Sözcü (Haber), "Akademisyen Dünyasından Bir Bildiri Daha!", *Sözcü*, 18 Ocak 2016.
- Sözcü (Haber), "Akademisyen Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Sözcü*, 27 Kasım 2017.
- Sözcü (Haber), "Hasan Cemal'in İki Duruşması Da Ertelendi", *Sözcü*, 27 Ekim 2016.
- Sözcü (Haber), "Matematik Köyü'nün Mimarı Sevan Nişanyan İçin İmza Kampanyası", *Sözcü*, 1 Mart 2016.
- Susma 24 (Haber), "Akademisyen ve Yazar Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı", *Susma 24*, web adresi: <https://bit.ly/2Tt8xld> (15 Mayıs 2020).
- Şahin-Dokuyucu, Zehra, "Temel Demirer'e Dava İzni Veren Şahin'e İstifa Çağrısı", *BirGün*, 19 Kasım 2008.
- Şenkal, Güngör, "Fikret Başkaya'ya sorular", *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/36bo7ng> (9 Temmuz 2007).

—, “Reel Atatürkçülük (Eleştiri) (Fikret Başkaya)”, *Sendika*63, web adresi: <https://bit.ly/2yf242s> (13 Nisan 2007).

Şimşek, Hüseyin, “Amaç Başkalarını da Korkutmak”, *BirGün*, 22 Mart 2019.

—, “Başkaya Yargılanıyor: Başkalarını Korkutmayı Amaçlıyorlar”, *BirGün*, 21 Mart 2019.

T24 (Haber), “Akademisyen-Yazar Fikret Başkaya Gözaltına Alındı”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/akademisyen-yazar-fikret-baskaya-gozaltina-alindi>,499393 (29 Nisan 2018).

T24 (Haber), “Aydınlardan CHP, HDP Ve Birleşik Haziran Hareketi’ne Birleşin Çağrısı”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/aydinlardan-hdp-chp-ve-birlesik-haziran-hareketine-birlesin-cagrisi>,287055 (13 Şubat 2015).

T24 (Haber), “Aydınlardan Yeni Bildiri: Erdoğan Rejimi Türkiye’yi Felakete Götürüyor, Boyun Eğmeyeceğiz”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/aydinlardan-yeni-bildiri-erdogan-rejimi-turkiyeyi-felakete-goturuyor-boyun-egmeyecegiz>,330041 (29 Şubat 2016).

T24 (Haber), “Başkaya’dan Demirtaş’a: Büyük Hapishanedeki Zincirlerinizi Fark Edince Küçük Hapishaneye Attılar”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/baskayadan-demirtasa-buyuk-hapishanedeki-zincirlerinizi-fark-edince-kucuk-hapishaneye-attilar>,389688 (19 Şubat 2017).

T24 (Haber), “Doç. Dr. Başkaya: Türkiye NATO İçinde Eski Önemini Kaybetti, Ülkenin Bu Kafayla Bataktan Çıkma Şansı Yok”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/doc-dr-baskaya-turkiye-nato-icinde-eski-onemini-kaybetti-ulkenin-bu-kafayla-bataktan-cikma-sansi-yok>,405166 (21 Mayıs 2017).

T24 (Haber), “Ezilen Halkların, Sömürülen Sınıfların Organik Aydını Samir Amin Artık Yok!”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/ezilen-halklarin-somurulen-siniflarin-organik-aydini-samir-amin-artik-yok>,677358 (13 Ağustos 2018).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya İçin Dayanışma Çağrısı”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/fikret-baskaya-icin-dayanisma-cagrisi>,809937 (26 Şubat 2019).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya, “Örgüt Propagandası”, İddiasıyla Yargılandığı Davada Beraat Etti”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/fikret-baskaya-orgut-propagandasi-suclamasiyla-ha-kim-karsisinde>,849172 (22 Kasım 2019).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya: Neyin Terör, Kimin Terörist Olduğuna Devletin Akıl Hocaları Karar Veriyor”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/fikret-baskaya-neyin-teror-kinin-terorist-olduguna-devletin-akil-hocalari-karar-veriyor>,813298 (21 Mart 2019).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya: Terörle Mücadele Retoriğinin Amacı Muhafifleri Etkisizleştirmek”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/fikret-baskaya-terorle-mucadele-retoriginin-amaci-muhafifleri-etkisizlestirmek>,849044 (21 Kasım 2019).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya. “Örgüt Propagandası”, İddiasıyla Yargılandığı Davada Beraat Etti”, web adresi: <https://bit.ly/2WfKQt4> (22 Kasım 2019).

T24 (Haber), “Fikret Başkaya’ya 5 Kitadan Destek: Baskı ve Suçlamaları Sonlandırın”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/fikret-baskaya-ya-5-kitadan-destek-baski-ve-suclamalari-sonlandirin>,848369 (16 Kasım 2019).

T24 (Haber), “Gözaltına Alınan Akademisyen Ve Yazar Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/gozaltina-alinan-akademisyen-ve-yazar-fikret-baskaya-serbest-birakildi>,499275 (27 Kasım 2017).

T24 (Haber), “Hakkında ‘Terör Örgütü Propagandası’ İddiasıyla Dava Açılan Fikret Başkaya: Gayriciddi Yargılama!”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/hakkinda-teror-orgutu-propagandasi-iddiasıyla-dava-acilan-fikret-baskaya-gayriciddi-yargilama>,838609 (9 Eylül 2019).

T24 (Haber), “Yazar Fikret Başkaya Hakkında Ceza İstemi”, T24, web adresi: <https://t24.com.tr/haber/yazar-fikret-baskaya-hakkında-ceza-istemi>,838764 (10 Eylül 2019).

Tanilli, Server, “Bayram Gelmiş Neyime...”, *Cumhuriyet*, 3 Mart 1995, s. 4.

- , “Bir Açık Mektup”, *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1994, s. 4.
- , “Biz Türkler ve Kürtler...”, *Cumhuriyet*, 27 Ocak 1995, s. 4.
- Temeltaş, Nalan, “Egemenler Aldatma Yeteneklerini Kaybediyorlar”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/2LAkJRp> (5 Temmuz 2015).
- , “Fikret Başkaya: “Mülksüzleştireni mülksüzleştireceksin!””, *Sendika63*, web adresi: <https://bit.ly/2ZcUuAg> (31 Mayıs 2016).
- , “Mülksüzleştireni Mülksüzleştireceksin!”, *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/3cH8TsJ> (1 Haziran 2016).
- Teymur, Pelin, “Gezi Parkı ve Hayır Bloğuyla Toplumun Yarından Çoğu Erdoğan Rejimine Karşı Olduğunu Ortaya Koydu”, *Politikayol*, web adresi: <https://bit.ly/2Z9JLqo> (1 Temmuz 2017).
- Tiftikçi, Osman. “AKP’nin Yerine CHP Etrafında Yeni Bir Koalisyon Partisi Hazırlanıyor”, web adresi: <https://bit.ly/2z8xGXI> (1 Mayıs 2014).
- Ufkumuz Haber (Haber), “Fikret Başkaya Gözaltına Alındı”, *Ufkumuz Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2WANHPa> (27 Kasım 2017).
- Uğur, Can, “Gözaltına Alınıp Serbest Bırakılan Yazar Başkaya: Bir Yazıdan Örgüt Üyeliği Çıkmadı!”, *BirGün*, 28 Kasım 2017.
- , “Laiklik Emekçiler İçin Ekmek Kadar Önemli”, *BirGün*, 7 Ekim 2016.
- , “Siyasal İslam’ın Kalıcı Olma Şansı Yok”, *BirGün*, 27 Aralık 2015.
- , “Siyasal İslamcıların İsrail Karşıtlığının İçi Boş”, *BirGün Pazar*, 3 Temmuz 2016.
- Usta, Çiğdem, “Darbeleri Önlemenin Tek Yolu Halk İradesinin Güçlenmesidir.”, *BirGün Pazar*, s. 7, 4 Kasım 2008.
- , “Darbeleri Önlemenin Tek Yolu Halk İradesinin Güçlenmesidir”, *BirGün*, 5 Kasım 2008.
- Ülkede Gündem (Haber), “Aydınlar Cezaevine Doluyor”, *Ülkede Gündem*, 3 Haziran 1998.
- Ünlü, Oğuzcan ve Alkan, Oğuz, “Yıkımın Eşiğinde Geleceği Düşlemek”, *BirGün*, 15. Mayıs 2020.
- Varlı, İbrahim, “İran Notları - 1”, *BirGün*, 19 Haziran 2012.
- Yaykın, Murat, “Görsel Belleğimize Sahip Çıkmak”, *BirGün*, 14 Şubat 2008.
- , “Gültekin Çizgen’e Yanıt”, *BirGün*, 30 Aralık 2010.
- , “Kızılay’da Bir ‘Hayalet’ Dolaşıyor”, *BirGün*, 4 Şubat 2010.
- Yeni Asya (Haber), “En Kötü Dış Politika ‘Suriye’ Politikası”, *Yeni Asya*, 20 Şubat 2016.
- Yeni Asya (Haber), “Toplum Her Alanda Çöküş Yaşıyor”, *Yeni Asya*, 12 Kasım 2018.
- Yeni Özgür Politika (Haber), “Başkaya Hakkında Beraat Kararı”, *Yeni Özgür Politika*, 22 Kasım 2019.
- Yeni Yaşam (Haber), “Akademisyene Beraat”, *Yeni Yaşam*, 22 Kasım 2019.
- Yeni Yaşam (Haber), “Yeni Yaşam Gazetesi Yarından İtibaren Bayilerde”, web adresi: <https://bit.ly/2LysGOL> (1 Ekim 2018).
- Yeşil (Haber), “3. Ankara Ekolojik Yaşam ve Toplum Günleri, Çiğdemim Derneği’nde GAZETE Devam Ediyor”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2WFWPHd> (19 Haziran 2015).
- Yeşil Gazete (Haber), “200 Aydın Tarafından İmzalanan Kobane’ye Destek Bildirisi”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3dRGD6E> (29 Eylül 2014).
- Yeşil Gazete (Haber), “Akademisyen ve Yazar Fikret Başkaya Serbest Bırakıldı”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2WD0CQz> (27 Kasım 2017).
- Yeşil Gazete (Haber), “Ankara’da BDP Kongresi”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3byJrUI> (15 Ekim 2012).
- Yeşil Gazete (Haber), “Ferhat ile Berna’nın Tutukluluğuna Devam Kararı”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3fWLW2> (22 Haziran 2011).

- Yeşil Gazete (Haber), “Fikret Başkaya Beraat Etti”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3cR5DdW> (22 Kasım 2019).
- Yeşil Gazete (Haber), “Sıra Kimde İnisiyatifi Yarın Dayanışmaya Çağırıyor”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/364ZZm8> (12 Nisan 2011).
- Yeşil Gazete (Haber), “Şirince’de Uluslararası Katılımla ‘Akademik Özgürlük’ Çalıştayı”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/2XaFZuq> (20 Eylül 2019).
- Yeşil Gazete (Haber), Fikret Başkaya’ya Aydınlardan Destek”, *Yeşil Gazete*, web adresi: <https://bit.ly/3dSMsAF> (18 Kasım 2019).
- Yetim, Ayşegül, “Özgür Üniversite Kurucusu Doç. Dr. Fikret Başkaya: Moral Bozmak Yok Mücadeleye Devam”, *BirGün*, 20 Mart 2017.
- Yıldırım, Burcu, “Bafra’lı İbrahim’in, Asimilasyon Hikâyesi: 90’larda Devlet İçin Köy Yaktı Kaçırıldığında Rum Olduğunu Öğrendi”, *Evrensel*, 11 Nisan 2016.
- Yıldırım, Zilan, “İklim Kirizinin Faturası”, *İleri Haber*, web adresi: <https://bit.ly/2LJ6hhG> (29 Mart 2020).
- Yön (Haber), “AB’ye Üye Olma Söylemi İki Taraflı Bir İkiyüzlülüktür”, Fikret Başkaya ile söyleşi, web adresi: <https://bit.ly/36bqk22> (9 Kasım 2004).
- Yüksek, Pınar, “AKP Geri Dönüşü Olmayan Eşiği Aştı”, *BirGün*, 7 Nisan 2018.
- Zarakolu, Ragıp, “İslamcı Paradigmanın İflası”, *Evrensel*, 28 Kasım 2017.
- Zeyrek, Deniz, “141, 142, 163, 8, 301, 220”, *Hürriyet*, 29 Temmuz 2017.
- Zileli, Gün, “Artık Değişimin Aktörü “Büyük İnsanlığın”, Tamamıdır.”., *Özgür Üniversite*, web adresi: <https://bit.ly/368GrNI> (7 Haziran 2016).
- , “Bu Yalnızca Hegemonya Krizi Değil, Aynı Zamanda Bir Meşruiyet Krizidir”, web adresi: <https://bit.ly/3bIXib0> (10 Ocak 2014).
- , “Devrim Üzerine Söyleşi I”, web adresi: <https://bit.ly/3bGBtcf> (7 Aralık 2011).
- , “Devrim Üzerine Söyleşi II. “Örgüt Paradoksu”, Üzerine”, web adresi: <https://bit.ly/3cGQBtT> (3 Ocak 2012).
- , “Devrimi Bugün Yeniden Düşünmek”, web adresi: <https://bit.ly/3cHYo8f> (18 Haziran 2013).
- , “Düşünceyi Engellemek Mümkün Değildir”, web adresi: <https://bit.ly/2LxuojD> (29 Mayıs 2003).
- , “İşsiz”, web adresi: <https://bit.ly/3dT53MX> (14 Ocak 2015).
- , “Kapitalizmde, Kopmadan Sorunları Çözmek Mümkün değil”; “Ortak Muhalefet Cephesi Oluşturmak Şart”, web adresi: <https://bit.ly/3fWHcxR> (29 Aralık 2014).
- Zorcan, Özlem, “‘Açılım’a Aydın Perspektifi”, *BirGün*, 8 Ekim 2009.
- , “Aydınlerden Baskın Oran’a Destek”, *BirGün*, 21 Temmuz 2009.

Albüm

Annesi Ümmügülsüm Başkaya, babası Halil Başkaya, Mehmet Ali, Fikret, Ethem, Süheyla kardeşler (soldan sağa), 1943.

Annesi ve babası.

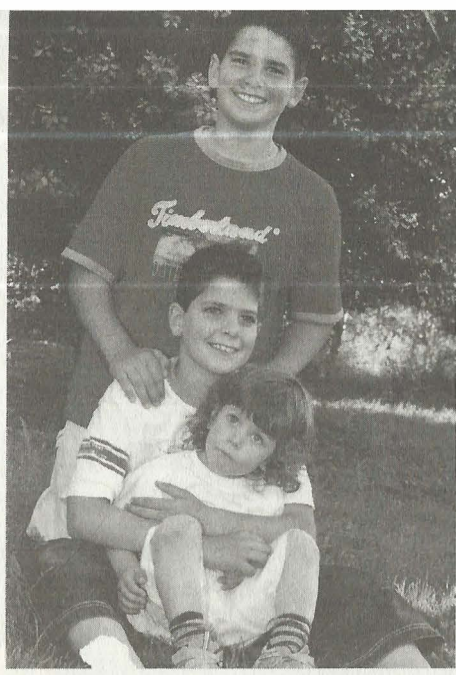

Kızları Gülüm ve Caroline ile (soldan sağa).

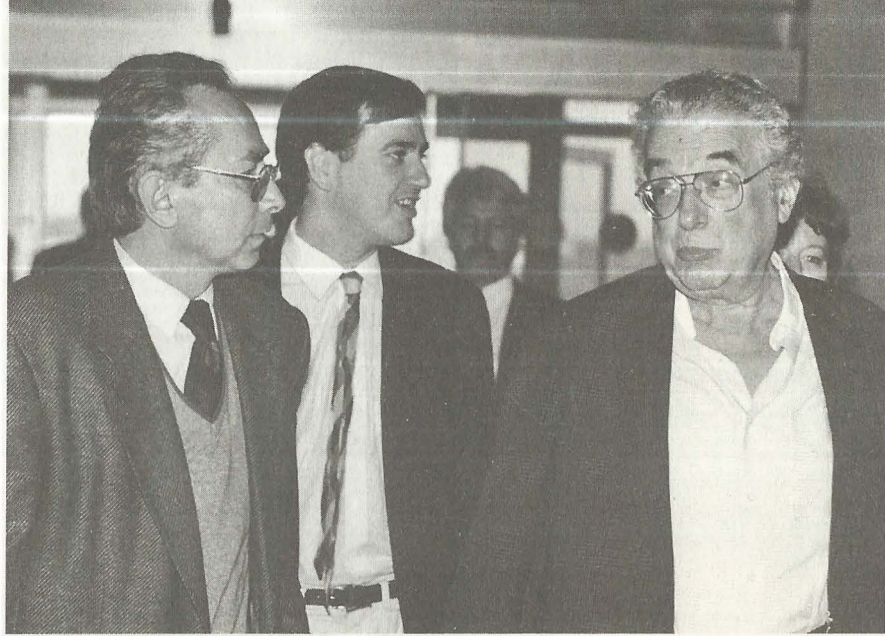

Torunları, kızı Gülsüm'ün çocukları: Eva, Tom, John (soldan sağa).

Torunları, kızı Caroline'nin çocukları:
Julien, Athlan, Victor (yukardan aşağı).

Özgür Üniversite'nin ilk açılış dersi. Fikret Başkaya, İsmail Beşikçi, Ali Yıldırım, Yalçın Küçük
(sağdan sola, 1992).

Ernest Mandel, Yiğit Bener, Fikret Başkaya (sağdan sola).

SBF Prof. Sadun Aren (ortada), Kudret Ulutürk, Fikret Başkaya, Kutlay Ebiri, Alper Aktan (soldan sağa), Yusuf Küpeli (arkada).

Haymana Cezaevi'nden çıkış...
Eşi Sevinç Hanım karşıladı...

Samir Amin'le Senegal-Dakar'da, 2011.

İsmail Beşikçi'nin 80. yaş kutlaması. Ahmet Faruk Ünsal, İsmail Beşikçi, Nurcan Aktay, Fikret Başkaya (sağdan sola).

Ankara'da bireylemde. Sol başta şair Şükrü Erbaş.

Antonio Tujan (Filipinler), Demba Mossa Dembele (Senegal), Fikret Başkaya, Abdou İbro (Nijer), Cherif Salif Sy (Senegal) Cezayir'de bir kollokyumda, 2013 (sağdan sola).

İstanbul, Kınalıada'da
Sevinç Başkaya,
Fikret Başkaya,
Gün Zileli,
Suna Dölek,
Ceren Cevahir
Gündoğan, 2014
(sağdan sola).

Özgür Üniversite resim hocası, ressam Haydar Özay'ın Ankara, Nazım Hikmet resimleri sergisi dolayısıyla, Ankara Kalesi'nde...

Ankara Adliyesi, 22 Kasım 2019. Fikret Başkaya, mahkeme öncesi Baskın Oran ile.

Avusturalya Melbourne'da onuruna konser veren bir grup Aborijin'le...

essam Haydar Özay'ın Nazım Hikmet resimleri sergisinde (Ankara), 2017.

Başkaya kardeşler...

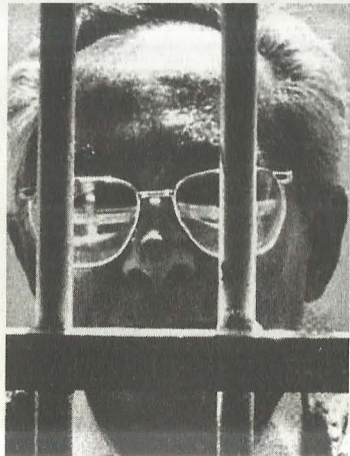
Özgür Üniversite Genel Sekreteri Yıldız Uygun'la...

Bu "dam KİM??

- Dersinden bu güne kadar hiç başarısız öğrenci olmamış,
- Hatta hayır not alan öğrenci dahi bulunmayan
- Sınav soruları ile öğrencileri komünizm propagandası yapmaya zorlayan,
- Herkese girin görünün, taraftar toplayan, sakın, amin, yaptığını çok iyi bilen örgütçünün bir yüzü bu. Ya görünmeyen yüzü.....
- İşte görünmeyen yüzünden bir kaç örneği:
- Siyasal Bilgiler Fakültesi öğrencisi iken Ankaralı Keskin İlçesi TÜRKİYE Komünist Partisi sorumlusu,
- Daha sonra TÜRKİYE Komünist Merkez Komite üyesi
- Fransa'da master tezi "Komünizme geçiş" gibi bir konu,
- Kuba'ya Komünizm hakkında telkin ve eğitim için seyahat,
- Moskova'ya Komünizm hakkında telkin ve eğitim için seyahat
- Açık açık Troçkist-Marxist propaganda,
- Öğrencileri toplayarak Yaban Kızları adlı yasek olan filmi Can Can Cafeteryada seyrattirmesi ve gövde gösterisi,
- İktisadi ve İlsadi Bil. Fak. Öğrenci derneğine 50.000 TL. yardım,
- Vs.Vs.....
- İşte madalyonun diğer yüzündeki adam.
- Öğretim Görevlisi Doç. Dr. FİKRET BAŞKAYA

Tehlikeye dikkat.....

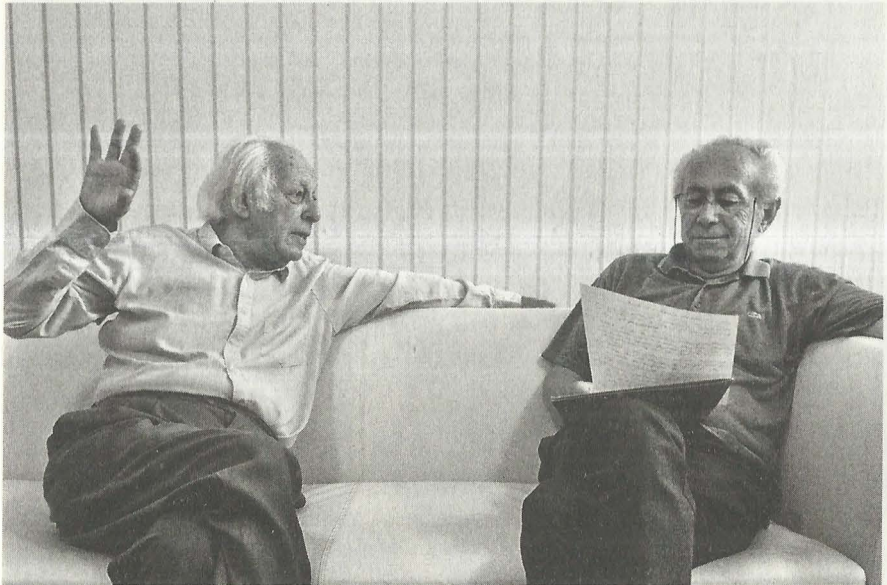
Bolu'da MİT, Emniyet ve bir kısım MHP'lilerin Fikret Başkaya ile ilgili olarak yazıp esnafa, öğrencilere, üniversitedeki diğer çalışanlara vb. dağıttıkları bildirilerden biri.

Fikret Başkaya,
Milliyet,
14 Haziran 1995.

İsmail Beşikçi ve Fikret Başkaya, Temel Demirer'in davası ile ilgili olarak yaptıkları açıklama (18 Kasım 2018).

Samir Amin ve Fikret Başkaya, iki eski dost. Amin, Başkaya'nın entelektüel açıdan etkilendiği en önemli isimlerden birisidir. Fotoğraf, Başkaya'nın Amin ile 24.09.2014'te cafrande.org sitesinde yayınlanan röportajında çekilmiştir.

Fikret Başkaya'nın 12 Nisan 1991'de yürürlüğe giren 3713 Sayılı Terörle Mücadele Kanunu'ndan ceza alan ilk yazar olmasına neden olan günümüze kadar farklı yayınevlerince onlarca farklı baskıları yapılan kitabının Doz Yayınevi tarafından yayınlanan ilk baskısı.

FİKRET BAŞKAYA

BATILILAŞMA, ÇAĞDAŞLAŞMA, KALKINMA

Paradigmanın İflası

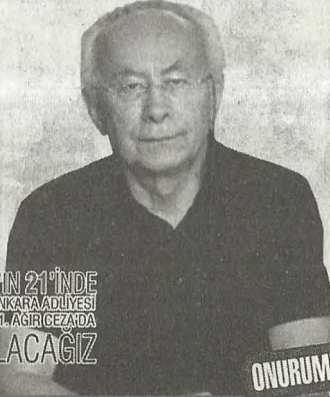
(Resmî İdeolojinin Eleştirisine Giriş)

Bilim Dizisi : 1

FİKRET BAŞKAYA

“Özgürce düşünmek, özgürce davranmak, araştırmacının görevi değil, temel niteliğidir”
(İsmail Beşikçi)

MART'IN 21'İNDE
ANKARA ADLİYESİ
21. AĞIR CEZA DA
OLACAGIZ

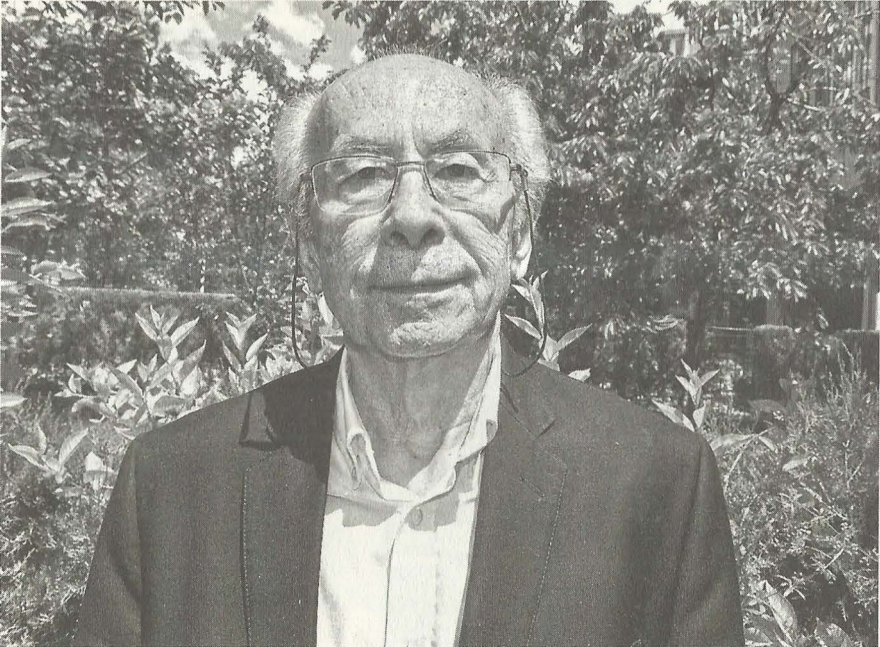
ONURUMUZDUR!

DURUŞMA GÜNÜ: 21 MART 2019
DURUŞMA SAATİ: 09.20
DURUŞMA YERİ: ANKARA ADLİYESİ
21. AĞIR CEZA MAHKEMESİ DURUŞMA SALONU

ANKARA DÜŞÜNCEYE ÖZDURLUK GİRİŞİMİ
DÜŞÜNCE SUÇU - NA KARŞI GİRİŞİM

Fikret Başkaya ve Mete Kaan Kaynar (Fotoğraf: Mehmet Kaya).

Fikret Başkaya (Fotoğraf: Mehmet Kaya).

- Abadan, Yavuz 65
Abadan-Unat, Nermin 65
Ağırnaslı, Niyazi 77, 78
Akalin, İlhan 141
Aksoy, Muammer 64
Aktan, Alper 87
Alkan, Mehmet Ö. 20, 389
Alp, Saffet 82
Alpman, Nazım 131, 132, 399
Alptekin, Cihan 82
Altan, Çetin 80, 81
Amin, Samir 36, 81, 102, 135, 146, 242, 276, 277, 312, 318, 319, 328, 337, 471, 478
Anter, Musa 124
Apaydın, Orhan Adli 107
Aren, Sadun 65, 76, 77, 79, 80, 470
Argüç, Namık 73
Arıkan, Hüdai 82
Arrighi, Giovanni 276, 277
Asaf Bey (müfettiş) 48
Aslan, Hakan 141
Aslan, Yusuf 79, 82
Atasoy, Ahmet 82
Avcioğlu, Doğan 81, 193, 224
Aybar, Mehmet Ali 76, 79-81, 86, 222
Ayna, Ömer 82
Bardakçı, Ulaş 82
Barkan, Ömer Lütfi 164
Başkaya, Annie 98, 102
Başkaya, Caroline 102, 105, 109, 122, 467, 469
Başkaya, Esat 41
Başkaya, Ethem 51, 52, 467
Başkaya, Gökhan 121
Başkaya, Gülsüm (annesi) 102
Başkaya, Gülsüm (kızı) 102, 105, 109, 122, 467, 468
Başkaya, Halil 33, 38, 42, 467
Başkaya, Hikmet 52
Başkaya, Hilmi 41
Başkaya, Kamil 35, 41, 50-52, 112, 118
Başkaya, Mehmet Ali 41, 51, 52, 467
Başkaya, Osman, Molla 33, 43, 44
Başkaya, Osman Cengiz 52
Başkaya, Özgür 112, 358, 359
Başkaya, Özlem 113, 118
Başkaya, Şendag 112, 118
Başkaya-Alparslan, Huriye 43, 51, 52
Başkaya-Kavaoğlu, Süheyla 50-52, 467
Başkaya-Savran, Hatice 52
Baştürk, Abdullah 16, 118
Baykam, Bedri 61
Baykam, Fehmi 61, 114
Baykam, Mutahhar 61
Baykam, Suphi 61
Baykurt, Fakir (Tahir) 40-42
Behramoğlu, Ataol 87
Belge, Murat 164, 174, 206
Beşikçi, İsmail 112, 129, 133, 138, 469, 472, 478
Bettelheim, Charles 101
Bilgi, Alaattin 389
Boncuk, Mehmet 322

Boran, Behice 77, 79, 80
Boratav, Korkut 66, 67, 240
Boratav, Pertev Naili 67, 77
Bozkurt, Ali 113
Bugay, Saim 104
Bulutay, Tuncer 67
Bumin, Kürşat 322

Cangızbay, Kadir 134, 141, 213
Cemgil, Sinan 88
Cerit, Yalçın 87, 88

Çaban, Mustafa 135
Çayan, Mahir 82, 83
Çebi, Ahmet Kerem 133
Çelenk, Halit 79
Çeyiz, Emanet 40
Çıtak, Bilgi 64

Dardeniz-Başkaya, Sevinç 36, 122, 130, 305,
308, 358, 468, 471, 473
Demirer, Temel 141, 478
Dilber, Orhan 118

Emeksiz, Turan 71
Ercan, Metin 53
Erdoğan, Vahit 73
Erdok, Neşe 104, 105
Erdost, Cevdet 389
Erdost, Muzaffer 389
Erman, Sahir 73
Esen, Bülent Nuri 74
Esmer, Ahmet Şükrü 64

Feyizoglu, Turhan 65, 87
Fikret, Tevfik 45
Frank, Andre Gunder 276, 277, 318
Franko, Nisim 122

Gabillard, Jean 103, 107, 109, 113, 269
Gabillard, Madeleine 103
Garaudy, Roger 101, 102
Gazalcı, Mustafa 40
Geray, Cevat 119
Gerger, Haluk 132
Gezmiş, Deniz 77, 79, 82, 132, 223
Gökçebağ, Yalçın 40
Gönülşen, Levent 119
Gül, Hasan 133-135
Gümüş, Fatih 121, 122
Gündüz, Süleyman 41, 48
Gündüz, Talat 41, 48

Gürkan, Halis Uluç 111
Gürsucu, Yusuf 398

Hobsbawm, Eric 160

İlçin, Ersen 109
İnan, Hüseyin 79, 82

Kaboglu, Ibrahim 123
Kafaoglu, Aslan Başer 80
Kahvecioglu, Mehmet 40
Karakoç, Hidayet 40
Kaya, Hakkı 108, 111
Kaypakaya, Ibrahim 85, 224
Keskin, Eren 126
Kışlalı, Ahmet Taner 104
Kıvılcımlı, Hikmet 77, 138, 224
Kocaman, Arif 123
Kolukisa, Can 105
Kongar, Emre 64
Koruk, İsmail 47, 48
Köklü, Aziz 66
Köksal, Mehmet Can 104
Kurt, Sabahattin 82
Kuyaş, Ahmet 174
Küçül, Yalçın 68, 69, 133, 134
Küpeli, Yusuf 82, 87, 470
Kür, Havva Pınar 104

Laclau, Ernesto 150

Mandel, Ernest 101, 470
Marczewski, Jean 94, 95
Maspero, François 98, 99, 101
Meray, Seha L. 64
Merdol, Arif 115
Muhittin, Hacı 33

Narter, Fikret 65
Nesin, Aziz 57, 84
Nyerere, Julius 333

Oğuz, Urcun 90
Oğuzman, Kemal 73
Onar, Sıddık Sami 65, 73
Osman, Hacı 48
Ozankaya, Özer 67

Öndül, Hüsnü 135
Özbudun, Sibel 141
Özcan, Ali 111
Özüdoğru, Sinan Kazım 82

Pablo, Michel 101
Palandöken, Bendevi 220
Parlar, Suat 141
Pearson, Lester 269
Pinar, Altın 84, 105, 325
Pinar, Selahattin 84
Pilavoglu, Kemal 58
Politzer, George 102, 138

Rodinson, Maxim 102
Rodriguez, Carlos Rafael 101
Russell, Bertrand 81

Said, Edward 24-26, 171, 172, 344
Salama, Pierre 103
Sancar, Mithat 140
Sarihan, Şenal 127
Saruhan, Ertan 82
Satılğan, Nail 389
Sauvy, Alfred 271, 272
Savaşçı, Orhan 82
Savaşçı-Çayan, Gülten 82, 83, 93, 104, 105
Savcı, Bahri 64
Sayar-Çelenk, Şekibe 79
Selik, Mehmet 389
Sezgin, Ömür 104
Sirmen, Ali 104
Sonat, Arslan 123
Stephenson, Chris 174
Strachey, John 84
Sulva, Refii Şükrü 73
Sülker, Kemal 116

Şahin, Halil 322
Şener, Abdüllatif 123
Şenpınar, İsmail 50, 55

Tabakçı, Refik 125
Talan, Niyazi 108

Tanseven, Leyla Pınar 105
Timur, Taner 66-68, 313
Tonguç, İsmail Hakkı 34, 202, 390
Tosun, Betül 122, 123
Tuğcu, Tuncar 140
Tunçay, Mete 66, 174, 224
Tura, Ali Rıza 118
Türker, Masum 123

Uğur, Ali 111
Uğur, Mustafa Necdet 120
Uluöz, Mustafa 65
Uncu-Aybar, Siret 80
Urhan, Salih 40

Ülker, Halil 123
Ünsal, Artun 105
Üskül, Mehmet Zafer 104, 113

Vergin, Nur 93, 104

Wallerstein, Immanuel 276, 277, 318
Wittfogel, Karl 149

Yalçın, Kemal 40, 41
Yamacı, Ahmet 40, 41
Yasa, İbrahim 65, 67
Yazıcıoğlu-Cemgil, Şirin 88
Yeğen, Mesut 125
Yetkin, Suut Kemal 65
Yıldırım, Ali 133
Yıldız, Yavuz Gökalep 141
Yılmaz, Nihat 82
Yılmaz, Ziya 82
Yücel, Hasan Âli 34, 390

Zana, Mehdi 125
Zileli, Gün 357, 473

“Etik, bir insanın potansiyel olarak yapabileceği şeyden sakınmasıdır, insan ilişkilerinin zenginleşmesidir. Gerçekten sosyalist bir toplumun insanı dur durak bilmeden daha fazla mala mülke sahip olmak için didinip durmaz. Zaten o yol da kapanmış olmalıdır. Zira daha çok malın daha çok insanlık, daha çok mutluluk olmadığını bilir.”

Entelektüel ve muhalif olmak... Bu ayrım genellikle doğal bir biçimde kabul görür. Ancak ayrım ortadan kaldırıldığında, yani bir entelektüel muhalif Fikret Başkaya'dan söz ettiğimizde, onu nasıl tanımlamak gerekir? “Türkiye'nin Lanetlisi”...

Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif, Mete Kaan Kaynar'ın resmî ideolojiyle didişen, Kemalizm'le hesaplaşan, Kürt meselesine devlet gibi değil, eleştirel-tarihsel bir perspektiften bakan, kalkınmayı ve devrim sorununu etik bir dönüşümle ve ekolojik bir duyarlılıkla ele alan Fikret Başkaya'yla nehir söyleşisinden oluşuyor.

“Entelektüel muhalif yaşamın” bir portresini, Türkiye tarihinde iz bırakan olaylarla birlikte sunarken ve yeni bir paradigmanın imkânlarını düşündürürken entelektüelin tarihe ve topluma karşı sorumluluğunu hatırlatıyor, düşünme ve bilme-ye cesarete çağırıyor. Stratejik uzmanlığa değil, düşünme sevgisine hürmet ederek...

